

300714

100/101

2001/2002

NUMIZMATIKAI KÖZLÖNY

FŐSZERKESZTŐ

BÍRÓNÉ SEY KATALIN

SZERKESZTI

TORBÁGYI MELINDA

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI

BUZA JÁNOS

L. KOVÁSZNAI VIKTÓRIA

FITZ JENŐ

NAGY ÁDÁM

V. SZÉKELY GYÖRGY

C–CI. ÉVFOLYAM

2001–2002

KIADJA

A MAGYAR NUMIZMATIKAI TÁRSULAT

BUDAPEST, 2003

TARTALOM

Kőhegyi Mihály 1934–2001. (Bíró Sey Katalin–Gedai István)	3
A MAGYAR PÉNZVERÉS 1000 ÉVES ÉS A MAGYAR NUMIZMATIKAI TÁRSULAT 100 ÉVES ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL RENDEZETT KONFERENCIÁN ELHANGZOTT ELŐADÁSOK (2001. IV. 26–29.)	9
Dr. Mádl Ferencnek, a Magyar Köztársaság elnökének köszöntő levele	11
Várhegyi Attila, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma államtitkárának megnyitó beszéde Esz- tergomban	13
Burnett, Andrew: Monetary Union in the Roman Empire (Monetáris unió a Római Birodalomban)	15
Ábrányi Hedvig: A Magyar Numizmatikai Társulat története (The history of the Hungarian Numismatic Society – Summary)	25
Gedai, István: The role of the Hungarian Numismatic Society in the Hungarian numismatics (A Magyar Numizmatikai Társulat szerepe a magyar numizmatikában)	31
Gedai, István: Saint Stephen's coins (Szent István pénzei)	35
Sejbal, Jiří: Die Bedeutung der ungarischen Denare des 11. Jahrhunderts in den Münzfunden in Mähren (A 11. századi magyar denárok jelentősége a morvaországi pénzleletekben)	45
Jonsson, Kenneth: Hungarian coins from the Viking age found in Sweden (Svédországban feltárt magyar pénzek a viking korból)	59
Hunka, Ján: The importance of the coin finds of the Árpád dynasty and contemporary foreign coins from the 11 th century to the beginning of 14 th century in the history of Slovakia (Árpád-házi és korabeli külföldi pénzek jelentősége a 11. századtól a 14. század elejéig Szlovákia történetében)	71
Suchodolski, Stanislaw: Die Münzen des heiligen Adalbert, des Schutzpatrons von Polen, Böhmen und Un- garn (Szent Adalbert, Lengyel-, Cseh- és Magyarország védőszentjének pénzei)	79
Skaare, Kolbjørn: Ecclesiastical coinage in medieval Norway (Egyházi pénzverés a középkori Norvégiában) ...	95
Mirnik, Ivan: Coins from the early Croatian graves (Érmek a korai horvát sírokból)	99
V. Székely György: A pénzverés és a pénzforgalom kapcsolata a 13. századi Magyarországon (Die Verbindung zwischen der Münzprägung und dem Geldverkehr in Ungarn im 13. Jahrhundert – Zusammenfassung) ...	125
Tóth Csaba: Banales és Wiennenses – I. Károly aprópénzverése (Banales and Wiennenses – small change under the reign of Charles Robert – Summary)	131
Gyöngyössi Márton: Beatrix királyné körmöcbányai kamaraispánja: Schaidler Péter 1486–1494. (Der Kremnitzer Kammergraf der Königin Beatrix: Peter Schaidler 1486–1494 – Zusammenfassung)	135
Buza János: Az aranyforint felső-magyarországi árfolyama a 17. század első felében (Der oberungarische Kurs des Dukaten in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts – Zusammenfassung)	147
Garami, Erika: The most prolific Hungarian paper money designer: Ferenc Helbing 1870–1958. (A legtöbb magyar papírpénz tervezője: Helbing Ferenc 1870–1958)	155
Hewitt, Virginia – Unwin, Tim: Proud heritage: paper money and national identity in central and eastern Europe (Büszke múlt: papírpénz és nemzeti identitás Közép- és Kelet-Európában)	167
Pallos, Lajos: Forged banknotes in the Coin and Medal Department of the Hungarian National Museum (Hamis papírpénzek a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárában)	175
Dembski, Günther: Der Schatzfund von Szilágysomlyó aus numismatischer Sicht (A szilágysomlyói kincs- lelet numizmatikai szempontból)	191
Gudea, Nicolae–Ardevan, Radu: Coin finds in the <i>Dolichenum</i> from Porolissum (A <i>Dolichenum</i> érem- leletei Porolissumban)	209
Kolníkóvá, Eva: Das keltische Münzwesen im Mitteldonauraum (Kelta pénzverés a Közép-Dunavidéken)	233
Torbágyi, Melinda: Late Celtic coinage in Hungary (Késő kelta pénzverés Magyarországon)	243
Farkas, Edit: Kereskedelmi kapcsolat Pannonia és a Barbaricum között az 1–2. században (Commercial relations between Pannonia and the Barbaricum in the 1 st and 2 nd centuries – Summary)	251
Rövidítésjegyzék	261
KISEBB KÖZLEMÉNYEK	263
Lengyel András: Utánzat vagy hamisítvány?	263
Leicht, Karlheinz: II. Ulászló aranyforintja egy német magángyűjteményből	264
Sasi Nagy Béla: Rákóczi pénzelet Máramarosban	264
Berényi Zsuzsanna Ágnes: A zombori „JÖVENDŐ” szabadkőműves páholy jelvénye	265
L. Kovásznai Viktória: Borai Viktor	267
Könyvismertetések	271
Társulati élet 2000–2001	281
Magyar Numizmatikai Bibliográfia 1999–2000. (Balogh Éva–Baloghné Ábrányi Hedvig)	287
A Magyar Numizmatikai Társulatban kapható kiadványok jegyzéke	319

1001/101
2001/2002

NUMIZMATIKAI KÖZLÖNY

FŐSZERKESZTŐ

BÍRÓNÉ SEY KATALIN

SZERKESZTI

TORBÁGYI MELINDA

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI

BUZA JÁNOS

L. KOVÁSZNAI VIKTÓRIA

FITZ JENŐ

NAGY ÁDÁM

V. SZÉKELY GYÖRGY

C-CI. ÉVFOLYAM

2001-2002

KIADJA

A MAGYAR NUMIZMATIKAI TÁRSULAT

BUDAPEST, 2003

INHALTSVERZEICHNIS

Mihály Köhegyi 1934–2001. (Bíró Sey, Katalin–Gedai, István)	3
VOTRÄGE DER KONFERENZ „1000 JAHRE DES UNGARISCHEN MÜNZWESEN UND 100 JAHRE DER UNGARISCHEN NUMISMATISCHEN GESELLSCHAFT“ (Budapest–Esztergom, 26–29 April 2001)	9
Begrüßungsbrief von Dr. Ferenc Mádl, der Präsident der Ungarischen Republik	11
Eröffnungsrede von Attila Várhegyi, Staatssekretär des Ministeriums für National Kulturerbschaft in Esztergom	13
Burnett, Andrew: Monetary Union in the Roman Empire	15
Ábrányi, Hedvig: The history of the Hungarian Numismatic Society (Summary)	25
Gedai, István: The role of the Hungarian Numismatic Society in the Hungarian numismatics	31
Gedai, István: Saint Stephen's coins	35
Sejbal, Jiří: Die Bedeutung der ungarischen Denare des 11. Jahrhunderts in den Münzfunden in Mähren	45
Jonsson, Kenneth: Hungarian coins from the Viking age found in Sweden	59
Hunka, Ján: The importance of the coin finds of the Árpád dynasty and contemporary foreign coins from the 11 th century to beginning of 14 th century in the history of Slovakia	71
Suchodolski, Stanislaw: Die Münzen des heiligen Adalbert, des Schutzpatrons von Polen, Böhmen und Ungarn	79
Skaare, Kolbjørn: Ecclesiastical coinage in medieval Norway	95
Mirnik, Ivan: Coins from the early Croatian graves	99
V. Székely, György: Die Verbindung zwischen der Münzprägung und dem Geldverkehr in Ungarn im 13. Jahrhundert (Zusammenfassung)	125
Tóth, Csaba: Banales and Wiennenses – small change under the reign of Charles Robert (Summary)	131
Gyöngyössy, Márton: Der Kremnitzer Kammergraf der Königin Beatrix: Peter Schaidler 1486–1494. (Zusammenfassung)	135
Buza, János: Der oberungarische Kurs des Dukaten in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts (Zusammenfassung)	147
Garami, Erika: The most prolific Hungarian paper money designer: Ferenc Helbing 1870–1958	155
Hewitt, Virginia – Unwin, Tim: Proud heritage: paper money and national identity in central and eastern Europe	167
Pallos, Lajos: Forged banknotes in the Coin and Medal Department of the Hungarian National Museum	175
Dembksi, Günther: Der Schatzfund von Szilágysomlyó aus numismatischer Sicht	191
Gudea, Nicolae–Ardevan, Radu: Coin finds in the <i>Dolichenum</i> from Porolissum	209
Kolníková, Eva: Das keltische Münzwesen im Mitteldonaureaum	233
Torbágyi, Melinda: Late Celtic coinage in Hungary	243
Farkas, Edit: Commercial relations between Pannonia and the Barbaricum in the 1 st and 2 nd centuries. (Summary)	251
Abkürzungen	261
KLEINERE STUDIEN	263
Lengyel, András: Utánzat vagy hamisítvány? [Imitation oder Fälschung?]	263
Leicht, Karlheinz: II. Ulászló aranyforintja egy német magángyűjteményből. [Goldgulden von Wladislaus II aus einer deutschen Privatsammlung]	264
Sasi Nagy, Béla: Rákóczi pénzlelet Máramarosban. [Münzfund von Georg Rákóczi II in Máramaros]	264
Berényi, Zsuzsanna Ágnes: A zombori „JÖVENDŐ” szabadkőműves páholy jelvénye. [Abzeichen der Freimaurersloge „JÖVENDŐ” in Zombor]	265
L. Kovásznai, Viktória: Borai Viktor	267
Literatur	271
Gesellschaftliches Leben 2000–2001	281
Bibliographie der ungarischen Numismatik 1999–2000 (Balogh, Éva–Baloghné Ábrányi, Hedvig)	287

Kőhegyi Mihály (1934–2001)

Két régi barát visszaemlékezései

Mindannyiunk „Miská”-ja elment.

Észak-Bácskában, a svábok lakta Katymáron született 1934. március 11-én. Az ő családjá is sváb volt, régen Steinernek hívták őket. Jellemére, életfilozófiájára, munkásságára elsőként és döntően családja és annak körülményei hatottak. Mérföldetlen szorgalma, soha meg nem alkuvó becsületessége, szókimondása közismert volt. Mindezt otthonról hozta, szüleitől, és a még ismert nagyszüleitől kapta örökbe. Mindannyian ismertük – élcelődtünk is vele – Miska viszonyát az alkoholhoz: antialkoholista volt. Az viszont már nem volt közismert, hogy forrón szeretett és tisztelt édesapjának majdnem tragédiává vált becsületessége volt ennek az oka. 1944 végén, amikor a szovjetek elfoglalták Katymárt, az első napok egyikén meghagyták neki, hogy estére gondoskodjék számukra nőkről. Ő tudja, hol vannak (kisbíró volt), és este majd vezesse őket oda: ha nem teszi meg, családjával együtt kivégzik – ígérték a „felszabadítók”. Miska apja – aki ugyancsak nem ivott alkoholt, mivel a kisbíró mindenki kínálta volna, ezért senkitől sem fogadta el – ekkor annyi bort ivott, hogy teljesen magatehetetlen részeg lett: így találtak rá a visszajött szovjetek. Katymár lányai, asszonyai és a családtagok is megszábadultak, de Miskának rettenetes volt apját így látni. Ez az emlék örökre antialkoholistává tette.

A gimnáziumot Baján végezte. Az iskolák államosításáig még tanították a cisztercita papok, akik erősítették, tudatosították benne az otthonról hozott értékeket. 1953-ban érettségizett a III. Béla Gimnáziumban. Még ez év őszén felvették az ELTE műzeológiai szakára – régészjelölt lett. Az évfolyamon mindössze tizenhárman voltak, s oszlottunk három csoportra: ős-, ó- és középkorosokra. A szakmai órákat azonban a II–IV. évesek együtt hallgatták. Baráti és meglehetősen zárt közösség voltunk, ahol azokat a polgári értékeket vallottuk, amelyeket Miska is vallott. „Kifelé” persze ezt hangoztatnunk nem lehetett: a Párt és a DISZ uralkodott az egyetemen is. Mi azonban tudtuk élni a magunk életét, és ezt az erkölcsi magaslaton álló, csodálatos professzoraink, mindenekelőtt László Gyula, de Banner János és Oroszlán Zoltán is, valamint, akiket még hallgattunk: Tálás István, Tóth Zoltán (a fegyvertörténész) Horváth János (latin), Czeglédy Károly nemcsak elősegítették, hanem táplálták is bennünk. Vala-

menyiükkel személyes kapcsolatunk is volt, aminek értéke talán akkor még nem is tudatosult bennünk. Jellemzőként hadd említsek egy esetet. Tóth Zoltán egyik óráján említette, hogy a következő órát az előírt napról másikra kell tennünk, mert neki aznap tűzifát szállítanak. Azon nap délutánján elmentünk hozzá, hogy fáját berakjuk a pincéjébe. Természetesen voltak más nézetet valló professzorok és tanársegédek is, akikkel formális tanár–hallgató viszonyunk volt. Az egyetem így nemcsak szakmai ismereteket adott, hanem olyan erkölcsi tartást, gondolkodásmódot mutatott, amely akkor (is) példátlan volt mondható.

Kőhegyi Miska ilyen vértetéssel, a gyakornoki év végétével, diplomával tért vissza egyetem előtti környezetébe, a bajai múzeumba. Ezt akarta, nem is tudta volna máshol elképzelni magát. Tudományos és múzeumi munkája azokhoz a kisvárosi történészekhez (régész, néprajzos, könyvtáros stb.) hasonlítható, akik messze kiemelkedtek az átlagból, a városnak és környékének olyan meghatározó művelődési vezetői lettek, akik az értelmiségi szerepet szolgáló hivatásnak tekintették, a szó eredeti értelmében vállalták, hogy „értelmet” adjanak a népnek: tudós polihisztorként is néptanítók voltak. Egy kisvárosi múzeumban nem lehet „leragadni” egyetlen feladathoz, témához. Miska régész volt. Nagy szorgalommal kutatta a szarmaták tárgyi emlékanyagát, fő munkáját, a mada-rasi temető ásatási munkáit közel két évtizedig vezette.

Ásatási munkásai szinte tanítójuknak tekintették; magyarázta nekik mindazt, amit egy régész kiolvas a temetőből. Móra Ferenc volt a példaképe. Ám a mintegy ezer publikációra tehető irodalmi munkássága – közötté a számtalan, minden témára kiterjedő könyvismertetései – tanúsítja, hogy nincs a művelődésnek, a történettudománynak, a helytörténetnek olyan területe, amelyet ne művelt volna; különösen, ha ez a bajai múzeum illetékességi területével függött össze (*Kőhegyi Mihály munkássága*. Bibliográfia. Muzeológus pályaképek Bács-Kiskun megyéből. Sorozatszerkesztő: Bárh János. Kecskemét, 1994). Írásai pedig a szigorú tudományos követelmények betartásával is mindenki számára érthetőek. Megfogadta régésznemzedékünk nagy mesterének, László Gyulának példabeszédét: „*Tudják, gyermekeim – mondta egy alkalommal –, amikor én egy tudományos cikket írok, mindig arra gondolok, hogy a szülőfalumbéli Mócsi bá’ megérti-e?*” Miska cikkeit megérti a katymári János bácsi és Mari néni is.

A 70-es évektől kezdett foglalkozni pénztörténettel; tagja lett a Magyar Numizmatikai Társulatnak és az Éremgyűjtők Egyesületének. Itt is lehetőséget ismert fel, hogy tudást, tapasztalatot adhasson; vállalt szerkesztést, előadást, megbízatást (a Társulat alelnöke, az Egyesület tiszteletbeli tagja volt). Otthon érezte magát mind a Társulatban, mind az Egyesületben. Mindkettő a legmagasabb elismeréssel – a Réthy-, illetve a Széchenyi-éremmel – tisztelte meg.

Csak egy nagyon sok és nagyon eredményes munkásságot maga mögött tudó becsületes ember lehet olyan szerény, mint Kőhegyi Mihály volt. 1982-ben a „szakma” neki ítélte a muzeológusok Móra-díját, 1986-ban pedig igazgatója lett addigi munkahelyének, a bajai Türr István Múzeumnak. Ám e díj, e beosztás nem változtatta meg őt; munkatársinak továbbra is inkább kollegája volt, mint főnöke. Ha ez egyáltalán lehet, még szerényebben. Nem törekedett a látványos, nagy elismerésekre, kitüntetésekre. Nem is kapta meg őket, de lelki békéjét ez nem zavarta meg. Ilyen lelki békében ment nyugdíjba 1996-ban, és ebben a lelki békében távozott el közülünk 2001. június 18-án.

Gedai István

Nekrológot olvasva mindig kísért az a gondolat, hogy sikerül e visszaadni, milyen ember is volt az elhunyt személy? Ez szinte lehetetlen vállalkozás. Néhány sorban vagy legfeljebb oldalban csak a legfontosabb adatok közölhetők, kevés utalással az elhunyt személyiségére. Mit tudunk meg ebből, mi marad az utókornak az emberből? Itt nem a tudósra, a kutatóra gondolok, hiszen az rekonstruálható a műveiből, hanem az emberre, a kollegára, a barátára, jó és rossz tulajdonságaira. Utóbbiakat soha sem említik a nekrológok. Az elhunyt valamiféle apotheozison megy át, a halál megfosztja rossz tulajdonságaitól. Csak a pozitívumokról esik szó. Hiszen halotról jót vagy semmit – mondja a magyar közmondás. Nem azért írom mindezeket, mert szakítani akarok a hagyományokkal, csak régóta foglalkoztat ez a probléma, s most alkalmam nyílik kimondani, illetve leírni.

A Gedai István írta nekrológot olvasva Kőhegyi Mihályról – az adatokhoz nincs mit hozzátennem. Nekünk, a kortársaknak, az évfolyamtársaknak a sorok mögött feltűnik Miska alakja, amint végigballag az egyetem vagy a Nemzeti Múzeum folyosóján, soha nem sietve! Ez fiatal éveire is jellemző volt, soha nem láttam őt rohanni. Ennek oka lehetett a már egyetemi hallgató korában jelentkező gerincproblémája. De sem akkor, sem később, soha sem panaszkodott. Pedig ez a betegség olyan komoly volt, hogy az első szemeszter vizsgáit egy gerincműtét után úgy tette le, hogy a professzorok mentek a kórházba őt vizsgáztatni.

Közel ötven éve – 1953. szeptember 2-án – találkoztunk először valahol a Pesti Barnabás utcai „volt” piarista gimnázium épületében. Akkor költözött oda a Bölcsészkar a Múzeum körútról. Mi voltunk az első évfolyam,

amely ott kezdett. Ekkor még csak hatan voltunk az évfolyamon, a 3. szemeszterre szaporodtunk 13-ra. Egy szőke fiú ült a második padban – ő volt Kőhegyi Mihály. Lassacskán az is kiderült, hogy neki van a legtöbb múzeumi gyakorlata, hiszem évek óta besegített a bajai múzeumban Solymos Edének. Az is kiderült, hogy kíváncsi fiú, minden érdekelte, a szakmával kapcsolatos dolgok, de az évfolyamtársak és a kollégák is. Ez a kíváncsiság sok türelemmel és szorgalommal párosult, ami a régész és a numizmatikus szakmában aranyat ér. Soha sem törekedett látványos eredményekre, de mindenütt ott volt, és a maga csendes módján tovább lendítette a dolgokat, legyen az a Numizmatikai Társulat problémája vagy szakmai kérdés.

Igen, a maga csendes módján, egészen speciális humorával hozta elő a legkényesebb kérdéseket is. Megnevettette a hallgatóságot, kimondta a megoldhatatlannak látszó problémát, és terelni tudta a megoldás felé. Ez olyan képesség, ami az egyéniségében rejtett, és megtanulhatatlan. Soha sem emelte fel a hangját. Hosszú ismeretségünk, illetve barátságunk alatt nem láttam izgatottnak, kipirultnak vagy dühösnek.

Nekem mindig kézzel írta leveleit egy A 4-es oldal felére, és nagyon röviden, de lényegre törően, ami a szakmai írásaira is jellemző.

Még sok-sok emlék kerül elő emlékezetemből, de talán ez a néhány mozaikkocka is elég ahhoz, hogy Kőhegyi Mihályt, az embert jobban megismertesse az utókorral.

Bíróné Sey Katalin

KÖSZÖNTJÜK A 200 ÉVES MAGYAR NEMZETI MÚZEUMOT!

Az érem Fritz Mihály alkotása, készítette a szegedi Szabó Éremverde

Fotó Dabasi András

A MAGYAR PÉNZVERÉS 1000 ÉVES ÉS A MAGYAR NUMIZMATIKAI TÁRSULAT 100 ÉVES ÉVFORDULÓJA

**ALKALMÁBÓL RENDEZETT KONFERENCIÁN ELHANGZOTT
ELŐADÁSOK**

2001. IV. 26–29.
Budapest–Esztergom

Hölgyeim és Uraim! Tisztelt Konferencia!

Szeretettel köszöntöm a Magyar Numizmatikai Társulat fennállásának 100. és az önálló magyar pénzverésnek 1000. évfordulóját ünneplő nemzetközi konferencia résztvevőit - a jubiláló Társulat tagjait, s a külföldi és honi vendégeket. Mindannyiukat, akik azért is tisztelik meg kitüntető figyelmükkel ezt a tanácskozást, mert az International Numismatic Commission a kettős jubileumot méltányolva hazánkban rendezi meg évi rendes ülését.

Hölgyeim és Uraim!

Természetesnek tekinthetjük, s nem is kell szabadkoznunk, amikor bevalljuk, hogy a pénz a mindennapok embere számára aligha jelent többet a szükség és a bőség mércéjénél, a megélhetés során nélkülözhetetlen fizetőeszköznél. Hogy a többség, ha gyűjti is, csupán ilyen profán szándékkal teszi - és legfeljebb kivételesen szentel figyelmet esztétikai értékeinek, akkor sem gondolva az érmék egyéb „üzeneteire”.

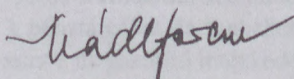
Tiszteletre méltó elődeik és mai kortársaik érdeme tehát már akkor is méltányolhatóan több ennél, ha pusztán a régiségek iránti elemi érdeklődéstől vezetett éremgyűjtőkként vállaltak áldozatot. És kivételes tisztelettel adózunk azoknak - Önöknek, az érmészet tudós művelőinek -, akik a tudomány módszerességével és körültekintő igényességével ruházták fel a laikusán hozzáértő érdeklődést. Mert felismerték és felismertették velünk, igazolták számunkra, hogy aki az érmét, a pénzt úgymond használati értékén tartja számon, az annak minőségi jegyeiből a történelem akár csak vékonyka szeletére vonatkozóan is messzire mutató következtetéseket olvashat ki. Hiszen azok bizonyító egyértelműséggel utalnak az adott kor erőviszonyaira, társadalmának, gazdaságának, kultúrájának karakterére. Önök a múlt tudós feltárásában tevékenyen működtek közre és megismertetésében nagy becsű érdemeket szereztek. Köszönjük elmélyült fáradozásukat!

Hölgyeim és Uraim! Tisztelt Konferencia!

Büszkén tartjuk számon, hogy ezer éve történt államalapításunknak szinte már első pillanatában megszületett az önálló magyar pénzverés. S büszkén tartjuk számon, hogy a magyar érmészet tudománya immár száz éves múltra tekinthet vissza: képviselőit intézményesen elsőként a Magyar Numizmatikai Társulat keretei között szervezte meg.

Kívánom Önöknek, hogy a Társulat a jövőben is eredményesen és elismeréstől övezve végezhesse munkáját, s hogy a centenáriumi tanácskozás sikeresen járuljon hozzá a numizmatika tudományos és közhasznú eredményeinek gyarapításához!

Budapest, 2001. április 23-án.

Mádl Ferenc

VÁRHEGYI ATTILA,
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma államtitkárának
megnyitó beszéde 2001. április 27-én Esztergomban

Tisztelt Konferencia! Hölgyeim és Uraim!

E konferencia tárgya, a pénz, a legközönségesebb használati tárgyaink egyike. Naponta élünk vele, a szó szoros értelmében nem tudunk megenni nélküle. Ez a furcsa találmány legalább annyira jellemzi az emberiséget, mint a nyelv és beszéd képessége vagy a művészet. Mikor adni-venni, kereskedni kezdett, szüksége lett közvetítő eszközre, olyan szimbólumra, amire a „jóságát” és a „marháit” átválthatja.

Az első pénzek minden bizonnyal olyanok lehettek, mint a néhány bennszülött törzsnél még a közelmúltban is használt felfűzött csigák, agyagkorongok. A görögök már fémből vertek érméket, és ezzel rátaláltak arra a formára, mely annyira bevált, hogy csak a papírbankó és a hitelkártya tudta napjainkra kiszorítani. Voltak olyan népek, melyeknek a pénzről szerzett első tapasztalatuk az lehetett, amikor az idegen istenként fogadott felfedezők áruikért üveggyöngyökkel fizettek. Nem véletlen ötlet szülte a mondást, hogy az éremnek két oldala van: a színéhez tartozik a szépség és az érték, a fonákjához mindazon bűnök, amiket az emberiség érte és általa elkövetett.

A pénznek története van, és, noha ritkán gondolunk rá, kultúrát teremt. Maga a tárgy: lapos fémkorong vagy papírdarab. Tucacikk, amely meghatározott értékkel bír. Nem egyedi, mindig is nagy tömegben, több ezres, sőt milliós nagyságrendben verték. Csakhogy, mint minden emberi tárgy, képes arra, hogy személyessé váljék, és ez által magán túlnőve jelentése legyen. A közelmúltban bevont alumínium tízfilléres, amit ki ne próbált volna vonat vagy villamos alatt kilapítani, a csínytevő diákeveket idézheti fel. A fiókok mélyén rejtőző ezüst ötförintosok nagyszüleink megsárgult képét lebbentik elénk. A tantusz ma már csak a mondásban él, de ha a lomok közül előkerül egy megzöldült telefonérme, tudhatjuk, annak idején miért kellett leesnie. Ma már egyre kevesebb helyen szokás a házmesternek kapupénzt adni, de a borralaló még jár a pincérnek, a zsebpénz a gyerekeknek.

Ha szükségünkben betérve fizetünk a vécésnének, vajon gondolunk-e a nyilvános illemhelyeket elsőként megadózató Vespasianus császárra? S ha valamiért egy lyukas garast sem adnánk, eszünkbe jut-e a háború?

A pénznek története sokat megmutat az emberiség történelméből. Olyan, sok példányban fellelhető tárgy emlékek, amelyek nemcsak kibocsátójának nevét árulja el, hanem a hátoldalán fontos eseményeket is megörökít. Anyaga, az érc sokszor „maradandóbbnak” bizonyul a könyvek lapjainál, sőt a városfalak köveinél is. Értő kutatónak pedig beszédessé válik, „kézzel fogható” üzenetet küld a múltból.

A pénznek története van, és maga is olyan, mint a történelem. Ölnék, hazudnak miatta, hamisítják, és mindig az uralkodó joga a képmását ráveretni. Ha kimondjuk egy-egy pénz nevét, korok jelennek meg előttünk. A Rákóczi- és Kossuth-bankó a szabadság küzdelmekről mesél. A „Mátyásos” százpengős a havi fix biztonságának jelképe volt, a millpengők minden idők egyik legnagyobb inflációjáról tanúskodnak. A gyűjtőláda fölé ragasztott százforintos képe többet mondhat az 56-os forradalom szelleméről, mint megannyi tanulmány. És talán az előző kormány nem is sejtette, hogy a pénztárcákat és zsebeket kikezdő vastag, kétszínű százforintos majdnem annyi bosszúságot okoz sokaknak, mint a megszorító intézkedések.

Mert a pénz jelkép.

Ha idegen országba utazunk, az első, amivel kultúrájából találkozunk, többnyire éppen az érméi, bankjegyei, ezek külleme válik első benyomásunkká. A pénzverés mindig is az állami szuverenitás egyik elsődleges kifejezője volt, így korántsem véletlen, hogy a Szent István kibocsátotta dénár egyidős államiságunkkal, melynek millenniumát ünnepeljük.

Sokan sokféle célból gyűjtenek pénzt, és különféle dolgokra használják fel. A numizmaták az érmet magáért és történelmi értéke miatt, tudományos indíttatásból és igénnyel keresik, bár ez egyáltalán nem zárja ki a szenvedélyt. Jó példa rá, hogy az első név szerint is ismert gyűjtő a szonettjeiről híres Petrarca volt. Őt még

bizonyára inkább a veretek szépsége motiválhatta, a 16. század végétől azonban már feldolgozni és rendszerezni kezdik az anyagokat, megjelennek az első katalógusok. A kezdetben főúri kedvtelés csakhamar tudós tevékenységgé válik, létrejönnek az első közgyűjtemények. Magyarországon Széchényi Ferenc gróf könyv- és éremgyűjteményét a köznek ajánlja fel, ezzel megalapítva a nemzeti könyvtárat és múzeumot. Ma nemcsak a magyar pénzverés ezeréves évfordulóját ünnepeljük, hanem a Magyar Numizmatikai Társaság is évszázados jubileumát üli. Hazánk sokat látott ez alatt a száz év alatt. A társaság alakulásakor még az Osztrák–Magyar Monarchia közös pénzével, a koronával lehetett fizetni, ma holnap pedig megéri az euro bevezetését is.

A mostani jeles alkalommal kötelességünk megemlékezni műkedvelő és tudós gyűjtőkről, akik e mindennapi tárgyban nem a hasznot keresték, hanem meglátták benne az esztétikumot és a kulturális értéket. Fejlet kell hajtánunk mindazok előtt, akik elősegítették, hogy e nemes passzió méltó keretek közé, a tudományok csarnokába kerülhetett.

ANDREW BURNETT*

Monetary Union in the Roman Empire

History is often used to justify the present. In these days of an enlarging European community and of European monetary integration, it is often said that the Roman Empire provides a historical precedent for modern monetary union in Europe. However, I do not think that the evidence really supports this.¹ I want to demonstrate this by making four points about the monetary history of the Roman empire:

1. For most of the 500 years of its existence, the currency of the Roman empire was diverse.
2. Although the Romans could have unified it, they did not.
3. Indeed there are signs that they tried to maintain its diversity.
4. Nevertheless it became unified in two separate stages, 200 years apart, but neither stage was caused by government intervention.

1. For most of the 500 years of its existence, the currency of the Roman empire was diverse.

Rome itself first made coinage from about 300 BC, roughly the date which also marked the beginning of its long period of territorial expansion. As the Romans expanded their rule, they naturally encountered many diverse monetary systems in the areas which they took over. But in only one case (an interesting case to which we shall return in section 2) did they intervene to change these systems. In every single other case of annexation or absorption of new territories (exactly how many depends on exactly how you count them, but we are talking of about 30 cases) they just took over the system which had existed before.²

Fig. 1.

I give just one example. The kingdom of Pergamum had used in the second century BC a coinage of silver coins known as cistophori, and this coinage continued at the same mints after the acquisition of the kingdom as the Roman province of Asia in 133 BC (Fig. 1).³ In the case of the cistophori produced at Ephesus, we

* The British Museum, Department of Coins and Medals, London

¹ Versions of this talk have been given at the Institute for Historical Research, London, and the National Bank of Hungary, Budapest. I am grateful to Charlotte Roueché, Andrew Meadows, Melinda Torbágyi and Erika Garami for organising the events, and to the last two for their hospitality and for arranging for the Hungarian translation to be made.

² For Roman expansion and absorption of existing coinage systems, see CMRR and CRWLR.

³ See P. KINNS, 'Asia Minor', in: CRWLR, pp. 105–119.

can distinguish between pre-Roman and Roman examples only as a result of the appearance of a date of the new city era; at other mints, such as Pergamum, it is still very difficult to distinguish the issues made before 133 from those made later, and this underlines the point that the change in political conditions had no visible effect on the coins in question. Cistophori continued to be made for Asia throughout the first century BC and occasionally in the imperial period: under Claudius, Titus, Domitian, Hadrian and Severus.

So the coinage of most of the Roman world for the 500 or so years from its beginnings until about AD 250 consisted, on the one hand, of a mixture of silver and bronze (and from the late 1st century) gold coins, minted centrally at Rome and on a large scale, and, on the other hand, of a mass of small issues, mostly in bronze, but also some in silver, minted locally in the provinces with the names of individual cities and sometimes city officials. The principal places of production for silver were Caesarea in Cappadocia, Antioch and Alexandria, while bronze was produced by a very large number of cities: some 200 under Augustus, rising to a maximum of over 500 in the early 3rd century.

Just as there was a great variety of different coins themselves, there was also more than one way of accounting.⁴ The standard Roman system of reckoning consisted of the silver denarius, divided into 4 sestertii, each of which was divided into 4 asses, each of which was divided into 4 quadrantes; accounts and sums of money were usually expressed in sestertii. But when the Romans conquered other areas, especially in the east, they met other systems, some based on the silver stater, and others based on the silver tetradrachm, each divided into 4 drachms, each divided into 6 obols; the obol was divided into fractions called chalkoi, although the number might vary between 6 and 12 depending on the area. Amounts would be expressed sometimes in staters, sometimes tetradrachms, and so on. All these systems remained after the Roman conquests, and we have evidence for them as late as the third century AD.

2. Although the Romans could have unified the currency of the empire, they did not.

One might conclude from this that the Romans had no desire to change the coinages of the provinces they acquired. This is all the more interesting, given two further considerations: first we can see that they could have forced all their subjects to use the same coins if they had wanted to; and secondly, that they did not do this is all the more remarkable since they had a conception of all these provincial coinages that they inherited as being in some sense foreign.

First the evidence that they could have unified the currency. In a passage of the *History of Rome*, written by the Roman senator Cassius Dio (52.30.9), an imaginary conversation is held between the two great advisers of the first emperor Augustus. Set in 29 BC, their discussion covers many aspects of the empire and its government. At one stage Dio has Maecenas suggest the idea that none of the cities of the empire should use their own coins, weights or measures, but that they all should use Roman ones.

This remark shows that it did occur to the Romans that they might unify the currency of their Empire. That they had the ability to do so can perhaps hardly be doubted on general grounds, and is in fact demonstrated by the one exception to way that they normally absorbed local currency systems. With the final annexation of Carthage in 146 BC and the destruction of the city they had come to hate so much – ‘delenda est Carthago’, Carthage must be destroyed as the Roman statesman Cato fulminated – the Romans also decided to get rid of the Carthaginians’ gold and silver coinage (Fig. 2.) and replace it with their own silver denarii. This must have been a very extensive and costly operation, and shows the degree to which their loathing of Carthage must have motivated the Romans.⁵

Fig. 2.

⁴ For different systems of denominations, see, e.g. RPC 1, pp. 26–37.

⁵ See A. BURNETT, ‘Africa’, in CRWLR, pp. 175–185.

The second point that makes the Romans' tolerance of all the other coinage systems even more surprising to our way of thinking is that they seemed to conceive of them as being 'foreign' in some sense. The passage of Dio illustrates the point: "none of them should use their own coins, weights or measures, but they all should use ours". Another writer, in the second century AD, can use the term 'foreign coin' (*peregrinus nummus*) to refer to the silver coinage in use in Syria (Maecianus para 45), and we find the terms 'Roman denarius' or 'Italian as' in inscriptions, in contrast to the local non-Italian coins.⁶

This distinction between 'our' (i.e. 'Roman' or 'Italian') and 'their' (i.e. 'foreign') coins isn't just a conceptual point. It had practical disadvantages: even a provincial governor, such as Cicero, had to pay a commission to change non-Roman into Roman coins.⁷ The distinction will also be, I believe, highly relevant when we come to consider in section 4 the first step of the unification of the monetary system in the western empire in AD 40.

3. Indeed there are signs that they tried to maintain its diversity.

The evidence for this is not strong, but I think it should be set out, given its obvious relevance to the theme of this discussion. I give three examples.

(a) First, let us consider what happened in Spain in the second century BC, a couple of generations after the Roman conquest at the end of the third century BC.⁸ From the end of the third century some coins minted at Rome, like the silver denarius, had entered circulation in Spain, but not very many. But sometime in the middle of second century BC, we find a new sort of 'Iberian coinage' in silver and bronze (*Fig. 3-4*). The silver is loosely based on the Roman denarius; it is the same size and weight and has a single horseman on the back. The bronze has the same designs, but does not follow Roman metrology. The coins bear an inscription, not in Latin but in Iberian script, referring to city or community which made them. There were some 100 of these communities, and they all, with only minor variations, made identical coins, which circulated throughout Spain. Since we have 100 or so identical coinages starting at exactly the same time, we cannot doubt that there was some sort of central co-ordination behind them, and – given the fluid political situation in Spain at the time – it is hard to see who could have provided this co-ordination other than the Roman authorities. So we seem to have the Romans *creating* a local coinage.

Fig. 3.

Fig. 4.

(b) Something analogous seems to have happened 300 years later, in the 2nd century AD, in the Roman province of Asia (modern Turkey) and some nearby areas. Here we find a system under which some 200 cities issued their own coinage, but did not produce it themselves. Its production, rather, was based in 10–12 central mints, as technical considerations show. Once again we have to ask who was behind these mints, and once again the most likely answer seems to be the Roman authorities.⁹

⁶ Roman denarius: Cibra inscription (see R. CAGNAT: *Inscriptiones Graecae ad Res Romanas Pertinentes*, 1906–10. vol. 4, 915); Italian as: Germanicus at Palmyra (see RPC I, p. 31), the Neronian coinage of Caesarea in Cappadocia (RPC I, nos. 3635–36, 3643).

⁷ Cicero, *Epistulae ad Atticum* xii.6.1: 'sed certe in collybo est detrimenti satis'.

⁸ I use the term Spain as a convenient abbreviation for the Roman Hispaniae, consisting of the Iberian peninsula and including both Spain and Portugal. For the coins in question, see A. DOMINGUEZ ARRANZ in C. ALFARO ASINS et al: *Historia Monetaria de Hispania Antigua*. Madrid, 1997, especially chapter 3, pp. 116–192. There are also discussions in the relevant parts of CMRR and CRWLR.

⁹ This system was most famously described by K. KRAFT: *Das System der Kaiserzeitlichen Münzprägung in Kleinasien*. Berlin, 1972. He thought in terms of privately run and entrepreneurial system central mint workshops, but A. JOHNSTON has plausibly suggested that they were supported by the state: 'Die sharing in Asia Minor: the view from Sardis', *Israel Numismatic Journal* 6–7 (1982–83) 59–78.

(c) Finally, a clearer, if smaller-scale case. There are a number of instances where the mint of Rome ‘helped’ local coinages, by making them on behalf of provincial communities. The coins would be made at the mint of Rome with the relevant weight, fineness, designs and language, and then sent to the relevant area for issue. For example, at the end of the first century AD, we find the mint of Rome making bronze coins for Cyprus, Syria, and Judaea, and silver coins for Asia, Cappadocia, and Lycia; and in the reign of Philip (AD 244–249), the mint of Rome made tetradrachms for circulation in Syria, signed *Mon Vrb = Moneta Urbis* (Fig. 5).¹⁰ All these examples show a clear intention to help maintain local coinages and local coinage systems.

Fig. 5.

4. Nevertheless the Roman currency system became unified in two separate stages, 200 years apart, but neither was caused by government intervention.

(a) *In about AD 40, the diverse currency of the western, Latin speaking part of the empire was replaced by a single currency, as an expression of the self-identity of the western cities.*

First, the ending of local coinage in the West, in the decade before AD 50.¹¹ This is an important phenomenon which it is not easy to explain, and indeed the question is somewhat controversial. The production of local coinage throughout the western part of the Roman empire (Britain, Gaul, Spain, Sicily and Africa) gradually ceased in the reigns of the emperors Augustus, Tiberius, Caligula and Claudius I, over a period of some 50 years. It is, I think, clear that this cessation was not a direct political act (in which case it would have happened simultaneously everywhere) and that it cannot easily be explained by economic causes (there is no evidence for an impoverishment of civic finances in the west as opposed to the east; and anyway it is arguable that the cost of making civic coinage cannot have been so very great).

Given the difficulty of finding a satisfactory political or economic explanation for this phenomenon, I think that we should interpret the change as a sort of cultural phenomenon, an inclination by the communities in the west to use Roman rather than their own coinage.

Some evidence to support this view can be found in the nature of the latest examples of local coinage in the west, which show a clear tendency to resemble coins minted at Rome. One finds the same denominations at Rome and in the West (sestertii, dupondii, etc.). In addition, the weight standards used in Spain, for example, were more similar to those in use at Rome, and one finds examples of communities using a new coinage metal – brass – introduced at Rome under Augustus. It was adopted by several cities in Spain under Tiberius and Caligula, and one finds a number of examples of brass sestertii, in shape and colour looking very much like coins minted at Rome. Coins like these were never produced in the East, where weight standards were different and the use of different metals apparently indiscriminate.

An analogous tendency can be observed in the designs used on the coinage. These not infrequently copy Roman coins (examples), and some of the latest issues under Caligula are quite astonishingly similar. For example at Rome one finds coins made with the portraits of the emperor, of Divus Augustus, of the emperor’s father and mother, Germanicus and Agrippina the Elder, and of his grandfather Agrippa. Coins were minted at Zaragoza (ancient Caesaraugusta) for all the same five imperial personages; not only that, but most of the coins are close copies of the Roman issues.¹² A second example of the same phenomenon comes from a fairly recent

¹⁰ RPC 2, p.11.

¹¹ See the discussion in RPC 1.

¹² RPC 1, nos. 368–386.

discovery, a coin minted at Ercavica (modern Cuenca), and found in excavations at the city in 1992. It is an extraordinarily close copy of the similar coin minted at Rome depicting Caligula and his three sisters.¹³

So the western coinage shows a tendency to look like Roman coinage, and communities preferred to use coinage that looked like Roman coinage. It was not a big step for the western cities and communities to stop making their own and just to use Roman coinage, which was already circulating in the area.¹⁴ Both were expressions of a preference for using 'Roman' coinage. On this view, the cessation of the western provincial coinage was an indication that people in the West had a different attitude to their place in the Roman empire from that held by people in the East. This might derive in part at least from the use of a different language (Latin), and perhaps be related to other things like the different aspirations of those in the western part of the empire as opposed to the eastern part. One discussion, for example, has highlighted how "in the western and northern provinces the provincials literally became part of the Roman state";¹⁵ whole communities or areas sought political privileges like citizenship. In the East, aspirations were different. Cities competed for status amongst each other: to be the first city of a province (or even, in the case of Magnesia, to be the seventh city of Asia) or metropolis of a province, and especially to have imperial recognition by the award of a temple in honour of the emperor. These were not expressions of a desire to become Romanised in the same way as the West, and it seems to me that this difference may well mirror and help to explain the different nature of city coinage in the West and East.

I have already mentioned the more 'Romanised' appearance of western provincial coinage. The designs used in the East are different. Every now and then they refer to Rome, but almost as if it were some foreign power. For example, in the third century AD coins of Anazarbus in Cilicia record how the city was "adorned with Roman trophies",¹⁶ and those of Side in Pamphylia record that the city is an "ally of the Romans".¹⁷ The designs used in the East, in general, reflect the way that they competed with each other: they try to emphasise their superior mythological origins, their superior architectural achievements, the superior splendour of the games they held, and so on.

One could draw several parallels here with other aspects of Roman life, and I will briefly mention one, the debate about the difference between the cult of the emperor in the West and that in the East. The old picture of this difference was that the cult in the West was imposed from the centre whereas in the East it was allowed to develop spontaneously. And this is like the old notion that civic coinage was stopped in the West but allowed to develop in the East. But now we can see, I think, that the pictures of both phenomena need to be modified in similar ways. Today we would not accept that the imperial cult was imposed in the West;¹⁸ our present picture is that it may have developed at least partly as a result of the aspirations of the cities. The different form that it took in the East was the result of the different aspirations of cities in the East; this is why some specifically Roman aspects of the imperial cult are rare in the east.¹⁹ This is what I want to say also of the coinage; the initiative for ending the coinage in the West came from the cities themselves, not from the 'Roman authorities'. The cities and the attitudes of people in them had a similar power to affect civic coinage in the West, just as in the East. That the result was so different is a reflection of differing attitudes in East and West.

(b) *In about AD 260/70 the diverse currency of the eastern, Greek speaking part of the empire came to an end, as a result of economic changes beyond the control of the government.*

By the third century, the huge mass of varied city coinage in the eastern empire (Greece, Turkey, the Levant and Egypt) was still produced by several hundreds of cities, and consisted almost exclusively of bronze issues. As remarked earlier, these did not follow the same pattern of coinage at Rome; the coins were different sizes, used different denominations and had designs which were completely unlike those used at Rome. In

¹³ A. BURNETT-M. AMANDRY-P.P. RIPOLLÈS: *Roman Provincial Coinage*. Supplement 1. London, Paris, 1999. no. S467A.

¹⁴ In fact, when Spanish civic coinage stopped it was replaced partly by coins from Rome and partly by locally made imitations of the coins from Rome. The wish to use 'Roman coins' is emphatically demonstrated by the consideration that the imitations were at least tolerated (if not actually made) by the same people who had previously made the civic coinage.

¹⁵ A.N. SHERWIN-WHITE: *The Roman Citizenship*. 1973. p. 402.

¹⁶ *rōmaikōis tropaiois kekōsmēnenēs*, often abbreviated, e.g. to *rōm tro*: see R. ZIEGLER: *Kaiser, Heer und Städtisches Geld*. 1993. nos. 339-340 (Macrinus and Diadumenian, AD 217/8, no doubt referring to the Parthian victory of 217), repeated later (e.g. no. 444, Julia Maesa, where it is spelled out in full).

¹⁷ Sylloge Nummorum Graecorum Sammlung von Aulock no. 4583.

¹⁸ PRICE pp. 74-75.

¹⁹ E.g. the existence of augustales or flamines, or the restriction of the cult of the emperor to after his lifetime. PRICE pp. 88-89.

about 260, they all stopped, and the cities in all these areas ceased to produce bronze coinage. The important difference between this change and that just described is that the change which affected the East in the middle of the 3rd century also affected the West. The mint of Rome also stopped minting bronze coins in about 260/70, as did a parallel mint set up in rebel Gaul by the usurper Postumus.

This cessation can be explained in economic or rather monetary terms. The political and military problems which beset the Roman empire in the third century were enormous. Emperors came and went every few years; the frontier was under intense pressure across the Rhine in the west and from Persia in the east. The Roman government did not have enough money to meet the crisis, so they debased the coinage, particularly of silver but also, for a few years after 250, of gold. Now, although it would be wrong to talk of rampant inflation at this period,²⁰ it seems plausible to think that the effect of this debasement was an increase in price levels. We can then see the abandonment of the production of low value bronze coinage as just that; the abandonment of coins which played no useful part in life, just as in the modern period small denominations like the half-penny in Britain or less than 50 lire in Italy have dropped out of use and production.

Conclusion: neither change was initiated by the government

My conclusion is perhaps so obvious that it hardly needs to be stated. Despite a clear wish on the part of the Roman government to tolerate, if not promote, subsidiary coinages, nevertheless the Roman empire moved towards a single currency in two, unrelated stages, neither of which was motivated by the government.

This seems to me to be just about the exact opposite of the way most people think of the Roman Empire in the role of precursor to the European Monetary Union. The Roman emperor and his entourage (the Roman 'government') was not interested in a single currency and indeed tolerated and perhaps supported the continuation of regional coinages. But if the Roman government's position was the opposite of that of the European Commission today, nevertheless a parallel between the Roman empire and today can, as I am sure is clear, be seen. To the contemporary debate, the change that happened in the western empire in the first century AD seems the most relevant to today: monetary unions arose as a result of the cultural aspirations of the member-states (= more or less the cities of the Roman empire). Some aspired to a common system, others did not. I offer the proposition that monetary union – unless it is brought about by circumstances beyond our control – was then and is now a cultural phenomenon, not a political or economic one.

Abbreviations

CMRR	M. H. Crawford: <i>Coinage and Money under the Roman Republic</i> . London, 1985.
CRWLR	<i>The Coinage of the Roman World in the Late Republic</i> . (eds. A.M. Burnett–M. H. Crawford) Oxford, 1987.
PRICE	S.R.F. Price: <i>Rituals and Power. The Roman imperial cult in Asia Minor</i> . Cambridge, 1984.
RPC 1	A. Burnett–M. Amandry–P.P. Ripollès: <i>Roman Provincial Coinage. Vol. I</i> . London/Paris, 1992.
RPC 2	A. Burnett–M. Amandry–I. Carradice: <i>Roman Provincial Coinage. Vol. 2</i> . London/Paris, 1999.

²⁰ See D. RATHBONE: 'Monetisation not inflation'. In: C.E. KING–D. WIGG (eds.): *Coin Finds and Coin Use in the Roman World*. SFMA 1997. While Rathbone is undoubtedly right in emphasising that inflation took off only from AD 274, it does not follow that the greater production of coinage earlier in the century was absorbed by increasing monetisation. As Rathbone himself notes, there was an increase in price levels from the first to the third centuries AD, and the pattern of denominations in the third century suggests that this continued: a concentration on minting sestertii rather than dupondii or asses, the introduction of the antoninianus (and briefly the double-sestertius), the introduction of new larger denominations in the east – even perhaps a bronze denarius at Sinope under Gallienus – and the revalorisation of eastern coins by countermarking them with higher values.

ANDREW BURNETT

Monetáris unió a Római Birodalomban

A történelmet gyakran állítják a jelen igazolásának szolgálatába. Ma, az Európai Unió és az európai pénzügyi integráció bővítése korában sokszor hangzik el, hogy a Római Birodalom a modern európai unió történelmi előképe. Ennek ellenére, úgy gondolom, hogy a tények nem ezt támasztják alá.¹ Ezt a Római Birodalom pénztörténetéből vett négy példával szeretném bemutatni.

1. Fennállása 500 évének legnagyobb részében a Római Birodalom pénzrendszere sokféle volt.
2. Bár a rómaiak egységesíthették volna, nem tették.
3. Sőt, a jelek arra mutatnak, hogy törekedtek a sokféleség fenntartására.
4. Mégis, két különböző alkalommal, 200 év különbséggel bekövetkezett időszakban egységes volt. Egyik sem a kormányzat kezdeményezésére történt, az első, úgy tűnik, a nyugati városok „önazonosulását” hivatott kifejezni, míg a második a kormányzat ellenőrzésén kívül álló gazdasági változások eredménye.

1. Fennállása 500 évének legnagyobb részében a Római Birodalom pénzrendszere sokféle volt.

Róma először Kr. e. 300 körül bocsátott ki pénzt, körülbelül akkor, amikor területi expanziójának hosszú korszaka elkezdődött. A rómaiak hatalmuk kiterjesztésével természetesen különböző pénzrendszerekkel találták magukat szemben az elfoglalt területeken. De csak egy esetben (erre még visszatérek a 2. szakaszban) avatkoztak be, hogy megváltoztassák a rendszert. A többi mintegy 30 alkalommal a hódításkor csak átvették a már meglévő rendszert.²

Egy példa: a Pergamoni királyság Kr. e. 2. században „cisztophorosz”-nak nevezett ezüstpénzeket használt, és ezt a pénzverést folytatta miután Kr. e. 133-ban Róma *Asia provincia* néven bekebelezte a királyságot.³ (1. kép) Az Epheszoszban gyártott cisztrophoroszok esetében a római kor előtti és a római kori példányokat csak a rajtuk megjelenő új városi éra keltezései alapján tudjuk megkülönböztetni. Más verdék esetében, mint pl. Pergamon még mindig nagyon nehéz elkülöníteni a Kr. e. 133 előtti és az azt követő kibocsátásokat. Ez is megerősíti azt, hogy a politikai változásoknak nincs látható hatásuk a kérdéses érmekre. A cisztrophoroszokat *Asia Provincia* számára az egész Kr. e. 1. századon át folyamatosan verték és időszakonként még a császárkorban is: Claudius, Titus, Domitianus, Hadrianus és Septimius Severus uralkodása alatt.

Tehát a római világ fennállásának mintegy 500 éve alatt a kezdetektől kb. Kr. u. 250-ig a pénzrendszer egyrészt ezüst-, bronz- (és a Kr. e. 1. század végétől) aranypénzekből állt, amelyet nagy mennyiségben központilag Rómában vertek, másrészt pedig nagyszámú kisebb kibocsátásból, főleg bronzból, ritkább esetben ezüsből, amelyeket a provinciákban vertek az egyes városok és időnként a városi tisztviselők nevével. A vezető ezüst kibocsátó helyek Cappadocia Caesarea, Antiochia és Alexandria, míg bronzokat rengeteg városban gyártottak. Augustus alatt ezek száma kb. 200 volt. A provinciális verdék száma csúcspontját a 3. század elején érte el, amikor több mint 500 verde működött.

Nemcsak a pénzfajták száma volt nagy, de pénzrendszerből is többféle létezett.⁴ A római pénzrendszer alapja az ezüst denár volt, melyet 4 sestertiusra osztottak, az pedig 4 as-ból állt, az as pedig 4 quadransból. Számításoknál és pénzösszegek jelölésénél rendszerint a sestertiuszt használták. De amikor a rómaiak más területeket foglaltak el, különösen keleten, más pénzrendszerekkel találkoztak, néhány közülük ezüst sztatérokon alapult, ismét mások az ezüst tetradrachmán, melyet 4 drachmára, azt pedig 6 obulusra osztották. Még kisebb címlet volt a khalkoi, melynek száma 6 és 12 között változott az illető területen használatos pénzrendszer függvényében. A számolást néha sztatérban, néha tetradrachmában végezték és a sort lehetne tovább folytatni. Ezek a pénzrendszerek megmaradtak a római hódítás után is, erre még a Kr. u. 3. század végéről is van adatunk.

2. Bár a rómaiak egységesíthették volna a pénzrendszert, nem tették.

Ebből arra a következtetésre lehet jutni, hogy a rómaiak nem akarták megváltoztatni az elfoglalt provinciák pénzverését. Ez még érdekesebb, ha az alábbi két tényezőt is figyelembe vesszük: először is, ha akarták volna, kényszeríthették volna összes alattvalójukat, hogy ugyanazt a pénzt használják. Másodszor, hogy még sem tették, még figyelemre méltóbb, mivel mindezeket a megörökölt pénzeket bizonyos értelemben idegen pénzeknek tekintették.

Az első bizonyítékunk, hogy egységesíthették volna a pénzrendszert, Cassius Dio, római szenátor *Róma története* című munkájának egyik fejezetében (52. 30. 9) található, ahol egy képzeletbeli beszélgetést ír le Augustus császár és két tekintélyes tanácsadója között. A birodalom és kormányzásának számos kérdését vitatják Kr. e. 29-ben, melynek egyik fázisában Maecenas azt javasolja Dio szerint, hogy a birodalom egyetlen városa se saját pénz- és súlyrendszerét, hanem a rómaiakét használja.

Ez a megjegyzés azt mutatja, hogy a rómaiak fontolgatták, hogy egységes pénzrendszer legyen a Római Birodalomban. Azt, hogy meg tudták volna tenni, aligha kétséges, és mégis egy kivételes esettől eltekintve, általában a helyi pénzrendszert vették át. A nagy ellenfél, Karthago végleges legyőzésekor, a gyűlölt város – ki ellen Cato, a római államférfi „*delenda est Carthago*” (Karthagót el kell pusztítani) szavakkal mennydörgött – elpusztításakor Kr. e. 146-ban a rómaiak elhatározták, hogy megszabadulnak a karthagóiak arany- és ezüstpénzrendszerétől (2. kép) és azt saját ezüstdenáraikkal helyettesítik. Ez igen munka- és költségigényes eljárás lehetett, és ez egyben azt is mutatja, hogy a rómaiakat mennyire motiválhatta ez esetben a Karthago iránti gyűlölet.⁵

A másik dolog, ami még meglepőbbé teszi számunkra a rómaiak toleranciáját mindenféle más pénzrendszer iránt, hogy úgy tűnik, nagyon is tudatában voltak azok bizonyos értelemben „idegen” voltának. Jól illusztrálja ezt Dio egyik részlete: „Egyikük se használja saját pénzeiket, súlyaikat és mértékeiket, hanem mindenki használja a mienket.” Egy másik, Kr. u. 2. századi szerző az „idegen pénz” kifejezést (*peregrinus nummus*) alkalmazta a Szíriában használatos ezüstpénzekre (Maecianus para. 45.) és találkozunk a „római denarius”, „*italiai as*” kifejezésekkel a feliratokon szemben a helyi, nem itáliai pénzekkel.⁶

A különbség a „mi” – római és itáliai – és az „ő” – az idegen pénzek között nem egyszerűen csak fogalmi kérdés. Ennek gyakorlati jelentősége, konkrétan hátránya volt: még egy tartományi kormányzó is, mint például Cicero köteles volt jutalékot fizetni a nem római pénzeknek a rómaiakra történő átváltásakor.⁷ Úgy hiszem, hogy a megkülönböztetés akkor lesz majd igazán lényeges, amikor megtörténik az első lépés a pénzrendszer egységesítése felé a birodalom nyugati részében Kr. u. 40-ben, amint azt majd a 4. szakaszban át fogjuk tekinteni.

3. Sőt, a jelek arra mutatnak, hogy a rómaiak törekedtek a sokféleség fenntartására.

A bizonyítékok ugyan nem egészen határozottak ebben a tekintetben, mégis három példát idézhetnék ennek illusztrálására.

a) Először nézzük meg, mi történt Hispaniában a Kr. e. 2. században néhány generációval a Kr. e. 3. század végén bekövetkezett római hódítás után.⁸ A Kr. e. 3. század végétől kezdve néhány Rómában vert érem, mint például az ezüstdenár, került forgalomba Hispaniában, bár nem sok. De valamikor a Kr. e. 2. század közepén új típusú „ibériai” pénzveréssel – ezüsttel és bronzsal is – találkozunk. (3–4. kép) Az ezüst – súlyát és méretét tekintve – nagyjából a római denáron alapszik, hátlapján egy lovassal. A bronzoknak ugyanaz az éremképe, de nem a római súlyrendszert követik. A körirat azonban nem latin, hanem ibériai, a pénzt verető városra, közösségre utal. Csaknem száz ilyen közösség volt, amelyek minimális különbségektől eltekintve azonos pénzeket vertek, melyek Hispania-szerte forgalomban voltak. Mivel vagy 100 azonos időben kezdődő, azonos pénzverésünk van, valamilyen központi irányítást kell feltételeznünk mögöttük, és – az akkori Hispania bizonytalan politikai helyzetét tekintve – ez az irányítás aligha származhatott mástól, mint a római hatóságoktól. Úgy tűnik, a rómaiak szervezték meg a helyi pénzverést.

b) Hasonló történhetett 300 évvel később a Kr. u. 2. században *Asia provinciában* (a mai Törökország területén) és néhány környező területen. Ennek keretében mintegy 200 város adott ki saját pénzt, amelyet nem ők állítottak elő. A gyártás a technikai vizsgálatok szerint 10–12 központi verdében történt. Ismét fel kell tennünk a kérdést: ki állt a verdék mögött, és ismét valószínű a válasz, hogy a római hatóságok.⁹

c) Végül egy még világosabb, bár kevésbé elterjedt esetet említenék. Számos példa van arra, hogy a római verde „segítette” a helyi pénzverést azzal, hogy pénzt készítettek a tartományokban lévő közösségek szá-

mára. Az érmekeket a római verdében állították elő a megfelelő súlyban, finomsággal, éremképekkel és nyelvvel, és aztán elküldték a kérdéses területre, hogy forgalomba hozzák őket. A Kr. u. 1. század végén például Róma bronzérmekeket gyárt Ciprus, Szíria és Judea számára, ezüstöket pedig Asia provinciának, Cappadociának és Lyciának. Philippus (244–249) uralkodása alatt a római verde tetradrachmákat vert szíriai forgalomra MON VRB (Moneta Urbis) jelzéssel.¹⁰ (5. kép)

Mindezek a példák világosan jelzik a helyi pénzrendszerek fenntartásának szándékát.

4. Mégis, két különböző alkalommal, 200 év különbséggel bekövetkezett időszakban a pénzrendszer egységes volt.

a) Kr. u. 40 körül a birodalom latin nyelvű, nyugati részének különböző pénzrendszereit egy egységes valuta váltotta fel, amit a nyugati városok „önazonosulási kifejeződése”-nek lehet tekinteni.

Először, a nyugati helyi pénzverés a Kr. u. 50 előtti évtizedben fejeződött be.¹¹ Ez nagyon fontos jelenség, amit nehéz megmagyarázni, és bizonyos fokig ellentmondásos a kérdés is. A Római Birodalom nyugati részének helyi pénzverése (Britannia, Gallia, Hispania, Szicília és Afrika) fokozatosan szűnt meg Augustus, Tiberius, Caligula és I. Claudius uralmának mintegy 50 éves időszaka alatt. Az szerintem világos, hogy a megszűnés nem közvetlen politikai beavatkozás eredménye (ebben az esetben ugyanis mindenütt egyidejűleg következett volna be), de gazdasági okokkal sem könnyű megmagyarázni. (Nincs ugyanis bizonyíték a városi pénzforrások kimerülésére nyugaton, összehasonlítva a keletiekkel; és akármennyire is vitatható, a városi pénzverések költsége nem lehetett túl nagy.)

Mivel megfelelő politikai vagy gazdasági magyarázat nehezen adható, úgy gondolom, kulturális jelenséggel állunk szemben, a nyugati közösségek hajlandóságával, hogy inkább a római, mintsem a saját pénzüket használják.

Ezt a nézetet támasztja alá a nyugati helyi pénzverés késői korszakának jellege, amely egyértelműen azt a tendenciát mutatja, hogy a pénzek a Rómában vertekéhez hasonlítsanak. Ugyanazokat a címleteket találjuk Rómában és nyugaton (pl. sestertiust, dupondiust). Ráadásul a Hispaniában használt súlyrendszer nagyon hasonló volt a Rómában használatoshoz, és az új pénzveréshez ugyanazt a fémeket (sárgaréz) használták, amit Augustus vezetett be Rómában. Hispaniában számos város átvette ezt Tiberius és Caligula alatt, és a rézből készült sestertiustok formájukban és színükben is nagyon hasonlítanak a Rómában készütekhez. Ilyen érmekeket ott soha nem vertek, eltérő súlyrendszert használtak, a különböző fémek használata pedig láthatóan esetleges volt.

Hasonló törekvés figyelhető meg a pénzek éremképeinél is. Ezek gyakran római pénzek utánzatai, és Caligula utolsó kibocsátásainak némelyike meglepő mértékben hasonlít a Rómában kibocsátottakéhoz. Például Rómában készültek érmeke a császár, Divus Augustus, a császár apja és anyja, Germanicus és idősebb Agrippina és nagyapja, Agrippa képmásával. Zaragozában (ókori nevén Caesaraugustában) is vertek pénzeket mind az öt császári személyiség képével, sőt az érmék legtöbbször a római kibocsátásokhoz nagyon közeli másolat.¹² Egy másik példa ugyanerre a jelenségre egy közelmúltban történt felfedezés, az Ercaviciában (a modern Cuenca) vert pénz, amelyet az 1992-es ásatás alkalmával találtak a városban. Ez szemmel láthatólag nagyon hasonlít a Rómában vert, Caligulát és három nővérét ábrázoló érmékhez.¹³

A nyugati pénzverés erős törekvést mutat tehát, hogy a római pénzekhez hasonlítson, a közösségek inkább használták a rómaiakéhoz hasonló pénzeket, és ezt már csak egy lépés választotta el, hogy abbahagyják saját pénzverésüket, és csak rómaiakat használjanak, amelyek már forgalomban voltak az adott területen.¹⁴ Mindkettő azt bizonyítja, hogy római pénzt használtak szívesebben. E nézet szerint a nyugati helyi pénzek verésének vége azt jelenti, hogy az emberek nyugaton másképp gondolkodtak a Római Birodalomban elfoglalt helyükről, mint a keleten élő népek. Ez egyrészt talán a különböző nyelvhasználatából ered (latin), de talán más dolgokhoz is kapcsolódik, így a nyugatiak különböző törekvéseikhez összevetve a keletiekkel. Jól megvilágítja ezt pl. egy tanulmány, hogyan „váltak a nyugati és az északi provinciákban a tartományi előkelőségek szó szerint a római állam részévé”¹⁵, egész közösségek és területek törekedtek olyan politikai privilégiumokra, mint a polgárjog. Keleten a törekvések mások voltak. A városok „statusokért” versengtek egymással, a provincia első városává (vagy éppen Magnesia esetében, Ázsia hetedik városává), vagy a provincia metropolisává lenni, és főként elnyerni a császári elismerést azáltal, hogy templomot építhettek a császár tiszteletére. Itt semmi nyoma annak a vágnak, hogy romanizálódjanak olyan módon, mint a nyugatiak, és számomra úgy tűnik, hogy ez a különbség jól tükröződik, és egyben segíti megmagyarázni is a nyugati és keleti városi éremverések közötti különbséget.

Már említettem a nyugati provinciális pénzverés romanizáltabb megjelenését. Keleten az éremképek mások voltak. Néha utalnak ugyan Rómára, de majdnem mindig úgy, mint egy idegen hatalomra. Például, Kr. u. 3. században a ciliciai Anazarbus pénzei azt közlik, hogy a város mennyire „fel volt díszítve római trófeákkal”,¹⁶ a pamphyliai Side pénzei pedig azt adják tudtul, hogy a város „a rómaiak szövetségese”.¹⁷ Általában ezek a keleten használatos éremképek azt érzékeltetik, hogy ők egymással versenyeztek: igyekeznek hangsúlyozni magasabb rendű mitológiai eredetüket, magasabb rendű építészeti alkotásaikat, az általuk rendezett játékok fényesebb voltát stb.

Számos párhuzamot vonhatunk itt a római élet más aspektusaival is, röviden csak egyet említek, a nyugati és a keleti császárkultusz közötti különbségről folyó vitát. A régi elképzelés szerint ez a különbség abban áll, hogy nyugaton a császár kultuszát a központ írta elő, keleten viszont hagyták, hogy magától alakuljon ki. Azaz úgy, ahogyan a városi pénzverést a régi megítélés szerint, nyugaton beszüntették, keleten viszont hagyták tovább fejlődni. Ma ellenben szerintem jól láthatjuk, hogy mindkét esetben módosítani kell ezt a nézetet. Ma már nem fogadhatjuk el, hogy nyugaton a császárkultuszt előírták,¹⁸ jelenlegi nézetünk szerint az – legalábbis részben – a városok törekvéseinek eredményeképpen alakult ki. A különbséget keleten az ottani városok másfajta törekvései eredményezték,¹⁹ ezért a császárkultusz néhány tipikusan római változata keleten ritka. Ez az éremverés tekintetében is elmondható, a kezdeményezés nyugaton végig maguktól a városoktól indult ki, nem pedig a „római hatóságoktól”. A városok és a bennük élő emberek hozzáállása hasonló erővel befolyásolta a városi éremverést nyugaton, mint keleten. Hogy az eredmény mégis más lett, az ennek a keleten és nyugaton különböző hozzáállásnak a tükröződése.

b) Kr. u. 260/270 körül a birodalom keleti, görögül beszélő területein véget ért a sokféle pénzrendszer, a kormányzat ellenőrzésétől független gazdasági változások eredményeként.

A 3. századra a birodalom keleti részének (Görögország, Törökország, Levante és Egyiptom) hatalmas mennyiségű különféle városi veretét továbbra is városok szíjazták, amelyek majdnem kizárólag bronzkibocsátásokból álltak. Amint korábban említettem, ezek nem a római mintát követték: azoktól méretben, címlében és éremképpen teljesen különböztek. 260 körül mindegyik verése leállt: e terület városainak bronzpénzverése megszűnt. A fent említett jelenség és e között lényeges különbség, hogy a változások, amelyek 3. század közepén a keleti területekre hatottak, hatottak a nyugatra is: 260–270 körül, a római verdében is leállt a bronzpénzverés, ezzel párhuzamosan Postumus ellencsászár a lázadó Galliában állított fel verdét.

Ez a leállás gazdasági, még inkább pénzügyi okokkal magyarázható. A Római Birodalmat érintő politikai és katonai problémák a 3. században óriási méreteket öltöttek. A császárok gyors egymásutánban követték egymást, a határ állandó nyomásnak volt kitéve nyugaton a Rajnától kezdve keleten Perzsiáig. A római kormányzatnak nem volt elegendő pénze, hogy úrrá legyen a válságon, így leértékelték a pénzeket, különösen az ezüstöt, sőt 250 után néhány évvel az aranyat is. Ma már elfogadhatónak tűnik, hogy ennek a leértékelésnek a hatása idézte elő az árak növekedését, noha nem helyes állandó, folyamatos inflációról beszélni ebben az időszakban.²⁰ Az alacsony értékű bronzpénzek gyártásának megszűnését ennek tudhatjuk be. Egy olyan pénz szűnt meg, amely nem játszott már szerepet a mindennapi életben, ahogy a modern korban is a kis címletek, mint például a ½ penny Nagy-Britanniában vagy az 50 líránál kisebb címletek Olaszországban eltűntek a pénzforgalomból.

Összegzés: a Római Birodalomban egyik változtatást sem a kormányzat kezdeményezte

Következtetésem olyan nyilvánvaló, hogy aligha szükséges kifejteni. Annak ellenére, hogy a római kormányzat egyértelműen elfogadta, sőt támogatta a helyi pénzverést, két egymástól független időszakban a Római Birodalom az egységes valutarendszer felé közeledett, de egyik esetben sem a kormányzat kezdeményezésére.

Ez úgy tűnik, pontosan ellentétes azzal a képpel, amit a legtöbb ember kialakított a Római Birodalomról mint az Európai Monetáris Unió (EMU) előképéről. A római császár és környezetében lévő személyek (azaz a római „kormányzat”) nem volt érdekelt egy egységes valutarendszer megteremtésében, valóban tolerálta azt, és talán még támogatta is a helyi pénzverések folytatódását.

De ha a római kormányzat helyzete ellentétes is volt a mai Európai Unióval, egy párhuzam mégis vonható a Római Birodalom és napjaink között. A mai vitához a birodalom nyugati részében a Kr. u. 1. században végbement változások fontosak a mai szempontból: pénzügyi uniók a tagállamok (azaz többé-kevésbé a Római Birodalom városai) kulturális törekvései hatására jöttek létre. Néhányuk egy közös rendszert igényelt, míg mások nem. Véleményem szerint a monetáris unió – hacsak nem tudomásukon túl mutató körülmények hozták létre – a rómaiak idején is és a modern korban is kulturális, és nem politikai vagy gazdasági jelenség.

Fordította Garami Erika

ÁBRÁNYI HEDVIG*

A Magyar Numizmatikai Társulat története

100 év. Alig több mint három emberöltő. Boldog békeidők, két világháború, forradalmak és megtorlások, az ország területe kétharmadának, a lakosság egyharmadának elvesztése, a történelem különböző ideológiák nevében történt meghamisítása, a lelkek mérgezése és mindeközben harc a talpon maradásért, bizonyítás annak, hogy egy megtépzott kis nép is képes maradandót alkotni, és alakítani a történelmet, a 20. századot, melynek részese. S e közben egy – évente átlagosan közel négyszáz tagot tömörítő – társadalmi szervezet, a Magyar Numizmatikai Társulat töretlenül munkálkodott éppen a történelem egyik segédtudománya, az éremtan kutatásán, az összegyűjtött ismeretek kiadványokban való megőrzésén, hiteles továbbadásán, és az eddig feltárt tudás dokumentumainak rendelkezésre bocsátásán.

Az éremtannal foglalkozók közül Nuber Károly, Pákozdy Károly, Szemlér Mihály, Szivák Imre és Zimmermann Lajos vállalták magukra a numizmatikusok szervezetének létrehozását. 1901. május 7-én találkoztak a budapesti Balaton Kávéházban, és döntést hoztak egy érmészettel foglalkozó társaság megalapításáról. Azonnal kapcsolatba léptek a numizmatika hivatásos képviselőivel, a Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségosztályának két munkatársával, Gohl Ödönnel és Réthy Lászlóval, akiket ugyancsak sikerült megnyerni ügyüknek.

1901. május 14-én a Magyar Tudományos Akadémia kistermében megalakult a Magyar Numizmatikai Társulat, és az itt elfogadott alapszabályaiban kimondta, hogy feladata: „az érmészet, különösen hazai érmészetünk tudományos művelése, az éremgyűjtésnek s az érmészetnek, ennek szépművészeti szempontból is, előmozdítása, s a tárgy iránt érdeklődők között az érintkezés fenntartása és fejlesztése”.

Néhány hónap alatt megtízszereződött a taglétszám, az 1902. június 15-i közgyűlés titkári jelentése szerint a Társulatnak már 105 tagja volt. Ekkor határoztak a Társulat első elnökségének tagjairól is: tiszteletbeli elnöknek Szivák Imrét, elnöknek Réthy Lászlót, alelnöknek Sziklai Jenőt választották meg. Az első választmányi ülés döntött a tisztségviselők személyéről, így a titkár dr. Zimmermann Lajos, a pénztáros Kunváry Fülöp, az ellenőr Kilényi Hugó, a gyűjtemény és könyvtár őre Finály Gábor, a Numizmatikai Közlöny első szerkesztője pedig Gohl Ödön lett.

Mint a mindennapjainkban, úgy a társaságok, egyesületek működésében is megvannak azok a sarkalatos pontok, amelyek körül szerveződik az élet, és amelyre téglánként épül a történelem. A Társulat életében ezeket a mérföldköveket a tagság által alakított rendezvények, a könyvtár, a gyűjtemény, a kiadványok (*Numizmatikai Közlöny*, *Az Érem*), az éremkiadás és a közösségi feladatok jelentették, de mindenekelőtt azoknak az önfelálló személyeknek a jelenléte és tevékenysége, akik ezeket a feladatokat magukra vállalták, és odaadó munkával ellátták. Mindannyiukról nem tudunk itt megemlékezni, de a legkiválóbbaknak szeretnék ennek az előadásnak a keretein belül is méltó emléket állítani. 100 év történetét csak apró mozaikokban lehet ilyen csekély idő alatt megeleveníteni, de megpróbáljuk ezek közül a legértékesebbeket Önök elé tárni.

A Társulat életének első 70 éve két nagy egyéniség neve és tevékenysége körül rajzolódik ki. E két személy Zimmermann Lajos és Huszár Lajos. Zimmermann Lajos 1945-ig volt a Társulat működésének legfőbb irányítója. Ő maga így vallott erről: „1938-ban volt 50 esztendeje, hogy egy ütött-kopott Valentinianus rézpénz felhívta érdeklődésemet a régi pénzek gyűjtésére. Ma amidőn öt évtized múltával az akkor 12 éves kislányomra gondolok vissza, boldognak tartom magam, hogy a csodálatos véletlen belesodort engem ebbe a szép passzióba, meri hiszen ennek köszönhetem a megelégedésnek ezt a kellemes érzését, hogy legalább ezen a téren maradandó szolgálatot teljesíthettem szeretett hazámnak, annak a magyar nemzetnek, amelynek felemelése az

* Magyar Numizmatikai Társulat, Budapest

egyetlen öncél, amelyet elismerek, s amelyet szolgálni tartozik minden és mindenki, aki ennek az országnak határai között él és joggal tarthat igényt arra, hogy magyarnak nevezzék.” Zimmermann vezetése idején alakultak ki azok a keretek, melyek között a Társulatnak a második világháborút megelőző működése folyt, és alapozódtak meg azok a belső intézmények, melyek lehetővé tették a háborút követő, a numizmatika szempontjaival és érdekeivel ellentétes légkörben a Társulat fennmaradását és feladatainak maradéktalan teljesítését. Huszár Lajos 1968-ig vezette az intézményt. Míg Zimmermann neves szakemberek segítették munkájában, Huszár Lajos a szervezeti tekintetben önállóságát vesztt, gazdasági viszonyait tekintve minimális anyagi bázissal rendelkező Társulatot kevés segítséggel, sőt gyakran ellenséges környezetben is képes volt tudományos eredményeket felmutató, példamutató tisztességgel megmaradó akadémiai intézményként szolgálni és mindemellett a magyar numizmatika szempontjából is páratlan tudományos eredményeket örökölni hagyni.

De térjünk vissza a kezdetekhez. A Társulat alig egyéves működésének első nagy eredménye az első magyar nyelvű numizmatikai szakfolyóirat, a *Numizmatikai Közlöny* megszületése volt. Arculatát mind a mai napig az első szerkesztőnek, Gohl Ödönnek a folyóirattal kapcsolatban megfogalmazott gondolatai határozzák meg: „Vívjon ki magának e folyóirat majdan előkelő, egyenrangú helyet a külföld hasonló intézményeinek sorában, hozzon a maga keretén, céljain belül vállvetett munkával feladatainak derék megoldásával fényt, dicsőséget a magyar tudományosságra, neveljen új életerős sarjakat az érmészet művelésére.”¹

Harsányi Pál és Alföldi András rövid idejű szerkesztése után 1939-től 1976-ig a Társulatot vezető Huszár Lajos felelt a kiadvány megjelenítéséért. Majd 1976-ban Bíróné Sey Katalin vette át ezt a feladatot. Mind a mai napig ő szerkeszti – az utolsó három évfolyamban már Torbágyi Melinda közreműködésével – a folyóiratot, és önti egy kötetbe a magyar numizmatika legfrissebb eredményeit. Ez volt Európában az egyetlen éremtani kiadvány, amely a történelem viharai ellenére megszakítás nélkül látott napvilágot. Éppen 100 évfolyama jelent meg.

A Magyar Numizmatikai Társulat vezetősége az 1905. december 10-én megtartott választmányi ülésén határozta el, hogy a *Numizmatikai Közlöny* mellett az olyan nagyobb terjedelmű munkákat, melyeket a szűkös anyagi lehetőségek miatt önálló kötetben nem tudnak közzétenni, a *Közlöny* mellékleteként folytatásokban közlik. Elsőként 1905-ben Gohl Ödön *Budapest újabb emlékérméi* című munkája jelent meg. Ezt követte 1910 és 1914 között a folytatásokban kiadásra kerülő, Gróf Desseffy Miklós barbár pénzgyűjteményét bemutató katalógus, majd Alekszej Fomin és Kovács László: *A máramaros megyei „huszti” X. századi éremleletet feldolgozó munkája*.

A Társulat eddigi fennállása alatt a *Numizmatikai Közlöny* mellett még két folyóiratot adott ki. Az első az *Az Érem* volt, melyet – mint ezt az első szerkesztő, Szentgáli Károly az *A mi célunk* című előszavában megfogalmazta – már kifejezetten az éremgyűjtők szolgálatába kívántak állítani: „Céltudatos gyűjtőket nevelni lesz legfontosabb célunk, mert be kell vallanunk, hogy bármely ágazatát nézzük a magyar numizmatikai tudománynak, akár pénztörténetünket, metrológiánkat, akár leíró érmészetünket, oly mélységes hiányokat észlelhetünk, amelyeket csak sok kutató munka pótolhat.”² A gyűjtők tudatossá nevelésén túl másik legfontosabb feladatuknak a tanulóifjúság érdeklődésének felkeltését tekintették: „... a tanulóifjúság elhanyagolása azonban egyenesen tudományos haladásunk rovására megy. Oly vérvesztés ez, mely lehetetlenné teszi, hogy e tudomány oly mértékben fejlődjön ki hazánkban is, mint más művelt népeknél”. Először folyóirat helyett egy kézikönyv kiadását tervezték, ezt azonban a mostoha anyagi viszonyok nem tették lehetővé, így született meg az időszaki kiadvány gondolata. Az első 1922–1942-ig tartó periódusban éppen 10 évfolyam jelent meg. A folyóirat felújításának gondolata 1955-ben merült fel, majd 1955 és 1970 között folyamatosan kiadásra került, kezdetben évi kettő, három, majd 1962-től négy füzetben. Az 1955-ben közreadott 11. évfolyamot háromtagú szerkesztőbizottság, Huszár Lajos, Király Ferenc és Pávó Elemér állították össze. Király Ferenc 1956-ban történt külföldre távozása után Kupa Mihály vette át tőle a szerkesztést. A következő periódus teljes fordulatot hozott azzal, hogy a folyóirat megjelenítésének feladatát egy új intézmény, a Budapesti, majd Magyar Éremgyűjtők Egyesülete vette át. A Magyar Numizmatikai Társulat 1970. május 20-án, a Magyar Régészeti Művészettörténeti és Éremtani Társulattól való különválás utáni újjáalakuló közgyűlésén hozott határozatot a „kisebbik” folyóiratának átadásáról, hiszen az elsősorban a gyűjtői munkásság elősegítését hivatott támogatni.

Számos önálló kiadvány is a Társulat gondozásában látott napvilágot. Elsőként 1911-ben Weszerle József hátrahagyott érmészeti tábláinak második kiadása került nyomtatásba. Weszerle terve az volt, hogy a teljes magyar pénz- és emlékéremanyagot összegyűjti és történeti elemzésük befejeztével kötetbe formálja. Saját magyar pénzgyűjteménye 10912 darabból állt. Munkája először 1873-ban jelent meg, a második kiadást a Magyar Nemzeti Múzeum és a Társulat közösen 1911-ben, 150 példányban tette közzé.

¹ GOHL Ödön: Beköszöntő. = NK 1 (1902) 6.

² Az *Érem*. 1. évf. 1922. 1–2. p. 1.

A Társulat fennállásának 40. évfordulója alkalmából Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter 1941-ben 4000 pengő rendkívüli segélyt engedélyezett és utalványoztatott ki két részletben az intézmény részére. A vezetőség – élve a jelentős rendkívüli támogatás adta alkalommal – elhatározta, hogy ebből az összegből „egy olyan műnek a kiadását fogják lehetővé tenni, amely az éremtani tudomány terén nemcsak bel-, hanem külföldön is szenzáció lesz.” Ez a munka Alföldi András *A Kontorniát-érmek* című műve volt.

A Magyar Numizmatikai Társulat és Werkner Zsigmond társulati tag között 1947. január 20-án megállapodás született egy kiadandó könyvsorozat tárgyában. A sorozat címeiként először a *Studia Numismatica* elnevezés merült fel, de a vezetőség az 1947. január 27-én megtartott választmányi ülésen a *Moneta Prisca* sorozatcím mellett döntött. A megjelentetés minden költségét Werkner Zsigmond vállalta magára. A cél az volt, hogy szervesen kiegészítse az elsősorban magyar vagy magyar vonatkozású tanulmányokat közreadó *Numizmatikai Közlönyt*, illetve egyetemes éremtani kérdéseket tárgyaljon. Éppen ezért úgy tervezték, hogy a közlendő anyag nemzetközi tudományos jellegének megfelelően minden egyes kötet valamely világnyelven kerül kiadásra. A sorozatból csak egy kötet látott napvilágot, Huszár Lajos *Attila dans la numismatique* című műve.

Lakos János az 1946. december 12-én megtartott választmányi ülésen jelentette be, hogy *Éremgyűjtők Zsebkönyve* címmel kiadványsorozatot kíván indítani. A választmány elfogadta ajánlatát, és 1947. január 10-én megkötötték a szerződést. Az 1947. március 13-án megtartott választmányi ülésen már be is mutatták a sorozat első tagjának kéziratát, Ambrus Béla *Magyar papírpénzek* című munkáját.

A harmadik sorozat, amely egymással összefüggő kötetekben a magyar pénzek corpora kívánt lenni, a *Magyar Éremhatározó* sorozatcím alatt megjelent munkákat foglalta össze. A népszerűsítő céllal összeállított mű feladata az volt, hogy a gyűjtő bármely kezébe kerülő magyar pénzt könnyen és biztosan meg tudjon határozni.

A Magyar Numizmatikai Társulat 1978. október 26-án emlékülést tartott Körmöcbánya várossá nyilvánításának 650. évfordulója alkalmából a Magyar Tudományos Akadémián. Pénztörténetünkben egészen a trianoni elcsatolásig ez volt a legjelentősebb verde, mely biztosította az ország pénzszükségletének jelentős hányadát, sőt megalapozta a magyar pénzverés európai hírnevét is. Az 1980-ban kiadott *Emlékezés a 650 éves Körmöcbányára* című kötet e pénzverdénknak állított emléket.

Luczenbacher János *A' szerb zsupánok, királyok, és csárok pénzei* című művének hasonmás kiadása 1985-ben azzal a céllal került az olvasók kezébe, hogy rég megjelent, nehezen hozzáférhető éremtani művek is újfent segíthessék a kutatói tevékenységet.

A Társulat vezetősége 1998-ban úgy döntött, hogy kiadványait ekkortól kezdve egységes formátumban és tipográfiával jelenteti meg, hogy így egy sorozatot alkossanak. Ebben a sorozatban elsőként Soós Ferenc: *A magyar fémpénzek feliratai és címerei* című munkája került kiadásra, ezt követte L. Kovásznai Viktória: *Fejezetek a magyar éremművészet történetéből* című monográfiája. 1999-ben a magyar numizmatika Emlékkönyv Bírója Sey Katalin és Gedai István 65. születésnapjára című kötettel köszöntötte születésnapjuk alkalmából a két kiváló, iskolateremtő szakembert, a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárának volt tudományos munkatársait.

A kiadványok mellett a kiadott érmek állítanak tárgyi emléket a Magyar Numizmatikai Társulat működésének és azoknak a személyiségeknek, akik kiemelkedő munkájukkal tevékenységében múlhatatlan érdemeket szereztek. Ezeket az alkotásokat az adott kor legnevesebb éremművészei-készítették, akik maguk is tevékenyen részt vettek a Társulat életében, és ezzel fejezték ki a Társulat és céljai iránti megbecsülését.

A Magyar Numizmatikai Társulat százéves történetének maradandó emléke könyvtára és gyűjteménye. A könyvtár eszméje is a Társulat megalapításának tervével egy időben született. A *Numizmatikai Közöny* első számában felhívást tettek közzé, amelyben kérték a tagokat, hogy a könyvtárat és a gyűjteményt adományaikkal gyarapítsák. Külön levélben keresték meg a Magyar Tudományos Akadémiát, valamint különböző tudományos társaságokat, könyvtárakat, hogy szakkönyvekkel, folyóiratokkal járuljanak hozzá azok létrehozásához. Az első nagyobb adomány a Szegedi Somogyi Könyvtár nevében dr. Reizner Jánostól érkezett, melyben a születendő könyvtár számára felajánlotta a Somogyi Könyvtár numizmatikai tárgyú duplum-kiadványait. Az első tényleges ajándék, 12 kötet könyv pedig a Magyar Nemzeti Múzeum Érem- és Régiség Osztályától érkezett.

A könyvtár története első fél évszázadának legnagyobb adományait 1921-ben, 1925-ben, valamint 1940-ben kapta. 1921-ben Dessewffy Miklósné, a Társulat volt tiszteletbeli elnökének özvegye a könyvtárnak adományozta férje numizmatikai szakkönyvtárát. A hagyaték 117 könyvet foglalt magában, amelynek minden példánya görög és római pénztörténettel foglalkozik. Ezek ma is alapvető és nélkülözhetetlen forrásmunkái e kutatási területnek. A másik tragikus előzményű, de a könyvtár fejlődése szempontjából jelentős esemény 1925-ben történt. Ekkor hunyt el Landesmann Pál joghallgató, a Társulat rendes tagja. Édesapja, Landesmann József 5 millió koronát utalt át a Társulatnak, hogy – fiának méltó emléket állítandó – hozzon létre egy „Landesmann Pál könyv-

táralapot", s ennek évi jövedelmét a könyvtár gyarapítására használja fel. A következő jelentős adományt Jeszenszky Géza, a Társulat tiszteletbeli tagja juttatta a könyvtárnak az 1940. január 11-én kötött ajándékozási szerződés szerint, melynek értelmében numizmatikai tárgyú könyveit, éremszekerényét és éremgyűjteményét a Társulathoz adományozta. A második fél évszázad fejlődését már a Magyar Tudományos Akadémia által biztosított állandó költségvetés segítségével a vételek és a Numizmatikai Közlönnel folytatott cserék biztosították.

A könyvtárosi teendőket több mint 70 évig, 1974. július 1-jéig a Társulat önként vállalkozó tagjai díjazás nélkül látták el. A könyvtárosi tisztséget betöltő személyt a közgyűlés háromévente választotta újra. 1901–1912-ig a könyvtár és a gyűjtemény kezelése egy személy, a könyvtár- és gyűjtemény őrének feladata volt. Elsőként ezt a posztot dr. Finály Gábor latin szakos tanár töltötte be, aki kiemelkedő tudományos munkát végzett a régészet és a klasszika-filológia területén. A Társulat tagsága az 1912. március 28-i közgyűlésen döntött a két tisztség különválasztásáról.

A könyvtár életének utolsó évtizedét a technikai fejlesztéssel kapcsolatos problémák és sikerek határozták meg. 1996-ban a Társulat könyvtárosa programozó szakember segítségével létrehozta a LIBRA könyvtári feldolgozó, visszakereső és bibliográfia-szerkesztő programot, amely a társulati könyvtár képére és hasonlatosságára, az e könyvtartípusnak megfelelő rendszerként készült el. 1999. szeptemberére a könyvtárolomány teljes egészében számítógépes nyilvántartásba került. A következő évben pedig megkezdődött a folyóiratok analitikus feldolgozása, melynek köszönhetően a társtudományi folyóiratok numizmatikai vonatkozású tanulmányai, valamint a legrangosabb külföldi periodikák cikkei már a számítógépes rendszerből kereshetők vissza, s ennek segítségével a könyvtáros naprakész bibliográfiákkal tud a tájékoztatás legfontosabb követelményeinek eleget tenni.

A Társulat gyűjteménye is a tagok adományainak köszönhetően fejlődött és vált éppen a századik évforduló megelőző években a Társulat fennmaradásának és méltó körülmények közé történő elhelyezésének alapjává.

1916-ban került a Társulat tulajdonába Bassarabits Sándor honvédezredes éremgyűjteménye feleségének, Förster Irmának végrendekezése folytán, melyet – a gyűjtemény szakmai értékét figyelembe véve – alapkönek tekinthetünk. 1920-ban a Társulat gyűjteménye újabb neves hagyatékkal gazdagodott. Murányi Gyula szobrászművész végrendeletében úgy határozott, hogy a bécsi Christlbauer és Schneider cégnél lévő stanzáit a sokszorosítási joggal együtt a Magyar Numizmatikai Társulatra hagyja azzal a kikötéssel, hogy a Társulat ezeknek a jövedelméből a budapesti kiállításokon lévő plaketteket tartozik jutalmazni.

Zimmermann Lajos elnök az 1940. január 11-én megtartott választmányi ülésen jelentette be a gyűjtemény szempontjából egyik legjelentősebb eseményt: a létrejötté óta kapott legnagyobb adományt. A Magyar Numizmatikai Társulat és Jeszenszky Géza között ajándékozási szerződés jött létre, amely szerint Jeszenszky Géza gyűjteményét, az azt tartalmazó éremszekerényt, valamint könyvtárát a Társulathoz adja azzal a feltétellel, hogy az haláláig az ő tulajdonában marad. Kikötötte továbbá, hogy a gyűjtemény Árpád-házi részét a duplum jegyváltozatok kislejtezése után együtt kell tartani, az el nem idegeníthető, a kislejtezett anyag pedig a gyűjtemény többi részével időközönként Társulati árveréseken értékesíthető. Ez a gyűjteményrész jelenti majd 1996-ban, a Társulat új otthonának megvásárlásakor a legnagyobb segítséget, örök emléket állítva ezzel ajándékozájának.

Az 1945. év a gyűjtemény szempontjából újfent örömdetes eseménnyel szolgált. Dr. Procopius Béláné, a Társulat elhunyt alelnökének özvegye ajándékképpen felajánlotta néhai férje hagyatékából származó azon érme-eket és könyveket, melyekre az előválasztási jog gyakorlása során a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára nem tartott igényt. Az özvegy az érme-eket az éremszekerénnyel együtt engedte át. Több ezer darabból álló emlékéremgyűjtemény került így a Társulat tulajdonába, bővelkedve a régi magyar emlékérmek közül számtalan ritkaságban is. 1947-ben adta át Zimmermann Lajos, a Társulat 1946-ban elhunyt elnökének hagyatékát általános örököse. A néhai elnök halála előtt még az embert próbáló börtönben töltött idő alatt is megemlékezett „fogadott gyermekéről”, és magyar numizmatikai vonatkozású szakkönyvtára mellett 2480 férőhelyes páncél éremszekerényét is a Társulatra hagyományozta.

Az említetteken kívül egyéb adományok is érkeztek a Társulat gyűjteménye részére. Boltizár Géza 1951. május 25-én kelt levelében a következőket írta: „Éremgyűjteményemet felajánlom a Szakosztály gyűjteménye számára azzal, hogy a gyűjteményben már előforduló duplumpéldányokat a Szakosztály tetszés szerinti, de az éremtan tudományos művelését szolgáló célra fordíthatja, illetve használhatja fel.” Dr. Soltész Elek május 30-án így rendelkezett: „5.300 darabból álló, III–IV. századi római kisbronzokból álló éremgyűjteményemet ajándékképpen felajánlom az Éremtár gyűjteménye számára azzal a feltétellel, hogy az Éremtár gyűjteményében már előforduló, tehát duplum példányok a kiválogatás után a Magyar Régészeti Művészettörténeti és Éremtani Társulat Éremtani Szakosztálya gyűjteménye részére adassanak át.”

Az 1954. március 11-i választmányi ülés jegyzőkönyve újabb ajándékról számol be. Faludy Géza halála előtt néhány nappal úgy rendelkezett, hogy „886 darab pénzt, 204 érmet, 49 jelvényt és 26 bárcát” adományoz a gyűjtemény számára, mely hagyatékot a Szakosztály rendben meg is kapta.

Mint a Társulat általános történetéből már ismert, 1996. januárjában felmerült egy földszinti helyiség megvételének lehetősége, amely a társulati élet minden területén kényelmesebb és jobb körülményeket teremtett volna. A gyűjteményt a hajdani tagok, illetve közgyűjtemények azzal az elképzeléssel adták össze, hogy az a Társulat céljait szolgálja. A gyűjtemény árverésre való bocsátása következtében befolyt összeg által alkalom adódott a Társulat új helyiségének megvásárlására. Ekkor a gyűjteményt adományozók elképzelése minden kétséget kizáróan megvalósíthatóvá vált, s a Társulat egy tagja sem érezhette, hogy a közös vagyon elherdálásra került, vagy olyan szándékot valósított meg, amely nem a köz érdeke. Az árverés sikeressége folytán lehetővé vált minden olyan munkát elvégzése is, mely méltóképpen előkészíthette a 2001-ben tartandó 100. évforduló megünneplését, és „*reprezentálja azt, hogy az egykori tagok adományai a társulat jövőjét szolgálták és hálával tartozunk nekik, hogy ezt megvalósíthattuk*”³.

A Társulat gyűjteménye jelenleg két nagy egységből áll. Az egyik a magyar pénztörténeti anyag a kezdetektől Ferenc József uralkodásáig. Ez magában foglalja a Jeszenszky-gyűjtemény Árpád-házi pénzeit, melyeket a Társulat az örökhagyó kívánságának megfelelően megőrzött. Ez a kis reprezentatív kollekció egyrészt szolgálhat tanulmányi célokat az ezt igénylő tagtársak vagy diákok számára, másrészt alkalmas kiállítások rendezésére. A másik része pedig a Társulat által kiadott, illetve a Társulat tagjairól készült érmekeket tartalmazza.

A Társulat gyűjteménye tehát betöltötte hivatását. A múlt nemes lelkű adományozói hozzásegítették kedvtelésük közösségi színterét egy olyan jövő megvalósításhoz, amely – bízva bízunk abban, hogy – az elkövetkező évszázadokban is meg tudja őrizni emléküket, a Társulat tulajdonában maradt darabok pedig továbbra is azon célokat szolgálják, amelyeket az első évszázad során velük kapcsolatban megfogalmaztak.

THE HISTORY OF THE HUNGARIAN NUMISMATIC SOCIETY

Summary

Hundred years are barely more than three generations. Happy periods of peace alternated with dark ages: two world wars, revolutions and punitive sanctions. Hungary lost two thirds of its territory and one third of its population. Meanwhile, a four hundred-strong societal institution, the Hungarian Numismatic Society kept on studying one of history's auxiliary sciences, numismatics, spreading the knowledge collected through publications.

Out of those studying numismatics Károly Nuber, Károly Pákozdi, Mihály Szemlér, Imre Szivák and Lajos Zimmermann took on themselves the establishment of the Hungarian association of numismatists. On a meeting held in Café Balaton in Budapest on 7th May 1901, they reached their decision. They won over for the case Ödön Gohl and László Réthy, the curators of the Coin Cabinet of the Hungarian National Museum.

The Hungarian Numismatic Society was founded on 14th May 1901, in the chamber of the Hungarian Academy of Sciences, laying down their constitution in which they included the society's aims, such as to cultivate and promote numismatics and coin collection, to maintain communication between those interested in the subject.

In a few months the number of the members grew tenfold, the report on the general assembly of 1902 mentions 105 persons. The first presidium of the Society was elected at this meeting: Imre Szivák became honorary president, László Réthy president, Jenő Sziklai vice-president. The first session of the committee elected the functionaries: Lajos Zimmermann as secretary, Fülöp Kunváry as treasurer, Hugó Kilényi as supervisor. The curator of the collection and librarian became Gábor Finály, the first editor of the *Numizmatikai Közlöny*, the bulletin of the Society was Ödön Gohl.

Similarly to our everyday life, activities of societies also have essential points around which they organise. Milestones in the Hungarian Numismatic Society's life are the programmes formed by the members, the library, the collection, the publications (*Numizmatikai Közlöny*, *Az Érem*), issue of medallions and communal tasks and, above all, the presence and work of those self-devoted people who accomplished and promoted these activities. Hereby we cannot commemorate each and every one of them, but the most deserving are to mention. Hundred years are also difficult to describe, but we try to present some important events like small mosaics from the Society's life.

The first 70 years are hall-marked by two great personalities, Lajos Zimmermann and Lajos Huszár. Zimmermann was the main conductor of the Society until 1945. His attention was drawn to coin collecting by a Valentinian copper coin at the age of 12. This passion gave him satisfaction, and with cultivating numismatics he could render a service to his nation. Under his leadership developed the frames of the Society's operation, which lasted to the World War II. This was also the time of forming the inner institutions, which helped the Society to survive after the war, under hostile circumstances. Lajos Huszár lead the Society until 1968. Zimmermann was helped by notable professionals, but Huszár had to work in considerably less organisational autonomy, often under hostile environment, relying only minimal resources. Despite these facts, the Society succeeded to serve as an academic institution of exemplary decency, in which important scientific achievements were accomplished.

Going back to the beginnings, the first major achievement in the Society's life was the birth of the *Numizmatikai Közlöny*, the first numismatic periodical in Hungary. Its image was determined by its first editor, Ödön Gohl.

³ Torbágyi Melinda: Társulati élet. *NK* 96–97 (1997–1998) 199.

After a short period of being edited by Pál Harsányi and András Alföldi, the *Numizmatikai Közlöny* was edited by Lajos Huszár between 1939 and 1976. Since then Katalin Bíró-Sey continued this work up to the present, with the help of Melinda Torbágyi at the last three volumes. The 100-years-old *Közlöny* publishes the latest results of numismatic researches in Hungary, and it is the only numismatic publication in Europe which, despite the tempests of history, is being published continuously.

The committee of the Hungarian Numismatic Society decided to publish larger works, as supplements of the *Közlöny* which could not be presented as an independent book because of the narrow circumstances. The first of these supplements in 1905 contained Ödön Gohl's work on *Budapest újabb emlékérméi* (Recent medallions of Budapest). Between 1910 and 1914 the *Catalogue of count Miklós Dessewffy's barbarian coin collection* was put out. The following publication was *The coin find of Huszt from the 10th century in Máramaros county* by Aleksei Fomin and László Kovács.

Beside the *Közlöny* two periodicals were published by the Society. One of them was *Az Érem*. The first editor, Károly Szentgáli stated their aim in the preface being to help coin collectors. Originally they were planning a manual, but the unfavourable financial circumstances made them to start a periodical. In the first period, between 1922 and 1942 ten volumes were brought out, most of them by Károly Szentgáli. The idea of reviving this periodical came in 1955, which led to continuous issue until 1970. By 1962, four booklets per year were published, edited by Lajos Huszár, Ferenc Király, and then Mihály Kupa and Elemér Pávó. From 1970 *Az Érem* is being published by the Association of the Hungarian Coin Collectors.

Several independent publications were also published by the Society. In 1911, József Weszerle's posthumous numismatic tables were put out in common with the Hungarian National Museum. On the 40th anniversary of the Society, a special support was granted to the institute by Bálint Hóman, Minister of Religion and Education. This sum of money was intended for a publication which would be a numismatic sensation not only in Hungary, but also abroad. This was *The Kontorniát-coins* by András Alföldi.

In 1947, the work of Lajos Huszár, *Attila dans le numismatique* was published as the first and only volume of the series titled *Moneta prisca*, financed by Zsigmond Werkner. The aim of this series was to complement the *Közlöny*, which dealt with Hungarian or Hungarian-related subjects, and to treat numismatics in general, but it came to an end after the first volume.

János Lakos announced his plan to issue a serial called *Pocket Manual of Coin Collectors* in December 1946. The first manuscript was presented in March 1947, with the aim of giving determinations of the Hungarian coins, thus providing help for the collectors.

A festive session was held at the Hungarian Academy of Sciences in 1978 to commemorate the 650th anniversary of the declaration of Kremnitz (Körmöcbánya, present day Kremnica in Slovakia) as a city. Until the time after World War I Kremnitz was the most important mint in Hungary, producing the major share of Hungarian coinage and established its reputation in Europe. 1980 came out the memorial volume on the 650th anniversary of Kremnitz.

Another series was started in 1998. Its first volume was *Inscriptions and coats of arms on Hungarian coins* by Ferenc Soós, followed by a monograph by Viktória L. Kovásznai on Hungarian medallions. The next book was a memorial volume on the 65th birthday of two outstanding numismatists, Katalin Bíró-Sey and István Gedai.

In addition to such publications, the Hungarian Numismatic Society issues medallions, which are lasting memories of their activity and commemorate personalities of outstanding performance. The medallists themselves are also active members of the Society.

The Society plays an active role in public life in connection with numismatics. As an example, they played an important role in naming the new Hungarian currency, the pengő introduced in 1925. They proposed the issue of a 5 pengő-coin with the portrait of Hungary's governor Miklós Horthy. Some modern commemorative coins were also issued on their initiative.

Another important part of the Society's history is represented by the library, which was founded at the same time as the Society. A call for contributions was published in the Numismatic Bulletin.

During the first fifty years three large donations were given to the library. In 1921 the widow of Miklós Dessewffy, former honorary president of the Society donated her husband's 117 numismatic books to the Society. Pál Landesmann jurist – also a member – died in 1925, and his father gave 5 million coronas to form the "Pál Landesmann library fund". Géza Jeszenszky, honorary member donated the third major collection in 1940, when he offered his books, coin cabinet and collection to the Society. In the past 50 years of its history the Hungarian Academy of Sciences provided regular budget for the library, and book exchanges also helped its development.

Members of the Society worked as voluntary librarians until 1974. They were elected every three year. Until 1912 both the library and the coin collection was handled by the same curator. The first librarian was Gábor Finály, a teacher of Latin language, followed by András Alföldi, archeologist and numismatist.

Problems and successes of the technical development characterised the last decade of the library. In 1996 the LIBRA system, a manifold database of books, was set up. By 1999 all items were electronically registered.

In 1916, the Society inherited the coin collection of colonel Sándor Bassarabits, according to his wife's testament. Another great donation came in 1920. Géza Jeszenszky made his donation in 1940. In 1945 a collection of several thousand pieces, including rarities, was given to the Society: the medals of Dr. Béla Procopius, vice-president of the Society was made over by his widow.

Géza Boltzár donated his collection for academic purposes in 1951. Dr. Elek Soltész offered his Roman bronze collection to the National Museum and the Society. Géza Faludy contributed to the collection with his donation of more than one thousand pieces.

Several exhibitions were organised from the Society's collection until 1996, when a part of it was auctioned in order to finance the new headquarters of the Society.

Looking back at the most important achievements we can certainly state that the Society fulfilled its task. Generous donors of the past helped the communal scene of their passion in becoming an institution that remains in the future, thus preserving their memories.

Translated by Edit Koczó

ISTVÁN GEDAI*

The role of the Hungarian Numismatic Society in the Hungarian numismatics

In Hungary the second half of the 19th century and the decades after witnessed the golden age of the foundations of civil societies. They included almost all disciplines, social movements, a number of them dealt with history and related sciences. The Historical Society and the Anthropological Society as well as city and regional museum societies (Transylvanian Museum Society should be mentioned in the first place) undertook the task to support those disciplines which can be connected to museums and their activities. History and the tasks of the museums are intertwined in a special way in numismatics. Coin (i.e. *Münze*) is a work of art, museum piece in private and public collections, and also money (i.e. *Geld*), a source of information for economic history within historical science. Taking all these into consideration it is surprising why the societies of numismatics was not formed any earlier than 1901. Both as collecting and as discipline had a long history. In Hungary coins were collected since the reign of King Matthias Corvinus (1458–1490) sporadically and since the end of the 18th century systematically. Those coins were identified and in books, historic research coinage and monetary systems played an important part. Collections were systematically organised, and became sources for historic research. Count Ferenc Széchényi offered his coin collection to the Hungarian National Museum as a founder collection in 1802. It was one of the most important collections, maybe the most important one of the time. The Széchényi collection served as a basis for the first Hungarian coin catalogue by István Schönvisner, published in 1801. The date 1801 had hardly any importance in 1901, though the centenary was interesting, when Lajos Zimmermann threw out the idea of the foundation of the Numismatic Society to coin dealers Károly Nuber and József Fehér. Their primary aim was to join the Hungarian coin collectors, but at their May 7th meeting they decided to turn to numismatist-researchers working in the Hungarian National Museum, in the '*Hungarian centre of the numismatic research*'. It also had a secondary aim, as it was put down later in the statutes: 1st with the help of the collectors data outside the museums should be collected and published; and 2nd collections should serve for research, and the researchers and Hungarian numismatics should be helped. On 14th May, 1901 the first meeting was held in the building of the Hungarian Academy of Sciences, and the general meeting in June 1902 showed the common aims of Lajos Zimmermann, Károly Nuber, Jenő Sziklay and other collectors together with the numismatist researchers of the Hungarian National Museum, László Réthy and Ödön Gohl. The composition of the governing body of the Society is a proof for that, president: László Réthy, secretary: Lajos Zimmermann and one of the most important tasks, editor-in-chief of the *Numizmatikai Közlöny*, a link to abroad was Ödön Gohl. Lajos Zimmermann pronounced in 1901 that the Hungarian National Museum was the centre of numismatics in Hungary. True – it has always been and it is still today. But this centre was enlarged by the Hungarian Numismatic Society in 1901: the concord of the two guaranteed the role and success for the future. The results of scientific research appear in publications. The Hungarian Numismatic Society launched the journal of the Hungarian numismatics, *Numizmatikai Közlöny*. The first editor-in-chief was, as it was mentioned above, Ödön Gohl from the Hungarian National Museum. This natural intertwining between the Numismatic Society and the National Museum was also present later on. There were times when the Society had difficulties in publishing the *Közlöny*, but it managed, thank to the editors-in-chief, who were always researchers

* Honorary president of the Hungarian Numismatic Society, Budapest

of the museum. Ödön Gohl was followed by Pál Harsányi, then András Alföldi, then for almost half a century, one of the greatest Hungarian numismatists, Lajos Huszár. He gave over the job to Katalin Bíró-Sey.

The greatest achievements of Hungarian numismatists were accomplished jointly by the Society and the museum. The primary source of numismatics are coins of the past. It is natural that only a fraction of the coins minted in large quantities are claimed by the public collections, so important private collections were and are being formed, which give also opportunity for research. Private collections are often specialised to a small field. It may mean and during the past century it has meant that from among the members of the Society – through their own collections – became thorough researchers of a special period of monetary history and they did very well. They were helped by the library of the Society, which – thank to the librarians in the past one hundred years – has the most important collection of numismatic publications beside the library of the Department of Coins and Medals in the Hungarian National Museum.

For Hungarian numismatics, only the *Numizmatikai Közlöny*, the Society give opportunity for discussing scientific research. Since the foundation lecture were and are held, where the topic of the talk could be widely discussed with the contribution of all those interested. Beside the meetings the Society organised scientific conferences with the participation of both Hungarian and foreign researchers. The Society became a forum of scientific public life of numismatics. As an independent non-formal civil society it could guarantee the liberty of opinion, but it was also possible to raise a claim against dilettantism. The high academic standard of the activity can be proved by the fact that the venue of the programmes often took place in the headquarters of the Hungarian Academy of Sciences. Much contribution was made to scientific research by the periodically active groups in the Society. All the scientists acknowledged this activity as a help to science, all participated as a leader of the Society: László Réthy, Ödön Gohl both were researchers of the museum and both were presidents of the Society. Another researcher of outstanding importance was Bálint Hóman, honorary president of the Society (not as a Minister of Culture, but as a monetary historian), who turned the result of the research on monetary history to results of general history. The Numismatic Society can be proud of being able to preserve values and did not follow the trend and, unlike other institutes, it did not withdraw the title from Bálint Hóman who remained honorary president until his death in prison in 1953. Enumerating the prominent numismatists – Réthy, Gohl, Hóman – mention should be made of Lajos Huszár whose election as honorary president meant satisfaction not only for him but for the Society as well, and in this way he followed Bálint Hóman.

Not only the museologists of the National Museum, but also a number of Society members could be mentioned, who can be honoured as distinguished scholars. The *Corpus Nummorum Hungariae* was accomplished by László Réthy, but completed by Lajos Zimmermann. Miklós Dessewffy compiled a catalogue on Barbarian coins, Alfréd Schulek studied the Anjou-period, Artúr Pohl wrote a basic study on mintmarks of the late Middle Ages. Béla Procopius and Lajos Huszár compiled a catalogue on Hungarian medals – all these belong to our reference literature of Hungarian numismatics. The bibliography of Hungarian numismatics show the importance of the Hungarian Numismatic Society and its members in Hungarian numismatics.

At the end of the 20th century the Department of Coins and Medals of the Hungarian National Museum remained the centre of Hungarian numismatics – and it seems – it will remain so also in the 21st century. Besides other public collections with less personal possibilities such as the Hungarian National Gallery, the National Bank of Hungary, Museum of Military History and also museums in Debrecen, Szeged and Miskolc joined in numismatic research. The Hungarian Numismatic Society keeping its role in developing collections and helping research, he strengthened its activity, uniting the numismatists working for different collections and also non-professionals through its programmes. Publications of the *Numizmatikai Közlöny*, the library of the Society, the academic and educational programmes demand participation in domestic and international numismatics in the next one – or even more – hundred years.

Translated by Erika Garami

GEDAI ISTVÁN

A Magyar Numizmatikai Társulat szerepe a magyar numizmatikában

Magyarországon a 19. század második fele, s az azt követő századelő volt a társadalmi szervezetek alapításának virágkora. A sorra alakuló, szinte valamennyi tudományágat, társadalmi mozgalmat felölelő szervezetek között számban is jelentősek voltak a történelmi témákkal foglalkozók. A Történelmi Társulat, a Régészeti és Embertani Társulat mellett városi és területi múzeumi egyesületek tagjai (ezek között kiemelten kell említeni az Erdélyi Múzeumi Egyesületet) vállalták a múzeumok és a feladataikkal gyakran összefüggő tudományágak segítését, a munkájukban való részvételt. A múzeumi és történelmi feladatok sajátos összefonódása nyilvánul meg a numizmatikában. A pénz – „Münze”, „coin” értelemben – műtárgy, köz- vagy magángyűjtemények katalógizálható és katalógizálандó tárgya, ugyanakkor – „Geld”, „money” értelemben – a gazdaságtörténelmen keresztül a történettudomány forrásanyaga. Mindezek ismeretében szinte csodálkozhatunk, hogy a numizmatika társadalmi szervezetének születésére 1901-ig kellett várni. Hiszen mind gyűjteményi, mind tudományos szerepe évszázadokra nyúlik vissza és Magyarországon is már Mátyás király óta alkalmankénti, a 18. század végétől pedig már tudatos, rendszeres gyűjtés folyt, a gyűjtemények pénzeit meghatározták és a történelmi ismeretekben, könyvekben a pénzverések, a pénzrendszerek jelentős szerepet kaptak. A gyűjtemények tudományosan rendezettek voltak, alapjai, forrásai a tudományos kutatásoknak. Széchényi Ferenc gróf 1802-ben tett felajánlásában éremgyűjteménye – korának egyik, ha nem „a” legjelentősebbike – a Magyar Nemzeti Múzeum alapítógyűjteménye lett. Tulajdonképpen Széchényi gyűjteménye volt az alapja a magyar pénzek első katalógusának, amelyet Schoenwisner István állított össze és 1801-ben jelent meg. Az 1801-es dátumnak aligha volt szerepe 1901-ben (a kerek száz év csupán érdekes egybeesés), amikor Zimmermann Lajos Nuber Károlynak és Fejér József éremkereskedőnek felvetette a Társulat alapításának gondolatát. Elsődleges céljuk a magyar éremgyűjtők összefogása volt, de már a május 7.-i megbeszélésen elhatározták, hogy a Magyar Nemzeti Múzeumhoz, „a magyarországi numizmatikai tudomány központjában” dolgozó numizmatikus-kutatókhoz fordulnak. Ez – amint később az alapszabályban is megfogalmazták – kettős célt jelentett; egyrészt a gyűjtőkön keresztül a múzeumokon kívüli anyagot összegyűjteni, ismertté tenni, másrészt – a gyűjteményeket a kutatás szolgálatába állítva – a magyar numizmatikai tudományt, a múzeumban dolgozókat segíteni.

Az 1901. május 14-én, a Magyar Tudományos Akadémia épületében megtartott első, majd az 1902. júniusi közgyűlésen, tehát a kezdetektől, közös volt a célja Zimmermann Lajosnak, Nuber Károlynak, Sziklay Jenőnek és a többi gyűjtőnek, valamint a Nemzeti Múzeum tudós numizmatikusainak, Réthy Lászlónak és Gohl Ödönnek. Az egy utat érzékeltette a tisztikar összetétele is: Réthy László volt az elnök, Zimmermann Lajos a titkár, s az egyik legfontosabb feladat, a *Numizmatikai Közöny* – a külföld felé történő megnyilvánulásunk – szerkesztője a tudós Gohl Ödön.

Zimmermann Lajos azt mondta 1901-ben, hogy a magyarországi numizmatikai tudomány központja a Magyar Nemzeti Múzeum. Ez 1802-től mind a mai napig igaz. Ám ez a központ 1901-ben kiegészült a Magyar Numizmatikai Társulattal; a kettő egysége lett a biztosítéka a jövőt meghatározó szerepnek, sikerének. A tudomány eredményei a publikációban realizálódnak. A Magyar Numizmatikai Társulat teremtette meg a magyar numizmatika folyóiratát, a *Numizmatikai Közönyt*.

Első szerkesztője – amint említettem – a Magyar Nemzeti Múzeumból Gohl Ödön lett. Ez a természetes összefonódás Társulat és a Múzeum között később is megmaradt. Néha nehéz volt a *Közönyt* megtartani a Társulatnak, de sikerült és e sikerben nagy szerepe volt a szerkesztőknek, akik mindenkor a Magyar Nemzeti Múzeumból kerültek ki. Gohl Ödönt egy rövid időre Harsányi Pál, majd Alföldi András követte, hogy ezután mintegy fél évszázadon át a magyar numizmatika egyik legnagyobbika, Huszár Lajos szerkessze a Társulat folyóiratát. Tőle is az Éremtár egyik kutatója, Bíró Sey Katalin vette át.

A magyar numizmatika minden lényeges sikerét a Társulat és az Éremtár közösen érte el. Numizmatika elsődleges forrásanyaga a történeti korok pénzei. Természetes, hogy a nagy tömegben kivert pénzeknek csak töredékére tartanak igényt a közgyűjtemények, így jelentős magángyűjtemények alakultak és alakulnak ki, amelyek lehetőséget adnak a kutatásra. A magángyűjtemények általában tematizáltak, gyakran igen szűk területet ölelnek fel. Ez azt jelentheti, és az elmúlt száz esztendő alatt azt jelentette, hogy Társulatunk tagjai közül többen – első sorban saját gyűjteményükön keresztül – a pénztörténet egy-egy szakaszának elmélyült, jelentős tudományos eredményeket elérő kutatójává váltak. Segítette őket a Társulat könyvtára, amely mára – hála a száz esztendő könyvtárosainak – az Éremtár könyvtára mellett, ám egymást kiegészítve is az ország legfontosabb numizmatikai szakkönyvtára lett.

A magyar numizmatika számára a Társulat ad lehetőséget – a *Numizmatikai Közönyön* kívül is – a tudományos eredmények megvitatására. Alapítása óta legrendszeresebben megtartott programjai a felolvasó ülések, előadások voltak, ahol az előadó témáját széleskörűen, minden, a témát művelő, az iránt érdeklődők részvételével vitathatták meg. A felolvasó üléseken kívül a Társulat többször rendezett tudományos konferenciát hazai és külföldi kutatók részvételével. A Társulat így a numizmatikai tudományos közélet fóruma lett. Mint társadalmi szervezet kötetlenségével, függetlenségével tudta biztosítani a szabad véleménycserét, ugyanakkor lehetőséget adott a dilettantizmus elleni fellépésre is. E tevékenység magas szintű tudományos jellegét mutatja, hogy e programok gyakran kaptak helyet a Magyar Tudományos Akadémia hálózatában, központi székházában. A tudományos kutatás munkafolyamatában, jelentős szerep jutott a Társulat időnként működő különböző munka- és szakcsoportjainak. A Társulatnak ezt a tudománysegítő tevékenységét valamennyi kutatónk elismerte; egyrészt azzal, hogy részt vett a Társulat életében, munkájában, másrészt élt a Társulat adta lehetőségekkel. Természetes tehát, hogy az elmúlt száz esztendő alatt nem volt jelentős numizmatikai kutató, aki a Társulatban ne számolt volna be kutatásáról, ne vett volna részt vezetésében. Réthy László, Gohl Ödön a Múzeum kutatói voltak, s mindketten a Társulat elnökei. A legjelentősebbek egyike, aki a magyar pénztörténet eredményeit az általános történetkutatás részévé tette, Hóman Bálint, Társulatunk tiszteletbeli elnöke (nem, mint miniszter, hanem mint pénztörténész!). A Társulat büszke lehet értékörző szerepére, hogy nem csatlakozott talmi áramlatokhoz, más intézményektől eltérően a Magyar Numizmatikai Társulat nem vonta vissza Hóman Bálint címét, börtön-haláláig tiszteletbeli elnökünk maradt. A legkiemelkedőbb magyar numizmatikusok – Réthy, Gohl, Hóman – említésekor nem hagyhatjuk ki Huszár Lajost, aki a legnehezebb időkben vezette a Társulatot. Mind Huszár Lajosnak, mind a Társulatnak elégtétel volt, amikor tiszteletbeli elnökévé választotta, s e méltóságban Hóman Bálintot követhette. A Magyar Nemzeti Múzeum e kutatói mellett, velük egyenrangúként említhetjük Társulatunk sok tagját, akik tudományos eredményeikkel emelkedtek ki. A *Corpus Nummorum Hungariae*-t Réthy László készítette el, de Zimmermann Lajos egészítette ki. Dessewffy Miklós a barbár pénzekről állított össze egy napjainkig alapműnek számító katalógust. Schulek Alfréd az Anjou-kort, Pohl Artúr a késő-középkor verdejegyeit feldolgozó munkája tudományos irodalmunk szerves részét képezik. Procopius Béla Huszár Lajos társszerzőjeként állította össze a magyar emlékérmek katalógusát.

A magyar numizmatikai bibliográfia mutatja, hogy a magyar numizmatikai életben milyen eredményes szerepet töltöttek be a Magyar Numizmatikai Társulat Tagjai.

A 20. század végén is a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára maradt a magyar pénztörténeti kutatás központja, és – úgy tűnik – a 21. században is így lesz. Mellette azonban jóval kisebb személyi lehetőségekkel más közgyűjtemények – a Magyar Nemzeti Galéria, a Magyar Nemzeti Bank, a Hadtörténeti Múzeum, a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, a debreceni, szegedi, nyíregyházi és miskolci múzeumok – is vállalták a numizmatikai gyűjteményükkel összefüggő kutatást. A Magyar Numizmatikai Társulat megtartva a gyűjtemények fejlesztésében, a kutatás elősegítésében betöltött szerepét még inkább kiterjesztette azt a tevékenységét, amellyel a különböző kutatóhelyek numizmatikusait és az amatőröket programjaival összefogja. A *Numizmatikai Közöny* kiadása, a Társulat könyvtára, tudományos és közművelési programjainak társadalom-közelebbi jellege az elkövetkezendő száz – de reméljük több száz – esztendőre is igényli a Társulat részvételét a hazai és nemzetközi numizmatikai életben.

ISTVÁN GEDAI

Saint Stephen's Coins

Money is one of the most specific features in economy, its appearance and the need for it is an important step in the development of a nation's economy. Although money is expressively and exclusively a category of economy, money issue is the right and task of an independent state. Only the state can guarantee the value, the legally laid down weight and fineness of money, i.e. the monetary standard. At the same time it is also an economic activity, which demands for money economy, exists within an organised state, the state money economy has an even stronger demand for an organised state.

At the end of the 9th century AD the alliance of Hungarian tribes arrived in the Carpathian Basin. The transformation of the society and economy started with the Conquest and the great change demanded no more than one century. Over this one hundred years there were political changes at the Hungarians, which served as a basis for the conditions, that the alliance of tribes could transform into a European, Christian kingdom. In economy the need for an independent coinage emerged.

The establishment of the Hungarian state has several aspects. On the one hand – and this one is the most important – an internal development, a change without foreign influence took place. The central ruling power was established and strengthened, and in parallel with that the elimination of the tribal separation was practically completed by the time of Prince Géza, though beside the prince a number of provincial landlords got greater power than the chiefs of the former tribes used to have. However, it did not cause to any controversy in domestic politics, to avoid conflicts 'dynastic' marriages (of Géza and Sarolt) were contracted. The result of an internal development was also the change of construction of the Hungarian economy, agriculture gradually gained preponderance over animal husbandry, which resulted permanent settlements and a settled way of living. By the end of the 10th century Hungarian society was ready both politically and economically for the formal foundation of the state.

Nevertheless, when establishing the public institutions the system of the Holy Roman Empire played an important part, Bavaria in the first place, on the one hand as a pattern to follow, on the other hand as direct help. King Stephen's brother-in-law, Prince Henry, later king, then emperor, helped the most. Among the train of Queen Gisela (Gizella) there were not only knights, but also priests and laymen, who could lend a helping hand to our first king in setting up different state institutions. One of them was coinage. Also mintmasters could have come, but it is also possible that they only provided Hungarian mintmasters with patterns. The dies of the Hungarian coins were manufactured by Hungarian silversmiths. The coinage of King Stephen is the best example for the Hungarian character of the state, integration to the community of the European states, while maintaining both the Hungarian national traditions and the former foreign relations.

The Hungarian silver coinage became an integral part of the European denar system, its direct predecessors were denars minted in Regensburg.¹ The fineness of Stephen's denar was about 900 ‰, the average weight of the first denars was 1.26 grams, which is equal to the ducal denars of his brother-in-law, i.e. the Hungarian coins were minted according to the monetary standard of the Bavarian denars. On the obverse of the Hungarian coin a hand holding a flagged spear reaches out of a cloud, its legend is LANCEA REGIS ('the King's spear'). It is very probable that from among the regal insignia the spear – and, of course, also the crown – had a special role, it meant sovereignty. On the Hungarian coronation cloak there is also a spear in King Stephen's hand. It seems to be such an important regal insignium that at the beginning of King Stephen's reign it seems to

¹ GEDAI István: *A magyar pénzverés kezdete*. Budapest, 1986.

be more important – according to the picture and the inscription – to depict this and the manifestation of the royal supreme power than to mention Stephen's name. Another proof for the importance of the manifestation of sovereignty of the spear is that in 1044, when King Peter, with the help of Emperor Henry III, suppressed Samuel Aba in the decisive battle at Ménfő, Aba's gilt royal spear was gloriously taken to the emperor and Peter ('*lancea deaurata*', '*lancea regis*'), and the emperor did not hand it over to Peter, who reduced himself to his vassalage, but sent it to Rome.² The royal spear ceased to be Peter's legal due any more. On the reverse of the first denars of King Stephen there is the most common depiction of the time in Europe: the so-called Carolingian church. In the territory of the empire it is a highly schematic church façade, a simple triangle forms the gable of the church, beneath that there are vertical lines (usually four) representing the arcade, while the two horizontal lines at the bottom stand for the flight of stairs. In the 10th century the Bavarian mints replaced the arcade with an abbreviation of an inscription referring to the mint.³ The Hungarian mintmasters were supplied with this pattern, but they changed this schematic and simple depiction to a typically Hungarian gold- and silversmith representation. They turned the reverse of Stephen's denar into a work of art with clasps, curving lines resembling of palmettes. The cross on the top of the church's gable serves also as the cross preceding the inscription – REGIA CIVITAS. Also the inscription is a Hungarian version of the Bavarian denar, the Latin name for Regensburg being REGINA CIVITAS at that time.

It is unknown why the second type (CNH. I. 7.) of Stephen's denars was introduced. The few surviving pieces of this type leads us to the conclusion that its monetary standard was equal to the first type.⁴ The depiction, on the other hand, is far simpler, both the obverse and the reverse show an isosceles cross, with wedges at the corners. The inscription on the obverse is STEPHANVS REX, on the reverse it is the same as on the previous type: REGIA CIVITAS. The depiction of this type, the cross is also a well-known element on the coins of the empire, it was also extensively used on the Bavarian coins. Pattern must have also been derived from there, but some elements of it cannot be found on western European coins. One is the technical solution, i.e. the organic composition of the depiction and the legend: the cross and the legend are divided into four parts.⁵ In West European coinage legends were engraved into the die without prior sub-edition, that is the reason why either the mintmaster ran out of place (and omitted a couple of letters) or of letters (in that case the place of legend was filled with ornaments). The other difference is the lettering. From among the punch-made letters, the shape of the letters G, V and P especially is not familiar on the exemplary coins. But it is also obvious that the letters of the first and second type differ from each other. The reason for the difference could be the change in the mint, or simply being the work of another mintmaster. There could have been several years passing between the manufacture of the dies of the two types. But it can be also stated that the letters of the first type are identical with the letters of the so-called Gisela cross⁶, which was perfected in the royal court. Therefore it is sure that the number of court gold and silversmiths and engravers (who also manufacture the dies of the coins) was relatively high, and also more than one workshops might have existed.

The minting period and the use of this type probably not lasted for long. The reduction of the monetary standard must have had an economic reason as well, and it was followed by the introduction of the third type (CNH. I. 1.). The change in monetary standard was rather significant, the average weight of those denars were altogether about 0.8 grams, while the fineness remained unchanged. It has to be assumed that the Hungarian economy needed coins with smaller weight, because – as opposed to the first two types – the internal circulation of this coin covered the whole Carpathian Basin, i.e. Hungary at that time. The general use of money is proved by the extensive use of the so-called Charon's obol. In the cemeteries of the time denars, the third type denars of Stephen (and later of his successors) were put beside the dead almost everywhere.⁷ György Györffy dated the introduction of the state direct tax, the hearth-tax, too⁸, therefore it can be rightly presumed that in Stephen's country the means of money economy were the third type denars, which were struck according to the lighter monetary standard. The depiction of these coins are entirely identical with the second type denars, both

² KOVÁCS, László: Die Budapester Wikingerlanze. (Geschichtabris der ungarischen Königslanze.) *AAH* 22 (1970) 323–339.

³ HAHN, Wolfgang: König Arnulf Italienzüge und die ersten Regensburger Denare vom Typ Kreuz/Letternkirche. *MÖNG* 18 (1973–74) 14–19.

⁴ GEDAI: *A magyar pénzverés kezdete*. 97.

⁵ VADÁSZ György: Éremkép-szerkesztés pénzverésünk kezdetén. *Az Érem* 1978/2. 3–9.

⁶ KOVÁCS Éva: *Árpád-kori ötvösség*. Budapest, 1972. 180–185. – GEDAI: *A magyar pénzverés kezdete*. 50.

⁷ BÁLINT Csanád: A magyarság és az ún. Bjelo-Brdo-i kultúra. *Cumania* 4 (1976) 225–254. – GEDAI: *A magyar pénzverés kezdete*. 56–69.

⁸ GYÖRFFY György: A magyar pénzverés kezdeteihez. *NK* 72–73 (1973–1974) 39–40.

the obverse and the reverse show isosceles crosses, the obverse bears the legend STEPHANVS REX, and the reverse REGIA CIVITAS. All the details and ways are so similar, that presumably both types were minted by the same mints, by the same masters.

The domestic money circulation became widespread at the time of Stephen's third type coins. In international money circulation Hungarian coinage appeared earlier, in north European finds the first two types came also to light. There are only a few available data to the foreign trade relations of the Hungarians before the Conquest. Presumably, it limited on the one hand to the visits of Arab caravans, on the other hand they exchanged looted slaves on the markets of eastern towns (Kerch, Itil etc.). But it is likely that they had connections also with the Vikings, possibly already in Itil or via Kiev. As the first two types of the Hungarian coins appear in the territories, where the Vikings lived⁹, which is a reference to the fact, that the Hungarian coins were used earlier. The beginning and the development of this connection is more likely on the quarters of the Hungarians east from the Carpathians, than in the Carpathian Basin. The Vikings – having no coinage on their own – imitated the coins which got to them, mainly German and English coins, but Hungarians, too. Among them an imitation of Stephen's first type coin also came to light in a find of a Viking territory.¹⁰ The finding spot of all the known second type coins are in Viking territories or in which the Vikings held an interest. The occurrence of the third type is both in Viking lands and in the territories between them (Bohemia and Poland) is general.¹¹ The composition of the Viking finds is rather mixed, different coins, fraction coins, imitations come to light together with jewels and fraction jewels. It makes us wonder that the coins of the finds had the role of the silver and not of the money, though in that case the reason for imitations can be hardly explained. It is indifferent from the points of view of both the Hungarian coinage and money circulation and of the Hungarian-Viking relationship.

The chronological order of Stephen's silver coins is obvious but the dating of the three type is uncertain. The most certain seems the beginning of the minting of the first type coin (depicting a spear and a Carolingian church). By all means followed the coronation of Stephen right away, i.e. the first issue could be in 1001. The last year of the issue can only be guessed. Our starting point is the fact that the third type took part in general money circulation, and must have been put into circulation when the net of the market-places were attached to the bailiff's castles, which resulted the general habit of taxing the inner trade and goods. The third type coin could also have served for paying the state direct tax, the hearth-tax. György Györffy dated the forming of the network of market-places about 1010, the launching of the hearth-tax about 1020.¹² These presumed, but rightly presumed dates explain the appearance of the third type coins. The Nagyharsány find contains the first type coins, the foreign coins in this type can be clearly identified. The last issuer was Bruno, Bishop of Augsburg (1006–1029). Therefore in the first decade of the century, the second, even less likely the third type could hardly appear. The minting of the second type could last for a very short period, so far no find in Hungary contained any of them. The appearance of the third type can be dated to the middle or end of the second decade. Taking all the suppositions into consideration, emphasising the impossibility of the exact dating the chronological order can be stated as below:

1. first type (Dbg. 1706/a, Huszár 2.): the first decade of the reign of King Stephen,
2. second type (CNH. I. 7., Huszár 4.): the first half of the second decade of the reign of King Stephen,
3. third type (CNH. I. 1., Huszár 1.): the second half of the second decade of the reign of King Stephen.

This way, the Hungarian silver coinage followed the example of and was guided by the West European, imperial and Roman systems, so did almost all the royal, i.e. state, administrative and ecclesiastical authorities, but at the same time, the Hungarian characters – sometimes formally, too – were maintained or West European pattern were turned into Hungarian forms. The foreign policy and foreign relations of the Hungarian kingdom was determined by reality, having the interests of the Hungarians in sight, and here, traditionally, Byzantium played an important part. Traditionally, because, before the Conquest the foreign relations with Byzantium were the most important, especially after the termination of the Khazar dependence. This connection did not

⁹ BERGAUS, Peter: Beiträge zur deutschen Münzkunde des XI. Jahrhunderts. HBN 6–7 (1952–1953) II. 61–62. – GEDAI: *A magyar pénzverés kezdete*. 97.

¹⁰ GEDAI, István: The circulation and the imitation of Hungarian coins in North Europe. In: *International Numismatic Symposium*. (Eds. I. Gedai–K. Bíró-Sey.) Budapest, 1980. 134.

¹¹ GEDAI: *A magyar pénzverés kezdete*. 70–91.

¹² GYÖRFFY György: *István király és műve*. Budapest, 1977. 332–343.

stop after they had arrived in the Carpathian Basin, moreover, despite the wars from time to time, it became stronger, more far-reaching and reached higher levels. After the founding of the state by Stephen through dynastic marriages (Prince Emeric and King Géza I had Byzantine wives, St. Ladislaus's daughter was married to the Byzantine emperor) it reached its peak. The economic and commercial relations played a more important role in the foreign political system, than those to the West European and obvious proofs are the Byzantine coins held by the Hungarians. Byzantine coins were present in world trade of the time everywhere, higher values were generally named in Byzantine gold coins. Our 10th century finds prove that they were known and widely used by the Hungarians, moreover, they refer even to the 9th century. West European denars, coming to light from our 10th century finds, must have come from campaigns, and they were used only in demonetised form, pierced, attached to harness as loot or ornamentation. While Byzantine coins indicated value if not as means of money circulation, but as hoarding and as gold trade goods. According to written sources, especially the laws of St. Stephen and St. Ladislaus codified gold coins to state level. But Byzantium tried to influence the countries beyond his borders not only by its tradesmen, but also – especially on the bordering states – also politically, it tried to make them dependent, even if these countries remained formally independent. The emperor got a lot of help from the Byzantine church, despite the great schism took place only in the middle of the 11th century. The most typical example for the far-reaching influence of Byzantium is the Kiev Rus, which had a very strong Byzantine influence, while remaining independent all the time. Among others, coinage – gold and silver – began on the basis of Byzantine system under the reign of Yaroslav the Great. The reason for St. Stephen's gold coinage¹³ could be the great importance of Byzantine gold coins among the Hungarians. The gold coins of King Stephen were entirely struck after Byzantine pattern, using exactly the monetary standard of the Byzantine solidus (i.e. 4.49–4.52 grams). Depiction also follow the Byzantine system, depicting the ruler on the obverse and a heavenly person on the reverse. The obverse of Stephen's gold coin depicts the portrait of the King holding an orb in front of him and the legend STEPHANVS REX. The reverse bears the legend PANNONIA, and the crowned portrait probably shows Mary the Virgin. As far as the date of the coin is concerned, no clue is available. Three pieces are known struck in two different dies, maybe three, therefore it should be assumed that they must have been minted in remarkable, even if not in great quantity. The quantity might lead to the question of 'pensa auri' mentioned in the law-books several times. Along with the plenty suppositions, it is sure, that King Stephen let gold coins struck after Byzantine pattern, but it is also true, a lot of questions of detail still remain unanswered. Not only the dating, but also the reverse legend PANNONIA calls for an explanation. All the reverse legend of Stephen say REGIA CIVITAS, reverse legend PANNONIA appears on the coins of King Peter. The person depicted on the reverse is also to be proved, as neither the legend, nor attribution refer to Mary. The usual presentation of the age is the veiled figure of Mary. Here she wears a crown. The explanation might lead us to the world of legends, raising the probable relation of King Stephen's offering the crown to the Virgin, so that is a point not to go beyond. The presumption of Mary is based on the system (i.e. heavenly person on the reverse). Nevertheless, the uncertain details do not influence the main point: the existence of gold coinage of King Stephen.

When summarising the coinage of King Stephen mention should be also made of a controversial silver coin: the denar found in the Bosarve find¹⁴ (then two further pieces in a find in the south of Sweden), the legend on the obverse of which is ...PHANVS REX, and on the reverse PRES LAVVA CIV. It is clear-cut that the legend on the obverse can only be completed to STEPHANVS REX and this can only refer to the only king called Stephen at that time, the Hungarian king. There could be several versions of the explanation of the reverse legend and thus the identification of the coin. According to the person who worked on the find and first identified the coin, it is a denar issued by the Hungarian king, Stephen struck in Pozsony (Pressburg, present day Bratislava in Slovakia), referring to the Slavonic name of the city at that time. Slovakian researches¹⁵ hastened to accept this theory and regarded it as the first Hungarian coin, which was struck by Stephen while fleeing to Pozsony (Bratislava) from Koppány. Lajos Huszár¹⁶ opposed this opinion. It cannot be a Hungarian coin, he stated, as neither its depiction (wide-legged cross and a Carolingian church), nor its weight (1.99 grams), nor its imperfect and short legend fit into the line of the Hungarian coins. On the basis of these state-

¹³ GEDAI István: *Szent István aranypénzverése*. Budapest, 1999.

¹⁴ HATZ, Vera: /B/RES LAVVA CIV/ITAS/ Zum Beginn der ungarischen Münzprägung. In: *Dona Numismatica*. Walter Hävernicks zum 23. Januar 1965 dargebracht. Hamburg, 1965. 79–85.

¹⁵ HLINKA, Josef: Bratislava Civitas – Bratislava. Príspevok k zaciatkom uhorského mincovníctva. *NSb* 10 (1968) 65–77.

¹⁶ HUSZÁR, Lajos: Bemerkungen zur Frage der ersten ungarischen Oboltyp. *NK* 64–65 (1965–1966) 29–31.

ments he thought to be one of the numerous imitations coming from the Viking territories. As a third possible variation it could be an original coin issued officially by the Hungarian king, Stephen, but not for Hungary and was not struck in a royal Hungarian mint. The legend completed to PRES LAVVA CIVITAS means Prerov in Moravia. A strip of land by the border of uncertain extension, but including Prerov, was under Hungarian authority, which was disturbed only by the Hungarian interference within the German–Polish war in 1015–1018. The unsuccessful German attack in 1030 was ended by the peace treaty in the summer of 1031, in which Stephen's authority over the Moravian zone with Prerov was secured. According to the Moravian research a mint was active in the first half of the 11th century in Prerov, though no coin has been identified as produced in that mint. At the archaeological excavation of the Castle-hill a further proof for the mint came to light; a coin-weight showing a hand/cross with the legend BRACIZLAVS which J. Sejbál attributed to that mint¹⁷. Although the hand/cross depiction is not identical with the cross/Carolingian church depiction, but a mint could produce coins with more than one depiction and refer to the same origin of the legend of the Bosarve find coins: PRES LAVVA. It is more likely that after 1031 – as a manifestation of his supreme power over that territory – he let that coin struck in Prerov in Moravia.

The coins classified here as the third type St. Stephen's denar with an average weight of 0.8 grams, and the legend STEPHANVS REX and REGIA CIVITAS, has already been regarded as a coin issued by Stephen for centuries, and until Lajos Huszár's 1979 publication¹⁸ all the Hungarian catalogues and comprehensive works on King Stephen's coinage regarded it as the only type of Stephen's coins. Only László Réthy proposed¹⁹ (after the publication of the CNH) the originality of the second type, but later on his opinion was neglected. Only the identification of the Nagyarsány find in 1968 proved that the first type of King Stephen's coin is the Dbg. 1706/a type. When further pieces of the CNH. I. 7. type came to light, it became possible to classify this type as the second type of King Stephen's coins. Taking all these facts into consideration we classified CNH. I. 1. type, which had been known as the only type before, as the third type. The analysis of the well known gold coin, which was earlier regarded as a modern fictitious devotional medal proved the existence of gold coinage by King Stephen. The coin found in Scandinavia bearing the legend ... PHANVS REX/PRES LAVVA CIV makes the Moravian coinage of Stephen struck in Prerov probable.

On the 1000th anniversary of the Hungarian state and the birth of the Hungarian coinage Hungarian monetary history research can show the coinage of our first king as one of the richest and most manifold chapters in our history.

Translated by Erika Garami

¹⁷ SEJBÁL, J.: *Moravské a Slezské mincovny*. Folia Numismatica. Supplementum ad Acta Musei Moraviae 10–11 (1995–1996) 31.

¹⁸ HUSZÁR, Lajos: *Münzkatalog Ungarn vom 1000 bis Heute*. Budapest–München, 1979.

¹⁹ RÉTHY László: *Magyar numizmatikai adatok Oroszországból*. NK 2 (1903) 85.

GEDAI ISTVÁN

Szent István pénzei

A pénz a gazdasági élet egyik legmeghatározóbb eszköze, amelynek megjelenése, illetve szükségének megnyilvánulása egy nép gazdaság-fejlődési folyamatának lényeges állomása. Bár a pénz egyértelműen és kizárólagosan gazdasági kategória, kibocsátása szuverén állam joga és feladata; csak ez tudja biztosítani a pénz értékét, a törvényesen előírt és meghatározott súlyt és finomságot, azaz a pénzlábat. Ugyanakkor az a gazdasági tevékenység is, amely pénzgazdálkodást kíván, ugyancsak szervezett állam keretein belül létezik, az állami pénzgazdálkodás pedig ezt, a szervezett államot még inkább megköveteli.

A 9. század végén a Kárpát-medencébe érkezett magyar törzsszövetség társadalmának és gazdaságának átalakulása a honfoglalással indult meg, és a nagy átalakulás mindössze egy évszázadot igényelt. E száz esztendő alatt a magyaroknál olyan politikai változások történtek, amelyek megeremtették mindazokat a feltételeket, hogy a törzsszövetség európai, keresztény királysággá alakuljon. Gazdasági életében pedig létrejött az önálló pénzverés igénye.

A magyar állam megvalósulásának több vonulata van. Egyrészt – és ez a leglényegesebb – volt egy belső fejlődés, külső behatás nélküli átalakulás. A központi fejedelmi hatalom létrejött és megerősödése, ezzel párhuzamosan a törzsi elkülönülés felszámolása Géza fejedelem korára gyakorlatilag megvalósult, bár a fejedelem mellett néhány tartományúr is nagyobb hatalmat szerzett, mint a hajdani törzsek vezetőinek volt. Azonban ez még belpolitikailag sem okozott konfliktust, aminek elhárítását „dinasztikus” házasságok (Géza és Sarolt házassága) is elősegítették. A külpolitikában pedig Géza fejedelem teljhatalommal rendelkezett. Ugyancsak belső fejlődés eredménye volt a magyar gazdaság szerkezetváltása, a földművelés uralkodóvá válása az állattenyésztés rovására, ami állandó településeket, az ott-élést eredményezte. Ez a magyar társadalom tehát mind politikailag, mind gazdaságilag a 10. század végén készen állt a formális állam megalakítására.

Másrészt az állami intézmények létrehozásában nagy szerepe volt a Német-római Császárság államszervezetének, elsősorban Bajorországnak, egyrészt mint minta, másrészt mint közvetlen segítségnyújtás. István király sógora, Henrik herceg, a későbbi király, majd császár adta a legtöbbet. Gizella kíséretében nemcsak lovagok voltak, hanem olyan papok és világiak, akik a különböző állami intézmények létrehozásában tudtak első királyunk segítségére lenni.

Ezek közé tartozott a pénzverés is. Lehet, hogy pénzverők is jöttek, de az is lehet, hogy csak mintát adtak a magyar mestereknek, mert a pénzek verőtöveit magyar ötvösök készítették. István pénzei a legkitűnőbb példája a magyar állam jellegének: integráció az európai államok közösségébe, ugyanakkor mind a magyar nemzeti hagyományok, mind a korábbi kapcsolatok megtartása.

A magyar ezüstpénzverés az európai denár-rendszerbe tagolódott, a közvetlen példát pedig a Regensburgban vert denárok adták.¹ István denárainak finomsága 900‰ körül volt, az első denárok átlagsúlya 1,26 g, ami sógora hercegi denárai súlyának felel meg, azaz a magyar pénzek a bajor denárok pénzlába alapján készültek. A magyar pénz előlapján egy felhőből kinyúló kéz zászlós lándzsát tart, körirata – LANCEA REGIS – szerint a király lándzsája. Valószínű, hogy István királyi jelvényi közül a lándzsának – természetesen a korona mellett – kiemelt szerepe volt, a szuverenitást jelentette. A koronázási paláston is lándzsa van István király kezében, ez annyira jelentős királyi jelvény lehetett, hogy uralkodása kezdetén fontosabb volt – az ábra és felirat szerint – megjelenítése és a királyi tulajdon kinyilvánítása, mint István nevének feltüntetése. A lándzsa szuverenitást kifejező szerepére utal az a tény is, hogy amikor 1044-ben Péter király III. Henrik császár segítségével leverte Aba Sámuel, a döntő mérfői csatában diadallal vitték a császár és Péter elé Aba aranyozott királyi lándzsáját („lancea deaurata”, „lancea regis”). A császár az akkor neki hűbért fogadó Péternek nem adta át, hanem Rómába küldte.² Bizonyára a hűbéres Pétert már nem illette meg ez a királyi jelvény.

István első denárának hátlapján az Európában ekkor egyik legáltalánosabb éremkép található, az úgynevezett karoling templom. A császárság területén ez egy rendkívül sematikus templomhomlokzat; egyszerű há-

romszög képezi a templom ormát, alatta függőleges vonalak (rendszerint négy) az oszlopsort, az ez alatti két vízszintes vonal pedig a lépcsősort jelenti. A bajor verdékben ez a 10. században úgy módosult, hogy az oszlopsor helyére egy, a verdére utaló felirat-rövidítés került.³ A magyar pénzverők ezt a mintát kapták, ők azonban ezt az egyszerű, sematikus képet a magyar ötvösművészet formakincsével magyarították; indákra, palmettákra emlékeztető ívelő vonalak tették művészi alkotássá István denárának hátlapi képét. A templom ormán álló kereszt egyúttal a körirat – REGIA CIVITAS – szókezdő keresztje is. A körirat is a bajor denár feliratának magyarítása; Regensburg e korbéli latin neve ugyanis REGINA CIVITAS volt.

Nem tudjuk mi volt az indoka István második típusú (CNH. I. 7) denára bevezetésének. E típus néhány fennmaradt példányából arra következtethetünk, hogy ennek pénzlába megfelelt az első típusénak.⁴ Éremképe azonban jóval egyszerűbb; mind az elő-, mind a hátapon egyenlő szárú kereszt van, sarkaiban ékekkel. Előlap felirata STEPHANVS REX, a hátlap felirata pedig az előző típuson is szereplő REGIA CIVITAS. E típus éremképe, a kereszt is közsímszerű, a császárság pénzein, a bajor pénzverésben is általános volt. A példát bizonyára ismét innen vették, azonban itt is feltűnnek olyan vonások, amelyek a nyugat-európai pénzverésben idegenek. Egyik az ábrázolás technikai megoldása; a képmező és felirat egységes megszerkesztése: négyes osztásba komponált kereszt és felirat.⁵ A nyugati pénzverésben a feliratot előszerkesztés nélkül kezdték vésní a verőtőbe, s ez az oka, hogy néha vagy a hely fogyott el (ekkor néhány betűt kihagytak), vagy a betű (ekkor pedig dekorálták a felirati mezőt). Másik eltérő sajátosság a betűtípus. A ponccal készített betűk közül különösen a G, V és P betűk formája ismeretlen a mintaként szolgáló pénzekben. Ugyanakkor az is egyértelmű, hogy az első és második típus betűi egymástól is eltérnek. Az eltérés oka más lehet, vagy csupán a verőtövet vésték más mesterek. A két típus verőtövének készítése között több év is eltelhetett. Viszont az is megállapítható, hogy az első denártípus betűi megegyeznek a királyi udvarban készült úgynevezett Gizella-kereszt⁶ feliratának betűivel. Bizonyos tehát, hogy az udvari ötvös- és vésnőkmesterek (akik a pénzek verőtöveit is készítették) nagyobb létszámát kell feltételeznünk, s talán nem is egy műhely létezett.

A második típus verési ideje, illetve e típus használata nem tarthatott hosszú ideig. Bizonyára gazdasági oka volt a pénzlábcsökkenésnek, azaz a harmadik típus (CNH. I. 1) forgalomba hozatalának. A pénzlábmódosítás igen jelentős volt, e denárok átlagsúlya – a finomság megtartásával – mindössze 0,8 gr. körüli. Annál is inkább fel kell tételeznünk a magyar gazdaságnak e kisebb súlyú pénz iránti igényét, mert – szemben az első két típusal – ennek a denárnak belső forgalma kiterjedt az egész Kárpát-medencére, azaz az akkori Magyarországra. A pénzforgalom általánosságát az úgynevezett halotti obulus elterjedtsége is bizonyítja. E korbéli temetőinkben szinte mindenhol megtalálható a halott mellé tett denár, István harmadik típusú pénze, illetve később utódainak veretei.⁷ Erre az időre tette Győrffy György a füstadó (állami egyenes adó) bevezetését is⁸, így okkal és joggal tételezzük fel, hogy István király államában a pénzgazdálkodás eszközei e harmadik típusú, az előzőekhez viszonyítva könnyebb pénzláb szerint vert denárok voltak. E veretek éremképe teljesen megegyezett a második típuséval; mind az elő-, mind a hátlapján egyenlő szárú kereszt van, előlap felirata STEPHANVS REX, a hátlap felirata REGIA CIVITAS. Minden mód és részlet annyira megegyezik, hogy minden bizonnyal a két típus azonos műhelyben, azonos kezek által készült.

A belső pénzforgalom tehát István király harmadik típusú denárának verési idején vált általánossá. A nemzetközi pénzforgalomban azonban előbb jelent meg a magyar pénz. Az észak-európai leletekben már az első két típus is előfordul. A magyarság honfoglalás előtti külkereskedelmi kapcsolataira igen kevés adatunk van. Ez – feltételezhetően – egyrészt arra korlátozódott, hogy arab karavánok kereshtették fel őket, másrészt hadiszákmányként szerzett rabszolgákat adtak, cseréltek el keleti városok (Kerics, Itil, stb.) piacain. De bizonyára kialakultak kapcsolataik a vikingekkel is, talán még Itilben vagy Kieven keresztül. Ugyanis már az első magyar pénzek (első két típus) feltűnnek a vikingek lakta területen,⁹ és ez arra utal, hogy egy, már korábban élő kapcsolatba lépett be a magyar pénzek használata. Ennek a kapcsolatnak kezdete, kialakulása inkább képzelhető el a Kárpátoktól keletre volt szállásterületen, mint a Kárpát-medencében. A vikingek – saját pénzverésük nem lévén – a hozzájuk került – főleg német és angol – pénzeket utánózták, de közöttük a magyarokat is. Ezek között tűnik fel egy viking területen előkerült leletben István első pénzének utánzata is.¹⁰ Valamennyi második típus eddig ismert lelőhelye ugyancsak a viking és viking-érdekeltségű területen van. A harmadik típus előfordulása pedig mind a viking, mind a hozzájuk vezető közbülső területen (Cseh- és Lengyelország) szinte általánossá mondható.¹¹ A viking leletek összetétele meglehetősen vegyes; különféle pénzek, pénztöredékek, utánveretek vannak együtt ékszerekkel, éksztöredékekkel. Ez felveti annak a lehetőségét, hogy e leletek pénzei az ezüst és nem a pénz szerepét töltötték be, bár ez esetben nehezen értelmezhető az utánveretek készítésének indoka. Mind a magyar pénzverés és pénzforgalom, mind a magyar-viking kapcsolat szempontjából azonban ez közömbös.

István ezüstpénzeinek időrendi sorrendje egyértelmű, a három típus évhez kötése azonban bizonytalan. Legbiztosabbnak az első (lándzsát és karoling templomot ábrázoló) pénz verésének kezdete mondható. Minden

bizonynal szinte azonnal követte István megkoronázását, azaz 1001-re tehetjük a kibocsátás évét. E típus verésének befejezési idejét csak sejtethetjük. Abból indulunk ki, hogy a harmadik típus volt az általános pénzforgalom tárgya, amely bizonyára akkor került forgalomba, amikor létrejött az ispáni várakhoz kapcsolódó vásárhelyek hálózata, aminek következménye lett a belkereskedelem és az árucikkek vámolásának általánossá válása. Ugyancsak a harmadik pénztípussal teljesíthették az állami egyenes adó, a füstadó kötelezettséget. Györffy György a vásárhelyek hálózatának kialakulását az 1010-es évekre, a füstadó bevezetését 1020 körülre teszi.¹² Ezek a feltételezett, ám megalapozott időpontok értelmezik a harmadik típus megjelenését. Az első típust tartalmazó nagyharsányi lelet jól meghatározható idegen pénzeinek utolsó kibocsátója Brunó augsburgi püspök (1006–1029). A század első évtizedében tehát aligha jelenhetett meg a második, még kevésbé a harmadik típus. A második típus verési ideje igen rövid ideig tarthatott; magyarországi leletből ez idáig nem is ismeretes. A harmadik típus megjelenését így a második évtized közepére, végére tehetjük. Minden feltételezést figyelembe véve, hangsúlyozva a pontos évhez kötés lehetetlenségét, az István király által három típusban veretett magyar ezüstpénzek időrendjét az alábbiak szerint határozhatjuk meg:

4. első típus (Dbg. 1706/a, Huszár 2.) István király uralkodásának első évtizede,
5. második típus (CNH. I. 7., Huszár 4) István uralkodása második évtizedének első fele,
6. harmadik típus (CNH. I. 1., Huszár 1.) István uralkodása a második évtizedének második fele.

A magyar ezüstpénzverés tehát – mint szinte valamennyi királyi, azaz állami, közigazgatási és egyházi intézmény – a nyugat-európai – császári és római – rendszert vette példaként, ahhoz igazodott, ugyanakkor sajátosan magyar jellegeket – néha ugyan csak külsőségekben – megtartott, illetve nyugat-európai formákat magyarította. A magyar királyság külpolitikáját, külkapcsolatait is a realitás, a magyar érdekek szem előtt tartása határozta meg és ebben a realitásban – hagyományosan – igen jelentős szerepe volt Bizáncnak. Hagyományosan, mert a magyarság honfoglalása előtti külkapcsolataiban Bizánc volt a legjelentősebb, legalábbis a kazár függés megszűnése után. Ez a kapcsolat a Kárpát-medencébe költözés után sem szakadt meg, sőt – az időnkénti háborúk ellenére is – erősödött, szerteágazóbbá és magasabb szintűvé vált. Az Istváni államalapítás után pedig – a dinasztikus kapcsolatok (Imre herceg, I. Géza király bizánci felesége, Szent László lányának házassága Bizánc császárával) – a legmagasabb szintre emelkedett. A gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok ebben a külpolitikai rendszerben lényegesebb szerepet játszottak a Nyugat-Európa felé irányulóknál és ennek egyik kézzelfogható megnyilvánulása a magyaroknál használatos bizánci pénzek. Bizánc pénzei az akkor ismert világ kereskedelmében mindenütt jelen voltak, a nagyobb értékeket szinte általánosan bizánci aranypénzekben fejezték ki. 10. századi leleteink bizonyítják, hogy a magyaroknál is ismertek és használatosak voltak, sőt már korábban, a 9. században is. A 10. századi leleteinkben előkerülő, minden bizonnyal a hadjáratokban szerzett nyugat-európai denárok csupán demonetizált formában, átlukasztva, lószerszámmra erősítve hadi trófeaként, vagy díszként voltak használatosak. Bizánc pénzei elsősorban értékmérőként szerepeltek, nem pedig forgalmi pénzként. Ugyanakkor a tezauráció eszközei és aranyaként kereskedelmi árucikkek. Írott forrásaink, legfőképpen Szent István és Szent László törvényei pedig állami szintre emelték az aranypénzt. Ám Bizánc nemcsak kereskedői révén volt érdekelt birodalma határain kívül, hanem – főleg a határa mentén fekvő államalakulatokra – politikailag is igyekezett befolyást gyakorolni, amilyen téren lehetett függésbe hozni őket, ha formailag függetlenek is maradtak.

Ebben nagy segítségére volt a császárnak a bizánci egyház annak ellenére, hogy az egyházszakadás csak a 11. század közepén történt meg. Legtipikusabb példája a bizánci kapcsolatok témabeli kiterjedtségének a Kievi Állam, ahol a formai függetlenség ellenére Bizáncnak nagyon jelentős befolyása volt. Többek között a Kievi Állam Nagy Jaroszlávval meginduló pénzverése – arany- és ezüstpénzek – is bizánci rendszer alapján folyt. A bizánci aranypénzeknek a magyaroknál is jelentős szerepe volt, ez adhatta okát Szent István aranypénzverésének.¹³

István király aranypénzei teljesen bizánci mintára készültek; pontosan a bizánci solidus pénzlábat használva (4,49–4,52 g súlyúak). Éremképei is a bizánci mintát vették át, előlapján az uralkodó, hátlapján pedig égi személy van. Így István aranyainak előlapján STEPHANVS REX köriratban a király mellképe van, maga előtt országalmát tartva, hátlapján pedig a PANNONIA köriratban lévő koronás mellkép valószínűleg Szűz Máriát ábrázolja. A pénz készüلسi idejére semmi támpontunk sincs. A három ismert példány két verőtővel, esetleg hárommal készült, ezért fel kell tételezzük, hogy jelentős mennyiségben – ha nem is tömegesen – verték őket. A mennyiség azt is felveti, hogy a törvények „pensa auri”-ja ezekre az aranyakra utal. A sok feltételezés mellett ténynek tekinthető az, hogy István királynak bizánci mintára készült aranypénzei is voltak, ám több részletkérdésre jelenleg még nem tudunk választ adni. A verési időn kívül magyarázatot kellene adni a hátlapi PANNONIA feliratra. István valamennyi ezüstpénzének hátlapi felirata REGIA CIVITAS, a PANNONIA hátlapi felirat Péter királlyal kezdődik.

Bizonyítani kellene a hátapon ábrázolt személy kilétét is, ugyanis sem a felirat, sem attribútum nem utal Máriára. Ebben a korszakban Máriát általánosan fátyolban ábrázolják. Ezen az érmen pedig koronával.

Kissé a legendák világába kalandozunk, ha felvetjük ezen ábrázolásmód esetleges összefüggését István király korona-felajánlásával, így ezt nem is részletezzük tovább. Csupán a rendszer – égi személy ábrázolása a hátlapon – alapján tételezzük fel Mária megjelenítését. Ám a részletkérdések megválaszolhatatlansága nem érinti a lényegét: István király aranypénzverésének létét.

István király pénzverésének összességese ki kell térni egy sokat vitatott ezüstpénzre, az észak-európai bosarve-i leletben¹⁴ (majd egy dél-szlovéniai lelet előzővel azonos verőtővel készült további két példányára) előkerült denárra, amelynek előlapi felirata: ...PHANVS REX, a hátlapon pedig PRES LAVVA CIV felirat olvasható. Egyértelmű, hogy az előlapi felirat csak STEPHANVS REX-re egészíthető ki és ez a felirat csak a kor egyetlen Stephanus rex-ére utalhat, a magyar István királyra. A hátlapi felirat értelmezése és így a pénz eredetizete viszont többesélyes. A lelet feldolgozója és a pénz első meghatározója szerint ez a veret a magyar István király Pozsonyban vert denára, utalva Pozsony korabeli szláv nevére. A szlovák kutatók ezt azonnal átvették,¹⁵ és az első magyar pénznek tartották, amit István király Koppány elől Pozsonyba, Bratislavába menekülve veretett. E véleménynek Huszár Lajos¹⁶ mondott ellent; nem lehet magyar pénz, állította, mert sem az ábrája (széles szárú kereszt, illetve karoling templom), sem a súlya (1,99 g), sem a hibás, hiányos felirat nem illeszkedik a magyar pénzek sorába. Mindezek alapján, a viking területen készült számtalan utánveret egyikének tartotta. Harmadik lehetőségként vetjük fel és állítjuk, hogy a pénz eredeti, a magyar István király hivatalos kibocsátása, de nem Magyarország számára és nem a magyar királyi pénzverdében készült. A hátlapi PRES LAVVA CIVITAS-ra kiegészített felirat szerintünk a morvaországi Prerovot jelenti. Egy bizonytalan kiterjedésű – de Prerovot magába foglaló – határ menti sáv ugyanis magyar fennhatóság alatt állt, amit csupán az 1015–1018 közötti német lengyel háborúba történt magyar beavatkozással járó hadi események zavartak. Az 1030-i sikertelen német támadást lezáró 1031 nyarán létrejött béke viszont szerződésben biztosította Istvánnak azt a morva területi sávot, amelyen Prerov is fekszik. A morva kutatás szerint Prerovban a 11. század első felében pénzverde létezett, ám itt vert pénzt eddig nem tudott meghatározni. A várhegy régészeti feltárásakor a pénzverde létének újabb bizonyítéka került elő; egy BRACIZLAVS feliratú kéz/kereszt ábrázolású pénzsúly, amelyet Jiří Sejbal ehhez a pénzverdéhez kötött.¹⁷ Igaz, hogy a kéz/kereszt kép nem azonos a kereszt/karoling templomképpel, de egy verdében bizonyára nem egyetlen éremképpel készültek pénzek, valamint a BRACIZLAVS felirat közel áll és azonos eredete utal a bosarvei lelet érmének PRES LAVVA feliratához. Valószínűbb tehát, hogy István 1031 után – nyilvánítva e terület feletti uralmát – verette e denárt a morvaországi Prerovban.

A 0,8 gr átlagsúlyú, általunk István harmadik típusú denárának meghatározott STEPHANVS REX, illetve REGIA CIVITAS pénzről már évszázadokkal ezelőtt megállapították, hogy István király verete és egészen Huszár Lajos 1979-ben megjelent katalógusáig¹⁸ valamennyi magyar pénzkatalógus és István király pénzverését összefoglaló munka első királyunk egyetlen pénztípusának vélte. Egyedül Réthy László vetette fel¹⁹ (a CNH. megjelenése után) a CNH. I. 7. eredetiségét a második példány előkerültekor, ám a későbbiek során ezt nem vették figyelembe. Az 1968-ban előkerült nagyharsányi lelet feldolgozása bizonyította be, hogy a Dbg. 1706/a denár István király első pénze. A CNH. I. 7. típus további ismertté vált példányai pedig lehetővé tették, hogy István második pénz típusaként határozzák meg. Így az addig István egyetlen ezüstpénzeként ismert CNH. I. 1.-et harmadik típusként határoztuk meg. A régóta ismert, de újkori fiktív kegyéremnek tartott aranypénz vizsgálata pedig István király aranypénzverését igazolta. A Skandináviában előkerült ...PHANVS REX / PRES LAVVA CIV veret pedig István Prerovban készült morvaországi pénzverését valószínűsíti. A magyar állam és a magyar pénz születésének ezredik évfordulóján a magyar pénztörténeti kutatás első királyunk pénzverését történelmünk egyik legváltozatosabb, leggazdagabb valóságában tudja bemutatni.

JIRÍ SEJBAL

Die Bedeutung der ungarischen Denare des 11. Jahrhunderts in den Münzfunden in Mähren

Auf die Bedeutung der ungarischen Denare in der Struktur der Münzfunde aus dem 11. Jahrhundert in Mähren wurde schon in mehreren Arbeiten hingewiesen, ohne die Ursachen dieses Phänomens tiefer analysiert zu haben.¹ Damit hängen die zeitliche Bestimmung und Erklärung von deren Entstehung und Verfall eng zusammen.

Die neuen, in jüngster Zeit durchgeführten archäologischen Forschungen der Skelettgräber erweiterten die Zahl der Lokalitäten mit den Funden der ungarischen Denare und präzisierten den Zeitraum ihres intensiven Einflusses innerhalb der Geldentwicklung in Mähren.

Aufgrund der Struktur der bedeutenden älteren sowie jüngeren Münzfunde kann man die Entwicklungsetappen dieses Prozesses analysieren und mögliche Ursachen und Folgen suchen. Das Fundmaterial wurde deshalb in vier Phasen (I–IV) eingeteilt, die zwar nicht für geschlossene Kreise gehalten werden können, als Ganzes jedoch die Trends der Währungsentwicklung des 11. Jahrhunderts in Mähren ergründen und charakterisieren.

Kelč 1938²

I. Phase

Der Massenfund von Münzen und Hacksilber mit der Verbergungszeit zu Beginn des 11. Jahrhunderts wurde auf der Anhöhe Strážné bei Kelč in der Region Valašské Meziříčí entdeckt. Mit seiner Zusammensetzung ist es verbunden mit den Depots der Oder-Weichsel-Region, weist jedoch einige spezifische, unterschiedliche Züge auf.

Die älteste Gruppe der ungarischen Prägungen im Fund wurde durch den Denar des Königs Stephan I., Typ LANCEA REGIS, Dbg.1706a vertreten. Die Fundstruktur: böhmische Denare Boleslavs I. ? /1 Br./, Boleslavs II. /2 St.+10 Br./ und Boleslavs III. /1 St.+2 Br./, Otto-Adelheid Denare /144 St.+44 Br./, Kreuzdenare /15 St.+137 Br./, Bayern /23 St.+14 Br./, Schwaben /8 St.+2 Br./, Franken /14 St./, Sachsen /18 St.+2 Br./, Oberlothringen /1 St./, Rheinland /13 St.+2 Br./, Lombardei /4 St./, Frankreich /2 St./, angelsächsischer Raum /3 St.+2 Br./, byzantinische Milliarensen aus dem 10. Jahrhundert /4 Br./, islamische Dirhems /1+875 Br./ und ein römischer Denar von Kaiser Traianus /1 Br./ 108 Bruchstücke blieben unidentifiziert.

Einen Teil des Fundes bilden Fragmente von Schmuckgegenständen, überwiegend slawischen Ursprungs. Einige Schmucktypen weisen eine zeitliche und territoriale Kontinuität mit dem grossmährischen Milieu auf. Hinsichtlich der bunten Zusammensetzung der Schmuckstücke könnten einige von ihnen, offensichtlich die Perlen, aus dem Orient stammen.

¹ RADOMĚRSKÝ 1–81.; HUSZÁR, L.: Der Umlauf ungarischer Münzen des XI. Jahrhunderts in Nordeuropa. AAH 19 (1967) 175–200.; ŠMERDA 1989 223–233.

² KATZ, V.: Nález mincí a sekaného stříbra ze začátku 11. století u Kelče na Moravě. Numismatický Časopis 15 (1940) 10–22.; ŠTĚPKOVÁ, J.: Islámské stříbro z nálezů v Kelči na Moravě. NSb 4 (1957) 73–96.; TUREK, R.: Zlomkové stříbro z kelčského nálezů. NSb 7 (1962) 83–115.; KUČEROVSKÁ, T.: Nález zlomkového stříbra z Kelče. In: Denárová měna na Moravě. Brunn, 1986. S. 235–248.; Ke struktuře raně středověkého oběživa v kelčském nálezů. Folia Numismatica (Brunn) 1 (1986) 9–12.; Kelčský nález. Folia Numismatica (Brunn) 8–9 (1993–1994) 63–187.

Němčice 1895³

II. Phase

Der Fund wurde bei Bodendarbeiten auf der landwirtschaftlichen Liegenschaft in Němčice bei Holešov entdeckt und enthielt ca. 1500 Denare der ungarischen Herrscher Stephan I. und Andreas I. Die Münzen befanden sich in einem kleinen Gefäß, das erhalten blieb. Ein wesentlicher Teil des Fundmaterials wurde bald nach der Aufdeckung als Silbermetal nach Kremsier verkauft und der Rest zerstreut. Eine kleinere Anzahl der Fundmünzen samt Gefäß wird im Vlastivědné Muzeum (Heimatsmuseum) in Olmütz aufbewahrt. Trotz der publizierten Berichte aus den Jahren 1885 und 1886 über diesen Fund und eines ausführlichen Berichtes 1888 ist es nicht gelungen, etwas Näheres über die ungarischen Denare zu erfahren, obwohl es sich in Němčice zweifellos um den absolut grössten Fund dieser Prägungen handelt. Der Fund wird im Zusammenhang mit anderen Lokalitäten angeführt, wie 1885 Přerov, wo 791 Denare Stephans I. und 2 Denare von Andreas I. sowie Uherské Hradiště, wo 1886 eine unbekannte Zahl der Denare Stephans I. entdeckt worden sein sollen. Das zeitgleiche Datum der Aufdeckung weist eher darauf hin, dass es um Teile des Fundes von Němčice geht. Noch eine weitere Lokalität kommt hinzu, und zwar der Ort Nemetice bei Valašské Meziříčí, in diesem Fall werden jedoch die ähnlich klingenden Ortsnamen offensichtlich verwechselt.

Aus dem Angeführten geht hervor, dass nur der Fund von Němčice mit Sicherheit nachgewiesen ist, der die bedeutendste Stellung unter den Funden der ungarischen Denare aus dem 11. Jahrhundert in Mähren einnimmt. Mit Hinsicht auf seine angenommene Zusammensetzung mit Überzahl der Prägungen von Stephan I. und einem kleineren Anteil der Denare Andreas' I. käme die Datierung des Fundes in die Zeit schon um die Wende der 40-er zu den 50-er Jahren des 11. Jahrhunderts in Betracht.

Vysočany 1958⁴

Bei Forschungsarbeiten am Palliardi-Burgwall aus der jüngeren burgwallzeitlichen Epoche im Ortskaster Vysočany bei Moravské Budějovice wurden Prägungen, überwiegend ungarische Denare Stephans I. in verschiedener Gruppierung und Tiefe entdeckt. Da man zugleich auf Skelettgräber stiess, ohne dass Münzen als ihr Bestandteil nachgewiesen wurden, ist es schwer die Fundart der Denare zu bestimmen. Die 29 Fundmünzen sind ziemlich viel und lassen vermuten, dass auch mehrere Münzen zum Grabinventar gehörten. Die Münzen wurden in Sonden 4 und 3 gefunden und stellen die II. und IV. Phase der Gepräge dar. In der 4. Sonde kamen ungarische Denare Stephans I. an verschiedenen Stellen und in unterschiedlichen Tiefen in drei Funden zutage:

II. Phase – Ungarn

- A. Denar-Typ CNH 1. W 1/10 St./, W 5, Var. /2 St./, W 17, Var. /1 St./, W 18, Var. /1 St./.
- B. Denar-Typ CNH 1, W 1/4 St./, W? /1 St./.
- C. Denar-Typ CNH 1, W 1/5 St./, W 4, Var. /1 St./.

Sonde 3 beinhaltete einen ungarischen Denar Stephans I. und unbekannte mährische Denare des Fürsten Lutold (?) in der Znaimer Region in zwei Funden:

- A. Denar-Typ CNH 1, W 1/1 St./

IV. Phase – Mähren

- B. Denar-Typ C 408 /3 St./

Denare des ungarischen Königs Stephan I. charakterisieren die älteste Phase des massenhaften Vordringens der ungarischen Denare nach Mähren.

³ Nálezý mincí Nr. 1664.; ŠMERDA 226–228.

⁴ SOBOTKA – SEJBAL 79–98.

Plumlov 1896⁵

II. Phase

Der Fund wurde unter nicht näher bekannten Umständen in Plumlov bei Prostějov entdeckt und ist in den numismatischen Fonds des Regionalen Museums (Muzeum Prostějovska) aufbewahrt. Er enthält 117 ungarische Denare, davon die der Könige Stephan I., Typ CNH 1 /18 St./ in 4 Varianten, Samuel Aba, Typ CNH 10 /2 St./ und Andreas I., Typ CNH 11 /1 St./, sowie CNH 12-13 /96 St./ mit unterschiedlichen Zeichen, bei denen 54 verschiedene Kombinationen festgestellt wurden.

Da die Prägungen Andreas' I. überwiegen, kann man die Verbergungszeit gegen Ende der 50-er Jahre des 11. Jahrhunderts festlegen.

Holubice 1981⁶

Beim Autobahnbau im Ortskataster Holubice bei Vyškov erfolgten archäologische Rettungsgrabungen der Skelettgräber und dabei kamen insgesamt 39 überwiegend ungarische und mährische Denare zutage.

I. Phase

Dänemark, Knut der Grosse (1014-1035), Denar /halbiert/ /1 St./

II. Phase

Ungarn, Stephan I. (1000-1038), Denar Typ CNH 1 /3 St./, einer davon halbiert/, CNH 3 /4 St./. Peter I. (1038-1041); (1044-1046), Denar CNH 8 /3 St./, Andreas I. (1046-1061), Denar CNH 11 /3 St./, CNH 12 /4 St./, CNH 13 /4 St./

III. Phase

Mähren, Spytihněv (1048-1054), nach 1050, Denar C 327 /1 St./

Brünn, Konrad I. (1061-1092), Denar C 364 /6 St./

Olmütz, Otto I. der Schöne (1061-1087), Denar C 371 /2 St./, C 372 /2 St./, C 375 /1 St./, C 376 /2 St./, C 377 /1 St./.

Böhmen, Břetislav I. (1037-1055), nach 1050, Denar C 322 /1 St./. Spytihněv II. (1055-1061), Denar C 330 /1 St./.

Die ungarischen Denare in dem Fund sind noch eine starke Komponente neben dem ziemlich massiven Durchdringen der mährischen Prägungen seit den 60-er Jahren des 11. Jahrhunderts.

Prušánky 1979-1982⁷

Die archäologische Forschung der Skelettgräber in Prušánky bei Hodonín brachte insgesamt 43 ungarische und mährische Denare ans Tageslicht.

II. Phase

Ungarn, Stephan I. (1000-1038) Denar CNH 1 /8 St./, darunter ein Stück Grösse 18,6 mm und Gewicht 0,829 g./, Andreas I. (1046-1061) Denar CNH 12 /16 St./, typologisch eher einheitliche Prägungen

III. Phase

Mähren, Brünn, Konrad I. und Otto der Schöne (1055-1061) Denar C 360 /1 St./, ? Denar C ? /2 Br./

Olmütz, Otto I. der Schöne (1061-1087), Denar C 371 /4 St./, C 372 /2 St./, C 373 /1 St./, C 374 /3 St./, C 376 /2 St./, C 377 /1 St./, C 378 /2 St./.

Svatopluk (1095-1107), Denar C 430 /2 St./.

⁵ ŠMERDA 1986. 306-310.

⁶ GEISLER, M.: *Holubice – pohřebiště z mladohradištního období*. Brünn, 1986.; KUČEROVSKÁ, T.: Stříbrné denáry z mladohradištního pohřebiště v Holubicích. Zpravodaj Moravského muzea v Brně (1981):2. 5-7.; Nálezy denáru z mladohradištního pohřebiště v Holubicích. Zprávy brněnské pob. CNS 55 (1985)

⁷ KREJČÍK, T.: Denáry z kostrových hrobů z mladohradištního pohřebiště v Prušánkách, okres Hodonín. NSb 17 (1986) 283-288.

Trotz der dominierenden ungarischen Denare sind die mährischen mit 44 Prozent vertreten und die Abnahme der ungarischen Prägungen ist schon deutlich. Charakteristisch ist das ausgeglichene Verhältnis zwischen der ungarischen und mährischen Münzkomponente.

Mušov 1980–1983⁸

Die ungarischen und mährischen Prägungen kamen bei den Rettungsgrabungen der Skelettgräber in Mušov bei Břeclav (Lundenburg) zum Vorschein. Die Gräberstätte reicht noch in die grossmährische Zeit mit 10 Prozent Anteil und die jüngere burgwallzeitliche Epoche zurück.

II. Phase

Ungarn: Stephan I. (1000–1038) Denar CNH 3 /2 St./, Peter I. (1038–1041; 1044–1046) Denar CNH 8 /1 St./, Andreas I. (1046–1061) Denar CNH 11 /4 St./, CNH 12 /5 St./, CNH 13 /1 St./.

III. Phase

Mähren: Brunn, Konrad I. und Otto der Schöne (1055–1061), Denar C 360 /1 St./, Konrad I. (1061–1092), Denar C 361 /2 St./, CNH 364 /7 St./, CNH 365 /2 St./, CNH 367 /2 St./, Olmütz, Otto I. der Schöne (1061–1087), Denar C 369 /2 St./, C 370 /1 St./, C 370/371 /1 St./, C 371 /3 St./, C 376 /3 St./, C 377 /1 St./.

Böhmen: Sptyihněv II. (1055–1061) Denar C 330 /1 St./

IV. Phase

Ungarn: Ladislav I. (1077–1095) Denar CNH 36 /1 St./

Ausserhalb der Phasen

Rom, Republik: A. Postumius A. F. S. N. Albinus Denar, um 82 v. Chr., BMC (Republic) Nr. 2839 /1 St./

Die auf der jüngeren burgwallzeitlichen Begräbnisstätte gefundenen 14 ungarische Denare bilden zwar eine bedeutende Gruppe der Münzfunde in Mušov, sie werden jedoch von den 25 mährischen Prägungen zahlenmässig schon wesentlich übertroffen. Ausserhalb des Rahmens der in den mährischen Funden des 11. Jahrhunderts üblich vorkommenden ungarischen Denare steht der Denar Ladislaus I. Die mährischen Denare stellen schon eine bedeutende Phase in den Grabfunden in Mähren dar.

Vicemilice 1932–1933⁹

Die archäologische Forschung der Skelettgräber in Vicemilice bei Vvškov (Wischau) entdeckte auch Funde mit den ungarischen und mährischen, teils halbierten oder geviertelten Münzen.

I. Phase

Mähren: Břetislav I. (1018/19–1034) Denar, halbiert, C 300 /1 St./, geviertelt C 318 /1 St./.

II. Phase

Ungarn: Stephan I. (1000–1038) Denar CNH 1 /4 St./, Samuel Aba (1041–1044) Denar CNH 10 /1 St./, Andreas I. (1046–1061) Denar CNH 11 /1 St./, CNH 12 Var. /1 St./, CNH 13 /1 St./, CNH 13 Var. /1 St./.

III. Phase

Mähren: Brunn, Konrad I. und Otto der Schöne (1055–1061) Denar C 360 /3 St./, Olmütz, Otto der Schöne (1061–1087) Denar C 371 /1 St./, C 372 /1 St./, C 374 /1 St./, C 376 /3 St./.

Böhmen: Sptyihněv II. (1055–1061) Denar C 330 /1 St./

IV. Phase

Mähren: Olmütz, Bořivoj und Vratislav II. nach 1090, Denar C 359. /1 St./, Svatopluk (1095–1107) Denar C 441 /1 St./.

Die älteste Phase der Prägungen repräsentieren die mährischen Denare Břetislavs I., mit dem die Anfänge der mährischen Denarepoche verknüpft sind. Sie erschienen in dieser Begräbnisstätte als Bruchstücke, was eher für

⁸ JELÍNKOVÁ; NEMEŠKALOVÁ – JIROUDKOVÁ, Z.: Mince z mladohradištního pohřebiště v Mušově. In: JELÍNKOVÁ 225–236.; SEJBAL, J.: K typologii a chronologii denárů z pohřebiště v Mušově. 2000. S. 1–4.

⁹ Nálezky mincí Nr. 1699.; RADOMĚRSKÝ 35–36, Nr. 68.

Funde in Nordeuropa typisch ist. Die zerhackten Münzen sind auch in anderen Funden in Mähren aus diesem älteren Zeitraum anzutreffen, z. B. im Fund von Přezbítice¹⁰ bei Blansko ein Denarbruchstück der mährischen Prägung Břetislavs I., Typ C 300 oder eines des dänischen Königs Knut des Grossen im Fund von Holubice bei Vvškov. Der überwiegende Teil der entdeckten Bruchstücke bezieht sich auf die Denare mit grossem Schrötling, die im Norden massenhaft umliefen und dort auch zerhackt wurden. Ihr Vorkommen in den mährischen Funden wurde zweifellos durch den hohen Wert der Denare verursacht, aber es kann die Handelsbeziehungen mit den Handelszentren im Norden auch in dieser Form wiedergespielt haben, was Münzen und Hacksilber in den Funden in Nordmähren dokumentieren. Bei den ungarischen auf diese Zeitspanne anknüpfenden Denare kommt die zerhackte Form der Nominale nur vereinzelt vor. Die ungarischen Denare aus der Begräbnisstätte in Vice-milice stellen die nächste Phase der Münzfunde dar, und im Vergleich mit der noch jüngeren Phase der mährischen Denare sind beide Gruppen zahlenmässig ausgeglichen. Die jüngste Gruppe, die die Münzfunde aus dieser Begräbnisstätte abschliesst, bilden zwei mährische Denare aus den 90-er Jahren des 11. bis zu Beginn des 12. Jahrhunderts, die aber schon einer anderen Zeitspanne angehören.

Holásky 1925¹¹

Die archäologische Forschung der Skelettgräber in Holásky bei Brünn brachte Münzprägungen aus drei Zeiträumen mit Übergewicht der ungarischen Denare.

I. Phase

Böhmen: Břetislav I. (1034–1055) Denar C 317 /1 St./

II. Phase

Ungarn: Andreas I. (1046–1061) Denar CNH 12 ? /6 St./

III. Phase

Mähren: Brünn, Konrad I. und Otto der Schöne (1055–1061) Denar C 360 /2 St./, Konrad I. (1061–1092) Denar C 365 /1 St./

Die älteste Phase ist durch den breiten Denar vertreten. An sie knüpft die zweite Phase mit Überzahl der ungarischen Prägungen an. Die dritte Phase dokumentiert den zunehmenden Einfluss der mährischen Prägungen.

Slavonín 1996–1997, 2000¹²

Bei den archäologischen Rettungsgrabungen in Slavonín bei Olmütz in zwei unterschiedlichen Orten und Etappen wurden Skelettgräber mit Münzfunden entdeckt. Von diesen beiden Forschungen ist es gelungen, die Prägungen des 11. Jahrhunderts zu identifizieren.

I. Phase

Böhmen: Břetislav I. (1034–1055) vor 1050, Denar, C 1032 /1 St./

II. Phase

Ungarn: Stephan I. (1000–1038) Denar CNH 1 /1 St./, Andreas I. (1046–1061) Denar H 9, Var. /2 St./, W III, 5. Var. /1 St./

III. Phase

Mähren: Spytihněv (1048–1054) Denar, nach 1050, C 327 /1 St./, Olmütz, Vratislav (1054–1061) Denar, C 334 /2 St./, 335 /1 St./, Otto der Schöne (1061–1087) Denar, C 372 /1 St./, C 376 /1 St./

Böhmen: Spytihněv II. (1055–1061) Denar, C 330 /1 St./

Die dominierenden mährischen Denare, vor allem die Prägungen des Fürsten Vratislav, signalisieren die Anfänge der dritten Phase in der Strukturentwicklung der Münzzahlungsmittel.

¹⁰ Nálezý mincí Nr. 1661.; RADOMĚRSKÝ 33, Nr. 58.

¹¹ Nálezý mincí Nr. 1698.; RADOMĚRSKÝ 28–29, Nr. 42.

¹² SEJBAL, J.: Nálezý denáru z pohřebiště v Olomouci-Slavoníně. 2000. S. 1–5.; MICHNOVÁ, V. – KALÁBEK, M.: Nálezý denárových ražeb z mladohradištního pohřebiště v Olomouci-Slavoníně. Zprávy Vlastivědného muzea v Olomouci. Nr. 280. S. 39–52.

Jiřkovice 1932–1933¹³

Die bei der archäologischen Forschung entdeckten Skelettgräber südlich von Jiřkovice bei Brünn enthielten auch Münzen.

II. Phase

Ungarn: Stephan I. (1000–1038) Denar, CNH 1 ? /3 St./

III. Phase

Mähren: Spytihněv (1048–1054) Denar, nach 1050, C ? /1 St./, Olmütz, Otto der Schöne (1061–1087) Denar, C ? /1 St./

Das Münzmaterial spiegelt die Einflussgrenze zwischen den ungarischen und mährischen Denaren wider.

Ausser diesen analysierten Münzfunden mit einem höheren Anteil der ungarischen Denare des 11. Jahrhunderts in Mähren sind viele Einzelfunde¹⁴ registriert. Diese überwiegend Grab- aber auch Siedlungsfunde aus etwa 30 Lokalitäten breiten sich auf dem gesamten Territorium Mährens aus. Ein bestimmter Prozentsatz der Funde ist noch nicht publiziert und deshalb sind sie aus diesem, aber auch aus anderen Gründen nicht evidiert. Sie würden die Zahl der mährischen Funde mit ungarischen Denaren des 11. Jahrhunderts sicher erhöhen.

Aus der Analyse der Münzfunde mit den ungarischen Denaren des 11. Jahrhunderts in Mähren ergab sich ihre Bedeutung für die Entwicklung der Münzzahlungsmittelstruktur. Ihre Verbreitung erreichte so grosse Dimensionen, dass sie einige Jahrzehnte lang zur fast einzigen Währung in Mähren wurden. Zeugnis davon liefern vor allem die Grabfunde, aber auch Massen- und Siedlungsfunde. Die allgemeine Verbreitung der ungarischen Münze ist auf mehrere Ursachen zurückzuführen.

Einen starken Einfluss auf die Verbreitung der ungarischen Denare in Mähren hatte der internationale Handel. Die I. Phase der Münzfunde deutet darauf hin, dass Mähren seit der Wende des 10. zum 11. Jahrhundert an den Fernhandel angeschlossen war. Dies begründen zahlreiche Funde, wie z. B. der Massenfund von Kelč bei Valašské Meziříčí oder der von Komárov¹⁵ bei Opava (Troppau), die sich zu den Münz- und Hacksilberfunden aus dem Kreis der nordischen Funde reihen. Diesen Einfluss dokumentieren auch die Einzelfunde von Olomouc¹⁶, Lišen¹⁷ und Velatice¹⁸ bei Brünn, Nová Ves¹⁹ bei Břeclav und Holubice bei Vyškov. Auch die Anfänge des mährischen Münzwesens stehen unter Bretislav I. mit dieser Situation unmittelbar im Zusammenhang.

An diese Funde knüpft die II. Phase durch Funde der ungarischen Denare an. Die Massenfunde der ungarischen Denare, anfangs der Prägungen mit grösserem Schrötling, die unter dem König Stephan I. begonnen wurde, mündete vor allem in der kleineren Schrötlingart. Durch Mähren führten wichtige internationale Handelswege, die den Süden und Südosten Europas mit dem Norden verbanden, wodurch auch Ungarn an diesen Handelsbeziehungen teilnehmen konnte. Was den Handel betrifft, wirkten auf dem Territorium Mährens einige bedeutende Marktplätze noch aus der Zeit des Grossmährischen Reiches weiter, zu deren Belebung es unter der Regierung Břetislavs in Mähren²⁰ kam. Der Transit von ungarischen Denaren durch Mähren beschleunigte die Verbreitung der Münzzahlungsmittel auf dessen Territorium. Da sich Mähren am Fernhandel beteiligte, wurde es zugleich dadurch beeinflusst. Es ist deshalb mit Recht zu vermuten, dass die Massenfunde der ungarischen Denare aus diesem Zeitraum an die Haupthandelsverbindungen und die zusammenhängenden Märkte gebunden sind. Die Folge davon war die Zerstreung der ungarischen Münzen über ganz Mähren, was vor allem die Grab- aber auch Siedlungsfunde belegen. Die Zeitspanne des Vorkommens der ungarischen Denare in Mähren stellt die letzte Phase von deren Territorialisierung dar.

Bei der Verbreitung der ungarischen Denare in Mähren spielte auch das Fehlen der heimischen Prägungen eine nicht unbedeutende Rolle. Die Berufung Břetislavs I. zum böhmischen Fürsten und sein Abgang aus Mähren im Jahre 1034 bedeuteten offensichtlich die Unterbrechung der Prägertätigkeit. Zu ihrer Wiederaufnahme kam

¹³ Nálezý mincí Nr. 1683.; RADOMĚRSKÝ 30. Nr. 46.

¹⁴ RADOMĚRSKÝ 48.; SOBOTKA – SEJBAL 95–97.; ŠMERDA 1989. 229–230.

¹⁵ Nálezý mincí Nr. 1653.

¹⁶ BLÁHA, J.: Nálezý denárových ražeb v Pekařské ulici a otázka charakteru slovanského trhu v Olomouci 10.–11. století. In: Památkový ústav v Olomouci 1991. Výroční zpráva. Olomouc, 1992. S. 41–45.

¹⁷ Nálezý mincí Nr. 1649. STANA, C.: Slovanské obytné objekty na hradišti Staré zámky u Lišně. Památky Archeologické 51 (1960):1

¹⁸ Nálezý mincí Nr. 1650.

¹⁹ Nálezý mincí Nr. 1654. RADOMĚRSKÝ Nr.53. S.31.

²⁰ SEJBAL, J.: Die Beteiligung Mährens am Fernhandel mit dem Norden im Frühmittelalter nach numismatischen Quellen. In: Sigtuna Papers. Proceedings of the Sigtuna Symposium of Viking-Age Coinage 1–4 June, 1989. Stockholm, 1990. S. 289–399.

es erst nach 1048 mit dem Antritt Spytihněv auf dem mährischen Fürstenstuhl. Auch die ältesten mährischen Denare unter Břetislav waren eher auf den Fernhandel als auf die inneren Zahlungsbeziehungen orientiert, was freilich in den Münzfunden seine Reflexion fand. Unter Spytihněv wurde die Münztätigkeit zwar wiederaufgenommen, jedoch im kleineren Ausmass. Vor der Münzreform von 1050 ist ein einziger Typ seiner Prägungen mit grösserem Schrötling belegt und nach 1050 sind nur drei Typen seiner Prägungen mit kleinem Schrötling registriert. Nach 1034 setzte offensichtlich ein starker Einfluss der ungarischen Denare an, der die Absenz der mährischen zu ersetzen und zugleich ein Vorbild für neue heimische Prägungen mit kleinem Schrötling zu schaffen begann. Von diesem Gesichtspunkt scheint es nicht unwahrscheinlich zu sein, dass der Impuls für die Münzreform um 1050 in Böhmen die Situation in Mähren war, wo der ungarische Denar mit kleinem Schrötling eine massenhafte Verbreitung erfuhr.²¹

Auf die Verbreitung der ungarischen Münze in Mähren übten auch die politischen und militärischen Ereignisse einen starken Einfluss aus, die zur Intensivierung der gegenseitigen Beziehungen zwischen Mähren und Ungarn führten. Die Gründe dafür waren die Wiederangliederung Mährens an den böhmischen Staat nach 1018/1019 und die Bildung des ungarischen Feudalstaates. Die Feldzüge Břetislavs I. gemeinsam mit den deutschen Truppen nach Ungarn in den 40er und 50er Jahren des 11. Jahrhunderts wurden durch politische Pläne des deutschen Kaisers Heinrich III. als Hauptinitiators und seine Bestrebungen, Ungarn als Lehen zur Verwaltung des Reiches zu übergeben, inspiriert.²² Für eine bestimmte Zeit brachte dies die territoriale Ausdehnung Mährens um die östliche Region zwischen den Flüssen Morava, Hron und Váh (March, Gran und Waag). Andererseits wurden jedoch die Bestrebungen einer dynastischen Verbindung zwischen den Přemysliden und den Árpáden gestärkt, deren einige rebellische Mitglieder das Asyl am böhmischen Fürstenhof Břetislavs I.²³ fanden. Diese Orientierung auf Ungarn wurde durch das Bemühen diktiert, die Stellung des böhmischen Fürsten dem Reich und dem polnischen Herrscher Kasimir I. gegenüber im Zusammenhang mit den Streitigkeiten um Schlesien²⁴ zu stärken. Nach dem Tod Břetislavs I. suchte seine Gemahlin Judith Zuflucht am ungarischen Königshof Andreas' I., was ein beredter Beweis für diese Orientierung ist. Diese Bestrebungen kulminieren unter Vratislav, Sohn Břetislavs I., der als mährischer Fürst seit 1054 in der Region Olmütz regierte, bevor er seit 1061 zum böhmischen Fürsten und seit 1085 zum böhmischen König als Vratislav II. wurde. Wegen Zwistigkeiten zwischen ihm und dem böhmischen Fürsten Spytihněv II. folgte er etwa 1056 seiner Mutter in die Verbannung nach Ungarn auf den königlichen Hof Andreas' I. und heiratete 1057 dessen Tochter Adleyte.²⁵ Diese politischen und militärischen Ereignisse einschliesslich der dynastischen Verbindungen begünstigten den Zustrom ungarischer Denare nach Mähren. Diese Kontakte machten sich umstritten in Böhmen in Wirtschaft und Handel bemerkbar,²⁶ die raren ungarischen Münzen kommen hier eher mittels des mährischen Territoriums vor.

In diesem Zeitraum kam es auch zur massenhaften Verbreitung der Prägungen des ungarischen Königs Andreas I. (1046–1061) in Mähren. Eine grosse Menge Zeichen auf seinen Denaren, die anscheinend zum Unterscheiden einzelner Emissionen dienten, ist ein Beleg für die Einführung renovatio monetae in Ungarn und der vorrückenden Regionalisierung der Münzzahlungsmittel. Gegenüber den in Gewicht und Feingehalt stabilen Denaren Stephans I. weisen die Denarprägungen Andreas' I. schon den schwankenden Wert auf. Sie signalisieren den Rücktritt von der internationalen Stellung, der in der zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts zu verzeichnen ist. Dies stimmt zeitlich auch für die böhmischen und mährischen Denare überein und hat tiefere Ursachen im Zusammenbruch der Märkte in Nordeuropa.

Der Zustrom der ungarischen Denare nach Mähren endet nach dem Tod Andreas' I. anfangs der 60er Jahre des 11. Jahrhunderts. Dazu spielten die sich verbreitende Territorialisierung der Münze in beiden Ländern und der Zusammenbruch des internationalen Handels mit den Märkten im Norden eine wichtige Rolle. Der rasche Rücktritt der ungarischen Denare aus dem Gebiet Mährens wurde allerdings vor allem durch die umfangreiche Ausprägung der heimischen Münzen und die Einführung renovatio monetae verursacht. Dazu trug wesentlich auch ihre Dezentralisierung im Zusammenhang mit der Teilung Mährens bei. Aus der Analyse der III. Phase der Münzprägungen in Mähren ergaben sich die Folgerungen dieser Veränderungen, die sich im prozentualen Anwachsen des Anteils heimischer Prägungen in den Grabfunden und in der Struktur der schon ausschliesslich

²¹ SEJBAL, J.: Základy peněžního vývoje. Brunn, 1997. S. 89.

²² NOVOTNÝ 59ff.

²³ NOVOTNÝ 61., 65–66.

²⁴ NOVOTNÝ 65.

²⁵ NOVOTNÝ 99.

²⁶ HÁSKOVÁ, J.: K obchodním stykům Čech s Uhrami v období raného feudalismu. Nálezy uherských mincí v Čechách. SlovNumiz 10 (1989) 213–221.

aus den heimischen Prägungen bestehenden Massenfunde widerspiegeln. Hierher gehört z.B. der Fund von Blansko²⁷, datiert in die 60-er Jahre des 11. Jahrhunderts. Infolge der raschen Verwandlung kam es auch zu Veränderungen der Währungspolitik der mährischen Fürsten bezüglich der neuen Organisation der Prägetätigkeit, der massenhaften Münzausprägung und der Einführung *renovatio monetae* mit dem Ziel, den Einfluss der fremden Münze zu beschränken oder gar zu eliminieren, denn ihr Umlauf schädigte die Interessen der Fürstenkasse.

Die ungarischen Denare sind im Entwicklungsprozess der Währung in Mähren von grundlegender Bedeutung. Durch ihre enorme Anzahl werden die massenhafte Verbreitung des Münzzahlungsmittels und die Anfänge des Geldtauses vorgezeichnet, der bis in die entlegendsten Orte gelangt und ein ausgedehntes Gebiet bedeckt. Unter den Bedingungen Mährens wurden die ungarischen Denare zu einer Art Avantgarde dieser Entwicklung.

Literaturverzeichnis

BMC (Republic)	– Grueber, H.A.: Coins of the Roman Republic in the British Museum I, II. London, 1910.
C	– Cach, F.: Nejstarší české mince II., Prag 1972
JELÍNKOVÁ	– Jelínková, D.: Slovanské pohřebiště z 9. až 12. století v Mušově. Katalog. Brunn, 1999.
Nálezy mincí	– Nálezy mincí v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. II. Praha, 1956.
NOVOTNÝ	– Novotný, V.: České dějiny 1–2. Prag, 1913.
RADOMĚRSKÝ	– Radoměský, P.: Obol mrtvých u Slovanů v Čechách a na Moravě. In: Sborník Národního musea v Praze, Bd. IX–A. 1955. Nr. 2. S. 1–81.
ŠMERDA 1986	– Šmerda, J.: Nález z Plumlova. In: Denárová měna na Moravě. Brunn, 1986.
ŠMERDA 1989	– Šmerda, J.: Nálezy uherských mincí na Moravě z 11. a 12. stol. SlovNumiz 10 (1989) 223–233.
SOBOTKA – SEJBAL	– Sobotka, J.– Sejbal, J.: Palliardiho hradisko, výšinné sídliště z mladší doby hradištní datované mincemi. Časopis Moravského musea (Brunn) 44 (1959) 79–98.
W	– Weszerle, J.: Tabulae nummorum Hungaricorum. Budapest, 1911.

Abkürzungen

Br. –	Bruchstück
St. –	Stück

²⁷ Nálezy mincí Nr. 1678

JIRÍ SEJBAL

A 11. századi magyar denárok jelentősége a morvaországi pénzleletekben

A magyar denárok jelentőségére a 11. századi morva pénzverésben már többen utaltak, de mélyebb elemzésükre eddig nem került sor. Ezzel függ össze a kormeghatározás és a keletkezés körülményeinek magyarázata is.

A legújabban végzett régészeti feltárások növelték azoknak a leleteknek a számát, amelyekben magyar denárok is előfordultak, és így pontosították az időbeni hatásukat a morva pénzfejlődés történetében. Az előkerült leletek alapján jobban megállapíthatók ennek a folyamatnak az egyes fejlődési állomásai, valamint a lehetséges okok és magyarázatok könnyebben megközelíthetők.

A leletanyagot ezért négy korszakba soroltuk be, melyek ugyan nem pontosan lezárhatók, de jellemzik a 11. századi morva pénztörténet fejlődését.

Kelč 1938¹

I. fázis

Az érmekeket és ezüstöt tartalmazó, 11. században elrejtett, nagy leletet a Kelč melletti Strážnéban találták Valašské Meziříčí területén. Összetétele alapján az Oder-Weichsel terület leleteihez kapcsolódik, de néhány specifikus különbséget azért megállapíthatunk. A magyar veretek csoportjának legrégebbi darabját Szent István LANCEA REGIS, Dbg.1706a típusa képviseli. A lelet felépítése: cseh denárok I. Boleslav? (1 töredék), II. Boleslav (2 db + 10 töredék) és III. Boleslav (1 db + 2 töredék). Otto-Adelheid denárok (144 db + 44 töredék), „Kreuzdenárok” (15 db + 137 töredék), Bajorország (23 db + 14 töredék), sváb (8 db + 2 töredék), Frank Birodalom (14 db), Szászország (18 db + 2 töredék), Felső-Lotharingia (1 db), Rajnavidék (13 db + 2 töredék), Lombardia (4 db), Franciaország (2 db), angolszász terület (3 db + 2 töredék), 10. századi bizánci miliarense (4 töredék) és Traianus, római császár denárának töredéke. A nem meghatározható darabok között (1 egész + 875 töredék) 108 iszlám dirhem volt. A lelet egy részét – nagyrészt szláv eredetű – ékszerek alkotják. Néhány ékszer típusa Nagy Morva Birodalommal való időbeli és területi kontinuitásra utal. A meglehetősen vegyes összetételű ékszeranyag egy része, elsősorban a gyöngyök keletről származhatnak.

Němčice 1885²

II. fázis

A lelet földmunkák során került elő egy mezőgazdasági művelés alatt álló területen Němčiceben, Holešovnál. Megközelítőleg 1500 denárt tartalmaz I. István és I. András magyar uralkodók korából. Az érmekeket egy kis edényben találták. A leletanyag egy jelentős részét a megtalálás után tört ezüstként eladták Kremsierben, a maradék pedig szétszóródott. A lelet egy kis részét az edénnyel együtt a Vlastivědné Múzeumban (Helytörténeti Múzeum) őrzik Olmützben. Az 1885-ben és 1886-ban publikált írások, valamint egy 1888-as részletes beszámoló ellenére nem sikerült semmi közelebbit megtudni a leletben található magyar denárokról, pedig Němčiceben minden kétséget kizáróan a legnagyobb ilyen típusú lelet került elő. A leletet más helyiségekkel összefüggésben is említik, mint Přerov 1885, ahol 791 db I. István és 2 db I. András denár, valamint Uherské Hradiště ahol 1886-ban ismeretlen mennyiségű I. István denár került napvilágra. A napvilágra kerülés időbeli azonossága inkább arra utal, hogy itt a němčicei lelet részeiről van szó. Még egy további helységet sorolhatunk ezek közé, mégpe-

dig a Valašské Meziříčí melletti Němeticét, ebben az esetben azonban a hasonló csengésű nevek lettek nyilvánvalóan felcserélve.

A fentiekből kiderül, hogy csak a němčicei lelet bizonyítható biztonsággal, amely a 11. századi magyar denárokat tartalmazó morvaországi leletek közül a legjelentősebb. A feltételezett összetételre való tekintettel, mely I. István és kisebb mértékben I. András darabjainak túlsúlyát mutatja, a lelet datálása szempontjából szóba jöhetne már a 11. század 40–50-es éveinek fordulója is.

Vysočany 1958³

A Moravské Budějovice melletti Vysočanyban a Palliardi-sáncnál – amely a későbbi sáncvár korszakba tartozik – történt kutatások során a főként I. István denárokat találtak különböző csoportokban és mélységben. A feltárásoknál csontvázas sírok is előkerültek, de nem bizonyítható, hogy az érmek ezek mellékletei voltak. Az érmek száma (29 db) viszonylag magas, és vélhetőleg több érme is lehetett sírmelléklet. Az érmekeket a 4. és 3. szondákban találták és a veretek II. és IV. fázisát képviselik. A negyedik szondában kerültek napvilágra I. István denárai különböző helyeken és más-más mélységben, három együttesben (A–C):

Magyar pénzek – II. fázis

A. Denár-típus CNH 1, W 1 (10 db), W 5. var. (2 db), W 17. var. (1 db), W 18. var. (1 db)

B. Denár-típus CNH 1, W (14 db), W? (1 db).

C. Denár-típus CNH 1, W 1 (5 db), W 4. var. (1 db).

A harmadik szonda tartalmazott egy I. István denárt és ismeretlen morva denárokat Lutold(?) hercegtől a znaimi területről két együttesben (A–B):

A. Denár-típus CNH 1, W 1 (1 db)

Morvaország – IV. fázis

Denár-típus C 408 (3 db)

I. István darabjai a magyar denárok tömeges beáramlásának legrégebbi fázisát bizonyítják Morvaországban.

Plumlov 1896⁴

II. fázis

A leletet közelebbről nem ismert körülmények között Prostějovnál Plumlovban találták és a területi múzeum numizmatikai gyűjteményében, a Prostějovska Múzeumban található. 117 magyar denárt tartalmaz, ebből I. István CNH 1 típusa (18 db) 4 változatban, Aba Sámuel CNH 10 típusa (2 db) és I. András CNH 11 típusa (1 db), valamint a CNH 12–13 (96 db) különböző szíglákkal, melyeknél 54 különböző kombinációt lehet megállapítani.

Mivel I. András veretei vannak túlsúlyban, így az elrejtési időt a 11. század 50-es éveinek végére tehetjük.

Holubice 1981⁵

Autópálya-építési munkálatok során a Vyškov melletti Holubicénél folytattak régészeti leletmentéseket, és ekkor került napvilágra összesen 39, többségében magyar és morva denár.

I. fázis

Dánia: Nagy Knut (1014–1035) denár (felezett) (1 db)

II. fázis

Magyarország: I. István (1000–1038) denár. CNH 1 (3 db, ebből egy felezett), CNH 3 (4 db).

I Péter (1038–1041; 1044–1046) denár, CNH 8 (3 db)

I. András (1046–1060) denár, CNH 11 (3 db), CNH 12 (4 db), CNH 13 (4 db)

III. fázis

Morvaország: Spytihněv (1048–1054) denár, 1050 után, C 327 (1 db)

Brünn, I. Konrad (1061–1092) denár, C 364 (6 db)

Olmütz, I., Szép Ottó (1061–1087) denár, C 371 (2 db), C 372 (2 db), C 375 (1 db), C 376 (2 db), C 377 (1 db)

Csehország: I. Břetislav (1037–1055) denár, 1050 után, C 322 (1 db)

II. Spytihněv (1055–106) denár, C 330 (1 db)

A magyar denárok a leletnek még mindig erős összetevői a masszívan előretörő morva veretek mellett a 11. század hatvanas éveitől kezdve.

Prušánky 1979–1982⁶

Sírleletek régészeti feltárása a Hodonín melletti Prušánkyban összesen 43 magyar és morva denárt hozott napvilágra.

II. fázis

Magyarország: I. István (1000–1038) denár, CNH 1 (8 db), ebből egy darab 18,6 mm-es nagyságban és, 0,829 gramm súlyban.

I. András (1046–1060) denár, CNH 12 (16 db), tipológiailag inkább egységes veretek

III. fázis

Morvaország: Brünn, I. Konrad és Szép Ottó (1055–1061) denár, C 360 (1 db), ? denár C ? (2 töredék)

Olmütz, I. Szép Ottó (1061–1087) denár, C 371 (4 db), C 372 (2 db), C 373 (1 db), C 374 (3 db), C 376 (2 db), C 377 (1 db), C 378 (2 db)

Svatopluk (1095–1107) denár, C 430 (2 db)

A domináns magyar denárok mellett a morva pénzek 44%-kal szerepelnek, és a magyar veretek csökkenése már szembetűnő. Jellemző a magyar és a morva éremösszetevők kiegyenlített kapcsolata.

Mušov 1980–1983⁷

A Břeclav melletti Mušovban (Lundenburg) történt leletmentés során csontvázas sírok kerültek elő, melyekben magyar és morva veretek voltak. A temető még a Nagymorva Birodalom és a későbbi sáncvár korszak idejére nyúlik vissza.

II. fázis

Magyarország: I. István (1000–1038) denár, CNH 3 (2 db)

I. Péter (1038–1041; 1044–1046) denár, CNH 8 (1 db)

I. András (1046–1060) denár, CNH 11 (4 db), CNH 12 (5 db), CNH 13 (1 db)

III. fázis

Morvaország: Brünn, I. Konrad és Szép Ottó (1055–1061) denár, C 360 (1 db)

I. Konrad (1061–1092) denár, C 361 (2 db), C 364 (7 db), C 365 (2 db), C 367 (2 db)

Olmütz, I. Szép Ottó (1061–1087) denár, C 369 (2 db), C 370 (1 db), C 370/371 (1 db), C 371 (3 db), C 376 (3 db), C 377 (1 db)

Csehország: II. Spytihněv (1055–1061) denár, C 330 (1 db)

IV. fázis

Magyarország: I. László (1077–1095) denár, CNH 36 (1 db)

A fázisokon kívül:

Római Köztársaság: A. Postumius A. f. S. n. Albinus denár, Kr. e. 82. BMC (Republik) Nr. 2839 (1 db)

A későbbi sáncvár korszakhoz tartozó temetkezésekben talált 14 magyar denárt, bár jelentős részét képezi a mušovi leleteknek, a 25 morva veret már számszerűen is jelentősen felülmúlja. A 11. századi morva leletekben általánosan előforduló magyar denárok mellett már megjelenik I. László verete is. A morva denárok pedig egy jelentős fázist képviselnek a morvaországi sírleletekben.

Vicemilice 1932–1933⁸

A Vyškov (Wischau) melletti Vicemilicében feltárt sírokban is részben felezett, részben negyedelt magyar és morva denárokat találtak.

I. fázis

Morvaország: I. Břetislav (1018/19–1034) felezett denár, C 300 (1 db), negyedelt denár C 318 (1 db)

II. fázis

Magyarország: I. István (1000–1038) denár, CNH 1 (4 db)

Aba Sámuel (1041–1044) denár, CNH 10 (1 db)

I. András (1046–1060) denár, CNH 11 (1 db), CNH 12 var. (1 db), CNH 13 (1 db), CNH 13 var. (1 db)

III. fázis

Morvaország: Brunn, I. Konrad és Szép Ottó (1055–1061) denár, C 360 (3 db)

Olmütz, Szép Ottó (1061–1087) denár, C 371 (1 db), C 372 (1 db), C 374 (1 db), C 376 (3 db)

Csehország: II. Svyatopluk (1055–1061) denár, C 330 (1 db)

IV. fázis

Morvaország: Olmütz, Bořivoj és II. Vratislav 1090 után, denár C 359.

Svatopluk (1095–1107) denár, C 441 1 db)

A legrégebbi morva vereteket I. Břetislav pénzei képviselik, amelyek a morva denár periódus kezdetét jelentik. Darabolt formában kerültek elő a sírokban, ami inkább az észak-európai leletekre jellemző. Ebből az időszakból darabolt pénzek más morvaországi leletekben is találhatók, így pl. a Blansko melletti Přizřeniceben⁹ a morva I. Břetislav C 300 típusú verete, vagy a Vyškov melletti Holubicénél a dán király, Knut egy érme került elő. A fellelt darabolt példányok legnagyobb része széles lapkára vert denárokból származik, amelyek északon hatalmas tömegben voltak forgalomban és ott is darabolták őket. A morva leletekben való előfordulásuk minden bizonnyal a denárok magas értékének köszönhető, de visszatükrözheti ez a forma az észak-kereskedelmi központokkal való kapcsolatokat is. Az ehhez az időszakhoz köthető magyar denárok csak ritkán fordulnak elő darabolt formában. A magyar denárok a vicemiliceai sírokban az éremleletek következő korszakát jelzik, és a morva denárok még későbbi korszakával összehasonlítva mindkét csoport számban is kiegyenlített. A legkésőbbi csoportba, amely ezeknek a síroknak az éremleleteit lezárja, 2 morva denár tartozik a 11. század kilencvenes éveitől a 12. század elejéig, melyek már egy másik időszakhoz tartoznak.

Holásky 1925¹⁰

A csontvázas sírok régészeti kutatása a Brunn melletti Holáskyban három időszakból hozott felszínre éremvereteket a magyar denárok túlsúlyával.

I. fázis

Csehország: I. Břetislav (1034–1055) denár, C 317 (1 db)

II. fázis

Magyarország: I. András (1046–1060) denár, CNH 102 ? (6 db)

III. fázis

Morvaország: Brunn, I. Konrad és Szép Ottó (1055–1061) denár, C 360 (2 db)

I. Konrad (1061–1092) denár, C 365 (1 db)

A legrégebbi fázist a széles denárok képviselik. Erre épül a második fázis a magyar denárok túlsúlyával. A harmadik pedig a morva veretek növekvő hatását dokumentálja.

Slavonín 1996–1997, 2000¹¹

Régészeti leletmentéseknél az Olmützhöz közeli Slavonínban két különböző helyen és szakaszban tártak fel csontvázas sírokat éremmellékletekkel. Mindkét kutatásból sikerült 11. századi vereteket azonosítani.

I. fázis

Csehország: I. Břetislav (1034–1055) denár, 1050 előtt, C 1032 (1 db)

II. fázis

Magyarország: I. István (1000–1038) denár, CNH 1 (1 db)

I. András (1046–1060) denár, H 9. var. (2 db), W III, 5. var. (1 db), 24 (1 db)

III. fázis

Morvaország: Spytihněv (1048–1054) denár, 1050 után, C 327 (1 db)
Olmütz, Vratislav (1054–1061) denár, C 334 (2 db), C 335 (1 db)
Szép Ottó (1061–1087) denár, C 372 (1 db), C 376 (1 db)

Csehország: II. Spytihněv (1055–1061) denár, C 330 (1 db)

A morva denárok dominanciája, mindenek előtt Vratislav herceg denárai, már jelzi a harmadik periódus kezdetét, amelyben a fizetőeszközök struktúraváltására kerül sor.

Jiřkovice 1932–1933¹²

A Brünn melletti Jiřkovicétól délre feltárt csontvázas sírok ugyancsak tartalmaztak érmekeket.

II. fázis

Magyarország: I. István (1000–1038) denár, CNH 1 ? (3 db)

III. fázis

Morvaország: Spytihněv (1048–1054) denár, 1050 után, C ? (1 db)
Olmütz, Szép Ottó (1061–1087) denár, C ? (1 db)

Az éremanyag tükrözi a magyar és a morva denárok forgalmi területe közötti határt.

A fentiekben elemzett nagy mennyiségű 11. századi magyar denárt tartalmazó éremleleten kívül Morvaországban sok szórványlelet¹³ is regisztráltak. Ezek a többségében sír- és településleletek Morvaország egész területének mintegy harminc településén találhatók. A leletek egy része még publikálatlan, így ezért és más okokból nem szerepelnek ebben az elemzésben. Azonban bizonyára növelnék a 11. századi magyar denárokat tartalmazó morva leletek számát.

Az éremleletek elemzéséből egyértelmű a 11. századi magyar denárok jelentősége a morva fizetési eszközök struktúrájának fejlődésében. Elterjedésük Morvaországban olyan nagy hatású volt, hogy évtizedeken keresztül szinte egyetlen fizetőeszköznek számítottak. A bizonyítékot erre mindenekelőtt a sírleletek adják, de a szórvány- és településleletek is erre utalnak. A magyar pénzek általános elterjedése több okra is visszavezethető.

Erős befolyást gyakorolt a nemzetközi kereskedelem a magyar denárok morvaországi elterjedésére. A leletek első csoportja azt mutatja, hogy Morvaország a 10–11. század fordulóján már bekapcsolódott a távolsági kereskedelembe. Ezt a tényt számos lelet támasztja alá, mint pl. a kelči vagy a komárovi lelet Opavánál (Tropau)¹⁴, melyek az északi leletek érem- és ezüstleleteinek körébe sorolhatók. Ezt a hatást dokumentálják a szórványleletek is, mint pl. az olomouci¹⁵, a líšeni¹⁶ és a Brünn melletti velaticei¹⁷, a Břeclav melletti nová vesi¹⁸ valamint a Vyškov melletti holubicei. A morva pénzverés kezdetei I. Břetislav uralkodása alatt ugyancsak közvetlen kapcsolatban állnak ezzel a helyzettel.

Ezekhez a leletekhez kapcsolódik a második periódus a már magyar denárokat tartalmazó leleteken keresztül. Morvaországon keresztül fontos nemzetközi kereskedelmi útvonalak vezettek, amelyek Dél- és Délkelet-Európát kötötték össze Északkal, amely révén Magyarország is részt tudott venni ezekben a kereskedelmi kapcsolatokban. Ami a kereskedelmet illeti, Morvaország területén tovább működött még néhány jelentős piaci központ a Nagy Morva Birodalom idejéből, amelyek további fellendülésére I. Břetislav uralkodása idején került sor¹⁹. A magyar denárok Morvaországon keresztül történt kereskedelme felgyorsította a pénzkereskedelmet ezen a területen. Mivel Morvaország részt vett a távolsági kereskedelembe, így ezáltal is befolyásolódott. Joggal feltételezhetjük tehát, hogy a magyar denárok tömeges előfordulása ebben az időszakban a fő kereskedelmi kapcsolatokhoz és a hozzájuk kapcsolódó piacokhoz kötődik. Ennek következményeként a magyar denárok egész Morvaország területén előfordulnak, amit különösen a sír- és település-leletek bizonyítanak.

A magyar denárok morvaországi elterjedését nem elhanyagolandó mértékben elősegítette a hazai veretek hiánya is. I. Břetislav cseh herceggé való felkérése és távozása Morvaországból 1034-ben minden bizonnyal a verési tevékenység megszakítását is jelentette. A morva pénzverés újraindulására 1048 után, Spytihněv morva herceggé kinevezésével került sor. A Břetislav uralkodása alatti, legrégebbi morva denárok is inkább a távolsági kereskedelmet szolgálták, mint a belső, hazai pénzforgalmat, amit a leletek is tükröznek. Bár Spytihněv uralkodása alatt a pénzverés újraindult, ez azonban kismértékű volt. Az 1050-es pénzreform előtt vereteinek csak egyetlen típusa ismeretes nagyobb lapkával, és az 1050 után veretei közül három típust regisztráltak kisebb lapkával. 1034 után nyilvánvalóan nőtt a magyar denárok befolyása, amelyek egyrészt helyettesítették a hazai vereteket, másrészt pedig mintaképül szolgáltak az új, hazai, kisebb lapkával készült veretekhez. Ebből a néző-

pontból nem tűnik valószínűtlennek, hogy az 1050-es cseh pénzreformnak a morva helyzet adta az impulzust, ahol a kisebb lapkájú magyar denárok tömegesen fordultak elő²⁰.

A magyar denárok morvaországi elterjedését a politikai és katonai események is erősen befolyásolták, amelyek a magyar és morva kapcsolatok intenzívebbé válásához vezettek. Ennek oka Morvaország önállóságának elvesztése és visszatagozódása Csehországhoz 1018/1019 után, valamint a magyar feudális állam kialakulása volt. I. Břetislav részt vett III. Henrik német császár Magyarország ellen vezetett hadjárataiban a 11. század 40-es és 50-es éveiben. Ennek eredményeként egy meghatározott időre Morvaország területe kiterjedt a Morava, a Garam és a Vág folyók közötti területre. Másrészt viszont megerősödtek a dinasztikus kapcsolatok iránti törekvések a Přemyslidák és az Árpádok között, akik közül néhány rebellis tag I. Břetislav cseh fejedelemségében talált menedéket²¹. A Magyarország felé történő orientációt az a törekvés diktálta, hogy a cseh fejedelmet erősítse a birodalom és I. Kazimir, lengyel uralkodó ellenében a Sziléziáért folytatott harcban.²² I. Břetislav halála után felesége, Judit I. András udvarában talált menedéket, ami még erősebben bizonyítja ezt az orientációt. Ezek a törekvések Vratislav, I. Břetislav fia uralkodása alatt kulminálnak, aki 1054-től mint morva fejedelem az olmützi terület ura, majd 1061-től cseh fejedelem és 1085-től II. Vratislav néven cseh király. 1056 körül a II. Spytihněvvel való viszálykodások miatt követte édesanyját Magyarországra, I. András király udvarába, és 1057-ben feleségül vette annak leányát, Adelheidet.²³ A fent említett politikai és katonai történések megerősítve a dinasztikus kapcsolatokkal is tovább segítették a magyar denárok nagyarányú beáramlását Morvaországba.

Ebben a periódusban került sor I. András magyar király (1046–1060) vereteinek tömeges elterjedésére is Morvaországban. A denárain előforduló nagy mennyiségű szigla, amelyek minden valószínűség szerint az egyes emissziók megkülönböztetésére szolgáltak, bizonyították a magyarországi *renovatio monetae* bevezetésére. A súlyában és finomságában stabil I. István-denárokkal szemben I. András denárai már a csökkenő értékre mutatnak. Már jelzik a visszalépést a nemzetközi jellegtől, amely a 11. század második felétől már kimutatható. Ez időben egyezik a cseh és a morva denárok helyzetével is, és az észak-európai piacok összeomlásában is komoly szerepet játszott.

A magyar denárok morvaországi beáramlása I. András halála után a 11. század 60-as éveinek elején fejeződik be. Ebben fontos szerepet játszott a belső pénzforgalom kiszélesedése mindkét országban, és az északi piacokkal folytatott kereskedelem megszűnése. A magyar denárok gyors visszaszorulása Morvaország területéről mindenek előtt a hazai veretek átfogó megjelenésével és a *renovatio monetae* bevezetésével indokolható. Ehhez jelentősen hozzájárult még a Morvaország felosztásával járó decentralizáció is. A morvaországi pénzverés III. szakaszának elemzéséből kiderül ennek a változásnak a következménye, amit a sírleletekben a hazai veretek arányának százalékos gyarapodása és a már csak kizárólag hazai veretekből álló tömeges leletek tükröznek vissza. Idetartozik például a blanskói²⁴ lelet, amely a 11. század 60-as éveire keltezhető. A gyors változás a morva fejedelem valutapolitikájának átalakulását is magával hozta a pénzverési tevékenység, a tömeges pénzverés és a *renovatio monetae* bevezetésének újfajta megszervezését illetően, azzal a céllal, hogy az idegen érmék beáramlását korlátozzák, vagy teljesen megszüntessék, mert azok forgalma ártott a fejedelmi kincstár érdekeinek.

A magyar denárok a morva valuta fejlődési folyamatában alapvető fontosságúak voltak. Rendkívül nagy mennyiségükön keresztül előre kirajzolódik a pénz fizetőeszközök tömeges elterjedése és a pénzcsera kezdete, ami a legtovább fekvő helyekre is eljutott, és kiterjedt területet fedett le. A morvaországi viszonyok között a magyar denárok ebben a fejlődésben az „Art Avangarde” szerepét töltötték be.

Fordította Ábrányi Hedvig

KENNETH JONSSON*

Hungarian coins from the Viking Age found in Sweden

In 1965 Vera Hatz published a paper about the Hungarian coins in Viking Age hoards in Sweden¹. There were 94 coins from known hoards and 37 unprovenanced coins. Since some of the latter probably come from hoards already known from archival records the total then was about 120. Today that figure has risen to 127 from provenanced hoards and 39 from unprovenanced material. Of the latter 12 probably come from hoards already known from archival records. Thus today about 154 Hungarian coins have been found in Sweden.

It is not many coins compared to the total number of Viking Age coins found in Sweden. From this period c. 800–1140 AD, 242,900 coins have been found and the three most prolific groups are Islamic (83,400 incl. imitations), German (96,900), and English (41,850). Swedish coins constitute a mere 1,000 coins or about 0.4% of the grand total. The remaining coins were struck in a large number of countries including Hungary with 154 specimens or 0.06%².

The reason for this vast import was previously often connected with Danegelds, i.e. large amount of money paid by West European countries, mainly France and England, to Viking armies in order that they should leave without plundering. Today it is evident that nearly all of the import was connected with peaceful trading activities. The largest number of Hungarian coins in a Swedish hoard is 11 specimens and most hoards only include one or two Hungarian coins. This shows that there was no direct import of Hungarian coins to Sweden, but rather an import via Germany together with large numbers of German coins.

In order to put the Swedish figures into perspective we can look at the number of Hungarian coins found in Northern Europe (*Table 1*). Of a total of 1,695 specimens the West Slav region (Poland and former East Germany) with 1,416 specimens accounts for 83%. In Russia there are 62 specimens, in Estonia 27, in Denmark 16, in Latvia 13, and in Finland and Norway just a few each. In addition more than 2,300 specimens have been found in the Czech and Slovak Republics.³

The numbers in the West Slav hoards are so large that we must assume more or less direct import from Hungary.

Of the 127 provenanced (i.e. with a known find spot) Hungarian coins found in Sweden 125 can be attributed to a ruler (*Table 2*) and from now on I will only refer to these coins. The coins are all struck in silver and cover the period from Stephen (1000/1–1038) to Ladislaus (1077–1095). Incidentally, after this period no Hungarian coins found in Sweden are known until the mid- or late-14th century, when a florin from Ludwig I (1342–1382) came up⁴.

* Numismatic Institute, Stockholm

¹ V. HATZ: Die ungarischen Münzen in den schwedischen Funden der Wikingerzeit. *Festschrift Hermann Aubin zum 80. Geburtstag* (ed. O. Brunner, H. Kellenbenz, E. Maschke & W. Zorn), Wiesbaden, 1965. 142–150.

² All figures are based on the author's databases.

³ L. HUSZÁR: Der Umlauf ungarischer Münzen des XI. Jahrhunderts in Nordeuropa. *AAH* 19 (1967) 175–200; B. ONAK: Polnische und deutsche Funde ungarischer Münzen vom XI. bis XIII. Jahrhundert. *NK* 66–67 (1967–1968) 29–36. supplemented by hoards found later.

⁴ Uppland, unknown find spot. *Sveriges Mynthistoria, Landskapsinventeringen 4, Myntfynd från Uppland*. Stockholm 1989. no. 852.

Table 1. Hungarian coins found in Northern Europe

	No. of coins	No. of finds
Sweden	154	60
Norway	3	2
Denmark	16	10
Finland	5	4
West Slav region	1,416	141
Estonia	27	16
Latvia	13	5
Russia	62	14
Total	1,696	252

Table 2. Rulers represented by the provenanced Hungarian coins found in Sweden

Stephen I (1000/1–1038)	66
Peter (1038–1041, 1044–1046)	4
Samuel Aba (1041–1044)	2
Andrew I (1046–1060)	50
Bela, duke (1048–1060)	2
Ladislaus (1077–1095)	1
Total	125

As can be seen Stephen is known from 66 coins, Andrew from 50 while the remainders are known from one to four coins. I will concentrate on the coinage of Stephen, although it will not be possible to present a detailed discussion on the more controversial types. The dating will be discussed briefly in connection with a survey of the finds.

One question has become fundamental for the study of the early Hungarian coinage, namely the so called imitations⁵. A number of issues and a number of varieties have been excluded from the Hungarian series by Hungarian numismatists because they have been regarded as imitations. There are basically two reasons for the exclusion, one is the fact that the coins in question have not been found in Hungary and the other that the legends include misspellings or the legends are more or less blundered. However, many numismatists have pointed out that these criterias are not valid. A reevaluation has also slowly been taking place among Hungarian numismatists. The Swedish hoards have in many respects played a key role when the earliest Hungarian coinage has been debated in spite of the fact that the material found in Swedish hoards is small. However, the number of known hoards, 60, is 50% higher than the number of Hungarian hoards from the same period. The Hungarian hoards are in many cases poorly documented, while the Swedish hoards are often well documented and cover the period up to c. 1060 very well (Table 3).

Based on t.p.q., i.e. the earliest possible date of the youngest coin in a hoard, it is possible to see approximately when a hoard was deposited and the coins in the hoard had of course been struck before the hoard was deposited in the ground. All coin types of Stephen have been dated using this method.

The coins of Stephen can be divided into five types, some of which have been fiercely debated. They were struck according to at least two weight standards, often referred to as denars and obols respectively. Here they are called heavy and light denars with a weight of c. 1.24 g and c. 0.82 g respectively.

The heavy denars, which all are scarce or very rare, are known from three types all of which have been found in Sweden.

⁵ See L. KOVÁCS: *A kora Árpád-kori pénzverésről*. Budapest, 1997. for a survey of the literature.

Table 3. Swedish hoards listed by date of deposit. $Tpqt = t.p.q.$ for all coins in the hoard. $Tpqh = t.p.q.$ for the Hungarian coins in the hoard. When only archival records exist for coins of Stephen, they are here listed as light denars. If a comment suggests that the legends were blundered they have been listed here as "imitations".

	TPQT	TPQH	FIND SPOT	PARISH	PROVINCE	YEAR	TOTAL	HUNGARY	Ste. heavy	Ste. light	Ste. "imitation"	Peter	Samuel	Andrew	Bela	Ladistaus
1	1018	1008	Kariberg	Solna	Uppland	1868	838	1	1							
2	1018	1013	Hennestorp?	Everlöf	Skåne	1945	909	2	2							
3	1024	1013	Djuped	Styrnäs	Ångermanland	1919	1445	1	1							
4	1026	1018	Myrände	Atlingbo	Gotland	1893	1792	1		1						
5	1029	1008	Bosarve	Stånga	Gotland	1939	595	1	1							
6	1035	1035	Stora Tollby	Fole	Gotland	1982	13	1			1					
7	1036	1018	Stale	Rone	Gotland	1954	989	1		1						
8	1042	1018	Lysseback	Fagered	Halland	1886	826	1		1						
9	1042	1018	Järnfaktoriet	Nyköping	Södermanland	1841	458	1		1						
10	1046	1018	?	Öja	Gotland	1843	362	3		3						
11	1046	1035	Pilgårds	När	Gotland	1874	832	2			2					
12	1046	1035	Forsa	Stenkumla	Gotland	1859	180	1			1					
13	1047	1018	Norragården	Mörnun	Blekinge	1947	138	1		1						
14	1047	1018	Äspinge	Hurva	Skåne	1880	8446	1		1						
15	1047	1035	Egelsta	Torshälla	Södermanland	1862	362	1			1					
16	1048	1018	Garde	Stenkyrka	Gotland	1902	335	2		2						
17	1048	?	Lilla Valla	Rute	Gotland	1863	618	1								
18	1050	1018	Sigfride	Öja	Gotland	1914	10	1		1						
19	1050	1035	Gerete	Fardhem	Gotland	1845	1732	2		1						
20	1050	1046	Garde	Stenkyrka	Gotland	1935	854	2		1				1		
21	1051	1046	Grausne	Stenkyrka	Gotland	1885	639	4		2				2		
22	1051	1046	Sundbro	Balinge	Uppland	1879	163	1						1		
23	1051	1046	Uppveda	Väto	Uppland	1924	195	2					1	1		
24	1053	1018	Garde	Stenkyrka	Gotland	1866	673	1		1						
25	1053	1035	Stora Bjärs	Stenkyrka	Gotland	1911	873	3		2	1					
26	1055	1046	Stora Bjärs	Stenkyrka	Gotland	1949	1209	6		1					5	
27	1056	1018	Gärestad	Edestad	Blekinge	1888	1413	1		1						
28	1056	1046	Stora Varbos	Sanda	Gotland	1923	361	1							1	
29	1056	1046	Nore	Vamlingbo	Gotland	1874	703	2		1					1	
30	1059	1046	Stumle	Alva	Gotland	1989	1310	9		7		1			1	
31	1059	1046	Hallföse	Dalhem	Gotland	1884	642	5		3		1			1	
32	1059	1046	Frok	Nora	Ångermanland	1834	374	1							1	
33	1060	1018	Binga	Hossmo	Småland	1855	105	1			1					
34	1060	1018	Torp	Boda	Öland	1852	697	1		1						

	TPQT	TPQH	FIND SPOT	PARISH	PROVINCE	YEAR	TOTAL	HUNGARY	Ste. heavy	Ste. light	Ste. "initiation"	Peter	Samuel	Andrew	Bela	Ladislau
35	1060	1035	?	?	Halland	1972	72	1			1					
36	1060	1046	Skedinge-Tosterb	Aspö	Södermanland	1797	100	1						1		
37	1066	1046	Snauvälds	Alskog	Gotland	1918	1192	4		1				2		
38	1066	1046	Maspelösa	Flistad	Östergötland	1869	550	3					1	2		
39	1067	1046	Lilla Vasslöde	Hablingbo	Gotland	1864	1468	2						2		
40	1068	1018	Fjälkinge	Fjälkinge	Skåne	1865	646	1		1						
41	1070	1046	Stale	Rone	Gotland	1838	5922	3		1	1			1		
42	1071	1046	Österlings	Stånga	Gotland	1890	154	1						1		
43	1077	1018	Petes	Öja	Gotland	1838	1611	1		1						
44	1079	1046	Sibbenarve	Öja	Gotland	1850	793	5		1				4		
45	1084	1035	Stora Haglunda	Alböke	Öland	1927	1024	1			1					
46	1084	1046	Kvarna	Eskelhem	Gotland	1854	1140	2						2		
47	1084	1046	Mannegårde	Lye	Gotland	1991	26	1						1		
48	1084	1060	Änggårde	Rone	Gotland	1935	1042	3						2	1	
49	1089	1046	Stora Sojdebby	Fole	Gotland	1910	2396	3	1			1		1		
50	1089	1046	Findarve	Rone	Gotland	1843	3560	1						1		
51	1089	1046	Broungs	Stenkyrka	Gotland	1875	552	2			1			1		
52	1090	1018	Smüss	Linde	Gotland	1930	467	1		1						
53	1102	1046	Mannegårde	Lye	Gotland	1900	2457	2		1				1		
54	1107	1018	Hallsarve	När	Gotland	1942	838	2		2						
55	1111	1018	Sorby	Stenkyrka	Gotland	1812	727	1		1						
56	1120	1046	Johannishus	Hjortsberga	Blekinge	1865	4157	11		1	1			9		
57	1120	1060	Gannarve	Hall	Gotland	1924	1239	4						3	1	
58	1121	1038	Runsberga	Gärdslösa	Öland	1903	220	2			1	1				
59	1130	1046	Tonsarve	Eksta	Gotland	1838	2000	1						1		
60	1143	1077	Burge	Lummelunda	Gotland	1967	2958	3		2						1
								127	6	46	14	4	2	50	2	1

The by far most controversial type (*Pl. I. 1.*) (Huszár 3)⁶ is today known from only three specimens all of which have been found in Sweden. It was first published in 1965 by Vera Hatz and identified by her as struck in Bratislava⁷. Two more specimens were published in 1988⁸. The new specimens made it possible to read the legends in full: SPHANVS REX and PRES LAVVA CIV, i.e. King Stephen and the City of Bratislava. Non-Hungarian scholars are in agreement that this attribution cannot be rejected, and only in Hungary it is not accepted. The coins are very heavy, weighing between 1.67 g and 2.16 g. The two specimens in the so called Everlöf hoard (t.p.q. 1018) were no doubt acquired together with a remarkable parcel of 123 coins struck in southern Germany⁹. The German parcel was acquired some years after 1009 and before 1018. Thus the two Bratislava coins are likely to belong to this period as well or c. 1013–1015.

The second heavy type (*Pl. I. 2.*) (Huszár 2) shows on the obverse a hand holding a lance and the legend LANCEA REGIS (the king's lance) and on the reverse a church (some regard it as a crown) and the legend REGIA CIVITAS (the City of the King). It was originally published by Dannenberg in 1894 as a German forgery¹⁰. This was proved wrong when a specimen from an unknown find spot in Sweden was published as German by Peter Berghaus in 1953¹¹. It was not until a hoard containing 40 specimens was found at Nagyhar-sány in Hungary, and subsequently published by Gedai in 1972¹², that the type was unanimously accepted as Hungarian. However, some regard a few of the specimens as imitations. Of the known hoards, the earliest is Nagyhar-sány with t.p.q. 1006 based on the German coins. Two specimens have been found in Sweden of which one belongs to the Karlberg hoard, t.p.q. 1018. The Nagyhar-sány hoard has a mixture of jewelry, foreign and domestic coins which is to be expected in a hoard deposited just after a coinage is introduced in an area. Thus, I have dated the type to c. 1008–1013. However, most scholars have connected it with Stephen's coronation and dated it earlier; 1000/1001 or c. 1000–1010. Most scholars attribute the type to Esztergom.

The third heavy type (*Pl. I. 3.*) (Huszár 4) has a cross with a wedge in each angles on both obverse and reverse and carries the legends STEPHANVS REX and CIVITAS REGIA. It is now accepted as Hungarian by most scholars and probably struck at Esztergom. Four (two of which lack find spot) out of nine known specimens have been found in Sweden, the earliest Swedish hoard is Djuped, t.p.q. 1024, but t.p.q. of the Majków hoard from Poland is 1018¹³. Proposed dates for the beginning of the coinage lies between 1001 and 1013 while there is much more agreement that the type ceased to be struck sometime between 1018–1020.

The third heavy type is also known as a light denar (*Pl. I. 4.*) (Huszár 1) which is the most common of all of Stephen's types, with 46 specimens found in Sweden alone. The total number of preserved coins is probably a few thousand. Thus, it is the first substantial Hungarian issue and the beginning of the coinage has been dated to 1015/1018/1020. The list of the earliest hoards need to be revised and some hoards are too small or too poorly documented and there are in fact only five hoards which can be dated to before 1030 (*Table 4*). They form an extremely tight group (cf. comment on Wielowies below).

Table 4. The earliest hoards with light denars of Stephen

1026	Myrände	Sweden
1026	Paeregård ¹⁴	Denmark
1027	"Kujawy" ¹⁵	Poland
1027	Parlin ¹⁶	Poland
1027	Wielowies ¹⁷	Poland

⁶ L. HUSZÁR: Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute. München, 1979.

⁷ V. HATZ: (B)RESLAVVA CIVI(TAS), Zum Beginn der ungarischen Münzprägung. *Dona Numismatica*, Walter Hävernack zum 23. Januar 1965 dargebracht (ed. P. Berghaus & G. Hatz), Hamburg, 1965. 79–86.

⁸ K. JONSSON: The earliest Hungarian coinage. *Commentationes Numismaticae 1988, Festgabe für Gert und Vera Hatz zum 4. Januar 1988 dargebracht* (eds. P. Berghaus et al.), Hamburg, 1988. 95–102.

⁹ Corpus Nummorum Saeculorum ix–xi qui in Suecia repertis sunt, 3. Skåne, 4. Maglarp-Ystad, Stockholm, 1987. find 59, nos. 322–344.

¹⁰ H. DANNENBERG: Die deutschen Münzen der sächsischen und fränkischen Kaiserzeit 1–4. Berlin, 1876–1905. no. 1706a.

¹¹ P. BERGHAUS: Beiträge zur deutschen Münzkunde des 11. Jahrhunderts. *HBN 6–7* (1952–1953) 61.

¹² I. GEDAI: István király denára. *NK 70–71* (1971–1972) 23–32.

¹³ Polskie Skarby Wczesnosredniowieczne, I, no. 71.

¹⁴ Olsker par., Bornholm, 1993. Unpublished.

¹⁵ Polskie Skarby Wczesnosredniowieczne, I, no. 60.

¹⁶ Polskie Skarby Wczesnosredniowieczne, I, no. 93.

¹⁷ Polskie Skarby Wczesnosredniowieczne, I, no. 144.

Thus the coinage of the light denars is unlikely to have started before 1018/1020 and it may well have started after 1020.

This type is also known from a group (*Pl. I. 5.*) (Huszár 5) with blundered legends (14 specimens found in Sweden). It was covered in a paper published by Huszár in 1981¹⁸. He listed 292 specimens from 22 hoards in Northern Europe. The Farve hoard with 242 specimens accounted for 83%. In the original publication by Friedlaender and Müllenhoff in 1850 it was stated that the coins in the Farve hoard sometimes had clear inscriptions ("bald ganz deutlich"), sometimes more or less blundered inscriptions ("bald mehr oder weniger verwildert")¹⁹. When Wiechmann in 1996 published the hoards from Schleswig-Holstein, there were 5 "imitations" among the 13 preserved specimens²⁰. Because 229 coins have been melted down it is not possible to establish with certainty how many imitations were present in the hoard. However, it is evident that there was no clear distinction between correct and blundered legends. This is also my impression and a number of coins can either be classified as original coins or imitations depending on who is making the classification. Huszár does not discuss the dating of the imitations, but he gives a list of 22 hoards where they were represented²¹ to which some more can now be added. If we look at the date of deposit of these hoards the earliest is Wielowies t.p.q. 1027 (*Table 5*). The t.p.q. is based on a small number of coins since most coins in the hoard are anonymous German Otto-Adelheid-Pfennige. The earliest Swedish hoard, Stora Tollby, has t.p.q. 1035, but the 13 known coins probably only represent a small portion of the original hoard, which then is likely to have had an even later t.p.q. Otherwise the earliest hoards date to the late 1030s:

Table 5. The earliest hoards with the so called imitations of Stephen

1027	Wielowies	Poland
1035	Stora Tollby	Sweden
1037	Sobocisko ²²	Poland
1038	Farve ²³	Germany/Polabia
1039	Kongsö ²⁴	Denmark

This would imply that the coinage of this group did not start until the 1030s. In my opinion, the facts which speak in favour of a Hungarian origin is the gradual degeneration of the type and the weight which is compatible with Hungarian coins. For an imitation the weight would be remarkably even. Also, if struck in the West Slav region it remains to explain by what route the specimens found in Sweden were imported, because nothing indicates contacts between Sweden and the West Slav region in this period. Thus, I believe that many or all of the imitations were struck in Hungary, in spite of the fact that none has been found there, but this is not decisive. I would date it to the end of Stephen's reign or c. 1035-1038²⁵.

The coins from Peter (*Pl. I. 6.*), Samuel Aba (*Pl. I. 7.*), Andrew (*Pl. I. 8-9.*), and duke Bela (*Pl. I. 10.*) found in Sweden are usually less controversial. Most of them have the same type as the late type of Stephen except that all but one have the legend PANNONIA on the reverse. They occur in hoards dating from about

¹⁸ L. HUSZÁR: Die Nachprägungen der ungarischen Münzen im 11. Jahrhundert. *Lagom, Festschrift für Peter Berghaus zum 60. Geburtstag am 20. November 1979* (eds. T. Fischer & P. Ilisch), Münster, 1981. 141-148.

¹⁹ J. FRIEDLAENDER-K. MÜLLENHOFF: *Der Silberfund von Farve*. *Berichte Schleswig-Holstein-Lauenburgischer Gesellschaft* 15 (1850) 46.

²⁰ R. WIECHMANN: Edelmetalldepots der Wikingerzeit in Schleswig-Holstein. Vom "Ringbrecher" zur Münzwirtschaft. *Offa-Bücher* (Neumünster) 77 (1996) 481-482.

²¹ HUSZÁR: Nachprägungen ... 144-146.

²² Polskie Skarby Wczesnosredniowieczne, IVB, no. 41.

²³ WIECHMANN, hoard no. 43.

²⁴ R. SKOVMAND: De danske skattefund fra vikingetiden og den ældste middelalder indtil omkring 1150. *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1942, no. 8.

²⁵ Thus, I do not any longer believe the view expressed in 1988. 100.

1050 onwards and it is evident that they were imported via Germany in the period c. 1045-1055. Although very short this is the most intensive period of import of Hungarian coins to Sweden (*Table 3 and Fig. 1*). As the import of Viking Age coins to Gotland virtually came to a halt between c. 1055-1075, probably because the silver content was reduced especially in Frisia in this period, the Hungarian coins also ceased to be imported. Only on the Swedish mainland did the (much smaller) import continue in this period. The dominance of Gotland among the Swedish hoards is evident from *fig. 2*.

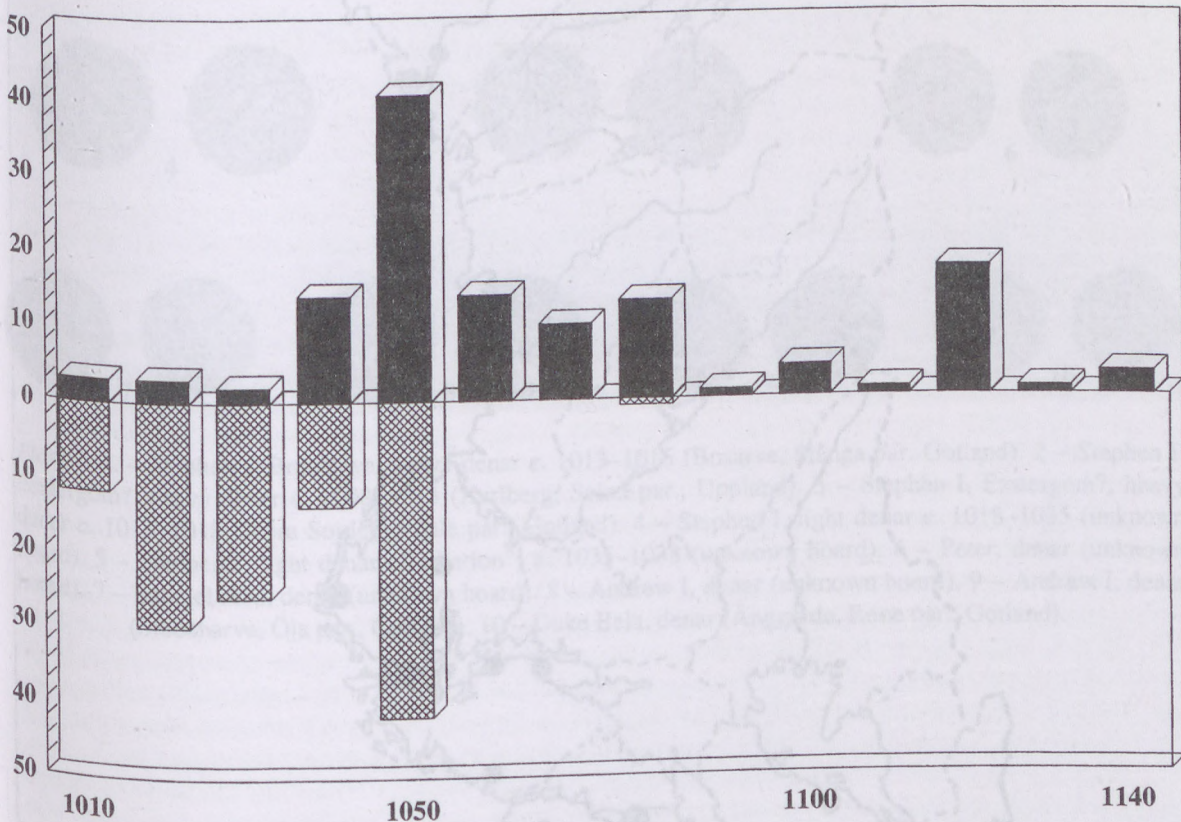

Fig. 1. The difference between the time of striking of Hungarian coins in Swedish hoards (lower part) and the time of deposit (upper part).

The final phase covered a minute import probably in the period c. 1075-1095 and is confined to a single specimen of Ladislaus. In this period the coin import in general to Gotland started again but on a low level.

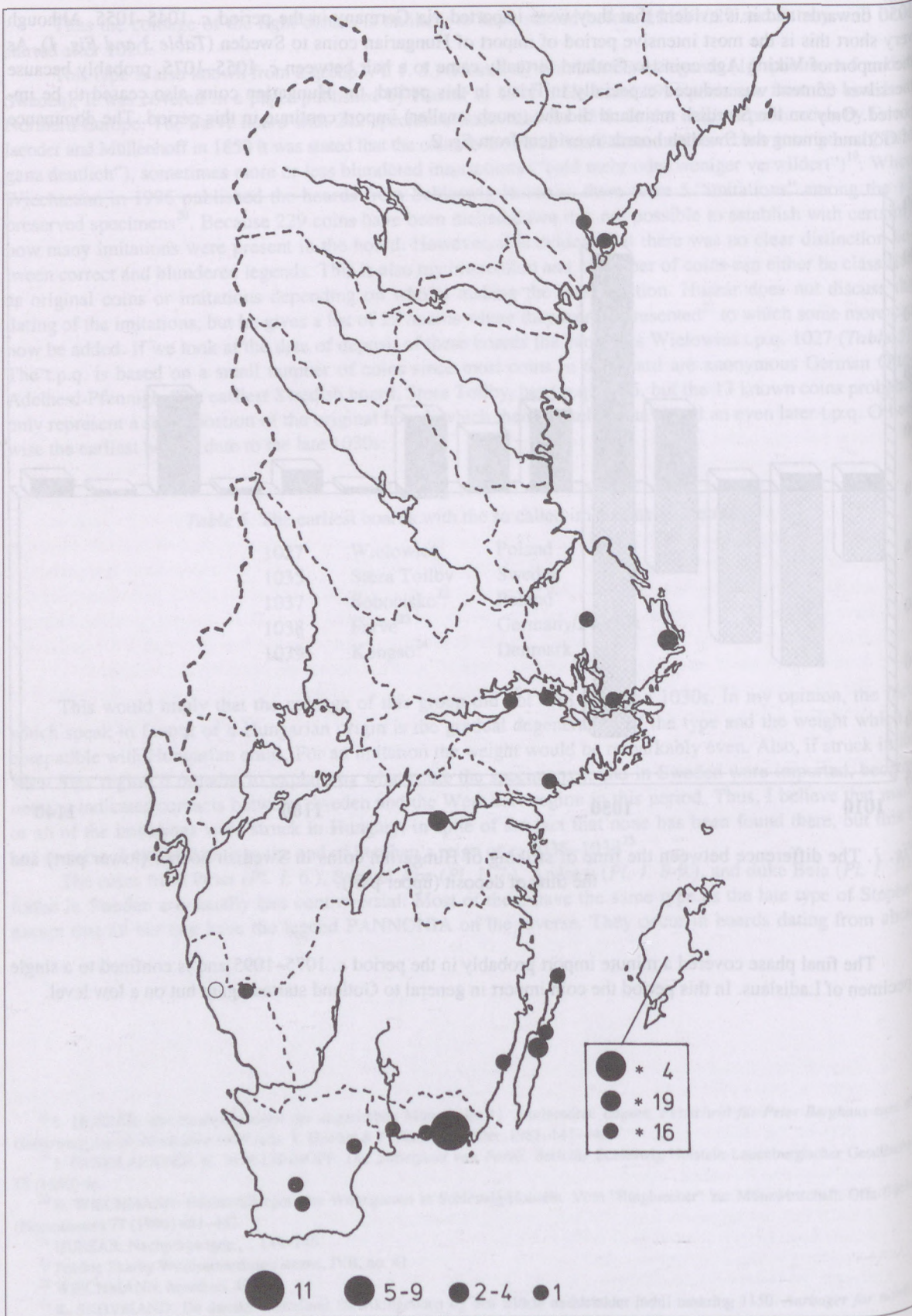

Fig. 2. Location of Swedish hoards with Hungarian coins.

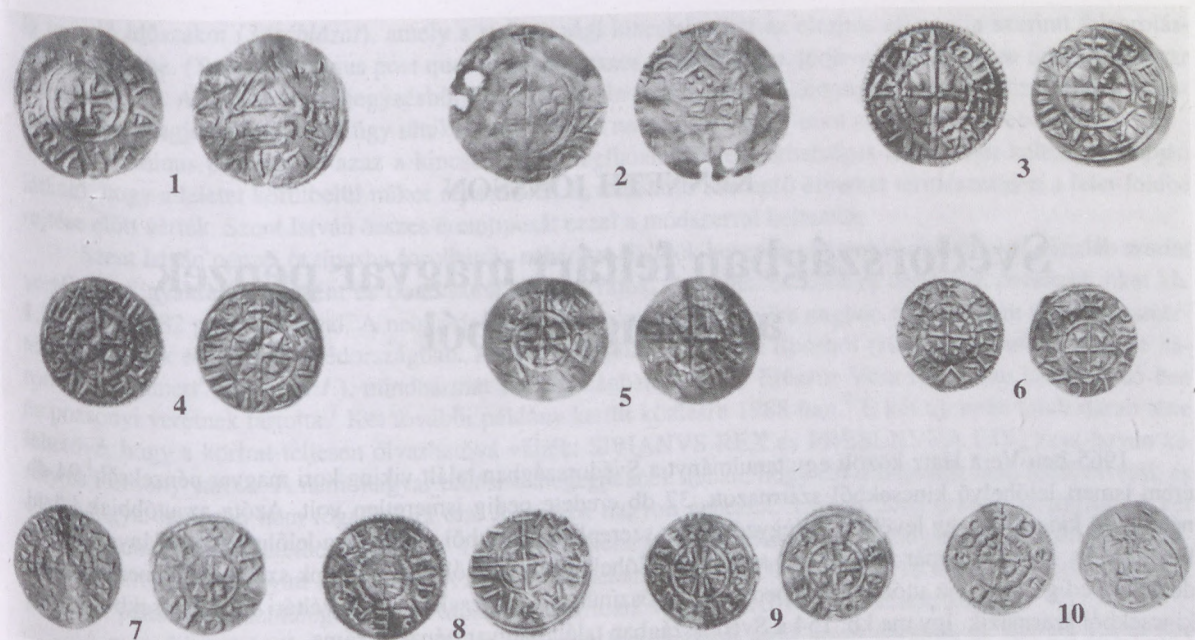

Plate 1. 1. – Stephen I, Bratislava, heavy denar c. 1013–1015 (Bosarve, Stånga par. Gotland). 2 – Stephen I, Esztergom?, heavy denar c. 1008–1013 (Karlberg, Solna par., Uppland). 3 – Stephen I, Ezstergom?, heavy denar c. 1013–1018 (Stora Sojdeby, Fole par., Gotland). 4 – Stephen I, light denar c. 1018–1035 (unknown hoard). 5 – Stephen I, light denar (“imitation”) c. 1035–1038 (unknown hoard). 6 – Peter, denar (unknown hoard). 7 – Samuel Aba, denar (unknown hoard). 8 – Andrew I, denar (unknown hoard). 9 – Andrew I, denar (unknown hoard). 10 – Duke Bela, denar (Änggårde, Rone par., Gotland).

KENNETH JONSSON

Svédországban feltárt magyar pénzek a viking korból

1965-ben Vera Hatz közölt egy tanulmányt a Svédországban talált viking kori magyar pénzekről.¹ 94 db érem ismert lelőhelyű kincsekből származott, 37 db eredete pedig ismeretlen volt. Azóta az utóbbiak közül néhányról kiderült, hogy levéltári feljegyzésekben szereplő kincsekből való, így a lelőhelyes példányok száma kb. 120 lett. Ma pedig már 127-re nőtt az ismert lelőhelyű kincsekből való darabok száma, az ismeretlen eredetűeké pedig 39-re. Ez utóbbiakból pedig 12 valószínűleg ugyancsak a már levéltári feljegyzésekből ismert kincsekből származik. Így ma kb. 154 a Svédországban talált magyar pénzek száma.

Ez a szám nem nagy a Svédországban talált összes viking kori pénzhez viszonyítva. Nagyjából a 800–1140 közötti időszakból 242 900 pénzt találtak, ezen belül a három legnépesebb csoport az iszlám (83 400 db, beleértve az utánzatokat is), a német (96 900 db) és az angol (41 850 db) pénzek csoportja. A svéd pénzek mindössze 1 000 darabbal csak mintegy 0,4%-át teszik ki az összesnek. A fennmaradó pénzeket számos más országból verték, beleértve Magyarországot is, amely a 154 példánnyal az összes 0,06%-át jelenti.²

Ennek a nagyméretű importnak az okát korábban gyakran magyarázták az ún. Danegeld-del, a nyugat-európai országok, főleg Franciaország és Anglia által fizetett nagy összegű pénzzel, melyet a viking seregeknek azért fizettek, hogy fosztogatás nélkül távozzanak. Ma már nyilvánvaló, hogy szinte az összes import békés kereskedő tevékenységgel függ össze. A svéd leletekben 11 példány a magyar pénzek legmagasabb száma, a legtöbb lelet csak 1–2 magyar pénzt tartalmaz. Ez azt mutatja, hogy Svédországba nem közvetlenül Magyarországról érkeztek a pénzek, hanem sokkal inkább Németországon keresztül nagyszámú német pénz kíséretében.

Hogy a svéd adatokat összehasonlításban lássuk, megvizsgálhatjuk a Nyugat-Európában talált magyar pénzek számát (*1. táblázat*). A nyugati szláv térségben (Lengyelország és Kelet-Németország) az összes 1695 példányból 1416 darabot, azaz 83%-ot találtak. Oroszországban 62 db-t, Észtországban 27-t, Dániában 16-t, Lettországon 13-t, Finnországban és Norvégiában csak igen csekély számot. Továbbá 2 300 db-t találtak csehországban és Szlovákiában.³

A nyugati-szláv éremkincsekben számuk olyan nagy, hogy feltételeznünk kell egy Magyarországról történő többé-kevésbé közvetlen importot.

A 127 Svédországban talált lelőhelyes éremből 125 db köthető uralkodókhoz (*2. táblázat*) és mostantól csak ezeknek a pénzeknek a tárgyalására térek ki. Mindegyiket ezüstműből verték a Szent Istvántól (1000/1–1038) Szent Lászlóig (1077–1095) terjedő időszakban. Egyébként ezt követően nem találtak magyar pénzt egészen a 14. század közepéig–végéig: akkor egy Nagy Lajos (1342–1382) aranyforint került elő.⁴

Amint ebből kitűnik, Szent Istvántól 65, I. Andrástól 50 pénzünk van, míg a többi uralkodótól mindössze 1–4 pénz ismert. Szent István pénzverését állítom középpontba, bár az idő nem engedi meg a vitatottabb típusok részletes tárgyalását. A keltezésre a leletek ismertetésénél térek ki röviden.

A korai magyar pénzverés tanulmányozásánál egy kérdés vált alapvetővé, nevezetesen az utánzatoké.⁵ Számos kibocsátást és változatot kizártak a magyar numizmatikusok a magyar veretek sorából, mert utánzatnak tartották azokat. Ennek a kizárásnak alapvetően két oka van: az egyik, hogy a kérdéses pénzek nem bukkantak fel Magyarországon, a másik, hogy a feliratok betűtípusait tartalmaznak, vagy többé-kevésbé zavarosak. Mégis sok numizmatikus rámutatott, hogy ezek az érvek nem állják meg a helyüket. Az újraértékelés lassanként a magyar numizmatikusok körében is megtörténik. A svéd leletek sok tekintetben kulcsszerepet játszanak a legkorábbi magyar pénzek vitájában annak ellenére, hogy a svéd leletek száma csekély. Mégis, az ismert kincsek száma – 60 – 50%-kal magasabb, mint a magyar leleteké ugyanabból az időszakból. A magyar leleteket sok esetben nem kielégítő módon dokumentálták, míg a svéd leleteket legtöbbször igen, és ezek jól lefedik a kb. 1060-

ig terjedő időszakot (3. táblázat), amely a svédországi kincsleleteket az elrejtés időpontja szerinti felsorolásban mutatja be. (Tpqt = terminus post quem a kincs összes érme alapján, tpqh = terminus post quem a magyar érmek alapján. Amikor csak feljegyzésből ismertek István érmei, akkor a „könnyű denárok” között lettek felsorolva. Ha a megjegyzés alapján úgy tűnik, hogy a felirat nem tiszta, akkor mint utánzatok szerepelnek.)

A terminus post quem, azaz a kincsben lévő legfiatalabb érem lehetséges legkorábbi keltezése alapján látható, hogy a leletet körülbelül mikor rejtették el, és a leletben szereplő érmeket természetesen a lelet földbe rejtése előtt verték. Szent István összes éremtípusát ezzel a módszerrel kelteztük.

Szent István pénzei öt típusba sorolhatók, néhányat közülük hevesen vitatnak. Legalább két pénzláb szerint verték őket, gyakran denárként és obulusként utalnak rájuk. Itt nehéz és könnyű denárnak nevezzük őket kb. 1,24 és kb. 0,82 gramm súllyal. A nehéz denárok, melyeknek mindegyike nagyon ritka, három típusban ismeretek, mindegyik előfordult Svédországban. Az eddig leginkább vitatott típusból (Huszár 3.) ma mindössze hat darab ismert⁶ (1. tábla 1.), mindhármát Svédországban találták. Először Vera Hatz tette közzé 1965-ben és pozsonyi veretnek tartotta.⁷ Két további példány került közlésre 1988-ban.⁸ E két újonnan talált darab tette lehetővé, hogy a körirat teljesen olvashatóvá váljék: SPHANVS REX és PRES LAVVA CIV, azaz István király és Pozsony városa. A nem magyar tudósok megegyeznek abban, hogy ezt a feltevést nem lehet elvetni, és csak Magyarországon nem fogadják el ezt. A pénzek nagyon nehezek, 1,67 és 2,16 gramm közöttiek. A két darab az ún. Everlövv-leletben (elrejtése 1018 után) kétségtelenül tekintélyes mennyiségű, 123 db Németországban vert pénzzel együtt került elő.⁹ A német rész néhány évvel 1009 után és 1018 előtt került ide. Így a két pozsonyi pénz is valószínűleg ehhez az időszakhoz tartozik vagy kb. 1013–1015 között készült.

A második nehéz típus (Huszár 2.) az előlapon egy lándzsát tartó kezét ábrázol, és felirata LANCEA REGIS (a király lándzsája) és a hátoldalon egy templom látható (néhányan koronának tartják), és a REGIA CIVITAS (a király városa) felirat (1. tábla 2). A pénzt eredetileg Dannenberg mint német hamisítványt publikálta 1894-ben. (Dbg. 1706a).¹⁰ Ez az állítás tévesnek bizonyult, amikor egy Svédországban talált ismeretlen lelőhelyű példányt Peter Berghaus 1953-ban németként közölt.¹¹ 1968-ban Nagyharsányban 40 példány került elő egy kincsleletben, amelyet ezt követően Gedai István publikált 1972-ben.¹² A típust ezután egyértelműen magyarként fogadták el. A darabok egy részét néhányan mégis utánzatnak tartják. Két példányt találtak Svédországban, az egyiket a karlbergi leletben 1018-as terminus post quemmel. A nagyharsányi lelet tartalmazott még ékszer, érméket és hazai pénzeket, amely várható egy olyan leletben, melyet az adott területen közvetlenül a pénzverés bevezetése után rejtettek el. Így ezt a típust 1008 és 1013 közé keltezem. Mégis a legtöbb tudós István koronázásával hozza kapcsolatba, és korábbra datálja, 1000 vagy 1001-re, vagy 1000–1010 közé. A legtöbb tudós ezt a típust Esztergomhoz köti.

A harmadik nehéz típus (Huszár 4.) kereszttel, négy sarkában ékkel mind az elő-, mind a hátoldalon, STEPHANVS REX és CIVITAS REGIA felirattal van ellátva (1. tábla 3). A legtöbb tudós ma ezt magyar pénznek tartja, amelyet talán Esztergomban vertek. A kilenc ismert példány közül (kettőnek lelőhelye ismeretlen) négy darabot Svédországban találtak. A legkorábbi svéd lelet a djupedi 1024-es terminus post quemmel, a lengyelországi majkowi leleté pedig 1018.¹³ A típus verésének kezdetére az 1001 és 1013 közötti időszak a javasolt dátum, míg sokkal nagyobb az egyetértés abban, hogy a típus verését 1018–1020 körül hagyták abba. A harmadik nehéz típus (Huszár 1.) könnyű denárként is ismert (1. tábla 4). Szent István pénzei közül ez a leggyakoribb, egyedül Svédországban 46-t találtak belőlük. Valószínűleg több ezer a fennmaradt példányok száma. Így ez az első jelentős magyar kibocsátás, amely verésének kezdetét 1015/1018/1020-ra tették. A legkorábbi leletek listáját újra kell értékelni, mert néhány lelet annyira kicsi vagy gyengén dokumentált, és tulajdonképpen csak öt olyan lelet van, amely 1030-nál korábbra keltezhető (4. táblázat). Ezek rendkívül szoros csoportot alkotnak.

Ily módon a könnyű denárok verése nem valószínű, hogy 1018–1020 előtt elkezdődhetett, sőt lehetséges, hogy csak 1020 után indult.

Ez a típus egy torz feliratú csoportból (Huszár 5.) is ismert, legalább 14 db-t találtak Svédországban (1. tábla 5). Huszár Lajos foglalkozott velük egy 1981-ben megjelent tanulmányában.¹⁸ 22 észak-európai kincslelet 292 példányát sorolta fel. A farvei kincs 242 darabjával 83%-ot tesz ki. Az eredeti Friedlander & Müllenhoff 1850-es publikációjában azt állítják, hogy a leletben vannak egészen olvasható feliratok („bald ganz deutlich”) és többé-kevésbé torzak („bald mehr oder weniger verwildert”).¹⁹ Amikor Wiechmann 1996-ban közölte a schleswig-holsteini kincsleleteket, azok között 5 utánzat szerepelt a 13 fennmaradt példány között,²⁰ mivel 229 érmét beolvasztottak. Így nem lehetséges teljes bizonyossággal megállapítani, hány darab utánzat volt a leletben. Az azonban nyilvánvaló, hogy nem tettek egyértelmű különbséget a tiszta és a kusza feliratok között. Ez

az én benyomásom, és az, hogy bizonyos pénzeket eredetinek vagy utánzatnak határoznak meg, az a meghatározást végző személy besorolásától függ. Huszár nem tárgyalja az utánzatok korrendjét, de ad egy 22 kincsleletből álló listát, melyben szerepelnek.²¹ Ma ezt néhányval még ki lehet egészíteni. Ha ezeknek a leleteknek az elrejtési idejét vizsgáljuk (5. táblázat), a legkorábbi a wielowiesi 1027 tájáról. Ezt a terminus post quemet csak kis számú pénz alapján lehet meghatározni, mivel a lelet legtöbb darabja felirat nélküli német Otto-Adelheid pfennig. A legkorábbi svéd kincslelet a Stora Tollby-i c. 1035-ből, de a 13 ismert érem valószínűleg csak kis része az eredeti leletnek, amelyet ezért valószínűleg még később rejtettek el. Egyébként a legkorábbi leletek az 1030-as évek végéről származnak.

Ez azt is magába foglalja, hogy ennek a csoportnak a verése nem kezdődött el az 1030-as évek végéig. Véleményem szerint azok a tények, amelyek a magyar eredetre utalnak, a típus fokozatos elkorcsosulása és a súly, amely illeszkedik a magyar pénzekéhez. Ha utánzat lenne, a súly meglehetősen egyenetlen lenne. Sőt, ha ezeket nyugati szláv területen verték volna, továbbra is megválaszolandó kérdés maradna, hogy a Svédországban talált pénzeket milyen úton importálták, mert hogy semmi nem jelzi a svéd nyugati szláv kapcsolatokat ebben az időszakban. Ezek alapján úgy vélem, hogy a sok utánzatot vagy akár az összeszt Magyarországon verték, annak ellenére, hogy ott egyet sem találtak belőlük, de nem ez a döntő. Ezeket István uralkodásának végére, vagy kb. 1035–1038 tájára helyezem.²⁵

A Svédországban előkerült Péter (1. tábla 6), Aba Sámuel (1. tábla 7), I. András (1. tábla 8–9) és Béla herceg (1. tábla 10) pénzek általában kevésbé ellentmondásosak. Legtöbbjük ugyanolyan, mint István utolsó típusa, kivéve, hogy egy kivétellel hátlapja köriratuk PANNONIA. A leletekben kb. 1050-től fordulnak elő, és egyértelmű, hogy Németországon keresztül importálták őket 1045–1055 táján. Bár nagyon rövid, mégis ez a magyar pénzek Svédországba kerülésének legintenzívebb időszaka (3. táblázat és 1. ábra). Mivel a viking kori pénzek importja Gotlandra gyakorlatilag kb. 1055–1075 között megállt, valószínűleg azért, mert ezüsttartalmuk, főleg Frisiában csökkent ebben az időszakban, és így a magyar pénzek importja is megszűnt. Csak a svéd szárazföldön folytatódott – jóval kisebb mértékben – az import ebben az időszakban. Gotland dominanciája a svéd kincsleleteket illetően nyilvánvaló a 2. ábrából.

Az utolsó szakasz nagyon kevés importot jelez a nagyjából 1075–1095 közötti időszakból, és egyetlen Szent László denárja korlátozódik. Ebben az időszakban ismét elkezdődött az érem import Gotlandra, de jóval alacsonyabb szinten.

Fordította Garami Erika

JÁN HUNKA*

The importance of the coin finds of the Árpád dynasty and contemporary foreign coins from the 11th century to the beginning of the 14th century in the history of Slovakia

At present we know about 260 finds including 11,400 coins from the territory of Slovakia. At least 8,245 of them were minted in medieval Hungary, 1,739 Vienna Pfennigs and 84 Friesach ones in Austria. 316 coins are the Hungarian imitations of contemporary Austrian Vienna Pfennigs. At least 70 Byzantine coins issued by the Comnenian dynasty were found in a depot at Orava. 948 pieces cannot be identified precisely. A summary of these finds to 1997–1998 has been published by J. Hunka in 1998¹. New finds from 1999–2000 are being published in various articles by V. Hanuliak, J. Horenitzky, J. Hunka, H. Chorvátová, E. Kolníková, P. Novosedlík and B. Panis.²

From the time of Stephanus I approximately 25 pieces were found – all represent obolus coins with inscription STEPHANUS REX – REGIA CIVITAS – in Slovakia. One obolus was made under the reign of Peter, at least one at the time of Samuel Aba. From the time of Andreas I we know about 50 coins. Approximately 1930 obolus were minted by the dukes of Nitra, Duke Bela and Geisa. From the time of Bela I, Geisa I, Salomon approximately 650 coins are known. Coin finds of king Ladislaus I – about 1000 pieces – come often to light (mainly from hoards in unknown Slovakian localities). A relatively big set of Árpáadian coins is known from the first half of the 12th century. Approximately 61 from the time of Kolomanus, 1124 coins of Stephanus II, 23 coins of Bela II, 62 coins of Geisa II (from the hoard of Hronský Beňadik) and 5 pieces of king Ladislaus II are known. From the older group of anonymous denars (from the end of the 11th century) about 75 pieces were found in Slovakian finds, from the newer group of these coins (minted at the first half of the 12th century) about 60 pieces have come to light. 10 silver denars and 330 copper coins belong to Bela III. From 9 localities we have about 2,500 pieces of silver bracteates (the biggest find is from Rišňovce). There is a big difference between the finds containing coins of Andreas II (minimum 290 coins) and the finds with coins of his successors: 8 pieces from the time of Bela IV, 2 pieces from Stephanus V, 80 pieces from Ladislaus IV (but this number also includes about 55 unstruck coin plates found in a depot with 16 imitations of Ladislaus IV's denars), 3 pieces from Andreas III.

In Slovakia the finds of Árpáadian and other foreign coins reflect quite accurately the political, economic (the influence of the "renovatio monetae" in the second half of the 11th century and in the 12th century and the creation of money exchange at this part of the state in the 13th century), cultural (money as means of intercultural

* Archaeological Institute, Nitra, Slovakia

¹ HUNKA, J.: *Mince Árpádovcov a ich odraz v hospodárskych vzťahoch stredovekého Slovenska*. PhD work. I-II. Nitra, 1998.

² HUNKA, J.–CHORVÁTOVÁ, H.: *Mince kráľa Šalamúna z Nitry*. *SlovNumiz* 15, 1998, 232–234; HANULIAK, V.–HUNKA, J.: *Poklad mincí z Pustého hradu pri Zvolene*. *Archaeologia historica* (Brno) 25, 2000, 359–367; HORENITZKY, J.–HUNKA, J.–PANIS, B.: *Vzácný poklad mincí z prelomu 13. a 14. stor. z Bratislavy*. *SlovNumiz* 16, 2002, in print; HUNKA, J.–NOVOSEDLÍK, P.: *Výnimočný objav anglickej mince v Hrnčiarovciach pri Trnave*. In: *Studia archaeologica Slovaca mediaevalia II*. Bratislava, 2000, 163–168; HUNKA, J.–KOLNÍKOVÁ, E.: *Prírastky mincí v Archeologickom ústave SAV v rokoch 1999 a 2000*. In: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 2000*. Nitra, 2001, in print.

contacts), as well as social (development of using coins in various layers of the contemporary society) situation from the 11th century to the beginning of the 14th century in our territory. They appropriately complement information known from chronicles and other written documents.

The Slovakian territory brought some novelties to the Hungarian mintage, too. For example some Hungarian coins from the period between 1001–1301 were minted not only in Esztergom or Csanád, as it is presupposed on the basis of the Hungarian numismatic literature.³ Some of them were made also in Slovakia – at least in Bratislava and Nitra. In my opinion these were the following types: a) Bratislava denar with the inscription "*Preslavva civ(itas)*" minted in 1013–1015 according to K. Jonsson⁴; b) a part of obolus emissions of the dukes Bela and Geisa was made at the castle of Nitra in between 1040s–70s⁵; c) imitations of Friesach Pfennigs from Krupina with the depiction of a bishop (in the first half of the 13th century) – a unique find up to now; d) a new find of Hungarian imitations of Austrian Vienna Pfennigs from Bratislava makes possible that a part of these imitations (mainly coins imitating Vienna Pfennigs from the second half of the 13th century) were minted in the Bratislava mint⁶. Slovakia's contribution to the industrial and economical development of Hungary is also proven by the fact, that some precious metals used for the coins of Hungarian dukes and kings originated in the mining region of central Slovakia⁷.

An interesting question is the problem of the historical interpretation of depots containing Hungarian and other foreign coins from the 11th century, and from the following centuries of the reign of the Árpád dynasty. I mean that the great social importance of the present Slovakian territory in the 11th century is also documented by hoards of coins emitted first of all under the reign of the dukes Bela and Geisa and King Ladislaus I. In Slovakia their coins were found in depots at Dolné Chlebany, Ludanice as well as from unidentified Slovakian sites⁸. They contain many more coins than comparable finds from the territories of modern Hungary, Slovenia and Croatia – from these territories we know depots from Mosony, Dömsöd, Gecse, Gölle, Székesfehérvár. Surprisingly, the medieval exchange-rate value of some Slovakian depots was undoubtedly higher than those of depots in other parts of medieval Hungary. For comparison, a depot from an unknown Slovakian locality have the value of about 34,6 Byzantine solidus, from Dolné Chlebany 23,2 solidus, from Székesfehérvár 9,6 solidus, from Ludanice 3,1 solidus, from Mosony 2,1 solidus. It means that these must have been owned by quite rich members of contemporary society with considerable social prestige.

From the territory of Slovakia there are few depots from the first half of the 12th century. We know only 2 depots with coins of kings Kolomanus and Stephanus II – from Hronský Beňadik (about 2,500 coins)⁹ and from Vyšné Raslavice (about 50 coins)¹⁰. The find from Hronský Beňadik prove not only the big religious, political and cultural importance of this Benedictian abbey (it is possible that these coins were part of feudal allowances for local monks), but it cannot be excluded that it was originally property of a foreign merchant, who wanted to invest his money in mining in central Slovakia.

In the second half of the 12th century the number of contemporary depots is also very insignificant. Only 2 depots include about 250 pieces of copper coins of Bela III – from Bratislava, Vrakuňa district and Trhovište near Michalovce¹¹. The first depot was probably located by the Vrakuňa ford near the river Danube by Crusaders travelling through the Bratislava region to Levante, the second must have been used in local trade centre (Locus fori, Wasárhely) and on trade route. These coins are usually known as single finds, about 60 pieces from 45 localities. They prove the wide range of settlement at this time.

From the 13th century to the beginning of the 14th century the economically more relevant finds are rare in the territory of Slovakia. Larger finds of cash are absent mostly from the time of the Tartar invasion (1241–1242), the Bohemian and Hungarian wars in the 1270s and from the era of the feudal anarchy at the end of the

³ HUSZÁR, L.: *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis Heute*. München, 1979, 23.

⁴ JONSSON, K.: The Earliest Hungarian Coinage. In: *Commentationes numismaticae*. 1988. Hamburg, 1988, 95–102.

⁵ HUNKA, J.: Mincovníctvo uhorských vojvodov v druhej polovici 11. storočia. *SlovNumiz* 14, 1996, 59–84.

⁶ HORENITZKY, J.–HUNKA, J.–PANIS, B.: Vzácný poklad mincí...

⁷ HUNKA, J.: Slovački udio u razvoju srednjovekovne ekonomije. Portion of Slovakia on the development of Hungarian Middle Ages economy. *Zbornik radova. In: Proceedings of 2nd International Numismatic Congress. Opatija, 2000*, 201–204.

⁸ HUNKA, J.: Mincovníctvo uhorských vojvodov... 80–81, tab. 1.

⁹ KRASKOVSKÁ, L.: Nález vo Sv. Benediku (okr. Nová Baňa, Slovensko). In: *Numismatický časopis československý* 15. Praha, 41–44.

¹⁰ HLINKA, J.–KRASKOVSKÁ, L.–NOVÁK, J.: Nálezy stredovekých a novovekých mincí na Slovensku. Bratislava, 1968, 49, No. 28.

¹¹ HUNKA, J.: Medené mince Belu III. (1172–1196) – dôsledok menovej reformy v Uhorsku? *Historický časopis* (Bratislava) 42, 1994:4, 609–624.

same century. All depots of this period contain Austrian, or other foreign pfennigs¹², and relatively few Hungarian silver bracteates¹³.

In a comprehensive work on the Slovakian coin finds in the 12th-14th centuries more than 10 hoards containing Austrian coins and 10 isolated finds were listed¹⁴. They prove the great economic influence of the Austrian Vienna and Friesach Pfennigs between the 1160s and the end of the 13th century, first of all in south-western Slovakia – mainly in the cities of Bratislava, Trnava and Nitra. These finds, as well as other historical documents demonstrate the political and economical role of the German and Austrian “hospes” between 1240–1300, who colonised the deserted places of the country, established new cities, and who had business interests in the regions with gold, copper and silver mining sites (e. g. finds from Krupina, Zvolen, Pustý hrad district). An exceptional depot has been found in Bratislava¹⁵ which contains 316 Hungarian imitations of contemporary Vienna Pfennigs. It includes imitations of Austrian Pfennigs from the time of Přemysl Ottakar II to Fridericus the Pretty, namely between 1251–1330. These imitations are similar to the imitations in the depots from e.g. Ér-Mihályfalva, Székesfehérvár and to coins deposited at the Kunsthistorisches Museum in Vienna. It is one of the bigger depots of this type of coins, and the first depot of such imitations in the territory of Slovakia. The Bratislava hoard has great historical importance because it indicates the economic position of medieval Bratislava, moreover it shows that this type of Hungarian money was used in Bratislava at the turn of the 13th and 14th centuries. It is important because other depots from Bratislava show that mainly Austrian Pfennigs had been used in the city from the end of the 11th century to the end of the reign of the Árpád dynasty, and then mainly new Hungarian denars of the Angevin dynasty.

In the Slovakian finds there are some very rare coins as well. One of them is the denar of count Otto (†1119) from Zutphen, the Netherlands, found at the excavations of the Bratislava castle. It could have come to Slovakia through the Crusaders, or representatives ecclesiastical colleges. Another rare piece is a French denar minted by Clermont bishop's centre during the 12th-13th centuries. It was found in excavations of the medieval village, the local church and manor house in modern Svinica near Košice. A third one is a denar of the Lotharingian count Ferry III (1251–1303) found at the castle of Veľký Šariš, which is dated to the 1270s. The historical importance of these three coins is that they bear evidence to contacts between West European societies and Slovakia. We do not know the persons who brought along the coins. They might have been members of holy orders, Crusaders, noblemen, or simply craftsmen who came to help at the building of castles or fortifications, or foreign merchants. The fourth rare find in Slovakia is a depot of at least 70 pieces of Byzantine copper coins from the turn of the 12th-13th centuries from the Orava region (maybe Tvrdošín ?). This depot did not contain the large copper scyphatus of the Comnenos dynasty, only the clipped out middle parts of these coins have been found there. Coins from the Orava depot are identical with coins from similar depots from Bulgaria and Romania. In my view coins from the Orava depot were originally the property of some Crusaders returning to Slovakia, or maybe to Poland across the Balkan region. Recently a rare find has come to light, an English silver penny of King John (1199–1216) dated to 1205–1216¹⁶.

Among the exceptional finds we must also mention the upper part of a bronze box for bracteates found in excavations at Jesenského street in Nitra. It is one of 25 boxes for one-sided silver coins – bracteates – from central Europe. On the basis of its decoration which shows a seated ruler with sword and flag, it must have been made in Meissen. The box is dated to the second half of the 13th century. It may have been used by a foreign merchant coming from Saxony or Bohemia¹⁷.

In connection with Nitra and other trading centres in Slovakia the presence of Jewish tradesmen, money-changers or mint-owners raises an interesting question. According to written documents they lived in some towns here – e. g. in Bratislava, Trnava, Nitra – but their presence is confirmed only by historical and partly by religious monuments from modern times. In archival documents they formed the oldest Jewish community in Nitra, Párovce district, they were mentioned as chamber counts – “castrum Judeorum” and “mons Judeorum” – in documents dating from 1113 and 1247. From a numismatic point of view only the find of box for bracteates from Nitra, together with a find of copper Hungarian coins from the turn of the 12th-13th centuries from Trnava

¹² HUNKA, J.: Vplyv rakúskych mincí na peňažné pomery stredovekého Slovenska (12.-15. storočie). *SlovNumiz* 14, 1996, 140–141.

¹³ HUNKA, J.: Hromadný nález uhorských brakteátov z Rišňoviec (Príspevok k hospodárskym pomeroch na území Slovenska koncom 12. a v 1. pol. 13. storočia). *SlovNumiz* 14, 1996, 85–120.

¹⁴ HUNKA, J.: Vplyv rakúskych mincí...129–133, 136–138.

¹⁵ HORENITZKY, J.–HUNKA, J.–PANIS, B.: Vzácný poklad mincí...

¹⁶ HUNKA, J.–NOVOSEDLÍK, P.: Výnimočný objav...

¹⁷ HUNKA, J.: Nález časti brakteátovej schránky z 13. stor. v Nitre. *SlovNumiz* 15, 1998, 234–238.

may be considered as a relic of Jewish activities. It is also possible that some of the Slovakian depots of Austrian Vienna Pfennigs from the 13th century to the beginning of the 14th century were originally owned by Jewish merchants.

A cartographic evaluation of Slovakian coin finds from the 11th century to the beginning of the 14th century revealed the outlines of the main military routes – the most frequently used routes of communication, as well as the major settlement centres in Slovakia, mainly at south-western and eastern parts of Slovakia¹⁸. Scattered coin finds were distributed sometimes in the vicinity of a mint. (For example from the time of Nitra's dukes in the 11th century, the majority of coins was found in the small area between cities Bratislava–Topoľčany–Nové Zámky with Nitra centre.¹⁹) Some finds trace out the predecessors of some late medieval roads, e.g. the Bohemian route from Buda to Prague (the main stations of which in Slovakian territory were at Nyarhid, Nové Zámky, Nitra, Trnava, Senica) was officially established as late as 1336, and the Polish one (merchants from the regions of Spiš and Šariš travelled across the towns of Poprad, Kežmarok and Stará Ľubovňa to the Polish cities Nowy Sacz, Nowy Targ and Kraków) is documented by finds of Hungarian copper coins in Kežmarok, Ľubica district and Stará Ľubovňa.²⁰

¹⁸ HUNKA, J.: Mince denárového obdobia. Pamiatky a múzeá (Bratislava) 2, 1998, 16–19.

¹⁹ HUNKA, J.: Mincovníctvo uhorských vojvodov... 70, fig. 2.

²⁰ HUNKA, J. – RUTTKAY, M.: Historické komunikácie na území stredovekého Slovenska (vývoj bádania, súčasný stav a perspektívy). *Archaeologia historica* (Brno) 23, 1998, 295–302.

JÁN HUNKA

Árpád-házi és korabeli külföldi pénzek jelentősége a 11. századtól a 14. század elejéig Szlovákia történetében

Szlovákia területéről körülbelül 260 leletből 11 400 érem ismert. Legalább 8 245 a középkori Magyarországon készült, 1739 bécsi és 84 friesachi pfennig pedig Ausztria területén. 316 érme a korabeli bécsi pfennigek magyar utánzata. Legalább 70 érmet találtak a bizánci Komnenosz dinasztia középső időszakának pénzei közül az oravai leletben. 948 darabot nem sikerült pontosan meghatározni. Ezeknek a leleteknek az összefoglalását 1997–1998-ig J. Hunka közölte 1998-ban¹. Az újabbakat 1999–2000-ből pedig Chorvátová, Hunka, Horenitzky, Kolníková, Novosedlík, Panis tették közzé különböző cikkekben².

(Szent) I. István korából kb. 25 érme került elő – mind STEPHANVS REX-REGIA CIVITAS felirattal – Szlovákiából. Egy obulus Péter idején készült, legalább egyet Aba Sámuel uralkodása alatt vertek. I. András korából mintegy 50 érmünk van. Kb. 1930 obulus a nyitrai hercegek, Béla és Géza veretei. I. Béla, I. Géza és Salamon idejéből kb. 650 érmünk van. A leletekben gyakoriak I. László pénzei, mintegy 1000 darab került elő, főleg ismeretlen lelőhelyű kincsekből. Viszonylag nagyszámú érem ismert a 12. század első feléből – kb. 61 db Kálmán, 1124 db II. István idejéből, 23 db II. Béla, 62 db II. Géza (a garamszentbenedeki leletből) és 5 db II. László korából. A Szlovákiában előbukkant leletekben a felirat nélküli denárok korai csoportjából, a 11. század végéről 75 került elő, későbbi csoportjából, a 12. század első feléből pedig mintegy 60 darab. III. Bélától 10 ezüst denár és 330 rézpenz bukkant elő. 9 lelőhelyről körülbelül 2500 ezüst brakteátánk van. (A legnagyobb lelet a felsőrécsényi.) Nagy különbség van a leletek között II. András (legalább 290 érem) és utódai korából. (IV. Béla – 8 db, V. István – 2 db, IV. László – 80 darab, ez a szám azonban magában foglalja az 55 darab veretlen lapkát is, amelyeket IV. László 16 utánzatával együtt találtak, III. András – 3 db.)

A Szlovákia területén talált Árpád-házi és más külföldi pénzek a terület politikai, gazdasági (a pénzüjtés hatása a 11. század második felében és a 12. században, a pénzbeváltás a 13. században), kulturális (a pénz, mint a kultúrák közötti kapcsolat eszköze), továbbá társadalmi (a kor társadalmának különböző rétegei kapcsolódnak be a pénzhasználatba) helyzetét egészen pontosan tükrözik a 11. századtól a 14. századig. Megfelelően egészítik ki a krónikákból és más írott forrásokból nyert ismereteinket.

Szlovákia területe néhány újdonságot is eredményezett a magyar pénzverésről való ismereteinkben. Például 1001–1301 között nemcsak Esztergomban vagy Csanádon vertek pénzeket, ahogyan az a magyar numizmatikai irodalom alapján feltételezhető.³ Néhány közülük a mai Szlovákia területén is készült – legalábbis Pozsonyban és Nyitrán. Véleményem szerint ezek az alábbi típusok: a) pozsonyi PRESŁAVVA CIV(itas) felirattal érmek, melyeket K. Jonsson szerint 1013–1015 között verték⁴, b) Béla és Géza hercegek obulus-kibocsátásának egy része Nyitra várában készült az 1040–1070-es években⁵, c) friesachi pfennigek püspökábrázolásos másolatai (a 13. század közepéről), amelyek ez idáig csak a korponai a leletben fordultak elő, d) egy új lelet alapján feltételezhető, hogy a bécsi fillérek (többnyire a 13. század második feléből valók) magyar utánzataiból is készülhettek Pozsonyban.⁶ A magyar ipari és gazdasági fejlődéshez Szlovákia területe annyiban is hozzájárult, hogy a magyar hercegek és királyok pénzeihez használt nemesfémeket a mai Közép-Szlovákia bányavidéke szolgáltatta.⁷

Érdekes kérdést vet fel a 11. századi, illetve az Árpád-dinasztia további időszakából való magyar és más idegen pénzeket tartalmazó leletek történeti interpretációja. Úgy gondolom, hogy a jelenlegi szlovák terület nagy társadalmi jelentőségét a 11. században jól dokumentálják az éremleletek elsősorban Béla és Géza hercegek és I. László király idejéből. Szlovákia területén az ő érmeik bukkantak fel a Alsóhelbény és Nyitraludány

területén talált kincsekben és más, azonosíthatatlan szlovákiai lelőhelyeken is.⁸ Több olyan érmet tartalmaznak, amely összehasonlítható a mai Magyarország, Szlovénia és Horvátország területén előkerült leletekkel. Ilyen leletek ismeretek Mosonyból, Dömsödről, Gecséről, Gölléről, Székesfehérvárról. Ami meglepő, hogy a Szlovákia területén előkerült leletek középkori csereérték-aránya kétségtelenül magasabb volt, mint a Magyarország más területein előkerülté. Összehasonlításképpen: egy ismeretlen lelőhelyű szlovákiai kincs kb. 34,6 bizánci solidust ért, az alsóhelbényi 23,2 solidust, a székesfehérvári 9,6 solidust, a nyitrai 3,1 solidust, a mosonyi 2,1 solidust. Mindez azt jelenti, hogy ezek a kincsek igen gazdag, a korabeli társadalmi ranglétrán magas pozíciót betöltő emberek tulajdonában lehettek.

Szlovákiai területéről a 12. század első feléből alig van leletünk. Mindössze két éremlelet származik Kálmán és II. István korából – Garamszentbenedekről (mintegy 2500 érem)⁹ és Vyšné Raslavicéből (körülbelül 50 érem)¹⁰. A garamszentbenedeki lelet nemcsak a bencésrendi apátság vallási, politikai és kulturális élete szempontjából nagy jelentőségű (lehetséges, hogy ezek a pénzek a helyi szerzetesek feudális juttatásai), de az sem zárható ki, hogy a pénz eredetileg külföldi kereskedő volt, aki a mai Közép-Szlovákia területén fekvő bányák kianázásába akart pénzt befektetni.

A 12. század második feléből a korabeli leletek száma ugyancsak jelentéktelen. Csak két, mintegy 250 db III. Béla rézpénzt tartalmazó lelet került elő Pozsony Vrakuna nevű kerületéből és Vásárhelyen, Nagymihályi mellett¹¹. Az első lelet talán a vrakunai dunai gázlóval kapcsolatos, ahol a keresztes lovagok utaztak át Levante felé, a második a helyi vásárközpont (Locus fori, Wásárhely) és kereskedelmi útra utal. Ilyen érmek, mintegy 60 db 45 lelőhelyről ismert, ami települések széles sorára utal ebben az időben.

A 13. századból és a 14. század elejéről a gazdaságilag fontos leletek ritkák Szlovákia területéről. Nagy mennyiségű pénzt tartalmazó éremleletek hiányoznak főleg a tatárdúlás (1241–1242), az 1270-es évek cseh és magyar háborúi, vagy a századvég feudális anarchiája miatt. Ennek a korszaknak minden lelete osztrák vagy más idegen pfenniget tartalmaz¹², és viszonylag kevés magyar ezüst brakteátát¹³.

Egy a Szlovákia területén a 12–14. században előkerült leleteket összefoglaló munka több mint 10 kincset sorol fel, amely ausztriai érmet tartalmazott, és 10 szórványleletet¹⁴. Ez a bécsi és friesachi pfennigek erős gazdasági hatását mutatja az 1160-as évektől a 13. század végéig, mindenekelőtt Szlovákia délnyugati részén, főleg olyan városokban, mint Pozsony, Nagyszombat és Nyitra. Ezek a leletek más történeti forrásokkal együtt a német és osztrák „hospes”-ek politikai és gazdasági szerepét mutatják 1240 és 1300 között, akik elfoglalták az ország üresen álló földjeit, új városokat alapítottak, és akiknek üzleti érdekeltségei voltak a térség arany- és ezüstművelésében (pl. leletek Korponáról, Zólyomból). Kivételes leletet tártak fel Pozsonyban¹⁵, amely a bécsi pfennig 316 db magyar utánzatát tartalmazta. Ezen pfennigek II. Przemysl Ottokár idejétől Szép Frigyes idejéig, azaz 1251 és 1330 között készültek. Ezek az utánzatok az érmihályfalvi és székesfehérvári kincsekben lévő utánzatokhoz hasonlítanak, valamint a bécsi Kunsthistorisches Museumban őrzött pénzekre. Ebből a típusból ez az egyik legnagyobb éremlelet és ezen utánzatok első Szlovákiában feltárt lelete. Történelmi jelentősége az, hogy a középkori Pozsony gazdasági helyzetére utal, továbbá mutatja, hogy ezt a magyar pénztípust használták Pozsonyban a 13–14. század fordulóján. Ez azért is fontos, mert más kincsleletek azt jelzik, hogy a városban a 11. század végétől az Árpádok uralmának végéig főleg osztrák pfennigeket használtak, majd azt követően az Anjou-dinasztia új magyar denárait.

A mai Szlovákia területén előkerült leletekben néhány igazán ritka pénz is felbukkant. Az egyik pl. Ottó (†1119) denárja a németalföldi Zütphenből, amelyet a pozsonyi várban tártak fel. Talán a keresztesek, esetleg valami egyházi személy révén kerülhetett Szlovákia területére. A második a francia clermont-i püspökség denára a 12–13. századból. Ezt a Kassa melletti Petőszinyén a középkori település ásatásán találták. A harmadik ritka érem III. Ferry (1251–1303) lotharingiai gróf denára, amelyet Nagysároson találtak és az 1270-es évekre keltezhető. E három pénz történeti jelentősége, hogy a nyugat-európai társadalom és a Szlovákia területén élt lakosok kapcsolatát bizonyítja. Nem tudjuk, kik hozták magukkal ezeket a pénzeket. Lehettek szerzetesrendek tagjai, keresztes lovagok, nemesek, vagy egyszerű kézművesek, akik azért jöttek, hogy segítsenek a kastélyok vagy erődök építésében, vagy éppen külföldi kereskedők. A negyedik ritka lelet Szlovákiában egy legalább 70 darab 12–13. század fordulójáról származó bizánci rézpénzt tartalmazó együttes Orava térségéből (talán Turdossin). Ez a lelet nem tartalmazza a Komnenosz dinasztia széles peremű réz széküphatoszeit, csak ezen érmek középső részét. Az Orava lelet érmei olyanok, mint a hasonló bulgáriai és romániai leletek darabjai. Úgy gondolom, hogy az oravai lelet érmei eredetileg keresztes lovagoké lehettek, akik a keresztes háborúk befejeztével a Balkán-térségből szlovákiai területre, vagy talán Lengyelországba tértek vissza. Nemrégiben egy újabb ritka lelet, az angol Földnélküli János (1199–1216) ezüstpennyje bukkant fel 1205–1216-ból.¹⁶

A ritka leletek között kell megemlíteni egy brakteátához használt bronz doboz felső részét, amelyet a nyitrai Jeszenszky utcai ásatások alkalmával találtak. Ez a 25 ilyen doboz egyike, mely Közép-Európából ismert.

Ábrázolása alapján – ülő uralkodó alak karddal és zászlóval – a darab eredetét Meissenben kell keresni a 13. század második felében. Külföldi kereskedő használhatta Szászországból vagy Csehországból érkezve.¹⁷

A Nyitrai és más kereskedelmi központokkal kapcsolatban felvetődik a zsidó kereskedők, pénzváltók és verdetulajdonosok jelenlétének érdekes kérdése Szlovákia területén. Írásos források szerint éltek itt néhány városban pl. Pozsonyban, Nagyszombaton, Nyitrán, de jelenlétüket csak újkori történeti, főleg vallási emlékek erősítik meg. Levéltári források tanúsága szerint a legrégebb zsidó közösség Nyitra Párovce negyedében élt, kamaragrófként említik őket – „castrum Judeorum” és „mons Judeorum” kifejezésekkel – 1113 és 1247 közötti források. Numizmatikai szempontból a zsidók tevékenységének jeleként csak a brakteátás dobozt tartalmazó lelet Nyitráról és a 12–13. század fordulójáról való magyar rézpénzlelet Nagyszombatról tekinthető. Az is lehetséges, hogy a Szlovákiában talált 13. századtól a 14. század elejéig keltezhető bécsi pfennig leletek egy része eredetileg zsidó kereskedőké volt.

A szlovákiai 11–14. század eleji éremleletek földrajzi elemzése a fő katonai útvonalakat jelzi – a kommunikáció leggyakrabban használt módjai, továbbá a szlovákiai terület központi települései (főleg délnyugaton és Szlovákia keleti részén)¹⁸ és néha szórványosan verdék közelében (például a nyitrai hercegek korából a 11. században, az érmék nagy többsége Pozsony–Topolcsány–Érsekújvár kis térségében található Nyitra központtal¹⁹). Néhány lelet bizonyítja a késő középkori utak előfutárait, pl. a cseh utat Budáról Prágába (szlovákiai területen a fő állomások voltak: Nyárhíd, Érsekújvár, Nyitra, Nagyszombat, Szenice), hivatalosan csak 1336-tól létezett és a lengyel utat (kereskedők Szepes és Sáros vármegyékből átutaztak Poprádon, Kézsmárkon, Ó-Lublón lengyel városokba, Nowy Saczba, Nowy Targba és Krakkóba) – az utat magyar rézpénzek jelzik Kézsmárkon (L'ubica negyed) és Ó-Lublón.²⁰

Fordította Garami Erika

STANISŁAW SUCHODOLSKI*

Die Münzen des heiligen Adalbert, des Schutzpatrons von Polen, Böhmen und Ungarn**

Der heilige Adalbert (†997) ist allen Forschern der Kirchengeschichte wegen seines tausendjährigen Heiligenverehrung, ganz besonders in den Domkirchen von Gnesen (Gniezno), Prag und Gran (Esztergom), gut bekannt. Dieser Kult dokumentiert sich u. a. auch in mittelalterlichen polnischen und böhmischen Münzen¹. Hier sollen die Münzen aus der frühesten Zeit behandelt werden, also jene, die dem heiligen Adalbert zugeschrieben werden als er das Amt des Prager Bischofs innehatte, was in den Jahren 983 bis 989 und 992 bis 995 der Fall war². Die nächsten Münzen, die man mit der Geistlichkeit in Verbindung bringen kann, stammen erst aus dem 12. Jahrhundert³.

Was waren also die Gründe dafür, dass der heilige Adalbert eine Ausnahme in der langen Reihe der böhmischen, polnischen und ungarischen Bischöfe bildete? Auf alle Fälle ist seine fürstliche Herkunft von besonderer Bedeutung, er war nämlich der Sohn von Slavnik, eines Fürsten, der in Nordböhmen herrschte und seinen Hauptsitz in Libice hatte. Das allein konnte doch nicht der entscheidende Faktor gewesen sein, denn wir kennen auch andere Bischöfe aus Herrscherfamilien, die jedoch keine eigene Münzen prägten. Es sei hier nur beispielsweise Radim-Gaudentius erwähnt, der Halbbruder des heiligen Adalbert, der Erzbischof von Gnesen gewesen war. Es muss wohl auch die außergewöhnliche Persönlichkeit des Bischofs Adalbert gewesen sein und auch seine Verbindungen mit den hervorragendsten Persönlichkeiten des damaligen Europa, wie etwa mit dem Kaiser Otto III., die für dieses Münzprägung ausschlaggebend waren. Von Otto II., dem Vater Kaiser Ottos III., hatte Adalbert die Bischofsinvestitur in Verona erhalten, ähnlich wie andere Bischöfe des Kaisertums, die über das Münzrecht verfügten.

Heute unterscheidet man drei Typen von Münzen, die dem Bischof Adalbert zugeschrieben werden. Zwei davon sind erst vor kurzem und nur als einzelne Exemplare bekannt geworden. Ich werde auf diese zum Schluss näher eingehen und mich zunächst vor allem mit dem ersten Münztyp, der schon lange bekannt und durch neun Stücke vertreten ist, befassen. Diese Münzen tragen sowohl das Bild der Gotteshand (*Manus Dei*), das zwischen den vier Buchstaben AO und VN liegt als auch die rückläufige Umschrift HIC DENARVIS EST EP[iscopu]s. Auf der anderen Seite der Münze ist das Kirchengebäude im bayerischen Stil dargestellt und darin befinden sich eine Anzahl nicht ganz lesbarer Buchstaben, die teilweise in Ligatur geschrieben und dem VMO ähnlich sind. Der Giebel des Kirchengebäudes trennt zwei Buchstaben, die L und V ähneln; dazu kommt eine entstellte, rückläufige Umschrift ETFAVIDCLDZAI[st]TVOO. Es sind vier Stücke mit solchen Umschriften bekannt, die aus nur einem Stempelpaar stammen. Zwei davon sind in den Staatlichen Museen in Berlin auf-

* Institut für Archäologie und Ethnologie der Polnischen Akademie der Wissenschaften, Warschau.

** Für korrigieren der Übersetzung habe ich Herrn Prof. Günther Dembski, Wien, und Herrn Dr. Peter Ilisch, Münster, herzlich zu danken.

¹ Vgl. zuletzt S. SUCHODOLSKI: Kult św. Wacława i św. Wojciecha przez pryzmat polskich monet z wczesnego średniowiecza, in: *Kościół, kultura, społeczeństwo. Studia z dziejów średniowiecza i czasów nowożytnych*. Warszawa, 2000. S. 87–102.

² Vgl. G. LABUDA: *Święty Wojciech. Biskup – męczennik, patron Polski, Czech i Węgier*. Wrocław, 2000. S. 101–120, 133–146.

³ S. SUCHODOLSKI: *Moneta możnowładca i kościelna w Polsce wczesnośredniowiecznej* [Coins of magnates and Church in early medieval Poland]. Wrocław, 1987.

bewahrt, das dritte Stück war seinerzeit in der Privatsammlung von F. Cach in Prag und das vierte Stück (aus der ehemaligen Sammlung von V. Katz, später in der Sammlung des Nationalmuseums in Prag) ist in der Zeit des zweiten Weltkrieges verschwunden (Abb. 1). Darüberhinaus existieren noch fünf Münzen, derer Umschriften noch entstellter sind. Sie wurden mit fünf (?) weiteren Münzstempelpaaren ausgeprägt. Ich werde mich mit ihnen hier nicht näher beschäftigen⁴.

Abb. 1.

Die Münzen des hier beschriebenen Typs sind schon seit 140 Jahren bekannt; das erste Stück wurde von Herrman Dannenberg in seiner Publikation des Schatzes von Rummelsburg (Miastko) in Pommern beschrieben⁵, was aber nicht bedeutet, dass wir diesem Forscher die richtige Bestimmung des Gepräges verdanken. Dannenberg reihte dieses Stück als böhmisch ein und stellte zugleich fest, dass es dem Fürsten Boleslav II. (972–999) zuzuschreiben sei. Er hat nämlich die Umschrift der Rückseite HIC DENARIVS EST EPIZ[copi] nicht gelesen. Das ist erst im Jahre 1899 Josef Smolík gelungen, der aber die Münze nicht als Böhmische einstufte⁶. Bis in diesem Bischof der heilige Adalbert erkannt wurde, sollten noch weitere dreißig Jahre vergehen. Das nämlich hat Gustav Skalský in einem Artikel, der sich mit Münzen dieses Typs beschäftigte, im Jahre 1929 getan, indem er das ganze damals zugängliche Material verglichen und analysiert hatte⁷. Trotzdem ist es ihm nicht gelungen, die Umschrift der Rückseite zu lesen, obwohl er vermutete das in ihr der Name Boleslav versteckt sei. Dabei vermutete er ganz richtig, dass in dieser Umschrift Informationen über den Charakter dieser Prägungen und über ihr Verhältnis zur Fürstenprägung enthalten sein könnten. Skalský war auch davon überzeugt, dass Adalbert zwar seine Münzen als Mitglied des Fürstenstammes der Slavníkiden prägte, aber die Prägung selbst im Bischofssitz, also in Prag, stattgefunden hatte.

Vaclav Hrubý war im Jahre 1932 der erste, der sich getraute, diese entstellte um die Kirche herumlaufende Aufschrift zu lesen⁸. Dabei wandte er eine sehr simple Methode an: er betrachtete diese entstellte Legende als eine Buchstabenansammlung, die er in eine andere Reihenfolge brachte, nämlich so, wie sie ursprünglich geplant gewesen war. Das Endergebnis lautete also: ZOBEZLAV LII DVTFAR. Mit dieser Auflösung waren sowohl Skalský als auch andere böhmische Forscher einverstanden und dies führte zu der Annahme, dass Sobezlav diese Münze für seinen Bruder Adalbert in Libice geprägt habe⁹.

Im Jahre 1934 hat dann Marian Gumowski in diese Diskussion über den Bischofsdenar eingegriffen¹⁰. Er war der Auffassung, dass diese Münze mit Erlaubnis von Boleslav II. in dessen Münzstätte in Prag ausgeprägt worden

⁴ F. CACH: Poznámky k denárům biskupa Vojtěcha Slavníkovce. *Numismatický Časopis* 15 (1939) 5–9; Z. PETRÁŇ: Mince biskupa Vojtěcha, in: *Svatý Vojtěch, Čechové a Evropa*, hrsg. v. D. Třeštk, J. Žemlička. Praha, 1998. S. 59–62.

⁵ H. DANNENBERG: Der Münzfund von Rummelsburg. *Berliner Blätter für Münz-, Siegel- und Wappenkunde* 1 (1863) 33, Nr. 78; PSW II, 98.

⁶ J. SMOLÍK: *Denary Boleslava I., Boleslava II., Boleslava III. a Vladivoje*. Praha, 1899. S. 121, Taf. VIII, 192.

⁷ G. SKALSKÝ: Denáry pražského biskupa Vojtěcha Slavníkovce, *Numismatický Časopis Československý* 5 (1929) 26–46.

⁸ V. HRUBÝ: Deset let československé práce numismatické. *Naše věda* 13 (1932) 118 (non vidi).

⁹ G. SKALSKÝ: *Nález českých denarů z konce X. století ve Staré Boleslavi* [Ein Fund böhmischer Denare aus dem Ende des 10. Jahrhunderts in Stará Boleslav]. Brandýs n. Labem 1932, S. 64f., vgl. Z. PETRÁŇ op. cit., S. 64–70.

¹⁰ M. GUMOWSKI: Denary św. Wojciecha. *Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne* 16 (1934) 29–34.

sei. Es sollte von Seiten des Fürsten eine Konzession zugunsten des Bischofs nach seiner Rückkehr nach Prag im Jahre 992 sein. Daher konnte man auch diese Umschrift als *BOLEZLAI DVCIS FAVORIS* lesen. Fünf Jahre später hat derselbe Autor seine Meinung modifiziert und als Lesung die Version: *ET FAVOR DVCIS BOLEZLAVI* vorgeschlagen¹¹. Weil die böhmischen Forscher diese neue Lesung nicht kannten, behielten sie ein halbes Jahrhundert die von Hrubý aufgestellte Theorie bei.

Erst 1984 stellte Rotislav Nový eine neue Lesart vor, nämlich *ET LIVB DVC ZAIZLAOO*, die ihn zur Überzeugung brachte, dass diese Münze eine gemeinsame Ausgabe von Adalbert und Sobežlav gewesen sei; sie sollte am Anfang des Slavnikidischen Münzwesens stehen¹².

Vor kurzem brachte Zdeněk Petrů einen neuen Vorschlag zur Lesung der geheimnisvollen Umschrift: *BOLZIAZDVCIVT*, was bedeuten soll: *BOLIZLAV DVX [PRAGA] CIVIT*. Die Münze sollte also in der „Nähe“ des Libicer Denars von Sobežlav kurz vor 995 entstanden sein. Der Autor hat aber auch eine Prager Herkunft der Münze nicht ausgeschlossen, ja, sie konnte seiner Meinung nach sogar außerhalb Böhmens geprägt worden sein¹³. Der Zweifel an der böhmischen Herkunft, die seit der Zeit von Skalský als These aufrecht erhalten worden war, ergibt sich aus der Analyse der Verbreitung von Schatzfunden, die Bischofsdenare enthielten. Es gibt wirklich keine sicheren Anhaltspunkte dafür, dass irgendeiner dieser Funde auf dem Gebiet Böhmens entdeckt worden war. Auf diese Frage werde ich später noch zurückkommen.

Aus dem oben genannten Überblick sieht man, dass die Auflösung der Umschrift auf der Rückseite, die – mit Skalský übereinstimmend – eine Schlüsselbedeutung für die Interpretation der ganzen Gepräge hat, äußerst differenziert sind. Daraus erkennt man, dass die Forscher die genannte, leider entstellte Legende nicht entzifferten sondern sie nach ihren Überzeugungen umgestalteten, sodass sie zum Charakter der Münze passte. Es gibt also keinen anderen Ausweg, als auf die Quelle zurück zu kommen und zu sehen, was wirklich auf der Münze zu lesen ist und nicht das, was wir lesen möchten. Dabei muss man zunächst von bestehenden Tatsachen ausgehen, also von den auf der Münze vorhandenen richtigen und entstellten Buchstaben und Zeichen. Als Ausgangspunkt muss man selbstverständlich den richtigsten Stempel nehmen, also jenen, der unter denen, die uns bis heute bekannt geworden sind, mit Sicherheit der älteste ist. Obwohl dies eine ganz natürliche Vorgangsweise ist, ist sie von vielen Forschern nicht beachtet worden. Manche verwendeten undeutliche Zeichnungen, unklare Fotos oder sie benützten Stücke, die mit einem abgenutzten, also entstellten Stempel geprägt worden waren. Damit befanden sie sich schon von Anfang an auf einer schlechteren Ausgangsposition und hatten viel kleinere Chancen ein überzeugendes Endergebnis zu erreichen.

Die Umschrift ist auf der Rückseite, ähnlich wie auf der Vorderseite, rückläufig, also der Uhrzeigerrichtung entgegen gesetzt. Grund dafür ist sicherlich der Umstand, dass ein Stempelschneider die Vorlage so auf den Stempel kopierte, wie er sie gesehen hatte, ohne dabei die Buchstaben – wie es beim Negativschnitt notwendig gewesen wäre – seitenverkehrt zu bringen. Da es bei der Legende kein Anfangszeichen gibt (z. B. ein Kreuzchen), muss man auch festlegen, wo man mit dem Lesen anfangen soll. Es ist selbstverständlich, dass der Legendengbeginn oben, über dem Giebel der Kirche, zu liegen kommt und mit der Konjunktion *ET* beginnt. Die mitunter erhobenen Einwände, dass damals die Legenden keine Einheit gebildet hätten und deshalb diejenige der Vorderseite nicht auf die der Rückseite übergehen konnte, sind keineswegs begründet¹⁴. Das hing ausschließlich vom Erfindungsgeist des Verfassers der Vorlage ab. Eine derartige Fortsetzung der Legenden kommt zwar selten vor, ist jedoch bekannt, wie z. B. auf den fast zeitgenössischen Münzen von Boleslav Chrobry (*BOLIZLAVS DVX – INCLITVS*) bzw. auf solchen des Basilus II. oder Wladimir von Kiew (*VOLODIMIR NA STOLE – A SE EGO SREBRO* = Wladimir auf dem Thron und das ist sein Silber)¹⁵.

Mit dem zweiten Wort, das *FAVI* lautet, werde ich mich in Kürze näher befassen. Das nächste hat die entstelltesten Buchstaben; dennoch ist seine Lesung am sichersten. Auf der Münze liest es sich wie folgt: *DCLDZAI*. Macht man aus dem ersten Buchstaben ein *B*, aus dem zweiten ein *O* und aus dem vierten ein *C*, entsteht das

¹¹ M. GUMOWSKI: *Corpus nummorum Poloniae, I, Monety X i XI w.* Kraków, 1939. S. 76–80, Nr. 178–182.

¹² R. NOVÝ: Mincevní epigrafika a denáry Slavnikovců. *NListy* 39 (1984) 137f.; zuletzt J. HÁSKOVÁ: K úloze biskupa Vojtěcha ve slavnikovském mincování. In: *Svatý Vojtěch, Čechové a Evropa*. Praha, 1998. S. 49–54.

¹³ Z. PETRŮ: *První české mince*. Praha, 1998, S. 160–174, 223–227; idem, *Mince biskupa Vojtěcha*. S. 55–77.

¹⁴ Z. PETRŮ: *První české mince*. S. 170.

¹⁵ S. SUCHODOLSKI: *Początki mennictwa w Europie Środkowej, Wschodniej i Północnej* [Beginnings of coinage in Central, Eastern and Northern Europe]. Wrocław, 1971. S. 108, 140; P. GRIERSON: *Byzantine Coins*. London, 1982. S. 194.

Wort *BOLEZAI*, also die Genetivform des Fürstennamens *Boleslav*. Der kleine Fehler – nämlich das Weglassen des zweiten L, *Bolez[l]ai* – kommt nicht selten sowohl auf böhmischen als auch auf polnischen Münzen vor (C. 36–40, 52, 87). Greifen wir also wieder zurück zum vorigen Wort und versuchen wir es zu entziffern. Mit der gekürzten Form *FAV* wird sicher, wie schon Gumowski vermutet hatte, das Wort *favor* (d. h. „die Gnade“) gemeint sein; hier steht es im 6. Fall: *favore*. Der Verfasser des Musters zum Stempel markierte die Abkürzung in der Form eines Kürzungsquerstriches über dem letzten Buchstaben *FAV̄*. Ähnlich wurde auch das Wort *civitas* – *CIV̄* auf den Münzen von Boleslav II. vom Ethelred-Typ, die damals in der Prager Münzstätte geprägt worden waren, abgekürzt¹⁶. Die Stempelschneider hatten dann selbstverständlich Schwierigkeiten diesen Strich in einer Legende, deren Höhe beschränkt war, richtig auszuführen. Auf den erwähnten Münzen von Boleslav II. wurde das Problem dadurch gelöst, dass der Buchstabe V niedriger markiert wurde. Er war kleiner, flacher und auf weiteren Varianten wurde er schließlich zu einem waagrechten Strich. In seiner Endstufe wurde der ursprünglich als V geschriebene Buchstabe zu einem Gleichheitszeichen (=). Bei der Bischofsmünze fand man wohl eine andere Lösung: der Abkürzungsstrich wurde senkrecht gestellt und in die Buchstabenreihe einbezogen; daraus entstand die Form: *FAVI*¹⁷.

Es bleibt also noch das letzte Wort, das nach dem Fürstennamen steht, zu identifizieren. Es wird als *SLV* gelesen und lässt sich auf keine Art vernünftig interpretieren. Aus diesem Grunde nehme ich an, dass der zweite Buchstabe ein T mit einem reduzierten Querstrich sein könnte. Der dritte Buchstabe hat tatsächlich die Gestalt eines V, aber folgt man den Regeln, die damals im Münzwesen üblich waren, kann man ihn auch als A lesen¹⁸. So entsteht daraus ein *sta-*; in dem wir die Abkürzung des Verbes *stabilio*, *-ire* sehen, was „bestärken, befestigen“ bedeutet. In unserem Fall handelt es sich wahrscheinlich um die Form *stabilitus*, die auf dem Vorbild als *STAB* stand. Der letzte Buchstabe wurde von einem Stempelschneider, der des Schreibens nicht mächtig war, in zwei Kreise (OO) umgewandelt, die in einer sinnvollen Aufschrift kaum zu erwarten sind.

Wir schlagen also vor, die ganze Aufschrift als *HIC DENARIVS EST EPIZ[copi] ET FAV[ore] BOLEZ[I]AI STA(B)[ilitus]* zu lesen und sie wie folgt zu übersetzen: „Das ist der Denar des Bischofs, zugleich durch Boleslavs Gnade befestigt“. Daraus ergibt sich, dass die Münze zwar dem Bischof gehörte, ihr Entstehen und das Umlaufrecht allerdings der Fürstenverleihung zu verdanken hatte. Womit keine andere Münzstätte als die im Bischofssitz in Prag in Frage kommt. Vermutungen, dass die Grundlage für das Münzwesen die fürstliche Herkunft Adalberts oder seine Verbindungen mit dem älteren Bruder, dem Fürsten Sobezlav, bildeten, erwiesen sich als unbegründet. Auch irgendwelche Spekulationen über eine angebliche Manifestation, die gegen Boleslav II. gerichtet gewesen wäre, sind abzulehnen.

Wenn der in der Umschrift genannte Bischof Adalbert Slavnikide ist, dann konnte die Münze nur in den Jahren 983 bis 989 und 992 bis 995 ausgeprägt worden sein. Die schlechten Beziehungen zwischen ihm und Boleslav II. sind bekannt; man kann daher annehmen, dass es bei der Münzprägung nur am Anfang jeder Periode zu einer Zusammenarbeit hatte kommen können. Im Jahr 983 trat Adalbert sein Amt mit voller Unterstützung des Fürsten an; ohne diese hätte der Bischof überhaupt keine Investitur vom Kaiser bekommen können. Eine ähnliche Situation war im Jahre 992, als Boleslav II. eine Abordnung nach Rom schickte und sich Adalbert bemühte, zum Zurückkehren zu ermahnen, was ihm übrigens auch gelungen war¹⁹. Die Errichtung der Bischofsmünzprägung könnte eine der Zugeständnisse an Adalbert gewesen sein. Dass es ehrgeizige Gründe gewesen wären, die ihn zum Besitz einer eigenen Münze gedrängt hätten, ist aufgrund der Kenntnisse von der Persönlichkeit des Heiligen, eher unwahrscheinlich. Es kann aber nicht abgeleugnet werden, dass er Bargeld brauchte, um sein Amt ausüben zu können²⁰. Deshalb scheint die Bischofswürde in den Vordergrund gerückt worden zu sein und der Name der Person, die sie ausübte, unberücksichtigt (oder versteckt) zu bleiben.

¹⁶ C. 122, 123; vgl. G. SKALSKÝ: *Nález českých denarů... ve Staré Boleslavi*. Taf. I, 1, 2, 5, 9, 10.

¹⁷ Vgl. dazu auch die Umschriften der Otto-Adelheid-Pfennige: erst +*DI GĠA+REX AMEN*, dann +*DI GĠA+REX*, z.B. B. KLUGE: *Deutsche Münzgeschichte von der späteren Karolingerzeit bis zum Ende der Salier* (ca. 900 bis 1125). Sigmaringen, 1991. S. 139, Nr. 43–47.

¹⁸ Zum Beispiel: C. 149, 151, 156–159, 162 (*ZOBEZLVA*).

¹⁹ S. Adalberti pragensis episcopi et martyris vita prior, *Monumenta Poloniae Historica*, Series nova IV,1, ed. J. Karwasińska, Warszawa, 1962. c. VII–XII, XVIII–XIX; S. Adalberti pragensis episcopi et martyris vita altera auctore Brunone Querfurtensi, *Mon. Pol. Hist.*, S.n. IV, 2, Warszawa, 1969. c. 8, 11, 15.

²⁰ S. Adalberti vita altera, c. XI, S. 11.

C. 119

C. 120

C. 121

C. 122

C. 123

C. 128

C. 129

C. 130

C. 132

C. 133

C. 134

C. 135

C. 136

C. 139

C. 140

C. 143

Abb. 2.

Die Analyse der Typologie der Münze, die Umschrift, die Epigraphie, die Metrologie und endlich die Daten der vergrabenen Schätze, in denen sie vorkommen, erlauben die Chronologie dieser Prägungen einzugrenzen und sie in das Jahr 983 oder 992 anzusetzen.

In typologischer Hinsicht nähert sich die hier besprochene Bischofsmünze den Münzen von Boleslav II. mit dem Typ Hand–Kirche am meisten (C. 120, 121, 132–135; *Abb. 2*). Sie zeigen die Gotteshand mit der Umschrift: BOLEZLAVS DVX und um die Kirche herum den Namen Prag. Die Hand trennt ω und Λ oder einen Pfeil und Λ; in der Kirche lesen wir ONC, NON, ONO oder DEVS. Diese Münzen gliedern sich chronologisch in zwei Gruppen. Zur ersten deutlich älteren Gruppe gehören die Stücke, die das Alpha und Omega sowie ONC tragen (C. 120, 121). Sie kommen in Schätzen vor, die in Böhmen, in Čistěves und Poděbrady entdeckt wurden. Man datiert diese Gruppe in das letzte Jahrzehnt des 10.-Jahrhunderts. Die Münzen der jüngeren Gruppe (C. 132–135) tauchen erst im Schatz von Bystrzyca (Peisterwitz) in Schlesien auf, der nach 999 – also schon am Anfang des 11. Jahrhunderts – vergraben worden war²¹.

Das kennzeichnende Motiv, das auf den Denaren vorkommt, die den Bischof Adalbert zugeschrieben werden, ist die Gotteshand. Außer auf den schon besprochenen Münzen kommt sie auch auf zwei Typen der böhmischen Prägungen vor. Der erste Typ wird wegen seiner Darstellung Hand–Kreuz (früher „friesisch“) genannt, der zweite wird als Hand–Büste (Ethelred–Typ) bezeichnet. Damit ist es außer Zweifel, dass die Prägungen des angelsächsischen Königs Ethelred II. (978–1016) als Vorlage gedient haben, und zwar sowohl der Typ „First Hand“ aus den Jahren 979–985 als auch der Typ „Second Hand“ aus den Jahren 985–991. In Böhmen konnten diese Münzen frühestens in den 80-er Jahren des 10. Jahrhunderts nachgeahmt werden. Im Fall des böhmischen Ethelred–Typs der den Typ „Second Hand“ imitierte, fand dies erst nach dem Jahre 985 statt. Beim Hand–Kreuz Gepräge kann die Ausmünzung theoretisch ein paar Jahre früher angesetzt werden²².

Betrachten wir also die möglichen Schlussfolgerungen aus der Analyse der Legenden. Auf der Bischofsmünze finden wir den Fürstennamen retrograd im unteren Teil der Umschrift. Bisher ist unbeachtet geblieben, dass dieser Name in derselben Form und auf der gleichen Stelle auf den Münzen Boleslav II. im Typ Hand–Kreuz in einer Abart (C. 119) und im Ethelred–Typ in acht Varianten (C. 122, 123, 128–130, 136, 139, 140) und schließlich Typ Hand–Kirche in drei Abarten (C. 133, 135, 143) vorkommt. Die engste Verbindung zwischen den Bischofsdenaren und den fürstlichen Denaren zeigen sich also deutlich über dem Ethelred–Typ und dem Typ Hand–Kirche. Diese Feststellung wird durch Beobachtungen gestärkt, dass etwa die Unzialform des Buchstabens E in den Umschriften hauptsächlich auf Münzen dieser drei Typen vorkommt. In den Legenden des Typs Hand–Kreuz überwog die kapitale Form des Buchstabens E. Außerdem bemerken wir in beiden Fällen die gleichen Buchstabenfehler, das heißt ein D statt eines B (C. 130) und ein umgedrehtes D anstelle der Unzialform von E (C. 135). Weiters muss man noch festhalten, dass auf den Bischofsdenar der Buchstabe A ohne dem Querstrich (Λ) vorkommt. Für den Ethelred–Typ ist die „progressive“ Form des Buchstabens A mit dem Querstrich charakteristisch, während man im Typ Hand–Kreuz beide Formen des A (A und Λ) antrifft. Aus der Verwandtschaft der Bischofsmünzen mit den fürstlichen Prägungen geht also hervor, dass die beiden zur selben Zeit, also nach dem Jahre 990, entstanden sein müssen.

Zu einem ähnlichen Ergebnis kommen wir, wenn wir das Gewicht der Münzen analysieren: sechs Stücke haben ein Durchschnittsgewicht von 1,313 g und vier aus den älteren Abarten wiegen durchschnittlich 1,367 g²³. Das entspricht den hohen Gewichtsnormen, die in den Jahren um 985 bis 995 üblich waren. Sowohl früher als auch später sind die böhmischen Münzen deutlich geringgewichtiger²⁴.

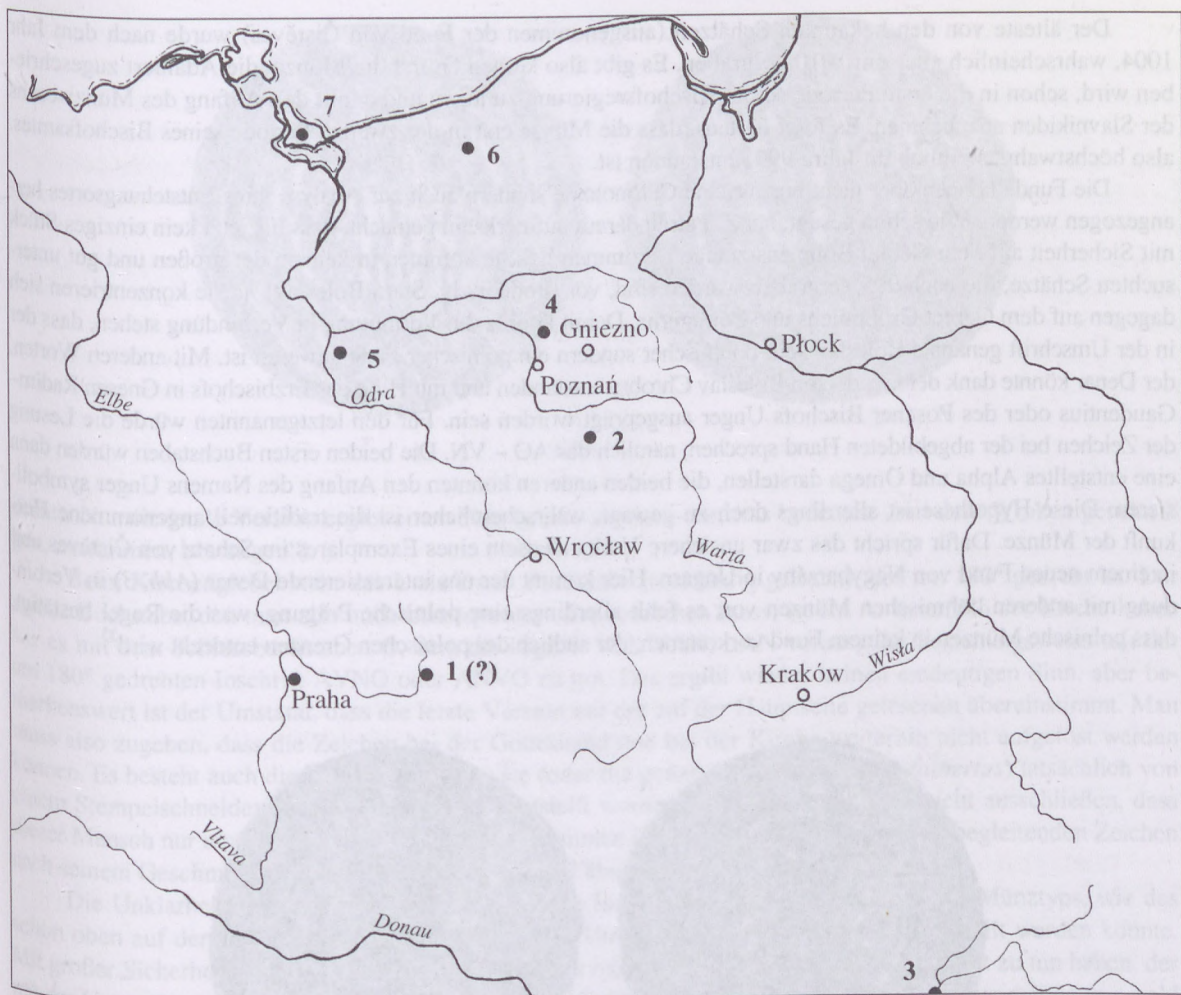
Die Analyse der Funde trägt nichts neues zur Frage der Datierung der Gepräge des Bischofs Adalbert bei. Bisher kennen wir sieben Schätze (*Karte 1.*), in denen die genannten Münzen vorkommen:

²¹ F. CACH: *Nejstarší české mince I*. Praha, 1970. S. 51ff.; S. SUCHODOLSKI: Początki mennictwa w Europie Środkowej. S. 49ff.

²² Vgl. M. DOLLEY: A note on the dating of Bohemian coins by alleged English prototypes. *HBN* 9–10 (1956) 159–162.

²³ G. SKALSKÝ: Nález českých denárů... ve Staré Boleslavi. S. 64; I. GEDAI: *A magyar pénzverés kezdete*. Budapest, 1986. S. 44. Nr. 50 (Gewicht der Münze von Nagyarsány 1,426 g).

²⁴ S. SUCHODOLSKI: Początki mennictwa w Europie Środkowej. S. 72–80.

Karte 1.

1. Čistěves [Böhmen], das Ende des 10. Jahrhunderts (unsichere Informationen)²⁵
2. Jarocin [Großpolen], nach 1004²⁶
3. Nagyarsány [Ungarn], nach 1006²⁷
4. Kąty (Eckstelle) [Großpolen], um 1000, nach 1006 oder 1014²⁸
5. Lisówek (Leissow) [Großpolen], nach 1011 (2 Stücke)²⁹
6. Miastko (Rummelsburg) [Pommern], nach 1011³⁰
7. Quilitz [Pommern, BRD], nach 1016³¹.

Die Feststellung von Eduard Fiala, dass der Bischofsdenar auch im Schatz von Föhlhagen in Gotland vertreten gewesen sei und dort nach dem Jahr 991 vergraben wurde konnte nicht bestätigt werden³².

²⁵ J. PAUKERT: Nová varianta denárů Vojtěcha Slavníkovce. *NListy* 34 (1979) 47f.

²⁶ W. JAŹDŹEWSKI: *Wykopaliśko jarocińskie a mianowicie monety Bolesławów českich*. Poznań, 1879. S. 31, Nr. 37, Gewicht 1,20 g (nachher in der Sammlung von Donnebauer und Cach?); PSW I, 41 und 70.

²⁷ I. GEDAI l.c. (oben Anm. 23).

²⁸ PSW I, 46 und 18.

²⁹ E. BAHRFELDT: *Der Silberfund von Leissower Mühle*. Berlin, 1896. S. 12, Nr. 70; PSW I, 85.

³⁰ H. DANNENBERG l.c. (oben Anm. 5).

³¹ PSW II, 135.

³² E. FIALA: *České denáry*. Praha, 1895. S. 154, Taf. III, 10; *Corpus nummorum saeculorum IX-XI qui in Suecia reperti sunt* (ed. B. Malmer), I. Gotland, 2. Bäl-Buttle. Stockholm, 1977. Nr. 7, S. 79; V. und G. HATZ: *Böhmische Münzen des 10. und 11. Jahrhunderts in schwedischen Funden*. *NSb* 13 (1973-74) 89; L. PROGNET: *Böhmiska mynt i fynd från Vikingatiden, C-uppsats i Arkeologi*. Stockholm, 1992. S. 11.

Der älteste von den bekannten Schätzen (ausgenommen der Fund von Čistěves) wurde nach dem Jahr 1004, wahrscheinlich aber um 1010 vergraben. Es gibt also keinen Grund die Münze, die Adalbert zugeschrieben wird, schon in die erste Periode seiner Bischofsregierung zu legen und damit den Anfang des Münzwesens der Slavnikiden anzunehmen. Es folgt daraus, dass die Münze erst in der zweiten Periode seines Bischofsamtes, also höchstwahrscheinlich im Jahre 992, entstanden ist.

Die Funde können aber nicht nur für eine Chronologie sondern auch zur Analyse ihres Entstehungsortes herangezogen werden. Wie schon gesagt, hat Z. Petráň darauf aufmerksam gemacht, dass bis jetzt kein einziges Stück mit Sicherheit auf dem Gebiet Böhmens zutage gekommen ist. Sie kommen in keinem der großen und gut untersuchten Schätze, die nach 995 vergraben worden sind, vor (Poděbrady, Stará Boleslav), ja sie konzentrieren sich dagegen auf dem Gebiet Großpolens und Pommerns. Damit könnte die Vermutung in Verbindung stehen, dass der in der Umschrift genannte Boleslav kein böhmischer sondern ein polnischer Fürst gewesen ist. Mit anderen Worten, der Denar könnte dank der Gnade von Boleslav Chrobry entstanden und mit Hilfe des Erzbischofs in Gnesen Radim-Gaudentius oder des Posener Bischofs Unger ausgeprägt worden sein. Für den letztgenannten würde die Lesung der Zeichen bei der abgebildeten Hand sprechen, nämlich das AO – VN. Die beiden ersten Buchstaben würden dann eine entstellte Alpha und Omega darstellen, die beiden anderen könnten den Anfang des Namens Unger symbolisieren. Diese Hypothese ist allerdings doch zu gewagt, wahrscheinlicher ist die traditionell angenommene Herkunft der Münze. Dafür spricht das zwar unsichere Vorhandensein eines Exemplares im Schatz von Čistěves und in einem neuen Fund von Nagyarsány in Ungarn. Hier kommt der uns interessierende Denar (Abb. 3) in Verbindung mit anderen böhmischen Münzen vor; es fehlt allerdings eine polnische Prägung, was die Regel bestätigt, dass polnische Münzen in keinem Fund vorkommen, der südlich der polnischen Grenzen entdeckt wird³³.

Abb. 3.

Die Feststellung, dass wir es hier mit einer böhmischen Münzen zu tun haben, erklärt freilich noch nicht ihre ungewöhnliche Verbreitung in den Funden. Dieses Problem bleibt weiter ungelöst. Man kann nur feststellen, dass es im Vergleich zu den herzoglichen Münzen eine andere Verteilung und andere Umlaufwege dieser Münze gegeben haben muss.

Auch die Bedeutung der Zeichen können wir nicht erklären, die sich bei der Hand und bei der Kirche befinden. Am einfachsten könnte man dazu sagen, dass sie keinen besonderen Sinn haben und nur die Paraphrase von Alpha und Omega und der konventionellen Inschriften in der Kirche aus dem bayerisch-böhmischen Kreis bilden (ONC, MAO usw.). Die Tatsache, dass diese Zeichen hier besonders ausgebaut sind, verdient allerdings unsere Aufmerksamkeit; auf der Hauptseite gibt es vier statt zwei Zeichen und auf der Rückseite kommen sie auch oben – auf beiden Seiten des Kirchengiebels – vor, wobei man nicht weiß, in welcher Reihenfolge (senkrecht oder waagrecht?) man sie lesen soll. Man weiß nicht einmal, ob man sie um 180° drehen sollte. Es ist aber zweifelsfrei, dass es sich hier um eine Spiegelschrift handelt, wie aus der rückläufigen Umschrift hervorgeht. Bei der Hand kann man VN – AO, V – A / N – O oder AN – VO lesen (wenn man die Buchstaben um 180°

³³ S. SUCHODOLSKI: Moneta polska w X/XI wieku [Polish coinage at the close of the 10th and the beginning of the 11th century]. *Wiadomości Numizmatyczne* 11 (1967):2–3. 129–139 und Karten.

Abb. 4.

dreht). Nur die letzte Version ergibt einen Sinn (*anuo, annuo, -ere*; was bedeutet: „mit dem Winken genehmigen, zustimmen, bestätigen“).

Beim Kirchengiebel steht das L als erster Buchstabe (rückläufig gelesen), der um 180° gedreht ist. Der zweite Buchstabe, den man also auch konsequenterweise umdrehen muss, ist ein A. Innerhalb der Kirche haben wir es mit dem Schlussbuchstaben O, dem die Ligatur VM, VAN, LAN vorausgeht, beziehungsweise mit der um 180° gedrehten Inschrift AVNO oder ANVO zu tun. Das ergibt wieder keinen eindeutigen Sinn, aber bemerkenswert ist der Umstand, dass die letzte Version mit der auf der Hauptseite gelesenen übereinstimmt. Man muss also zugeben, dass die Zeichen bei der Gotteshand und bei der Kirche weiterhin nicht aufgelöst werden können. Es besteht auch die Möglichkeit, dass sie (oder die ganze Aufschrift, z. B. *Adalbertus*) tatsächlich von einem Stempelschneider, der Analphabet war, erstellt worden sind. Man kann auch nicht ausschließen, dass dieser Mensch nur ein Vorbild für Umschriften bekommen hat und die Bilder mit den sie begleitenden Zeichen nach seinem Geschmack ausgewählt und nach seinen Fähigkeiten eingraviert hat.

Die Unklarheit in dieser einen Frage hat keinen Einfluss auf die Beurteilung dieses Münztyps, wie das schon oben auf der Grundlage der neuen Lesung der Umschrift auf der Rückseite dargestellt werden konnte. Mit großer Sicherheit kann man annehmen, dass wir es mit dem Denar des Bischofs Adalbert zu tun haben, der mit der Unterstützung des Herzogs Boleslav II. in Prag geprägt wurde. Der Anfang dieser Münzprägung war wohl das Jahr 992, sie konnte aber auch später fortgesetzt werden, worauf die Stempel mit viel mehr entstellten Umschriften hinweisen. Überraschend ist das Fehlen der Sorge des Bischofs und seiner Umgebung um die korrekte Herstellung der Stempel. Nach dem Abgeben des Musters an den Münzer interessierte sich wahrscheinlich niemand für die Qualität der hergestellten Arbeit. Dieses Phänomen kennen wir gut aus den Münzstätten der weltlichen Herrscher, auch in den schon längst christianisierten Ländern. Etwas anderes hätten wir in der Umgebung der *homines litterati* erwartet.

Abb. 5.

Abschließend soll noch kurz auf zwei andere Typen der Münzen, die seit relativ kurzer Zeit dem Bischof Adalbert zugeschrieben werden, eingegangen werden. Der erste Typ wird durch ein einziges Belegstück repräsentiert, das im Schatz von Poděbrady vorkam (Abb. 4). Auf der einen Seite trägt es das Bild der Gotteshand und die völlig entstellte Umschrift, die den Namen Prag wahrscheinlich geheim hält. Auf der anderen Seite gibt es ein Kreuz mit einer entstellten Umschrift. P. Radoměský hat hier +ADAL[bertus] (ep)IZCO[pus] gelesen³⁴. Es scheint aber wahrscheinlicher zu sein, dass wir es hier mit dem völlig entstellten Namen des Fürsten Boleslav zu tun haben: [b]O[I]EZIBVA DVX.

Der zweite Münztyp ist auch nur als Einzelexemplar bekannt (Abb. 5). Er wurde vor einigen Jahren in einem Schatz entdeckt, der schon im Jahre 1871 in Öster Ryftes im Gottland aufgefunden wurde (nach 1027 vergraben). Auch diese Münze trägt auf der einen Seite das Bild der Gotteshand mit der deutlichen Umschrift: +AD[ALBE]RTVS. Auf der anderen sieht man das Kreuz und ein Fragment einer unverständlichen Legende: []VTNIVL[]³⁵. Dabei kommt durch den Namen kein Zweifel zustande, weil man keine Sicherheit hat, ob es sich dabei um eine böhmische Münze aus dem 10. Jahrhundert handelt oder um ein Stück aus dem Norden des Deutschen Reiches. Es soll aber doch loyalerweise festgestellt werden, dass es bisher nicht gelungen ist, auf einen Münzherrn aus diesem Gebiet hinzuweisen, dem man diese geheimnisvolle Münze zuschreiben hätte können³⁶. Die Frage bleibt also weiterhin unbeantwortet. Es darf somit festgestellt werden, dass heute die einzigen Münzen, die man verhältnismäßig sicher dem heiligen Adalbert zuschreiben kann, jene sind, die eine ungewöhnlich lange, zweiteilige Aufschrift tragen, die über die gemeinsame Unternehmung des Bischofs und des Fürsten informiert. Diese Münzen stellen eine wertvolle, nicht nur numismatische, sondern auch historische Quelle, sowie eine interessante Schriftquelle, dar.

Denar des Bischofs Adalbert (983–989, 991–995)

Beschreibung:

Gotteshand	HICD'EHARIVZESTEPIZ'
Kirchengebäude	ETFAVIDCL'DZAIZTVOO

Lesungen:

1932 Hrubý	ZOBEZLAV LIIDVTFAER
1934 Gumowski	BOLEZLAI DVCIS FAVORIS
1939 Gumowski	ET FAVOR DVCIS BOLEZLAVI
1984 Nový	ET LIVB DVC ZAIZLAOO
1998 Petrán	BOLIZLAV DVX [Praga] CIVIT
2001 Suchodolski	HIC DENARIVS EST EPIS[copi] ET FAV[ore] BOLEZ[li]AI STA(B)[ilitus]

Abkürzungen

- C – F. Cach: *Nejstarší české mince*, I, Praha, 1970.
- PSW I. – Polskie skarby wczesnośredniowieczne [Frühmittelalterliche Münzfunde Polens]: J. Slaski, S. Tabaczyński: *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne Wielkopolski*. Materiały, Warszawa-Wrocław 1959.
- PSW II. – Polskie skarby wczesnośredniowieczne [Frühmittelalterliche Münzfunde Polens]: T. und R. Kiersnowscy: *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Pomorza*. Materiały, Warszawa-Wrocław 1959.

³⁴ P. RADOMĚSKÝ: Studie o počátcích českého mincovnictví (I). Nález českých denárů z 10. století v Poděbradech [Studie über die Anfänge des böhmischen Münzwesens I. Ein Fund böhmischer Denare aus dem 10. Jahrhundert in Poděbrady]. *NSb* 9 (1966) 80, 90; Z. PETRÁŇ: První české mince. S. 164–169; idem, *Mince biskupa Vojtěcha*. S. 62–73.

³⁵ Z. PETRÁŇ: První české mince. S. 172f.; idem, *Mince biskupa Vojtěcha*. S. 71–73.

³⁶ Vgl. zuletzt P. ILISCH: Die Münzprägung im Herzogtum Niederlothringen, I: Die Münzprägung in den Räumen Utrecht und Friesland im 10. und 11. Jahrhundert. *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 84–85 (1997–1998) 43–48 (Prägungen der Gräfin Adela).

STANISLAW SUCHODOLSKI*

Szent Adalbert, Lengyel-, Cseh- és Magyarország védőszentjének pénzei**

Szent Adalbertet (†997) ezeréves kultuszának köszönhetően az egyháztörténet minden kutatója jól ismeri, különösen Gniezno, Prága és Esztergom székesegyházaiban. Ez a kultusz a középkori lengyel és cseh pénzekben is megnyilvánul.¹ Számunkra most a korai időszakban készült pénzek az érdekesek, tehát azok, amelyeket Szent Adalbert prágai püspöksége idejéhez – 983–989 és 992–995 – kötnek.² A papsággal kapcsolatba hozható pénzek legközelebb csak a 12. századból ismertek.³

Miért volt tehát olyan kivételes személyiség Szent Adalbert a cseh, lengyel és magyar püspökök hosszú sorában? Mindenekelőtt fontos, hogy fejedelmi származású volt. Szlavnik fia, aki Libice székhellyel uralkodott Észak-Csehországban. Ez azonban még nem lehetett döntő, mert ismerünk más uralkodóházakból származó püspököket is, akik nem verettek saját pénzt. Példaként említhetnénk Radim-Gaudentiust, Szent Adalbert féltestvérét, aki Gniezno érseke volt. Egy másik fontos szempont lehet Adalbert kivételes egyénisége, kapcsolata a korabeli Európa magas rangú vezetőivel, mint pl. III. Ottó császárral, aki meghatározó volt Adalbert éremverése tekintetében. Éppen az ő apjától, II. Ottótól kapta Adalbert püspöki kinevezését Veronába, amely a Birodalom más püspökségeihez hasonlóan pénzverési joggal rendelkezett.

Jelenleg három éremtípus ismert, amelyeket Adalbert püspöknek tulajdonítanak. Közülük kettő csak rövid ideje ismert mindössze néhány példányban. Ezekre még vissza fogok térni, most csak az első típusról beszélek, amely már régóta ismert, és 9 példány létezik belőle. Ezeknek a pénzeknek az egyik oldalán a *Manus Dei* (Isten keze) látható négy betű AO és VN között, továbbá HIC DENARIVS EST EPIZ[copi] körirat. Az érem másik oldalán egy bajor stílusú templomépület látható és abban egy csoport, nem egész világosan olvasható betű, részben ligatúráként, amelyek VMO-nak tűnnek. A templom oromzata két betűt elválaszt egymástól, amelyek leginkább L-re és V-re hasonlítanak. A hátapon egy meglehetősen torz körirat – ETFAVIDCLDZAIZTVOO – is szerepel. Ilyen körirattal négy példány ismert, amelyeket mind egy verőpárról vertek. Kettő közülük a berlini Staatliche Museenben található, a harmadik annak idején a prágai Cach-gyűjteményben volt, a negyedik pedig (az egykori Katz-gyűjteményből került a prágai Nemzeti Múzeumba) a II. világháború alatt elveszett (*I. kép*). Van még öt pénz, amelyek körirata még torzabb. Őket 5 (?) további verőpárról verték. Közelebről most nem kívánok velük foglalkozni.⁴

Az itt leírt pénzek már 140 éve ismertek. Az első darabot H. Dannenberg írta le a pomerániai rummelsburgi (Miastko) kincslelet kapcsán.⁵ Dannenberg ezt a darabot cseh pénzként határozta meg, és úgy gondolta, hogy II. Boleszlav (972–999) verete, ugyanis nem olvasta a HIC DENARIVS EST EPIZ[copi] feliratot. Ez csak Josef Smoliknak sikerült 1899-ben, aki azonban nem cseh pénzként sorolta be.⁶ Hogy a szóban forgó püspök Szent Adalbert lenne, arra még 30 évet kellett várni. Gustav Skalský gondolt erre először 1929-ben megjelent cikkében, melyben az akkor ismert egész anyagot összevetette és elemezte.⁷ A hátlap feliratát azonban neki sem sikerült elolvasni, bár ő úgy vélte, hogy abban a Boleszlav név rejtőzhet. Nagyon jól gondolta, hogy ebben a köriratban kereshető a veretek jellegére és a fejedelmi veretekhez való viszonyukra vonatkozó információ. Skalský meg volt győződve arról, hogy Adalbert pénzeit, mint a Szlavnik-ház tagja verette, de a pénzverés maga a püspöki székhelyen, azaz Prágában történt.

* A Lengyel Tudományos Akadémia Régészeti és Néprajzi Intézete, Varsó

** A fordítás nyelvi lektorálásáért köszönetet kell mondanom Günther Dembski professzor úrnak (Bécs) és dr. Peter Ilischnek (Münster)

Az első, aki a templom körül lévő feliratot el tudta olvasni, Vaclav Hrubý volt 1932-ben.⁸ Ő egy nagyon egyszerű eljárást alkalmazott, nevezetesen a torz köriratot úgy tekintette, mint egy betűhalmazt, amelyet más rendben rakott össze. A végeredmény a következő lett: ZOBEZLAV LII DVTFAER. Ezt az olvasatot Skalský és más cseh kutatók is elfogadták, és ez vezetett ahhoz a feltételezéshez, hogy a pénzt Szobeszlav verette Libicében bátyjának, Adalbertnek.⁹

1934-ben Marian Gumowski is bekapcsolódott a püspöki denár körüli vitába.¹⁰ Véleménye szerint a pénzt II. Boleszlav engedélyével, az ő prágai verdéjében bocsátották ki. A fejedelem részéről ez egy engedmény lett volna a püspök javára a püspök 992-es Prágába való visszatérése után. Ezért a köriratot, mint BOLEZLAV DVCIS FAVORIS olvasták. Öt évvel később ugyanez a szerző módosította véleményét, és az alábbi olvasatot adta: ET FAVOR DVCIS BOLEZLAVI.¹¹ Mivel a cseh kutatók ezt az új olvasatot nem ismerték, maradtak Hrubý verziójánál egy fél évszázadon át.

Csak 1984-ben állt elő Rotislav Nový egy újabb olvasattal: ET LIVB DVC ZAIZLAOO. Ez ahhoz a meggyőződéshez vezetett, hogy a pénz Adalbert és Szobeszlav közös kibocsátása és ez állhat az egész Szlavnik pénzverés elején.¹²

Zdeněk Petrů egy újabb olvasatot javasolt: BOLZIAZDVCIVT, ami azt jelentené: BOLIZLAV DVX [PRAGA] CIVIT. Ez a pénz rövidebb 995 előtt, valamikor Szobeszlav libicei denárjai idejében keletkezhetett. A szerző azonban a pénz prágai eredetét nem zárta ki, de azt sem tartotta elképzelhetetlennek, hogy Csehországon kívül készült.¹³ A cseh eredettel kapcsolatos kétség, amely legalábbis Skalský óta felmerül, a püspök denárokat tartalmazó leletek elterjedéséből következik. Valóban nincs rá semmi bizonyosság, hogy ilyen leleteket Csehország területén találtak. Erre még később visszatérek.

A fenti rövid áttekintésből látható, hogy a hátlapi körirat olvasata – Skalskýval egybehangzóan – kulcsfontosságú a veretek interpretációjához. A kutatók a torz feliratot nem tudták feloldani, hanem egyéni meggyőződésük alapján a pénz karakterének megfelelően alakították. Nincs tehát más kiút, mint a forráshoz, azaz magukhoz a darabokhoz fordulni: mi az, ami valóban olvasható rajtuk, és nem pedig azt látni, amit olvasni szeretnénk. Először is a tényeket kell rögzíteni, tehát az érmeiken álló jó és torz betűket, jeleket. Alapul magától értőően a legjobb bélyeget kell venni, amely biztosan a legrégebbi. Noha ez egy teljesen magától értődő eljárás, sok kutató nem vette figyelembe. Egyesek zavaros rajzokat, nem világos fényképeket használtak vagy pedig kopott, torzult verőtővel készült példányokat. Ezért már a kiindulópont is rossz volt, és így kevés esélyük volt meggyőző végeredményre jutni.

A hátapon lévő körirat az előoldalhoz hasonlóan visszafelé, azaz az óra járásával ellenkező irányban van írva. Ennek az lehet az oka, hogy a vésnök a mintát úgy másolta a verőtőre, ahogy látta, anélkül, hogy a betűket megfordította volna. Mivel a feliratot semmiféle kezdőjel (pl. kereszt) nem jelzi, először azt kell megállapítani, hogy egyáltalán hol kezdődik. Magától értődő, hogy a felirat eleje fent, az oromsúcs fölött indul az ET kötőszóval. Az olykor felmerülő kifogások, hogy a köriratok akkoriban nem képeztek egységet, és ezért az előlapról nem mehettek át a hátlapra, megalapozatlanok.¹⁴ Ez kizárólag a minta készítőjétől függött. A feliratoknak az ilyenfajta folytatódása ugyan ritkán fordul elő, de ismert pl. Bátor Boleszló pénzei (BOLIZLAVS DVX – INCLITVS), II. Basilius vagy a kijeji Vlagyimir veretein (VOLODIMIR NA STOLE – A SE EGO SREBRO = Vladimir a trónon és ez az ő ezüstje).¹⁵

A második szóval, ami FAVI-nak hangzik, fogok közelebből foglalkozni röviden. A következő szó torz betűkből áll, ennek ellenére ennek a legbiztosabb az olvasata. A pénzen az alábbi formában áll: DCLQZAI, ami az első betűnek B-re, a másodiknak O-ra, a negyediknek pedig E-re való változtatásával a BOLEZAI szót adja ki, tehát a Boleszláv fejedelem név birtokos esetét. A kis hiba – a második L hiánya – gyakran előfordul a cseh és lengyel pénzverésben is (C. 36–40, 52, 87). Most térjünk vissza az ezt megelőző szóhoz és próbáljuk meg feloldani. A FAV – amint már Gumowski is vélte – a favor rövidített alakja lehet (azaz kegyelméből). Ennek a mintának a készítője a rövidítést egy rövidítésekre utaló vonalkával jelölte a FAV utolsó betűje fölött. Hasonló módon rövidítették a civitas szót – CIV II. Boleszlav pénzein (Ethelred típus), amelyeket akkoriban a prágai verdében vertek.¹⁶ A vésnökök szembe kerültek azzal a problémával, hogyan jelöljék ezt a kis vonalkát a köriratban, melynek magassága korlátozott volt. II. Boleszlav pénzén a problémát úgy oldották meg, hogy a V betűt alacsonyabbra vészték. Kisebb volt és laposabb, és a további változatokon egy vízszintes vonallá vált. Végeredményképpen az eredeti V betűből egyenlőséggel lett. A püspöki pénzek esetében egy másik megoldást találtak, a rövidítést jelző vonal függőlegesen áll és betagozódik a betűk sorába. Így keletkezett a FAVI forma.¹⁷

Már csak az utolsó szó felismerése maradt hátra, amely a fejedelem név után áll. Ez a SLV, amelynek keletkezését nehéz értelmes módon magyarázni. Feltételezésem szerint a második betű T lehet, amelynek egy redukált áthúzása van. A harmadik betű valóban V, de azt is lehet A-nak olvasni az akkori pénzkészítési gya-

korlat szabályai szerint.¹⁸ Így tehát egy STA szóval számolhatunk, amelyben a *stabilo*, *stabilire* azaz megerősíteni szó rejlik. Esetünkben valószínűleg *stabilitus* formában szerepelhet, amely a mintára STAB rövidítésben került. Az utolsó betűt a vésnök, aki nyilván nem tudott olvasni, két körre (OO) alakította.

Mi tehát az alábbi olvasatot javasolnánk az egész érem feliratára: HIC DENARIVS EST EPIZ[copi] ET FAV[ore] BOLEZ[I]AI STA(B)[ilitus], ami a következőképpen fordítható: „ez a püspök denára, egyúttal Boleszlav kegyelméből megerősítve”. Ebből következik, hogy a pénz ugyan a püspökhöz tartozott, de keletkezését és forgalmi jogát a fejedelem kegyének, engedélyének köszönhetette. Az tehát nem is lehet kérdés, hogy a verde a püspöki székhely, Prága. Azok a nézetek tehát megalapozatlannak bizonyultak, hogy a pénzverés hátterében Adalbert fejedelmi származása áll, illetve fivérével, Szobeszlav herceggel való kapcsolata. El kell tekinteni azoktól a spekulációktól is, amelyek egy állítólagos II. Boleszlávval szembeni tüntetésről szólnak.

Ha a feliratban szereplő püspök a Szlavnik-házból származó Adalbert, akkor a pénz csak 983–989 illetve 992–995 között készülhetett. Ismert a rossz viszony közte és II. Boleszláv között, és ezért feltételezhető, hogy együttműködésük a pénzverés terén csak a periódus kezdetén lehetett. Adalbert 983-ban lépett hivatalba a fejedelem teljes támogatásával. E nélkül semmiféle császári investitúrával nem lehetett volna püspök. A helyzet a 992. évben is hasonló volt, amikor II. Boleszlav egy küldöttséget menesztett Rómába és Adalbert visszatérését kérte, amit el is ért.¹⁹ A püspöki pénzverés létesítése az Adalbertnek tett engedmények egyike lehetett. Ha valaki ismeri a Szent személyiségét, nehéz feltételezni, hogy pusztán becsvágyból saját pénzverésre lett volna igénye. Azt azonban nem lehet tagadni, hogy hivatala gyakorlásához szüksége volt pénzre.²⁰ Ezért a püspöki méltóság került előtérbe, és a személy, aki a méltóságot gyakorolta, nem lett megnevezve.

A pénz tipológiája, a körirat, az epigráfia, a metrológia és nem utolsósorban a kincsek elrejtésének dátuma lehetővé teszik, hogy a veretek kronológiáját közelebbről meghatározzuk és a 983. vagy a 992. évre keltezzük.

Tipológiai tekintetben a tárgyalta püspöki pénzek II. Boleszláv „kéz-templom” típusához közelítenek a legjobban (főként C. 120, 121, 132–135.; 2. kép). Ezek az isten keze körül BOLEZLAVS DVX felirat van, a templom körül pedig Prága neve. A kéz elválaszt egy ω -t és Λ -t, vagy egy nyilat és Λ -t, a templomban ellenben Ω , Λ , Ω vagy Δ olvasható. Ezek a pénzek időrendileg két csoportra tagolódnak. Az első, korábbi csoportba tartoznak az Λ és ω , illetve Ω feliratos darabok (C. 120, 121). Ők a csehországi Čistevés és Poděbrady-ban feltárt kincsekben fordulnak elő. Ezt a csoportot a 10. század utolsó évtizedére keltezik. A pénzek későbbi csoportja (C. 132–135) csak a sziléziai Bystrzyca (Peisterwitz) került elő, amelyet 999 után rejtettek el.²¹

Az ismertetőjegy, amely Adalbert püspökre utal a denárokon, az isten keze. Ez az ábra megjelenik a már említett pénzeknél kívül a cseh pénzek két típusán is. Az első típust az ábrázolás alapján „kéz-kereszt” (korábban „friesisch”) típusnak hívják. A másodikat „kéz-mellkép” (vagy „Ethelred”) típusnak nevezik. Teljesen egyértelmű, hogy ebben az esetben az angolszász II. Ethelred (978–1016) király pénzei szolgáltak előképkül. (A „first hand” illetve „second hand” típusokról van szó, amelyeket 979–985 illetve 985–991 között vertek.) Csehországban ezeket a pénzeket legkorábban a 980-as években utánozhatták. A cseh „Ethelred” típus esetében, amely a „second hand” típust utánozza, ez csak 985 után történhetett. A „kéz-kereszt” típus esetében elméletileg ez néhány évvel korábban is történhetett.²²

Tekintsük át tehát a feliratok elemzéséből adódó lehetséges következtetéseket. A püspöki pénzeknél a körirat első részén a fejedelem nevet találjuk retrogradan (viszafelé) írva. Eddig figyelmen kívül hagyták, hogy ez a név ebben a formában és ezen a helyen fordul elő II. Boleszláv „kéz-kereszt” (C. 119), „Ethelred” (C. 122, 123, 128–130, 136, 139, 140) és végül „kéz-templom” (C. 133, 135, 143) típusú pénzein. A legszorosabb kapcsolat a püspöki és fejedelmi pénzek között tehát világosan megnyilvánul az „Ethelred” típus és a „kéz-templom” típus esetében. Ezt a megállapítást megerősítik azok a megfigyelések, hogy uncialis ϵ betű a köriratban főleg ezeknél a típusoknál fordul elő. A „kéz-kereszt” típus feliratában a kapitális E betű van túlnyomó többségben. Továbbá mindkét esetben ugyanazokat a betűhibákat figyeltük meg, azaz a D-t a B helyett (C. 130.) és egy fordított D-t az uncialis ϵ helyett (C. 135.). Továbbá a püspöki denárokon az A áthúzás nélkül (Λ) fordul elő. Az „Ethelred” típusra az áthúzott A betű progresszív formája a jellemző, mialatt a „kéz-kereszt” típuson mindkét forma (A és Λ) megvan. A püspöki pénzek és a fejedelmi pénzek rokonságából következik tehát, hogy mindkettőnek ugyanabban az időben kellett készülni, tehát 990 után.

Hasonló eredményre jutunk akkor is, ha a pénzek súlyát vizsgáljuk. A 6 darab átlagsúlya 1,313 g és a 4 db a régebbi változatból 1,367 g.²³ Ez megfelel a magas súlynormáknak, amely szokásos volt 985 és 995 között. Mind a korábbiak, mind a későbbiek határozottan könnyebbek a cseh pénzeknél.²⁴

A leletek elemzése semmi újat nem hoz Adalbert püspök pénzeinek datálása szempontjából. Jelenleg 7 kincset ismerünk (1. térkép), amelyek a püspöki pénzeket tartalmazzák:

1. Čistěves (Csehország) 10. század vége (bizonytalan adatok)²⁵
2. Jarocin (Nagylengyelország) 1004 után²⁶
3. Nagyharsány (Magyarország) 1006 után²⁷
4. Kąty (Eckstelle) Nagylengyelország) 1000 körül, 1006 után vagy 1014 után²⁸
5. Lisówek (Leissow) Nagylengyelország) 1011 után (2 db)²⁹
6. Miastko (Rummelsburg) (Pomeránia) 1011 után³⁰
7. Quillitz (Pomeránia) 1016 után³¹

E. Fiala megállapítása, hogy a fölhameni kincsben (Gottland) is szerepelt püspöki denár és 991 után rejtették el, nincs megerősítve.³²

A legrégebbi kincs – eltekintve Čistěvestől – 1004 után, valószínűleg 1010 körül lett elrejtve. Semmi okunk nincs tehát arra, hogy az Adalbertnek tulajdonított pénzeket már püspökségének első periódusára helyezzük, vagy a Szlavnik pénzverés kezdetére. Ebből következik, hogy a pénz csak püspökségének második periódusában, tehát legvalószínűbben 992-ben keletkezhetett.

A leletek elemzése nem csak a keletkezéshez nyújt információt, hanem a keletkezési helyükhöz is. Mint már utaltam rá, Z. Petrář hívta fel a figyelmet arra, hogy máig egyetlen darab sem került elő belőlük bizonyítottnak Csehországban. Való igaz, hogy a nagy és jól elemzett kincsekben, amelyeket 995 után rejtettek el, mint Poděbrady, Stara Boleslav, nem ismertek. Ellenben koncentrálódnak Nagylengyelország és Pomeránia területén. Ezzel állhat kapcsolatban az a vélekedés, hogy a köriratban szereplő Boleszlav nem cseh, hanem lengyel fejedelem. Azaz a denár Bátor Boleszló engedélyével jött létre, és vagy a gniesnoi érsek, Radim Gaudentius vagy Unger poseni püspök verette. Az utóbb megnevezetre utalhatna a jelek olvasata a kéz ábrázolásánál, azaz AO – VN. A két első betű ábrázolna egy torzult alpha–omegát, a két második pedig Unger püspök nevének kezdőbetűi lennének. Ez a hipotézis azonban mégis túl merész, valószínűbb a pénzek eredetének hagyományos feltevése. Emellett szól egy példány bizonytalan jelenléte a čistěvesi kincsben és a nagyharsányi (Magyarország) leletben. Itt a számunkra érdekes denár (3. kép) más cseh pénzek kíséretében jelenik meg. A lengyel pénzek ellenben hiányoznak, ami megerősíti a szabályt, hogy lengyel pénzek semmilyen leletben nem kerültek elő, amelyeket a lengyel területtől délre találtak.³³ Az a megállapítás, hogy nekünk itt cseh pénzzel van dolgunk, azonban még nem magyarázza meg szokatlan elterjedésüket a leletekben. Ez a kérdés tehát megoldatlan marad. Csak az állapítható meg, hogy a hercegi pénzekkel összevetve más elterjedési és forgalmi módja volt ezeknek a pénzeknek.

A jelek jelentését sem tudjuk megmagyarázni, melyek a kéznél és a templomnál találhatók. Erre persze a legegyszerűbb lenne azt mondani, hogy semmi különös jelentésük nincs, az alfát és omegát, illetve a bajor-cseh körből való templomokon szereplő konvencionális feliratokat (ONC, MAO stb.) ábrázolják. Az a tény azonban, hogy ezek a jelek itt különösen kidolgozottak, mindenesetre figyelemre méltó. A fő oldalon két helyett négy van, és a hátapon is előfordulnak fenn, a templomromzat mindkét oldalán, bár nem tudni, milyen sorrendben (függőlegesen vagy vízszintesen) kell őket olvasni. Azt sem tudni, vajon 180°-kal kell-e őket elfordítani. Az azonban kétségtelen, hogy itt tükörfírásról van szó, amint az a visszafelé haladó köriratból is adódik. A kéznél VN – AO, V – A/N – O vagy AN – VO olvasható (ha az ember a betűket 180°-kal elfordítja). Csak az utolsó verziónak van értelme (anuo, annuo, -ere), aminek jelentése: „a jellel engedélyezzük, beleegyezzünk, megerősítjük”. A templomromnál első betűként – ha visszafelé olvassuk – az L áll, mely 180°-kal van elfordítva. A második betű, amit az embernek szintén következetesen el kell fordítani, egy A. A templom belsejében az utolsó betű egy O, amelyet megelőz az VM, VAN, LAN ligatúra, illetve 180°-kal elfordítva AVNO vagy ANVO felirattal van dolgunk. Ez ismét nem ad egyértelmű jelentést, de figyelemre méltó az a körülmény, hogy az utolsó verzió a fő oldalon olvashatóval összhangban van. Be kell ismerni, hogy a jelek az istenkéznél és a templomnál továbbra sem oldhatóak fel. Fennáll persze az a lehetőség is, hogy őket (vagy az egész feliratot, pl. Adalbertus) a vésnök rontotta el, aki analfabéta volt. Az sem kizárható, hogy ez az ember csak a feliratokhoz kapott egy mintát, és az ábrát, illetve az öt kísérő jegyeket saját ízlése szerint választotta ki, és képességei szerint véste meg.

Az e kérdésben fennálló homályosság nem befolyásolja megítélésünket ezen pénztípussal kapcsolatban, amelyet már fentebb meg tudtunk állapítani a hátlapi felirat új olvasata alapján. Nagy biztonsággal feltételezhető, hogy Adalbert püspök denárával van dolgunk, amely Boleszlav fejedelem támogatásával Prágában készült. A pénzverés kezdete alkalmasint a 992. évre tehető. Ez később is folytatódhatott, amire a sokkal torzabb köriratú verőtővel készült példányok utalnak. Meglepő a püspök és környezete gondosságának hiánya a korrekt verőtővek készítésénél. Miután a vésnök a mintát leadta, valószínűleg senkit sem érdekelt az előállított munka minősége.

Ezt a jelenséget jól ismerjük a világi pénzverető urak verdéiben a már régóta kereszténnyé vált országokban is. Egy „homines litterati” környezetében mégis mást vártunk volna.

Végezetül még írjunk pár szót a pénz két másik típusáról, amelyeket viszonylag rövid ideje kapcsolnak Adalberthez. Az első típus egyetlen példányban ismert, amely a Podébrady kincsben került elő (4. kép). Egyik oldalán Isten keze látható és egy teljesen torz felirat, amely talán Prága nevét rejtheti. A másik oldalon egy kereszt ugyancsak egy torz felirattal. Radoměřský + ADAL[bertus] (ep)IZCO[pus] olvasatot adott.³⁴ Valószínűnek látszik, hogy itt Boleszlav fejedelem teljesen eltorzítva írt nevével találkozunk: [b]O[I]E-ZIBVA DVX.

A második típus is egyetlen példányban ismert (5. kép). Csak néhány éve fedezték fel egy kincsben, amit pedig már 1871-ben találtak Öster Ryttesben Gottlandon (1027 után rejtették el). Ezen a pénzen is isten keze van világosan olvasható felirattal: +AD[ALBE]RTVS. A másik oldalon pedig kereszt egy értelmetlen felirat töredékével: ...]VTNIVL[...³⁵ Ha a név nem is kétséges, mégsem biztos, hogy valóban egy 10. századi cseh pénzről van szó vagy esetleg egy észak németországi darabról. Azt pedig őszintén meg kell állapítanunk, hogy eddig még nem sikerült egy erről a területről származó pénzveretőre rámutatni, akihez a titokzatos pénzt köthettük volna.³⁶ Ez a kérdés tehát még megoldatlan.

Ebből következik, hogy jelenleg az egyetlen pénz, amelyet viszonylag biztonsággal Szent Adalberthez kapcsolhatunk az az, amely egy szokatlanul hosszú, kétrészes feliratot hordoz, amely a püspök és a fejedelem közös vállalkozásáról informál minket. Ezek a pénzek értékes forrásul szolgálnak nemcsak a numizmatika, hanem a történettudomány számára is.

Fordította Torbágyi Melinda

KOLBJØRN SKAARE*

Ecclesiastical coinage in medieval Norway

Shortly before 900 AD King Harald Fairhair was acknowledged king of united Norway. About one hundred years later king Olav Tryggvason (995–1000) introduced a royal coinage in Norway, when he in or about 995 AD issued silver pennies imitating the running Anglo-Saxon coin type. This type he knew very well from huge sums of tribute, the so-called *Danegeld*, that he had collected as commander-in-chief of the Viking Army campaigning in England. About the same time Christianity was introduced in Norway by royal decree, first – tentatively – by Olav Tryggvason, then – and finally – by Olav Haraldsson (1015–1030), that is St. Olav, Norway's patron saint.

The Church of Norway was placed under the supervision of the archbishop of Bremen, and later under the archbishopric of Lund, established in 1104. Lund, in the province of Scania (Skåne), now in Sweden, at that time belonged to Denmark. Nevertheless, the Church of Norway had from the beginning a complete dependence on royal authority, very unlike the supremacy of the Roman Catholic Church in other European countries.

In 1152 Norway, with its provinces overseas, was established as an archbishopric of its own, with its center in Nidaros (Trondheim), where the patron saint, Olav, had his grave in the Christ Church.

In the early 1220s King Håkon Håkonsson (1217–1263) conceded to the archbishop Guttorm of Nidaros as well as to his rightly elected successors "to have a moneyer with an assistant to coin silver to meet the need of the bishopric of St. Olav".¹ The concession document is not dated, but was probably written in (spring) 1222. The young King Håkon needed the archbishop's support in his struggle with the mighty Earl Skule, Håkon's father-in-law and rival to the power. The archbishop could, according to the concession, chose if he wanted his moneyer to cooperate with the King's moneyer and his assistants in the royal palace or, if he wanted him, to work in his own palace. The coins, however, should be produced with the fineness and weight that the King or his successors might decide.

It has been much discussed if there ever existed any ecclesiastical coinage in Norway before 1222, as a result of arbitrary assumption of coining rights or from some regular concession put down in documents now lost. Contemporary documentary evidence to Norwegian history earlier than 1200 is very insufficient indeed.

The main part of the coin material which today is kept from Norwegian coinage in the 12th and 13th centuries consists of small one-sided bracteates, overwhelmingly anonymous strikings. That makes the identification of the coining authority difficult, many times quite impossible. Even to decide, whether this authority may be royal or possibly ecclesiastical, is often problematic.

Two coins with a bishop holding crosier on the obverse in a big hoard of coins from the first part of the 12th century found in Fjerdingsrein, Heidal, Oppland in central Norway have been identified as products of ecclesiastical coinage of my country. Later on scholars have been inclined to regard this coin type as Danish, possibly issued by bishop Eskil (c. 1100–1133) of Viborg in Jutland.

Then there are two types of bracteates, with a patriarchal cross (the so-called *Cross Lorraine*) and upper part of a crosier respectively, both introduced, as it seems, around 1150. The archbishopric of Nidaros was established in 1152. Bracteates of the patriarchal cross-type were struck even later on, in the periods c. 1170–1205 and c. 1205–1260. In all these anonymity it is difficult to decide whether these types really reflect ecclesiastical coinage, or that the archbishops – respective bishops, as was the case in Denmark from the middle of the 12th century

* University Coin Cabinet, Oslo

¹ The coinage of the Norwegian archbishops is dealt with by K. SKAARE in the 'Erkebiskopenes utmyntning' chapter of his *Norges mynthistorie* 1, Oslo, 1995, 105–112, with references to the sources. One should also be aware of the unpublished thesis by Jon Anders RISVAAG, (Trondheim) "Erkebiskopen i Nidaros' utmynting i middelalderen. Med særlig vekt på erkebiskopens myntrett", written for a *candidatus philologiae* examen in history, in 1995.

– had a certain part of the income from the (royal) coinage, or that these were only two types among many other cross types and other more or less expressly Christian symbols that were used as coin motifs more generally.

Therefore we are not even quite sure that the Norwegian archbishop made immediate use of the 1222 concession of coining rights. Again, we have a lot of bracteate types which, around 1250, turned into a few main types, the most common ones showing a crown or a crowned head, and such clearly testifying themselves as products of a royal coinage.

One of the happiest moments in the author's numismatic life was when he one sunny day in Oslo discovered that a bracteate from an earlier church find previously identified as being of the common Crowned-head facing-type actually appeared to show a facing head with a *mitre* – a bishop's tall cap – instead of a crown. "Here," I could say to myself since there was nobody else to tell, "we have the earliest certain ecclesiastical coin of Norway!" The find in question being a cumulative find from a Norwegian medieval stave church could not give any chronological evidence of importance. The style and technical elements as weight, fineness, and shape of the blank indicated a date in the last third of the 13th century. Here we meet the powerful archbishop Jon Raude (1268–1282). Confrontations between the king (Magnus Lagabøte, 1263–1280) and the archbishop were tentatively tried to be solved through two agreements, of 1273 and 1277, both of which expressively mention the archbishop's coining rights.

When we in Scandinavia speak about *numismatic church finds* we especially think of small – mainly medieval – coins accumulated under the church floor through centuries. In the last forty years or so these finds have been frequently recovered by archaeological investigations occasioned by pipe-laying, replacement of the tiles, and other works on church floors. This material also includes finds from excavations of church ruins. The Norwegian church finds with their total of more than 21,000 coins from some 120 – mostly rural – churches present a welcome supplement to the hoards as the latter mainly consist of major coins.

The conflict between king and archbishop, however, went on and under King Eirik Magnusson's (1280–1299) minority, the regency cabinet of barons, withdrew – in 1281 – the archbishop's coining rights. Archbishop Jon Raude fled the country, and the following year he died in Sweden.

The coining rights of the Norwegian archbishop were not restored until 1458. At that time Norway had been, since 1380, in a personal union with Denmark. The Norwegian archbishop now became the natural head of the Norwegian State Council, and when the Danish-Norwegian king Christian I wanted to secure the throne for his elder son Hans, the return of the archbishop's coining rights was among his concessions to Norway.

When Hans succeeded his father as king, in his coronation charter he again mentions the coining rights of Nidaros and promises generally that the Norwegian coinage, which had been neglected for some one hundred years should be reestablished.

Only after that have we again types of ecclesiastical coins, *wittens* struck in the name of St. Olav (by the archbishop Gaute Ivarsson, 1474–1510 though not mentioned by name on the coins). His two successors, the archbishops Erik Valkendorf (1510–1522) and Olav Engelbrektsson (1523–1537) struck skillings (Erik Valkendorf also wittens and blafferts – two-pennies –, Olav Engelbrektssons also marks). Their coins on the obverse usually had the name of St. Olav, entitled REX NORWEGIAE, sometimes also the patron's image. The reverse bears the name and title (ARCHIEPISCOPUS NIDROSIENSIS) of the archbishop, and his family coat-of-arms: three wings around rose (Valkendorf), three fleurs-de-lys around rose (Olav Engelbrektsson *Lunge*).

According to Håkon Håkonsson's document on the archbishop's coining rights, the archbishop was allowed to coin for the bishopric of St. Olav, i.e. the bishopric of Nidaros proper. From the coin finds, not least the many coins from medieval churches in all parts of Norway, we note that the archbishop's coins, as well as the royal ones, must have circulated all over the country with any reciprocal restrictions.

During excavations of the archbishop's palace and associated buildings in Trondheim one has located the late medieval mint of the archbishop. From the late 15th century to the first third of the 16th century four workshops have been established on top of each other, partly due to destruction by fire. Each of these workshops had been equipped with three working tables, a fire-place and the characteristic chess-patterned floor of ceramic tiles.

The Lutheran reformation was introduced in Norway – on Danish order – in the year 1537. The last Norwegian archbishop, Olav Engelbrektsson, left Trondheim on Easter Day, April 1, and fled to the Netherlands.

Christian III (1535–1559), the promoter of the reformation now ruled Denmark and Norway. We do not know if King Christian was aware of the fact, that King Harald Hardråde of Norway, disliking the supremacy of the Bremen archbishop, in about 1050 had proclaimed that he, Harald himself, should be the archbishop of Norway. Anyway, from the year 1537 the king has been the head of the Norwegian state church. Nevertheless, this church of ours still uses the old symbol of the Catholic archbishopric as it was developed in the archbishop's mint at Trondheim.

KOLBJØRN SKAARE

Egyházi pénzverés a középkori Norvégiában

Nem sokkal 900 előtt Széphajú Harald elismert királya volt az egyesített Norvégiának. Mintegy száz évvel később Olav Tryggvason (995–1000) bevezette a királyi pénzverést Norvégiában. 995 körül ezüstpénzeket bocsátott ki az akkoriban forgalomban lévő angolszász pénztípusok mintájára. Ezt a pénzfajtát nagyon jól ismerte abból a nagy mennyiségű adóból, az ún. *Dangeld*ből, amit a csapatok főparancsnokaként az angliai viking hadjáratok során gyűjtött össze. Ugyanebben az időben vezették be Norvégiába királyi rendelettel a kereszténységet is. Először Olav Tryggvason, majd Olav Haraldsson (1015–1030) vagyis Szent Olav rendelkezett így.

A norvég keresztény egyház először a brémai, majd a lundi érsekség alá volt rendelve, melyet 1104-ben alapítottak. Lund Dél-Svédországban, Skåne megyében fekszik, ami akkor Dániához tartozott. A norvég keresztény egyház kezdettől fogva a királyi hatalomtól függött, nem úgy, mint más európai országokban, ahol a római katolikus egyházé volt a vezető szerep.

1152-ben Norvégiában – beleértve a tengeren túli tartományokat is (Grönland, Izland, Faröe, a Hebridák és Man-sziget) – egy érsekséget alapítottak Nidaros (Trondheim) központtal, ahol a város védőszentje, Szent Olav sírja található a Krisztus-templomban.

Az 1220-as évek elején Håkon Håkonsson (1217–1263) király beleegyezett, hogy Guttorm, Nidaros érseke és jog szerint választott utódai kapjanak egy pénzverőmestert és egy segédet, hogy pénzt verhesse nek a Szent Olav püspökség szükségleteire.¹ Az adományozó oklevél nincs keltezve, de valószínűleg 1222 tavaszán íródott. A fiatal Håkon királynak szüksége volt az érsek támogatására a nagyhatalmú riválisa – aki nem volt más, mint apósa, Skule gróf – ellen a hatalomért folytatott harcban. Az oklevél szerint az érsek dönthette el, hogy a pénzverőmester a királyi verdében vagy pedig a saját palotájában dolgozzon számára. A pénzek súlyának és finomságának azonban olyannak kellett lenni, amilyennek a király illetve utódai meghatározták.

Sok vita folyt arról, hogy volt-e egyáltalán valamiféle egyházi pénzverés Norvégiában 1222 előtt. Az egykorú dokumentumok Norvégia 1200 előtti történetére azonban nem elégségesek.

Az éremanyag legnagyobb része, amely a 12–13. századi norvég pénzverést reprezentálja kis, egyoldalas brakteátákból áll, melyek főként anonim veretek. Így nagyon nehéz, sőt szinte lehetetlen azonosítani kibocsátójukat. Még annak eldöntése is gyakran gondot okoz, hogy ezek veretője királyi vagy egyházi hatóság volt-e.

Két olyan pénz van, melyek előlapi ábrázolása egy püspök, aki pásztorbotot tart a kezében. Ezek a Közép-Norvégiában fekvő Fjerdingsre-in-i (Heidal, Oppland), 12. század első feléből származó nagy leletből valók, és a norvég egyházi pénzverés produktumainak tekinthetők. Később a kutatók úgy vélték, hogy ez a pénztípus a dán Eskild (ca. 1100–1133), Viborg (Jutland) püspökének a kibocsátása.

Továbbá van két brakteáta-típus: az egyik a pátriárka-keresztet (az ún. cross loraine, kettős kereszt, melynek hosszabb az alsó szára), a másik a püspöki pásztorbot felső részét ábrázolja. Mindkét típust 1150 körül kezdik el használni. Emlékezzünk csak vissza, a nidarosi érsekséget 1152-ben alapították! A pátriárka-kereszt brakteátát később is verték, ca. 1170–1205 és ca. 1205–1260 között. Az összes anonim veret esetében nehéz eldönteni, hogy valóban egyházi veretek, vagy a püspökök, érsekek csak a királyi pénzverésből származó jövedelem egy részét kapták meg, amint az szokásban volt Dániában a 12. század közepétől. Azt sem lehet biztosan tudni, hogy ez a két típus csak egyike a sok keresztet illetve egyéb keresztény szimbólumokat ábrázoló típus között, amelyeket általánosan használtak éremképként.

Nem vagyunk egészen biztosak abban sem, hogy a norvég érsekség azonnal élt-e az 1222-ben kapott pénzverési jogával. 1250 táján ismert egy csomó bracteata-típus, ami visszatér ahhoz a legközönségesebb éremképhez, ahol egy korona vagy egy koronás fő van. Ez pedig már önmagában is világosan bizonyítja, hogy ezek a darabok a királyi pénzverde produktumai.

Egyike volt a legszerencsésebb pillanatoknak „numizmatikus” életemben, amikor egy napsütéses délelőtt Oslóban felfedeztem egy brakteátát egy kora középkori templom-leletben, amit korábban egy közönséges koronás fej típusnak határoztak meg, pedig nem korona, hanem egy mitra (püspöksüveg) volt a fejen. Ekkor azt mondtam magamban – hisz senki más nem volt ott, akinek mondhattam volna –: „*megvan az első biztosan egyházi veresű pénz Norvégiában*”. A felfedezésem azonban nem nyújtott semmiféle kronológiai támpontot, mivel a szóban forgó lelet egy középkori norvég fatemplom felhalmozódott éremanyagának része. A stílus, a technikai elemek, mint a súly, finomság és a lapka formájának vizsgálata alapján a 13. század végére lehet keltezni a darabot. Ekkor volt hatalmon Jon Raude (1268–1282) érsek, akinek ellentétei voltak a királlyal (Magnus Lagabøte). Két egyezményrel próbálták megoldani a konfliktust 1273-ban és 1277-ben. Mindkettő világosan említi az érsek pénzverési jogát.

Skandináviában az ún. *templom-leletek*en azt kell érteni, hogy a fatemplomok hajópadlójának résein át az évszázadok folyamán lepotyogott, főként középkori pénzek az utóbbi 40 évben a templomok feltárása és restaurálása során felszínre kerültek. Mintegy 120 templomból közel 21 000 érem került elő, amelyek kiváló kiegészítést nyújtanak a kincsleletekhez, mivel azok főleg nagyobb címletekből állnak.

A konfliktus az érsek és a király, a kiskorú Erik Magnusson (1280–1299) között tovább folytatódott. A kiskorú király felett gyámságot gyakorló Bárók Tanácsa 1281-ben visszavonta az érsek pénzverési jogát. Jon Raude elmenekült az országból, és a következő évben meghalt Svédországban.

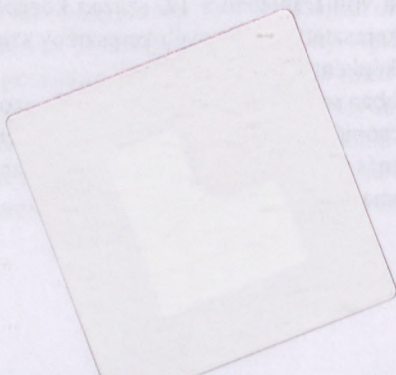
A pénzverés jogát a norvég érsekek 1458-ig nem kapták vissza. Norvégia 1380-tól perszonálunióban volt Dániával. Ekkor a norvég államtanács feje az érsek volt, és amikor a norvég–dán király, I. Keresztély (1450–1481) biztosítani akarta a trónt idősebb fia, Hans számára, visszaadta az érsek pénzverési jogát, amely a Norvégia felé tett engedmények egyike volt. Amikor Hans király lett, koronázási chartájában ismét megemlíti Nidaros pénzverési jogát, és általában megígéri, hogy a több mint száz éve szünetelő norvég pénzverést újra indítja. Ekkor újra van egyházi pénztípus, a *witten*, amit Szent Olav nevével vertek. Geute Ivarsson érsek (1474–1510) bocsátotta ki, bár neve nem szerepel a pénzekben. Utódai, Erik Valkendorf (1510–1522) és Olav Engelbrektsson (1523–1537) *skillinget* verettek. Erik Valkendorf *wittent* és *blaffert* (kétpennys) is veretett, Olav Engelbrektsson pedig márkát. Az ő pénzeik előlapján többnyire Szent Olav neve van, mint *rex Norwegiae* és néha az ábrázolása is. A hátlapon az érsek neve és címe, *Archiepiscopus Nidrosiensis*, szerepel a családi címerrel, három szárny a rózsakörül (Valkendorf), három lilium a rózsakörül (Olav Engelbrektsson *Lunge*).

Håkon Håkonsson (1217–1263) oklevele az érseki pénzverési jogról engedélyezte a pénzverést a nidarosi Szent Olav püspökségnek. Az egész Norvégia területén előkerülő éremleletek, nem utolsósorban a középkori *templom-leletek* alapján megállapíthatjuk, hogy az érseki és királyi pénzek az egész ország területén bármiféle korlátozás nélkül forgalomban voltak.

A trondheimi érseki palota és a hozzá kapcsolódó épületek feltárása során megállapították az érsekség késő középkori pénzverdéjének helyét. A 15. század végétől a 16. század első harmadáig négy műhely követte egymást, melyeket részben tűz pusztított el. Ezek mindegyike három munkaasztallal, egy tűzhellyel és a jellegzetes saktábla mintás padlócsempével volt berendezve.

A lutheránus vallást 1537-ben – dán rendeletre – vezették be Norvégiában. Az utolsó norvég érsek, Olav Engelbrektsson április 1-jén, húsvét napján hagyta el Trondheimet és Hollandiába menekült. III. Keresztély (1535–1559), a reformáció elősegítője uralta ekkor Dániát és Norvégiát. Nem tudjuk, hogy a király tudatában volt-e annak, hogy Harald Hardråde, Norvégia királya nem szeretve a brémai érsekség szupremáciáját 1050 táján kinyilvánította, hogy ő, Harald lesz Norvégia érseke. Mindenesetre 1537-től a király lett a norvég egyház feje. Mindazonáltal a mi egyházunk még mindig a katolikus érsekség régi jelképét használja, ahogy az a trondheimi érseki verdében kialakult.

Fordította Bíróné Sey Katalin

IVAN MIRNIK*

Coins from the early Croatian graves

Speaking of Croatia we must not forget that we have in mind the historical Triune Kingdom of Croatia, Slavonia and Dalmatia¹. This term has had a different geographical meaning in course of its long history, but in order to simplify it, let us say that in its early period Croatia covered the Eastern Adriatic Coast, reaching as far as the Gvozd Mountain in the northwest. Dalmatia, after the arrival of the Croats in the 7th century AD, shrunk merely to the few fortified Byzantine cities, easily reached by imperial galleys. The Slavonian part of the Triune Kingdom spread all along the southern part of the Pannonian Plain situated below the Mura and the Drava.

It is a well-known fact that the rulers of the national Croatian dynasties, ruling from the early 9th century AD until 1102, when the so-called *pacta conventa* (the union of the Kingdom of Croatia, Dalmatia and Slavonia and that of Hungary) was realised, never issued coins of their own. Byzantine currency continued to be in circulation in the realm for a long time². It was gradually replaced by Venetian, other Italian (Verona) or even local money (Split), all along the eastern Adriatic coast. In Slavonia from the times of St. Stephen I there was Hungarian money and other western (English, French) or even occasional Oriental (Abbassid) money, in scarce quantities. This is proved by sporadic coin finds, the few coin hoards – there was extremely little money in circulation in the period between the 7th and 10th centuries – and from the 12th century on by various written documents as well. The best analysis of coin circulation in that area between 820 and 1355 AD has been given by D.M. Metcalf³.

DALMATIA

Thus Byzantine money covered the necessities of the Dalmatian population for many centuries, as witnessed by the coins excavated on various sites, such as the Dubrovnik Cathedral complex⁴, the islet of Majsan (St. Maxim) near Korčula⁵, or the dominating hill-fort of Bribir (*Varvaria*) near Šibenik.

Out of the 714 coins found under the Dubrovnik Cathedral 2% were ancient Greek, 12.1% Roman Imperial, 28.7% Byzantine, 35.7% Dubrovnik/Ragusan, 2% Venetian, 1% Ottoman or Arab, Bar/Antivari 1%; Kotor/Cattaro 0.33%, 0.33% Papal State, 0.17% Naples, 0.17% Milan, 0.17% Siena, 0.17% Tyrol, 0.33% Austro-Hungary, 0.17% modern coin, and 16.05% unidentifiable. Byzantine coins found in Dubrovnik⁶ are very interesting and they date from the reign of Justinian I to that of Andronicus II. There is a vacuum between the late 4th century and Justinian coins, but the number of Byzantine coins increases from the 8th century onwards. There is a massive import of 10th–11th century anonymous copper *folles* from the mint in Constantinople (26.2% of all Byzantine coins from Dubrovnik), and again an influx of copper *tetarera* of Alexius I Comnenus (1081–1118) from the Thessalonican mint (10.35% of all coins found in Dubrovnik and 36% of all Byzantine issues there).

A third wave of Byzantine currency occurred under Michael IV the Paphlagonian (1034–1041). The Archaeological Museum and the Museum of Croatian Antiquities, both in Split, hoard considerable quantities of *histamena* of Romanus III Argyrus (1028–1034)⁷, but such coins can be found in other collections and in private ownership as well. Their number in other collections abroad is less impressive. According to one opinion

* Archaeological Museum, Zagreb

¹ PALLUA 1990.

² RAČKI 1890. 97; BUDAK 1994. 148, 150, 161; GOLDSTEIN 1992. 44–45, 62–63; 1995. 374–382.

³ METCALF 1965; 1979.

⁴ MIRNIK 1995.

⁵ MIRNIK 1982; 1985.

⁶ MIRNIK 1995.

⁷ DELONGA 1981; MAROVIĆ 1998.

an imperial galley loaded with gold ran ashore and was plundered by the local prince Stephen Vojislav of Zeta⁸. This shipwreck resulted in a wide distribution of gold *nomismata* of Romanus III Argyrus, all along the coast and deep inland⁹, reaching also Hungary¹⁰. Another theory is that Romanus III twice awarded the Zadar proconsul Dobronja, who was probably identical with the proconsul Gregory¹¹. Frane Bulić explained the presence of these coins with a relative state of prosperity and trade¹² and a similar plausible explanation has been offered by Ivan Marović¹³. After the fall of Constantinople in 1204 it was the mint of Venice, which dominated the Eastern Adriatic shore for centuries, until Napoleon's troops mercilessly invaded and pillaged the ancient and wise *Serenissima*. Only a few years later the fate of Venice befell the other Adriatic republic, that of Dubrovnik (Ragusa). From the early 13th century onwards there were also active local mints (Split, Zadar, Šibenik, Trogir, Hvar, Kotor) of which the one in Dubrovnik was an example of longevity and richness of types and denominations.

The Slavonian Kingdom was penetrated as late as the 12th century AD by Western money (thin irregularly struck silver Frisatic currency), joined soon by Hungarian silverlings. Beautiful new Slavonic currency, struck out of fine silver, with the exquisite marten on the obverse, appeared after Slavonia recovered from the catastrophic Mongol invasion in 1242. It dominated the Slavonian market – and even wider – for a long time, until its heyday was brought to an abrupt end by the Croato-Hungarian King Ludovic I the Great (1342–1382).

Speaking of coins found individually, many Early Croatian cemeteries (Fig. 1.) have been excavated¹⁴ and among many simple graves princely graves with abundant grave-goods (jewellery, weapons, pottery, buckets)¹⁵ which cannot for practical reasons be discussed here. Some also contained coins as obols¹⁶. The very many graves containing pierced and worn Roman or other coins¹⁷ are not analysed here, as such coins were used as jewellery only. Roman coins, pierced or not, were very frequently been unearthed in graves of the Migration Period in Pannonia, too¹⁸. Coins buried together with the deceased always facilitate but not fix the dating of the burial (*terminus post quem* or *terminus ante quem non*)¹⁹.

Knin, together with Nin (*Aenona*) and Solin (*Salona*), one of the capitals of old Croatia, with its surroundings is known for the many important rich excavated sites (Sv.Spas/ St. Saviour Hill in Knin itself, the Early Croatian churches and grave-yards of Biskupija – Crkvina, Katića Bajami, Bukorovića podvornica; Cecela, Kapitul, etc.), and is of greatest value for any scholar studying the Early Croatian period. These rich and valuable sites have been correctly excavated and thoroughly documented by serious scholars and professional archaeologists, according to the methods of their times, and the results have fortunately been published and republished on several occasions. Several sites have undergone revised excavations. Therefore their value remains intact and constant, beyond the reach of distortion of data in publications and other media in recent times. While the relatively modest recorded individual coin finds from the area reflect some sections of the usual monetary circulation of the region and there are no anomalies or surprises, the finds of coins in Early Croatian graves in this very centre of the mediaeval Croatian state are highly important²⁰.

Returning now to the topic of this article, it has been established that the earliest and most interesting stratum of coin-dated graves in the coastal region is represented by the graves dated with gold coins (Biskupija near Knin, Nin near Zadar, Trilj near Sinj). The coins in question are always the *solidi* of the Byzantine emperors Constantine V Copronymus (741–775), his son Leo IV, the Khazar (from 751) and his father Leo III, the Isaurian (717–741), already dead when the coins were struck. These *solidi* were found as obols of the deceased Croatian princes in the grave-yard surrounding St. Mary's basilica at Biskupija – Crkvina²¹ indicating the still strong pagan tradition of placing an obol into the grave the Croats had brought with them to their new homeland, where they very soon became Christians in the 7th century AD. The burial of these princes is usually dated to

⁸ METCALF 1963, 1965.

⁹ MIRNIK 1981; JAKŠIĆ 1982.

¹⁰ GEDAI 1969. 109–110

¹¹ JAKŠIĆ 1982. 180–182; MAROVIĆ 1996. 305, 320

¹² VAHD 18 (1895) 78

¹³ MAROVIĆ 1998.

¹⁴ JELOVINA 1976; EVANS 1989; GOLDSTEIN 1995. 188, 322–327, 378

¹⁵ GOLDSTEIN 1995. 213–214

¹⁶ GOLDSTEIN 1995. 213

¹⁷ JELOVINA 1976. 114–115; Starohrvatski Solin 1992. 100, 119, 120; CETINIĆ 1998. 78–79, 154, 183, 197, 229, 151, Pls. 28, 51

¹⁸ HUSZÁR 1954.

¹⁹ GIESLER, J. 1981 137–138

²⁰ MIRNIK 1993.

²¹ JELOVINA 1976. 21–24, 68–69, 116, 124; MIRNIK 1993. 208–210

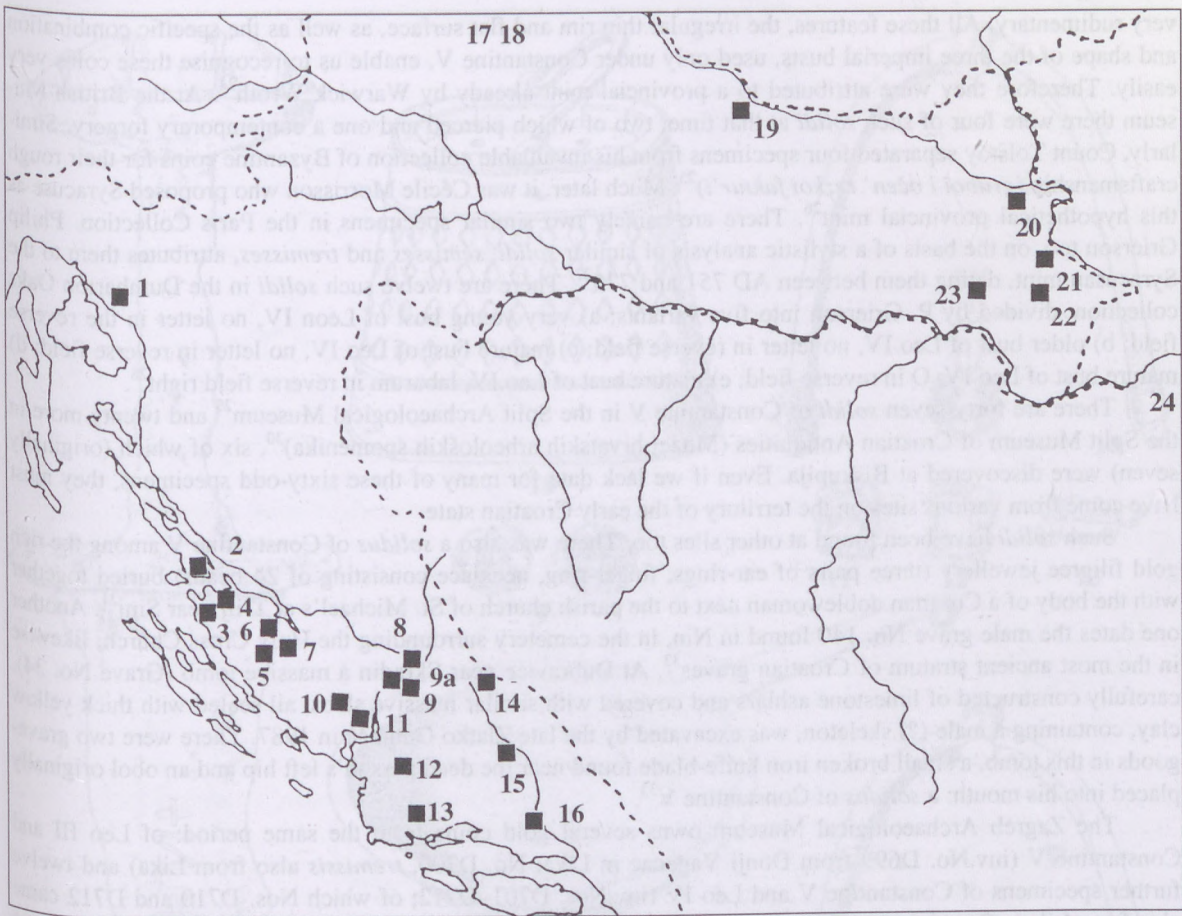

Fig. 1.

Cemeteries and graves in Croatia: 1. Stranče-Gorica; 2. Darač Bošnjaci; 3. Nin - Holy Cross; 4. Nin - Ždrijac; 5. Biljane Donje - Begovača; 6. Kašić - Grede; 7. Kašić - Mastirine; 8. Maljkovo - Greblje; 9. Knin - Biskupija - Crkvina; 9a. Knin - Holy Saviour; 10. Bribir; 11. Dubravice; 12. Danilo - Eraci; 13. Bijaći - St. Martha; 14. Cetina - Holy Saviour (= Vrh rika); 15. Stara Poveljana; 16. Trilj; 17. Đelekovec; 18. Starigrad; 19. Josipovo; 20. Bijelo Brdo; 21. Vukovar - Lijeva Bara; 22. Svinjarevci; 23. Vinkovci - Meraja; 24. Petrovci Donji.

the late 8th and/or early 9th century²². All have been found within the boundaries of the Early Croatian state. The *solidi*, showing some traces of circulation, look like this:

Obverse: CO N ST (remains of the names of Constantine and Leo). Busts of Constantine V, bearded, left, and Leo IV right, both facing, wearing crowns with cross, clad in chlamydes; cross between the heads.

Reverse: dN OL EONPAMuL. Bust of Leo III, bearded, crown with cross on his head, dressed in loros, holding a cross in his right hand, facing.

Seven of such *solidi* were excavated in 1891-92 at Biskupija near Knin (the site of Crkvina, St. Mary's basilica)²³ in almost contemporary princely graves, found in the deepest layer at a depth of more than 3.00 metres. The bodies were buried in wooden coffins and deposited in a simple grave. The body buried in the sarcophagus was also covered with a veil.

Such *solidi* with their rough and superficial craftsmanship and the very schematically interpreted imperial busts differ very much from those struck at the imperial mint in Constantinople. The inscriptions too are usually

²² VINSKI 1970; 1983; BELOŠEVIĆ 1980. 14, 69-70, 108, 116, 131

²³ JELOVINA 1976. 21-24, 68-69, 116, 124

very rudimentary. All these features, the irregular thin rim and flat surface, as well as the specific combination and shape of the three imperial busts, used only under Constantine V, enable us to recognise these coins very easily. Therefore they were attributed to a provincial mint already by Warwick Wroth²⁴. At the British Museum there were four of such *solidi* at that time, two of which pierced and one a contemporary forgery. Similarly, Count Tolstoy separated four specimens from his invaluable collection of Byzantine coins for their rough craftsmanship (*gruboi i očen' rezkoi faktur'i*)²⁵. Much later, it was Cécile Morrisson who proposed Syracuse as this hypothetical provincial mint²⁶. There are namely two similar specimens in the Paris Collection. Philip Grierson too, on the basis of a stylistic analysis of similar *solidi*, *semisses* and *tremisses*, attributes them to the Syracusan mint, dating them between AD 751 and 775²⁷. There are twelve such *solidi* in the Dumbarton Oaks collection, divided by P. Grierson into five variants: a) very young bust of Leon IV, no letter in the reverse field; b) older bust of Leo IV, no letter in reverse field; c) mature bust of Leo IV, no letter in reverse field; d) mature bust of Leo IV, O in reverse field; e) mature bust of Leo IV, labarum in reverse field right²⁸.

There are forty-seven *solidi* of Constantine V in the Split Archaeological Museum²⁹ and twenty more in the Split Museum of Croatian Antiquities (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika)³⁰, six of which (originally seven) were discovered at Biskupija. Even if we lack data for many of these sixty-odd specimens, they must have come from various sites on the territory of the early Croatian state.

Such *solidi* have been found at other sites too. There was also a *solidus* of Constantine V among the rich gold filigree jewellery (three pairs of ear-rings, finger-ring, necklace consisting of 24 beads) buried together with the body of a Croatian noblewoman next to the parish church of St. Michael's at Trilj near Sinj³¹. Another one dates the male grave No. 140 found in Nin, in the cemetery surrounding the Holy Cross Church, likewise in the most ancient stratum of Croatian graves³². At Dubravice near Skradin a massive tomb (Grave No. 34), carefully constructed of limestone ashlar and covered with similar massive slabs, all sealed with thick yellow clay, containing a male (?) skeleton, was excavated by the late Zlatko Gunjača in 1987. There were two grave-goods in this tomb, a small broken iron knife-blade found near the dead person's left hip and an obol originally placed into his mouth: a *solidus* of Constantine V³³.

The Zagreb Archaeological Museum owns several gold coins from the same period: of Leo III and Constantine V (inv.No. D699 from Donji Vaganac in Lika; No. D700, *tremisses* also from Lika) and twelve further specimens of Constantine V and Leo IV (inv.Nos. D701–D712; of which Nos. D710 and D712 came also from Lika). One can speculate that some of the *solidi* found here in Croatia must have reached various numismatic collections in the Austro-Hungarian Empire. Thus there is one specimen at Klosterneuburg³⁴.

Such a large number of Syracusan *solidi* of Constantine V Copronymus seems to witness that at the time trade between Sicily and Croatia was flourishing. Similarly enough, but for entirely different reasons already mentioned, this situation was repeated again in the 11th century, this time with the *solidi* of Romanus III Argyrus (1028–1034)³⁵.

It must be mentioned that most of the known strikes of Constantine V have been deliberately strongly or more lightly scratched at one or both sides, possibly as a test for identification in face of frequent contemporary forgeries, or even filed or cut around the edge in order to obtain gold. There are even cases when only the central part of the circumcised coin survived. This brings us to the use of money scales in everyday life in a mediaeval city, because the weight of the denominations varied. Many gold coins of Romanus III show scratches, too³⁶.

²⁴ WROTH 1908. 383

²⁵ TOLSTOJ VIII 1914. 957, Nos. 41–44

²⁶ MORRISSON II, 471, 32/Sy/AV/01–02

²⁷ GRIERSON 1973. 295–296, 308–310

²⁸ GRIERSON 1973. 308–310

²⁹ MAROVIĆ 1966. 38

³⁰ DELONGA 1981 211–216, Nos. 15–34; inv. Nos. 558, 560, 566, 573, 585, 614, 4058–4070

³¹ KARAMAN 1921; BELOŠEVIĆ 1980. 14, Pl. lxxxiv

³² JELOVINA 1976. 52; BELOŠEVIĆ 1980. 22, 130, 139 Pl. lxxxv, 2

³³ GUNJAČA, Z. 1987. 148–149, figs. 1–3

³⁴ ALRAM–DENK–SZAIVERT 1989. 227, br.7061

³⁵ METCALF 1963; MIRNIK 1981; JAKŠIĆ 1982; MAROVIĆ 1998.

³⁶ MAROVIĆ 1998. 315–316, 324–327

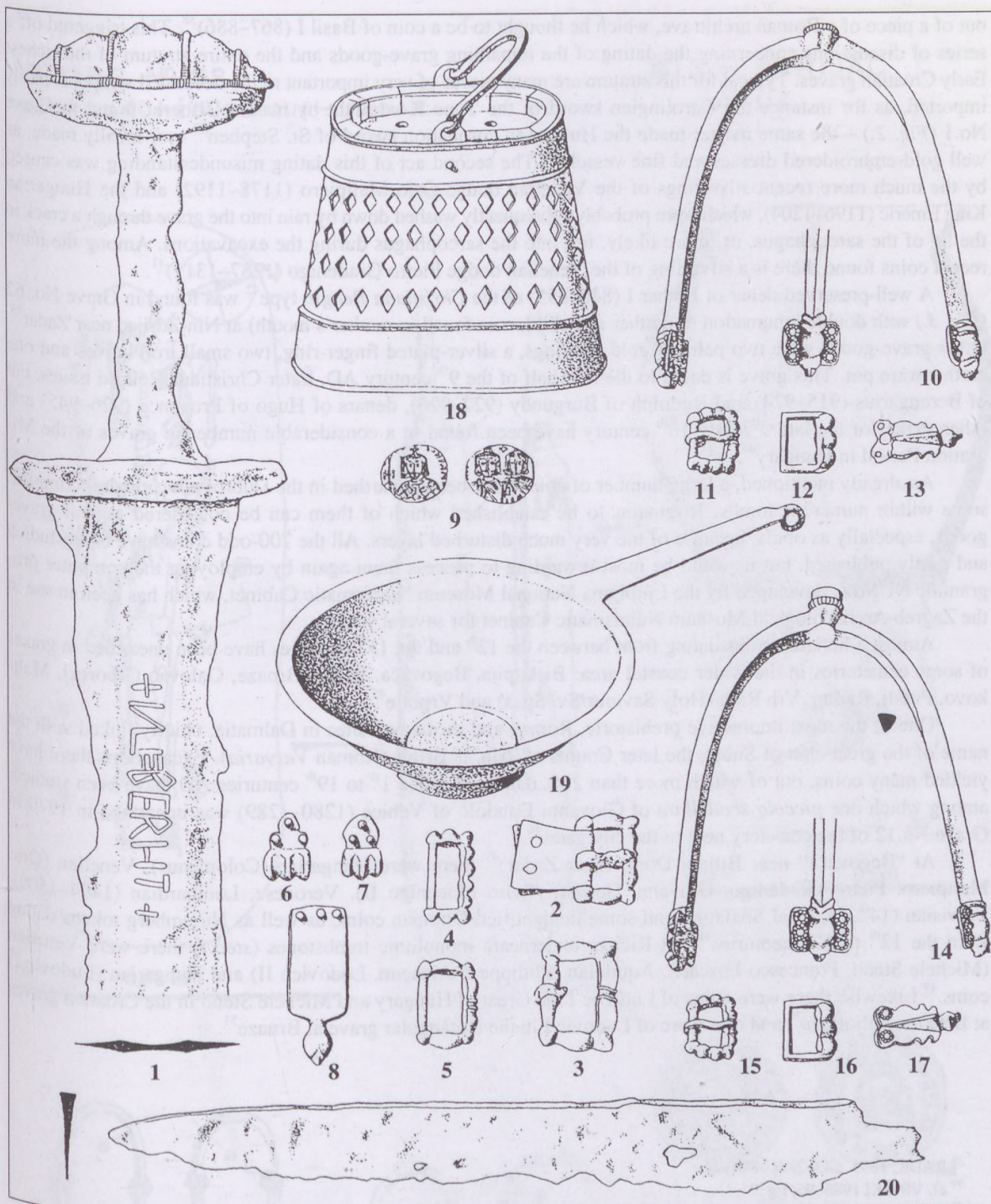

Fig. 2. Biskupija – Crkvina, Grave No. 1 (VINSKI 1983)

Prof. Don Sime Ljubić (1822–1896), Croatian archaeologist, historian and numismatist, director of the Archaeological Department (now the Zagreb Archaeological Museum) of the Zagreb Croatian National Museum, was the first to study the *solidi* from Biskupija, and having consulted the existing literature gave the verdict that most of the coins in question belonged to Constantine V³⁷ except for the one found in the sarcophagus cut

³⁷ SABATIER II, 1862. Pl.xl, 16

out of a piece of a Roman architrave, which he thought to be a coin of Basil I (867–886)³⁸. This triggered off a series of discussions concerning the dating of the remaining grave-goods and the entire stratum of the richest Early Croatian graves. Typical for this stratum are many pieces of very important richly decorated weapons, partly imported, as for instance the Carolingian sword of the Type K wrought by master Ulfberht found in Grave No.1 (Fig. 2.) – the same master made the Hungarian coronation sword of St. Stephen³⁹ – or locally made, as well gold-embroidered dresses and fine vessels⁴⁰. The second act of this dating misunderstanding was caused by the much more recent silverlings of the Venetian dodge Orio Malipiero (1178–1192) and the Hungarian King Emeric (1196–1204), which were probably subsequently washed down by rain into the grave through a crack in the lid of the sarcophagus, or, more likely, fell into the sarcophagus during the excavations. Among the more recent coins found there is a silverling of the Venetian dodge Pietro Gradenigo (1287–1311)⁴¹.

A well-preserved denar of Lothar I (840–855) of the *Christiana Religio* type⁴² was found in Grave No. 62 (Fig. 3.) with double inhumation (a mother and child, coin found in mother's mouth) at Nin-Ždrijac near Zadar⁴³. Other grave-goods were two pairs of gold ear-rings, a silver-plated finger-ring, two small iron knives and one earthenware pot. This grave is dated to the first half of the 9th century AD. Later *Christiana Religio* issues, but of Berengarius (915–924) and Rudolph of Burgundy (922–926), denars of Hugo of Provence (926–945) and other strikes of the late 9th/early 10th century have been found in a considerable number in graves of the Migration Period in Hungary⁴⁴.

As already mentioned, a large number of coins have been unearthed in the Dubrovnik cathedral complex, some within numerous tombs. It remains to be established which of them can be considered as real grave-goods, especially as obols, because of the very much disturbed layers. All the 700-odd coins have been studied and partly published, but it would be most rewarding to process them again by employing the computer programme NUMIZ, developed by the Ljubljana National Museum Numismatic Cabinet, which has been in use in the Zagreb Archaeological Museum Numismatic Cabinet for several years.

Almost a hundred coins dating from between the 12th and the 15th centuries have been unearthed in graves of some cemeteries in the wider coastal area: Biskupija, Begovača, Bisko, Brnaze, Galovac Grborezi, Maljovo, Putalj, Radun, Vrh Rika (Holy Saviour/Sv. Spas) and Vrpolje⁴⁵.

One of the most impressive prehistoric, Roman and mediaeval sites in Dalmatia, chiefly linked with the name of the great clan of Šubić, the later Counts of Zrin, is Bribir (Roman *Varvaria*). Excavations there have yielded many coins, out of which more than 200, dating from the 1st to 19th centuries AD, have been studied, among which one *piccolo scodellato* of Giovanni Dandolo of Venice (1280–1289) was unearthed in 1970 in Grave No.12 of the cemetery next to the city gates⁴⁶.

At "Begovača" near Biljani Donji (near Zadar)⁴⁷ there were Hungarian (Colomanus), Venetian (Orio Malipiero, Pietro Gradenigo, Giovanni Corner, Alvise Mocenigo II), Veronese, Lombardian (1494–1509), Tarvisian (14th c.), local Spalatine and some unidentified Ottoman coins, as well as Nuremberg tokens dating from the 12th to 17th centuries⁴⁸. At Ričice, underneath monolithic tombstones (*stećci*) there were Venetian (Michele Steno, Francesco Foscari), Aquileian (Philippe d'Alençon, Lodovico II) and Hungarian (Ludovic I) coins.⁴⁹ Likewise there were coins of Ludovic I the Great of Hungary and Michele Steno in the Croatian graves at Brnaze–Miljoljača⁵⁰ and one more of Ludovic I in the rectangular grave at Brnaze⁵¹.

³⁸ RADIĆ 1895. 243–244; 1896. 74

³⁹ cf. VINSKI 1985. 95, fig. 9

⁴⁰ KARAMAN 1955; VINSKI 1970; GIESLER, U. 1974. 528, 532, 533, 535; WERNER 1979; VINSKI 1983

⁴¹ JELOVINA 1976. 78

⁴² GRIERSON-BLACKBURN 1986. 223

⁴³ BELOŠEVIĆ 1980. 26, 79, 130–131, 137, Pl. lxxxv; 1980a. 231

⁴⁴ HUSZÁR 1954. 71, 78, 81, 83, 85, 88–94, 9, 100, 102–104

⁴⁵ JAKŠIĆ-PETRINEC 1998. 170

⁴⁶ JELOVINA 1990.

⁴⁷ JELOVINA 1976. 27–32

⁴⁸ JELOVINA-VRSALOVIĆ 1981.

⁴⁹ KOVAČIĆ 1983.

⁵⁰ JELOVINA 1976. 38

⁵¹ JELOVINA 1976. 78

TOMBE N° 62

MUSÉE ARCHÉOLOGIQUE - ZADAR

NIN - ŽDRIJAC

CROATIE

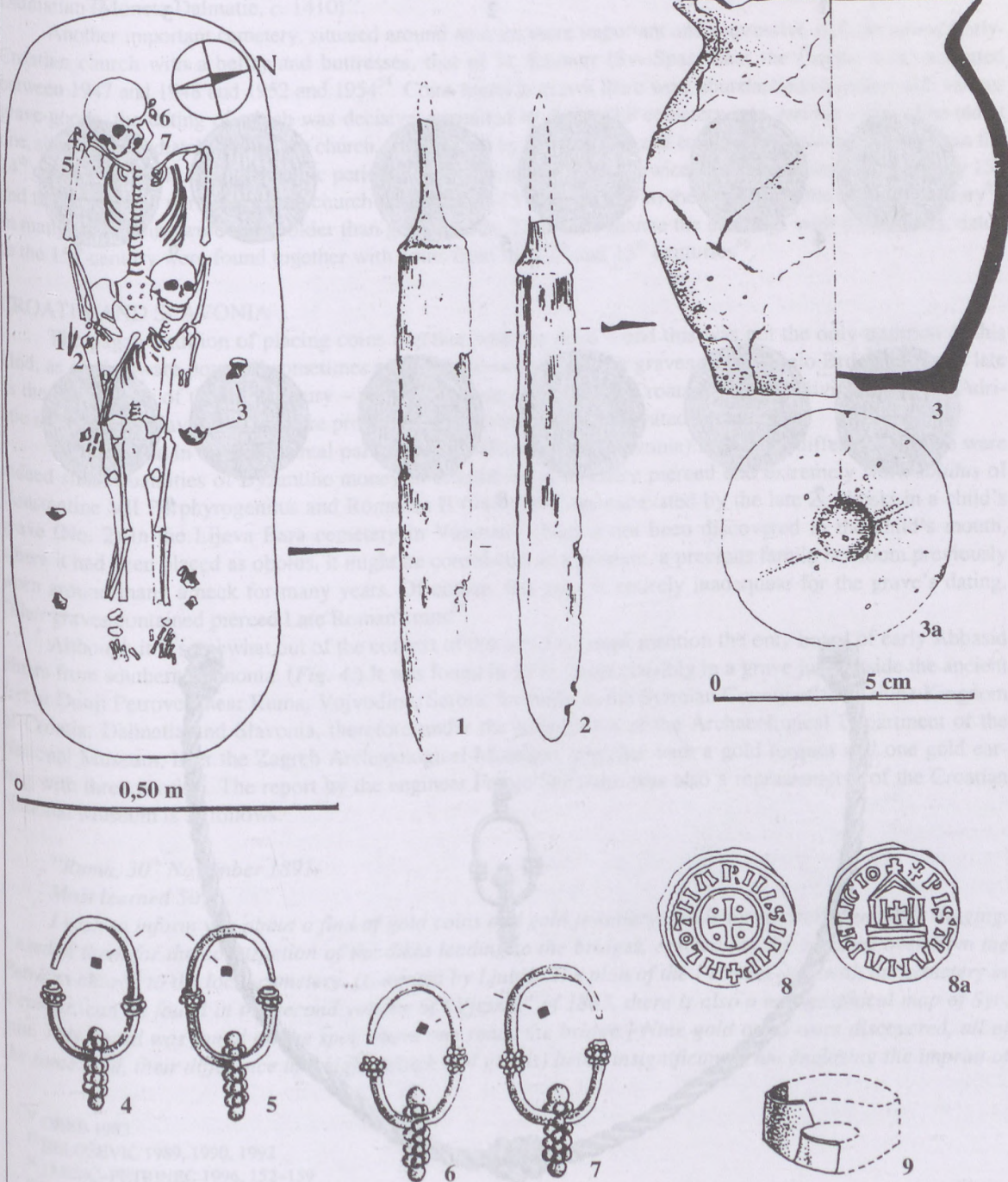

Fig. 3.

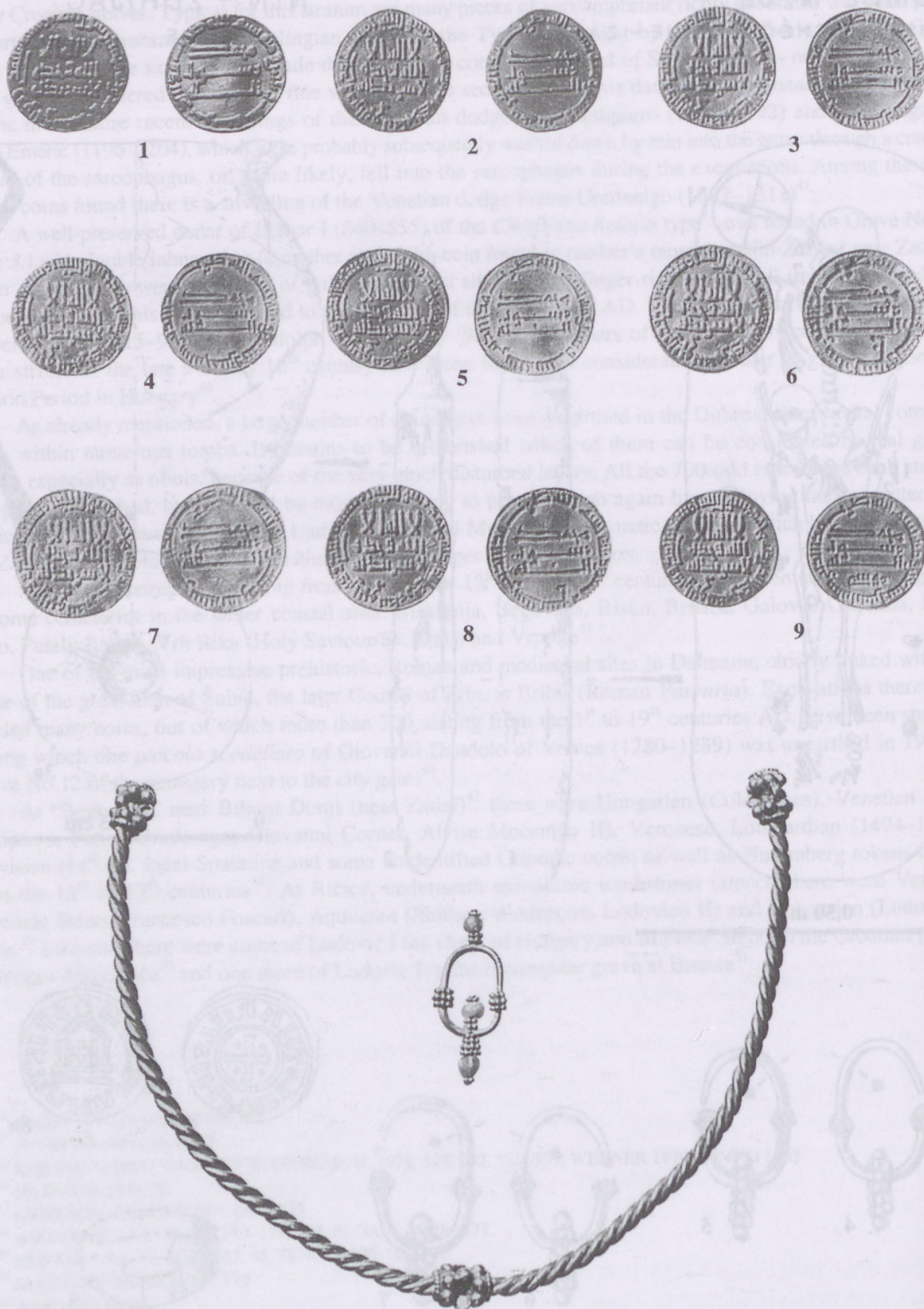

Fig. 4.

The graveyard around St. George's church at Kaštel-Stari near Split produced Venetian coins (Francesco Dandolo, Antonio Venier, Dalmatia et Albania) from the 14th and 17th centuries⁵². Besides weapons and filigree jewellery there were coins dating from the 12th to 17th centuries in various graves situated around the Galovac Early Christian church ("Crikvina"): Venetian (Orio Malipiero, Enrico Dandolo, Lorenzo Tiepolo, Jacopo Contarini, Giovanni Dandolo, Pietro Gradenigo, Andrea Contarini), as well as pieces outside graves, but probably coming from destroyed ones: Aquileian (Antonio II.), Mantuan (1150-1256), Paduan (Republic, Jacopino and Francesco I da Carrara), Venetian (Orio Malipiero etc. until 17th c.), Hungarian (Ludovic I, Ferdinand I) and Dalmatian (Moneta Dalmatie, c. 1410)⁵³.

Another important cemetery, situated around an even more important and impressive well-preserved Early-Croatian church with a belfry and buttresses, that of St. Saviour (Sv. Spas) near the Cetina, was excavated between 1947 and 1948 and 1952 and 1954⁵⁴. Coins found in graves there were abundant and together with various grave-goods, the dating of which was decisive, permitted to divide the cemetery into various zones. The oldest one, situated immediately around the church, was covered by Romanesque and early Gothic graves not older than the 14th century. Later, in the Late Gothic period the graveyard was enlarged twice, to the southeast until the early 15th and to the east and northeast of the church until the mid-15th, and finally to the north from the mid-15th century⁵⁵. In many cases coins were much older than grave-goods. Thus for instance the ear-rings with three beads, dated to the 15th century were found together with coins from the 12th and 13th centuries⁵⁶.

CROATIA AND SLAVONIA

The pagan tradition of placing coins together with the dead – and this was not the only tradition of this kind, as earthenware pots and sometimes pig's legs were laid into the graves of the Bijelo Brdo Culture as late as the last quarter of the 11th century – persisted among the baptised Croats, both those living along the Adriatic and those in Slavonia. There are proofs for this in most of the excavated cemeteries.

The situation in the continental part of Croatia (Kingdom of Slavonia) is entirely different, as there were indeed small quantities of Byzantine money in circulation. One thrice pierced and extremely worn *solidus* of Constantine VII Porphyrogenitus and Romanus II (948-959) was excavated by the late Z. Vinski in a child's grave (No. 2) in the Lijevo Bara cemetery in Vukovar⁵⁷. Had it not been discovered in the child's mouth, where it had been placed as obolus, it might be considered as a pendant, a precious family heirloom previously worn around many a neck for many years. Of course, this coin is entirely inadequate for the grave's dating. Other graves contained pierced Late Roman coins⁵⁸.

Although it is somewhat out of the context of this article, I must mention the only hoard of early Abbasid dinars from southern Pannonia. (Fig. 4.) It was found in 1891, most possibly in a grave just outside the ancient fort at Donji Petrovci (near Ruma, Vojvodina, Serbia, formerly in the Syrmian County of the Triune Kingdom of Croatia, Dalmatia and Slavonia, therefore under the jurisdiction of the Archaeological Department of the National Museum, later the Zagreb Archaeological Museum), together with a gold torques and one gold ear-ring with three pearls⁵⁹. The report by the engineer Franjo Seć, who was also a representative of the Croatian National Museum is as follows:

"Ruma, 30th November 1891.

Most learned Sir,

I wish to inform you about a find of gold coins and gold jewellery, made by my workmen while digging. I needed them for the construction of the dikes leading to the bridges, erected for the crossing over from the Petrovci church to the local cemetery. [comment by Ljubić: The plan of the Petrovci fort, with the cemetery in a corner, can be found in the second volume of "Vjesnik" of 1883, there is also a topographical map of Syrmia. This hoard was found on the spot where one reads the bridge.] Nine gold coins were discovered, all of the same kind, their difference in weight (which is 4 grams) being insignificant. I am enclosing the imprint of

⁵² OREB 1983.

⁵³ BELOŠEVIĆ 1989, 1990, 1992

⁵⁴ JAKŠIĆ-PETRINEC 1996. 152-159

⁵⁵ JAKŠIĆ-PETRINEC 1996. 152

⁵⁶ JAKŠIĆ-PETRINEC 1996. 152-153

⁵⁷ VINSKI 1959. 107, Pl. xxxix, 41; KOVÁCS 1989. 144, fig. 39; TOMIČIĆ 1990. 139, 143, 147-148, 174, Pl. xi, 1; DEMO 1995. 51, 85

⁵⁸ VINSKI 1955. 247-248; KOVÁCS 1989. 77; DEMO 1996. 51

⁵⁹ SEĆ 1891; MIRNIK 1981. 91, No. 360; KISS 1986. 119-120; KOVÁCS 1989. 23, 120-121, note 634a; BARTCZAK 1998.

one of them I made in sealing wax. Out of the nine specimens I have been given six, the remaining three ones are still in the hands of various people. Therefore the Royal district administration of Ruma has issued orders that these coins be handed to them. I have given them the above mentioned coins. The gold jewellery consists of two pieces, both of twisted wire, as you can see from the enclosed drawing on the scale 1:1. [Comment by Ljubić: this is a bracelet or a diadem, 23 cm in diameter.] The second piece looks as you can see on the other drawing, only it is half as big. [Comment by Ljubić: it is oval, with a hoop above and the pendant below; totalling 4 cm in height, and 1 ¼ wide. It was hung on the breast and probably contained a charm against witchcraft. Thus it is incomplete.] The first piece of jewellery weighs barely eight ducats, the weight of the second is very small. There are three well preserved pearls on the other piece of jewellery (probably an ear-ring).

Besides the two pieces, a silver spoon (tea-spoon), similar to those used nowadays for cleaning the ear, was also found, only one part of the handle has been broken off. As I have heard from my overseer of the canals, local people say that more jewellery was found there, though we have not been able to trace it, but I hope that following the order by the Royal district administration other pieces will be found.

Telling you briefly this, most learned Sir, I must note that all the items, as soon as they are all assembled, will be sent to the Museum by the Royal district administration.

There is however a matter about which I must let you know: the local people who have found the items insist on a reward. Because I do not know how and what the reward should be paid, I am asking you for instructions, as it is necessary to give such a reward to the inhabitants. In the opposite case they will not hand any finds to the authorities, but sell them, causing damage to the museum. [Comment by Ljubić: they too would be at loss, because the Museum always pays the full real value of the metal and in addition it also gives a reward for the historical value, whereas by selling it illegally they are breaking the law and the private person buying the items will give them much less than the objects are really worth.]

If these coins are valuable, please let me know, so that I could undertake necessary measures for further excavations. [Comment by Ljubić: if these items come from a grave, there ought to be other graves in the neighbourhood. Therefore it would be of importance to stretch the excavations further in order to see whether there are any. In the case that they were found alone as a treasure, this won't be necessary. In the first case the museum will pay for the expenses, and you, being its representative, ought to give orders for further excavations, and take heed that all finds are correctly handed to you.)

Franjo Seć, engineer and Museum representative⁶⁰

L. Kovács has brought to our attention one more dinar belonging to this hoard. Namely in the archives of the Hungarian National Museum there is a letter from 1891 by one Heinrich Gruby, containing an imprint in sealing wax of an Arabic coin, supposedly found at Bulkeszi. The distance between Bulkeszi (Buljkes/ Maglič) and Petrovci is barely 60 air km, therefore this specimen might as well belong to the Petrovci hoard⁶¹. The importance of the jewellery has been emphasised several times by such authors as Zdenko Vinski and Attila Kiss. According to the latter this is the only Late Avaric hoard dated by coins⁶². The torques and the earring were included in the *Germanen, Hunen und Awaren – Schätze der Völkerwanderungszeit* catalogue (Nürnberg, 1987), and were also shown on exhibitions of the Zagreb Archaeological Museum in Arezzo (1991), Torino (1993) and the Croatian National Museum jubilee exhibition in Zagreb (1996). The coins were studied in detail much later⁶³.

In Pannonia it was the Hungarian King St. Stephen I (1000–1038) who began to issue silver coins and silverlings struck by his successors can be found in graves of the Bijelo Brdo Culture, not only in Croatia but also in Hungary and elsewhere (Rumania, Slovakia, Moravia, Austria, Slovenia). To mention only a few, in Halimba-Cseres, for instance, there were coins of Stephen I and Andrew I, in Pécs-Vasas also denars of Stephen I and Andrew I, in Fiad-Képuszta those of Stephen I, Peter and Aba Samuel, in Csongrád-Máma issues of Stephen I, in Ellend-Nagyödör also coins of Stephen I, as obols⁶⁴. Arpadian coins have facilitated the division of the Bijelo Brdo Culture into phases. At the Early Croatian Bijelo Brdo itself, first excavated by Josip Purić

⁶⁰ SEĆ 1891.

⁶¹ *ArchÉrt* 11 (1891) 93; HUSZÁR 1954. 68; KOVÁCS 1989. 121, note 634a, 169–170, PL. xix, p.

⁶² KISS 1986. 120

⁶³ BARTCZAK 1998.

⁶⁴ GIESLER, J. 1981. 137–151, Pls. 20, 28, 52

(1896), Karlo Franjo Nuber (1896) and from 1897 by the great Josip Brunšmid (*Vinkovci, 1858 †Zagreb, 1929), director of the Zagreb Archaeological Museum and professor of archaeology at Zagreb University, there were denars of Peter (1038–1041, 1044–1046, one specimen), Andrew I (1046–1061, five specimens), and Béla I (1060–1063, two specimens)⁶⁵. (Fig. 5.) Several graves (Nos. 46, 63, 80, 81, 129, 148, 183) also contained Roman coins⁶⁶. (Fig. 6.)

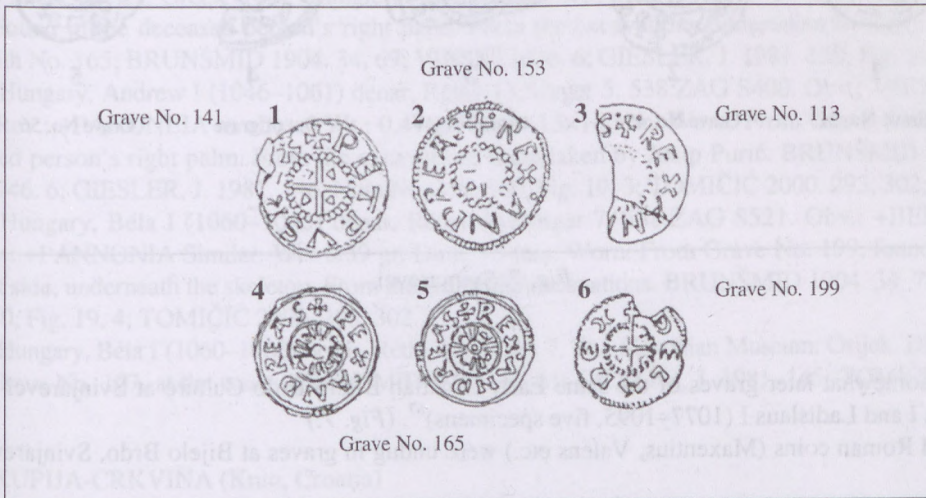

Fig. 5. Bijelo Brdo

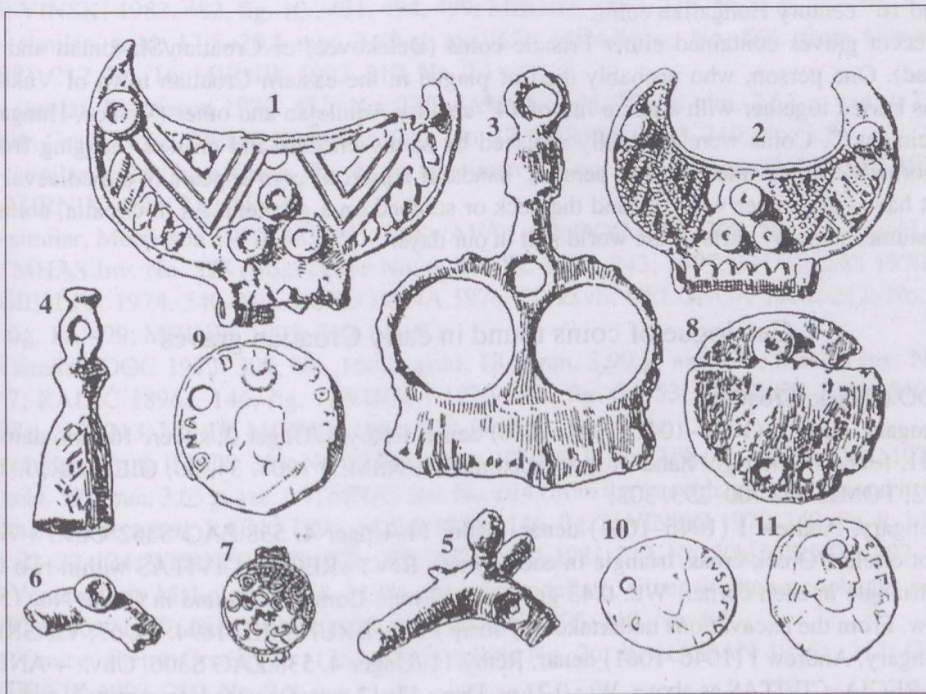

Fig. 6. Bijelobrdo. Vjesnik n. s. VH 1903

⁶⁵ BRUNŠMID 1904; GIESLER, J. 1981. 149–150, 157; TOMIČIĆ 1990. 142–143; KOVÁCS 1997. 16, 132, 135, 138, 207, 292, 319; TOMIČIĆ 2000. 302

⁶⁶ HUSZÁR 1954; KOVÁCS 1989. 19–21, 149–152

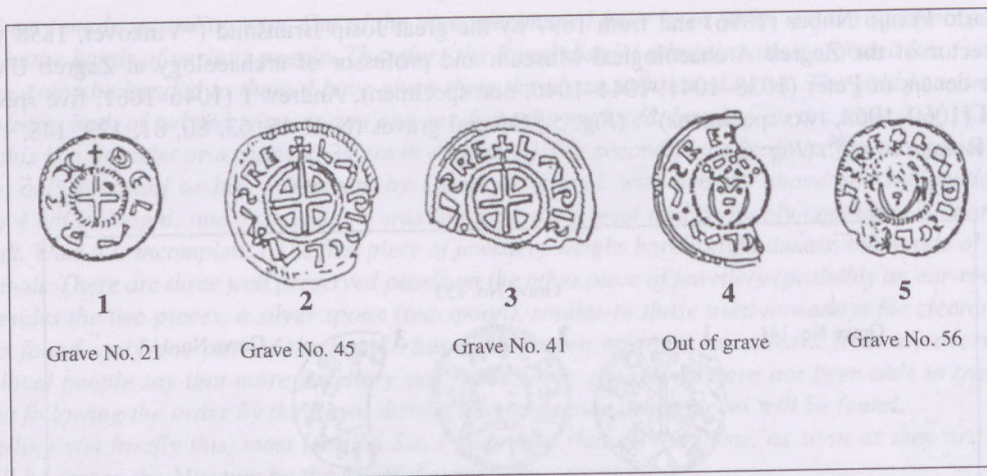

Fig. 7. Svinjarevci

In the somewhat later graves of the same Early Croatian Bijelo Brdo Culture at Svinjarevci there were coins of Béla I and Ladislaus I (1077–1095, five specimens)⁶⁷. (Fig. 7.)

Pierced Roman coins (Maxentius, Valens etc.) were undug in graves at Bijelo Brdo, Svinjarevci and Li-jeva Bara.

Four Hungarian silver coins of Ladislaus I (1077–1095, two specimens) and Stephen II (1116–1131, two specimens) were unearthed in four Bijelo Brdo graves at the site “Meraja” in Vinkovci in 1965. The graveyard later became the site of the Early Romanesque St. Elias’ Church⁶⁸. A Gothic church was constructed next to it, with its northern wall built on top of the south wall of the first church. Graves belonging to this church contained 15th and 16th century Hungarian coins.

More recent graves contained either Frisatic coins (Đelekovec) or Croatian/Slavonian and Hungarian ones (Starigrad). One person, who probably died of plague in the eastern Croatian town of Vukovar before 1400 AD, was buried together with a purse full of 14th century Aquilejan and other (Venice, Hungary) denarii (c. 1000 specimens)⁶⁹. Coins were gradually replaced by saints’ medals and crosses, hanging from rosaries which were normally placed into the dead persons’ hands. If a pierced coin appears in a mediaeval or modern grave, it must have been either worn around the neck or stitched on a garment. As in Croatia, coins form part of peasant costumes in many parts of the world still in our days.

Catalogue of coins found in early Croatian graves

BIJELO BRDO (Osijek, Croatia)

1. – Hungary, Peter I. (1038–1041, 1044–1046) denar, Réthy 8./Unger 2; silver, 16 mm, damaged. from Grave No. 141, found in the right hand of the skeleton; BRUNŠMID 1904. 34, 66; GIESLER, J. 1981. 149–150, Fig. 19, 2; TOMIČIĆ 2000. 293, 302;

2. – Hungary, Andrew I (1046–1061) denar, Réthy 11./Unger 4. 538:ZAG S362 Obv.: +ANDREAS. within two dot circles; Greek cross, triangle in each corner. Rev.: +REGIA=CIVITAS within two dot circles; Greek cross, triangle in each corner. Wt.: 0.43 gr. Dim.: 17 mm. Damaged. Found in Grave No. 153, close to the right elbow. From the excavations undertaken by Josip Purić. BRUNŠMID 1894. 34, 67; VINSKI 1946. 6;

3. – Hungary, Andrew I (1046–1061) denar, Réthy 11./Unger 4. 538:ZAG S306. Obv.: +ANDREAS. as above. Rev.: +REGIA=CIVITAS as above. Wt.: 0.23 gr. Dim.: 17×12 mm. Damaged: fragmentary and worn. Found in Grave 113. BRUNŠMID 1904. 34, 65; GIESLER, J. 1981. 150, Fig. 19, 1; TOMIČIĆ 2000. 293, 297, 302;

⁶⁷ GIESLER 1981. 150, 158; KOVÁCS 1997. 16, 132, 135, 138

⁶⁸ DIMITRIJEVIĆ 1966. 74–76; 1979. 196–198, 264–266, Pl. 29; DIZDAR-ISKRA-JANOŠIĆ-KRZNARIĆ ŠKRIVANKO 1999. 73

⁶⁹ MIRNIK 1984.

4. - Hungary, Andrew I. (1046-1061) denar, Réthy 11./Unger 4. The Slavonian Museum, Osijek. Obv.: + ANDREAS. as above. Rev.: +REGIA=CIVITAS as above. Dim.: 17 mm. Found in Grave 107. Found in the deceased person's right palm, together with No. 8. From the Karl Nuber excavations. BRUNŠMID 1904. 34, 61; GIESLER, J. 1981. 145; TOMIČIĆ 2000. 293, 302;

5. - Hungary, Andrew I (1046-1061) denar, Réthy 13./Unger 5. 538:ZAG S321. Obv.: +REX.ANDREAS within double, on four places interrupted dot circle; Greek cross, triangle in each corner. Rev.: +PANONEIA within two linear circles. Greek cross, triangle in each corner. Wt.: 0.41 gr. Dim.: 16 mm. Worn. From Grave No. 165. Found in the deceased person's right palm. From the excavations undertaken by Josip Purić; found together with No. 165; BRUNŠMID 1904. 34, 69; VINSKI 1946. 6; GIESLER, J. 1981. 150, Fig. 19, 3;

6. - Hungary, Andrew I (1046-1061) denar, Réthy 13./Unger 5. 538:ZAG S400. Obv.: +REX.ANDREAS as above. Rev.: +PANONEIA as above. Wt.: 0.47 gr. Dim.: 15x16 mm. Worn. From Grave No. 165, found in the deceased person's right palm. From the excavations undertaken by Josip Purić. BRUNŠMID 1904. 34, 69; VINSKI 1946. 6; GIESLER, J. 1981. 146, Note No. 356, 150, Fig. 19, 3; TOMIČIĆ 2000. 293, 302;

7. - Hungary, Béla I (1060-1063) denar, Réthy 16./Unger 7. 538:ZAG S521. Obv.: +BELA REX. As above. Rev.: +PANNONIA Similar. Wt.: 0.39 gr. Dim.: 15 mm. Worn. From Grave No. 199, found at the waist, on the right side, underneath the skeleton. From the Brunšmid excavations. BRUNŠMID 1904. 34, 74; GIESLER, J. 1981. 150, Fig. 19, 4; TOMIČIĆ 2000. 293, 302.

8. - Hungary, Béla I (1060-1063) denar, Réthy 16./Unger 7. The Slavonian Museum, Osijek. Dim.: 14.5 mm. Found in Grave No. 107, at the waist; BRUNŠMID 1904. 34, 61; GIESLER, J. 1981. 145; TOMIČIĆ 2000. 293, 297, 302.

BISKUPIJA-CRKVINA (Knin, Croatia)

1. - Constantinus V. Copronymus et Leo IV (751-775), solidus, Syracusae, 760-775; Wroth II 1908. 383, br.29; Morriison 1970. 471, No. 23/Sy/AV/02; DOC 1973. 309, No. 15c.3; gold, 17x20 mm, 3.87 g, axe 6/7; MHAS Inv.No. 560 (from Grave No. 1; RADIĆ 1896. 143, 146, fig. 1; 1897. 31; 36, fig.; VINSKI 1970. 138, 139, fig. 3., 150; GIESLER, U. 1974. 536, No. 1; JELOVINA 1976. 124, Pl. xxvi, 20; DELONGA 1981. 211, No.15; VINSKI 1983. 482, fig. 10., 491, 494, 499; MIRNIK 1993. 210, No. 1.)

2. - similar; gold, 17,5x20,5 mm, 3,89 g, axe. 6/7; MHAS Inv. No. 566 (from Grave No. 2; DELONGA 1981. 212, No. 16; MIRNIK 1993. 210, No. 2.)

3. - similar, Morriison 1970. 471, No. 23/Sy/AV/01; gold, 19x20 mm, 3,63 g, axe. 6/7; MHAS Inv. No. 566 (from Grave No. 3; DELONGA 1981. 212, No. 17; MIRNIK 1993. 210, No. 3.)

4. - similar; gold (from Grave No. 4; the specimen has not been preserved; VINSKI 1970. 152-153; 1983. 491; MIRNIK 1993. 210, No. 4.)

5. - similar, Morriison 1970. 481, No. 23/Sy/AV/01-02; DOC 1973. 309, No.15c.4; gold, 20 mm, 3,80 g, axe. 6/7; MHAS Inv. No. 573 (from Grave No. 6; RADIĆ 1895. 243; 1897. 31; VINSKI 1970. 139, fig. 4., 140, 150; GIESLER 1974. 540, No. 5; JELOVINA 1976. Pl. xxvii; DELONGA 1981. 212, No. 18; VINSKI 1983. 484, fig. 11, 499; MIRNIK 1993. 210, No. 5.)

6. - similar, DOC 1973. 309, No. 15d.2; gold, 18,5 mm, 3,99 g, axe. 6/7; MHAS Inv. No. 585 (from Grave No. 7; RADIĆ 1896a. 146, fig. 1; VINSKI 1970. 141, fig. 6, 153; GIESLER 1974. 540, No. 6; DELONGA 1981. 212-213, No. 19; MIRNIK 1993. 210, No. 6)

7. - similar, Wroth II 1908. 383, No. 29; Morriison 1970. 481, No.23/Sy/AV/01-02; DOC 1973. 309 15c.3-4, T.9/15c; gold, 19,5 mm, 3,65 g, axe. 6/7; MHAS Inv. No. 614 (from the sarcophagus grave found in the narthex, in the right palm of the deceased: RADIĆ 1896. 74, 84; 1896a. 146, fig. 2; VINSKI 1970. 142, fig. 8, 143, 153; JELOVINA 1976. 21-22, 124; WERNER 1979. 228, 237; DELONGA 1981. 213, No. 20h; MIRNIK 1993. 210, No. 7.)

8. - Venice: Orio Malipiero (1178-1192), piccolo scodellato, silver (in the sarcophagus grave, near the skull; RADIĆ 1896. 71, 79; JELOVINA 1976. 22; MIRNIK 1993. 210, No. 8.)

9. - Venice: Pietro Gradenigo (1287-1311) (grave No. 26; KARAMAN 1955a. 212; GUNJAČA, S. 1956. 24; MIRNIK 1993. 210, No. 9.)

10. - Split: Emeric (1196-1204), denar, Rupp 184, Pl. V, No. 128-130; Rengjeo 436-454; silver (in the sarcophagus grave, found near the skull; RADIĆ 1896. 71, 79; JELOVINA 1976. 22; MIRNIK 1993. 210, No. 10.)

BRIBIR (Šibenik, Croatia)

1. - Venice, Giovanni Dandolo (1280-1289), piccolo scodellato, CNI VII, 50, 40; silver, 11x12.5 mm, 0.25 g (in grave No. 12, found on 6. Oct. 1970; the abandoned graveyard next to the city gate; Šibenik City Museum)

DANILO GORNJE (Šibenik, Croatia)

1. – Romanus III. Argyrus (1028–1034), nomisma histamenon (solidus romanatus), Constantinopolis. Wroth II, 1–3; DOC 1c.3; gold. (In grave, found near the head of a skeleton during the excavations led by Dujč Rendić-Miočević. Šibenik City Museum; MAROVIĆ 1998. 320.)

DUBRAVICE (Skradin, Croatia)

1. – Constantinus V. Copronymus et Leo IV (751–775), solidus, Syracusae, 760–775; Grierson 1973. 309, No. 15d.1–2 (found in the carefully stone-built Grave No. 34, left from the deceased person's jaw. A broken iron knife was unearthed next to his hip; GUNJAČA, Z. 1987. 148–149.)

DELEKOVEC (Koprivnica, Croatia)

1. – Salzburg – Eberhard II. (1200–1215), silver, 14×16 mm, 0.49 g (found in grave No. 32; ŠMALCELJ and KOLAR 1975. 132, Pl. lxxv, 3–4; 40 Godina 1986. 132, 139).

JOSIPOVO (the former Ciganka, Mesarna Hill; Podravska Slatina, Croatia)

1. – Hungary, Andrew I (1046–1061), 4 denars, Réthy 12./Unger 5; silver, all pierced (found in a child's grave, No. 9; TOMIČIĆ 1999. 189, Fig. 17–18; 2000. 293, 297, 302)

KNIN (Knin, Croatia)

1. – Romanus III Argyrus (1028–1034), nomisma histamenon (solidus romanatus), Constantinopolis. Wroth II, 1–3; DO 1c.3; gold, 24 mm, 4.34 g, axe 6/7 (excavated in Grave No. 89, on the sv. Spas <Holy Saviour> Hill in 1978/79. DELONGA 1981. 219 No. 46; JAKŠIĆ 1982. 177, 178, No. 6; JELOVINA 1989. 135–136, 158, Pl. xxxii, 97; MIRNIK 1993. 211, No. 3.)

NIN (Zadar, Croatia)

1. – Constantinus V. Copronymus et Leo IV (751–775), solidus, Syracusae, 760–775; DOC 1973. 309, No. 15d.1–2 (found in Grave No. 140, near the Holy Cross Church, in the right hand of the deceased man; BELOŠEVIĆ 1980. 79, 130, 139, Pl. lxxxv, 2)

NIN – ŽDRIJAC (Zadar, Croatia)

1. – France, Lothar I (840–855), denar, unknown mint, Prou 1052; silver, 21.5 mm, 1.20 gr. (from Grave No. 62, found in the mouth of a woman; BELOŠEVIĆ 1980. 79, 90, 94, 95, 115, 130–131, 137–139, Pl. lxxxv, 1; 1980a. 321, No. 8, 8a)

PETROVCI, DONJI (Ruma, Vojvodina, Serbia)

Nine Islamic dinars found in grave with a gold torques and one gold ear-ring with three pearls:

1. as-Saffāh // al Mansūr (132–136 AH = 749–753 AD // 136–158 AH = 753–775 AD), dinar, unknown mint, 136 AH = 753/4 AD, gold, 19 mm, 4.18 g, AMZ, No. E30071=E31311; BARTCZAK 1998. 1;
2. al-Mahdī (158–169 AH = 775–785 AD), dinar, unknown mint, 163 AH = 779/80 AD, gold, 18.5 mm, 4.21 g, AMZ, No. E30072=E31312; BARTCZAK 1998. 2;
3. as above, 165 AH = 781/2 AD, gold, 18×19 mm, 4.25 g, AMZ, No. E30073=E31313; BARTCZAK 1998. 3;
4. as above, 165 AH = 781/2 AD, gold, 18×19 mm, 4.22 g, AMZ, No. E30074=E31314; BARTCZAK 1998. 4;
5. as above, 166 AH = 782/3 AD, gold, 19 mm, 4.20 g, AMZ, No. E30075=E31315; BARTCZAK 1998. 5;
6. as above, 167AH = 783/4 AD, gold, 19.5 mm, 4.21 g, AMZ, No. E30077=E31317; BARTCZAK 1998. 6;
7. as above, 168AH = 784/5 AD, gold, 19×20 mm, 4.03 g, AMZ, No. E30078=E31318; BARTCZAK 1998. 7;
8. al-Mahdī // al-Hādī (158–169 AH = 775–785 AD // 169–170 AH = 785–786 AD), dinar, unknown mint, 167//169 AH = 783/4 // 785/6 AD, gold, 19.5 mm, 4.20 g, AMZ, No. E30076=E31316; BARTCZAK 1998. 8;
9. Hārūn ar-Rašīd (170–193 AH = 786–809 AD), dinar, unknown mint, 172 AH = 788/9 AD, gold, 18.5 mm, 3.21 g, AMZ, No. E30084=E31324; BARTCZAK 1998. 9.

10. Abū Muhammed Mūsā al-Hādī, dinar, unknown mint, 169/170 AH = 785/6 AD, gold. Imprint in sealing wax. HUSZÁR 1954. 68; KOVÁCS 1989. 23, 121, note 634a, 169–170 + Pl. xxix, P (as from Bulkeszi = Buljkes/ Maglič near Bačka Palanka, possibly from Petrovci). SEĆ 1891; MIRNIK 1981. 91, No. 360; KISS 1986. 119–120; KOVÁCS 1989. 23, 120–121 (Note 634a, + Pl. xxix, P (Bulkeszi); MIRNIK 1997. 191–206; BARTCZAK 1998.

STARIGRAD – St.Emeric (Koprivnica, Croatia)

- 1–10. – Croatia/Slavonia – banus Mikac Mihaljević (1325–1343), obol (1); Hungary – Ludovic I (1342–1380), denars (6), obol (1); Mary (1382–1385), obols (2) Coin hoard found in grave No. 77, contents of a purse hanging on the belt on the right-hand-side; DEMO 1984. 344, 347–348, 350; 40 GODINA 1986. 143.

STRANČE – GORICA (Tribalj, Crikvenica, Croatia)

- Pierced Roman imperial coins in Graves Nos. 33 (3 specimens), 120 (one specimen) (CETINIĆ 1998. 78–79, 154, 183, 197, 229, 151, Pls.28, 51).

SVINJAREVCI (Vukovar, Croatia)

1. – Hungary, Béla I (1060–1063) Denar, Réthy 16./Unger 7. 538:ZAG S2225 (ancient No. 9161). Obv.: +BELADVX between two dot circles; Greek cross, in the upper right angle a dot. Rev.: <PANNONIA> between two linear circles; Greek cross. Wt.: 0.32 gr. Dim.: 13×14 mm. Damaged. From Grave No. 21; BRUNŠMID 1904. 87,89, Fig.40, 1; TOMIČIĆ 2000. 293, 302;
2. – Hungary, Ladislaus I (1077–1095) denar, Réthy 26./Unger 16. 538:ZAG S2232 (ex 9168). Obv.: +LADISLAVSREX between two dot circles; Greek cross, with triangles in angles. Rev.: +LADISLAVSREX between two linear circles; Greek cross, with triangles in angles. Wt.: 0.33 gr. Dim.: 16×17 mm. Damaged. From Grave No. 45. From the Karl Nuber excavations. BRUNŠMID 1904. 87, 89, Fig. 40, 2; GIESLER, J. 1981. 147, 150, Fig.19, 5, Pl. 52, 2.
3. – Hungary, Ladislaus I (1077–1095), denar, Réthy 26./Unger 16. 538:ZAG S2227. Obv.: +LA<DISLAVS>REX. As above. Rev.: +LA<DISLAV>S REX. As above. Wt.: 0.28 gr. Dim.: 13×12 mm. Axe 3. Damaged. From Grave No. 41. From the Karl Nuber excavations. BRUNŠMID 1904. 87, 89 Fig. 40, 3.
4. – Hungary, Ladislaus I (1077–1095) denar, Réthy 27./Unger 19. 538:ZAG S2226. Contemporary forgery. Obv.: I-I-I-I-I-I-I-I between dot and dart circle. Bust: crowned head, facing. Rev.: I-I-I-I-I-I-I-I between two linear circles. Greek cross, with triangles in corners. Wt.: 0.27 gr. Dim.: 14 mm. Damaged. From Grave No. 39. From the Karl Nuber excavations. BRUNŠMID 1904. 87, 89.
5. – Hungary, Ladislaus I (1077–1095) denar, Réthy 27./Unger 19. 538:ZAG S2237 (ex 9173). Obv.: +LADISCLAVSREX between two dot circles. Bust: crowned head, facing. Rev.: +LADISCLAVSREX between two linear circles; Greek cross with triangles in angles. Dim.: 18 mm. Damaged. Found outside graves, from a destroyed one. From the Karl Nuber excavations. BRUNŠMID 1904. 87, 90, Fig. 40, 4.
6. – Hungary, Ladislaus I (1077–1095) denar, Réthy 29./Unger 17. 538:ZAG S22235 (ex 9171). Obv.: +LADISCLAVSREX as above. Rev.: <+LADISCLAVSREX> As above. Wt.: 0.39 gr. Dim.: 15 mm. Damaged. From Grave No. 56. From the Karl Nuber excavations. BRUNŠMID 1904. 87, 89, Fig. 40, 5.

TRILJ (Sinj, Croatia)

1. – Constantinus V. Copronymus et Leo IV (751–775), solidus, Syracusae, 760–775; gold; DOC 1973. 309, No.15c? (from the rich female grave; KARAMAN 1921; BELOŠEVIĆ 1980. 89, 90, Pl. lxxxiv, 9.)

VINKOVCI, “Meraja”

1. – Hungary, Ladislaus I (1077–1095), denar, Réthy 33./Unger 23; silver, 21 mm, damaged (from Grave No. 18, found in the mouth of the deceased; DIMITRIJEVIĆ 1966. 74, Fig. 6);
2. – Hungary, Ladislaus I (1077–1095), denar, Réthy 32/Unger 21; silver, 21 mm, damaged (from Grave No. 22; DIMITRIJEVIĆ 1966. 74, Pl.22,1; 1979: 196, 264–265, Pl. 29,1; DIZDAR–ISKRA–JANOŠIĆ–KRZNARIĆ ŠKRIVANKO 1999. 75, 156; TOMIČIĆ 2000. 293, 302)
3. – Hungary, Ladislaus I (1077–1095), denar, Réthy 33/Unger 22; silver, 20 mm, damaged (from Grave No. 27; DIMITRIJEVIĆ 1966. 75, Pl. 22,12; 1979. 196, 265, Pl. 29,12; TOMIČIĆ 2000. 293, 302)
4. – Hungary, Stephen II (1116–1131), denar, Réthy 78/Unger 38; silver, 8×9 mm, damaged (from Grave No. 50; DIMITRIJEVIĆ 1966. 75, Pl. 22,17; 1979. 198, 265, Pl. 29, 17)

5. – Hungary, Stephen II (1116–1131), denar, Réthy 51./Unger 35; silver, 12 mm, damaged (from Grave No. 55, found in the mouth of the deceased; DIMITRIJEVIĆ 1966. 76, Pl. 22,18; 1979. 198, 265–266, Pl. 29,18);
6. – Hungary, Stephen III (1162–1172), denar, Réthy II, suppl. 33 (151A); Unger 80 dif.; silver, 12 mm (from a disturbed grave; DIMITRIJEVIĆ 1966. 85–86)
7. – Hungary, Sigismund (1386–1437), obol, Réthy 121./Unger 449; silver, circumcised (Grave No. 14; DIMITRIJEVIĆ 1966, 83)
8. – Hungary, Vladislaus I (1440–1444), denar, Réthy 143A./Unger 475; silver (Grave No. 21; DIMITRIJEVIĆ 1966. 83)
9. – Hoard, Hungary, Matthias Corvinus (1458–1490), Vladislaus II (1490–1516), denars and obols, in a leather purse (Grave No. 40; DIMITRIJEVIĆ 1966. 83–86, Pl. 23; DIZDAR–ISKRA–JANOŠIĆ–KRZNARIĆ ŠKRIVANKO 1999. 158.) Here one Arpadian coin (Réthy suppl. 33=151A) was found, possibly from a dislocated tomb.

VRH RIKA (Vrlika, Sinj, Croatia), Holy Saviour Church (Sv. Spas)

1. – Aquileja, Antonio II (1402–1411), denar (Graves No. 446, 618, 634; JAKŠIĆ–PETRINEC 1996. 39, 52, 53)
2. – Hungary, Ludovic I (1342–1382), 4 denars (Grave No. V: JAKŠIĆ–PETRINEC 1996. 108–109); Maria (1382–1387), obol (Grave No. 74; JAKŠIĆ–PETRINEC 1996. 16); Interregnum (1444–1446, obol (Grave No. 198: JAKŠIĆ–PETRINEC 1996. 25)
3. – Rome, Innocent XI (1676–1689) /Our Lady of Loreto, medal 1680; Salvator Mundi/Mater Salvatoris, medal, undated; from a rosary (Grave No. 493; JAKŠIĆ–PETRINEC 1996. 42)
4. – Spit, bagattins (Graves No. 566, 896, 946; JAKŠIĆ–PETRINEC 1996. 49, 82, 91)
5. – Venice, Orio Malipiero (1178–1192), piccolo, and Bartolomeo Gradenigo (1339–1342), piccolo (Grave No. 437; JAKŠIĆ–PETRINEC 1996. 37); Giovanni Dandolo (1280–1280), piccolo (Grave No. 20; JAKŠIĆ–PETRINEC 1996. 12); Bartolomeo Gradenigo (1339–1342), 2 soldini (Grave No. VIII; JAKŠIĆ–PETRINEC 1996. 110); Andrea Contarini (1368–1382), soldino (Grave No. 652; JAKŠIĆ–PETRINEC 1996. 54–55); Francesco Foscari (1423–1457), soldino (Grave No. 294–294a; JAKŠIĆ–PETRINEC 1996. 28); gazzetta, 17th century (Grave No. V; JAKŠIĆ–PETRINEC 1996. 108); unidentified (Grave No. 885; JAKŠIĆ–PETRINEC 1996. 82)
6. – Unidentified (Graves No. 660, 704, 784, 881; JAKŠIĆ–PETRINEC 1996. 58, 64, 70, 81).

VUKOVAR – LIJEVA BARA (Vukovar, Croatia)

1. – Constantinus VII. Porphyrogenitus et Romanus III (948–959), solidus, Constantinopolis, gold, 17×18 mm, 3.33 g, axe 6; very worn and thrice pierced; Grierson 1973. 552–553, Nos.15.1–15.35 (found in child's grave, No. 2, in its mouth respectively under the upper neck vertebrae, during the lifting of the skeleton out of the soil – Grave record, September 12, 1951; VINSKI 1959. 107, Pl. xxxix, 41; KOVÁCS 1985. 211, 84; 1989. 445 + Pl. xvii, 445; TOMIČIĆ 1990. 147–148, Pl. xi,1.)

VUKOVAR – Novi Sokak (Vukovar, Croatia)

1. – In 1906, in a mass grave, a leather purse containing 14th–15th century silverlings, of which 998 are kept at the Zagreb Archaeological Museum, was found on the chest of a man who probably had died of plague just before AD 1450. Among these coins there were Hungarian denars (Ludovic the Great – 13), Paduan carrarini (Jacopo II da Carrara – 2), Venetian soldini (Andrea Dandolo – 2, Andrea Contarini – 8; Antonio Venier – 1) and Aquilejan denars (971 spec.: Niccolò di Boemia – 2; Lodovico della Torre – 2; Marquardo di Randeck – 2; Filippo d'Alençon – 1; Giovanni di Moravia – 5; Antonio I Gaetani – 15; Antonio II Panciera – 534; Lodovico II di Teck – 410) (*Monatsbl* 7, 1906, 53; MIRNIK 1981. 118, No. 554; 1984; 1994).

Literature

ALRAM–DENK–
SZAIVERT 1989

- ALRAM, Michael–DENK, Roswitha–SZAIVERT, W.: Die Münzsammlung des Augustiner Chorherrenstiftes Klosterneuburg. *Oesterreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse, Denkschriften, Bd. 202. Veröffentlichungen der Numismatischen Kommission* (Vienna), 32. 1989.

BARTCZAK 1998

- BARTCZAK, Andrzej. The early Abbasid dinars of the Petrovci hoard. *VAMZ* 3. ser., 30–31 (1997–1998) 259–271.

- BELOŠEVIĆ 1980 – BELOŠEVIĆ, Janko: Materijalna kulture Hrvata od VII do IX stoljeća. Zusammenfassung: Die materielle Kultur der Kroaten vom 7. bis zum 9. Jh. Zagreb 1980.
- BELOŠEVIĆ 1980a – BELOŠEVIĆ, Janko: La Necropole Paléocroate Nin – Ždrijac. *Inventaria archaeologica* (Jugoslavija) 24, 1980.
- BELOŠEVIĆ 1989 – BELOŠEVIĆ, Janko: Prethodni izvještaj o rezultatima istraživanja lokaliteta „Crkvina” u selu Galovac kod Zadra. Summary: Preliminary report about the results of the excavations on the site “Crikvina” in Galovac village near Zadar. *Radovi* 28(15)/1988–89 (1989) 71–82.
- BELOŠEVIĆ 1990 – BELOŠEVIĆ, Janko: Osvrt na rezultate istraživanja lokaliteta „Crikvina” u selu Galovac kod Zadra u 1989. godini. Summary: Review of the results of the investigation of the locality “Crkvina” in the village of Galovac near Zadar in 1989. *Radovi* 29(16)/1989–90 (1990) 231–239.
- BELOŠEVIĆ 1992 – BELOŠEVIĆ, Janko: O rezultatima lokaliteta „Crikvina” u selu Galovac kod Zadra u 1990. godini. Summary: The results of the investigation on the site “Crikvina” in the village of Galovac near Zadar in 1990. *Radovi* 30(17)/1990/91 (1992) 79–92.
- BONAČIĆ MANDINIĆ 1992 – BONAČIĆ MANDINIĆ, Maja: Nalazi novca <Coin finds>. *Starohrvatski Solin. Salone paléocroate. Das altkroatische Solin*. Split, 1991, 187–197.
- BONAČIĆ MANDINIĆ 1998 – BONAČIĆ MANDINIĆ, Maja: Nalazi novca s lokaliteta Sv. Vid u Vidu kod Metkovića. Summary: Coin finds from Sv. Vid at Vid near Metković. *VAHD* 87–89 (1998) 177–192.
- BRUNŠMID 1904 – BRUNŠMID, Josip: Hrvatske sredovječne starine. (Croatian Mediaeval Antiquities). *VHAD NS. 7* (1903–1904) 30–97.
- BUDAK 1994 – BUDAK, Neven: *Prva stoljeća Hrvatske*. Zagreb, 1994.
- CETINIĆ 1998 – CETINIĆ, Željka: Stranče – Gorica, starohrvatsko groblje. Stranče – Gorica. An Early Croatian Cemetery. Rijeka, 1998.
- CSALLÁNY 1952 – CSALLÁNY, Dezső: Vizantijske monete i v avarskih nahodkah. Résumé: L'importance de la circulation monétaire byzantine pour les legs archéologique des avars. *AAH* 2 (1952) 235–250.
- DELONGA 1981 – DELONGA, Vedrana: Bizantski novac u zbirci Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika. Summary: Collection of Byzantine coins in the Museum of the Croatian Archaeological Monuments in Split. *SP* 3.ser. 11 (1981) 201–228.
- DEMO 1984 – DEMO, Željko: Castrum Keukaproncha/Kuwar – počeci istraživanja. Summary: Castrum Keukaproncha/Kuwar – the first investigations: an archaeological and historical study. *Podravski zbornik* (Koprivnica) (1984) 320–359.
- DEMO 1994 – DEMO, Željko: Ostrogothic Coinage from Collections in Croatia, Slovenia and Bosnia & Herzegovina. *Situla* (Ljubljana) 32 (1994).
- DEMO 1995 – DEMO, Željko: *Vukovar – Lijeve Bara*. Zagreb, 1995.
- DIMITRIJEVIĆ 1966 – DIMITRIJEVIĆ, Stojan: Rezultati arheoloških iskopavanja na području vinkovačkog muzeja od 1957. do 1965. g. Prehistorija i srednji vijek. (Ergebnisse archäologischer Ausgrabungen auf dem Gebiete des Museums von Vinkovci von 1957 bis 1965 – Vorgeschichte und Mittelalter. *Acta Musei Cibalensis* (Vinkovci) 1 (1966)
- DIMITRIJEVIĆ 1979 – DIMITRIJEVIĆ, Stojan: Arheološka topografija i izbor arheoloških nalaza s vinkovačkog tla. Archäologische Topographie und Auswahl archäologischer Funde vom Vinkovczer Boden. *Corolla memoriae Iosepho Brunšmid dicata*. Vinkovci, 1979. 133–282.
- DIZDAR-ISKRA-JANOŠIĆ-KRZNARIĆ ŠKRIVANKO 1999 – DIZDAR, Marko-ISKRA-JANOŠIĆ, Ivana-KRZNARIĆ ŠKRIVANKO, Maja: *Vinkovci u svijetu arheologije*. Vinkovci, 1999.
- EVANS 1989 – EVANS, Huw M. A.: *The Early Medieval Archaeology of Croatia AD 600–900*. BAR International Series 539, 1989.

- GEDAI 1968 – GEDAI István: Adalék a XI–XII. századi bizanci pénzek forgalmához. Zusammenfassung: Beitrag zum Umlauf der byzantinischen Münzen des 11–12. Jahrhunderts. *FA* 19 (1968) 145–150.
- GEDAI 1969 – GEDAI, István: Fremde Münzen im Katpatenbecken aus den 11–13. Jahrhunderten. *AAH* 21 (1969) 105–148.
- GEDAI 1986 – GEDAI István: *A magyar pénzveres kezdete*. Budapest, 1986.
- GIESLER 1981 – GIESLER, Jochen: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken. *PZ* 56 (1981) 1.
- GIESLER 1974 – GIESLER, Ulrike: Datierung und Herleitung der vogelförmigen Riemenzungen. Ein Beitrag zur Archäologie der frühen Karolingerzeit. In: *Studien zur vor- und frühgeschichtlichen Archäologie. Festschrift für Joachim Werner zum 65. Geburtstag*. Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 1–2 (1975) 521–543.
- GOLDSTEIN 1992 – GOLDSTEIN, Ivo: Bizant na Jadranu. Bizant na Jadranu od Justinijana I. do Bazilija I. Zagreb, 1992. *Latina et Graeca*.
- GOLDSTEIN 1995 – GOLDSTEIN, Ivo: *Hrvatski rani srednji vijek*. Zagreb, 1995.
- GOODACRE 1964 – GOODACRE, Hugh: *A Handbook of the Coinage of the Byzantine Empire*. London, 1964.
- GÖRICKE-LUKIĆ 1998 – GÖRICKE-LUKIĆ, Hermine: Justinijanov novac iz Slavonije i Baranje. Studi di Antichità Christiana pubblicati a cura del Pontificio Istituto di Archeologia Christiana, 54/1998 = Acta XIII Congressus internationalis archaeologiae christianae. Radovi XIII. Međunarodnog kongresa za starokršćansku arheologiju, *VAHD* 87–89 (1998) 1145–1159.
- GRIERSON 1973 – GRIERSON, Philip: Catalogue of the Byzantine coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection. Vol. III. Leo III to Nicephorus III 717–1081. Part I. Leon III to Michael III (717–867); Part II. Basil I to Nicephorus III (867–1081). Washington DC, 1973.
- GRIERSON AND BLACKBURN 1986 – GRIERSON, Philip–BLACKBURN, Mark: *Medieval European Coinage*. Vol. I. Cambridge, 1986.
- GUNJAČA, S. 1956 – GUNJAČA, Stjepan: Oko revizije iskopina u Biskupiji. *SP* 3.ser. 5 (1956) 21–32.
- GUNJAČA, Z. 1987 – GUNJAČA, Zlatko: Dubravice kod Skradina. Ranosrednjevjekovno groblje. Early Mediaeval cemetery. *Arheološki pregled – Archaeological Reports* (Ljubljana), 1987 (1989) 148–149.
- HUSZÁR 1954 – HUSZÁR, Lajos: Das Münzmaterial in den Funden der Völkerwanderungszeit im Mittleren Donaubecken. *AAH* 5 (1954) 62–110.
- JAKŠIĆ 1982 – JAKŠIĆ, Nikola: Solidus romanatus na istočnoj jadranskoj obali. Summary: Solidus romanatus on the East-Adriatic littoral. *SP* 3.ser. 12 (1982) 173–184.
- JAKŠIĆ–PETRINEC 1996 – JAKŠIĆ, Nikola–PETRINEC, Maja: Kasnosrednjovjekovno groblje kod crkve Sv. Spasa u Vrh Rici. Summary: Late Mediaeval cemetery near the church of St. Saviour at Vrh Rika. Analyze. *SP* 3.ser. 23 (1996)
- JELOVINA 1976 – JELOVINA, Dušan: *Starohrvatske nekropole na području između rijeka Zrmanje i Cetine*. Summary: Gräberfelder (Altkroatische Gräberfelder im Gebiet zwischen den Flüssen Zrmanja und Cetina). Split, 1976.
- JELOVINA 1989 – JELOVINA, Dušan: Starohrvatska nekropola na brdu Spasu kod Knina. Zusammenfassung: Ein altkroatisches Gräberfeld auf dem Berge Spas bei Knin. *SP* 3.ser. 19 (1989) 121–241.
- JELOVINA 1990 – JELOVINA, Dušan: Starohrvatsko groblje pred glavnim ulaznim vratima u staru Varvariju. Zusammenfassung: Altkroatisches Gräberfeld vor dem Eingangstor in das antike Varvaria. *SP* (1992) 7–63.

- JELOVINA AND
VRSALOVIĆ 1981 – JELOVINA, Dušan–VRSALOVIĆ, Dasen: Srednjovjekovno groblje na „Begovači” selu Biljanima Donjim kod Zadra. Zusammenfassung: Das mittelalterliche Gräberfeld von ”Begovača“ im Dorfe Biljani Donji bei Zadar. *SP* 3.ser. 11, (1981) 55–136.
- JESZENSZKY 1941 – JESZENSZKY, Géza: A vezérek pénzverése. *NK* 40 (1941) 24–27.
- KARAMAN 1921 – KARAMAN, Ljubo: Zlatni nalaz na Trilju nedaleko od Sinja. *Résumé. VAHD* 44 (1921) 3–20.
- KARAMAN 1955 – KARAMAN, Ljubo: O porijeklu starohrvatskih ostruga. *SP* 3. ser. 4 (1955) 207–208.
- KARAMAN 1955a – KARAMAN, Ljubo: O reviziji iskopina u Biskupiji kod Knina. *SP* 3.ser. 4 (1955) 209–219.
- KISS 1986 – KISS, Attila: Die Goldfunde des Karpatenbeckens vom 5.–10. Jahrhundert. (Angaben zu den Vergleichsmöglichkeiten der schriftlichen und archäologischen Quellen). *AAH* 38 (1986) 105–145.
- KLAIĆ 1990 – KLAJČ, Nada: *Hrvati u ranom srednjem vijeku*. Zagreb, 1990.
- KOVÁCS 1985 – KOVÁCS, László: Über die Datierung der Grabfunde des 10. Jahrhunderts in Ungarn anhand der Arbeit von J. Giesler: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken. *PZ* 56 (1981) Heft 1. Walter de Gruyter, Berlin–New York. *AAH* 37 (1985) 207–222.
- KOVÁCS 1989 – KOVÁCS, László: Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchungen der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts. *Fontes archaeologici Hungariae*. Budapest, 1989.
- KOVÁCS 1997 – KOVÁCS László: A kora Árpád-kori magyar pénzverésről. Érméleti és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence I. (Szent István és II. (Vak) Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) érméiről. Zusammenfassung: VIII. Über die ungarische Münzprägung in der frühen Arpadenzeit. Numismatisch-archäologische Studien über die Münzen aus dem Zeitraum zwischen den Regierungszeiten Stephans I (des Heiligen) und Bélás II (des Blinden) (1000–1141) im Karpatenbecken. *Varia archaeologica hungarica* 7. Budapest, 1997.
- KOVAČIĆ 1983 – KOVAČIĆ, Vanja: Ričice, arheološka istraživanja nekropole stećaka. Ričice, nekropola stećaka. *Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture Split*. Posebna izdanja 1 (1981) 39–43.
- MARASOVIĆ 1994 – MARASOVIĆ, Tomislav: *Graditeljstvo starohrvatskog doba u Dalmaciji*. Split, 1994.
- MAROVIC 1966 – MAROVIĆ, Ivan: Stanje i problemi numizmatičkog kabineta Arheološkog muzeja u Splitu. Summary: The situation and the problems concerning the numismatic cabinet in the frame of Archaeological Museum in Split. *Numizmatičke vijesti* (Zagreb), 13 (1966):24, 36–42.
- MAROVIC 1996 – MAROVIĆ, Ivan: The coinage of Romanos III Argyros in the Archaeological Museum in Split. Sažetak: Novac Romana III Argyrosa u Arheološkom muzeju u Splitu. *VAHD* 87–89 (1994–1996) 305–334.
- MAROVIC 1998 – MAROVIĆ, Ivan: The coinage of Romanos III Argyros in the Archaeological Museum in Split. Catalogue. Sažetak: Novac Romana III Argyrosa u Arheološkom muzeju u Splitu. Katalog. *VAHD* 90–91 (1997–1998) 240–360.
- METCALF 1963 – METCALF, David Michael: A Shipwreck on the Adriatic Coast and some Gold Coins of Romanus III. Argyrus. *Greek, Roman and Byzantine Studies* 3 (1963): 2–3. 101–106.
- METCALF 1965 – METCALF, David Michael: *Coinage in the Balkans*. Thessaloniki 1965.
- METCALF 1979 – METCALF, David Michael: Coinage in South-Eastern Europe 820–1396. *RNS, Special Publication*, 11. London 1979.
- MIGOTTI 1994 – MIGOTTI, Branka: Od Nepobjedivog sunca do Sunca pravde. From the Invincible Sun to the Sun of Justice. Rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj. Early Christianity in Continental Croatia. Zagreb 1994.
- MIRNIK 1981 – MIRNIK, Ivan: O skupnom nalazu bizantskog novca 10.–11. stoljeća iz Mataka kod Nina. Summary: On the hoard of Byzantine coins of the 10th–11th centuries from Matak near Nin. *Numizmatičke vijesti* (Zagreb) 24 (1981): 35. 29–35.

- MIRNIK 1982 – MIRNIK, Ivan: Ostava bizantskog novca s Majsana. Summary: The Byzantine coin hoard from Majsan. *Numizmatičar* (Belgrade) 5 (1982) 141–146.
- MIRNIK 1984 – MIRNIK, Ivan: Novac akvilejskih patrijarha iz Vukovara i opticaj akvilejskih denara u našim krajevima. Summary: Coins of the Patriarchs of Aquileia from Vukovar and the circulation of Aquileian denarii on the territory of Yugoslavia. *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva* 9 (1984) 223–233.
- MIRNIK 1985 – MIRNIK, Ivan: Nalazi novca s Majsana. Summary: Coins found at Majsan. *VAMZ* 3.ser. 18 (1985) 87–96.
- MIRNIK 1987 – MIRNIK, Ivan: Nalazi novca u Benkovcu i okolici. Summary: Finds of coins in Benkovac and environs. *Benkovački kraj kroz vjekove. Zbornik* 1. Benkovac, 1987. 83–100.
- MIRNIK 1993 – MIRNIK, Ivan: Tiniensia numismatica. *Kninski zbornik*, Zagreb (1993) 208–213.
- MIRNIK 1994 – MIRNIK, Ivan: Skupni nalazi novca iz Hrvatske X. Skupni nalaz akvilejskih denara 15. st. iz Vukovara. Summary: Coin hoards from Croatia X. Hoard of Aquileian denarii of the 15th century from Vukovar. *VAMZ* 3.ser. 26–27 (1993–94) 85–123.
- MIRNIK 1995 – MIRNIK, Ivan: Numizmatički nalazi u Dubrovniku (prethodni izvještaj o bizantskom novcu). Numismatic finds in Dubrovnik (Preliminary report). *Etnogeneza Hrvata. Ethnogeny of the Croats*. Zagreb, 1995. 169–177, 265–266.
- MIRNIK 1995a – MIRNIK, Ivan: Skupni nalaz akvilejskih denara iz 15. stoljeća (Vukovar – Novi Sokak, 1906. god.). In: Željko Demo: *Vukovar – Lijeva Bara*. Zagreb, 1995. 61, figs. 41, 62, 95, No. 62.
- MIRNIK 1996 – MIRNIK, Ivan: Novac Istočnog Rimskog Carstva u numizmatičkoj zbirci Arheološkoga muzeja u Zagrebu. Summary: Coins of the Eastern Roman Empire in the Numismatic Collection of the Archaeological Museum in Zagreb. *VAMZ* 3.ser. 28–29 (1995–96) 159–228.
- MIRNIK 1997 – MIRNIK, Ivan: O nekim nalazima novca 11. stoljeća u Hrvatskoj. Summary: On some 11th Century Coin Finds in Croatia. *Zvonimir kralj hrvatski. Zbornik radova*. Zagreb, 1997. 191–206.
- MIRNIK 1997a – MIRNIK, Ivan: Skupni nalazi novca iz Hrvatske X. Skupni nalaz akvilejskih denara 15. st. iz Vukovara. Summary: Coin hoards from Croatia X. Hoard of Aquileian denarii of the 15th century from Vukovar. *VAMZ* 3.ser. 26–27 (1993–94) 85–123.
- MIRNIK–ŠEMROV 1998 – MIRNIK, Ivan–ŠEMROV, Andrej: Byzantine coins in the Zagreb Archaeological Museum Numismatic Collection. Anastasius I (AD 497–581) – Anastasius II (AD 713–715). *VAMZ* 3.ser. 30–31 (1997–1998) 129–258.
- MORRISSON 1970 – MORRISSON, Cécile: Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque Nationale. II. Paris, 1970.
- OREB 1983 – OREB, Franko: Srednjovjekovno groblje oko crkve sv. Jurja od Raduna kod Kaštel-Starog. Summary: Mediaeval necropolis around the church of Sv. Juraj (St. George) at Radun near Kaštel-Stari. *SP* 3.ser. 13 (1983) 185–201.
- PALLUA 1990 – PALLUA, Emilio: A survey of the constitutional history of the Kingdom of Dalmatia, Croatia and Slavonia. *Canadian-American Slavic Studies* 22 (1990) 129–154.
- PROU 1896 – PROU, Maurice: *Les monnaies carolingiennes*. Paris, 1896.
- RAČKI 1890 – RAČKI, Franjo: Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća. IV. Državno uređenje. *Rad JAZU* (Zagreb) 99 (1890) 73–128.
- RADIĆ 1895 – RADIĆ, Frano: Strohrvatski ratni mač. *SP* 1 (1895):4. 242–247.
- RADIĆ 1896 – RADIĆ, Frano: Grobna raka iz starohrvatske biskupske bazilike S.Marije u Biskupiji kod Knina, i u njoj nadjeni mrtvački ostanci. *SP* 2 (1896): 2. 71–86.
- RADIĆ 1896a – RADIĆ, Frano: Mrtvački ostanci nadjeni u prostu grobu na staro-hrv. groblju uz biskupsku baziliku Sv. Marije u Biskupiji kod Knina. *SP* 2 (1896): 3. 143–147.
- RADIĆ 1897 – RADIĆ, Frano: Mrtvački ostanci iz triju starohrvatskih grobova uz ruševine biskupske bazilike Sv.Marije u Biskupiji kod Knina. *SP* 3 (1897): 1. 31–38.
- RÉTHY 1898 – RÉTHY László: *Corpus nummorum Hungariae. Magyar egyetemes éremtár*. I. kötet. Árpádházi királyok kora. Budapest, 1898.

- RÉTHY 1958 – RÉTHY, Ladislaus-PROBSZT, Guenther: Corpus nummorum Hungariae (2nd ed.). Graz, 1958.
- SABATIER 1862 – SABATIER, Jean: Description générale des monnaies byzantines frappés sous les empereurs d'Orient depuis Arcadius jusqu'à la prise de Constantinople par Mahomet II. II. Paris, 1862.
- SEĆ 1891 – SEĆ, Franjo: Ruma 30. studena 1891. *VHAD* 14 (1892):1. 22-23.
- ŠMALCELJ-KOLAR 1975 – ŠMALCELJ, Marija-KOLAR, Sonja: Đelekovec kod Koprivnice – bjelobrdski nekropola. *Arheološki pregled* (Belgrade) 1975. 130-133.
- TOLSTOJ 1914 – TOLSTOJ, Ivan I.: *Vizantijska moneta*, VIII. Petrograd, 1914.
- TOMIČIĆ 1990 – TOMIČIĆ, Željko: Prilog istraživanju kronologije srednjovjekovnog groblja na položaju Lijeva Bara u Vukovaru. Zusammenfassung: Ein Beitrag zur Erforschung der Chronologie des mittelalterlichen Gräberfeldes an der Fundstelle Lijeva Bara in Vukovar. *SP* 3.ser. 20 (1990) 111-189.
- TOMIČIĆ 1999 – TOMIČIĆ, Željko: Panonski periplus. Arheološka topografija kontinentalne Hrvatske. Zagreb, 1999.
- TOMIČIĆ 2000 – TOMIČIĆ, Željko: Ranosrednjovjekovno groblje u Velikom Bukovcu – uz početke Bjelobrdske kulture u Hrvatskoj. Summary: The Early Croatian cemetery at Veliki Bukovec – the beginnings of the Bijelo Brdo Culture in Croatia. *Sportula dissertationum Marino Zaninović dicata. OpA* 23-24 (1999-2000) 285-307.
- UNGER 1974 – UNGER, Emil: Magyar éremhatározó. I. Budapest, 1974.
- VINSKI 1946 – VINSKI, Zdenko: O bjelobrdskoj kulturi, Zagreb, 1946 (off-print from *Kolo Matice Hrvatske*, 1946)
- VINSKI 1959 – VINSKI, Zdenko: Ausgrabungen in Vukovar. *Archaeologia Iugoslavica* (Belgrade) 3 (1959) 99-109.
- VINSKI 1970 – VINSKI, Zdenko: Oružje na području starohrvatske države do godine 1000. Zu den Waffenfunden im Bereich des altkroatischen Staates bis zum Jahre 1000. *Miedzynarodowy kongres archeologii slowianskiej, Warszawa 1965*. 3 (1970) 135-158.
- VINSKI 1971 – VINSKI, Zdenko: Haut moyen-âge. Époque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie – recherches et resultats. Belgrade, 1971. 375-397.
- VINSKI 1971a – VINSKI, Zdenko: Rani srednji vijek u Jugoslaviji od 400. do 800. godine. *VAMZ* 5 (1971) 47-73.
- VINSKI 1983 – VINSKI, Zdenko: *Zu karolingischen Schwertfunden aus Jugoslawien*. Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz 30 (1983) 465-501.
- VINSKI 1985 – VINSKI, Zdenko: Marginalia uz izbor karolinškog oružja u jugoistočnoj Evropi. Zusammenfassung: Marginalia zur Auswahl von karolingischen Waffen in Südosteuropa. *SP* 3.ser. 15 (1985) 61-117.
- WERNER 1979 – WERNER, Joachim: Zur Zeitstellung der altkroatischen Grabfunde von Biskupija – Crkvine (Marienkirche). In: *Festschrift W.Modrijan*. Schild von Steier 15-16 (1978-79) 227-237.
- 40 GODINA 1986 – 40 godina arheoloških istraživanja u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Koprivnica, 1986.

Abbreviations

- AMZ – Arheološki muzej u Zagrebu (Zagreb Archaeological Museum)
- AMZd. – Arheološki muzej u Zadru (Zadar Archaeological Museum)
- DO – Dumbarton Oaks.
- MHAS – Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu (Museum of Croatian Antiquities in Split).
- RADOVI – Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet – Zadar. Radovi. Razdio povijesnih znanosti (Zadar).

IVAN MIRNIK

Érmek a korai horvát sírokból

Amikor Horvátországról beszélünk, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy amire gondolunk, az a történeti hármass királyság: Horvátország, Szlavónia és Dalmácia.¹ Az elnevezésnek azonban különféle földrajzi jelentése volt a történelem folyamán. Az egyszerűség kedvéért a most tárgyalt téma esetében Horvátország fogalmán a kelet-adriai partvidéket értjük, északnyugaton a Gvozd hegységig. Dalmácia a horvátok 7. századi érkezése után gyakorlatilag néhány erősített bizánci városra korlátozódott, amelyeket a császári hajók könnyen elérhettek. Szlavónia pedig a Mura és a Dráva folyók alatt elterülő Pannon síkság déli része mentén helyezkedett el.

Jól ismert tény, hogy a horvát nemzeti dinasztiák uralkodói (a 9. század elejétől 1102-ig) az ún. *pacta conventa* létrejöttéig (Horvát, Dalmát, Szlavón egyesült királyság és a magyar királyság) nem bocsátottak ki saját pénzt. A bizánci érmek még hosszú ideig forgalomban voltak.² Ezeket fokozatosan helyettesítették a velencei és más itáliai (pl. veronai) pénzek illetve helyi veretek (Split) végig a kelet adriai partvidéken. Szlavóniában Szent István korától kezdve forogtak a magyar pénzek és más nyugati (angol, francia), alkalmanként keleti (Abbászida) veretek – igen kis mennyiségben. Ezt igazolják a szórvány éremleletek, a néhány kincslelet – rendkívül kevés pénz volt forgalomban a 7. és 10. század között – és a 12. századtól kezdve az írott források is. A terület 820 és 1355 közötti éremforgalmának legjobb elemzését David M. Metcalf végezte el.³

Dalmácia

A dalmáciai népek pénzszerzésüket évszázadokon át a bizánci pénzek elégitették ki, amint azt a különböző ásatásokon előkerült érmek tanúsítják, pl. a dubrovnikai katedrális lelet,⁴ Majsan szigetcse (St. Maxim) Korcsula közelében⁵, avagy a Bribiri (Varvaria) fellegvár Šibenik közelében.

A dubrovnikai katedrális lelet 714 db érmének 2%-a volt ókori görög, 12,1%-a római császárkori, 28,7%-a bizánci, 35,7%-a dubrovnik/ragusai, 2%-a velencei, 1%-a török vagy arab, 1%-a Bar/Antivar, 0,33%-a Kotor/Cattaro, 0,35%-a a Pápai Állam, 0,17%-a Nápoly, 0,17%-a Milano, 0,17%-a Siena, 0,17%-a tirol, 0,33%-a Osztrák–Magyar, 0,17%-a modern, és 16,05%-a meghatározhatatlan. A Dubrovnikban⁶ talált bizánci pénzek nagyon érdekesek, az I. Justinianus uralkodásától II. Andronicuséig (1282–1328) terjedő időszakot ölelik fel. I. Justinianus uralma és a 4. század vége között van egy űr, a 8. századtól kezdve pedig növekszik a bizánci pénzek mennyisége. A 10–11. században a konstantinápolyi verde anonim rézpénzeinek tömeges beáramlásával találkozunk (A Dubrovnikban talált összes bizánci pénzek 26,2%-a!). I. Alexiosz Komnenosz (1081–1118) thesszalonikai réz tetarterái is nagy számban vannak jelen (az összes Dubrovnikban talált érem 10,35%-a és az összes bizánci kibocsátás 36%-a).

A bizánci pénzbeáramlás harmadik nagy hulláma IV. (Paphlagoniai) Michael (1034–1041) uralma. III. Romanosz Argürosz (1028–1034) hisztamenonjai⁷ is jelentős mennyiségben találhatóak a spliti Régészeti Múzeumban, valamint a Horvát Régiségek Múzeumában, de más gyűjteményekben, magángyűjteményekben is. Számuk a külföldi gyűjteményekben messze nem ilyen jelentős. Egyes vélemények szerint egy arannyal megrakott bizánci császári hajó futott zátonyra és a helyi Stephen Vojislav Zeta kirabolta.⁸ Ennek a hajótörésnek köszönhető III. Romanosz Argürosz (1028–1034) arany nomiszmmainak széles körű elterjedése is végig a part mentén, de a szárazföld belsejében is.⁹ Még Magyarországot is elérték.¹⁰ Egy másik elmélet szerint III. Romanosz Zára proconsulját jutalmazta meg két alkalommal is. Ő valószínűleg Gregory proconsullal lehet azonos.¹¹ Frane Bulić eme pénzek előfordulását viszont az állam virágzásával és élénk kereskedelmével hozta összefüggésbe.¹² Ivan Marović is hasonló magyarázatot adott erre a jelenségre.¹³ Konstantinopolisz 1204-s bukása után a velencei verde vált századokra dominánssá a kelet adriai partvidéken. Egészen addig, amíg Napó-

leon csapatai elfoglalták és kifosztották az ősi és bölcs *Serenissimát*. Velence bukása után néhány évvel ugyanez történt más adriai köztársaságokkal is, pl. a Ragusaival (Dubrovnik).

A 13. századtól kezdve már aktív helyi pénzverés is létezett (Split, Zadar, Šibenik, Trogir, Hvar, Kotor), melyek közül típusainak és címeinek gazdagságával kiemelkedik Dubrovnik (Ragusa).

A Szlavón Királyságot a 12. századtól kezdve elárasztották a nyugati pénzek (vékony, szabálytalanul vert ezüst friesachiak), melyekhez hamarosan csatlakoztak az apró magyar ezüstök is. Az 1242-es tatárjárás pusztításaiból felépült Szlavóniában jelentek meg a szép, új szlavón denárok jó ezüstből verve, előlapjukon a nyest ábrájával. Hosszú időn keresztül ezek uralták a szlavón piacot – és még jóval nagyobb területet is – egészen Nagy Lajosig (1342–1382), aki megszüntette veretésüket.

Az egyedi érméről szólva a temetők leleteit is meg kell említeni (*I. ábra*). Számos korai horvát temető is feltártak,¹⁴ és a sok egyszerű köznépi sír mellett gazdag mellékletekkel (ékszerek, fegyverek, kerámia stb.) ellátott fejedelmi temetkezések is vannak.¹⁵ Néhány érmeket is tartalmazott, melyek halotti obulusként szerepelhettek.¹⁶ Nagyon sok sírban vannak kopott és átfúrt római vagy más pénzek¹⁷. Ezeket azonban nem elemezném, mivel nem pénz, hanem ékszer funkciót töltöttek be. Római érmeket – átfúrva vagy anélkül – már a népvándorlás kori sírokban is találtak, Pannoniában is.¹⁸ Ezek az érmek azonban nem képviselnek pontos keltező értéket, mivel kibocsátásuknál biztosan jóval később lettek eltemetve.¹⁹

Knin, Nin-nel (Aenona) együtt és Solin (Salona), a régi Horvátország egyik fővárosa, valamint környéke jól ismert a gazdag és jelentős anyagot tartalmazó feltárásokról. (Sv. Spas Kninben magában, Biskupija-Crkva korai horvát templomai és sírkertjei, Katića Bajami, Bukorovića podvornica, Cecela, Kapitul stb.), amelyeknek komoly tudományos jelentőségük van a korai horvát korszak tanulmányozásában. Ezeket a gazdag és értékes lelőhelyeket igen jól feltárták és dokumentálták komoly tudósok, és hivatásos régészek koruk feltárási módszereinek megfelelően és az eredményeket szerencsére közzölték, sőt számos alkalommal újra közzölték. Számos lelőhelyen végeztek hitelesítő ásásokat is. Így a publikációkban és az utóbbi időben más médiumokban előforduló esetleges torzulások ellenére is értékük állandó és érintetlen maradt. Bár a relatíve csekély mennyiségű szórvány éremlelet-anyag jól rávilágít a terület általános éremforgalmára, és nincsenek anomáliák vagy meglepetések, a középkori Horvát Állam e nagyon központi részének a korai horvát sírjaiban talált érmek mégis rendkívül jelentősek²⁰.

Visszatérve cikkünk fő témájához, meg kell állapítani, hogy a legkorábbi és legérdekesebb rétege az éremmel keltezett síroknak a partvidéken olyan sírokból áll, amelyeket aranyérmek kelteznek (Biskupija, Nin, Trilj). A kérdéses érmek mindig az alábbi bizánci császárok solidusai: V. Konstantin (741–775), fia, IV. Leo (751-től) és apja, III. Leo (717–741), aki már meghalt, amikor az érmeket verték. Ezeket a solidusokat, mint halotti „obulus” temették a horvát hercegek sírjaiba a biskupija-crkvinai Szent Mária-bazilika körüli temetőben²¹, jelezve azt, hogy a magukkal hozott pogány tradíciók még mindig erősen éltek, noha a horvátok már a 7. században keresztények. Ezen hercegi temetkezéseket rendszerint a 8. és/vagy 9. század elejére keltezik.²² Mind a korai horvát állam határain belül vannak. A solidusok – némi nyomait mutatva annak, hogy forgalomban voltak – a következők:

- Előlap: CO N ST (Konstantin és Leo névének maradványai). Balra V. Konstantin szakállas mellképe, jobbra IV. Leoé, mindkettő szembenéz, kereszttel díszített koronát és köpenyt viselnek, fejük között kereszt.
- Hátlap: dN OL EONPAMuL. III. Leo szembenéz, szakállas mellképe, kereszttel díszített koronával, páncélban, jobbjaiban keresztet tart.

7 db ilyen solidust tártak fel 1891–92-ben a Knin melletti Biskupijában (Szent Mária-bazilika)²³ a majdnem egykorú hercegi sírokban, melyeket a legmélyebb rétegben, majdnem 3 méter mélységben találtak. A holttestek fákoporsóban voltak elhelyezve egy szimpla sírgödörben. A szarkofágban elhelyezett testeket lepelbe burkolták.

Ezek a solidusok azonban durva, kivitelű munkák, sematikusan ábrázolt császár figurákkal, és erősen különböznek a konstantinopoliszi verde készítményeitől. Rendszerint a felirat is nagyon durva, elnagyolt. Mindezek a vonások, a szabálytalanul vékony perem és sima felület, valamint a három császári mellkép különös kombinációja és formája, melyet csak V. Konstantin alatt használtak, lehetővé teszi számunkra, hogy ezen érmeket könnyen felismerjük. Már Wroth is valamiféle provinciális verdehez sorolta őket²⁴. Abban az időben 4 db ilyen érem volt a British Museumban, kettő átfúrt, egy pedig korabeli hamisítvány. Tolsztoj gróf is elkülönített négy ilyen durva példányt bizánci gyűjteményében.²⁵ Jóval később Cecile Morisson a szürakuszai verdét javasolta készíteni helyükül.²⁶ A párizsi gyűjteményben is van két hasonló példány. Grierson is Szürakuszához sorolta őket 751 és 775 közé.²⁷ A Dumbarton Oaks-i gyűjteményben 12 ilyen darab van, amelyeket Grierson 5 variánsba sorolt: a) IV. Leo nagyon fiatal portréja, és nincs betű a hátlapi mezőben; b) IV. Leo idősebb mellképe, és nincs betű a hátlapi mezőben; c) IV. Leo érett korú mellképe, és nincs betű a hátlapi mezőben; d) IV. Leo érett korú mellképe, és labarum a hátlapi mezőben jobbra.²⁸

A spliti Régészeti Múzeumban²⁹ 47 db V. Konstantin solidus van és további 20 db a Horvát Régiségek Múzeumában³⁰, melyek közül 6-ot (eredetileg 7-et) Biskupijában találtak. Még ha hiányzik is a többi darab pontos lelőhelye, bizonyára ők is a korai Horvát Állam különböző helyein kerülhettek elő.

Máshol is találtak ilyen solidusokat. A Sinj melletti Triljben található Szent Mihály-templom közelében eltemetett horvát nemesasszony arany ékszerei (három pár fülbevaló, gyűrű, 24 gyöngyből álló nyaklánc) között is volt egy V. Konstantin solidus. Egy másik a 140. számú férfisírt keltezi Ninben a Szent Kereszt-templom körül fekvő temetőben.³² A Skradin melletti Dubravicében egy mészkövekből gondosan megépített sírban (34. Számú) szintén a halott szájába helyezve találtak egy V. Konstantin solidust. A másik melléklet egy törött vaskéspenge volt a halott bal csípőjénél. A sírt a néhai Zlatko Gunjača tárta fel 1987-ben.³³

A zágrábi Régészeti Múzeum szintén számos aranypénzt őriz ebből a korszakból: III. Leo és V. Konstantin érme Donji Vaganac in Lika lelőhelyről, valamint egy tremissis szintén Likából. Továbbá 12 db példány V. Konstantin és IV. Leo verete, amelyek szintén Likából származnak. Feltételezhető, hogy néhány, szintén Horvátországban előkerült solidus jutott el az Osztrák–Magyar Monarchia különböző numizmatikai gyűjteményeibe. Így pl. a Klosterneuburgban őrzött példány is.³⁴

V. Konstantin szürakuszai solidusainak nagy száma Horvátországban azt látszik tanúsítani, hogy ebben az időben virágzott a kereskedelem Szicília és Horvátország között. Némiképpen hasonló, bár teljesen más okokra visszavezethető szituáció ismétlődött meg a 11. században, amikor III. Romanosz Argürosz (1028–1034) solidusai fordulnak elő nagy számban.³⁵

Meg kell említeni, hogy V. Konstantin legtöbb ismert veretén erősebben vagy kevésbé erősen bekarcolások figyelhetők meg az egyik vagy mindkét oldalon. Lehetséges, hogy ezen a módon próbálták tesztelni a gyákkori hamisítványokat. Időnként a szélük van körbenyírva, bizonyára azért, hogy aranyat nyerjenek belőle. Vannak esetek, amikor csak a központi rész maradt meg a körülnyírás után. Ezek a körülnyírt darabok arra utalnak, hogy egy középkori város mindennapi életében a pénzeket mérték, mert nem volt stabil súlyuk. III. Romanosz sok aranyérmén is megfigyelhetők a bekarcolások.³⁶

Don Sime Ljubic professzor* (1822–1896) volt az első, aki a biskupijai solidusokat tanulmányozta, és az akkor ismert irodalmat is átnézve arra a következtetésre jutott, hogy a kérdéses érmek V. Konstantinhoz tartoznak³⁷, kivéve egyet, amelyet egy római architráv darabból kivágott szarkofágban találtak. Ez szerinte I. Baszileosz (867–886) verete³⁸. Ezzel egy vitasorozatot váltott ki a többi sírmelléklet keltezését, továbbá a leggazdagabb korai horvát sírok egész csoportjának a datálását illetően. Erre a csoportra nagyon jellemzőek a gazdagon díszített fegyverek, részben importok – pl. K-típusú karoling kard a biskupijai 1. sz. sírban (2. ábra), amelyet Ulfbercht mester kovácsolt, ugyanaz a mester, aki a prágai Szent István-kardot készítette³⁹ –, részben pedig helyi készítmények. Továbbá arannyal hímzett ruhák és finom kivitelű edények⁴⁰. A keltezési problémák másik oka a velencei doge, Orio Malipiero (1178–1192) és Imre magyar király (1196–1204) silverlingeiben keresendő, amelyeket valószínűleg az eső mosott bele a sírba a sérült szarkofág fedélén át, vagy még inkább az ásatás során esett bele. Az újabb érmek között találhatók Pietro Gradenigo (1287–1311), velencei doge érmei is⁴¹.

Lothar (840–855) Christiana Religio típusú jó állapotú denára került elő a 62. sírból (3. ábra) Nin-Ždri-jacból (Zadar közelében). A sírban anyát és gyermekét temették el, az érem az asszony szájában volt elhelyezve. Egyéb sírmellékletek: 2 pár arany fülbevaló, egy ezüstözött gyűrű, 2 kis vaskés és egy cserépfazék. Ezt a sírt a 9. sz. első felére keltezték. A magyarországi késő népvándorlás kori anyagban későbbi kibocsátású Christiana Religio típusokat találtak, de Berengarius (915–924), burgundi Rudolf (922–926), provanci Hugo (926–945) érmei, valamint más késő 9. századi és kora 10. századi érmek is előkerültek jelentős mennyiségben.⁴³

Már említettem, hogy a dubrovnikai katedrális leletben nagyon sok érem található, néhány közülük sírlelet. Azt kellene azonban megállapítani, hogy melyik közülük a valódi sírmelléklet (főként halotti obulus), illetve melyek azok, amelyek csak az összekeveredett rétegek miatt kerültek a megtalálási helyükre. Több mint 700 érmet tanulmányoztak és részben publikáltak, de megérné őket újra vizsgálni a NUMIZ számítógépes programmal, amit a Ljubljana Nemzeti Múzeum Éremtára fejlesztett ki, és amit már évek óta mi is használunk Zágrábban.

Csaknem 100 db 12. és 15. század közé keltezhető érem került elő a partvidéki temetők sírjaiban: Biskupija, Begovača, Bisko, Brnaze, Galovac, Grborezi, Maljkovo, Putalj, Radun, Vrh Rika és Vrpolje.⁴⁴

Az egyik legizgalmasabb lelőhely Dalmáciában Bribir (a római Varvaria), ahol az őskortól a középkorig vannak leletek. Az ásatásokon rengeteg érem is előkerült, melyekből több mint 200, 1. és 19. század közé kel-

* Régész, történész, numizmatikus, a zágrábi Horvát Nemzeti Múzeum (jelenleg Zágrábi Régészeti Múzeum) Régészeti osztályának igazgatója.

tehető darabot tanulmányoztak. Köztük van Giovanni Dandolo (1280–1289) velencei doge *piccolo scodella*-tója a városkapu közelében lévő temető 12. sírjában, melyet 1970-ben tártak fel.⁴⁵

Begovačaban⁴⁶ voltak magyar pénzek (Kálmán), velenceiek (Orio Malipiero, Pietro Gradenigo, Giovanni Corner, II. Alvisio Mocenigo), veronaiak, lombardok (1494–1509), tarvisioi (14. század) és helyi spalatói, valamint azonosíthatatlan ottomán pénzek is. Továbbá egy nürnbergi szükségpénz (jeton), amit a 12. és 17. század közé kelteznek.⁴⁷ A ričicei monolit sírkő (stećci) alatt velencei (Michele Steno, Francesco Foscari), aquileai (Philippe d'Alencon, Lodovico II) és magyar (I. Lajos) érmek kerültek elő.⁴⁸

Ugyancsak I. (Nagy) Lajos magyar király és Michele Steno érmei kerültek elő a brnaze-miljoljačai horvát sírban⁴⁹ és több I. Lajos érem a brnazei szögletes sírban.⁵⁰

A Kaštel-Stari (Split közelében) Szent György-templom körüli temetőben velencei érmek (Francesco Dandolo, Antonio Venier, Dalmatia és Albania) kerültek elő a 14–17. századból.⁵¹ Fegyverek és ékszerek mellett 12–17. századi érmek is előkerültek számos sírból, melyek Galovac korai keresztény temploma („Crikvina”) körül található: velencei (Orio Malipiero, Enrico Dandolo, Lorenzo Tiepolo, Jacopo Contarini, Giovanni Dandolo, Pietro Gradenigo, Andrea Contarini), valamint temetői szórványként: aquileai (II. Antonio), mantuai (1150–1256), padovai (Köztársaság, Jacopino és Francesco I. da Carrara), velencei (Orio Malpiero stb., egészen a 17. századig), magyar (I. Lajos, I. Ferdinand) és dalmát (Moneta Dalmatie, c. 1410).⁵²

Egy másik jelentős temetőt, a Cetina közelében lévő kora keresztény Sv. Spas-templom körül, 1947–1948 és 1952–1954-ben tártak fel.⁵³ A sírokban számos érem is volt, és ezek illetve az egyéb mellékletek keltezése alapján a temetőt különböző zónákra lehet osztani. A legrégebbi, amelyik közvetlenül a templom körül helyezkedik el, román kori és kora gótikus sírokat tartalmaz a 14. századnál korábbi időkből. A délkeletre elhelyezkedő, kétszer is megnagyobbított késő gótikus rész a 15. század elejéig megy fel. A templomtól keletre és északkeletre elhelyezkedő részt a 15. század közepéig lehet keltezni, végül az északit a 15. század közepe utánra.⁵⁴ Sok esetben az érmek sokkal régebbiek voltak, mint az egyéb mellékletek. Így pl. egy 15. századra keltezett három gyöngyös fülbevalót 12–13. századi érmekkel találtak együtt.⁵⁵

Horvátország és Szlavónia

Az érmek halotti obulusként való sírba helyezésének pogány szokása megőrződött a megkeresztelkedett horvátoknál is, mind az adriai partvidéken, mind a Szlavóniában élőkénél. (És nemcsak a halotti obulus szokása, hanem pl. disznólábakat és agyagedényeket is elhelyeztek a halottak mellett a Bjelo brdo kultúra sírjaiban egészen a 11. század utolsó negyedéig.) Erre a legtöbb feltárt temetőben találunk bizonyítékokat.

A szituáció Horvátország kontinentális részén (azaz a Szlavón királyság területén) teljesen más, mivel ott valóban kis mennyiségben voltak forgalomban a bizánci pénzek. Egy rendkívül rossz állapotú, háromszor átfúrt VII. Konstantin Porphürogenitosz és II. Romanosz (948–959) solidust tárt fel a néhai Z. Vinski a Lijeve Bara-i temető (Vukovar) 2. számú gyermeksírában.⁵⁶ Ha nem a gyermek szájában volt, mint halotti obulus, bizonyára függő lehetett, amit a gazdag család tagjai már éveken át viseltek családi ékszerként. Természetesen ez az érem teljesen alkalmatlan a sír keltezésére. Más sírok átfúrt késő római pénzeket tartalmaztak.⁵⁷

Bár a szorosán vett témán kívül esik, mégis meg kell említenem az egyetlen Abbászida dinárokból álló kincset dél Pannoniából (4. ábra). 1891-ben találták, nem kizárt, hogy egy sírban, éppen kívül a Donji Petrovci (Ruma közelében, Vajdaság, Szerbia, korábban a Horvát, Dalmát, Szlavón Hármaskirályság Szerém megyéje, így a Nemzeti Múzeum, tehát a jelenlegi Zágrábi Régészeti Múzeum Régészeti Osztályának felügyelete alá tartozó területen) ókori erődön. Velük együtt volt egy arany nyakperec és egy háromgyöngyös arany fülbevaló.⁵⁸ Franjo Seć mérnök kivonatos közleménye a leletről így hangzik:

„Ruma, 1891. november 30.

[...] informálni kívánom Önt egy aranyérem és arany ékszer leletről, melyet munkásaim ásás közben találtak. [...] 9 egyforma típusú és súlyú (c. 4 gr) érem került elő. Mellékelem az egyik viasz lenyomatát. A 9 példányból 6-ot nekem adták, a további 3 még mindig különböző emberek kezén van. A rumai királyi kerületi hivatal utasított az érmek beszolgáltatására. A fent említett érmeket át is adtam nekik. Az arany ékszer 2 db-ból állt – mindkettő sodrott huzalból – amint láthatja a mellékelt 1:1 rajzból. (Ljubic kommentárja: az egy karperec vagy egy diadém, 23 cm átmérőjű.) A másik darab, mint a rajzon is láthatja, csak egy fél. (Ljubic kommentárja: ovális, felül hurokkal ellátott függő, 4 cm magas és 1.25 cm széles. A mellen lógott és valószínűleg bajelhárító, boszorkányság ellen védő amulettet tartalmazott. Így nem teljes.) Az első ékszer súlya szűken 8 dukát, a másodiké nagyon kicsi. A másik ékszer darabon három jó állapotú gyöngy van (valószínűleg fülbevaló).

A két darab mellett volt még egy ezüstkánál (teás kanál) törött nyele, hasonló azokhoz, melyeket manapság fültisztításra használnak. Amint azt a művezetőmtől hallottam, a helyi emberek beszélik, hogy ott több ékszert is találtak, de nem sikerült kinyomozni őket. [...].

[...] Van azonban egy dolog, amelyet feltétlenül tudatnom kell Önnel. A helyiek a megtalált tárgyakért jutalmat várnak. Mivel én nem tudom, hogyan és mit kell fizetni, kérném az Ön utasításait, mivel valami jutalmat feltétlenül adni kell a lakosoknak. Ellenkező esetben a tárgyakat nem fogják beszállíttatni, hanem eladják és ezzel kárt okoznak a múzeumnak. (Ljubic kommentárja: a múzeum mindig kifizeti a teljes fémértéket és ráadásul jutalmat is ad a történeti érték után, míg illegális eladás esetén megszegik a törvényt, és a magán-személy, aki megvásárolja a darabokat úgyis kevesebbet fizet értük, mint a valódi értékük.)

Ha ezek az érmek értékesek, kérem, tudassa velem, hogy megtehessem a szükséges intézkedéseket a további ásatásra. (Ljubic kommentárja: ha ezek a tárgyak sírból kerültek elő, a szomszédságban más síroknak is kell lennie. Ezért lett volna érdemes kiterjeszteni az ásatást, hogy kiderüljön van-e valami más is. Ha kincsleletként került elő az anyag, akkor nem lett volna szükséges. Az első esetben a múzeum fizeti a költségeket.)⁵⁹

Kovács László felhívta a figyelmünket egy további dinárra, amely ehhez a kincshez tartozott. Nevezetesen a Magyar Nemzeti Múzeum archívumában van egy levél 1891-ből, melyet Heinrich Gruby írt, és amely egy arab érem viasz lenyomatát is tartalmazza és feltehetőleg Bulkeszin találták. Bulkeszi és Petrovci között a távolság légvonalban c. 60 km. Így a példány tartozhat éppen a petrovci kincshez is.⁶⁰ Az ékszerek jelentőségét sokszor hangsúlyozták olyan szerzők, mint Zdenko Vinski és Kiss Attila. Utóbbi szerint ez az egyetlen késő avar kincs, amelyet érmek kelteznek.⁶¹ A nyakperec és a fülbevaló szerepel a „Germanen, Hunen und Awaren – Schätze der Völkerwanderungszeit” katalógusban (Nürnberg, 1987), és bemutatták a Zágrábi Régészeti Múzeum 1991-es arezzói, valamint 1993-as torinói kiállításain, illetve a Horvát Nemzeti Múzeum jubileumi kiállításán Zágrábban 1996-ban. Az érmeket részleteiben jóval később tanulmányozták.⁶²

Magyarországon I. (Szent) István (1000–1038) kezdett el ezüstpénzeket veretni. Az ő és utódainak kibocsátásai megtalálhatóak a Bjelo Brdo kultúra sírjaiban, de nemcsak Horvátországban, hanem Magyarországon, Romániában, Szlovákiában, Morvaországban, Szlovéniában és Ausztriában is. Csak néhányat említenék: Halimba-Cseres (I. István–I. András), Pécs-Vasas (I. István–I. András), Fiad-Képuszta (I. István, Péter és Aba Sámuel), Csongrád-Máma (I. István), Ellend-Nagyögdör (I. István)⁶³. Az Árpád-házi érmek megkönnyítik a Bjelo Brdo kultúra periodizációját. Bjelo Brdoban, a korai horvát periódusból első ásatói Josip Puric (1896), Karlo Franjo Nuber (1896) és 1897-től a neves Josip Brunšmid (Vinkovci, 1858–Zágráb, 1929), a zágrábi Régészeti Múzeum igazgatója, a Zágrábi Egyetem régészprofesszora Péter (1038–1041, 1044–1046, 1 db), András (1046–1061, 5 db) és I. Béla (1060–1063, 2 db) pénzeit találták⁶⁴ (5. ábra). Számos sírban (46, 63, 80, 81, 129, 148, 183. számúak) viszont római kori pénzek voltak⁶⁵ (6. ábra).

Az ugyancsak korai horvát Bjelo Brdo kultúra valamivel később sírjaiban Svinjarevci mellett I. Béla és I. László (1077–1095, 5 db) érmeit találták⁶⁶ (7. ábra).

Átfűrt római kori pénzek (Maxentius, Valens stb.) voltak a Bjelo Brdo, Svinjarevci és Lijeva Barai sírokból. 2 db I. László- és 2 db II. István- (1116–1131) ezüstöt találtak négy Bjelo Brdó-i sírban Vinkovci „Meharaja” nevű helyén 1965-ben. Itt épült fel később a korai román Szent Illés-templom.⁶⁷ A közelében építettek egy gótikus templomot, melynek északi fala a korábbi templom déli falára támaszkodik. Az ehhez a templomhoz tartozó sírok 15–16. századi magyar pénzeket tartalmaznak.

A fiatalabb sírok vagy friesachi (Delekovec) vagy horvát/szlavón és magyar pénzeket tartalmaznak (Starigrad). Egy embert, aki valószínűleg járványban halt meg a kelet horvátországi Vukovarban 1400 előtt, egy ersényre való 14. századi aquileai és más (velencei, magyar) denárral együtt temettek el (kb. 1000 db!).⁶⁸

Az idők folyamán a pénzeket a sírokból fokozatosan helyettesítették szenteket ábrázoló érmécskékké és keresztékké, amelyek a rózsafüzérről függtek, és rendszerint a halott kezébe voltak helyezve. Ha egy átfűrt érem középkori vagy újkori sírban kerül elő, azt vagy a nyak körül viselték, vagy a ruhára varrták fel díszként. Az érmek ékszerként vagy ruhadíszként való felhasználása a horvát népviseletben is szokásos, mint sok más részén a világnak napjainkig is.

Fordította Torbágyi Melinda

V. SZÉKELY GYÖRGY*

A pénzverés és a pénzforgalom kapcsolata a 13. századi Magyarországon

Egy ország gazdasági életének, pénzverésének, kereskedelmi kapcsolatainak és pénzforgalmának – különösen a középkorban – hű tükörképe a forgalomban használt pénzek összetétele, a régebbi kibocsátású pénzek és az idegen veretek forgalma, előfordulásának aránya. A pénzkibocsátók, pénzverő hatóságok természetes törekvése az általuk kibocsátott pénzek kizárólagos forgalmának biztosítása, az idegen pénzek használatának korlátozása, lehetőség szerinti visszaszorítása, ezzel szemben viszont az árucseré, a kereskedelem mindig az értékesebb, megbízhatóbb, magasabb nemesfém-tartalmú pénzeket részesítette előnyben, függetlenül azok kibocsátójától és származási helyétől. Ideális esetben egy adott terület pénzforgalmát az ott kibocsátott pénzek döntő arányú jelenléte határozza meg, az idegen pénzek forgalma csupán másodlagos. Az Árpád-korban a külföldi pénzek Magyarországra kerülése és forgalma a magyar pénzek mellett elsősorban a gazdasági élet fejlettségének, a kereskedelmi kapcsolatoknak és a hazai pénzviszonyoknak az ismeretében értékelhető. A továbbiakban a pénzverés és pénzforgalom közötti összetett kapcsolatrendszerből a pénzforgalomnak a hazai pénzkibocsátásra gyakorolt hatását kívánjuk felvázolni.

A 11. század elején, Szent István trónra lépésével megindult magyar pénzverés a jó minőségű ezüstpénzekkel lehetőséget teremtett a pénzgazdálkodás megjelenéséhez. E pénzek révén Magyarország is bekapcsolódott a távolsági kereskedelembe. A magyar veretek külföldön is hamar megkedvelt és szívesen fogadott fizetőeszközökké váltak, és különösen a balti és dél-skandináv területen, a Balti-tenger partvidékén kerülnek elő tömegesen.

A magyar pénzverésben a 12. század elejétől, Kálmán és utódai uralkodása alatt jelentős változások mentek végbe. A pénzűjítás, tehát a forgalomban lévő, korábban vert pénzek időszakonkénti bevonása és új pénzek kibocsátása során – amelyre I. András óta két évenként, majd a 12. században II. Béla óta évente került sor – egyre kisebb súlyú és változó ezüstitartalmú, kisméretű pénzek kerültek forgalomba. Ennek hatására a magyar pénz külföldi használata megszűnt, egykorú külföldi leletekben nem fordul elő, sőt még az országon belül is csak másodlagos szerepet betöltő, kényszerből használt fizetőeszköz és értékmérő lett. A pénzverés tehát nem tudta alapvető feladatát betölteni. A rendszeres pénzűjítás csak a királyi kincstár számára volt jövedelmező, az évenként kibocsátott új veretek fokozatosan veszítették el értéküket a forgalomban. A vert pénz elérte telenevével egy időben a természetbeni fizetés mellett a veretlen, súlyra mért ezüst vált a komolyabb értékű adásvételek fizetőeszközüvé. A 12. század végéig, a természeti gazdálkodás keretei között a legfontosabb értékmérő a súlyra mért és finomság szerint meghatározott ezüstrúd volt. A veretlen ezüst mellett a kis súlyú, apró méretű, vert pénzek inkább csak napi forgalomban, a helyi kereskedelemben a kisebb adásvételeknél használt fizetőeszközök voltak. Komolyabb értékmérő vagy kincsképző funkciót nehezen tölthettek be. Ez utóbbi esetnek ritka példája a 19. század végén a Fejér megyei Etyek-Richárdpusztán előkerült éremlelet, amely csaknem 40 ezer Kálmán, II. István és II. Béla kori dénárt tartalmazott. Ezeket a kisméretű pénzeket ilyen nagy tömegben a veretlen ezüsthöz hasonlóan minden bizonnyal nem számlálva, hanem fémértékük alapján, súlyra mérve használták. A vert ezüstpénz értékvesztése és háttérbe szorulása, illetve a veretlen, súlyra mért ezüst használatának elterjedése nem csak magyarországi jelenség volt. Egész Európában a 12. század folyamán zajlott le a dénárrendszer nagy válsága. Ennek egyik következménye a regionális kereskedelmi pénzek, egyes pénzkibocsátók jó minőségű, állandó értékű vereteinek nagyobb területen történő elterjedése volt.

* Katona József Múzeum, Kecskemét

A 12. század utolsó évtizedében, III. Béla uralkodása alatt indult meg lassú javulás a pénzverés terén, melynek keretében a kibocsátott királyi pénzek súlya és ezüsttartalma lassan emelkedett. Az egykorú magyar pénzverés egyik legnagyobb problémája és a kereskedelemre, illetve a pénzforgalomra nézve legkárosabb következménye az évi pénzújítás rendszere volt. A 12. században – mint ahogyan III. Béla jövedelem kimutatója is példázza – a királyi bevételek között jelentős helyet foglalt el a rendszeres pénzújításból származó jövedelem. Ehhez járult még a kamarai bevételeket növelő másik eljárás, a külföldi pénzek kötelező beváltása magyar királyi pénzre, ami az idegen pénzek beváltójára nézve jelentős értékvesztéssel járt. Ez a pénzváltási haszon a pénzújítás mellett a királyi kincstár bevétele volt.

A probléma egyik kudarcba fulladt megoldási kísérletének tekinthető a III. Béla korában folytatott hazai rézpénzverés. A 12. század második felében kibontakozó és III. Béla uralkodása idején tetőpontját elérő magyar-bizánci politikai–gazdasági–kereskedelmi kapcsolatok révén a bizánci rézpénzek eljutottak Magyarországra és bekerültek a hazai pénzforgalomba is, amit számos szórvány- és tömeges lelet bizonyít. Ennek fényében kell értékelnünk a 12. századi magyar rézpénzverést, melynek keretében részben keleties feliratú, részben bizánci hatást tükröző rézpénzek kibocsátását, amelyek anyaguknál fogva azonban alkalmatlanok voltak az ezüstpénz helyének betöltésére.

Az idegen pénzek elvileg fennálló beváltási kötelezettsége és a magyar pénz használatának kényszere ellenére a 12. század második felében különféle külföldi eredetű pénzek jelentek meg a magyarországi pénzforgalomban. Ennek oka egyrészt az volt, hogy az értéktelen és beváltási kötelezettséggel sújtott magyar veretek helyett elterjedt veretlen, súlyra mért ezüst használata nehézkes volt, a 12. század végétől lassan megélni kívülő pénzforgalom könnyebben használható és értékesebb fizetőeszközt, állandó értékű ezüstpénzeket igényelt. Ilyen pénzeket ebben az időszakban csak Nyugat-Európa egyes területein (pl. kölni érsekség) és az ország nyugati határaival szomszédos osztrák tartományok egyházi és világi pénzverő hatóságai bocsátottak ki.

Ausztriában az első olyan kereskedelmi pénz, amelynek forgalma nagyobb területre kiterjedt, a Karinthiából származó friesachi dénár volt. Használata főleg a Karinthiával szomszédos déli és keleti területeken terjedt el, ahol hiányzott a kereskedelem számára alkalmas, saját kibocsátású jó minőségű pénz. A salzburgi érsekség, amelynek nagy birtokai voltak Karinthiában, 1125 táján, Konrád érsek (1125–1147) idejében kezdett el pénzt veretni birtokai központjában, Friesachban. A pénzverés mintájául a kölni dénár szolgált, a jó minőségű ezüstpénzek alapanyagát pedig a Friesach környéki gazdag ezüstbányák biztosították. A salzburgi érsekkel közel egy időben, 1135 táján a karinthiai hercegek is megkezdtek az érseki pénzek mintájára történő pénzkibocsátást. Ugyancsak a korai friesachi pénzek sorába tartoznak az aquileiai pátriárkák által veretett dénárok. A friesachi pénzverés első nagy fellendülése a 12. század második felére esik, ez volt az ún. Eriacensis-veretek időszaka, amelyet a jellegzetes előlapi körirattal és hátlapi éremképpel veretett magas ezüsttartalmú pénzek tömeges kibocsátása jellemez. A magas ezüsttartalmuk miatt igen kedvelt érseki dénárok mintájára a 12. század második felétől egyre több egyházi és világi pénzkibocsátó veretett hasonló pénzeket.

A friesachi dénárok hazai forgalma a 12. század második felében kezdődött. Elsőként a híres esztergomi leletben bukkannak fel. Hasonlóan korai lelet a zombori is. A 12–13. század fordulójáról már több lelet is bizonyítja élénkülő forgalmukat (Döme-földe, Tiszaörs, Gödöllő-Babát). A 13. század első évtizedeiből származó leletek (Gyöng, Detta, Szigetcsép, Szalacs) összetétele azt mutatja, hogy a forgalomban mindig az utolsó kibocsátású pénzek domináltak, a leletek pénzeinek többségét a záródás előtti évekből származó veretek alkotják. Ez egyúttal azt is jelzi, hogy a friesachi pénzek Magyarországra áramlása töretlen és folyamatos volt.

A 13. század első négy évtizede a friesachi pénzverés virágkora és egyben a friesachiak intenzív magyarországi forgalmának időszaka volt. A hazai pénzforgalmat meghatározó jelenlétüket a tatárjárás idején földbe került, több mint másfél száz pénzlelet jelzi, melyek kizárólag vagy részben friesachi pénzeket tartalmaznak. A korszak leleteiben a magyar pénzek előfordulása – kivéve a vitatott korú brakteátákat – elenyésző. Ha a mindennapi forgalomban a friesachiak nem is szorították ennyire háttérbe a magyar királyi vereteket, a kincsképzés, értékmegőrzés szempontjából a magyar pénzek nem voltak komoly vetélytársai a friesachiaknak.

A II. András korában kibocsátott magyar pénzek a korábbi időszakhoz hasonlóan évenkénti beváltás alá estek. Súlyuk és színezüst-tartalmuk változó volt, de sohasem érte el a friesachi veretek súlyát és ezüsttartalmát. Ennek ellenére a friesachiak átváltása során egy friesachiért egy magyar dénárt adtak.

A friesachi pénzek több évtizedes magyarországi jelenléte hatással volt a magyar pénzverésre is, ami számos területen tetten érhető. A 12–13. század fordulóján Imre uralkodásával lezárul az Árpád-kori pénztörténet egyik időszaka, melyet főként geometrikus mintával díszített kisméretű dénárok jellemeztek, melyek verőtöveit poncolással készítették. II. András uralkodása alatt a Nyugat-Európában általános verőtövézés terjedt el, és a technikai hasonlóságon túl az éremképek közeledésnek is tanúí lehetünk. A magyar pénzek is

megjelennek a címerelemek, épületek, ember- és állatalakok és egyéb díszítőelemek. A korábbi időszakról eltérően ismét veretnek féldénárokat (obulusokat) is.

A pénzverési technikában és az éremkép-alkotásban bekövetkezett változásoknak az egyik előidézője minden bizonnyal a friesachi pénzek élénk hazai forgalma lehetett. Ezek a pénzek egyúttal könnyen elérhető mintaképül is szolgálhattak a magyar pénzverők és vésnökök számára. Úgy tűnik, hogy a magyar királyi veretek készítmódjában és éremképében bekövetkezett változások mögött tudatos szándék rejtőzött. A friesachiakhoz hasonlító külső megjelenés mögött a nehezebben ellenőrizhető, kisebb súly és főleg az alacsonyabb finomság húzódott meg. Ezáltal az értéktelenebb magyar pénz a forgalomban könnyebben a friesachiak közé keveredhetett. Természetesen a kortársak elsősorban a kevésbé értékes királyi pénztől igyekeztek megszabadulni, ezt használták a különféle adók és kötelezettségek fizetése során, valamint a pénzbeváltásnál, míg a beváltástól a gyakorlatban mentesülő friesachi dénárokat teaurálták.

A friesachi pénzek „hivatalos” vagy legalább jóváhagyott – a király nevét is feltüntető – utánzásával, tehát valójában friesachi utánveretek kibocsátásával magyarázható, hogy II. András számos olyan oklevele ismert, amelyben a fizetés tárgyát friesachi pénzben jelölték meg. E ponton tehát a középkori uralkodóknak a saját pénzük kizárólagos forgalmának biztosítására való törekvése sajátos ellentmondásba került a külföldi pénzek használatának elismerésével. Úgy tűnik, tehát, hogy a jog helyett a mindennapi gyakorlat győzött.

A tatárjárást megelőző négy évtized hazai pénzforgalmát áttekintve röviden említést kell tenni arról a tényről is, hogy ebben az időszakban nem kizárólag a friesachi dénárok voltak a Magyarországon forgó idegen pénzek. Az ebből a korból származó leletek tanúsága szerint már a 12. század második felében – tehát a friesachiakkal egy időben feltűntek az első bajor–osztrák széles dénárok is. Idekerülésükben minden bizonnyal a Duna menti kereskedelmi út is szerepet játszott. A két terület, Karinthia, illetve Alsó-Ausztria helyi pénzeinek versengéséből ekkor még Karinthia került ki győztesen, elsősorban a pénzveréshez szükséges alapanyagot biztosító gazdag ezüstbányák birtoklása, valamint az Észak-Itáliába vezető fontos kereskedelmi utakhoz való közelség miatt. A mási terület, Bécs és a rajta átvezető kereskedelmi út jelentősége csak a 13. században nőtt meg. A friesachiakat kísérő külföldi pénzek között leggyakrabban a kölni érsekség ezüstpénzeit találjuk, valamint ritkábban más Rajna környéki kibocsátók vereteit. Ezek a Nyugat-Európa nagy részén elterjedt jó minőségű kereskedelmi pénzek csekély számuk miatt nem gyakoroltak közvetlen hatást a magyar pénzverésre.

A 13. század első négy évtizedének pénzforgalmát az egykorú források alapján a folyamatos magyar pénzverés mellett, vagy éppen ennek hatására a friesachi dénárok élénk forgalma és a veretlen ezüst használata jellemezte. Az ország területének nagy részét elpusztító 1241–42. évi tatárjárás után a hazai pénzforgalomban újabb jelentős változások zajlottak le. Ezek a változások elsősorban IV. Béla államháztartási reformjában és új szemléletű gazdaságpolitikájában keresendők. Míg II. András a század első évtizedeiben a királyi jövedelmek, így a pénzverés, mint királyi felségjog minél gyorsabb és hatékonyabb kiaknázására törekedett, addig fia, IV. Béla a királyi kincstár bevételeinek hosszabb távú biztosítását, a szélesebb körű gazdasági alapok és bevételi források megeremtését tűzte ki célul. Ennek a gazdaságpolitikának része volt a pénzverés rendezése, az idegen pénzek forgalmának visszaszorítása, a magyar ezüstpénz hitelének visszaállítása is. IV. Béla kezdetben a II. András vereteihez közelálló, nehezebb súlyú, később viszont kisebb súlyú, de magasabb finomságú ezüstpénzeket veretett. Ennek következtében a pénzforgalom számára egy viszonylag állandó értékű, magas ezüsttartalmú pénz állt rendelkezésre.

A jó minőségű királyi dénárok megjelenésével közel egy időben, a tatárjárást követő években a friesachi dénárok forgalma jelentősen visszaesett, fizetőeszközként utoljára 1244-ben említik őket. A forrásokban meg-
szaporodnak a királyi dénárokról vonatkozó kifejezések.

A IV. Béla korában vert kis súlyú, de jó minőségű királyi pénzt a forgalomban mind számlálva, mind mérlegelve, azaz súlyra mérve használták. Mivel ezüsttartalmuk magas volt, ezért a forgalomban egy márka mérlegelt dénárt azonos értékűnek tekintettek egy márka tizedrészig égetett (900-as) ezüsttel. A vert pénz, a királyi dénárok használatának megélénkülésével 1245 után egyre gyakrabban emlegetik a források a dénármárkát, azaz egy márka értékű ezüstpénzt.

IV. Béla uralkodásának végéig tehát a hazai pénzforgalmat döntően ismét a viszonylag jó minőségű, magyar királyi veretek határozták meg, és a külföldi pénzek használata átmenetileg háttérbe szorult. A magyar pénzek értékállósága egy ponton azonban IV. Béla és utódai alatt is sebezhető maradt. Ez pedig az évenkénti pénzújítás, a kényszerbeváltás gyakorlata volt, melyet a széles látókörű, a radikális intézkedésektől sem visszarettenő IV. Béla sem mert eltörölni. Ez okozta az évente kibocsátott új pénzek értékének fokozatos csökkenését, az átváltásnál pedig a régi és az új pénz közötti értékkülönbözet, a régi pénz veszteséggel történő beváltása biztosította a kamara, közvetve a királyi kincstár nyereségét. Ezen a téren csupán egyetlen területen történt áttörés, a szlávón báni pénzverés megindításával.

Ma még nem teljesen világos, hogy a báni dénárok kibocsátásának eredeti célja a friesachi dénárok pénzforgalomból való kiszorítása volt – mint ahogyan az eddigi vélemények megfogalmazták –, vagy pedig éppen ellenkezőleg, az értékálló és közkedvelt kereskedelmi pénz eltűnése miatt keletkezett ür betöltése. Inkább ez utóbbi tűnik valószínűbbnek, mivel a pénzverés 1255 tájára tehető kezdetekor a friesachi pénzek forgalma már inkább visszaszorulóban volt. Gutkeled István 1255-ben egy új pénzverőkamarát állított fel a szlavóniai Pekrecen, ahol az első báni dénárokat is verték. Az új pénzek igen finom (15 latos = 937 ezrelékes) ezüsből, a királyi vereteket meghaladó súlyban (0,97 g) készültek. Igazi értéküket a magas nemesfém-tartalmon túl azonban igazán az a tény növelte meg, hogy mentesek voltak az évi pénzbeváltás alól. Ezt a döntő változást az az intézkedés tette lehetővé, hogy István bán – aki egyben az átmenetileg meghódított Dél-Stájerország (Stíria) kapitánya is volt – a kieső pénzváltási jövedelem (kamara haszna) helyett háztartásonként évi 7 dénáros egyenes adót vetett ki. Ez a tény biztosította a szlavón pénzek értékállóságát, és jelentősen megnövelte a báni dénárok közkedveltségét, melyek átlépve a tartomány határait hamarosan az ország távolabbi területeire is eljutottak.

A báni dénárok sikere és gyors elterjedése sajátos reflexszerű reakciót váltott ki, melynek emléke a királyi kamarában vert, a báni pénzek feliratának mintájára készített köriratú dénár. Ezt később még több olyan királyi veret követte, amely éremképe a szlavón pénzek éremképét vagy annak egyes elemeit idézi.

A magyar pénzek hazai forgalma a 13. század második felében sem volt zavartalan, a friesachi dénárokat új vetélytárs váltotta fel, a bécsi dénár. A bécsi dénárok gyűjtőnévvel fémjelzett pénzek virágkora a 13. század volt, ami egybeesett a bécsi pénzverde szerepének megnövekedésével. Tekintettel arra, hogy az osztrák hercegek területén nem voltak ezüsbányák, a pénzveréshez szükséges ezüstöt elsősorban importból kellett beszerezni. A magyar és csehországi ezüst előnyös felvásárlásával nem túl súlyos, de állandó ezüsttartalmú dénárokat vertek, melyek alkalmasak voltak a különböző kereskedelmi ügyletek lebonyolítására. A bécsi pénz elterjedéséhez nagyban hozzájárult az 1221-ben Bécsnek adományozott árumegállító jog, melynek révén a bécsi piacon az árucseré és a kereskedelmi ügyletek lebonyolításánál a bécsi dénároknak fontos szerep jutott. A bécsi dénárokat állandó értékük miatt szívesen fogadták a pénzforgalomban. A 13. században forgalmi területük Alsó- és Felső-Ausztrián túl cseh, morva és magyar területre is kiterjedt. Magyarországi forgalmuk a 13. század második felében lendült fel, korábban csak az osztrák–magyar határ menti területeken voltak forgalomban, előfordulásuk az ország belsejében szórványos volt. Hazai elterjedésüket egyrészt a friesachi dénárok visszaszorulása, másrészt a magyar uralkodók pénzpolitikája segítette elő. IV. Béla halála után a magyar királyi veretek értékének javítására tett intézkedései ellenére a magyar dénárok a 13. század utolsó harmadában mégsem tudtak a hazai pénzforgalomban egyeduralkodóvá válni. Ennek oka egyrészt a gyakori pénzlábmódosítás, azaz a kibocsátott veretek súlyának és finomságának változtatása, másrészt az évi pénzújítás továbbra is meglévő káros gyakorlat volt. Ezzel szemben a bécsi dénárok állandó értékük és beváltástól mentesek voltak, ami nagyban hozzájárult hazai elterjedésükhöz, mivel sokkal alkalmasabbak voltak a különféle kereskedelmi ügyletek lebonyolítására, mint a magyar királyi veretek. Elterjedésüket az 1260-as évektől fellendülő politikai és kereskedelmi kapcsolatok is elősegítették.

A bécsi dénárok hazai forgalma sokkal kisebb területre terjedt ki, mint fél évszázaddal korábban a friesachi dénároké. Míg a friesachiak az ország egész területén, addig a bécsiek csak a Dunántúlon és a Felvidék DNy-i részén voltak forgalomban. Ezen belül is különösen Nyugat-Dunántúlon, a Balaton vonalától Ny-ra és a Dunától É-ra eső területen volt intenzív a forgalmuk, amit az okleveles források és az éremleletek adatai egyaránt alátámasztanak. A magyarországi forgalomban főleg az ausztriai forgalomból már kikerült, régebbi évjáratú bécsi dénárokat használták. A bécsi pénzek összegét a hazai forrásokban a korabeli magyar pénzsámítási gyakorlatnak megfelelően mindig márkában vagy penzában adták meg. Egy márkára állandóan 10 penzát, azaz 400 bécsi dénárt számítottak. A forgalomban a 10 penzás bécsi dénármárkát egyenlőnek tekintették az 5 penzás báni dénármárkával vagy egy márká közönséges (800 ezrelékes) ezüst értékével.

A bécsi dénárok forgalmának megélénkülésével a magyar uralkodók ugyanolyan problémával kerültek szembe, mint elődeik a friesachi dénárok miatt a század első felében. A kérdésre adott válasz is hasonló volt. IV. László uralkodása alatt egyrészt a bécsi dénárok árfolyamát alacsonyabbra szabták a magyar királyi veretekkel szemben, de ez csak a bécsi dénárok beváltásától, s nem a használatától riasztotta el a kortársakat. Másrészt a bécsi dénárok erőteljes, és a magyar királyi pénzeket háttérbe szorító forgalma miatt a kincstár arra kényszerült, hogy a királyi dénárok egy részét a bécsi dénárok éremképeivel megegyező vagy ahhoz nagyon hasonló mintával veresse, közel azonos finomságban, de könnyebb súlyban. Ezeket nevezi a kutatás magyarországi vagy magyar veretű bécsi dénároknak. Ezek a magyar veretű kis bécsiek az eredeti, többnyire szögletes formájú, gyakran kissé homorú bécsi dénárokkal szemben szabályos kerek formájúak voltak, és az egykorú magyar pénzekre jellemző verési technikával készültek.

A hazai pénzforgalomban az eredeti, széles bécsiek és a magyar kis bécsiek forgalmi területe elkülönül egymástól. A hozzávetőleges határvonal a kétfajta bécsi pénz forgalmi területe között nagyjából a Balaton–Székesfehérvár–Garam völgye. Ettől Ny-ra az eredeti bécsiek forogtak, a középső sávból a Balaton és a Duna közötti területről a kevert leletek, míg a Dunától K-re a magyar bécsiek aránya növekedett.

Mint a fentebb elmondottakból is látható, a 13. században a magyar pénz egyeduralkodó – IV. Béla korának második felét leszámítva – nem tudott megvalósulni. Ennek oka elsősorban a magyar királyi dénárok forgalmát nehezítő és értéküket csökkentő évenkénti kényszerbeaváltás és az ezzel gyakran együtt járó pénzlábkönnyítés volt. Az egyre jobban élénkülő mindennapi pénzforgalom pedig mindinkább a jó minőségű, állandó értékű ezüstpénzt igényelte volna. Ezt az igényt a megfelelő magyar pénzek hiányában külföldi veretek elégítették ki. IV. Béla volt az első uralkodó, aki felismerte az értékálló kereskedelmi pénz kibocsátásának szükségességét, amire azután a század közepén a szlavón báni dénárok verésének megindításával került sor. A szlavón báni dénárok rövidesen az állandó minőségű, értékálló pénz fogalmával azonosultak. Nem véletlen tehát, hogy a 14. század elejének kaotikus pénzviszonyait rendező I. Károly éppen Gutkeled István szlavón bán pénzét tette meg az 1323-ban megindított pénzreformjának követendő mintájául.

Felhasznált irodalom

- ALRAM, M.: Der Friesacher Pfennig in der mittelalterlichen Alpenländern. In *Die Friesacher Münze im Alpen-Adria-Raum. Grazer Grundwissenschaftliche Forschungen. Schriftreihe der Akademie Friesach*. Szerk. Reinhard Härtel. Graz, 1996. 97–134.
- GEDAI, I.: Fremde Münzen im Karpatenbecken aus den 11–13. Jahrhunderten. *AAH* 21 (1969) 105–148.
- GEDAI, I.: Friesach Denars and their Historical Background in the Hungarian Kingdom. In *Die Friesacher Münze im Alpen-Adria-Raum. Grazer Grundwissenschaftliche Forschungen. Schriftreihe der Akademie Friesach*. Szerk. Reinhard Härtel. Graz, 1996. 191–207.
- HÓMAN B.: *Magyar pénztörténet 1000–1325*. Budapest, 1916.
- KOCH, B.: *Corpus Nummorum Austriacorum*. Bd. I. Mittelalter. Wien, 1994.
- POHL A.: A bécsi denárok és magyarországi forgalmuk. *Az Érem* 33 (1977) 16–28.
- V. SZÉKELY, Gy.: Slawonische Banalmünzprägung. *Dissertationes Archaeologicae*. Ser. II. No. 8. Budapest, 1980.
- V. SZÉKELY Gy.: Megjegyzések a késő Árpád-kori éremleletek keltezéséhez. In *A numizmatika és a társtudományok I*. Szeged, 1994. 115–124.
- V. SZÉKELY Gy.: A friesachi pénzek magyarországi forgalmának kezdetei. *Az Érem* 56 (2000) 6–13.
- SZÜCS J.: *Az utolsó Árpádok*. Budapest, 1993.

DIE VERBINDUNG ZWISCHEN DER MÜNZPRÄGUNG UND DEM GELDVERKEHR IN UNGARN IM 13. JAHRHUNDERT

Zusammenfassung

Die durch den König Stephan den Heiligen am Anfang des 11. Jahrhunderts auf dem Gebiet des arpadenzeitlichen Ungarns eingeführte Münzprägung geriet im 12. Jahrhundert in eine Krise, und erreichte einen Tiefpunkt. Die häufige Veränderung des Münzfusses und der jährlich obligatorische Einwechslungszwang führte zur Senkung des Wertes der Münzen. So wurden die von ungarischen Königen geprägten Münzen in Hintergrund gedrängt, und es verbreitete sich der Gebrauch von unprächtigem, nach Gewicht gewogenem Silber sowie ausländischen Münzen. In einem Idealfall wird der Geldverkehr eines gegebenen Gebietes durch die entscheidende Anwesenheit der dort geprägten Münzen bestimmt, und der Verkehr der fremden Geldstücke ist sekundär. Seit der zweiten Hälfte des 12. Jahrhunderts nahm aber in Ungarn im Geldverkehr des Landes die Rolle der ausländischen Münzen immer mehr zu. Diese Tatsache übte eine bedeutende Wirkung auf die königliche Münzprägung aus. Seit dieser Epoche geriet die ungarische Münzprägung in einem Zugzwang. Zum Wuchs des Verkehrs der königlichen Münzen waren die Herrscher gezwungen, die äussere Erscheinung ihrer Münzen den fremden Prägungen anzunähern. Das erste Beispiel dazu geben die in der zweiten Hälfte des 12. Jahrhunderts unter dem König Béla III. geprägten Kupfermünzen byzantinischen Stils. Der Handel und die Wirtschaft wurden aber seit dem Ende des 12. Jahrhunderts immer reger, und benötigten immer mehr ein wertbeständiges Geld von guter Qualität. Diese Rolle nahmen seit der Wende des 12–13. Jahrhunderts die Friesacher Pfennige von benachbartem kärtnerischem Gebiet über, die ihre entscheidende Rolle im Geldumlauf Ungarns bis zum Anfang der 1240er Jahre behalten konnten. Die Wirkung der Friesacher Pfennige zeigt ihre Erwähnung in königlichen Urkunden und die Reihe der nach ihrem Beispiel entstandenen ungarländischen Nachprägungen (Beischläge) – oft mit dem Namen des Herrschers.

Die Wiederherstellung des Wertes der ungarischen königlichen Münzen und die Sicherung ihres Verkehrs gelang es nur dem König Béla IV. Unter seiner Herrschaft drang der Verkehr des ungeprägten, nach Gewicht gemessenen Silbers und auch der Friesacher Pfennige zurück, und der Gebrauch der königlichen Prägungen wurde wieder allgemein. Eine wichtige Station in der arpadenzeitlichen ungarischen Geldgeschichte war die um 1255 begonnene Münzprägung der slawonischen Banen, die Prägung einer Silbermünze von guter Qualität und ohne Eintauschzwang. Unter den Nachfolgern vom König Béla IV. reduzierte sich der Wert der königlichen Denare wieder, und es verbreiteten sich neue ausländische Münzen, vor allem Wiener Pfennige. Der Verkehr der Wiener Pfennige war in erster Linie in Transdanubien und im westlichen Teil von Oberungarn bedeutend, ihre Wirkung war aber in der ganzen ungarischen Münzprägung spürbar. Die ungarischen Könige mussten mit demselben Problem konfrontieren, wie in den ersten Jahrzehnten des Jahrhunderts der König Andreas II. Gegen den Verkehr der Wiener Pfennige verteidigte sich der König László IV. ebenso, wie seine Vorfahren gegen die Friesacher. Einerseits wurde der Kurs der Wiener Pfennige reduziert, anderseits wurde ein Teil der ungarischen Münzen dem Münzbild der Wiener Pfennige entsprechend oder ähnlich geprägt. Diese kleinen Wiener Pfennige (Denare) ungarischer Prägung wurden mit, den ursprünglichen fast entsprechenden Silbergehalt, aber im allgemeinen mit kleinerem Gewicht hergestellt.

Der heterogene Charakter des ungarischen Geldverkehrs und die Zurückdrängung des Verkehrs der ungarischen königlichen Prägungen war auch am Anfang des 14. Jahrhunderts charakteristisch. Die chaotischen Geldverhältnisse konnte erst der König Karl I. in Ordnung bringen, der in seiner 1323 begonnenen Geldreform eben dem Beispiel des ersten Denars der slawonischen Bane folgte.

TÓTH CSABA*

Banales és Wiennenses – I. Károly aprópénzverése

I. Károly (1301–1342) különösen nehéz gazdasági és politikai helyzetben került trónra. Az oligarchák nemcsak a politikai stabilitást veszélyeztették, de gátolták a bányászatot és a városi fejlődést is, egyszerűen az egész gazdaságot megbénították. Miután Károly konszolidálta a politikai viszonyokat, azonnal gazdasági reformokat vezetett be. Magyarország történetében először firenzei mintára aranypénzt bocsátott ki 1325 körül, amely hamarosan elfogadottá vált Európa-szerte. Az aranyforint mellett megjelent az új nehéz ezüstpénz, a garas is. Általános reform vette kezdetét a pénzügyi adminisztrációban is, amelynek keretében hat új pénzverő kamarát állítottak fel Kőrmöcbányán, Szomolnokon, Szatmárban, Váradon, Erdélyben és Pécsen, a korábban már meglévő budai, esztergomi, szerémi és csanádi verdék mellé. Királyi utasítás értelmében kötelezővé vált a pénzekben a verdejegyek használata.

A fentebb vázolt hosszú távú reformokon belül a mi szempontunkból az egyik legbiztosabb, s ennél fogva legizgalmasabb terület az ezüst aprópénz verésének rendszere. Ahogy végigtekintünk a pénzverésnek azon a két évtizedes történetén, amely a reformok kezdetétől (1323) Károly haláláig (1342) tartott, egy folyamatos kísérletezés tanúi lehetünk, amely a mintegy 250 éve fennálló, gazdaságilag oly káros periodikus pénzűjtés rendszerének megszüntetésére irányult. A pénzűjtés (renovatio monetae) megszüntetése és az értékálló ezüstdenár bevezetése volt a legfontosabb feladat ezekben az évtizedekben.

A korabeli írott forrásokban két fő pénztípus említésével találkozunk a leggyakrabban, a „banalis” és a „wiennenses” alatt azonban számos különböző éremtípust értenek. Annak ellenére, hogy ezek alapvetően különböztek egymástól finomságukban, súlyukban és éremképükben, egy viszonylag következetes terminológia figyelhető meg. A legfontosabb különbséget közöttük az jelentette, hogy a báni denárok finomsága 7/8 vagy 15/16 volt, míg a bécsi finomság a 2/3 volt. Ez a megállapítás azonban csak főbb vonalaiban igaz, több helyen átfedésekkel találkozunk.

Az első banalisok a 13. század közepén jelentek meg Magyarországon, amikor IV. Béla 1255 táján elrendelte, hogy Gutkeled István, akkori szlavón bán veressen az uralkodó nevében pénzeket a friesachi denárok finomságában és súlyában. Ez a pénz – mintegy kétszáz év óta először – ki volt véve az éves pénzűjtés hatálya alól, vagyis állandó értékkel bírt. 1272-től finomsága és súlya, egyszerűen pénzlába csökkenni kezdett, ennek ellenére értékben még mindig a korabeli magyar denárok fölött állt. Kiváló minőségüknek köszönhetően a 16. század eleji éremleletekben is megtalálhatók.

Amikor 1323-ban I. Károly megkezdte pénzreformját, az első lépésként olyan ezüstpénzek kibocsátását rendelte el, amelyek a IV. Béla korabeli banalisok súlyában, viszont nem 15/16, hanem csak 7/8 finomságban készültek. Ezek a pénzek nem estek az évi pénzűjtés hatálya alá, elméletileg „örökké tartónak” (perpetuo duraturus) szánták őket. Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy azonosítani tudjuk ezeket a pénzeket Károly mintegy 40 denártípusa között, mégpedig a CNH. II. 51–54. éremfajokban. Kezdetben a királyi bániak a régi banalisok hátlati éremképét utánozták, csak később alakult ki saját éremképük. Ezeket a banalisokat körülbelül 1329-ig verték, de a pénzforgalomban ezután is részt vettek. A korabeli írott forrásokban, különösen az 1332–1337 közötti pápai tizedjegyzékekben számos banalis említéssel találkozunk. A bániaknak a garashoz viszonyított árfolyama 4, 5, 6, 7, 10, sőt 20 is lehetett, ami egyértelművé teszi, hogy a megegyező terminológia

* Magyar Nemzeti Múzeum, Éremtár, Budapest

ellenére itt különböző pénzlábak alapján vert pénzekkel állunk szemben, amelyek jó része nem is tekinthető sem szlavón, sem királyi báni denárnak. Alapvetően három csoportot különíthetünk el: a) a szlavón bánok által kibocsátott denárok, amelyek veretése a királyi pénzekkel párhuzamosan folyt egészen 1355-ig. b) Károly által magyarországi verdékben veretett királyi báni denárok; c) azok az időnként banalisnak nevezett pénzek, amelyek valójában nem is báni denárok, csak egyes éremképi jellegzetességük, vagy a báni denárokhoz hasonló, igaz csökkentett súlyrendszerük miatt nevezték így őket.

A Szlavóniában vert banalisokkal, már ahol egyáltalán megkülönböztették őket, négy különböző elnevezés alatt találkozunk: „*banalis Henriciani*”, „*Verocensis*”, „*Misbani*”, „*Grecensis*”. Az első két elnevezés Kőszegi Henrik szlavón ellenbán Verőcén felállított ideiglenes pénzverdéből kikerült veretekre vonatkozik, amelyek kibocsátására 1301–1309 között került sor. A „*moneta*”, „*denarius*”, vagy „*banalis Misbani*” elnevezésű pénzek Ákos nb. Mikcs szlavón bánhoz (1325–1343) köthetők, amelyeket néha „*Zagrabiensis*” jelzővel is elláttak. A „*Grecensis*” szintén erre vonatkozik, s a pénzverdének helyet adó Zágráb latin Civitas Montis Grecensis nevére kapta elnevezését. Ezek a pénzek rendszeresen előfordulnak az 1330–40-es években a magyarországi pénzforgalomban.

Az 1323-tól vert királyi báni denárokat eleinte „*banalis regalis*” (1329), vagy „*banalis hungaricalis*” (1327) néven említik, de néhány szórványos esetben találkozunk a „*banalis Gurhes dictus*” kifejezéssel is. Gurhes László (Ladislavus de Gurhes) ugyanis egyike volt annak az 1323. évi királyi rendeletben szereplő öt kamaraispánnak, akiknek Károly az ország kamaráit bérbe adta. Ezek az elnevezések azonban a pápai tizedjegyzékek több ezer fizetése között csak néhány tucat alkalommal fordulnak elő. A királyi bániak leggyakoribb elnevezése a „*banalis antiquus*” volt. Ezt az azonosítást a jegyzékekben megállapított pénzértékviszonyok teszik kétségtelenné. Találkozunk azonban olyan „*banalis*” elnevezésű pénzekkel is, amelyek biztosan nem azonosíthatók az 1323-tól vert királyi báni denárokkal, de az eredeti szlavóniaiakkal sem. Az erdélyi egyházmegye egyes részein 1332 első felében bukkannak fel bizonyos új bániak (*banalis novus*). 1332 után nem találkozunk velük, viszont ugyanott, ahol korábban ezzel fizettek, két másik elnevezés bukkan fel, a „*banalis crucitus*” Kolozs, és a „*banalis de Clusvar*” Kolozs és Doboka megyékben. Győrffy György vette észre, hogy ezek elterjedése mennyire lefedti egymást, ugyanakkor nem történik velük vegyes fizetés. Ebből azt a következtetést vonta le, hogy ez a három pénznevezés ugyanazt a pénztípust takarja. A pénz a nevét „keresztes” hátlapi éremképéről kapta, s ez alapján azonosítható a CNH. II. 49. denárral. A fennmaradt példányok mind rezes, rossz minőségű ezüsből készültek, amely egyértelműen a bécsi finomsággal (harmad részig égetett ezüst, 666 ezrelék) azonosítható. Valószínűleg az 1330. évi királyi utasításban emlegetett pénzzel azonos, s így ismerjük a pontos pénzlábát. Ezek után tisztázottnak tűnik, miért hívták ezt a pénzt bánnak. Egyrészt hátlapi éremképe a báni denároké utánozta, másrészt pénzlábát tekintve is a bániak súlyrendszerébe illik: ezüsttartalma éppen a fele volt a királyi báni denárnak. Ebbe a körbe tartozik a liliomos denár (*denarius lyliatus*), amely anyagában, pénzlábjában, sőt nagyrészt verdejegyeiben is megegyezést mutat a keresztes denárral. A pápai tizedjegyzékekben kizárólag az erdélyi egyházmegye egyes területein (Doboka, Fehér, Kolozs, Torda megyék), de csak az 1332. évi első és második fizetéseknél találkozunk vele. A CNH. II. 29. típusal azonosítható pénz pénzlábjában szintén az 1330-as rendelethez kapcsolható, s habár elnevezése *denarius*, nem *banalis*, a keresztes báni elődjének tekinthető. Ez a két pénztípus nyitotta meg a sorát az 1330-as évek alacsonyabb értékű denárainak, amelyeket „*denarius parvusnak*” neveztek. Ezeknek a pénzeknek egyes csoportjaira használták a „*wiennensis*” kifejezést is, mivel finomságuk ($2/3 = 0,666$) megegyezett a bécsi denárokéval. I. Károly ilyen típusú pénzeket 1330 előtt kezdett veretni. A jelentősen eltérő finomság ellenére pénzlábukat úgy képezték, hogy illeszkedjen a báni denárok súlyrendszeréhez. Mint fentebb láttuk, az 1330-as rendelethez kapcsolható pénzek (keresztes és liliomos denár) ezüsttartalma éppen fele volt a királyi báni denárnak, míg az utóbbiból 4 ért egy garast, a denárok értéke a pápai tizedlajstromokban 1:8. Ennél valamivel kisebb értékű volt az 1335/1336. évi kamarabérleti szerződésekből ismert denár. Ebből hét darab ért egy magyar garast, ezüsttartalma éppen a fele volt a IV. Béla kori banalisokénak. Bár első hivatalos említése 1335-ből ismert, már 1334–1335-ből adatolható egy bizonyos „*denarius novus*” elnevezésű pénz, amely megegyezik az ugyanakkor Ugocsában megjelenő „*denarius de Ungaria*” pénzzel. Tehát csak ebben a két évben nevezték újnak, később beolvadt a denárok tagolatlan tömegébe. Létezett azonban egy olyan denár is, amely nem azonosítható sem az 1330, sem az 1335/36. évi pénzekkel. Leggyakoribb a Dunántúlon, ahol kis bécsinek (*parvus Wiennensis*), vagy duplikált (fele értékű) bánnak nevezik. Tíz darabot adtak egy garasért, értéke fele volt a Mikcs-féle szlavóniai banalisokénak. Szűcs Jenő mutatta ki, hogy az erdélyi tizedlajstromokban szintén kitapintható ugyanez a pénz, amelyet ott viszont a királyi báni denárok $3/8$ részével vettek egyenlőnek, vagyis értéke megegyezett a Dunántúlon „kis bécsinek” nevezett veretekkel. Találkozunk azonban még ennél is alacsonyabb értékű aprópénzzel ebben az időszakban. 1337–1342 között említene a források bizonyos fehérvári pénzeket (*denarius parvus Albensis, de Alba Regali*), amelyekből

1342-ben 20 darab ért egy garast, vagyis ezüstértéke a Mikcs-denárok negyede lehetett. Ennek a típusnak egyéb nyomai is feltűnnek, a „*denarius parvus*” többi említésénél, ahol nincs kitéve a „*fehérvári*” jelző, viszont megemlítik, hogy ott vannak forgalomban (*denarii Wiennenses valde parvi*). A két említés összevetéséből kitűnik, hogy ezek a „*fehérvári kispénzek*” feltehetőleg bécsi pénzláb szerint készült utánveretek voltak, amelyeket a források megkülönböztetnek az eredeti bécsi denároktól, amelyek neve „*latus Wiennensius*”, vagy egyszerűen „*denarius Wiennensius*” volt. Nem ismerjük a szegedi kispénz pénzlábát (*moneta Czegediensis*), de ez feltételezhetően a fehérvári aprópénzhez volt hasonló.

1338-ban új reform vette kezdetét, amelynek keretében megszűnt a garas-kibocsátás, viszont új, állandó értékű denárok verése kezdődött meg. Ezeket a pénzeket 2/3-os finomságú ezüsből készítették, értéke megfelelt az eredeti bécsi denárnak. Érdekes módon a pápai tizedjegyzékek 1338–1342 között ezeket a pénzeket is banalisként emlegetik, s hat darab ért belőlük egy régi magyar garast. Ezt a pénzt egészen Károly haláláig érték ugyanabban a minőségben. Károly halála után azonban újra feléledt a periodikus pénzújítás gyakorlata, s csak fiának, I. Lajosnak sikerült végleg megszüntetnie az 1360-as évek folyamán.

Ettől kezdve a „*banalis*” és „*wiennensis*” fogalma végképp eltűnt a középkori magyar terminológiából, s egy egységes aprópénzrendszer jött létre.

Válogatott bibliográfia

- ENGEL Pál: A 14. századi magyar pénztörténet néhány kérdése. *Századok* 124/1 (1990) 25–93.
- HÓMAN Bálint: *Magyar pénztörténet*. Budapest, 1916.
- HÓMAN Bálint: *A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában*. Budapest, 1921.
- HUSZÁR Lajos: *A budai pénzverés története a középkorban*. Budapest, 1958.
- HUSZÁR Lajos: Anjou-kori pénzverés Székesfehérvárott. *Székesfehérvár Évszázadai* 2. Székesfehérvár, 1972. 113–122.
- GYÖRFFY György: A pápai tizedlajstromok demográfiai értékelésének kérdéséhez. In *Mályusz Elemér Em-lékkönyv*. Szerk.: H. Balázs Éva–Fügedi Erik–Maksai Ferenc. Budapest, 1984. 141–151.
- KOVÁTS Ferenc: Magyar pénzforgalom az Anjouk korában. *NK* 25 (1926) 90–109.
- SHULEK Alfréd: Vegyesházi királyaink pénzei és korrendjük. I. Károly Róbert. *NK* 25 (1926) 138–195.
- SZÜCS Jenő: Szlavóniai báni denárok Erdélyben. Kereskedelem-történet a pénztörténet tükrében (1318–1336). *Századok* 120 (1986) 591–638.
- V. SZÉKELY György: Slavonische Banalmünzprägung. *Dissertationes Archaeologicae ex Instituto Rolando Eötvös nominatae*. Ser. II. no. 8. Budapest, 1980.

BANALES AND WIENNENSES – SMALL CHANGE UNDER THE REIGN OF CHARLES ROBERT

Summary

Charles Robert became King of Hungary in a very difficult economic and political situation. The power greedy lords of the country created not only a lack of political stability, but they hindered mining, the expansion of trade, and the development of the towns, too. After he had consolidated his political power, the monarch immediately began to reform economic life. For the first time in the history of Hungarian minting around 1325 he issued gold coins according to Florentine pattern whose design became well-known and accepted all over Europe. In addition to the gold coin a heavy, new type of silver coin, the *groschen* (groat), also appeared among the different types of coins during the reign of Charles Robert. A comprehensive reform also took place within the financial administration. Six new minting chambers were set up in Körmöcbánya, Szabolnok, Szatmár, Várad, Transylvania, and Pécs, in addition to the existing ones of Buda, Esztergom, Szerém, and Csanád previously set up under the House of Árpád. As a result of the king's order, mint marks were introduced whereby each chamber was supposed to mark the coins to distinguish where they had been minted.

Among these long lasting arrangements, the most confused, therefore the most interesting field from our point of view, is the case of silver small changes. As we look through the two decades of monetary history of Charles from the beginnings of the reforms up to his death (1323–1342). We can realize a continuous experimentation concerning the creation of the stability of silver small change, which was a permanent problem in the country for 250 years before Charles reign. An effort to eliminate the system of reissuing coins (*renovatio monetarum*) and create the stable quality silver denar could be observable during this period.

The contemporary written sources mention two main coin types, namely the *banales* and the *wiennenses* by which a lot of different coin types was meant. In spite of the fact that they differed in fineness, weight and depiction from each other, a very consequence terminology is noticeable. Basically the *banales* had a very high silver content, usually 15/16 or 7/8 fineness (0,937 or 0,875), *wiennenses* were made of silver of 2/3 (0,666) fineness.

The first *banales* appeared in Hungary in the 13th century when Béla IV ordered around 1255 the Ban (Governor) of Slavonia, Stephen of Gutkeled, to mint denars of the same weight and purity as the former denars of Friesach on behalf of the ever reigning King of Hungary. This money was – first for nearly two hundred years – exempt from the obligation of annual exchange. From 1272 their fineness and weight started to decrease, but in spite of that its quality was extremely higher compared to the other Hungarian coins. Owe to their high quality they could be found in treasure finds up to the 16th century.

When Charles Robert started his monetary reforms in 1323, the first step was an attempt to order minting good quality silver denars, following the pattern of the denars issued by the Ban of Slavonia, the same weight as the coins of Béla IV, but in the fineness of 7/8, not in 15/16. These coins, which were called “new *banales*” opposite of those old ones, were exempted from the obligation of the annual exchange. We are lucky to have the opportunity to identify these new *banales* among the circa 40 coin types of Charles. They imitated the reverse of the old *banales*, later there evolved their individual type. The *banales* were struck up to c. 1330, but still remained in the monetary circulation for several decades. In the contemporary written sources, mainly in the papal tithe lists, we can find a lot of mentions about these denars. The exchange rate between the silver groat and these was 4, 5, 6, 7, 10, 20, which means that in spite of the same terminology, several royal *banales* in different standards were struck and used. To make difference between these denars, there evolved separate names based on their characteristics. *Banalis Strigoniensis*, *de Clusvar*, *Veroucensis* got name from the place of mint, Esztergom and Kolozsvár, *banalis Gurhes dictus*, *Henriciani*, *Miskbani* from the name of mint lord, *banalis lyliati*, *cum aquila*, *cruciti* from their depiction, fleur de lys, eagle, cross. Other identification relayed on other characteristics, *mail*, *novi*, *antiqui*. The main problem is to make difference between the royal *banales* and the Slavonian *banales*, which were still struck parallel up to around 1355. It's still the easier case, because Mikcs and Henrik were bans of Slavonia, and Veröce was the mint place for Slavonian *banales*. In the case of *mail*, *novi*, *antiqui* denars, we should examine each cases separately. For example a document from 1323 mention the new royal *banales* and some *banales antiqui* at the same time. From the examination of their exchange rate it seems to be clear that the old one should be the original Slavonian *banalis*, maybe *banalis Miskbani*. On the other hand in the papal tithe lists from 1332–1337 in Transylvania the *banalis antiqui* and *novi* were equally royal *banales*. Documents prove that for example *banalis de Clusvar*, *cruciti*, *novi* and *mail* meant the same coin type, but only in a certain place during a couple of years. In another place or time *banalis novi* or *antiqui* meant basically different coins. The numismatic research in the last few decades, based mostly on written sources, managed to make separation between the different names, and ascertain nearly the exact standard of them.

The other coin type were called *wiennenses* because their fineness, which comes from the Wiener Pfennigs, appeared in Hungary first in the mid-13th century. They were imitated by the Hungarian kings from the end of that century. Charles started to mint denars in the fineness (2/3) of Wiener Pfennigs around 1330. These coins were a little bit smaller than the *banales* and the depiction were closed to those Wiener Pfennigs (animals, Agnus Dei and other Christian symbols, which were typical depictions on Wiener Pfennigs).

Notwithstanding there was a very close connection between the standard of the Hungarian royal *banales* and *wiennenses*. In the 1330s the duplicated, half quality version of the *banalis* of Mikcs in Slavonia, called *parvi wiennenses*, a quarter to this was called the same. It is certain that these two denar types were equally parts of an organic monetary- and standard-system. It was very important at that time to make exchange easy between the several coin types in everyday use, so now in the numismatic research it seems to be a less confused field of monetary history as three or four decades earlier.

In 1338 a brand new monetary reform began. The Hungarian king ceased to mint groats for all, and ordered to struck new coins which will last forever (*perpetuo durabilis*). At the same time he strongly prohibited using other, foreign or former royal coins in the country beside the new one. This coin was made of 2/3 silver (fineness of *wiennenses*). Opposite of this in the contemporary written sources this coin was called new *banales*. From 1338 to Charles's death in 1342 only this stable quality silver coin was struck in every mints of the country in two types, but same quality. So they became the most frequent denars of Charles. After his death the system of annual reissuing of coins, which caused a lot of harm to Hungarian economy, started again and only Louis, son of Charles managed to eliminate it in the 1360s.

From that time *banales* and *wiennenses* disappeared from the terminology concerning the contemporary monetary economy, and finally a unified monetary system of small changes was realized.

GYÖNGYÖSSY MÁRTON*

Beatrix királyné körmöcbányai kamaraispánja: Schaider Péter (1486–1494)

A 15. században a körmöci kamara a királynék birtokába került: elsőként Zsigmond király Cillei Borbá-lának, majd Albert király Erzsébetnek engedte át a kamarát és a hozzá tartozó bányavárosokat. Ezt a hagyománnyt folytatta Mátyás is, amikor a körmöci kamarát második feleségének, Aragóniai Beatrix (1457–1508) királynénak (1476–1490) juttatta.¹

A birtokbavétel pontos időpontját nem ismerjük, az utókorra maradt iratanyag (és különösen a kamarai számadások) alapján az feltételezhető, hogy a királyné csak 1486-ban vette át a körmöci kamara és a bányavárosok kormányzatát.² Korábban fölmerült az a nézet is, hogy a királyi pár 1478-as látogatásai Körmöcbányán és a bányavárosokban egyfajta ünnepélyes beiktatásnak is tekinthetők: „[...] a nevezetesebb helyeket és városokat meglátogatja, megmutatja hitvesének, újra fölkeresik Kassát, Körmöcöt, Besztercét és a bányavidéket; megnézik az arany- és ezüstabányákat; elbáméskodnak az arany kitermelésének, aztán zúzásának, szétválogatásának, olvasztásának fortélyain, amit azelőtt sosem láttak. A király, ahogy csak tud, kedveskedik Beatrixnak. A városokból mindenfelé kiszaladnak a helybeliek, mindkettőjüket mély hódolattal, üdvölgéssel köszöntik, és mint illik, nagyszerűen fogadják.” Részletesen ismerjük a selmecbányai fogadtatást és az itteni kíséret tagjait is: a király kíséretében volt Nagylucsei Orbán prépost, későbbi kincstartó és Mühlstein Vid körmöcbányai kamaraispán.³ A bányavárosi látogatás alkalmával mégis a király az, aki rendelkezett: fölmentette például a körmöcbányaiakat az urbura fizetése alól.⁴ A későbbiek szempontjából fontos, hogy ekkor adományozta Mátyás Langsfelder Jánosnak és utódainak örökjogon a körmöcbányai cementező mesteri tisztséget, aki új vezetőknévnek foglalkozása német megnevezését vette fel: Schaider János lett. Fia, Schaider Péter (amint Langsfelder János testvére, Ágoston is) később kamaraispánként írta be nevét a körmöci kamara történetébe.⁵

Az egyesített pénzverő- és bányakamara élén álló kamaraispánnak több feladatot kellett ellátnia. Felügyelte a bányaművelést, gondoskodnia kellett a bányaadó behajtásáról és a bányaugyi jogszolgáltatásról. A pénzveréssel összefüggésben felelős volt a kamarai üzem működtetéséért: a kamarai monopóliumon alapuló nemesfém-beváltásért, a nemesfém-finomításért és a pénzverésért. Feladatköre tehát összetett volt, keveredtek benne

* ELTE Régészettudományi Intézet, Magyar Középkori és Kora Újkori Régészeti Tanszék, Budapest

¹ BERZEVICZY 1908. 267–268., KUBINYI 1978. 26.

² 1486. január 25-én közölte Beatrix királyné, Peck Pál körmöcbányai kamaraispánnal, hogy a fejezbányaiakat két évig fölmenti az urbura fizetése alól (BERZEVICZY 1914. 79–80. Nr. LIV.), ugyanezen a napon közölte a kamaraispánnal azt is, hogy a selmecbányaiaknak engedélyt adott a szükséges ólom bárhol történő beszerzésére (BERZEVICZY 1914. 80. Nr. LV.). Schaider Péter kamaraispán 1486. augusztus 1-jétől kezdődően készítette el számadásait Beatrix számára (az 1486–1491-es számadások kiadásai: HATVANI II. 48–55. Nr. 171., BERZEVICZY 1914. 254–263. Nr. CLXXIV., az 1492-es számadások kiadása: BERZEVICZY 1914. 301–304. Nr. CCVII.).

³ A bányavárosi látogatás: BERZEVICZY 1908. 269., Antonio Bonfini: Rerum Ungaricarum Decades. Dec. IV. lib. V. (BONFINI 1995. 826.). A királyi párt fogadó selmecbányai küldöttség tagjait is ismerjük: Steck Boldizsár például, Steck Gáspár későbbi körmöci kamaraispán fivére „egyike azoknak a bányavárosi uraknak, akik Mátyást királyt és nejét Selmecen fogadják. Valószínűleg innen eredt Beatrix királynéval való személyes jó viszonya. Többször pénzkölcsönökkel támogatja a királynét; egy alkalommal ékszerekkel, itáliai gyümölcsökkel, selymekkel kedveskedik neki” (ZOLNAY 1938. 28.).

⁴ KRIZSKÓ 1880. 39.

⁵ Mátyás király Langsfelder János cementező mesternek adományozza tisztségét örökjogon (1479. február 2.): MATUNÁK 1928. 230., PAULINYI 1936. 53., POHL 1972. 19–20. Az arany és ezüst különválasztásával foglalkozó választómű (*officina separatoria / Scheidgaden*) vezetőjét nevezték Scheider-nek (PAULINYI 1936. 44.). Langsfelder Ágostont 1484-ben említik körmöcbányai kamaraispánként (HUSZÁR 1965–1966. 57.), végrendelete egyébként 1485. január 12-én kelt (MATUNÁK 1928. 308.).

a hatósági jellegű feladatok a gazdasági termelésirányító jog- és hatáskörökkel. Teljes felelősséggel tartozott a kamarai személyzet – amely familiárisaiból, servienseiből és officialisaiból állt – minden hivatalos ténykedésért; fölöttük viszont teljes közigazgatási és bírói joghatósággal bírt.⁶

Az 1480-as évek első feléből csak két körmöci kamaraispán nevét említik az írott források: 1484-ben a már említett Langsfelder Ágoston volt a kamaraispán, 1485-ben és 1486 első felében (az 1486. januári királynéi levelek alapján valószínűsíthetően) Peck Pál. A verdejegyek alapján feltehető, hogy az 1470-es években többször is említett Mühlstein Vid néhány évig az évtized elején szintén betölthette ezt a tisztséget.⁷

1486-ban a királyné körmöcbányai kamaraispánjává egy tehetős és ismert körmöci polgárt választott ki Schaidner Péter személyében. Schaidner hivatali működése kezdetének – számadásai alapján – 1486. augusztus 1-jét tekinthetjük. Körmöcbányai kamaraispánként utoljára II. Ulászló király 1494. december 17-én kelt oklevelével említi, 1495 márciusában már Steck Gáspár volt a kamaraispán. Schaidner közvetlen elődjét, Peck Pál kamaraispánt a királyné leveleiben mint „*presens camerarius Crimiciensis*” említi, ezzel szemben Schaidner Péter már „(*comes et*) *camerarius noster Cremniciensis*” titulussal szerepel. Schaidner kinevezése szerencsés volt a kamara üzemeltetése szempontjából, még akkor is, ha szakmai jellegű döntéseit a királyné néha megváltoztatta, mivel „*a királyné saját rendelkezéseit a bányavárosokkal szemben többnyire a kapzsiság és kíméletlenség jellemezte*” (Berzeviczy Albert). Schaidner Péter működése során a pénzverés terén kifejtett – és később ismeretendő – jelentős tevékenysége mellett mindent elkövetett a bányaművelés megmentése és a bányajog kodifikálása érdekében: Czon Miklós bányabíróval és a városi tanáccsal együttműködve elkészíttette az első magyar bányatörvényt („*Pergwerchsgerechtheith*”, 1492).⁸ Szolgálatiért – és mert nem talált a feladatra nála alkalmasabb személyt – Beatrix királyné élete végéig bányabírói tiszttel (scansor) adományozott Schaidner Péter körmöcbányai polgárnak 1496-ban.⁹

Schaidner Péter számadásai (1486–1492)

Schaidner kamaraispáni működése idejéből hat és fél év számadásait ismerjük.¹⁰ A királyné által elfogadott számadások alapján meghatározható a körmöci kamara éves költségvetése, a kamara arany- és ezüstermelése, sőt következtetni lehet a kiverett pénz mennyiségére is. A számadások bevételi oldalán három forrás hétértékelben szerepel (1. táblázat és 1. grafikon). Ezek:

- I. AZ ARANYBEVÁLTÁSBÓL SZÁRMAZÓ JÖVEDELEM (lucrum impositionis auri in Cremnicia),
- II. AZ EZÜSTBEVÁLTÁSBÓL SZÁRMAZÓ JÖVEDELEM (lucrum ... marcarum de Cremnicia, de Schemnicia, de Bistricia) és
- III. A BÁNYAADÓ (urbura argenti et cupri de Bistricia, urbura auri et argenti de Schemnicia, urbura de Pubrano).

⁶ HÓMAN 1921. 205–206., PAULINYI 1936. 43.

⁷ Kamaraispánok említései: HORVÁTH – HUSZÁR 1955–1956. 30–31., HUSZÁR 1965–1966. 57., verdejegyek alapján: POHL 1972. 26–27., Beatrix levelei Peck Pálhoz: lásd 2. jegyzet.

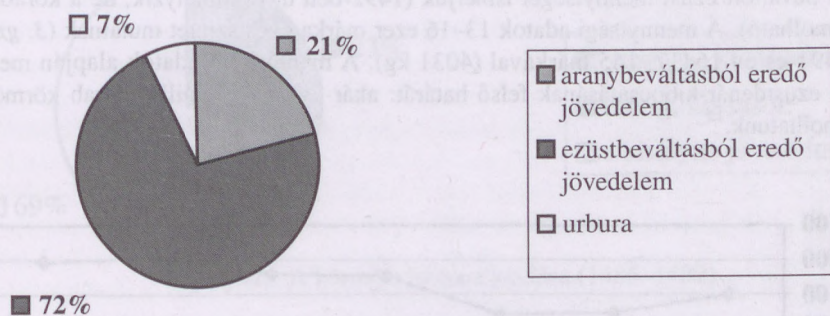
⁸ II. Ulászló rendelete Schaidner Péter körmöci kamaraispánhoz (1494. december 17., Nagyszombat): HATVANI I. 16. Nr. 13., Beatrix királyné rendelete Perotto Vesach zólyomi főispánhoz, benne Steck Gáspár körmöcbányai kamaraispán említése (1495. március 13., Esztergom): BERZEVICZY 1914. 326–327. Nr. CCXVI. Beatrix Peck Pálnak írt leveleit lásd: 2. jegyzet, a Schaidnerhez szólók: 1488. július 27. (HATVANI I. 8–9. Nr. 6.), 1488. november 4. (BERZEVICZY 1914. 126. Nr. LXXXIV.), 1489. augusztus 1. (BERZEVICZY 1914. 136–137. Nr. XCII.), 1489. november 4. (Df. 268830.), 1489. november 8. (HATVANI I. 9. Nr. 7.), 1490. január 18. (HATVANI I. 10. Nr. 8.), 1490. október 8. (HATVANI I. 11. Nr. 9.), 1490. október 24. (HATVANI I. 14. Nr. 11.), 1491. február 21. (Df. 276231.), 1491. április 7. (Df. 276231.), 1492. szeptember 10. (HATVANI II. 48–55. Nr. 171., BERZEVICZY 1914. 254–263. Nr. CLXXIV.), 1492. november 23. (Df. 276231.), 1493. október 24. (BERZEVICZY 1914. 301–304. Nr. CCVII.). Schaidner kamaraispáni működésének értékelése: KRIZSKÓ 1880. 40., BERZEVICZY 1908. 270. A bányatörvény kiadása: MATUNÁK 1928. 468–484. A praecambulum szerint: „*Wyr mit Namen hernocho geschriben Petrus Schayder die czeith kammergroff auff der Kremnicz unnd Niclos Czon kuniglicher Maiestadt etc. Crembnicz pergmaister unnd Stayger[...]*”

⁹ PROBSZT 1958. 136. (Beatrix királyné, 1496. január 1., Esztergom)

¹⁰ Schaidner Péter számadásainak kiadásai: lásd 2. jegyzet, elemzései: HÓMAN 1921. 284–285., PAULINYI 1936. 64–66. és 73–74.

1. táblázat
Schaider Péter körmöci kamaraispán számadásai
1486–1492

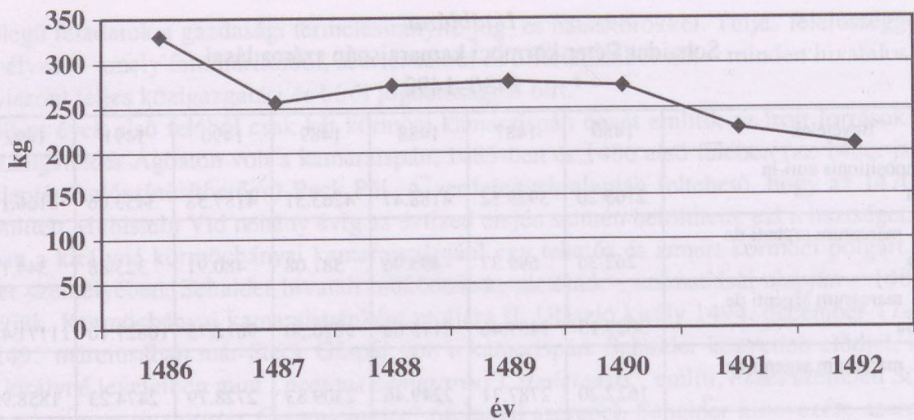
Nr.	Bevételek	1486	1487	1488	1489	1490	1491	1492	Summa
1.	lucrum impositionis auri in Cremnicia	2105.20	3923.52	4188.47	4263.51	4187.58	3453.06	3166.17	23203.83
2.	lucrum ... marcarum argenti de Cremnicia	262.36	699.37	495.96	587.08	480.91	323.88	344.17	3193.73
3.	lucrum ... marcarum argenti de Schemnicia	3029.13	7439.46	8115.68	9820.30	9612.75	10827.16	11171.48	60015.96
4.	lucrum ... marcarum argenti de Bistricia	1622.20	2787.71	2249.46	2309.83	2728.79	2474.23	1858.95	16031.17
5.	urbura argenti et cupri de Bistricia	399.60	828.50	584.55	49.0				1861.75
6.	urbura auri et argenti de Schemnicia	193.80	488.19	181.60	952.08	869.00	913.40	710.75	4308.82
7.	urbura de Pubrano	120.00	240.00	240.00	240.00	240.00	240.00	240.00	1560.00
	summa	7732.12	16406.75	16655.72	18221.90	18129.03	18231.73	17491.52	112868.77

1. grafikon A körmöci kamara bevételei (1486–1492)

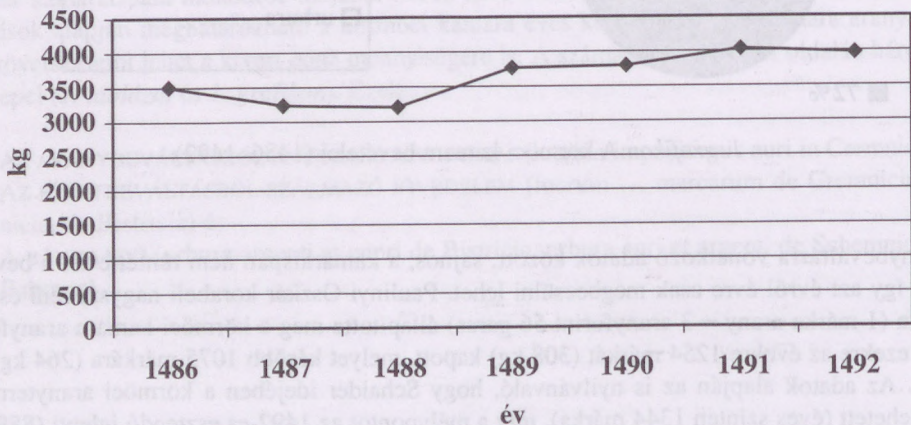
Az aranybeváltásra vonatkozó adatok között, sajnos, a kamaraispán nem tüntette fel a beváltott arany mennyiségét, így azt évről évre csak megbecsülni lehet. Paulinyi Oszkár korabeli nagyszebeni és nagybányai adatok alapján (1 márka arany = 3 aranyforint 56 garas) állapította meg a körmöci kamara aranyforgalmát, és évi átlagként ezekre az évekre 1254 márkát (308 kg) kapott, melyet később 1075 márkára (264 kg) módosított (2. grafikon). Az adatok alapján az is nyilvánvaló, hogy Schaider idejében a körmöci aranytermelés csúcs-pontja 1486 lehetett (éves szinten 1344 márka), míg a mélypontot az 1492-es esztendő jelenti (889 márka). Ez a csökkenő tendencia bizonyára tovább folytatódott a következő években is. Az adatok alapján megállapíthatjuk a kamara aranyforint-kibocsátásának felső határát: évi mintegy 75 ezer darab körmöci aranyforint kiverésével számolhatunk.¹¹

¹¹ Az aranytermelésre: PAULINYI 1936. 65–66. A hét esztendő termékátlagát Paulinyi rosszul számította ki, mert az összeget csak hatall osztotta. Később ezt a számítási hibát korrigálta (PAULINYI 1978. 333. [26. lábjegyzet]). Figyelembe véve Paulinyi számait a hét év adatai alapján éves átlagként 1075 márkát (264 kg) kapunk. Az arany finomítását a cementezőműben (*cementum*) végezték. A cementezőmű volt a kamara aranybeváltással foglalkozó szerve, ahol a cementező mester (*Cementer / cementarius*) – mint „hites szakértő” – próbatúvel határozta meg a beszolgáltatott arany finomsági fokát és ezzel beváltási árát. A termelők által beszolgáltatott aranyat az aranyforintokéval egyező finomsági fokra finomították (23 karát 9 grén), majd rudakba öntötték (PAULINYI 1936. 45–46., 48.). A kiverett aranyforintok mennyiségét hasonlóképpen, de kissé eltérő végeredménnyel határozta meg: KAZIMÍR 1978. 342. A kiverhető aranyforintok mennyiségére vonatkozó számításaimat lásd később. A módosításkor Paulinyi a haszonkulcs értékét is másként állapította meg, mint korábban: 3,75 aranyforint helyett 3,56 aranyforint márkánként (PAULINYI 1978. 333–334. (26. lábjegyzet)).

2. grafikon A kőrmöci kamara aranytermelése

A számadások alapján az is nyilvánvaló, hogy míg az aranyat csak Kőrmöcbányán lehetett beváltani, az ezüstöt három helyen: a kamarai székhely mellett a selmecbányai és a beszercebányai fiókkamarában is. Az aranytól eltérően a beváltott ezüst mennyiségét ismerjük (1492-ben ugyan hiányzik, de a korábbi évek adatai alapján ez is kiszámolható). A mennyiségi adatok 13–16 ezer márká éves szintet mutatnak (3. grafikon); a termelési csúcs az 1491-es év 16417, 145 márkával (4031 kg). A mennyiségi adatok alapján megállapíthatjuk a kőrmöci kamara ezüstdenár-kibocsátásának felső határát: akár évi 10–12 millió darab kőrmöci ezüstdenár kiverésével is számolhatunk.¹²

3. grafikon A kőrmöci kamara ezüsttermelése

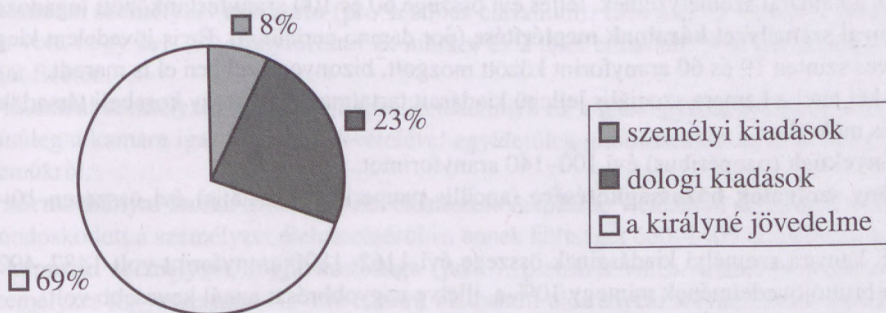
A bevételek harmadik csoportja a bányaadó. A kőrmöci kamara ezen, ekkor már csak három helyről származó, jövedelme a bevételek legkisebb hányadát jelentette, és csak 1487-ben haladta meg az 1500 aranyforintot (tehát ekkor is kevesebb, mint a bevételek 10%-a); 1490-től kezdődően – a beszercei urbura kiesésé-

¹² A termelők által beszolgáltatott ezüst finomítását kétféle üzemen végezték. Az arannyal elegyes ezüst finomítását a már említett választóműben a választómester, a nem-nemes fémekkel elegyes ezüstöt az égetőműben (*domus crematoria / Brenngaden*) az égetőmester (*Silberbrenner*) felügyelete alatt végezték. A beszolgáltatott ezüst finomsági fokát meg kellett határozni (kémlelés) a beváltási ár megállapításához. Ez a választómester feladata volt (PAULINYI 1936. 44–45.). A pénzverdének viszont az ezüstpénzek öntvényének és a kiverő pénznek a vizsgálatára külön kémlője (*Probiierer / probator*) volt (PAULINYI 1936. 45. [33. jegyzet]). A finomítás során az ezüstöt 15 latos finomságúvá égették, ebből aztán már a verde olvasztómestere állította elő a szükséges finomságú pénzöntvényt az előírt mennyiségű réz hozzáolvasztásával (PAULINYI 1936. 48.). Eltérő adatok a kiverő ezüstpénz mennyiségére: KAZIMÍR 1978. 348. A kiverhető ezüstdenárok mennyiségére vonatkozó számításaimat lásd később.

vel – már csak évi 1000–1100 aranyforintot jelentett. Az urbura volt egyébként is a leginkább bizonytalan bevétel. A 15. század végén ugyanis a bányavállalkozók helyzete nagyon válságos volt, az uralkodó a bányaadó elengedésével és egyéb kedvezményekkel igyekezett a bányászatot fellendíteni. 1479-ben például mentesítette a körmöcbányaiakat a bányaadó fizetése alól, 1481-ben pedig Selmezbánya azon polgárait ruházta fel bormérési joggal, akik bányabirtokosok és bányaművelők voltak. Körmöcbányán is csak azoknak adott bormérési jogot, akik hetenként legalább két aranyforintot fordítottak a bányászatra. Ezt a gazdaságpolitikát Beatrix is folytatta: 1486-ban fölmentette a fejbányaiakat az urbura fizetése alól. 1489-ben véleményt kért Schaidér kamaraispántól a selmezbányai urbura elengedése tárgyában; a számadásokban viszont ez a tétel továbbra is szerepelt, tehát mégsem engedte el. Szerencsésebbek voltak a besztzercebányaiak: a besztzercei urbura 1490-től már nem szerepel a számadásokban. Minden kedvezmény és támogatás ellenére a kamara területén található bányák nagy része az 1490-es években már víz alatt állt, az aranytermelés jelentősen visszaesett.¹³

A kamara kiadásai három nagy csoportra bonthatók (4. grafikon):

- I. Személyi kiadások,
- II. Dologi kiadások és
- III. a királyné rendeletére teljesített RENDKÍVÜLI KIFIZETÉSEK (azaz a királyné körmöci kamarából származó jövedelme).

4. grafikon A körmöci kamara kiadása (1486–1492)

I. A SZEMÉLYI KIADÁSOK nyolc tételben szerepelnek a számadásokban (2. táblázat).

2. táblázat
Schaidér Péter körmöci kamaraispán számadásai
1486–1492

I.	Személyi kiadások	1486	1487	1488	1489	1490	1491	1492	Summa
1.	Expensda argenteae	182.91	505.66	396.20	391.71	399.00	414.46	346.42	3721.95
2.	Peovisio quattuor officialium arg. mon.	77.00	185.00	175.25	196.00	234.00	238.50	234.00	1339.75
3.	Provisio vitrifici	16.00	32.00	32.00	32.00	32.00	32.00	32.00	208.00
4.	Provisio familiarum	1622.20	391.00	307.00	341.50	345.00	288.00	414.14	2086.64
5.	Pro bibalibus familiarum	32.00	74.00	584.55	49.0	86.00	100.00	60.50	352.50
6.	Pro damno curialium	193.80	27.00	181.60	19.00	50.00	60.00	710.75	156.00
7.	Pauperibus	62.00	130.00	187.00	140.00	140.00	140.00	100.00	899.00
8.	Ancillis pauperibus maritatis	7732.12	46.00	65.00	60.00	60.00	60.00	10.00	301.00
	Summa	369.91	1890.66	1162.45	1180.21	1346.82	1332.96	1197.06	8480.07

¹³ KRIZSKÓ 1880. 39–40., PAULINYI 1936. 67. A fejbányai urbura elengedése: BERZEVICZY 1914. 79–78. Nr. LIV., a selmezbányai urbura elengedésének ügye: BERZEVICZY 1914. 136–137. Nr. XCII.

1) **Az ezüstpénzverés költségei** (expensa argenteae monetae). Nem kizárt, hogy ez a tétel dologi jellegű kiadásokat is tartalmazott, de nagyobb részét a pénzverő munkások fizetése tette ki. Ezt az összeget a kiverő pénz mennyisége alapján fizette ki a kamaraispán a munkásoknak teljesítménybérként, akik aztán maguk között megosztottak. A 17. században például a pénzverők minden pénzzé vert márka után a kiverő pénz 6,25%-át kapták (azaz 3 pondust).¹⁴ A legnagyobb összeget – 505 aranyforint 66 denárt – Schaidner 1487-ben fizette ki az ezüstpénzverésért a munkásoknak.

2) **Az ezüstpénzverésnél alkalmazott négy tisztviselő fizetése** (provisio quattuor officialium argenteae monetae). Ez a tétel sem állandó összeg, ingadozik – nyilván a kiverő pénz mennyiségének megfelelően. A legnagyobb összegű kifizetésre 1491-ben került sor (238 aranyforint 50 denár).

3) **Az üveges fizetése** (provisio vitrifici). Ez a tétel időbérenek tűnik, éves szinten állandó összeget, 32 aranyforintot jelentett.

4) **A kamarai alkalmazottak fizetése** (provisio familiarum). Ez a tétel a „külső és üzleti funkcióra alkalmazott [...] kamarai alkalmazottak” (Hóman Bálint) fizetése, szintén változó összegű. A legnagyobb kifizetésre – 414 aranyforint 14 denár – 1492-ben került sor.¹⁵

5) **A kamarai személyzet „borravalója”** (pro bibalibus familiarum). Ez a tétel jövedelem-kiegészítés célját szolgálta, egyfajta pótlék volt; 1488-ban és 1489-ben külön nem is szerepelt: „beépítették” az előbbi tételbe. Az 1492-es számadás alapján úgy tűnik, hogy ezt az összeget szokás szerint karácsony és húsvét vigiliája alkalmából adták a kamarai személyzetnek, teljes évi összege 60 és 100 aranyforint között ingadozott.

6) **A kamarai személyzet kárainak megtérítése** (por damno curialium). Ez is jövedelem kiegészítés volt, teljes összege éves szinten 19 és 60 aranyforint között mozgott, bizonyos években el is maradt.

Az utolsó két tétel a kamara szociális jellegű kiadásait tartalmazta, mintegy korabeli társadalombiztosítási rendszerként is működve:

7) **a szegényeknek** (pauperibus) évi 100–140 aranyforintot,

8) **a szegény szolgálók házasságkötésére** (ancillis pauperibus maritatis) évi összesen 10–65 aranyforintot juttatva.

A körmöci kamara személyi kiadásainak összege évi 1162–1890 aranyforint volt 1487–1492-ben. Ez az összeg a kamara bruttójövedelmének mintegy 10%-a, illetve nagyobbbrészt annál kevesebb volt.

II. A DOLOGI KIADÁSOK tizenkét tételben szerepelnek a számadásokban (3. táblázat).

3. táblázat

Schaidner Péter körmöci kamaraispán számadásai
1486–1492

II.	Dologi kiadások	1486	1487	1488	1489	1490	1491	1492	Summa
1.	Expensae fabricae	6.00	13.32	13.76	38.14			66.77	137.99
2.	Expensae structurae cam. Cremniciensis	15.65	47.88		307.88				371.41
3.	Expensa equorum	102.96	356.11	348.30	340.08	272.13	341.30	429.87	2190.75
4.	Expensae viarum	73.00	164.62	296.56	275.97	448.82	276.11	324.84	1959.92
5.	Expensae in itineribus		168.00	101.00	293.78	379.00	163.40	307.74	1412.92
6.	Pro vestibus monetariis aureae monetae	8.00	16.00	6.00	16.00	16.00	16.00	16.00	104.00
7.	Pro vestibus curialium		120.00		84.00	260.00	260.00		724.00
8.	Pro lectisterniis	58.00							58.08
9.	Expensae victualium cam. Cremnic iensis	357.71	670.33	658.81	672.98	673.08	829.78	1409.110	5271.80
10.	Pro ... plaustis vini	318.50	280.00	260.00	214.00	518.00	532.00	290.00	2412.50
11.	Expensae camerae Schemniciensis	478.37	1084.90	1127.21	1323.94	1340.67	1423.53	1762.84	8541.46
12.	Expensae camerae Bistriciensis	210.00	415.00	454.25	425.00	432.00	440.00	431.00	2807.25
	Summa	1628.27	3336.16	3275.89	3991.77	4339.70	4282.12	5038.17	25892.08

¹⁴ PLANK 1917. 102., HÓMAN 1921. 284–285.

¹⁵ HÓMAN 1921. 284.

1) **A műhely fenntartása** (*expensa fabricae*). Ez a kiadási tétel változó összegű volt, bizonyára a műhellyel kapcsolatos dologi kiadásokat (karbantartás, fenntartás, eszközök) fedezte, bizonyos években el is maradt. 1486 utolsó hónapjaiban összesen 6 aranyforintot fordítottak erre a célra, 1492-ben viszont 66 aranyforintot és 77 denárt.

2) **A körmöcbányai kamarai épületek fenntartása** (*expensae structurae camerae Cremniciensis*) tétel is csak bizonyos években szerepel. A legjelentősebb karbantartási-felújítási munkálatokat 1489-ben végezheték csaknem 308 aranyforint értékben.

3) A kamarai szállítások igényelték, hogy a kamaraispán lovakat is tartson. **A lótartás költségei** (*expensa equorum*) szintén jelentős kiadásokat jelentettek, 1492-ben már csaknem 430 aranyforintot fordított a kamara erre a célra.

4) Jelentősek voltak a kamara működése során felmerült **úti kiadások** (*expensa viarum*) is, 1490-ben például csaknem 450 aranyforint.

5) **A kamaraispán útiköltségei a királynéhez tett látogatásai alkalmával** (*expensae in itineribus*) megint csak jelentős összegeket emésztettek fel. Schaidner 1490-es bécsi látogatása alkalmával kiugróan magas összeget, 379 aranyforintot számolt el erre a célra.

6) **Az aranypénzverő munkások ruhája** (*pro vestibus monetariis aureae monetae*) állandó összegű tétel a számadásokban. Erre a célra évente 16 aranyforintot fordítottak.

7) **A kamarai személyzet ruházata** (*pro vestibus curialium*). Erre a célra változó összegeket fordított a kamaraispán: volt, hogy évi 260 aranyforintot is, máskor ez a tétel elmaradt. Nyilván szükség és a személyzet igényei szerint fizetett.

8) **A kamarai személyzet ágyneműje** (*pro lectisterniis*). Ez a tétel egyetlenegyszer fordul csak elő, 1486-ban. Valószínűleg a kamara igazgatásának átvételével egyidejűleg gondoskodott az új kamaraispán a személyzetnek ágyneműkről.

9) **A körmöcbányai kamarai személyzet étellemezése** (*expensae victualium camerae Cremniciensis*). A kamaraispán gondoskodott a személyzet étellemezéséről is, ennek költségei 660–1409 aranyforint közöttiek voltak.

10) **A kamarai személyzet borjárandósága** (*pro ... plaustris vini*). A bort társzekerekkel szállították a kamarai személyzet fogyasztására. Az erre a célra biztosított előirányzat folyamatosan emelkedett, de 1491-ben volt a legmagasabb: 532 aranyforint. 1489-ben nem szerepelt ez a tétel, hacsak nem más néven („*pro expensa causa conducendi vina de Posonio ad Cremiciam et alia loca*”¹⁶).

Az utolsó két tétel (11–12) **a fiókkamarák kiadásai** (Selmecbánya és Besztercebánya), azokat a kiadásokat foglalhatták magukban, amelyek a két fiókkamarával kapcsolatban merültek fel, illetve ott voltak teljesítendőek. A kettő együtt évi 1500–2193 aranyforintra rúgott.

A kamara dologi kiadásainak összege évi 3275–5038 aranyforint között mozgott, a bruttójövedelem mintegy 20–25%-át tette ki. Ez tehát azt jelenti, hogy a körmöci kamara birtokában lévő királyné az éves 16–18 ezer aranyforintos bruttó jövedelem legalább 65%-ával szabadon rendelkezhetett, s az összeg legbiztosabb jövedelmének számítván fedezhette fényűzési és – később – hadi kiadásait.¹⁷

A körmöcbányai verde éves pénzverése

A körmöci kamarában beváltott ezüst és arany mennyiségének ismerete elvileg lehetővé teszi, hogy a körmöcbányai pénzverde pénzkibocsátásának éves volumenét meghatározzuk.

Az aranypénzverés esetében könnyebb helyzetben vagyunk, hiszen – amint már említettük – az aranyat az aranyforintokéval egyező finomsági fokra finomították. Így a beváltási ár alapján megbecsülhető mennyiségből meghatározható a belőle kiverhető darabszám is. (Azaz a beváltott és feldolgozott arany összsúlyát el kell osztani az aranyforint finomsúlyával, 3,52 grammal.) Így a körmöcbányai pénzverde éves termelése 75 ezer darab aranyforintban határozható meg Schaidner Péter kamaraispánsága idején. Jól látszik, hogy az 1486-os csúcs (93 750 aranyforint) után megindult az erőteljes visszaesés; 1492-ben már 62 ezer darab körül lehetett a verde termelése.

Az ezüstpénzverés esetében – bár ismerjük a kamarában beváltott és feldolgozott ezüst mennyiségét – több bizonytalansági tényező is nehezíti a keretszámok meghatározását. Egyrészt tudjuk, hogy többféle ezüst-

¹⁶ BERZEVICZY 1914. 260.

¹⁷ BERZEVICZY 1908. 271.

pénzt vertek ezekben az években Körmöcbányán: garast (CNH II. 213G, 1488–1489), denárt (CNH II. 233A, 1486, CNH II. 232., 1487–1490 és CNH II. 276., 1491–1494) és obolust (CNH II. 242., 1487–1490, CNH II. 284., 1491–1494). A pénznemek mennyiségeinek egymáshoz viszonyított arányát nem ismerjük, valószínűleg nem is lehet megállapítani. Másrészt a pénz finomságára csak jócskán későbbi adataink vannak, azokból lehet visszakövetkeztetni a pénzlábra. Végül, nem mindegy, hogy a színezüst alatt tizenöt vagy tizenhat latos ezüstöt kell-e érteni.

Tegyük fel, hogy 1487–1490-ben Körmöcbányán csak a CNH II. 232. denárt verték! 1487–1490-ben a feldolgozott (tizenöt) latos színezüstről több mint 44 millió darab denárt verhetek volna. Tehát a denárverés mennyiségének felső határát 44 millió darabban határozhatjuk meg, ez az a mennyiség, aminél többet biztosan nem verhetek. Ha ez így van, az éremleletek alapján megbecsülhetjük Magyarország 1468–1490 közötti denártermésének mennyiségét is! Ismerjük az éremleletekben Mátyás madonnás denárainak belső arányait: a Körmöcbányán vert CNH II. 232-es típus 34,6%-os részesedést mutat.¹⁸ A fenti adatok felhasználásával az 1468–1490 között kiveret madonnás denárok mennyiségének felső határát 128 millió darab denárban határozhatjuk meg.

Az ezüstpénzverés haszna

Schaider Péter számadásai nem tartalmazzák a kamaraispánnak járó összeget; pedig biztosan volt „fizetése”, hiszen nyilvánvalóan nem ingyen és bérmentve végezte teendőit. Úgy tűnik, hogy a számára járó összeget a pénzverés szükséges, de a számadásokban fel nem tüntetett költségei között kell keresnünk. Különösen is érdekes, és számos újabb vitára adhat okot, az ezüstpénzverésből származó haszon kérdése: „*a nemesfém-monopólium hozamát [...] az a különbség adja, amely a nemesfémek beváltási kényszerára és a beváltott nemesfém mennyiségéből előállítható pénzérmék névértéke között az utóbbi javára mutatkozott*” (Paulinyi Oszkár).¹⁹ A kamaraispán számadásaiból kiderül, hogy egy márka ezüst-feldolgozásából a királynénak jutó nyereség 83 denár. Ha a színezüst alatt tizenöt latos (937,5‰) ezüst értendő, akkor egy márka „színezüstről” – a megfelelő mennyiségű réz hozzáadásával – 780 darab nyolclatos finomságú denár verhető. Egy márka „színezüstöt” az 1490-es években 425–450 denárért váltottak be.²⁰ Ha a 780 denárból levonjuk a $450 + 83 = 533$ denáros összeget, megkapjuk az esztergomi érseknek járó pisetumra jutó és a kamaraispánnak járó részt. Ez az összeg 247 denár márkánként. Sajnos, az esztergomi érseket illető rész mennyiségét nem ismerjük, így a kamaraispán ezüstpénzverésből eredő hasznát sem tudjuk meghatározni. Mindenesetre érdekes, hogy a királyné nyeresége csak mintegy harmada az érseknek és a kamaraispánnak együtt járó összegnek. Ez azért is különös, mert a *moneta nova* verése idején a verdeköltségre és a nyereségre jutó összeget márkánként 1050 denárban határozta meg Hermann Zsuzsanna, amely összegből 825 denár volt a királynak járó nyereség (tehát éppen tízszerese annak, amennyit Beatrix kapott!), és a megmaradó összegen (225 denár) osztottak a pénzverde, a Thurzók és az esztergomi érsek.²¹

Schaider Péter veretei

A pénztípusok és az éremleletek alapján Schaider Péter kamaraispánsága idején Körmöcbányán intenzív pénzverés folyt: minden pénznemet vertek. A kamaraispán tevékenysége a nagy pénzreform utáni pénzverés történetének legjelentősebb fejezete, nemcsak a kamara pénzkibocsátásának mennyisége miatt, hanem az éremképi változások és a korszak leginkább kiérlelt vereteinek megterveztetése és kiveretése miatt is.²²

¹⁸ V. SZÉKELY 1981–1982. 187.

¹⁹ PAULINYI 1936. 52.

²⁰ Az ezüst finomsága és beváltási ára: PAULINYI 1936. 48–49.

²¹ A királynak járó nyereségről részletesen ír a *moneta nova* kapcsán: HERMANN 1975. 316–322., elemzéseibe bevonja Schaider Péter számadásait is összehasonlításként. Hermann azonban végig tizenhat latos ezüstről számol, mivel szerinte a színezüst tizenhat latos ezüstöt jelentett (HERMANN 1975. 316.).

²² Schaider 1486–1490 közötti pénzverésének összefoglalása: HUSZÁR 1940. 563., 566–568., POHL 1972. 28., 1490–1494 közötti pénzverése: LAKOS 1959–1960. 24. Az ezüstpénzek esetében megadom a Pohl Artúr osztályozásának megfelelő katalógusszámot is az MZZ, az aranypénzek esetében: az UG alapján.

Az 1486-os év volt az átmenet éve: ekkor verheték a CNH II. 233A denár körmőci vereteit. Az irodalom által ismertett három körmőci verdejegy közül kettő biztosan hamis az éremképek és a köriratok alapján: a **K - P / S** és a **K - S**. Schaidner 1486-os verdejegy ezen a típuson: **K - P / rozetta** (P 222-2), amely egyébként ennek a típusnak így egyetlen körmőci verdejegy. Valószínűsíthető, hogy a CNH II. 239A körmőci vereteit ekkor (1486-ban) válthatta fel – nagybányai minták nyomán – az új éremképű (koronás és „helyes testtartású” madonna) CNH II. 233A. Ezt az éremképi változást is az új kamaraispán vezethette be.²³

Rövidesen elkészülhetett azonban a Mátyás-kor legszebb és legkiérleltebb denárverete, a CNH II. 232., amelyet már csak Körömcbányán vertek.²⁴ Négy verdejegy Schaidner Péter működéséhez köthető. Ez a típus (koronás és „helyes testtartású” madonna) nagy darabszámmal fordul elő a korszak éremleleteiben. A sorozat első tagja a **K - P / sugaras rozetta** verdejegyű változat (P 223-2), mert – amint azt V. Székely György megállapította – a kunfehértói leletben volt egy hibrid példány, „melynek előlapja még az előző típus előlapjával egyezik meg, hátlapja viszont már az új típusé”.²⁵ A CNH II. 232. **K - P / sugaras rozetta** verdejegyű változatának hátlapját vizsgálva érdekes tipológiai fejlődésnek lehetünk tanúi: a vélhetőleg legkorábbi példányokon mind a madonna, mind a kis Jézus dicsfény nélküli, először Jézust, majd végül a madonnát is dicsfénnel ábrázolta a vésnök. Hasonlóképp a körirat is fejlődött: ezen a típuson szinte lépésről lépésre nyomon követhetjük, amint a gótikus betűket fölváltják a szép, reneszánsz kapitális betűk. A tipológiai sor végén álló darabokon az előlapi éremképben a címerpajzs mellett jobbról és balról egy-egy pontot láthatunk, a gyöngykör és vonalkör közötti előlapi körirat keresztjének két karja a vonalkörön nyugszik. A **K - P / karéjos rozetta** verdejegyű példányok (P 223-1) gyöngy- és vonalkör közötti előlapi és hátlapi köriratai egyaránt reneszánsz kapitális írást mutatnak, az előlapi éremképben a címerpajzs mellett jobbról és balról egy-egy pont látható (bár van olyan változata is, amelyen a pontok elmaradnak). Az előlapi körirat keresztjének két karja a vonalkörön nyugszik. Ehhez a változathoz csatlakozik a **K - P** verdejegyű változat (P 223-3) is, amelyet V. Székely György „verőtővésésből eredő hibás veret”-nek tart.²⁶ Ez elképzelhető, bár általam ismert körirata (E:/ +MATHIE:R:VNGARIE, H:/ PATRON - VNGARIE) kicsit eltérni látszik az általam ismert **K - P / karéjos rozetta** verdejegyű példányok körirataitól. Éremképe viszont azonosnak tűnik. A sorozat utolsó tagja a **K - C-t vonás metsz** verdejegyű változat (P 223-4). Éremképi változás pusztán annyi, hogy az előlapi éremkép címerpajzsa mellé jobbról és balról egy-egy kört helyezett el a vésnök.

A CNH II. 232. előbb ismertett tipológiai sorában kronológiai sort is kell látnunk, különösen azért, mert a legutóbb említett mesterjegy, a **C-t vonás metsz**, az 1490-es évek első felének körmőci vereteinek verdejegyében is szerepel; kizárólagosan. Ez a mesterjegy az 1492-ben körömcbányai bírói hivatalt viselő Steck Gáspárhoz kapcsolható: a „C” keresztnevére (Caspar), a vonás családnevére (der Stecken = karó, bot, rúd) utal. Steck Gáspár nyilván már 1495-ös kamaraispáni tevékenysége előtt bekapcsolódhatott a kamara munkájába, verdejegy alapján Schaidner egyik legfőbb segítője – és talán bizalmasa is – volt.²⁷

A másik két ezüstpénznem számára is új verőtöveket vésetett Schaidner. A **K - P / virágszerű rozetta** verdejegyű CNH II. 213G garas (P 198) hátoldalán háttámlás padon ülő koronás madonnát láthatunk. Az előlapi és hátlapi reneszánsz kapitális írású köriratok két gyöngykör között futnak. A CNH II. 242. obolust háromféle verdejeggel is verték Körömön: **K - P / sugaras rozetta** (P 226-3), **K - P / karéjos rozetta** (P 226-1) és **K - C-t vonás metsz** (226-2); a verdejegyek által meghatározott változatok világosan illeszkednek a CNH II. 232 denárnál tapasztalható tipológiai és kronológiai sorba. A sor végén álló obolusok előlapján a címerpajzs mellett – hasonlóképpen a denárhoz – jobbról és balról egy-egy kört láthatunk.

1486 a körömcbányai aranypénz-verésben is választóvonalat jelent, még ha nem is olyan éleset, mint az ezüstpénzverésben. Négyféle aranyforint(-változat)ot vertek Körömcbányán Mátyás nevére Schaidner idejében: CNH II. 208H **K - P / karéjos rozetta** verdejegy (K 9), CNH II. 208F **K - P / sugaras rozetta** verdejegy (K 10), CNH II. 208G **K - P / sugaras rozetta** verdejegy (K 11-1) és **K - C-t vonás metsz** verdejegy (K 11-2). Valamennyi típus verdejegy illeszkedik az ezüstpénzek verdejegyeihez, lehetséges kronológiájuk: K 10, K 9, K 11-1, K 11-2. A sor végén itt is a Steck-féle mesterjegy áll. Az előlapi éremképen a koronás madonna jobbán váza látható három virággal, balján a trónus díszítetlen vagy keresztyszerű díszítéssel ellátott. Az előla-

²³ A CNH II. 233A **K - P / rozetta** verdejegyű változatát (P 222-2) Pohl Artúr Peck Pálnak tulajdonította; de Schaidner is használta ezt a **P / rozetta** mesterjegyet, tehát akár az övé is lehet. Az éremképi változást inkább az ő személyéhez kapcsolnám.

²⁴ A CNH II. 232. leletadatok alapján legújabb összefoglalása: V. SZÉKELY 1999. 372-373.

²⁵ V. SZÉKELY 1999. 372.

²⁶ V. SZÉKELY 1999. 372.

²⁷ Steck Gáspár verdejegyéhez: POHL 1978. 1-2., Steck 1492-ben körömcbányai bíró volt; MATUNÁK 1928. 145. Testvére, Steck Boldizsár „dúsgazdag bányabirtokos és kereskedő, a magyarországi renaissance egyik markáns alakja” volt (ZOLNAY 1938. 28.).

pi köriratban alulra a holló került gyűrűvel. A hátoldali éremkép Szent László, jobbában bárd, baljában országalma. A köriratok két gyöngyör között futnak.

1490 után aranyforintokat, denárokat és obolusokat vertek Körmöcbányán; a garasverés egy időre abba maradt. Ekkor már csak egyféle verdejegyet használtak: **K – C-t vonás metsz.** A kilencvenes évek nagy részének jellemző denárfaja a CNH II. 276. volt,²⁸ amely tökéletes folytatása a CNH II. 232-es típusnak, de az előlapi éremkép címerpajzsán a szív-pajzsba a Hunyadi-holló helyére a cseh oroszlán került. Az előlapi köriratból elmaradt a szövegkezdő kereszt, sőt egyes darabjainál a körirat kezdő „M” betűje belelóg az éremképbe („elcsúszott bélyeg”?). Schaider idején vert változata (P 238–1) is a már megszokott verdejegyet mutatja. A CNH II. 273. denártípust (P 237)²⁹ tipológiai okokból (a szív-pajzsban a lengyel sas) Steck Gáspár 1495-ös körmöcbányai kamaraispánságának idejére keltezném. A CNH II. 284. obolus **K – C-t vonás metsz** verdejegyű változata (P 239–1) a CNH II. 242. folytatása, az előlapi éremkép címerpajzsán a szív-pajzsba természetesen itt is a cseh oroszlán került. A CNH II. 279. obolus **K – C-t vonás metsz** verdejegyű változatát (P 240–1) a magam részéről szintén Steck Gáspár 1495-ös kamaraispánságának idejére keltezném.

II. Ulászló nevére Schaider csak egyféle aranyforintot veretett, amelyet valószínűleg Steck Gáspár is veretett még 1495-ben: CNH II. 258B **K – C-t vonás metsz** verdejegy (L 1–1). Ez a típus a CNH II. 208G (K 11–2) folytatása, csak a Hunyadi-holló helyére az előlapi köriratban kis pajzsba a cseh oroszlán került.

Schaider Péter kamaraispáni működésével a magyar pénztörténet egyik legszebb fejezetébe írta be a nevét: az irodalomban „az ezüstpénzverés egyesítésének” is nevezett időszak meghatározó személyisége volt. Sokoldalú tevékenysége a gazdaság minden rezdülésére érzékeny menedzsernek mutatja, akinek – a korszakban vert körmöci veretek tanúsága szerint – jó ízlése is volt. Tehetségét Beatrix királyné is méltányolta, hiszen a jövedelmei szempontjából fontos körmöci kamarát nyolc és fél évig általa kormányoztatta. Ilyen hosszú folyamatos kamaraispáni működés a bizalom és a szakértelem elismerésének félreérthetetlen jele. Schaider Péter tehát érdemes arra, hogy nevét a magyar pénzverés történetének nagy nevei között megőrizzük.

Irodalom

- BERZEVICZY 1908 – Berzeviczy Albert: *Beatrix királyné (1457–1508). Történelmi élet- és korrajz.* Budapest, 1908.
- BERZEVICZY 1914 – Berzeviczy Albert: Aragoniai Beatrix magyar királyné életére vonatkozó okiratok. Budapest, 1914. (*Monumenta Hungariae Historica, Diplomataria vol. XXXIX*)
- BONFINI 1995 – Bonfini, Antonio: *A magyar történelem tizedei.* Fordította Kulcsár Péter. Budapest, 1995.
- HATVANI I – Hatvani Mihály: Magyar történelmi okmánytár a Brüsseli Országos Levéltárból és a Burgundi Könyvtárból. I. Pest, 1857. (*Monumenta Hungariae Historica, Első osztály: Okmánytárak*)
- HATVANI II – Hatvani Mihály: Magyar történelmi okmánytár a Brüsseli Országos Levéltárból és a Burgundi Könyvtárból. II. Pest, 1857. (*Monumenta Hungariae Historica, Első osztály: Okmánytárak*)
- HERMANN 1975 – Hermann Zsuzsanna: Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon. (Megjegyzések Thurzó Elek költségvetési előirányzatához). *Századok* 109 (1975) 301–336.
- HORVÁTH-HUSZÁR 1955–1956 – Horváth Tibor Antal–Huszár Lajos: Kamaragrófok a középkorban. *NK* 54–55 (1955–1956) 21–33.
- HÓMAN 1921 – Hóman Bálint: *A magyar királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában.* Budapest, 1921.
- HUSZÁR 1940 – Huszár Lajos: Mátyás pénzei. In *Mátyás király. Emlékkönyv születésének ötszázéves fordulójára. I–II.* (Szerk.: Lukinich Imre.) Budapest, 1940. I. köt. 549–574.

²⁸ V. SZÉKELY 1999. 374–375.

²⁹ V. SZÉKELY 1999. 375.

- HUSZÁR 1965–1966 – Huszár Lajos: Kamaragrófok a középkorban. I. kiegészítés. *NK* 64–65 (1965–1966) 55–59.
- KAZIMÍR 1978 – Kazimír, Štefan–Hlinka, Jozef: *Kremnická mincovňa*. Kremnica, 1978.
- KRIZSKÓ 1880 – Krizskó Pál: *A körmöczi régi kamara és grófjai*. Budapest, 1880.
- KUBINYI 1978 – Kubinyi András: A középkori körmöcbányai pénzverés és történelmi jelentősége. In *Emlékezés a 650 éves Körmöcbányára*. Budapest, 1978. 9–32.
- LAKOS 1959–1960 – Lakos János: II. Ulászló pénzverése. *NK* 58–59 (1959–1960) 23–32.
- MATUNÁK 1928 – Matunák, Michal: *Z dejín slobodného a hlavného banského mesta Kremnice*. Kremnica, 1928.
- PAULINYI 1936 – Paulinyi Oszkár: Magyarország aranytermelése a XV. század végén és a XVI. század derekán. *A Gróf Klebelsberg Kunó Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve* 6 (1936) 32–142.
- PAULINYI 1978 – Paulinyi Oszkár: Kimutatások a körmöcbányai bányakamarai körzet nemesfémtermeléséről a XVI. század első felében. *Adatszűrő elemzés. Századok* 112 (1978) 326–346.
- PLANK 1917 – Plank Sándor: A pénzverés és pénzváltás adminisztrációja. *NK* 16 (1917) 101–102.
- POHL 1972 – Pohl Artúr: *Hunyadi Mátyás birodalmának ezüstpénzei 1458–1490*. Budapest, 1972.
- POHL 1978 – Pohl Artur: Jolsvai György kamaragrófsága és Steck Gáspár verdejegye. *Az Érem* 34 (1978/1) 1–2.
- PROBSZT 1958 – Probszt, Günther: *Das deutsche Element im Personal der niederungarischen Bergstädte*. München, 1958. (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission. Bd. 1.)
- V. SZÉKELY 1981–1982 – V. Székely György: Hunyadi Mátyás madonnás denárai a pénzforgalomban. *MNumTÉvk* (1981–1982) 177–188.
- V. SZÉKELY 1999 – V. Székely György: 15–16. századi denárlelet Kunfehértó határából. In *Halasi Múzeum. Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 125. évfordulójára*. (szerk.: Szakál Aurél) Kiskunhalas, 1999. 365–400.
- ZOLNAY 1938 – Zolnay László: A zólyomvármegyei Zolnay-család. *Turul* 52 (1938) 26–37.

Hivatkozott éremhatározók

- CNH = Réthy László, *Corpus Nummorum Hungariae*. I–II. Budapest, 1898–1907.
- MZZ = Pohl, Artur, *Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters 1300–1540*. Budapest–Graz, 1982.
- UG = Pohl, Artur, *Ungarische Goldgulden des Mittelalters 1325–1540*. Graz, 1974.

DER KREMNIETZER KAMMERGRAF DER KÖNIGIN BEATRIX: PETER SCHAIER (1486–1494)

Zusammenfassung

Im 15. Jahrhundert gehörte die Kremnitzer Kammer zum Besitz der Königinnen: zunächst übergab König Sigismund Barbara von Cilli, später dann König Albrecht Elisabeth die Kammer und die dazu gehörenden Bergstädte. Dieser Tradition ist König Matthias Corvinus gefolgt, als er die Kremnitzer Kammer seiner zweiten Frau (1476–1490) Beatrix von Aragonien (1457–1508) gab.

1486 bestellte die Königin den bekannten und wohlhabenden Kremnitzer Bürger Peter Schaidler zu ihrem Kremnitzer Kammergrafen. Anhand seiner Rechnungen sollte er seine amtliche Tätigkeit am 1. August 1486 angefangen haben. Letztes Mal wurde er als Kammergraf in der Urkunde des Königs Wladislaw II. vom 17. Dezember 1494 erwähnt, im März 1495 war bereits Caspar Steck der Kremnitzer Kammergraf.

Aus Schaidlers Zeit erhielten sich die Rechnungen von 6,5 Jahren. Nach den durch die Königin bestätigten Rechnungen kann man das Budget, sowie die Gold- und Silberproduktion der Kammer bestimmen. Es kann sogar auf die Menge des ausgeprägten Geldes geschlossen werden. mindestens 65% des Einkommens der Kremnitzer Kammer stand zur Ver-

fügung der Königin. Diese Summe, aus der die Königin ihre Luxus- und später Kriegsausgaben bezahlen konnte, war sehr bedeutend: sie betrug etwa 11000 – 12000 Goldgulden pro Jahr.

In der Zeit Schaiders produzierte die Kremnitzer Kammer etwa 75000 Goldgulden pro Jahr. Nach der Höhepunkt von 1486 fiel die Produktion heftig an; 1492 waren sicher weniger als 62000 Goldgulden ausgeprägt.

Wenn man annimmt, daß nur der Denar CNH II. 232 aus der Silbernominale zu dieser Zeit (1487–1490) in Kremnitz geprägt wurde, kann die Menge der Denarstücke aus dem eingewechselten Silber, die zwischen 1487–1490 geprägt wurden, in einer Zahl von 44 Millionen geschätzt werden. Also ist die maximale Menge der Denarstücke 44 Millionen. Nach den Angaben der Münzfunde – man kennt nämlich genau die prozentuale Aufteilung der Madonnendenaren von Matthias Corvinus in den Münzfunden – ist es möglich, die Silberdenarproduktion des mittelalterlichen Ungarn zwischen 1468–1490 zu bestimmen. 34,6% der Madonnendenare von Matthias in den Münzfunden besteht aus Denaren CNH II. 232. Laut dieser Angaben ist festzustellen, daß die maximale Menge der ausgeprägten Madonnendenare von Matthias mit etwa 128 Millionen Stücke anzusetzen ist.

Laut den Rechnungen hat die Königin von einer Mark verarbeiteten Silbers 83 Denare bekommen. Wenn man unter Feinsilber 15 lötiges Silber (937,5‰) versteht, konnten aus einer Mark Feinsilber – nach der Beimischung des nötigen Kupfers – 780 achtlötige Denarstücke geprägt werden. Eine Mark „Feinsilber“ wurde in den 1490-er Jahren für 425 – 450 Denare eingewechselt. Wenn man also $(450 + 83 =) 533$ Denare von 780 Denaren abzieht, bekommt man die Summe des Pisets des Erzbischofs von Gran und des Lohnes des Kammergrafen zusammen, – leider – nicht separat: das Einkommen des Erzbischofs und des Kammergrafen aus der Silbermünzprägung betrug 247 pro Mark.

Nach den Münztypen und den Angaben der Münzfunden fand zur Zeit Schaiders in Kremnitz eine intensive Prägung statt: jedes Nominal wurden geprägt. Nach der Münzreform von Matthias Corvinus war die Tätigkeit des Kammergrafen nach Qualität und Quantität eines der bedeutenden Kapitel in der ungarischen Münzgeschichte.

BUZA JÁNOS*

Az aranyforint felső-magyarországi árfolyama a 17. század első felében¹

Árfolyamokról lévén szó, rövid historiográfiai visszapillantásként illő megemlíteni, hogy *Salamon Ferenc* már a 19. század második felében – többek között arra is – felhívta a figyelmet, hogy történelmünk megismeréséhez nélkülözhetetlenek a gazdaságtörténeti – s ezen belül a helyi jellegű ártörténeti – kutatások. Idevágó iránymutatásai közül jelen esetben azt kell feltétlenül kiemelni, hogy „[...] a legfontosabb nemzetgazdasági kérdések eldöntése, lehetetlen a pénzürték ismerete nélkül.”²

Néhány évvel korábban a Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottsága – név szerint *Fraknói Vilmos* és *Pauler Gyula* – kezdeményezte a törökkori gazdaságtörténeti kutatásokat. Felhívásukra *Thallóczy Lajos*, *Nagy Gyula* és *Vincze Gábor* készített tervet „[...] hazánk XVI. s XVII. századbeli közgazdasági állapotait megvilágosító adatok felkutatására [...]” A pénztörténeti részből a külfölddel való egybevetés, azaz a nemzetközi igényű, összehasonlító vizsgálat sem hiányzott volna,³ az átfogó tervből azonban – sajnálatos módon – nem lett valóság sem a dualizmus idején, sem a két világháború közötti időszakban.

Az ártörténeti kutatások terén érezhető lemaradás⁴ – miként arra *Huszár Lajos* jogosan mutatott rá – nem ösztönözte a pénzürtékviszonyok múltjának feltárását,⁵ s hogy ez mennyire igaz, arra éppen *Rudolf Geyer* nagyszabású pénztörténeti áttekintése a példa, amely az osztrák ár- és bértörténeti anyaggyűjtéssel párhuzamosan – annak inspiráló hatására – öltött végleges formát.⁶ Teljesítménye – a gazdaságtörténet körébe sorolt ár- és bértörténeti kutatásokkal együtt – méltán érdemelte ki a későbbi osztrák pénztörténeti szintézis írójának – *Salamon Ferenc* fentebb idézett szavaira emlékeztető – elismerését.⁷

Hazánkban a pénzürtékviszonyok kutatása terén az 1950-es évek végén, illetve az 1960-as évek elején történt jelentős előrelépés. Az úttörő munka megkezdése azonban nem a tudománypolitika érdeme volt, ugyanis

* Közgazdaságtudományi Egyetem, Budapest

¹ Az előadás „Az aranyforint kassai árfolyama a 17. század első felében” – címen hangzott el.

² SALAMON F.: *Budapest története*. Budapest, 1885. III. 88. (Az eredeti szövegben nincs kiemelés!).

³ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, kéziratár. A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Bizottságának iratai 1878. 11. sz.

⁴ N. KISS I.: Az ár- és bértörténet kérdése Magyarországon 1550–1650 között. *Történelmi Szle* (1963) 145 – 166., ill. ZIMÁNYI V.: Bibliográfiai áttekintés a külföldi ár- és bértörténeti kutatásokról. *Világtörténet* 1964. 4. sz. 54 – 67.

⁵ „[...] a pénztörténet leginkább a gazdaságtörténet egyik fontos ágát jelentő ártörténettel tudna szoros kapcsolatot kiépíteni, viszont az ártörténet a korábbi időkben nálunk meglehetősen el volt hanyagolva.” Válasz az opponensi véleményekre. *Huszár Lajos* 1983-ban megvédett doktori értekezését Vayer Lajos, Györffy György és Kubinyi András bírálta. Bírálataik és az azokra adott válasz – mint gépirat – elérhető: Magyar Tudományos Akadémia Levéltára, 200. TMB. 2559/3. A szerző munkásságának eredményeit tömören összegező értekezés post mortem jelent meg: HUSZÁR L. (1906 – 1987): A magyar pénzverés és éremművészet története tézisekben. *NK* 86-87 (1987–1988) 7–21.

⁶ R. GEYER: Zur österreichischen Münzpolitik 1524–1790. *NZ* (1933) 73–108., illetve R. GEYER: Münz- und Geldgeschichte seit der Mitte des 14. Jahrhunderts. In A. F. PRIBRAM: *Materialien zur Geschichte der Preise und Löhne in Österreich*. Wien, 1938. S. 1–84.

⁷ A. F. Pribram és R. Geyer érdemeinek kapcsán a pénztörténeti kutatások nehéz, sőt tövises útját hangsúlyozó véleményt e helyt külföldön is indokolt idézni: „Die Erforschung der Preise und Löhne, der Kaufkraft des Geldes und seines Tauschwertes, einer eminent wichtigen Frage für die Wirtschaftsgeschichte, gehört zu den schwierigsten und dornigsten Aufgaben der Münzforschung schon deshalb, weil die Quellen mangelhaft sind und es demgemäß auch um die Literatur schwach bestellt ist.” G. PROBSZT: *Österreichische Münz- und Geldgeschichte. Von den Anfängen bis 1918*. Wien, Köln, Graz, 1973. S. 37.

a páratlan szorgalommal dolgozó *Horváth Tibor Antal*⁸ hivatalos ösztönzés nélkül gyűjtött, majd publikált adatsorokat. Határainkon túl viszont – igényes ártörténeti megközelítéssel – *Štefan Kazimír* tett közzé igen értékes, adatokban gazdag pénztörténeti tanulmányokat.⁹ Eredményeik s Kassa szabad királyi város polgárainak számos végrendelete, illetve a fennmaradt hagyatéki leltárak szórványadatai nyomán az aranyforint felső-magyarországi árfolyamának változásai a 17. század első felében az alábbi szakaszok¹⁰ vázolását teszik lehetővé:

- I. 1600–1618 között a lassú, de nem folyamatos emelkedés időszaka, 175–210 dénár közötti árfolyam.
- II. 1619–1623 között igen gyors ütemű – ugrásszerű – emelkedés, 220-ról–600 (illetve 700) dénár-ra.
- III. 1624–1625 között átmeneti csökkenés 400-ról 300, illetve az 1625-ben elfogadott törvény szerint 200 dénár-ra.
- IV. 1626–1640 között a lassú és egyenetlen emelkedés időszaka 300-ról 350 dénár-ra.
- V. 1641-től évtizedeken át 360 dénáron állandósuló kurzus.

Az 1601 és 1650 közötti fél évszázad árfolyamai a lőcsei és a krakkói¹¹ kurzusokkal egybevetve táblázatos formában csaknem évről-évre nyomon követhetők:

Az aranyforint árfolyama dénárban, illetve lengyel garasban

Év	Kassa (magyar dénár)	Lőcse (magyar dénár)	Krakkó (lengyel garas)
1601	175	170	60,50
1602	:	180	60,25
1603	180	180	61,50
1604	180	180	66,00
1605	:	190	62,55
1606	:	200	61,00
1607	200	195	65,00
1608	:	200	69,00
1609	200	200	69,60
1610	192	200	70,00
1611	200, 205	210	68,57
1612	:	210	70,00
1613	200, 210	210	70,00
1614	200	210	70,00
1615	:	210	70,00
1616	205, 210	210	70,64
1617	210	225	75,20
1618	210	:	77,00
1619	220, 225, 240	240	80,00
1620	200, 220, 300	:	100,00
1621	300	400	120,00
1622	300, 600	600	180,00

⁸ HORVÁTH T. A.: A magyar aranyforint értékváltozása 1490–1709 között. *NK* 58-59 (1959–1960) 33–50., ill. HORVÁTH T. A.: A tallér értékváltozásai 1542 – 1700 között. *NK* 62-63 (1963–1964) 25–50.

⁹ Š. KAZIMÍR: Vývoj reálnej hodnoty drobných strieborných minci na Slovensku v rokoch 1526–1711. *NSb* 8 (1964) 171–216.

¹⁰ A pénzürtékviszonyok szakaszolása nem új lelemény, vö.: HUSZÁR L.: *Habsburg-házi királyok pénzei 1526–1657*. Budapest, 1975. S. 46. A szakaszok számának és a pénzürtéknek az eltérése az országos áttekintés, illetve a regionális vizsgálat különbözőségeiből ered.

¹¹ *Horváth Tibor Antal* adatait kiegészítve *kurzíváltan*, az újabb kutatással feltárt kassai árfolyamokat álló számokkal közlöm. A lőcsei adatok *Štefan Kazimír* idézett tanulmányából, a krakkóiak pedig a lengyel királyi székváros ártörténeti adatait tartalmazó monográfiából származnak E. TOMASZEWSKI: *Ceny w Krakowie w l. 1601–1795*. Lwów, 1934. S. 2. A lengyel pénztörténethez kapcsolható historiográfiai áttekintés során az ártörténeti feldolgozásokra is történt utalás: MIKOLAJCZYK, A.: *Einführung in die neuzeitliche Münzgeschichte Polens*. Łódź, 1988. 8., 203.

Év	Kassa (magyar dénár)	Lőcse (magyar dénár)	Krakkó (lengyel garas)
1623	300, 600, 700	:	180,12
1624	400	300	120,20
1625	200, 300	300	121,75
1626	200, 300, 400	300	123,33
1627	400	300	152,50
1628	300	300	158,57
1629	300, 315	325	159,28
1630	350	325	165,00
1631	330, : 360	330	165,00
1632	330, 333, 360	330	166,50
1633	300, 333	336	167,00
1634	330, : 338	336	171,00
1635	333	336	172,50
1636	330, 333, 336	336	172,50
1637	330, 333	340	172,50
1638	330, 333	345	172,50
1639	300, 333, 350	348	172,50
1640	300, 333, 335, 350	345	172,50
1641	360	350	179,21
1642	360, 360	350	179,90
1643	350	360	180,00
1644	:	360	180,00
1645	:	360	180,00
1646	360	360	180,00
1647	:	360	180,00
1648	360	360	180,00
1649	:	360	180,00
1650	360	360	180,00

A fentebb vázolt szakaszokat közelebbről szemlélve megállapítható, hogy az aranyforint árfolyama mindhárom városban emelkedett, de az első szakaszban évről évre még nem kúszott feljebb a kurzus. Részben ezzel magyarázható, hogy a Szepesi Kamara tisztségviselői 1617-ben nem tartották indokoltnak az aranyforint árfolyamának 5 dénárral történő emelésére tett nádori javaslatot, mert – mint érveltek – a kereskedők Alsó- és Felső-Magyarországon az aranydukátot 2 magyar forintban és 10 dénárban számították.¹² Az aranyforint árfolyamának látványosan gyors emelkedése 1619/1620-ban kezdődött, s bár a szűkebb régió belül sem volt azonos a mértéke¹³ és az üteme; tendenciáját tekintve követte a nagy – közép-, pontosabban közép-kelet-európai – pénzrontás¹⁴ irányát, s némi késéssel – de már 1622 tavaszán 600, illetve helyenként 700 dénár¹⁵ felszökve – 1623-ban tetőzött Felső-Magyarországon, illetve az északabbi lengyel térségben is.

¹² „y j-” [valószínűleg Illésy János] közlése: Az arany és a tallér értéke 1617-ben. *MGtSz* (1901) 190.

¹³ Kassán, 1619. február 16-án egy Csermely utcai major kertjével együtt „[...] Háromszázhuszonöt magyar forintokon, húsz köből búzán és egy oldal szalonnán [...]” cserélt gazdát, a vevő a készpénzt „[...] Aranyul és magyar pénzüil egy summában egyszersmind úgy mint Aranyat számláván fl. 2 d. 25. Az többit igazán fejr pénzüil.” adta meg. Archiv mesta Košice (= Kassa város levéltára, a továbbiakban: Kassa v. lt.) Supplementum H. Liber testamentorum inscriptiones hereditatum, fol. 228/v.

Jó egy évvel később 2 jobbágy 120 magyar forinton történt elzálogosítása kapcsán rögzítették, hogy „[...] huszonöt arany levén az pénzben, az többi az minemű pénzül országunkban élnek.” Abaúj vármegye közgyűlési jegyzőkönyvei (1619–1632) 1620. jún. 5. fol. 33. A forrás mai jelzete: Státny oblastný archiv Košice, AŽ. Kongregácia zápisnica Nr. 8 (1619–1632). [Továbbiakban: Abaúj vm. jkv.] Az első esetben egy aranyforint árfolyama 225, a másodikban pedig 200 dénár volt. Az idézeteket a mai helyesíráshoz közelítő formában közlöm.

¹⁴ A Kipper- und Wipperzeit kiterjedt – Kassát is érintő – irodalmára: HUSZÁR L.: *Bethlen Gábor pénzei*. Kolozsvár, 1945, passim. Rövid, összefoglaló jellegű mű: REDLICH, F.: *Die deutsche Inflation des frühen siebzehnten Jahrhunderts in der zeitgenössischen Literatur: Die Kipper und Wipper. Forschungen zur internationalen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*. Band 6. Hrsg. Von Kellenbenz, H. (Köln–Wien, 1972), ill. részletesebb irodalmi kitekintésre ld.: BUZA J.: *Kipper-pénzek a mérlegen. Az 1620-as évek inflációjának két szakasza. Századok* 134 (2000) 881–883.

Az aranyforint emelkedő árfolyama és a külföldi analógia láttán azonban nem helyezkedhetünk arra az álláspontra, hogy a magyarországi kurzusváltozás, illetve annak mértéke mechanikusa mása volt a „nyugati mintának.” Példákkal igazolható a különbség; Nürnbergben 1601 és 1622 között 120 krajcáról 960-ra, azaz nyolcszorosára emelkedett a dukát árfolyama,¹⁶ ugyanezen intervallumban Bécsben 80-ról 405 krajcár-ra hágott a hivatalos kurzus, a piaci árfolyam azonban még magasabbra – 12,5-szeresére – szökött fel.¹⁷ Kassán ehhez képest szerény – 3,33-szoros – a Szepességben is csak kerekítve négyszeres (3,88-szoros) az aranyforint árfolyamának emelkedése.¹⁸ Feltehetően a kortársak – pontosabban szólva az infláció kárvallottjai – mit sem tudtak az alsó-ausztriai, a délnémet térség, továbbá a „cseh korona országainak” katasztrofális pénzértékviszonyairól, számukra a szerényebb – de korábban egyáltalán nem tapasztalt – árfolyam-emelkedés és a nyomát követő drágaság így is istencsapásának tűnt.¹⁹ Az inflációk történetén edzett kései utókor szemszögéből nézve azonban több mint figyelemre méltó az, hogy a lengyelországi maximum a felső-magyarországi kurzust sem érte el! Krakóban, Lublinban²⁰ és Lvovban²¹ egyaránt háromszorosára – 60 lengyel garasról 180-ra – emelkedett a dukát árfolyama, ami markánsan cáfolja az infláció lengyelországi importját!

Az 1623. évi tetőzést követően, miután a legsilányabb inflációs vereteket – a tévesen *polturáknak* nevezett sziléziai és hasonló 3 krajcárosokat²² – kivonták a forgalomból, átmenetileg csökkent az aranyforint árfolyama, de esetenként még igen magas – 400 dénáros – kurzusára is volt példa.

Számos sikertelen kísérlet után a soproni országgyűlésen, 1625-ben hoztak törvényt az aranyforint és a tallér árfolyamáról, az előbbi kurzusát 200, az utóbbiét pedig 120 dénárban szabták meg. Ha ezeket a kurzusokat összevetjük az ugyancsak 1625. évi erdélyi országgyűlés, illetve a szejm 1623-ban elfogadott végzésével, akkor a következőket láthatjuk:

Ország	Az aranyforint és a tallér kurzusa magyar dénárban		Az aranyforint és a tallér árfolyamának aránya
Magyarország	200	120	1 : 1, 67
Erdély	200	125	1 : 1, 60
Lengyelország	240	140	1 : 1, 71

Az aranyforint árfolyama – Bethlen Gábor és II. Ferdinánd előzetes megállapodásának²³ megfelelően – 1625 után egyező lett a királyi Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben, a talléré azonban már az infláció megfékezése során eltért egymástól. A törvényes kurzust tekintve úgy tűnik, hogy mindkét országrészen az

¹⁵ Legfelső szinten, a koronás fők környezetében is tisztában voltak a pénzrontás következtében megugrott árfolyamok mértékével. Bécsben, 1622. március 15-i keltezéssel nyomtatásban jelent meg a magyarországi pénzértékviszonyokat szabályozó pátens, amely az aranyforint árfolyamát ugyancsak rögzíteni kívánta: „[...] ut Ducatus aureus qui in valore cursus Germanicae monetae florensis Rhenenses sex et cruciferos quadraginta quinq; constituit, pro florenis Hungaricalibus sex et denariis septem cum dimidio: [...]” – közölte. BECHER, S.: *Das österreichische Münzwesen vom Jahre 1524 bis 1838*. Wien, 1838. 88. A pátens 2 eredeti példányának mai jelzete: Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv. Patente, rote Nummer 6, nr. 113/1-2. Időben és tartalmilag egyező ezzel Bethlen levelének – Kassa, 1622. márc. 29. – ismert részlete: „[...] az arany az külső országokban mostan oly drága és az tallér, hogy egy aranyforintot Magyarországon hat forintért 400 oszporáért adnak, [...]” SZILÁDY Á.–SZILÁGYI S.: *Török-magyarokori államokmánytár*. Pest, 1868. III. 361.

¹⁶ SCHOLLER, E.: *Die Reichsstadt Nürnberg Geld- und Münzwesen in älterer und neuerer Zeit*. (Ein Beitrag zur reichstädtischen Wirtschaftsgeschichte). Nürnberg, 1916. S. 276–278., ill. BUZA, J.: A magyar aranyforint egy Kipper-kori röplapon. NK 86-87 (1987–1988) 88–89.

¹⁷ GEYER (vö.: 6. jegyzet, 1938.) 41.

¹⁸ „Magna miseria inter homines facta est, quoniam in sine nec ipsi adulteratores eam acceptare voluerunt, et probe pretium valde auxerunt, scilicet Aureum pro 7. fl.” Selecta ex chronicis Leibitzerianis. Az 1623. szeptemberében elhunyt J. Leibitzer ólesznai evangélikus lelkész feljegyzése. *Analecta Scepusii sacri et profani*. Colligit Wagner, C. 1773. II. 67.

¹⁹ Zipserische oder Leutschauerische Chronica undt Zeitbeschreibung. Zusammengetragen der lieben Posterität zur Nachricht von Caspar Hain. Szerk. Baal Jeromos, Förster Jenő, Kauffmann Aurél. Lőcse, 1910. 161.

²⁰ W. ADAMCZYK: *Ceny w Lublinie od XVI do XVIII*. Lwów, 1936. 59.

²¹ St. HOSZOWSKI: *Les prix à Lwow (XVIe – XVIIe siècles)*. Paris, 1954. 89.

²² Részletesebben ld. BUZA J.: Lengyel pénzek Kassán Bethlen Gábor fejedelemsége idején. In *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk.: Kiss. A.–Kovács Kiss Gy.–Pozsony F. Kolozsvár, 1999. 103–105., továbbá BUZA J.: Sziléziai kipper-veretek Felső-Magyarország pénzforgalmában. In *Emlékkönyv Btró-Sey Katalin és Gedai István 65. születésnapjára*. Szerk.: Bertók K.–Torbágyi M. Budapest, 1999. 356–369. ill. BUZA J.: Kipper-pénzek... 885–901. (vö. 12. jegyzet).

²³ A kérdés számottevő irodalmából az alábbiak álljanak itt csupán: KERÉKES GY.: *Bethlen Gábor fejedelem Kassán 1619 – 1629*. Kassa, 1943. 311., HUSZÁR L.: Bethlen (vö. 13. jegyzet) 43 – 47., MRÁZ V.: Bethlen Gábor gazdaságpolitikája. *Századok* (1953) 543–544. IMREH I.: A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében. *Erdélyi Tudományos Füzetek* (Kolozsvár) 211 (1992) 75.

1610-es évek elejének dukátárfolyamához akartak visszatérni, noha a Magyar Kamara már 1622-ben úgy vélekedett, hogy a kereskedelmi forgalomban – természetesen jó pénzt véve alapul – 210 dénárra tehető az aranyforint, 126 dénárra pedig a tallér árfolyama.²⁴ Nos éppen a kereskedelmi forgalom cáfolt rá az 1625. évi törvényes kurzusokra, ugyanis a gyakorlatban megindult e két – a nagy-, illetve távolsági kereskedelem igényeit kielégítő – fizetési eszköz árfolyamának emelkedése. Alsó-Magyarországon 200 dénár helyett 300 lett az aranyforint árfolyama, a tallér pedig 120-ról 150 dénárra emelkedett, így a két pénznem értékaránya jócskán módosult, 1 : 1, 67 helyett 1 : 2 lett, azaz 1 aranyforintnak 2 tallér felelt meg.²⁵ A török uralom alatti országrészen az 1630-as évek elejétől az aranyforint jellemző árfolyama 320, a tallér pedig 160 dénárra emelkedett, azaz némileg magasabb szinten alakult ki a két pénz értékének 1 : 2 aránya.²⁶

Bár az árfolyamok emelkedése Kassán szintén jellemzővé vált, a már feltárt lőcsei adatsorokkal együtt azt jelzi, hogy két lényeges ponton mutatkozott eltérés az alsó-magyarországi és a hódoltsági kurzusoktól. Először meg kell ismételni a szakirodalomból már jól ismert tényt, hogy a 180 dénáros szinttel Kassán és Lőcsén alakult ki a tallér legmagasabb árfolyama,²⁷ másodsor pedig arra kell rámutatni, hogy az aranyforint ugyancsak listavezető kurzusa még az 1630-as évek végén is többnyire 333 dénár körül járt, s így – dénárárfolyamon számítva – Felső-Magyarországon később alakult ki az aranyforint és a tallér másutt jellemző 1 : 2 aránya.²⁸

Az országostól eltérő felső-magyarországi árfolyamok határon túli területekkel, a lengyelországiakkal, pontosabban a krakkóiakkal, a lubliniakkal és a lvoviakkal mutatnak egyezést. Mindhárom lengyel városban viszonylag gyorsan, 1626/28-ban 90 lengyel garas lett a tallér árfolyama, de az aranyforinté Lvovban 1640-ben, Lublinban pedig 1641-ben, Krakkóban csak ezt követően, 1643-ban érte el a 180 lengyel garast; ekkorra alakult ki az aranyforint és a tallér váltópénzben számított – másutt már jellemző – 1 : 2 aránya. A Kassa és Krakkó közötti élénk áruforgalom kellő magyarázatot nyújt arra, hogy Kassa – kortársi megnevezéssel élve *CIVITAS PRIMARIA HVNGARIAE SUPERIOR* – kurzusai nem Alsó-Magyarországhoz, hanem a lengyelországiakhoz igazodtak. A szűkebb térségen belüli egyezés azonban nem ad választ az időbeli késés kérdésére. Ismereteink jelen szintjén várni kell még a megnyugtató feleletre. A további kutatások szükségességét hangsúlyozva lehet utalni arra, hogy a felső-magyarországi 330 dénáros dukát-, illetve a 180 dénáros tallérárfolyamot összevetve 1 : 1, 83 arányt kapunk; a 165 lengyel garasban számított krakkói dukát-, valamint a 90 garasos tallérárfolyam aránya szintén 1 : 1, 83.

Hasonló arányra távolabbi példa is hozható: 1633 tavaszán a svéd királyság képviselőjében Axel Oxenstierna megegyezett a protestáns német választófejedelmekkel és több tartomány képviselőivel abban, hogy a dukát árfolyamát 165, a tallérét pedig 90 krajcárban²⁹ rögzítik; nos, az aránypár láttán – $165 : 90 = 1 : 1, 83!$ – felvethető a kérdés: merő véletlen egybeesés nyomaira bukkantunk? A megnyugtató válasz csak a további kutatások, a balti térségből vett árfolyamok összevetése nyomán válik lehetségessé. Igen valószínű, hogy a lengyelországi árfolyamokat az északabbi térségek kurzusai befolyásolták. Hatásuk azonban nem korlátozódott a déllengyel térségre, hanem Felső-Magyarország pénzértékviszonyainak módosulását is alakították.

²⁴ NAGY I.: A magyar kamara és a királyi pénzügyigazgatás fejlődése Mohács után (akadémiai doktori értekezés) MTA Könyvtára, Kéziratár: D. 12.316. 43.

²⁵ HORVÁTH T. A. 7. jegyzetben említett közleménye példákban gazdagabb Š. KAZIMÍR 8. jegyzetben hivatkozott tanulmányánál. Az értékarányokat illetően azonban a példák között nincs eltérés. Az 1631–1659 közötti években Sopron számadásai meggyőzően bizonyítják a dukát 300 magyar dénáros árfolyamát. HUSZÁR L.: Pénzforgalom és pénzértékviszonyok Sopronban. In DÁNYI D.–ZIMÁNYI V.: *Soproni árak és bérék a középkortól 1750-ig*. Budapest, 1989. 52.

²⁶ BUZA J.: A tallér és az aranyforint árfolyama, valamint szerepe a pénzforgalomban Magyarország török uralom alatti területén a XVII. században. *Történelmi Szle* 20 (1977) 77–78. et passim.

²⁷ HORVÁTH T. A.: A tallér ... 25 – 26., ill. Š. KAZIMÍR: *Vývoj realnej ...* 181–182.

²⁸ Az árfolyamkülönbségeket legutóbb 2000 őszén, Passauban tartott előadásomban érintettem, de akkor még nem tértem ki az aranyforint felső-magyarországi árfolyamának – az ország más részeihez mérten – későbbi emelkedésére. J. BUZA: Geldwertverhältnisse bei der monetären Integration und Desintegration im Geldverkehr Ungarns während der Türkenzeit. Bayern – Ungarn Tausend Jahre. Aufsätze zur Bayerischen Landesausstellung 2001. Vorträge der Tagung „Bayern und Ungarn im Mittelalter und in der frühen Neuzeit“ in Passau 15 bis 18 Oktober 2000. Hg. von H. W. Wurster, Manfred Treml, Richard Loibl. Passau, 2001. 148–149.

²⁹ „[...] ist beliebt und geschlossen worden den Reichsthaler zu 1 ½ fl. und den Ducaten zu zween Gulden fünff und vierzig kreutzer bey allen vier Craißen an Contributionen und Bezahlungen, [...] zu nehmen und auszugeben, ... zu Hailbron, d.d. 13. April 1633, HIRSCH, J. Ch.: Des Teutschen Reichs Münz-Archiv ... Nürnberg, 1758. IV. 294. (Továbbiakban: HIRSCH: DRMA., kötet- és oldal-szám.)

Hazánktól nyugatabbra tekintve legyen szabad utalni arra, hogy Ausztriában 1635-től, Nürnbergben 1636-tól mutatható ki a dukát és a tallér 1 : 2 aránya. A bajor, a frank és a sváb rendek küldöttei pedig 1637 őszen³⁰ határozták meg az aranyforint árfolyamát 180, a tallérét pedig 90 krajcárban, s így a délnémet térségben is kialakult a távolsági kereskedelem két nagy értékű fizetési eszközének 1 : 2 aránya.

Az 1620-as évek nagy pénzrontását követően állandó értékű, ezüst alapú váltópénzeket vertek, így viszonylag gyorsan – néhány év múltán – megszilárdult az ugyancsak ezüsből vert tallérok árfolyama. A dukátok, azaz a jó minőségű aranyforintok váltópénzben kifejezhető kurzusa azonban fokozatosan – bár nem mindig lineárisan – emelkedett még az 1630-as években, sőt keleti irányba haladva az 1640-es évek elejéig. Az emelkedés addig tartott, amíg létre nem jött a dukát : tallér = 1 : 2 összefüggés, amely azután évtizedekig jellemző volt Közép- és Kelet-Közép-Európában.

A viharosnak joggal tekinthető, ún. Kipper-kor után fokozatosan rendeződtek a pénzértékviszonyok, de szó sem volt mechanikus visszarendeződésről! – ugyanis sem az árfolyamok szintje, sem arányuk nem zökkent vissza az infláció előtti nivóra, nem kerülhetett sor erre, mert az arany és az ezüst értékaránya a sárga fém javára módosult, s ennek az árfolyamok változásában is tükröződnie kellett.

Az 1640-es évektől kiegyenlítettnek, sőt stabilnak tűnő árfolyamok láttán sem téveszthetjük azonban szem elől azt, hogy a köznapi forgalomban esetenként ázsíóval cseréltek gazdát az igen értékes aranyforintok és a tallérok. Ismeretes, hogy a lengyel- és magyarországi áruforgalom mellett spekulációs pénzkereskedelem is folyt, a kortársak tisztában voltak azzal, hogy lengyel földön felárral lehetett túladni a dukátokon és a tallérokön, illetve kelendő váltópénzt lehetett behozni az országba olyan körülmények között,³¹ amikor az árfolyamok arányából és kiegyensúlyozott voltából nem következtethetnék a pénzváltással üzött nyereszkeedésre.

Függelék: A fentebb közölt táblázatot Horváth Tibor Antal, Štefan Kazimír és Edward Tomaszewski – témánk szempontjából alapvető fontosságú – munkái nyomán állítottam össze. Az aranyforint árfolyamának kassai adatai eredetileg nem szerepeltek kutatási terveimben, azonban „gyűjtés közben,” illetve a korábban³² és a közelmúltban³³ megjelent tanulmányok anyagát is figyelembe véve elkezdtem írni a dukátokra és a tallérokra vonatkozó adatokat is. Műfaji okból és a korlátozott időtartamból eredően az előadás csupán szerény teret adhat a számszerűséseknek, ezért mellőzni kellett az adatok nagyobb részét, mellékletként azonban indokolt közzétételük.

1607. 1 dukát = 200 dénár. Kassai ház eladása: „[...] pro f. 900 Hungarical. In Aureis singulum pro f. 2 comput. [...]” Kassa v. lt. Liber testamentorum inscriptiones hereditatum. H III/2. her. 1. P. 182/v. (Továbbiakban: Lib. Her.) **1610.** 1 dukát = 190 dénár. Perirat. „Aranyul hat ezer magyar forintokat, minden aranyat abban az időben száz kilencven két pénzben computalvan. Kassa v.lt. Archivum secretum (Továbbiakban: AS.) S – Szegedi, Nr. 50. **1613.** 1 dukát = 210 dénár. Perirat. „[...] az 100 arannyal együtt ezt 210 d. számlálván, illetve **1616.** 1 dukát = 210 dénár. Perirat. „...adott nekem 200 aranyat, melyet 210 d. számlálván teszen f. 420 forintot, [...]” Mindkettőre ld. Kassa v. lt. AS. S – Szegedi, Nr. 48. **1619.** 1 dukát = 225 dénár. Ld. 13. sz. jegyzet. **1620.** 1 dukát = 200 dénár. Zálogügylet. 70 forint + 25 aranyforint = 120 magyar forint, „[...] huszonöt arany levén az pénzben, az többi az minemű pénzzel országunkban élnek.” Abaúj vm. jkv. 1619 – 1632. fol. 33. **1621.** 1 dukát = 300 dénár. Hagyaték. „Vagyon aranyforint N. 1, fl. 3.” Kassa v.lt. AS. KK – Kőmíves, Nr. 6. **1622.** 1 dukát = 300 dénár. Hagyaték. „Erstlich sindt tuckaten ainfache stuck 80 zwen toppelte tuckhaten aine per f. 6 gerechnet f. 504.” Kassa v.lt. Schwartzbachiana, N. 5972. **1623.** 1 dukát = 300 dénár. Örökség kiadása. Abaúj vm. jkv. 1619 – 1632. fol. 112.; „[...] egy aranyat tován három forintban [...]” Kassa v.lt. Lib. Her. 241-242.; 1 dukát = 600 dénár. Perirat. „[...] ezüst tallérokat p. 4 f. és aranyakat 6 f.” Kassa v.lt. Protocollum deliberationum magistratualium ab anno 1620 usque 1624. H. III/2. 240/v. **1628.** 1 dukát = 200 dénár*. Hagyaték. „[...] hoza elő [...] hiti után Nro. 118 aranyforintot, p. f. 2.” [* Minden jel szerint az 1625. évi törvénynek megfelelően jegyezték fel az aranyforint 200 dénáros árfolyamát, ugyanis a tallér kurzus-

³⁰ „[...] und der Rthaler zu anderthalben Gulden angenommen wirdt, der Ducat zu drey Gulden, ... aber höher nit, ... d.d. Regensburg den 18/8. Nov. 1637.” HIRSCH: DRMA. IV. 307–308.

³¹ MERÉNYI L.: Eszterházy Pál újvári kapitány levelei a nádorhoz 1641–1644. *TT* (1907) 585 – 586., vö.: BUZA J.: Az Oszmán Birodalom monetáris válságának magyarországi hatása. In *Numizmatika és társtudományok III.* Szerk.: Ulrich Attila–Lakatos Sarolta. Nyíregyháza, 1999. 236.

³² KERÉKES Gy.: *Nemes Almássy István kassai kereskedő és bíró üzleti-, köz- és családi élete 1573–1635.* Kereskedelemtörténeti egyedírat. A „Magyar Gazdaságtörténeti Szemle” kiadása Budapest, 1902. 171.

³³ Kassa város gazdag levéltári anyaga nyomán J. ÚJVÁRY Zsuzsanna tett közzé számos, igen értékes tanulmányt, legfrissebb frása: Polgár vagy nemes? A kassai patrícius-polgárok házassági-társadalmi kapcsolatai a XVII. században. In *Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére.* Szerk. J. Újváry Zs. Piliscsaba, 2001. 395–426.

sát is a törvényes 120 dénaron jegyezzék.] Kassa v. lt. AS. S – Szegedi, Nr. 47. **1632.** *1 dukát = 330 dénár.* Hagyatéki leltár. „[...] *vaygon arany nro. 120, ki teszen fl. 396.*” Kassa v. lt. AS. S – Szegedi, Nr. 59., ugyan-csak hagyatéki leltár „[...]*vaygon egyes aranyra számlálván arany nro. 600, egyet p. flor. d. 30 facit fl. 1980.*” Több azonos adat van e forrásban, de tallérra átszámítva magasabb árfolyamra is akad példa! *1 dukát = 360 dénár.* „*488 egyes aranyat per fl. 3 d. 30 [=] fl. 1610 d. 40.*” illetve ! „*N. 488 egyes arany ket tallérban számlálván teszen p. d. 360 ... fl. 1756 d. 80.*” Kassa v. lt. AS. S – Szegedi, Nr. 60.; *1 dukát = 333 dénár.* Hagyaték. „[...] *Vaygon Nr. 33 arany, [...] zálogban, fl. 100.*” Kassa v. lt. AS. GG – Varannai, Nr. 3. **1633.** *1 dukát = 333 dénár.* Végrendelet. „[...] *küldöttem 17 ezüst tallért és öt aranyat[...]*” + három részletben 32 forint készpénzt = *Summa fl. 79 d. 25.*” Kassa v. lt. AS HH – Velechini. **1634.** *1 dukát = 330 dénár.* Hagyaték. „[...] *hatt sie bei im geffunden 8 Stuck tucaten ain p. f. 3 d. 30 [=] f. 26 d. 40.*” Kassa v. lt. AS. GG – Krompholtz, Nr. 3. **1635.** *1 dukát = 333 dénár.* Végrendelet, illetve hagyaték egyes és 10-es (tízszeres) aranyak nyomán. „[...] *hagyok egy tíz arany nyomó aranyat [...]*” illetve „*Peregdi Istvánnak egy tízes aranyat f. 33 d. 33.*” Kassa v. lt. AS. U – Almási. Nr. 35. **1636.** *1 dukát = 336 dénár.* Hagyaték. „*vaygon arany N. 4, egyet tudván ad fl. 3: 36 d. [=] fl. 13: 44.*” Kassa v. lt. AS. EE – Flasch, Nr. 2. **1638.** *1 dukát = 333 dénár.* Leltár. „*Aureos No. 24 [=] f. 79. d. 89.*” Borsi. *Makkai László: I. Rákóczi György birtokának gazdasági iratai (1631–1648).* Budapest, 1954. 313. (Nyilván a forráskiadvány oldalszáma miatt – korábban tévesen – 313 dénárral közölték az e forrásból merített árfolyamot.) **1642.** *1 dukát = 360 dénár.* Hagyaték. „[...] *három arany, egyik nyom N. 12, másik N. 5, harmadik N. 4. Teszen arany szám N. 21 per d. 360 számlálván f. 75 d. 60.*” Kassa v. lt. AS. EE – Hunyadi. **1646.** *1 dukát = 360 dénár.* Hagyaték. „*Vaygon arany N. 14, mely nyom aranyat N. 32 [=] f. 115.20*” Kassa v. lt. AS. S – Szegedi, Nr. 57.; Végrendelet. „[...] *hagyok két aranyat [=] f. 7 d. 20.*” Kassa v. lt. AS. FF – Molnár, Nr. 7. **1648.** *1 dukát = 360 dénár.* Hagyaték. „[...] *egy aranyat tudunk p. f. 3 d. 60.*” Kassa v. lt. AS. S – Szegedi, Nr. 76. **1650.** *1 dukát = 360 dénár.* Hagyaték. „[...] *3 Dugaten ... [=] f. 10 d. 80.*” Kassa v. lt. AS. KK – Schmidt, Nr. 5. **1652.** *1 dukát = 360 dénár.* „*Aranyat Nr. 7 p. fl. 3,60 facit f. 25., 20.*” Kassa v. lt. AS. FF – Jobbágyi, Nr. 7.

Jelen közlemény a MTA Támogatott Kutatóhelyek Irodája és a Magyar Ösztöndíjbizottság (*Collegium Hungaricum – Wien*) támogatásával készült.

DER OBERUNGARISCHE KURS DES DUKATEN IN DER ERSTEN HÄLFTE DES 17. JAHRHUNDERTS

Zusammenfassung

Obwohl die Historiker die Aufarbeitung der Vergangenheit der Geldwertverhältnisse schon zur Zeit des Dualismus als wichtig betrachteten und die Forschungspläne zu jener Zeit auch durch die Historische Kommission der Ungarischen Akademie der Wissenschaften unterstützt wurden, erschienen Publikationen mit Kursen aus der Türkenzeit erst in den 1960-er Jahren. Auf diesem Gebiet leisteten in Ungarn *Tibor Antal Horváth*, in der damaligen Tschechoslowakei *Štefan Kazimír* Pionierarbeit.

Im Nachhinein ist sichtbar, daß die an Österreich gemessene Verspätung etwa den Zeitraum einer Menschengenerationen betrug. Auf einen – sehr wesentlichen – der dazu führenden Gründe deutete *Lajos Huszár* mit Recht hin, nämlich darauf, daß die in Ungarn vernachlässigten wirtschaftshistorischen, und innerhalb dieser preisgeschichtlichen Forschungen die Numismatiker nicht zu Untersuchungen über die Geldwertverhältnisse stimulierten. Seine Diagnose war im Prinzip richtig, denn auch *Štefan Kazimír* wurde im Zusammenhang mit seiner eigenen Sammlung von Materialien zur Preisgeschichte mit dem Problem des Kurses zwischen Goldgulden und Taler konfrontiert.

Über das bereits angeführte hinaus ist natürlich zu erwähnen, daß die Gegebenheiten hinsichtlich der Quellen weitaus ungünstiger waren, als in den westlicher gelegenen Gebieten; so wurden zum Beispiel in Deutschland anlässlich der Messen zu Frankfurt und Leipzig die Kurse der wichtigsten Zahlungsmittel – zumeist in gedruckter Form – bekannt gegeben.

In der ersten Hälfte des XVII. Jahrhunderts war für Mittel- und Ostmitteleuropa das sich beschleunigende Ansteigen des Kurses zwischen Dukaten und Talern charakteristisch, und zwar bis zum Anfang der 1620-er Jahre, also bis zum Ende der Kipper- und Wipperzeit oder bis zum Höhepunkt der sogenannten Preisrevolution.

Gleichzeitig mit der sich beruhigenden inflationären Auf- und Abbewegung begann man, die Geldwertverhältnisse zu regulieren. Allerdings blieb jedoch weder der Kurs des Talers, noch der des Dukaten auf dem in Verordnungen fixierten, bzw. gesetzlich festgelegten Niveau. Beide Kurse stiegen, der des Dukaten jedoch in größerem Maße, so daß sich spätestens bis zum Beginn der 1640-er Jahre das Verhältnis 1 Goldgulden = 2 Taler einstellte, das dann über nahezu zwei Jahrzehnte hinweg konstant blieb.

Der Gesetzartikel Nr. XXXIX des Ständetages aus dem Jahre 1625 legte für das Königreich Ungarn den Kurs des Dukaten mit 200 Denar, den des Talers mit 120 Denar fest. Im Fürstentum Siebenbürgen wich nur der offizielle Kurs des Talers davon ab, als er statt mit 120 Denar mit 125 Denar fixiert wurde. Zwar stiegen die Kurse überall, doch nicht in glei-

chem Maße. Die Geldwertverhältnisse von Pozsony (Preßburg, Bratislava – Slowakei) und Nagyszombat (Tirnav, Trnava – Slowakei), bzw. Sopron (Ödenburg) spiegelten den österreichischen, die von Lőcse (Leutschau, Levoča) und Kassa (Kaschau, Košice – Slowakei) den polnischen Einfluß wider. In Oberungarn war der Kurs des Goldguldens in den 1630-er Jahren statt der offiziell angegebenen 200 Denar 330, 333, – seltener 335, 350 – bzw. 360 Denar, während der Taler über Jahrzehnt hinweg anstelle von 120 Denar mit 180 Denar verrechnet wurde. Mit dem Beginn der 1640-er Jahre sprang der Kurs des Dukaten dann auf 360 Denar, womit die Kurse nun ebenfalls das Verhältnis von 1 Goldgulden = 2 Taler ausdrückten. Die in Testamenten und Nachlaßinventaren aufzufindenden Kaschauer – oder oberungarischen – Dukatenkurse sind meistens durch 3 teilbar, was keineswegs ein Zufall ist, denn der Wert der in der Region am meisten verbreiteten Scheidemünze, der Poltura (póltorak = 1 ½ polnischer Groschen, Dreipölder), wurde mit 3 Denar angegeben. Die in polnischen Groschen ausgedrückten – von E. Tomaszewski, W. Adamczyk, bzw. St. Hoszowski mitgeteilten – Dukatenkurse zu Kraków (Krakau), Lublin und Lvov (Lviv – Ukraine) umgerechnet, führen zu den den Krakauer Dukatenkursen vollkommen entsprechenden, bzw. diesen sehr nahe stehenden Werten; die Kaschauer Dukatenkurse in Denar betrugen das Zweifache des Krakauer Groschenkurses.

Der lebhaftere Warenverkehr – etwas vereinfacht: die Ausfuhr des ungarischen (Tokajer) Weines einerseits und die Einfuhr von Textilien andererseits – und die annähernd gleiche Zusammensetzung des Verkehrs der Scheidemünzen erklären – neben anderen Faktoren – den sich in den Kaschauer und zuvor in den – von Štefan Kazimír erforschten – Leutschauer Dukatenkursen ausdrückenden starken polnischen Einfluß. Die Geldwertverhältnisse im Fürstentum Siebenbürgen entsprachen denen in Oberungarn, im türkisch besetzten Landesteil waren allerdings unterschiedliche Relationen zu beobachten.

ERIKA GARAMI*

The most prolific Hungarian paper money designer: Ferenc Helbing (1870–1958)

As the introduction of the euro draws near, every country is inclined to look at the history of its own currency. In Hungary independent Hungarian paper money issue (apart from the issues during the 1848–49 Revolution and War of Independence) began only after World War I. These are the issues of the last years of the “korona” (Krone) system, the pengő period and the forints up to the present time.

As far as paper money is concerned, 45 denominations designed by Ferenc Helbing were put into circulation: 27 korona notes from 1919 to 1923, and 18 pengő notes in 1926 and in 1945–46. The first korona notes by Helbing were issued by the Hungarian Postal Savings Association, followed by state notes in two series in 1920 and 1923. The first pengő series was launched in 1926 and was designed by him, except for the 1000 pengő note. Almost two decades later, in the times of the galloping inflation, old Helbing designs were re-used for the new notes.

Considering legal tender, with his 45 notes Helbing has the most designs among the Hungarian artists. Drawing, engraving and preparation of paper money is always a team work, but usually one person is indicated as a designer. Helbing's student, Endre Horváth drew and/or etched numerous paper money designs, but only 27 of his designs became money: thirteen pengő notes, eight tax notes (i.e. treasury notes or T-bills) and the first six forint notes.

Helbing, as opposed to Endre Horváth, was never an employee of the issuing institution. He worked upon commission and by competition. He was born in Érsekújvár (today Nové Zámky, Slovakia) in 1870. His first master advised him to learn lithography. In the printing house where he worked he could do all sorts of work except for engraving. So he decided to move to Budapest and pursue studies. He wanted to be a painter. He worked during the day and studied in the evenings. He studied at the School of Design of Budapest and the Applied Arts School. He went on study-tours to Vienna and Munich. He was applied as a lithographer and a chromolithographer in the printing house of the Légrády Brothers. They made a lithography of Gyula Benczúr's painting *The Baptism of Vajk*, which can be seen on the backs of both the 1000 pengő of 1927 and the commemorative 2000 forint notes issued in 2000. The Parliamentary Bulletin Printing Company offered him a high position. He also had a job at the Werbőczy Printing House, then at the József Ede Rigler Firm. He was engaged in a whole range of activities and he won a plenty of competitions. He designed bill stamps, postal stamps, honorary diplomas, book illustrations and covers, calendars, advertisements, ex-libris and pamphlets. He gained more and more prizes and awards, such as the gold medal of the 1906 Milan *Kunstausstellung* with his sport and bill stamps. He raised commercial graphics into an art in Hungary and was one of the first to apply Art Nouveau style in Hungary. His works most acknowledged by art historians were completed at the turn of the century: *Dream* (1902) and *Orpheus* (c. 1904). His works of art were exhibited in museums, e.g. in the Palace of Arts.

In 1910 he founded the Department of Graphics at the Applied Arts School. His students were active in all fields of art and included Piroska Szántó, Imre Tóth, better known later as Amerigo Tot, and banknote designers Endre Horváth and Zoltán Nagy.

* National Bank of Hungary, Budapest

His career as a paper money designer began during the period of the Berinkey government before the Soviet Council Republic (January 18–March 20, 1919). He took part in the banknote competition,¹ but after the fall of the government the designs were put aside. It is interesting to note that the inscription of the competitive designs show the name of the at that time non-existing National Bank of Hungary. Both the teachers and the students of the Applied Arts School participated in the banknote competition and also in other ones, e.g. designing stamps. The teachers included Helbing and his assistant, later son-in-law, Jenő Haranghy; among the students mention should be made of Count Ernő Koch and Erzsébet Kovács, who was and – as far as we know – still is the only Hungarian woman who designed banknotes.

During the time of the Soviet Council Republic there were not enough “blue notes”, i.e. banknotes of the Austro-Hungarian Bank, therefore new issue of paper money was needed. The Hungarian Postal Savings Association obtained the right to issue paper money. The earlier plans by Helbing were used again, and with some modifications they were issued for 5, 10 and 20 korona (the 2 korona note had to be re-drawn as 20).² The engravings were manufactured in the Capital Printing House and printed in several printing houses in Budapest. The test prints of the 100 and 1000 korona notes were perfected, but not issued; even the royalty was not paid to Helbing.

The governments of the counter-revolution also invited Helbing to design new paper money. All the denominations of the 1920 state note series were designed by Helbing. It was at that time that the traditions of Hungarian paper money were born. Unlike the issues of the Austro-Hungarian Bank, the fronts bear portraits not of allegorical figures, but of great Hungarians. The main themes were: Prince Árpád, Saint Stephen, Saint Ladislav, King Matthias, Prince Ferenc Rákóczi II and a symbolic head of “Hungaria”. Small denominations were printed by printing houses of the capital, a part of one denomination by the Printing House of the Austro-Hungarian Bank and higher denominations by Orell Füssli of Zurich in greater and greater quantities as was required by the inflation. “Lined, etching-like technique should be used for drawing, so that can be transferred with the help of photography. The Orell Füssli people like the presentation very much and welcomed them heartily.”³ The Swiss notes made with incredible high production costs were not rewarded by the Hungarians with sheer enthusiasm. “Some Hungarian printing houses were envious of the increasing activity of the Orell Füssli firm and they began to criticise, saying why should the Hungarian notes be printed abroad.”⁴ The criticism was, however, only partly justified as the Hungarian printing houses had neither sufficient equipment nor the know-how for the highly qualified paper money printing. Yet the printing houses were not the only ones who criticised Orell Füssli. In the 1922 issue of the periodical *Hungarian Graphics* an art historian raised the question why a Swiss firm should print Hungarian notes. “It turned out that the brave Swiss man had a profit of some 700 million Hungarian koronas over the banknote order of 20 thousand millions, as much as all the profit of the Hungarian printing houses could have in two years.” He did not doubt the technical quality, but for him the presentation lagged far behind the currencies of the western states, especially the American dollar. It was a bad business because “banknotes and stamps are the best ways to teach the public freely ... Mr Orell Füssli should be asked if the notes are so expensive, why are they not nicer and the Hungarian government should be asked if the value of the korona is so low, why couldn't they be at least nice?”⁵

For cost efficiency and security reasons the issue of new state notes in smaller size but similar designs were needed. As simple reduction was not possible because of technical problems, Helbing had to re-draw his designs. The portraits of the two higher denominations (an allegorical female head again!), the 50,000 and 100,000 koronas, were drawn by painter Bertalan Karlovsky.⁶

The political situation of the country and worries about the possible closing of the borders together with the high production costs made the Hungarian government investigate the establishing of the conditions for Hungarian paper money production from time to time. After a long series of negotiations the Hungarian Banknote Printing Corporation was founded jointly with the Swiss firm in Budapest. The series was partly produced in Budapest, partly in Zurich. The place was indicated in small letters at the bottom of the front. The Royal Hungarian Note Issuing Institute, later the National Bank of Hungary, had to issue bulletins in the newspapers

¹ HELBING, Ferenc: *Visszaemlékezéseim*. Budapest, 1946. Manuscript, Hungarian National Gallery, Documentation Department. 21575/1982/2b p. 37.

² AMBRUS, Béla: *A Magyarországi Tanácsköztársaság pénzürendszere*. Budapest, 1979. Akadémiai Kiadó. pp. 44–52.

³ HELBING p. 42.

⁴ LÁZÁR, Andor: *Visszaemlékezéseim*. Budapest, 1995. A Ráday-gyűjtemény tanulmányai. p. 124.

⁵ N(ádai), P(ál): Orell Füssli. *Magyar Grafika* 3 (1922):1, 104.

⁶ KUPA, Mihály: *Corpus Notarum Pecuniariorum Hungariae*. I. Budapest, 1993. Informatika Történeti Alapítvány. p. 130.

to prove that notes with either indication or no indication were legal tender and had the same value. The problem was solved only by the introduction of the pengő. By that time the Banknote Printing House including the shares of the Orell Füssli had been acquired by the National Bank of Hungary.

The National Bank of Hungary, founded on 24 May 1924, prepared the new currency, the pengő. Tenders were invited from five artists for the design of a new banknote series. Ferenc Helbing, Álmós Jaschik, Jenő Haranghy, Bertalan Karlovsky and Viktor Olgyay were chosen because they represented different artistic trends. Karlovsky and Olgyay did not submit any competition work. Olgyay and Helbing had already made designs for the shares of the National Bank of Hungary.⁷ The new notes had to be *“on the one hand characteristically Hungarian, on the other hand of artistic quality, in order to educate people, who can hardly have the chance to view works of art.”*⁸

On the fronts portraits of great Hungarians, on the backs Hungarian landscape paintings were chosen by the Bank. A similar idea was also realised decades later for the forint notes. Designs were requested not in the artist's own view, but in copies as close to the original as possible, in double size either in Indian ink or in water-colour. Technical questions such as the number of colours and the guilloche were to be decided by a committee, consisting of Dr. Iván Fényes, director of the Bank and an expert in banking, Paul Grossmann, technical director of the Banknote Printing House, and Elek Petrovics, director of the Museum of Fine Arts. The Bank organised a meeting for the artists, but only Helbing turned up. The National Arts Committee invited eight members to the art jury: Elek Petrovics, director of the Museum of Fine Arts; Gyula Végh, director of the Museum of Applied Arts; Róbert Nadler, artist and teacher of architecture at the Technical University; Elemér Czákó, under-secretary of state; Miksa Róth, industrial artist and designer of the stained glass windows of the central bank building; Ferenc Szablya-Frischauf, painter; Ede Toroczka-Wigand, teacher at the High School of Applied Arts; and Károly Lyka, teacher of the School of Arts. The jury proposed several modifications for all designs. For security and artistic reasons Ferenc Helbing's designs were the most suitable for production. The idea of a new competition also emerged, but due to the shortness of time it had to be rejected.

The Bank offered 20 million koronas as a fee upon the condition that the exclusive right of use of the plans went to the Bank. When the Ministry of Finance approved a tax stamp design by Helbing with the portrait of Széchenyi on it, the Bank protested because of the re-use of the design of the 5 pengő note. Helbing argued that Amerling's painting of Széchenyi was a national treasure and everybody had the right to use it. The tax stamp design was ordered and approved by the Ministry of Finance in this form.⁹

As there were no Hungarian engravers, Austrian masters Ferdinand Schirnböck, Arthur Schuricht and Ruppert Franke etched copperplates of Helbing's graphics both in Vienna and in the Budapest Banknote Printing House. Helbing had to make alterations of the designs several times during the preparation for the printing. For example, he had to perfect three designs for the watermark and hand in them afterwards. From 1926 till his death in 1958 Helbing has not been requested to design any more banknotes, moreover the highest denomination of his series, the 1000 pengő note was designed by Zoltán Egry, an employee at the Printing House. In August 1926 Helbing and Paul Grossmann, the technical director, Ruppert Franke, the copperplate engraver and Paul Petzold, the photographer went to Győr to study the St. Ladislav herm¹⁰ for the front of the 1000 pengő, but it is still unknown why this design, which would have been more appropriate in the series, was not chosen for the printing, but rather the one with the head of Hungaria by Egry.

It seems that this episode with the 1000 pengő note did not affect Helbing's career too much. He reached the peak of his career at that time. In 1927 he became the director of the School of Applied Arts. He was the editor of the school's yearbook, writer of technical articles, worked for periodicals (*Magyar Iparművészet* [Hungarian Applied Art], *Ország Világ* [Country and World]), he regularly exhibited his works, was active as the art director of several printing houses, and a member of art juries and committees, e.g. Hungarian National Art Committee, National Committee for the Protection of Historic Monuments and the Ecclesiastical Art Committee. He became an honorary freeman of the town of Salgótarján. His still unpublished diary is a primary source not only for numismatics, but also for Hungarian art history in the first half of the 20th century and also for general history. According to his diary he regarded as the highest achievement of his life three works: the design of the pengő series, the first prize at the 1929 Geneva international stamp exhibition and the stained

⁷ MOL (Magyar Országos Levéltár – Hungarian National Archive) Z 11, 4, Aj 47/1925

⁸ MOL Z 11, 5., Aj 59/1925

⁹ MOL Z 11, 7, 12 April and 11 May, 1926

¹⁰ MOL Z 20, Pj. 4/32

glass windows of the Palace Hotel in Lillafüred. In 1930 he was decorated by the government. In 1936 he had to retire because of the attacks against him as director, but he was decorated with “Signum laudis”. He carried on leading the Department of Graphics in the Art School.

One more time he played an important part in the history of the banknote issue, though this role was rather a passive and not an active one, as he did not participate either in the designing or the execution phase. During the 1945–46 hyperinflation banknotes had to be produced hastily, but there was no time to design completely new notes. For the two lowest denominations, the 50 and 100 pengős of Helbing’s 1926 series were used. For six other denominations his former student, Endre Horváth modified his designs: on the fronts of the 1 million pengős (16 November 1945), 1 million milpengős (24 May 1946) and 1 million B.-pengős (3 June 1946) notes the old 20 pengős bearing the portrait of Kossuth was re-used. On the one hundred million pengős (18 March 1946), one hundred million milpengős (3 June 1946) and one hundred million B.-pengős (3 June 1946) the portrait of Deák of the old 10 pengős note was replaced by the head of a Hungarian country woman of the Palots region. “*When there were not enough, my old designs drawn when Tibor Kállay was minister [Minister of Finance from 3 December, 1921 to 20 February, 1924] were used again.*”¹¹ Then the drawings were put aside, but no fee was paid for them. So Helbing turned to the National Bank for the fee, which was paid after the exchange of a number of letters, but his 200,000 pengős were worth less than a fraction by the time he was paid. Looking at the notes of the inflation series the style of the korona state notes is apparent and reminds us of earlier times. On the front there is an idealised female head, on the back the denomination amongst rich ornamentation and with multilingual inscriptions can be read. Five banknotes belong to this group: 500 pengős (15 May 1945), 1,000 pengős and 10,000 pengős (15 July 1945), 10,000 milpengős (29 April 1946) and 10,000 B.-pengős (3 June 1946).

Hungarian banknote and paper money followed the Austrian, later Austro-Hungarian traditions, and in the early years the influence of the “Vienna school” was strong. Patterns were gradually left behind and a genuine Hungarian style developed. This transformation can be easily observed when looking at Ferenc Helbing’s works. The structure, the elements, the rather conservative style, moreover the topics of his last paper money designs, the 1926 pengő series, bear a lot of similarities with the banknote series of today. Of course, the customer, i.e. the issuer decides on the look and partly the design of a new note.

1926/27 pengő series	Forint series issued in 1997–2001
5: István Széchenyi – Chain Bridge	200: King Charles Robert – Diósgyőr Castle
10: Ferenc Deák – Parliament	500: Prince Ferenc Rákóczi II – Sárospatak Castle
20: Lajos Kossuth – The Fishermen of Lake Balaton (painting by Géza Mészöly)	1000: King Matthias – Visegrád
50: Ferenc Rákóczi II – Stud in the Storm (painting by Károly Lotz)	2000: Gábor Bethlen – Bethlen among his Scientists (painting by Viktor Madarász)
100: King Matthias – Buda Castle	2000: Holy Crown – painting by Gyula Benczúr
1000: Head of Hungaria – painting by Gyula Benczúr	5000: István Széchenyi – Nagycenk Castle
	10,000: King St. Stephen – Esztergom
	20,000: Ferenc Deák – House of Representatives

Five times the depictions are identical. Moreover, for the back of the commemorative 2000 forint note the original engraving of Gyula Benczúr’s *Baptism of Vajk* of the 1927 1,000 pengő was re-used. In another four cases the theme was similar, i.e. a place related to the portrait on the front. Both series show Hungarian paintings.

Although Ferenc Helbing was not a very innovative artist, constantly looking for new trends and approaches in art, his paper money designs, especially his pengős, formed traditions in the history of Hungarian banknote design.

¹¹ HELBING p. 97.

Banknotes designed by Ferenc Helbing (fronts)

Fig. 1. 10 korona, 9 August 1919

Fig. 2. 1,000 korona, 1 January 1920

Fig. 3. 1,000 korona, 1 July 1923

Fig. 4. 20 pengő, 1 March 1926

Fig. 5. 1,000,000 korona, 1 July 1923

Fig. 6. 500 pengő, 15 May 1945

Fig. 7. 100 pengő, 5 April 1945

GARAMI ERIKA

A legtöbb magyar papírpénz tervezője: Helbing Ferenc (1870–1958)

Az euró bevezetésének közeledtével minden ország számadást, összesítést készít az adott ország saját valutájának történetéről. Magyarországon az újkorban önálló magyar pénzkibocsátás – az 1848-49-es forradalom és szabadságharc időszakától eltekintve – csak az első világháború után kezdődhetett el. Így a koronarendszer utolsó évei, a pengő korszak és a forintrendszer napjainkig tartó időszaka összegezhető.

A magyar papírpénzek közül 1919 és 1923 között 27-féle korona papírpénz, 1926-ban, majd 1945–46-ban 18 típusú pengőbankjegy került forgalomba, amelyeket Helbing Ferenc tervezett. A Helbing-koronásokat időrendi sorrendben a Magyar Postatakarékpénztár jegyei nyitják, az államjegyek két sorozatban, ezek 1920-as és 1923-as keltezésűek. Az első, az 1926-os pengőbankjegy-sor az 1000-es címlet kivételével Helbing-mű. Majdnem két évtizeddel később az infláció felgyorsulásával az új bankjegyekhez korábbi Helbing-terveket használtak fel.

Helbing papírpénztervei közül 45 vált törvényes fizetőeszközzé, vagyis művészeink közül Helbing tudhatja magának a legtöbb megvalósult pénztervet. Egy papírpénz rajzolása, metszése, nyomtatásra előkészítése mindig több ember munkája, de a tervezést egy személyhez szoktuk kötni. Tanítványa, Horváth Endre jelentős számú papírpénzt rajzolt vagy/és metszett, de teljes egészében „csak” 27 pénz: 13 pengőbankjegy, a 8 adópengő-adójegy és az első 6 forintbankjegy tervezése fűződik Horváth Endre nevéhez.

Helbing – például Horváth Endrével ellentétben – soha nem volt alkalmazottja az adott pénzkibocsátó intézménynek. Felkérésre dolgozott vagy pályázaton nyerte el a megbízatást. A grafikus, festő és tanár Helbing Ferenc 1870-ben született Érsekújváron. Első tanítómestere javaslatára kezdte megtanulni a litográfus mesterséget. Mivel a nyomdában, ahol dolgozott, mindenféle munkát kapott, csak körrajzolóit nem, elhatározta, hogy a fővárosba utazik tanulni. Festő szeretett volna lenni. A Székesfővárosi Iparrajziskolában és az Iparművészeti Főiskolán tanult, ahol néhány évvel később tanított. Tanulmányúton Bécsben és Münchenben járt. Este tanult, nappal nyomdákban dolgozott, így litográfusként, illetve kromolitografusként a Légrády Testvérek nyomdájában (ők rajzolták köre Benczúr Gyula: *Vajk megkeresztelése* című festményét, ami az 1927-es 1000 pengős és a 2000-es 2000 forintos emlékbankjegy hátoldalán látható). Az Országgyűlési Értesítő Nyomdai Rt. vezető állást ajánlott neki. A Werbőczy Nyomdában is állást kapott, majd ennek felszámolása után hosszú ideig a Rigler József Ede cégénél dolgozott. Sokféle, sok műfajú tevékenységet folytatott. Számtalan pályázaton sikerrel vett részt. Tervezett okmánybélyeget, postai bélyeget, díszoklevelet, könyv-illusztrációt és -borítót, naptárat, hirdetést, ex librist, plakátot és aprónyomtatványok egész sorát. Szaporodtak díjai, elismerései, pl. 1906-ban a milánói művészeti kiállítás aranyérmét nyerte el sport- és okmánybélyegeivel. A merkantil grafika művészi színvonalra emelésének magyarországi megteremtője. Egyike volt a szecessziót Magyarországon elsőként alkalmazó művészeknek. A művészettörténet által leginkább elismert művei is a századforduló éveiben születtek: az *Álom*, 1902-ben és az *Orpheus* 1904 körül. Műveivel kiállításokon is szerepelt, pl. a Műcsarnokban.

1906-tól tanított, 1910-ben az Iparművészeti Főiskolán a grafikai szakosztályt alapította meg. Tanítványai a művészet szinte minden ágában maradandót alkottak például Szántó Piroska, Tóth Imre, későbbi nevén Amerigo Tot, a bankjegypervező Horváth Endre és Nagy Zoltán.

Pénztervezői pályafutása közvetlenül a Tanácsköztársaság előtt a Berinkey-kormány alatt (1919. január 18.–1919. március 20.) kezdődött. Az új magyar bankjegyekre kiírt pályázatán részt vett¹, de a kormány bukása után a terveket *ad acta* tették. Érdekesség, hogy a pályaműveken a kibocsátó neveként a még nem létező Magyar Nemzeti Bankot jelölték meg. Az Iparművészeti Főiskola tanárai és diákjai egyaránt részt vettek a bankjegypályázaton és a kor más pályázatain (pl. bélyeg). A tanárok közül Helbingen kívül Haranghy Jenő, Helbing asszisztense, majd veje, a tanítványok közül gróf Koch Ernő vagy Kovács Erzsébet, aki mindmáig az egyetlen eddig ismert magyar női papírpénz-tervező.

A Tanácsköztársaság alatt a nem volt elegendő mennyiségű „kékpénz”, ezért új papírpénz kibocsátására kellett gondoskodni. A Magyar Postatakarékpénztár kapott jogot pénzkibocsátásra. Elővették a korábbi terveket, amelyek némi módosítással 5, 10 és 20 koronás (a 2 koronást 20-asra kellett átrajzolni) címletekben jelentek meg.² A vésetek a Fővárosi Nyomdában készültek, a nyomtatás több fővárosi nyomdában folyt. A 100 és 1000 koronás próbanyomatai elkészültek, de a Tanácsköztársaság bukása miatt nem jelentek meg, a tiszteltetdíjat sem fizették ki érte Helbingnek.

Az ellenforradalmi kormányok is Helbinget kérték fel az új papírpénzek tervezésére. Az 1920-as keltezésű államjegyek valamennyi címletét Helbing tervezte. A fő motívumok: Árpád, Szent István, Szent László, Mátyás király, II. Rákóczi Ferenc és egy Hungária-fej. A kis címleteket fővárosi nyomdák nyomták, egy címlet egy részét az Osztrák–Magyar Bank bécsi pénzjegynyomdája, a nagyobb címleteket a zürichi Orell Füssli nyomda állította elő a pénzromlás előrehaladtával egyre nagyobb mennyiségben. „*Vonalas, metszetszerű technikában kellett rajzolni, úgy, hogy ezek közvetlenül fotográfiai úton lettek átvive. Orell Füssliéknek nagyon tetszett a technikai kivitelük és melegen gratuláltak hozzá.*”³ A rendkívül magas előállítási költséggel előállított jegyeket a magyarok nem fogadták osztatlan lelkesedéssel. „*A magyar nyomdák bizonyos irigységgel szemlélték az Orell Füssli nyomdának folyton növekvő működését és kezdték kritizálni, hogy a bankjegyeket külföldön nyomtatják.*”⁴ A kritika azonban csak részben jogos, hiszen akkor a hazai nyomdák sem berendezéssel, sem szakértelemmel nem álltak készen megfelelő színvonalú papírpénzgyártásra. Nemcsak a nyomdák illették kritikával az Orell Füssli tevékenységét. A *Magyar Grafika* 1922-es számában egyik művészettörténészünk kérdezi: miért a svájci cég gyártja a magyar pénzeket. „*Kiderült, hogy a derék svájci pusztán a magyar államtól kapott 20 milliárdos bankjegyrendelésen vagy 700 millió magyar koronát keresett, annyit, amennyivel két esztendőig vígan élhetnének az összes magyar nyomdák.*” Nem vitatja technikai szempontból jó minőségét, de szerinte esztétikai szempontból messze elmarad a nyugati államok valutája, s főleg az amerikai dollár mögött. Ez azért sajnálatos, mert „*a bankjegy a bélyeggel együtt az ingyenes népoktatás leghatásosabb ízlésnevelő eszköze... meg lehetne kérdezni Orell Füssli úrtól: ha már olyan drága ez a pénz, miért nem ízlésesebb és meg kellene kérdezni a magyar pénzügyi kormányzattól, ha már olyan rossz a magyar korona, miért nem – szép legalább?*”⁵ Költségtakarékossági és biztonsági okokból szükségessé vált egy új sorozat kiadása hasonló külsővel, de kisebb méretben. Mivel az egyszerű kicsinyítés technikai okokból nem volt kivitelezhető, Helbingnek új rajzokat kellett készíteni. A két új címlet, az 50 000 és 100 000 koronás arcképét Karlovsky Bertalan festőművész rajzolta.⁶

Az ország politikai helyzete, az aggodalom az esetleges határelzárásoktól és a magas költségek időről-időre arra késztették a magyar kormányt, hogy megoldást keressen hazai papírpénzgyártás feltételeinek megteremtésére. Hosszas tárgyalássorozat után Budapesten a svájci céggel közösen létesült a nyomda. A sorozat egy része Budapesten, mások Zürichben készültek. Ezt az előoldalon alul apró betűkkel feltüntették. A M. Kir. Állami Jegyintézetnek, majd a Magyar Nemzeti Banknak időről-időre közleményt kellett kiadni a napilapokban, igazolásul, hogy mind a két helyen gyártott, akár a zürichi, akár a magyar nyomdát, akár egyiket sem feltüntető államjegy egyaránt érvényes és azonos értékű. A problémát csak a pengő bevezetése oldotta meg. Ekkor a Magyar Nemzeti Bank tulajdonába került a Pénzjegynyomda az Orell Füssli részesedésével együtt.

Az 1924. május 24-én alakult Magyar Nemzeti Bank az új valuta előkészítésén dolgozott. A bankjegysor tervezéséhez öt művészt kértek fel. Kiválasztásuknál szempont volt, hogy különböző művészeti irányt képviseljenek. Helbing Ferenc, Jaschik Álmos, Haranghy Jenő, Karlovsky Bertalan és Olgyay Viktor közül az utóbbi kettő nem készítette el pályaművét. Olgyay és Helbing már korábban, a jegybank részvényeikhez is készített terveket.⁷ Az új jegyek legyenek „*egyfelől magyar jellegűek, másfelől pedig művészi kivitelűek legyenek, hogy így a nagy tömegekre, mely művészi ábrázolások szemléléséhez alig jut, művészeti tekintetben nevelő hatást gyakoroljanak*”⁸.

Az előoldalakon magyar történelmi alakok portréit, a hátoldalakra magyar nemzeti tárgyú festményeket választott a Bank. Ez az elgondolás valósult meg néhány évtizeddel később a forint bankjegyeken is. A képeket nem művészi átdolgozásban, hanem minél hűbb reprodukcióban, kétszeres nagyításban, tussal vagy vízfestéssel készített terven kérték. A technikai kérdésekben, mint például a színek száma, a keret dr. Fényes Iván, a Magyar Nemzeti Bank igazgatója, bankszakértő, Grossmann Pál, a Pénzjegynyomda műszaki vezetője és Petrovics Elek, a Szépművészeti Múzeum igazgatója alkotta bizottság volt hivatott dönteni. A Bank a művészek számára tájékoztató értekezletet tartott, amelyen csak Helbing jelent meg. A művészeti zsűribe az Országos Képzőművészeti Tanács az alábbi nyolc tagot hívta meg: Petrovics Elek, a Szépművészeti Múzeum igazgatója, Végh Gyula, az Iparművészeti Múzeum főigazgatója, Nádler Róbert, festőművész, a Műegyetemen az építészet tanára, Czakó Elemér, helyettes államtitkár, korábban az Iparművészeti Főiskola tanára, Róth Miksa, iparművész, a bank színes üveglablakainak alkotója, Szablya-Frischauf Ferenc, festőművész, Toroczka-Wigand

Ede, az Iparművészeti Főiskola tanára és Lyka Károly, a Képzőművészeti Főiskola tanára. A bírálóbizottság több változtatást javasolt minden pályaművön, összességében biztonságtechnikai és művészi szempontból Helbing Ferenc terveit tartották a leginkább kivitelezhetőnek. Felmerült ugyan egy új pályázat kiírásának gondolata is, de az ötletet elsősorban időhiány miatt el kellett vetni.

Tiszteletdíjként a bank 20 millió koronát javasolt azzal a kikötéssel, hogy a tervek kizárólagos felhasználási joga a bankot illeti. Amikor a Pénzügyminisztérium elfogadta Helbingnek egy Széchenyi-portrét ábrázoló adóbélyeg tervezetét, a bank kifogást emelt az 5 pengős képének újrafelhasználása miatt. Helbing tiltakozott, Amerling Széchenyiről készült festménye közkinccs, azt bárki felhasználhatja. Egyébként az adóbélyeg ábrázolást a minisztérium rendelte meg és hagyta jóvá ilyen formában.⁹

Helbing grafikáit magyar szakemberek hiányában osztrák rézmetszők végezték részben Bécsben, részben a budapesti Pénzjegynyomdában: Ferdinánd Schirnböck, Arthur Schuricht és Franke Ruppert. Helbingnek a kivitelezéshez többször kellett terveit módosítania, kiegészítenie, például a vízjelhez három tónusban készített terveket is utólag kellett benyújtania. Helbing 1926-tól 1958-ban bekövetkezett haláláig már nem kapott megbízást újabb bankjegyek tervezésére, sőt a sorozat legmagasabb címletét, az 1000 pengőst a Pénzjegynyomda alkalmazottja, Egry Zoltán tervezte. Még 1926 augusztusában Helbing a nyomda igazgatójával, Grossmann Pállal, a rézmetszővel, Franke Rupperttel és a fényképész Petzold Pállal Győrbe utazott a Szent László-hermát megtekinteni¹⁰ a tervezett 1000 pengős előoldalára, de máig ismeretlen okok miatt nem Helbing Szent Lászlót ábrázoló, hanem Egry Hungária-fejes terve került kivitelezésre.

Helbing művészi pályafutásában úgy tűnik, az 1000 pengős epizód nem játszott nagy szerepet, ekkor ért pályája csúcsára. 1927-től 1936-ban az igazgatói minőségében ellene irányuló támadások miatt bekövetkezett kényszernyugdíjazásáig az Iparművészeti Főiskola igazgatója, évkönyveinek szerkesztője, szakkikkek írója, lapok munkatársa (*Magyar Iparművészet*, *Ország Világ*), több nyomdavállalat művészeti vezetője, művészeti bizottságok, tanácsok, zsűrik tagja, pl. a Magyar Országos Képzőművészeti Tanács, a Műemlékek Országos Bizottság, Országos Egyházművészeti Tanács. Műveivel rendszeresen jelentkezett kiállításokon. A Salgótarján díszpolgárává választotta. Saját maga legnagyobb elismerésnek a pengők készítésén kívül az 1929-es genfi nemzetközi bélyegpályázat első díját és a lillafüredi Palotaszálló üvegablakainak kivitelezését tartotta, ahogy ezt máig kiadatlan naplójában írta, amely nemcsak a numizmatikai, hanem a 20. század első felének művészetről és történelméről elsőrangú forrás. 1930-ban kormányfőtanácsosi címet adományoztak neki. 1936-ban nyugállományba vonulásakor megkapta a „Signum laudis” kitüntetést. A főiskola grafikai szakosztályának vezetését a továbbiakban is elvállalta.

A bankjegykibocsátásban még egyszer szerephez jutott, bár ez inkább passzív, mint aktív közreműködés, hiszen sem a tervezésben, sem a kivitelezésben nem vett részt. Az 1945–46-os hiperinfláció idején gyorsan volt szükség új jegyekre, de teljesen új tervezésre időhiány miatt nem volt lehetőség. A két legkisebb címlethez, az 50 és a 100 pengőshöz Helbing 1926-os bankjegyét használták fel. Hat címlet esetében tanítványa, Horváth Endre aktualizálta az eredeti terveket: Az 1 millió (1945. november 16.), az 1 millió milpengő (1946. május 24.) és az 1 millió B.-pengő (1946. június 3.) előképe az első, Kossuth-portrés 20 pengős volt. A Százmillió (1946. március 18.), Százmillió milpengő (1946. június 3.) és a Százmillió B.-pengő (1946. június 3.) esetében a régi 10 pengőst használták fel, de Horváth Endre a Deák-portrét felváltotta a palóc menyecske arcképével. „Amikor már ezek sem bizonyultak elegendőnek, előkerültek a szintén általam rajzolt s Kállay Tibor minisztersége (penzügyminiszter 1921. december 3.–1924. február 20.) alatt elkészített lemezek felhasználásra.”¹¹ A terveket akkor félretették, tiszteletdíjat nem fizettek érte. Most Helbing a Magyar Nemzeti Bankhoz fordult a felhasználás miatti tiszteletdíj kifizetéséért, amit hosszas levelezés után végül megítéltek, de a 200 000 pengős összeg az infláció miatt már csak töredékét érte mikor azt kézhez vehette. Az inflációs sor jegyein végigtekintve szembeötlő a korona államjegyekhez készült, egy korábbi korszakot idéző pénzek eltérő stílusa. Előoldalakon idealizált női fej látható, hátoldalakon a címlet gazdag ornamentikával, többnyelvű felirattal olvasható. Ebbe a csoportba öt bankjegy tartozik: 500 pengő, (1945. május 15.), 1000 pengő és 10 000 pengő (1945. július 15.), 10 000 milpengő (1946. április 29.) és 10 000 B.-pengő (1946. június 3.).

A magyar bankjegy, illetve papírpénz az osztrák, majd az osztrák–magyar hagyományok alapján fejlődött, kezdeti években egyértelmű a „bécsi iskola” hatása. Az előképeket fokozatosan magyar mögött hagyva kialakult egy sajátosan magyar, önálló stílus. Ez az átalakulás legjobban Helbing Ferenc munkásságán mérhető le. Utolsó pénzterveinek, az 1926-os pengőknek a szerkezete, elemei, kissé konzervatív stílusa, sőt tematikája számos hasonlóságot mutat a mai bankjegysorral. A tematikát, a külső megjelenést természetesen jelentős mértékben a megrendelő, azaz a kibocsátó határozza meg.

Az 1926/27-es pengősor	Az 1997–2001-ben bevezetett forintsor
5: Széchenyi István – Lánchíd	200: Károly Róbert – diósgyőri vár
10: Deák Ferenc – Parlament	500: II. Rákóczi Ferenc – sárospataki vár
20: Kossuth Lajos – Mészöly Géza <i>Balatoni táj</i> c. festménye	1000: Mátyás király – Visegrád
50: II. Rákóczi Ferenc – Lotz Károly <i>Ménes a zivatarban</i> c. festménye	2000: Bethlen Gábor – Madarász Viktor <i>Bethlen tudósai között</i> c. festménye
100: Mátyás király – budai vár	2000: a korona – Benczúr Gyula <i>Vajk megkeresztelése</i> c. festménye
1000: Hungária-fej – Benczúr Gyula <i>Vajk megkeresztelése</i> c. festménye	5000: Széchenyi István – nagycenki kastély
	10 000: Szent István – Esztergom
	20 000: Deák Ferenc – a régi Képviselőház

Öt esetben azonos az ábrázolás, sőt a 2000 forintos emlékbankjegy hátoldali ábrázolásához a Benczúr Gyula: *Vajk megkeresztelése* című festményének eredeti metszetét használták fel. Négy további esetben a téma azonos, azaz a másik oldalon látható portréhoz kapcsolódó helyszín. Magyar festők hazai témájú festményének felhasználása pedig mindkét bankjegysorban szerepel.

Bár Helbing Ferenc nem tartozott a kor leginnovatívabb, állandóan új művészi megoldásokat kereső művészei közé, papírpénzeivel, elsősorban pengőivel máig meghatározó hagyományokat teremtett a magyar bankjegyek történetében.

KÉPEK

Helbing Ferenc által tervezett pénzjegyek (előoldalak):

1. 10 korona, 1919. augusztus 9.
2. 1000 korona, 1920. január 1.
3. 1000 korona, 1923. július 1.
4. 20 pengő, 1926. március 1.
5. Egymillió korona, 1923. július 1.
6. 500 pengő, 1945. május 15.
7. 100 pengő, 1945. április 5.

VIRGINIA HEWITT*–TIM UNWIN**

Proud heritage: paper money and national identity in central and eastern Europe

This paper is based on a collaborative project, examining the paper currencies of countries in central and eastern Europe from 1989 to the present, to see if and how they reflect re-emerging national identities after the collapse of communism and the break-up of the Soviet Union. One product of the project will be the creation of a database of the banknotes from nineteen countries, which will go on a website. However, with the generous help of funding from the British Academy, we have also been able to visit a number of countries to research at first-hand how note designs are chosen, by conducting interviews with people involved in the creation of the new currencies, from bank directors to engravers and printers. With their help we are building up a picture of the decision-making processes, and discovering why certain images have been selected to represent their country. Indeed the first, highly successful, trip was to the National Bank in Hungary.

In this paper we want to look at just one significant aspect of the note designs, that is, the use of heritage as a means of proclaiming identity, and we will focus on examples from the countries we have visited. Of course, heritage is composed of, and may be defined by, many different themes – historical, cultural, geographical – and we have found that the ways in which it is illustrated on banknotes vary according to the history and the current situation of each country.

One of the most common themes is past glory. This is evident on banknotes across the world, and for good reason: it is easier to choose historical subjects that are uncontroversial than contemporary ones, and it is natural for us all, as nations or as individuals, to look to our roots to understand who we are – but this ancestry has particular resonance in regions that have known scattered or limited periods of independence, or have recently experienced dramatic change. However, history is long and banknotes are small, so choices must be made, about what aspects of the past are shown and how they are interpreted.

Countries that can do so may well emphasise their historic origins. Hungary, for example, is able to celebrate a thousand years of history; it is therefore appropriate that the 10,000 forint note, which was until recently the highest denomination of the current series, carries a portrait of St. Stephen, the king who founded the medieval kingdom of Hungary and instituted an independent coinage. The back of the note has a view of Esztergom, his birthplace, with the castle which was one of his residences. Another early hero is King Matthias Corvinus (1443–1490) on the 1,000 forint, a significant figure in the early Renaissance in Hungary, including the glorious castle of Visegrád with the now restored Fountain of Hercules, featured on the back of the note. The dates of the people depicted on Hungary's notes span ten centuries, so taken as a group they convey the longevity and survival of Hungarian national identity, however often it has been challenged. A similar approach is found in the Czech Republic: for example, the 100 korun note shows Charles IV (1316–1378), the monarch of Bohemia under whom Czech lands received equal rights with other regions of the Holy Roman Empire. Like Stephen's, his reign is associated with a flowering of religious and cultural development, which is also symbolised on the note: cross-vaulting from the soaring ceiling of St. Vitus Cathedral appears on the front, while the back carries the seal of Charles University.

* The British Museum, Department of Coins and Medals, London

** University of London

Charles IV is referred to as 'the country's father', a name suggesting his role in creating the nation; however, homage is also paid to more recent statesmen who have continued to build the infrastructure of their states. Thus in Hungary Count Széchenyi (1791–1850) on the 5,000 forint note is revered as 'the greatest Hungarian', in acknowledgement of achievements such as founding the Hungarian Academy of Sciences and developing a modern economy – he is also well known for initiating the famous Chain Bridge. An equivalent figure in the Czech Republic is Frantisek Palacky (1798–1876) on the 1,000 korun note, a politician known as 'the father of the nation'. His life's work was to write a history of the Czech nation, and in the background next to his portrait on the note, the designer has placed a flourishing tree, to symbolise both the fruition of Palacky's writing, and the growth of the nation from its roots.

But not all nations are so strongly rooted in the past. Even in the recent past, Hungary and the then Czechoslovakia already had their own note issues: indeed, Károly Vagyóczky, the designer of the Hungarian notes, has said that he regards earlier banknotes as "*sacred papers*" for his work. Turning, however, to the Baltic states of Estonia, Latvia and Lithuania, we find countries whose history has predominantly been one of rule by various foreign powers. In modern times, apart from a brief period of independence from about 1919 to 1940, they experienced German occupation in the Second World War, then fifty years of Soviet authority: all were republics in the Soviet Union, and they used Soviet roubles. They cannot celebrate a powerful past, and they cannot use themes from their notes of the 1920s and '30s, which at the least look old-fashioned and, more importantly, now seem unacceptably socialist in style. These countries have therefore had to start their own new traditions of note design.

Estonia has resolved this by choosing themes which are common across the region we are studying. First, the notes look back to more modern history, focusing mainly on important figures of the nineteenth century National Awakening, a time of rising national consciousness, not only in Estonia. Secondly, the people depicted on the notes are not rulers or statesmen, but cultural heroes, whose work has often championed national identity and heritage – indeed, the view was expressed that such people had been more important than politicians for the survival of the Estonian nation. A typical figure is Jacob Hurt (1839–1907) on the 10 kroon note, a folklorist, theologist and linguist, who preserved ordinary people's expressions of identity by recording stories, folklore, songs and dialect. The most-loved note by far is the 100 kroon, depicting Lydia Koidula (1843–1886), a poet and playwright: she is known as the Nightingale, and a small image of that bird appears next to her portrait. Because of the affection in which she is held, this denomination is referred to colloquially as a 'koidula'. The back of the note shows the sea against the cliffs of the northern shore, symbolising the Estonian land and suggesting a love of nature and sense of place, two points we shall return to later.

Of course artists, musicians and writers appear on banknotes all over the world, but in central and eastern Europe there is a particular emphasis on the importance of language and literature to define and preserve distinct identities, sometimes in the face of oppression. A poignant example in Lithuania is the 5 litai note showing a famous statue of a mother and child by a spinning wheel; in fact the woman is secretly teaching her child to read at a time when the Czarist regime prohibited Lithuanian books printed in the Latin alphabet. Estonia's notes also carry portraits of people whose work was suppressed in the Soviet era, such as the novelist Anton Hansen Tammsaare, whose works include a family saga as a metaphor for the lives of Estonians from the national Awakening to the independence during the 1930s, or the composer Rudolf Tobias, many of whose works were religious in theme.

It may be mentioned here that it is in the realm of cultural heritage that we find most portraits of women, not surprisingly, since they have relatively seldom held positions of power, but have attained success and fame in the arts. Plans for new notes for Czechoslovakia, evenly featuring both Czech and Slovak national figures, were already underway when the country divided; the need to choose three more Czech heroes gave the opportunity to portray several women on their notes. One is Božena Nemcova (1820–62), a political activist and romantic novelist who wrote works based on Czech folk tales and legends. Like Lydia Koidula she died young, after a troubled personal life. On the back of the note, an idealised face of a typical heroine from her work is garlanded on one side by roses to suggest the sweetness of her writing, and on the other by thorns and thistles pointing up the darkness in her life. The designer, Oldrich Kulhánek, seemed moved by this contrast, perhaps because of his own experiences: under the old regime, he was arrested for the subversive satire of his graphic art. That he has now designed his country's currency is a matter of great pride to him.

So far we have discussed designs dominated by portraits of people, but the backs of notes often carry places, buildings or monuments associated with the person depicted. Many of these are urban views, perhaps linking nationhood with the power and cultural activity centred in and disseminated from towns and cities. But

the lives of ordinary people have often been lived in the countryside, and in Latvia rural traditions, still valued in all the Baltic states, are illustrated on their notes to represent the nation. The 5 lat note carries the 'sacred oak', such an important symbol that a small, stylised oak leaf appears on each denomination as a security feature. On the 20 lat note, a neat farmstead represents the ideal of a settled rural family life, while the 10 lat depicts the River Daugava, not for its undoubted economic importance, but because it is known as the River of Destiny and is seen as a mother, nurturing and uniting the people of Latvia.

This reverence for the land, for mother-earth rather than a political father-figure, is deeply felt, something almost spiritual, and we have found that, in contrast to note designs in western Europe, in the countries we are studying identity may be related to belief, sometimes quite explicitly the Christian faith – an acknowledgement perhaps of freedom now to worship openly. This may be represented by a person, like St Agnes of Bohemia in the Czech Republic; a building, such as an eighteenth-century wooden church in Lithuania; or a religious image, like the beautiful Madonna and Child from Macedonia, taken from an exquisite 14th century icon. But this image was not chosen purely or even mainly for its Christian symbolism. Another Macedonian note combines a peacock from a Christian mosaic in a basilica on one side, with a torso of a much older deity, the Egyptian goddess Isis, based on a lovely marble figure in the Archaeological Museum in Ohrid. This note series, the third since the break-up of former Yugoslavia, is based on archaeological finds and artefacts, things from the territory that is now called Macedonia. The style of the notes is striking and unusual, something many countries would deliberately aim for but which in this case may partly be the result of the difficulty in choosing an acceptable theme. In every country the nationality represented in note designs can only ever be a partial picture, but that raises difficult questions of who or what is selected for representation, or indeed is left out. The problem of shifting geographical boundaries is demonstrated in Hungary by the 2000 forint note portraying Gábor Bethlen (1580–1629), prince of Transylvania, a region which was once part of the kingdom of Hungary, but is now in Romania. In this case, the back of the note cannot easily show a place associated with the portrait, and so the designer has reproduced an image of Bethlen with his scientists taken from a nineteenth-century painting in the National Gallery. There is also the sensitive question of different ethnicities within a country: for example, in rejecting the Soviet era completely, Estonian notes now contain no Russian elements, even though almost 30% of the population is Russian. As a new republic formed after the fragmentation of former Yugoslavia, Macedonia has faced particular difficulties. The very name of the country has been contentious and one popular suggestion for their notes, an image of Alexander the Great, would no doubt have been equally provocative to Greece. The choice of archaeological subjects neatly embraces both distant history and current boundaries, but even they are not immune from controversy. The 100 denar note has on one side an elaborate ceiling rose carved from wood, and on the other, a view of Skopje, based on an engraving, seen through a window. In the publicity material from the Bank, both the ceiling rose and the house are described as Albanian, but a more general view is that they are merely typically 'Balkan'. The Bank's leaflets at least show a wish to be seen to acknowledge the Albanians, who make up some twenty-five percent of the population, but apparently this note has been the least popular in the series. It is perhaps significant that in Macedonia we were repeatedly told that the designs did not represent a national identity, but cultural heritage.

The banknotes issued in central and eastern Europe are first and foremost practical tools in the maintenance or creation of stable economies, without which there can be no political independence. But our research is confirming that the images they carry, whether historical, cultural or geographical, are consciously chosen to reflect and project distinct identities. The desire to do this is perhaps intensified not only by the constraints of the old regime, but also by future prospects of joining the European Union and the single currency. Designs proclaiming past glory or rural tradition need not be a romantic retreat from modern realities; we have sensed rather that they are invoked to lay a firm foundation for membership of a wider economic community, as acknowledged independent nations. So the Estonian president, opening a conference to mark five years of the Estonian kroon, said that 'the history of Estonian money is closely related to the history of Estonian independence'; 'our kroon is not a historical symbol void of contemporary value – no, much more than that, it is our real effective financial instrument, which supports us on our way to Europe.' It is at times of change that identities may be questioned and re-affirmed; so after profound political change, in the 1990s these countries have proclaimed their identities in the imagery of their paper currencies, asserting historic origins and laying claim to their future independence. In many of the designs there is implicit recognition that this may not always be easy, for amongst the pride in past glory there are also heroes who died young or in exile; troubled lives; scars of war and oppression. In February 2001, Hungary issued a 20,000 forint note, bearing a portrait of Ferenc Deák, Minister of Justice in the first independent Hungarian government during the revolution and war of

1848-49. The press release for the new note quotes Deák's words after the failure of the revolution and the imposition of Hapsburg rule: 'the nation shall endure all miseries to preserve our constitutional freedom for posterity', evidence perhaps that current freedoms are not taken for granted.

It is appropriate to conclude this paper with the commemorative 2000 forint note issued by the National Bank of Hungary in the year 2000 on August 20th, St. Stephen's Day. Celebrating a thousand years of Hungarian statehood, the note bears no portrait, but the Holy Crown of Hungary, before which Hungarian kings swore to uphold the laws of the country. The press release for the note stated: "A nation's money ... carries many kinds of meaning. It embodies our independence, presents the work of our ancestors, depicts the common elements of our heritage ... Now, as we Hungarians stand on the threshold of ... a new millennium, we know the value of the treasures that have been bequeathed to us, and the value of our language and our culture." Not all the countries we are studying can boast a thousand years of history, but all share that explicit pride in their identity and nationality. Through this project we hope to record these images of identity and the stories of how they were chosen, at a time of extraordinary change, for those who are watching from the outside and, we hope, for those who are living through it.

Select Bibliography

- PANK, E.: Five years of the Estonian kroon. In: *Papers of the academic conference held in Tallinn on 18 June 1997*, Bank of Estonia, Tallinn, 1997.
- GARAMI, E.: *The 75th Anniversary of the National Bank of Hungary. Issue between 1924-1999*. National Bank of Hungary, Budapest, 1999.
- GILBERT, E. and HELLEINER, E. (eds): *National-States and Money: The Past, Present and Future of National Currencies*. Routledge, London and New York, 1999.
- HEWITT, V. and UNWIN, T.: Past perfect: reconstructing national identities on the paper currencies of Hungary, Estonia and Lithuania. In: *Approaching a new millennium: lessons from the past - prospects for the future*. University of Bergen HIT Centre, Bergen, 2000. [CD ROM publication].
- LEIMUS, I.: *Eesti Vabariigi 1918-1992*. Tallinn, 1993.
- POINTON, M.: 'Money and nationalism'. In: Cubitt, G. (ed.) *Imagining Nations*. Manchester University Press. Manchester, 1998.
- UNWIN, T. (ed.): *A European Geography*. Harlow, 1998.
- UNWIN, T.: Contested reconstruction of national identities in eastern Europe: landscape implications. *Norsk Geografisk Tidsskrift* 53 (1999):2-3. 113-120.

VIRGINIA HEWITT–TIM UNWINN

Büszke múlt: papírpénz és nemzeti identitás Közép- és Kelet-Európában

Mindenekelőtt szeretném megköszönni a meghívást, nagyon megtisztelve érzem magam, hogy e két évforduló ünneplésén részt vehetek. Remélem, az előadásom témája megfelelő az alkalomhoz, minthogy arról szól, hogy a numizmatika modern ága, a papírpénztörténet milyen módon függ össze a nemzeti öntudattal.

Ez az előadás egy közös munka eredménye Tim Unwinnel, aki korábban a Londoni Egyetem földrajztanszékét vezette (Royal Holloway), jelenleg pedig az Imfundo Initiative vezetője. 1989-től napjainkig vizsgáljuk Közép- és Kelet-Európa országainak papírpénzeit abból a szempontból, hogy a Szovjetunió felbomlása és a kommunizmus bukása után mennyire fejezik ki az újraéledő nemzeti öntudatot. Munkánk egyik közös eredménye egy, 19 ország bankjegyeit tartalmazó adatbázis, amely majd egy honlapra kerül, de a British Academy támogatásával ellátogathattunk néhány országba is, ahol interjút készítettünk olyan emberekkel, akik részt vettek az új valuták születésénél: bankvezetőkkel, tervezőkkel, nyomdászokkal. Segítségükkel felépítettük a döntéshozatal folyamatát, megvilágítva, néhány ábrázolás miért kapott helyet a pénzekben, hogy jelképezze az országot. A legelső utunk ide, Magyarországra vezetett, ahol a Magyar Nemzeti Bank, különösen Garami Erika segítségével sikeres munkánk jó kezdetet vett.

Amint képzelhetik, ez egy nagy vállalkozás, így ma a bankjegypervezésnek csak egy szempontját veszem vizsgálat alá, nevezetesen a történelmi múlt felhasználását, mint a nemzeti identitás kifejező eszközét, amit azon országok bankjegyein kívánok bemutatni, amelyekbe ellátogathattunk. Természetesen a nemzeti múlt sok különböző témából, meghatározásból állhat – történelmi, kulturális, földrajzi – és amint ezt vizsgálatunk megmutatta a bankjegyeken, az egyes országok történelme és jelenlegi helyzete szerint változik.

Az egyik leggyakoribb ábrázolási téma a dicső múlt. Ez joggal kap elsődleges szerepet az egész világon: könnyebb a múltból választani egyértelmű témákat, mint a jelen korból, és természetesen mindannyiunk számára, mint népek és mint egyéneknek is egyaránt fontos a gyökereinket megismerni ahhoz, hogy megértsük, kik vagyunk – de ennek a múltnak különös csengése van olyan területeken, amelyeknek függetlensége részleges volt akár időben, akár függetlenségük mértékét tekintve, vagy nagy változáson mentek keresztül a közelmúltban. Mégis, a történelem nagy, a bankjegy kicsi, így választani kell, milyen szempontból mutassák be a múltat, és hogyan.

Azok az országok, amelyek megtehetik, történelmi eredetüket hangsúlyozhatják. Hogy hazai példával kezdjek, Magyarország, mint köztudott, 1000 éves évfordulóját ünnepelheti, így a 10 000 forintos bankjegy, amely a közelmúltig a legmagasabb címlet volt a jelenlegi sorban Szent István portréját ábrázolja, a középkori Magyarország megalapítóját és az önálló pénzverés megteremtőjét. A bankjegy hátoldala Esztergomot, szülővárosát mutatja, amelynek vára egyúttal egyik székhelye is volt. A döntéshozók a magyar bankjegyek ábrázolásaihoz tíz évszázadot ölelnek fel, így mint csoport a magyar nemzeti identitás továbbélését és fennmaradását hirdeti, amelyet sokszor fenyegetett veszély. Hasonló a megközelítés Csehországban is, például a 100 koronás jegyen IV. Károly (1316–1378) látható, Csehország uralkodója volt akkor, amikor a cseh területek egyenlő jogokat kaptak a Német-római Császárság más területeivel. Szent Istvánhoz hasonlóan uralkodását vallási és kulturális virágkor időszakának tartják, erre példa a prágai Károly Egyetem alapítása, amelynek pecsétje a bankjegy hátoldalán látható.

IV. Károlyt a „haza atyjának” tekintik, amely nemzetteremtő szerepét sugallja, azonban olyan államférfiakat is tisztelet övez, akik sokkal közelebb állnak időben korunkhoz, az állam infrastruktúráját építették ki. Például gróf Széchenyi István (1791–1860) az 5000 forintosról, a „legnagyobb magyar”, benne többek között a Magyar Tudományos Akadémia megalapítóját, a modern ipar fejlesztőjét tiszteljük, de nevéhez fűződik pél-

dául a híres Lánchíd építésének kezdeményezése is. Csehországban az ő megfelelője Frantisek Palacky (1798–1876) az 1000 koronás jegyen, a politikus, akit a „haza atyjának” tartanak. Életműve a cseh nemzet történetének megírása. A bankjegy tervezője Palacky portréja mögé egy virágzó fát helyezett, Palacky írásának gyümölcsének jelképeként és a nemzet gyarapodását a gyökerektől.

Azonban nem minden nemzet kötődik ennyire a múltjához. A közelmúltban Magyarországnak és az akkori Csehszlovákiának megvoltak a saját önálló kibocsátásai. Vagyóczy Károly, a magyar bankjegyek tervezője mondta nekünk, hogy a korábbi bankjegyeket „szent papíroknak” tartotta munkájához. Ha a Balti-államokat vizsgáljuk, olyan országokat találunk, amelyek túlnyomórészt különböző idegen hatalmak uralma alatt álltak. A legújabb korban egy rövid, 1919 és 1940 közötti független időszaktól eltekintve német fennhatóság alatt állt a második világháborúban is, majd ötven év szovjeturalom következett: minden terület a Szovjetunió részévé vált és a szovjet rubelt használta. Ők nem ünnepelhetik dicső múltjukat, és nem használhatják az 1920-as–30-as évekbeli jegyeiket, amelyek, legalábbis régimódinak tűnnek, és ami sokkal fontosabb, most elfogadhatatlanul szocialista stílusukat. Így ezeknek az országoknak új bankjegytervezési hagyományokat kell kialakítaniuk.

Észtország olyan témák választásával oldotta meg a kérdést, amelyek közösek az egész vizsgált régióban. Először, az újkori történelemből választott, a „nemzeti ébredés” korszakából, a 19. századból, a nemzeti öntudat fejlődésének időszakából. Másodszor, a döntéshozók nem uralkodókat vagy államférfiakat választottak a bankjegyekre, hanem a kulturális élet kimagasló szereplőit, akiknek a munkássága kiemelkedő a nemzeti identitás és örökség szempontjából – valóban, annak a nézetnek adtak így hangot, hogy ezek az emberek az észti nép fennmaradása szempontjából fontosabbak voltak, mint a politikusok. Ennek a nézetnek a jellegzetes alakja Jacob Hurt (1839–1907) a 10 kroon jegyen, néprajzkutató, teológus és nyelvész, aki az egyszerű emberek öntudatát történetek, népi hagyományok, dalok és dialektusok feljegyzésével örököltette meg. Messze a legkedveltebb jegy a 100 kroon-ás, Lydia Koidula (1843–86) költő és drámaíró portréjával: Csalogány néven is említik, arcképe mellett egy kis csalogány rajza is látható. Közkelettsége miatt ezt a bankjegyet a köznyelv „koidulának” nevezi. A bankjegy hátoldalán sziklás tengerparti táj látható az északi parton, ami az észti földet jelképezi és a természet- és helyszeretetet sugallja, amelyre rövidesen visszatérek.

Természetesen művészek, zenészek és írók a világon mindenütt feltűnnek bankjegyeken, de Európának ezen a részén különösen nagy hangsúlyt fektetnek a nyelv és irodalom fontosságára, amely az identitás egyik legjobb megtartója, néha az ellenállás eszköze. Egy megrendítő példája ennek egy litván bankjegyen látható, amely egy híres szobrot ábrázol, anyát és gyermekét egy rokka mellett (sajnos képpel nem tudom illusztrálni), valójában a nő titokban olvasni tanítja gyermekét, akkor, amikor a cári rendszer megtiltotta litván könyvek nyomtatását latin ABC-vel. Az észti bankjegyek is olyan személyeket ábrázolnak, akiknek a munkásságát a szovjet rendszerben elnyomták, mint például a regényíró Tammsaaret, a zeneszerző Tobiast, sőt Paul Keres sakk-nagymestert.

Itt szeretném megemlíteni, hogy a kultúra világában találjuk a legtöbb női portrét bankjegyeken, ez nem meglepő, hiszen viszonylag ritkán jutottak a nők hatalmi pozícióba, de a művészetek terén sikereket értek el és hírnevet szereztek. Csehszlovákia új jegyeinek tervei között egyaránt szerepeltek cseh és szlovák hősök, ekkor az ország már a szétválás felé haladt: ez adott lehetőséget a cseheknek arra, hogy több nőt is válasszanak bankjegyeikre! Az egyikük Božena Nemcova (1820–62), politikai aktivista és romantikus regényíró, aki cseh népi meséken és legendákra építve írta műveit. Akárcsak Lydia Koidula, ő is fiatalon hunyt el egy problémákkal teli élet után. A hátoldalon egyik művének tipikus hősnőjének idealizált arca, egyik oldalon rózsákkal fűszerezve, amely írásainak kedves voltára utal, míg a másik oldalon tüskék és bogáncsok életének sötét oldalára utalva. Úgy gondolom, a tervezőt nagyon megfogta az ellentét, talán, mert ő maga is hasonló problémákkal küszködött – a régi rendszer alatt bebörtönözték grafikus művészetének felforgató szatírája miatt. Az a tény, hogy most saját országának valutáját tervezhette, nagy büszkeség számára.¹

Eddig azokat a terveket tekintettük át, amelyeken arckép az uralkodó, ám a hátoldalakon gyakran helyek, épületek vagy emlékművek szerepelnek, amelyek valamely összefüggésben vannak az ábrázolt személlyel. Sok közülük városkép, talán összeköti a nemzeti mivoltot a városokban összpontosuló és onnan kiinduló kulturális erővel és tevékenységgel. De az egyszerű emberek gyakran vidéken élnek, és Lettországnak olyan földművelő

* A tervezőművész Oldrich Kulhanek, akinek szatirikus grafikáiból a Magyar Nemzeti Bank Bankjegy- és Éremgyűjteménye 1996-ban kiállítást rendezett. (A fordító megjegyzése)

hagyományai vannak, amelyet mai napig minden Balti államban nagyra értékelnek, ezt ábrázolják bankjegyeiken, mint nemzetük jelképét. Az 5 lat-os jegyre a „szent tölgyet” választották, amely olyan fontos szimbólum, hogy egy stilizált tölgylevél minden címetlen biztonsági elemként megjelenik. A 20 lat-on egy csinos tanya jelképezi az eszményi vidéki családi életet, míg a 10-es a Daugava folyót örökíti meg, nem kétségtelen gazdasági jelentősége miatt, hanem mert a Végzet Folyójaként tisztelik, és anyaként látják, amely táplálja és egyesíti Lettország népét.

A tisztelet az ország, az anyaföld iránti, sokkal inkább, mint az állam iránt nagyon mély, majdnem szellemi, és úgy találtuk, hogy szemben a nyugat-európai országokban készült tervekkel, az általunk tanulmányozott országokban az identitás kapcsolódhat a hithez, gyakran egészen nyíltan a keresztény hithez – talán annak elismerésül, hogy ma nyíltan lehet a vallást gyakorolni. Ezt talán Csehországi Szent Ágnes alakjával lehet legjobban szemléltetni a Cseh Köztársaság jegyein, vagy egy 18. századi fatemplommal a litván bankjegyén, vagy olyan vallásos képpel, mint a gyönyörű Szűz Mária gyermekével a makedón jegyen, amely előképe egy 14. századi ikon.

De ezeket a jelképeket nem kizárólag vagy főleg a keresztény szimbólumok miatt választották a bankjegyekre. Sőt, egy másik makedón bankjegy egy mozaik pávát ábrázol az egyik oldalon, az egyiptomi istennő, Izisz torzójával, egy szépséges márványszobor az ohridi Régészeti Múzeumból. Ez a sorozat Jugoszlávia felbomlása óta a harmadik, régészeti leleteket vett alapul arról a területről, amelyet most Makedóniának neveznek. A bankjegy stílusa szembeötlő és szokatlan, valami olyasmi, amelyre sok ország szándékosan törekszik, de amely jelen esetben lehetséges, hogy részben egy megfelelő, elfogadható téma választása miatt került a bankjegyekre. Minden országban a nemzeti voltot jelképező ábrázolás csak részleges lehet, mert felveti a nehéz kérdést, hogy kiket válasszanak arra, hogy képviseljék az országot, de azt is, hogy kit hagyjanak ki. A határok kitolására a magyar 2000 forintos jó példa. Bethlen Gábor erdélyi fejedelmet (1580–1629) ábrázolja, arról a területről, ami egykor a magyar királysághoz tartozott, ma Romániához, ebben az esetben a bankjegy hátoldala nem az előoldal ábrázolásához kapcsolódó helyszínen, hanem Bethlen alakját ismétli meg tudósai körében egy festményről kölcsönözve az ábrázolást. Ez a nemzeti kisebbségek érzékeny kérdését veti fel egy országon belül: például a szovjet rendszer teljes elutasítása az észti példa. Ma az észti pénzek semmilyen orosz elemet nem tartalmaznak, bár a lakosság közel 30%-a orosz. Mint újonnan alakult köztársaság Jugoszlávia felbomlása után Makedóniának különös problémákkal kellett szembesülnie. Mivel a név folytatólagos, az egyik nagyon népszerű javaslat volt a bankjegyekre Nagy Sándor képeinek megjelenítése, amely egyértelműen provokációt jelentett volna Görögország számára. Amikor Skopjében jártunk, heves vita folyt, kit válasszanak a bankjegyre, ez is azt mutatta, milyen nehéz közmegelégedésre választani. A régészeti témák majdnem átölelik mind a távoli történelmet és a jelenlegi határokat, de a téma mégsem mentes a vitáktól. A 100 denáros bankjegy egyik oldalán egy szépen kidolgozott mennyezeti faragott farózsát, a másik oldalon Skopje metszetről kölcsönzött látképet ábrázolták, ahogy egy ablakon át látszik. A jegybanknak a lakosság számára készített tájékoztató anyaga a mennyezeti rózsát és a házat is albánnak írja le, de másik magyarázat szerint nem albánok a képek, hanem tipikusan „balkániaiak”. A bank szórólapjain legalább az a törekvés látszik, hogy szeretnék Albánia elismerését kivívni, akik a lakosság mintegy 25 %-át teszik ki, ám szemmel láthatóan ez volt a sorozat legkevésbé népszerű címele. Úgy gondolom fontos, hogy többször hangsúlyozták nekünk, a bankjegyek nem a nemzeti identitás, hanem a kulturális örökség letéteményesei.

Ezeket a bankjegyeket Közép- és Kelet-Európában mindenek előtt stabil gazdaság megteremtésének és fenntartásának praktikus eszköze, amely nélkül nem lehet politikai függetlenség. De vizsgálódásaink azt erősítik meg, hogy azok a képek, amelyeket magukon viselnek, akár történelmi, akár kulturális vagy földrajzi, tudatosan tükrözik a különböző identitásokat. Ezeket a törekvéseket felerősítik nemcsak a régi rendszerek korlátai, hanem az Európai Unióhoz és a közös valutához való csatlakozás jövőbeni kilátásai. Azok a tervek, amelyek a dicső múltból vagy a vidéki életből táplálkoznak, nem szükségszerűen jelentenek romantikus elvágyódást a jelen realitásától, hanem, ahogy ezt érzékeltük, sokkal inkább szilárd alapokat szeretnének teremteni országuk, mint önálló államként elismert ország számára egy szélesebb gazdasági közösségben tagként. Az észti elnök egy az észti valuta, a kroon öt éves évfordulója alkalmából rendezett konferencia megnyitóján mondta, hogy: *„Az észti pénz története szorosan összefonódott az észti függetlenség történetével [...], a mi kroon-unk nem pusztán történelmi szimbólum mai érték nélkül – nem, ennél sokkal több, a mi hatékony pénzügyi fegyverünk, ami segít bennünket az Európába vezető úton.”*

Megfelelő befejezés lehet előadásomhoz a Magyar Nemzeti Bank 2000 forintos emlékbankjegy említése, amelyet múlt év augusztus 20-án, Szent István napján bocsátottak ki. A magyar államiség 1000. évfordulóját ünnepeelve a bankjegyén nincs portré, hanem a Szent Korona, amely előtt az országban körülhordozták a ma-

gyar királyok kardját. A bankjegyhez kiadott tájékoztató szerint: „[...] az állam pénze sokféle jelentést hordoz. Megtestesíti függetlenségünket, benne mérjük elvégzett munkánkat, hordozza eleink, közös múltunk képeit[...]. A Magyar Millennium, az ezeréves államiság ünnepén... a ránk hagyott kincseket, nyelvünket, kultúránkat megőrizzük.” Nem minden, általunk tanulmányozott ország büszkélkedhet 1000 éves történelemmel, de mind-egyik büszke nemzeti öntudatára. E munkán keresztül reméljük, hogy az identitás kifejezésének eme képeit rögzíteni tudjuk és a történetüket, ahogy az ábrázolásokat kiválasztották egy rendkívül változó korban, azok számára, akik ezt kívülről figyelik, és reméljük, azok számára is, akik ebben élnek.

Fordította Garami Erika

- 871 -

LAJOS PALLOS*

Forged banknotes in the Coin and Medal Department of the Hungarian National Museum

Founding the collection of banknotes at the Coin and Medal Department was initiated in 1896, the year when a private collection offered on sale in Vienna was purchased by different monetary institutes for the National Museum. Later on the material became more and more complete mostly by acquiring private collections among which the most remarkable ones being the emergency note collection consisting of 7470 pieces, mainly of banknotes from World War I, collected by László Fejérpataky, former director of the Museum, and that of Béla Ambrus covering the widest spectrum of the history of Hungarian paper money considering both emergency notes and banknotes in circulation.

In the considerable collection of paper money at the department I found – apart from the emergency notes – 91 forged pieces, the first dating back to 1796 and the last to 1923. Studying the material I thought it conspicuous that 80 pieces belong to the period between 1796 and 1866, while not more than 11 originates from between 1880 and 1923. The vast majority of the first group were forged pieces of issues of the Vienna City Bank and the Austrian National Bank, whereas in the latter group 5 were forged pieces of the banknotes issued by the Austro-Hungarian Bank, and 6 were forged pieces of paper money issued in Hungary after the collapse of the Monarchy. The forged species of the banknotes issued by the Hungarian National Bank established in 1924 are not in the possession of the Department, although pieces of this kind are well known, such as the forgeries of the series of pengő dating back to 1926, or more from the recent past, the frequent forgery of 1,000 and 5,000 Forint notes from the early 1990s.

My presentation focuses on the forgeries between 1796 and 1866 as these decades represent a marked period in view of the appearance of paper money in Hungary: they were two-coloured printed on relatively simple white paper usually with a blank backside. The most commonly used ways of protection against forgery were the watermarks and embossed stamps and designs of ever improving printing techniques. The fact that issues of the period were made in Vienna in German language is not to be ignored in the history of banknote forgery in Hungary. Furthermore, banknotes were of higher denominations in the monetary system of the period; therefore they were rarely in circulation, particularly among the poorer rural population in Hungary. This is the reason why the above mentioned banknotes were introduced as samples, so-called “formulare” to the public until the middle of the 19th century. These samples showed the exact designs, the place where the embossed stamps were meant to be and the facsimile reproduction of the signatures, but they were printed on a thicker type of paper than that of the original and without watermarks.

In surveying the historical data of forgeries in that period my main point of reference was the works of Mihály Kőhegyi and Frigyes Kahler. Mihály Kőhegyi published historical monetary data given by government authorities to the city, originally released in bulletins, in the *Numizmatikai Közlöny*, using the Archives of the city of Kecskemét as a basic source. Frigyes Kahler, on the other hand, carried out thorough researches in documents of lawsuits of forgeries in the Hajdu-Bihar County Archives and drew valuable conclusions as to the history of forgeries in Hungary.

I didn't find any data about forgery of the first two issues, that of 1762 and 1771, in the Habsburg Monarchy. The department is in possession of a 25 Forint sample from 1762 whose ragged state might raise the

* Hungarian National Museum, Cabinet of Coins and Medals, Budapest

Fig. 1.

doubt that it got into circulation. It might account for the fact that specimens from 1784 were printed – probably as a prevention – on grey, blue or pink papers instead of the traditional white. The first record of forgery can be traced back to 1789, when the authorities found it necessary to make embossed stamps and letters subject to thorough investigation when changing banknotes.¹ The patent of the issue of 1796 already threatened forgers with severe punishment and offered a 10,000 Forint reward for denouncement.² The department has one specimen of forgery of the banknote issued in 1796. Compared to the original one, the drawing is relatively precise, but differences both in the letters and motives of the decoration are visible. The same applies to copying embossed stamps. The remarkable feature of this specimen is that unlike the vast majority of forgeries it was printed on paper with watermark. (Fig. 1.) At the end of the 18th century the city of Keszthely gave

¹ KÖHEGYI Mihály: Pénztörténeti adatok Keszthely város körözüvényeiben (1789–1798). NK 74–75 (1975–1976) 73–77.

² KÖHEGYI Mihály: II. Ferenc pántense a bankócédulák ügyében 1796-ban. NK 76–77 (1977–1978) 107–110.

warnings on two occasions to the public about the occurrence of forged 100 Forint banknotes in Triest, drawing the attention to the quality and colour of the paper and the letters to be identified when examined carefully.³ The case of Triest raised the question where the forged banknotes in the possession of the department were made and were confiscated. It is most probable that forged banknotes made in Austria were attempted to get into circulation as well as the other way round. Specimens in our collection often bore notes from authorities like “*forgery from Torontál County*”, “*... found in the possession of a tramp called Mátyás Periter*”, “*... paid as tax in Sümeg, on 11 February 1850, but proved to be forgery*”, “*Kálló Semjén*”, “*made in Karajenő on 6 Jan 1865*”, “*this falsified note was accepted as valid*”, “*Jolán Tóth from Tápiószéle, forged*”, “*from judge Peter Böhm from Almamellék*”. We can also find forged specimens of the collection with the note “*Falsificate*” printed on the backside by the authorities, in some cases alongside with an official document written in German. One of these was a forgery of the 5 Forint banknotes issued in 1858 delivered by Daniel Schull in Marosvásárhely in 1863. The vast majority of the banknotes in the collection – regardless of where they were made – most probably got into circulation in Hungary.

Turning back to the data of forgery of the 19th century, in 1800 in a document stipulating the conditions of replacing banknotes of 1796 the monarch (Francis I) ordered “*to issue banknotes of a better, long lasting quality rendering forgery much more difficult in place of the ragged ones of the city of Vienna*,”⁴ The next document dated in 1807 ordering the replacement of issues of 1800 is based on similar reasons with an additional threat of capital punishment.⁵ The Department has a sample of forgery of the 10 Forint banknotes issued in 1800. The paper has no watermark, the forger did not even attempt to copy the embossed stamp. The drawing is a relatively successful imitation of the original. (Fig. 2.) The decree on changing-notes of 1811, on the other hand, offers a reward even to the forger “*provided he denounces his accomplices in time, with the exception of him being the author of the crime*.”⁶ The best forgery of 5 Forint banknotes from the so-called changing-notes issued in 1811 was printed on paper with one element of the original watermark. The imitation of the embossed mark was also successful. The engraving for printing, however, was not accurately done, which can be clearly seen in the frame. (Fig. 3.) Forgeries of high quality were made of different banknotes issued in 1813. A forged 5 Forint note, for example, was printed on paper with a watermark, though completely different from the original one. The print of the embossed stamp was made with that of a 3 krajcár coin pressed on. The drawing is sufficiently precise, one can tell the difference only by comparing with the original. We have further consecutive data from the following decades of the 19th century at our disposal; notices drawing the attention of the public to the circulation of forged 5 Forint banknotes in 1818 and forged 20 Forint ones in 1819. In 1819 Daniel Horog, while in 1820 István Benkő, a student in Papa, were wanted for forgery.⁷ In 1820 several warrants were issued for the arrest of forgers of 20 Forint banknotes.⁸ In one of his studies Frigyes Kahler, referring to the case in Triest and Daniel Horog who was involved in forgery several times between 1812 and 1833, pointed out that forgery had already become part of organised crime.⁹ In the collection at our disposal there is only one specimen of forgery of banknotes issued in 1825. A new feature to prevent forgery appears on banknotes issued by the Austrian National Bank from 1816, namely the guilloche, which has been an indispensable element of banknotes and securities ever since. It is striking how poor the imitation is. (Fig. 4.) In another study Kahler focused on the documents of a lawsuit of forgery in Debrecen, he also found traces of organised crime.¹⁰ The lawsuit was carried out between 1843 and 1848 against Balázs Kiss and Sándor Eröss. They were not charged with forgery but brought to court because of getting 10 Forint banknotes found accidentally by Kiss into circulation. Further investigations traced the forgeries back to Mózes Gyarmati, a forger from Transylvania. The forged banknotes were delivered by two “*couriers*”, arrested in 1844, to the Great Hungarian Plain. I will return to further observations in Kahler’s study. However, the fact that the attempt to forge issues of 1841 protected with steel engraving and of far more improved quality

³ See note 1. and KÖHEGYI Mihály: Pénztörténeti adatok Kecskemét város körözüvényeiben. NK 78–79 (1979–1980) 87–92.

⁴ KÖHEGYI Mihály: Kecskemét város körözüvényei a bankócédulák ügyében. NK 66–67 (1967–1968) 81–85.

⁵ KÖHEGYI Mihály: Pénztörténeti adatok Kecskemét város körözüvényeiben (1805–1808). NK 82–83 (1983–1984) 87–91.

⁶ KÖHEGYI Mihály: Pénztörténeti adatok Kecskemét város körözüvényeiben a nagy devalvációt követő évekből (1811–1812). NK 90–91 (1991–1992) 161–170.

⁷ KÖHEGYI Mihály: Pénztörténeti adatok Kecskemét város körözüvényeiben... (1813–1818). NK 92–93 (1993–1994) 75–81. and Pénztörténeti adatok... (1819–1821). NK 94–95 (1995–1996) 49–54.

⁸ KÖHEGYI Mihály: Pénztörténeti adatok... (1824–1826). NK 96–97 (1997–1998) 53–60. and Pénztörténeti adatok... (1828–1831). NK 98–99 (1999–2000) 97.

⁹ KAHLER Frigyes: Pénzhamisítók a 19. század első felében. NK 84–85 (1985–1986) 103–114.

¹⁰ KAHLER F.: Adatok a magyarországi pénzhamisítás történetéhez. DMÉ (1974) 387–412.

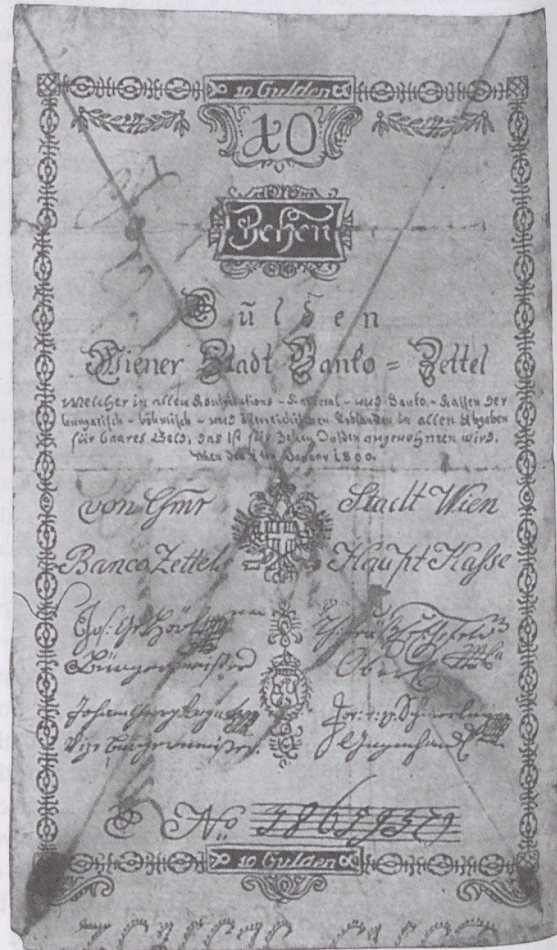

Fig. 2.

Fig. 3.

Fig. 4.

was more or less successful undoubtedly deserves attention. The Department has a high quality handmade forgery of a 100 Forint banknote issued in 1841.¹¹ Although the watermark is not exactly the same, but the design is hard to tell from the original. Only by thorough examination is it possible to observe the difference in the tonality of the original one with steel engraving and of the forgery. (Fig. 5.) A specimen of forgery of the 5 Forint banknote dated 1847 was made on paper with a watermark imitating the original one. The design is very precise, however, the roughly made watermark and nuances in the tonality reveals forgery. (Fig. 6.) The Coin and Medal Department is in possession of several forgeries of the 10 Forint banknotes dated 1847. Out of these two are presented here, made on paper without watermark, but showing a wide range of quality of the design. While one of them can only be revealed by comparing closely with the original one, the imperfection of the other must have been striking for those handling original banknotes with higher frequency. (Fig. 7.) We found several forgeries of issues dating back to 1848–49, from among which the forgery of the banknotes issued on 1 May 1848 is not at all surprising as the planned issues of the newly established Hungarian Ministry of Finance caused the Austrian National Bank to produce hastily designed banknotes of extremely poor quality. The Hungarian press had predicted the higher probability of forgery saying: “if banknotes of artistic quality issued in 1841 were subject to forgery, what can be expected from these prints good for nothing but *fidibus*?” (*fidibusz* = worthless paper for cleaning of pipe)¹². These banknotes were not designed by an outstanding court artist like Peter Johann Nepomuk Geiger, the designer of banknotes issued in 1847, but by Alois Auer, head of the Imperial and Royal Court and State Printing House between 1841 and 1864. His designs made forgery much easier. The interesting part of the affair is that it was him who claimed that “the best way to protect banknote from forgery is to use guilloche in the drawing and to decorate them with portraits. The paper should have a particular quality to touch, protected with watermark and the printing should not be too colourful.”¹³ Banknotes issued in July 1848 were again printed on paper with watermark, decorated with portraits and guilloche. However, the forged specimen shown here is undoubtedly hard to tell from the original, even if it was made on paper with no watermark. The nuances become visible only by holding both original and forged pieces in hand. (Fig. 8.) The revolution and war of independence of 1848–49 marked a period when no banknotes or treasury bills, issued independently of Vienna, were forged. This fact might have been accounted for by the uncertainty of the situation and shortness of time, whereas plenty of forgeries of treasury bills, so-called *Almásy* paper moneys, issued by the Austrian authorities in Buda in 1849 are known to us. Although these paper moneys of German and Hungarian inscription, which were in circulation until as late as 1856, had watermarks, fell far behind the printing quality of issues both from 1841 and 1847. That might be the reason why cashiers could also be misled by certain forged specimens. It was György Székely who pointed out a case in Kecskemét when “in 1852 a seemingly forged banknote of the value of 8 pengő forint, 12 kr was

¹¹ GOHL Ödön: *Különfélék*. NK 13 (1914) 116.

¹² FARAGÓ Miksa: *A Kossuth-bankók kora*. Budapest, p. 83.

¹³ BÜKY József: *Ausztria papírpénzkibocsátásának története a XVIII. század közepétől 1850-ig*. Budapest, 1937. p. 93.

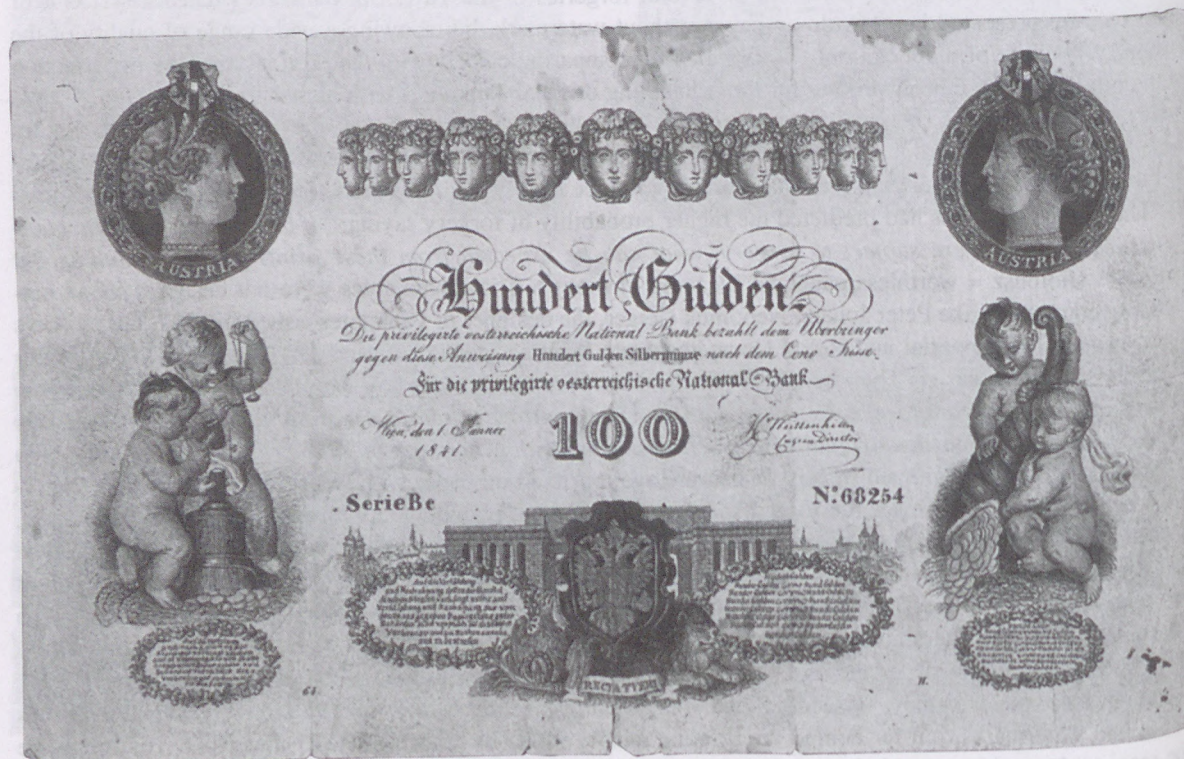
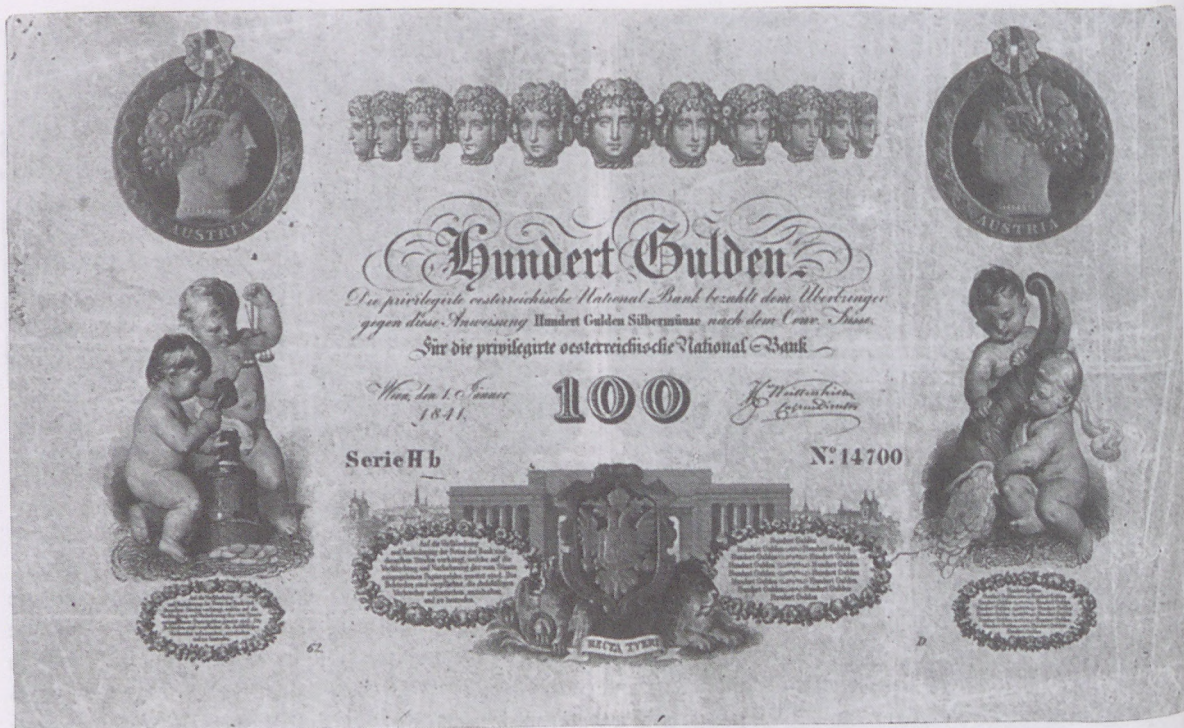

Fig. 5.

Fig. 6.

Fig. 7.

Fig. 8.

Fig. 9.

found in the cash-desk in charge of taxman, Pál Horváth, who could not give specific information of its origin. In lack of evidence of foul play criminal procedure was closed.”¹⁴ While studying the numismatic aspects of the Makk-conspiracy, I found further data about the forgery of Almásy paper moneys. During the underground movement of independence after the defeat of the revolution a printing house was established in Pest in order to prepare the receipts of the National Loan, devised by Kossuth in his emigration in Turkey, necessary to change the Kossuth banknotes still in public possession. Researchers of the movement found proofs of forged Almásy paper moneys having been printed here.¹⁵ There are not more than 6 specimens of forged 10 Forint banknotes of issues dated January 1858 in our collection. Four out of these were made on paper imitating the original watermarks, but the drawings clearly prove them being forged. Therefore these banknotes were suitable for deceiving the public, and they had most probably been circulated until they were spotted in some official cashier's office. (Fig. 9.) About the circumstances of spotting a forged 5 Forint banknote issued in 1859 the accompanying official letter, both in the possession of the Coin and Medal Department, provided mostly interesting information probably typical of the period. The letter was sent together with the corpus delicti by the chief administrative officer of Baja to the chief constable of Bács-Bodrog County in 1860. It reported a case of a villager selling wheat to a merchant for the amount of 62 Forints 70 krajcárs. Among the 12 pieces of 5 Forint notes there was one forged. When the communal tax was paid, the cashier spotted the forged specimens, and consequently the merchant was brought to court. The banknote had no watermark. A handmade specimen of several forgeries of the 10 Forint banknotes issued in 1863 is presented here. (Fig. 10.) It had no watermark too, but the drawing was good enough to deceive the public. The Department has two high quality forgeries of the 1 Forint banknotes issued in 1866. Neither of them was made on paper with watermark, the colour of the basic print is not perfect either, but the graphics on both seems to be original. An example from the Hungarian literature will stand here as a conclusion. Gyula Krúdy immortalised the story of Benedek Antal, the poet forging banknotes.¹⁶ The poet, whose beauty set women's heart throbbing, for his own pleasure drew a 5 Forint note, which incidentally mixed with others he happened to give out. The police would have given credit to the poet with clean record when a lady from the countryside, disappointed in her hopes once raised by the poet, turned up at the police accusing him of being involved in forgery. The lady claimed that the poet “regularly showed up at fairs buying oxen from ignorant peasants as forgers actually did.” On the strength of her statement the poet was convicted and would have served his sentence in the Fortuna prison in Buda if he had not forwarded his poems and story of his ordeal written in prison to Queen Elizabeth staying in the Hungarian capital at the time. The queen felt compassion for the poet and his sentence was remitted by the “supreme power”. The story is most likely to have taken place somewhere in the 1870s and it must have been the 5 Forint banknote issued on 1 July 1866 in circulation from 1867 that inspired the ill-fated poet when drawing the banknote.

Between 1796 and 1866 banknotes and treasury bills issued in Austria got into circulation with 26 different dates in Hungary. From among these the forgeries of 20 issues are in the possession of the Department. We found no forgeries of banknotes issued in 1816, 1834 and 1854 or treasury bills of 1851, 1853 and 25 August 1866. Some issues are, however, particularly well represented by forged specimens, such as the one dated in 1811 has 7 specimens, the issue of 1841 has 7 forged specimens, the one of May 1848 has 5, the Almásy banknotes have altogether 12 forged specimens, the issue of January 1858 is represented by 8 and that of 1859 by 8 forgeries. As a comprison we have the Bázlik collection at disposal in Hungary. This collection of banknotes representing two generations was one of the biggest private collections. After the death of László Bázlik part of the collection, which is of particular interest as to our subject, was put up for auction in Vienna in 1997. The only exceptions were the Almásy paper moneys, which ended up together with issues of 1848–49, also part of the collection, in the Kossuth Museum in Cegléd. According to the catalogue of the auction 14 specimens of forgery were found among the issues, which then were subject to my research. Unlike the collection of forgeries in the possession of the Department, the Bázlik collection contained one forged specimen of 10 Forint banknote issued in 1834 and one of a 50 Forint banknote issued on 25 August 1866.

¹⁴ V. SZÉKELY György: Kecskeméti adatok az 1848–49-es forradalom és szabadságharc pénzügyeihez. In: *Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében* 1992. Kecskemét, 1994. p. 113–120.

¹⁵ PALLOS Lajos: A Nemzeti Kölcson 1851. A Makk-féle összeesküvés numizmatikai emléke. In: *Numizmatika és társtudományok* III. Nyíregyháza, 1999. p. 287–294.

¹⁶ Krúdy Gyula: A bankócsináló költő. In: *Vallomások*. Budapest, 1963. p.654–663.

Fig. 10.

The examples listed above stand as illustrations of the fact that during the period studied here marked the era of continuous forgery. Alongside with the development of technology prevention went through a parallel improvement, and considering the above mentioned examples we can draw the conclusion that forgeries could not reach the technological level of the original banknotes with special regard to copying watermarks. Data of forgeries, however, indicate the fact that even forgeries considered to be of poor quality could mislead the public.

We have therefore got to the question of the reasons and success of forgery, which is in the focus of the conclusion of my presentation.

In his studies Frigyes Kahler defined the reasons of forgery as follows.¹⁷ Forging coins brought about the forgery of banknotes at the end of the 18th and the beginning of the 19th century. Gradually it got into focus, as the technology of printing and copying was simpler. In addition it meant raising a considerable profit since banknotes were traded in high denominations. Furthermore trading forged banknotes was facilitated by the lack of knowledge and information mostly among the rural population. This lack of knowledge often accompanied by illiteracy in a good part of the population accounts for forgeries of poor quality getting into circulation. All the data studied here indicate that the most common way of getting forged banknotes into circulation was by paying with them for products at fairs in rural areas. Poor peasants, who were less likely to get in touch with banknotes, seem to have been more exposed to cheating. As the case of lawsuit in Debrecen shows, forged banknotes once in the hand of a well-off craftsman or merchant were spotted and refused immediately. A lot of the most successful forgeries obviously got to cashiers, what is more, some of them were adequate to deceive them. It is not by chance that many of the forgeries were revealed when tax was paid, as the population preferred paying by banknotes to coins held in much higher repute.

Finally, there is another important condition to be mentioned as an aspect promoting forgery, which was instrumental in judging and punishing the act of forgery. We are facing a special situation in close connection with the legal system of Hungary inside the Habsburg Monarchy. Putting banknotes issued in Vienna into circulation in Hungary should have been approved by the Hungarian parliament. The ruling power of the Empire, however, authorised the circulation of these banknotes without the approval, what is more, against the objection of the parliament. As a consequence, the Hungarian authorities did not take firm measures when investigating into forgeries. In the lawsuit of forgery in Debrecen in 1844 the defendants charged with circulating forged banknotes were sentenced to 1 month each, detention on remand included. The Procurator Council representing Vienna did not agree with the verdict and wanted to persuade the city of Debrecen to start a new trial, but the former refused to do so. Handling cases of forgery basically meant a particular way of opposition to Vienna, which decreased the risk factors for forgers and dealers of forged banknotes in Hungary despite all penalties.

Translated by Mária Róka

¹⁷ See note 9. and 10.

PALLOS LAJOS

Hamis papírpénzek a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárában

Az Éremtár papírpénzgyűjteményének megalapozása 1896-ban vette kezdetét, amikor több budapesti pénzintézet a múzeum részére megvásárolt egy Bécsben vételre kínált ritka magángyűjteményt. A későbbiekben is elsősorban magángyűjtemények megszerzésével vált egyre teljesebbé az anyag. Ezek közül kiemelkedik az a többségében papírokból álló 7470 darabos I. világháborús szükségpénz-gyűjtemény, amelyet a múzeum egykori igazgatója, Fejérpataky László gyűjtött össze, valamint Ambrus Béla gyűjteménye, amely mind a forgalmi pénzek, mind a szükségpénzek tekintetében a legátfogóbban ölelte föl a magyar papírpénz történetét.

Az Éremtár tekintélyes papírpénzgyűjteményében – a szükségpénzeket nem számítva – 91 darab hamis példányt találtam, az első 1796-ból, az utolsó 1923-ból datálódik. Az anyagot vizsgálva szembejött, hogy 80 darab tartozik 1796 és 1866 közé, míg mindössze 11 darab 1880 és 1923 közé. Az első csoport példányainak zömét a Bécs Városi Bank és az Osztrák Nemzeti Bank kibocsátásainak hamisítványai képezik, míg a második csoportból 5 darab az Osztrák–Magyar Bank bankjegyeinek, 6 darab pedig a Monarchia szétesése után kialakult Magyarországon kibocsátott pénzjegyeknek a hamisítványa. Az 1924-ben megalakult Magyar Nemzeti Bank bankjegyeinek hamisítványai nincsenek meg az Éremtár gyűjteményében, jóllehet azoknak is számos hamis példány ismert, gondoljunk csak az 1926-os pengősorozatnak a hamisítványaira, vagy a közelmúltból, az 1990-es évek első feléből az ezresek és az ötezresek gyakori hamisításaira.

Előadásomban az 1796 és 1866 közé eső hamisítványokra koncentrálok, mert azok az évtizedek a papírpénzek magyarországi megjelenését tekintve egy korszakot képeznek. Utalok itt arra, hogy ezek a pénzek viszonylag egyszerű, fehér színű papíron készültek, legfeljebb kétszínnyomással, és a legtöbb kibocsátásnál a hátoldal üresen maradt. A hamisítás elleni legfőbb védelem a vízjel és a szárazbélyegző volt, valamint az egyre fejlettebb nyomdatechnikával készített rajzolatok. A papírpénz hamisítás hazai történetében nem mellékes szempont, hogy a korszak kibocsátásai Bécsben készültek, német nyelvűek voltak. Ezenkívül a papírpénzek az akkori pénzrendszerben a magasabb címleteket képviselték, így Magyarországon, különösen a szegényebb vidéki lakosság körében ritkábban forogtak. A 19. század közepéig éppen ezért a kibocsátandó címleteket mintapéldányok, úgynevezett formulárék segítségével próbálták megismertetni a lakossággal. Ezek a formulárék bemutatták a pontos rajzolatot, valamint a szárazbélyegzők leendő helyét és az aláírások fakszimiléjét, de a valódi papírpénzeknél vastagabb, nem vízjeles papíron készültek.

E korszak papírpénz-hamisításainak történeti adatainak áttekintésében főként Köhegyi Mihály és Kahler Frigyes munkásságára támaszkodom. Köhegyi Mihály Kecskemét városának levéltárából publikálta a *Numizmatikai Közlöny* évfolyamaiban a kormányzervektől a városhoz érkezett leiratokat közlétező körözhvények pénztörténeti adatait, Kahler Frigyes pedig a Hajdú–Bihar Megyei Levéltár papírpénz hamisítási pereiben kutatott és vont le számos értékes tanulságot a hamisítás hazai történetére vonatkozóan.

Adatokat a Habsburg Monarchia első két, 1762-es és 1771-es kibocsátásainak hamisítására nem találtam. Az Éremtár őriz egy 1762-es 25 forintos formulárét, amely olyannyira elrongyolt, hogy felmerül a gyanú, nem került-e be a forgalomba. Lehetséges, hogy az ilyen esetek megelőzésére nyomták a továbbiakban nem fehér, hanem szürke, kék és rózsaszín papírookra a formulárékat az 1784-es kibocsátástól kezdve. Az első hamisításra vonatkozó adat 1789-ből való, amikor is a hatóságok szükségesnek vélik, hogy a bankocédulák beváltásánál a pénztárak „szorgalmasan” megvizsgálják a szárazbélyegzőket és a betűket.¹ Az 1796-os kibocsátás pátense már kemény büntetéssel fenyegeti a hamisítókat és 10 000 forint jutalmat ígér a feljelentőknek.² Az Éremtár egy hamis példányát őrizi az 1796-os kibocsátás 5 forintos címletének. Az eredetihez képest a rajzolat viszonylag pontos, de mind a betűknél, mind a díszítőmotívumoknál észrevehető az eltérések. A darab érdekes

sége, hogy a hamisítványok döntő többségével ellentétben ez a darab az eredetihez hasonló vízjellel ellátott papírra készült (1. kép). A 18. század végén Kecskemét városa két ízben is figyelmeztette a lakosságot, hogy Triesztben hamis 100 forintosokat találtak, „melyeket a papíros minőségéről, színéről és a papírosban levő különböző betűkről vigyázással meg lehessen ismerni”.³ Trieszt kapcsán felmerül a probléma, hogy vajon a gyűjteményünkben őrzött hamisítványok hol készültek, illetve hol foglalták le azokat. Valószínű, hogy az Ausztriában készült hamis pénzeket éppúgy igyekeztek forgalomba hozni Magyarországon, és viszont. Gyűjteményünk hamis példányainak hátlapján gyakran szerepeltek hatósági feljegyzések, mint „*torontál megyei hamisítvány*”, „*Periter Mátyás csavargónál találtatott[...]*”, „*Batyk helység adta be adóba 850 február 11-én Süme- gen, de hamisnak találtatott*”, „*Kálló Semjén*”, „*Készült Karajenön 1865. jan.6.*”, „*ezen hamis jegy jó gya- nánt vétetett be*”, „*Tóth Jolán Tápiószéle. hamis*”, „*Böhm Péter almamelléki bírótól*”. De került a gyűjteménybe a hatóság által a hamis példányok hátlapján „*Falsificat*” felirattal felülnyomott darabok is. Ritkán az ezekhez tartozó német nyelvű hivatalos nyomtatvány is bekerült a gyűjteménybe. Ezek egyike például arról tanúskodik, hogy az 1858-as 5 forintos egyik hamis példányát Schull Dániel szolgáltatta be 1863-ban Marosvásárhelyen. A gyűjteményben őrzött hamis papírpénzek többsége tehát nagy valószínűséggel – bárhol készültek is – forgalomba kerültek az ország területén.

Visszatérve a hamisítások 19. század eleji adataihoz, az 1796-os papírpénzek lecserélésével kapcsolatos 1800-as irat szerint az uralkodó (I. Ferenc) a „*nagyobb részt megkopott és elrongyolott Bécs városa bankcédulái helyett új, megjobbított, tökéletesebb, tartósabb és a hamisítást sokkal nehezebbé tevő [...] bankcédulákat készíteni [...] rendelt.*”⁴ Hasonló indoklással találkozunk az 1800-as kibocsátás papírjainak lecserélését elrendelő következő leiratban 1807-ből, ahol a hamisítás elleni szankcióként még a halálbüntetést is kilátásba helyezik.⁵ Az 1800-as kibocsátások hamisítványai közül egy 10 forintos hamis példányát őrzi az Éremtár. Nem vízjeles papírra készült, a szárazbélyegző utánzására sem tett kísérletet a hamisító. A kézi rajz viszonylag jól követi az eredetit, de minden elemében észrevehetőek az eltérések (2. kép). Az 1811-es beváltó cédulák kapcsán a ren- delet már úgy szól, hogy még a hamisító is jutalmat kap, „*ha idő előtt feladja társait, kivéve, ha nem ő az indítója a hamisításnak*”.⁶ Ebből a kibocsátásból az 5 forintos címlet egy jó utánzatát választottam bemutatás- ra. Az eredeti vízjel egy részletével ellátott papírra nyomták ezt a példányt. A szárazbélyegzők utánzása is jól sikerült. A nyomtatáshoz készült metszvény viszont nem lett pontos, a keretdíszben ez jól látható (3. kép). Igényes hamisítványok készültek az 1813-as pénzjegyek különféle címleteiből is. Az 5 forintos egyik hamisít- ványa például vízjeles papírra készült, igaz a vízjel az eredetitől eltérő. A szárazbélyegző lenyomata pedig a 3 krajcáros rápréselésével készült. A rajzolata is elég pontos, szinte csak az eredeti mellett leplezhető le.

A 19. század további évtizedeiből is folyamatosan a hamisításra vonatkozó adatok: 1818-ban hamis 5 forintosok, 1819-ben hamis 20 forintosok forgalomba kerülésére hívják fel a körözüvények a lakosság figyelmét. 1819-ben Horog Dánielt, 1820-ban pedig Benkő István pápai diákok körözik – korabeli kifejezéssel – bankóko- holás miatt.⁷ Az 1820-as években, több ízben is 20 forintosok hamisítóit körözik.⁸ Kahler Frigyes egyik tanul- mányában a trieszti hamisítványok kapcsán és Horog Dániel esetében, aki 1812 és 1833 között többször is részt vett hamisításban, felhívta a figyelmet arra, hogy a „*bankókoholás*” a szervezett bűnözés formáját öltötte.⁹ Ebből az időszakból az 1825-ös dátummal kibocsátott bankjegyeknek egy hamis példányát őrizzük. Az Osztrák Nemzeti Bank papírjainak hamisítását az első, 1816-os kibocsátástól kezdve egy új elem, a sűrű vonalak- ból hálózatot képező rajz, a guilloche nehezítette, amely azóta a papírpénzek és az értékpapírok elmaradhatat- lan eleme. A hamis példányon jól látható, hogy mennyire tökéletlen az utánzás (4. kép). Kahler egy másik tanulmányában, amelyben egy debreceni pénzhamisítási per anyagát dolgozta fel, szintén a szervezett bűnözés nyomaira bukkant.¹⁰ A per 1843 és 1848 között folytatódott Kiss Balázs és Eröss Sándor ellen. Valójában ők nem hamisítottak pénzt, csak a Kiss által véletlenül talált hamis 10 forintosok forgalomba hozatala miatt kerültek a bíróság elé. A későbbi nyomozati eredmények tisztázták, hogy a hamis bankjegyek egy erdélyi pénzhamisító- tól, Gyarmati Mózesztől származtak. A hamisítványokat két „*szállító*” hozta át az Alföldre, akik 1844-ben kerültek a hatóságok kezére. Kahler tanulmányának további megfigyeléseire később még visszatérek. Minden- esetre figyelemre méltó, hogy a korábbi bankjegyekhez képest igen jó technikai kivitelű, acélmetszetű 1841-es kibocsátásoknak is készültek többé-kevésbé sikeres utánzatai. Az 1841-es bankjegyek hamisítványai közül a legérdekesebb a 100 forintosnak egy igényes, kézzel rajzolt utánzata, amely a 20. század elején egy magán- gyűjteményből került a múzeumba. Ezt a példányt harmadmagával egy ügyes rajzoló készítette Debrecenben a 19. század közepén. A hamisító egy darabot sikerese beváltott egy vaskereskedésben, de a másodikkal már ugyanott lebukott, s végül mindhárom darabot lefoglalták. A vaskereskedés tulajdonosa az egyik példányt megváltotta és megőrizte az utókor számára.¹¹ A hamisítványon a vízjel ugyan nem egyezik teljesen, de a rajz- zolat a megtévesztésig tökéletes. Alaposabb szemléléssel tűnik elő, hogy az acélmetszetről nyomott eredeti

darab tónusait nem adja vissza teljes hűséggel a hamisítvány (5. kép). Az 1847-es kibocsátások hamisítványai közül több példányt is őriz a gyűjtemény. Az 5 forintos egyik hamisítványa az eredeti vízjelét utánzó papírra készült. A rajzolat nagyon gondos, mégis a durvább vízjel és az ábrázolás tónusainak apróbb különbségei leplezhetővé teszik a hamis darabot (6. kép). A 10 forintosnak is több hamis példánya jutott az Éremtárba. Ezekből kettőt mutatok be, amelyek vízjel nélküli papírra készültek, de különböző színvonalú rajzokkal. Az egyiket szinte csak így, az eredeti mellé helyezve leplezhetjük le, míg a másik tökéletlensége szembeötlő lehet azoknak, akiknek a kezébe gyakrabban került valódi bankjegy (7. kép). Az 1848–49-es kibocsátásoknak is számos hamisítványa akadt. Ezekből a kibocsátásokból különösen az 1848. május 1-jei bankjegyek hamisítása nem meglepő, hiszen az akkor megszületett önálló magyar pénzügyminisztérium tervbe vett pénzkibocsátása miatt az Osztrák Nemzeti Bank nagy hirtelenséggel, gyatra kivitelben készítette el a címleteket. A magyar sajtó előre jelezte, hogy ha még „az 1841-ben kibocsátott és művészi tekintetben igen jeles banknótákat is mennyien utánózhatták, mi lesz a következése ezen fidibusznak való metszvényeknek?”¹² Ezek a bankjegyek vízjel nélküli, egyszerű papírra készültek, ami jelentős visszalépés a korábbi kibocsátásokhoz képest. A címleteket nem az udvari körökhöz közel álló valamely jelentősebb művész tervezte – mint ahogyan az korábban történt –, hanem egy hivatalnok, Alois Auer, aki a Császári és Királyi Udvari és Állami Nyomda vezetője volt 1841 és 1864 között. Tervei alapján viszonylag könnyen hamisítható bankjegyek készültek. A dolog pikantériája, hogy éppen ő fogalmazta meg: „a jó bankópénzt akkor védjük meg a hamisítástól, ha a rajz részben vonalszövevényes és arcképpel díszített. A papír különös tapintású, vízjellel ellátott és a nyomás nem tarka.”¹³ Az 1848 júliusában kibocsátott bankjegyeket már ismét vízjeles papírra nyomták, arcképpel és vonalszövevényes rajzokkal díszítették, mégis jó minőségű hamisítványait ismerjük vízjel nélküli papíron (8. kép). Az 1848–49-i forradalom és szabadságharc alatt Béctől függetlenül kibocsátott magyar bankjegyeket és államjegyeket nem hamisították. Ennek oka feltehetően a viszonyok bizonytalanságában és az idő rövidségében rejlik. Annál több hamis példányát ismerjük az osztrák hatóságok által 1849-ben Budán kibocsátott államjegyeknek, az úgynevezett Almásy-bankóknak. Ezek az 1856-ig forgalomban maradt német–magyar nyelvű pénzjegyek vízjelesek ugyan, de nyomdai kivitelükre nézve elmaradtak akár az 1841-es, akár az 1847-es bankjegyektől. Talán ez volt az oka annak, hogy készültek olyan hamisítványai, amelyek a pénztárosokat is megtéveszthették. Székely György hívta fel a figyelmet egy kecskeméti esetre, miszerint „1852-ben Horváth Pál városi adószedő [...] kezelése alatt levő pénztárban 8 pengő Ft 12 kr összegű hamisnak tűnő pénzjegyet találtak, melynek eredetéről az adószedő nem tudott felvilágosítást adni. Mivel a gyanúsított szándékossága nem bizonyosodott be, a bűnvádi eljárást 1854-ben megszüntették és az ügyet lezárták.”¹⁴ Az Almásy-bankók hamisítására találtam adatot a Makk-féle összeesküvés numizmatikai vonatkozásainak tanulmányozásakor is. A szabadságharc leverését követő titkos függetlenségi mozgalom során Pesten felállítottak egy nyomdát azért, hogy a lakosság kezén maradt Kossuth-bankók beváltásához szükséges, Kossuth által a törökországi emigrációban kigondolt Nemzeti Kölcsön nyugtatványait elkészítsék. Az összeesküvés kutatói találtak adatot arra, hogy ebben a nyomdában hamis Almásy-bankókat is nyomtattak.¹⁵ Jóllehet az 1850-es és az 1860-as évek papírpénzeit a korábbi magas technikai színvonalon készítették, mégis számos hamisítvány maradt ránk ebből az időszakból is. Az 1858. januári keltezésű 10 forintosnak összesen 6 darab hamisítványa szerepel a gyűjteményben. Ebből 4 az eredetit utánzó vízjeles papírra készült, és a rajzolatok alapján bizonyos, hogy egy bankókoholó műhely termékei (9. kép). Ezek a jó minőségű darabok valószínűleg több kézben is forogtak, míg felismerték hamisságukat. Egy 1859-es 5 forintos hamisítványának „lebukásáról” egy a darabbal együtt az Éremtárba került hivatalos levél szolgáltat jellemző adatokat. A levelet a bajai főszolgabíró küldte a tárgyi bizonyítékkal együtt Bács–Bodrog megye felső járási főszolgabírójának 1860-ban. Ebből kiderül, hogy egy falusi lakos egy kereskedőnek adott el búzát 62 forintért és 70 krajcárért, és a 12 darab ötforintos között volt egy hamis. A községi adót befizetésénél a pénztáros kiszúrta a hamis bankjegyet és ezt követően eljárás indult a kereskedő ellen. Az 1863-as 10 forintosnak több hamisítványát őriz a gyűjtemény. Képünkön egy kézzel rajzolt darab látható (10. kép). Nem vízjeles papírra készült, de a rajzolat elég jól sikerült ahhoz, hogy megtévesztő lett legyen. Az 1866-os keltezésű 1 forintosoknak két igényes hamisítványa gazdagítja a gyűjteményt. Egyikük papírja nem vízjeles, az alnyomatok színe sem tökéletes, de a grafika élethű mindkét esetben. A hamisításra vonatkozó adatok közül utolsóként egy irodalomtörténeti példát hozok. Krúdy Gyula örökítette meg a bankócsináló költő, Benedek Antal történetét.¹⁶ A női szíveket megdobogtató szépségű költő egyszer saját kedvtelésére rajzolt egy 5 forintost, amelyet az igaziak közé keveredve véletlenül adott ki. A rendőrség hitelt is adott volna a büntetlen előéletű költőnek, amikor egy vidéki hölgy, akiben a költő valamikor hiábavaló reményt keltett, megjelent a rendőrségen és azzal vádolta a költőt, hogy rendszeresen foglalkozott bankjegyhamisítással. A költő a hölgy állítása szerint „vidéki vásárokról szokott jární, és ott tudatlan parasztoktól ökröket vásárol, mint ezt valóban a bankóhamisítók cselekedték.”

A vallomás hatására a költőt elítélték, és a budai Fortuna börtönben töltötte volna le teljes büntetését, ha az ott írott verseit és szomorú sorsának történetét el nem juttatta volna az éppen a magyar fővárosban időző Erzsébet királynénak. A királyné szíve megesett a költőn és a további büntetést a „*legfelsőbb kéz elengedte*”. A történet valamikor az 1870-es években játszódhatott és alighanem az 1867-ben forgalomba került, 1866. július 1-jei keltezésű 5 forintos lehetett az a pénzjegy, amely a költőt a balvégzetű rajzra ihlette.

Összegezve: 1796 és 1866 között 26 különböző dátummal jelent meg Magyarországon forgalomba került osztrák kibocsátású bankjegy és államjegy. Közülük 20 kibocsátás hamis példányait őrzi az Éremtár. Nincs hamis példánya az 1816-os, 1834-es és 1854-es bankjegyeknek, valamint az 1851-es, 1853-as, és 1866. augusztus 25-ei államjegyeknek. Néhány kibocsátás viszont különösen jól reprezentált hamis példányokkal, mint például az 1811-es 7 darabbal, az 1841-es 7 darabbal, az 1848. májusi 5 darabbal, az Almásy-bankók összesen 12 darabbal, az 1858. januári 8 darabbal és az 1859-es 8 darabbal. Összevetésül idehaza az egykori Bázlik-gyűjtemény kínálkozik. Ez a kétgenerációs papírpénz gyűjtemény az egyik legnagyobb magángyűjtemény volt. Bázlik László halála után a gyűjtemény itt most érdekes része Bécsben került árverésre 1997-ben, kivéve az Almásy-bankókat, amelyek a gyűjtemény 1848–49-es részével a ceglédi Kossuth Múzeumba kerültek. Az árverési katalógus szerint 14 hamisítvány volt a gyűjteményben az általam vizsgált kibocsátásokra nézve. Az Éremtár hamisítványaihoz képest a Bázlik-gyűjtemény tartalmazta az 1834-es dátummal kibocsátott 10 forintos, valamint az 1866. augusztus 25-i dátummal kibocsátott 50 forintos egy-egy hamis példányát.

Az ismert példák illusztrálják azt a tényt, hogy a tárgyalt időszakban lényegében folyamatosan hamisítottak pénzt. A hamisítás elleni védekezés a technológia fejlesztésével úgyszintén folyamatos volt, és a példák alapján kijelenthető, hogy a hamisítványok nem érték el az eredeti pénzjegyek színvonalát, különösen a vízjel utánzása tekintetében nem. A hamisítványokkal kapcsolatos adatok azonban azt mutatják, hogy még a mai szemmel viszonylag gyengének látszó utánzatok is megtévesztették a lakosság egy részét. Ezzel tulajdonképpen elérkeztünk a hamisítás okainak és a hamisítványok sikerességének a kérdéséhez, ami előadásom záró problémája.

Kahler Frigyes tanulmányaiban a hamisítás okait a következőkben jelölte meg.¹⁷ A fémpenzek hamisításával a 18. század végén és a 19. század első felében folyamatosan előtérbe került a papírpénzek hamisítása, mert az előállítás technológiája egyszerűbb, a rajzolatok könnyen utánozhatók. Ráadásul jelentős haszonnal járt, hiszen a papírpénzeket magas címletekben adták ki. Ehhez képest a hamisítványok terjesztését elősegítette a papírpénzek ismeretének hiánya, amely különösen a vidéki lakosság körében volt jelentős. Az ismeretnek a hiánya, ami a lakosság egy jelentős részénél analfabétizmus párosult, érthetővé teszi, hogy gyenge, vagy éppen primitív hamisítványokat is terjesztani tudtak. Az áttekintett adatokból kiviláglik, hogy a hamis pénzek forgalomba hozásának legáltalánosabb módja volt a vidéki vásárokon ezzel fizetni a paraszti árukért. Úgy tűnik, hogy inkább csak a papírpénzekkel ritkábban találkozó szegényebb réteget lehetett becsapni, mert a debreceni hamisítási per tanulsága szerint, amikor egy hamis pénz módosabb iparosokhoz, vagy kereskedőkhöz került, azok gyakran felismerték és nem fogadták el. Nyilván az igazán sikeres hamisítványok sok esetben eljuthattak valamely pénztárig is, sőt mint láttuk néhány példány még egy-egy pénztárost is megtévesztett. Nem véletlen, hogy sok hamisítvány az adó befizetésénél lepleződött le, mert a lakosság szívesebben fizette az adót papírpénzben, amelyhez képest a fémpenz ázsíója általában magasabb volt.

Végezetül még egy igen fontos körülményt kell megemlíteni a pénzhamisítást elősegítő tényezők közül, ami a hamisítás megítélésével és büntetésével kapcsolatos. Itt egy speciális magyar helyzetről van szó, ami Magyarország sajátos – a Habsburg Monarchián belül elfoglalt – közjogi helyzetével függött össze. A papírpénzek bécsi kibocsátásainak magyarországi forgalomba hozatalához a magyar országgyűlés felhatalmazása kellett volna. A birodalom vezetése azonban e nélkül, sőt annak ellenkezése mellett hozta azokat forgalomba az országban. Ez azzal a következménnyel járt, hogy a magyar hatóságok nem nyomoztak megfelelő eréllyel a hamisítások után. A debreceni pénzhamisítási perben például a hamis pénz forgalomba hozataláért perbe fogott vádlottakat 1844-ben a vizsgálati fogság betudása mellett 1-1 hónapra ítélték. A Bécsset képviselő Helytartótanács nem értett egyet az ítélettel, egy új per lefolytatására akarta rávenni Debrecen városát, de az nem változtatta meg az ítéletet. Vagyis a hamisítási ügyek kezelésében a Béccsel való szembenállás egy sajátos megnyilvánulási módját találjuk, ami a különféle büntetési rendelkezések ellenére a papírpénzek magyarországi hamisítóinak, illetve forgalmazóinak kockázatát jelentősen csökkentette.

GÜNTHER DEMBSKI*

Der Schatzfund von Szilágysomlyó aus numismatischer Sicht

Der erste Schatzfund aus Szilágysomlyó wurde im Jahre 1797 entdeckt¹. Sein numismatischer Anteil besteht aus 15 Medaillonen, von denen 14 Stück an das Wiener Münzkabinett – gegen Bezahlung eines hohen Finderlohns – gekommen waren. Das fünfzehnte Medaillon hat Wien niemals erreicht, könnte aber mit dem in Berlin aufbewahrten, ident sein².

Von den 15 Exemplaren sind 12 in römischen Münzstätten geprägt worden – sie stehen alle, wie das ja bei den meisten römischen Medaillons der Fall ist, in einer Relation zu den Gewichten der gängigen Münzen, d.h. zum Aureus und zum Solidus – 3 stammen aus „barbarischen“ Werkstätten, sind nicht mit Prägestempeln geschlagen worden und richten sich vermutlich nach dem römischen Pfund aus. Zusätzlich zu den Medaillonen hatte der erste Schatz auch noch weitere Goldgegenstände umfaßt, von denen neben anderen wichtigen Stücken die berühmte Gliederkette am bedeutendsten ist. Aber auch eine Reihe von Goldreifen bzw. Ringen stellt ein auffallendes Element dieses Hortes dar. Die Ringe lassen sich generell in zwei Kategorien fassen: einmal sind es geperlte Goldblechringe, die eine Verwandtschaft mit den damals verbreiteten Perlarmringen aufweisen und mit 11 Stück vertreten sind, zum anderen gibt es 13 flache Goldblechringe, die auf nicht erhaltene numismatische Belege dieses Hortes hinweisen könnten, doch davon wird noch die Rede sein.

Von Medaillonen, die sich nach dem Aureusgewicht (5,45 g) richten gibt es zwei Stück, nämlich als **erstes** den einfachen Aureus³ des Maximianus Herculeus, der als einziges numismatisches Stück des Hortes den Normalwert einer Münze repräsentiert; er stammt aus der Münzstätte Cyzicus. Die breite, aus dünnem Goldblech gearbeitete Anhängöse zeigt drei Kanneluren, die oben teilweise abgewetzt sind. Die starken Abnützungen an der Öse wie auch am Aureus selbst weisen auf eine lange Tragdauer hin. Die Datierung in das Jahr 290 n. Chr. ist mit der Rückseitenlegende, die auf das 3. Konsulat hinweist, gegeben.

Ms. Cyzicus; Gewicht: 6,68 g; Stempelstellung 12h; Dm 20 mm; Inv. Nr.: MK Wien 32.776

Lit.: RIC V/II, 290, Nr. 597; Katalog Wien⁴, S. 178, Nr. 1

* Kunsthistorisches Museum, Münzkabinett, Wien

¹ Eine umfassende Gesamtpublikation aller Fundteile mit ausgiebigen Literaturnachweisen findet sich in: *Barbarenschmuck und Römergold. Der Schatz von Szilágysomlyó*. Eine Ausstellung des Kunsthistorischen Museums Wien und des Magyar Nemzeti Múzeum Budapest, Wien, 1999.

² Im dortigen Inventar ist der Fundort wie folgt angegeben: Zagórzyn, Woj. Kaliskie (1927)

³ Es handelt sich dabei also um kein Medaillon im eigentlichen Sinne, sondern um eine medaillonartig gerahmte Münze

⁴ *Barbarenschmuck und Römergold*. Wien, 1999.

Das **zweite** nach dem Aureusstandard ausgerichtete Stück ist ein Medaillon ebenfalls des Maximianus Herculeus und stellt wahrscheinlich einen 8 fachen Aureus⁵ dar. Das Stück war schon vor seiner Rahmung stark abgenutzt und offensichtlich damals bereits als Anhänger in Verwendung gewesen. Das in Treveri (Trier) hergestellte Medaillon ist durch einen schmalen Löttrand in einen breiten Rahmen gefaßt, in den meist dreieckige Granate eingelegt sind. Die heute fehlenden Steine waren schon vor der Verbergung ausgefallen gewesen. Diese in sog. Zellentechnik⁶ ausgeführte Umrahmung wird von einem weiteren schmalen granulierten Rand eingefasst, an den oben eine fünfrippige Anhängöse angelötet ist. Das Stück wird in die Jahre 293/294 n. Chr. datiert. Das Medaillon ist, wie schon eingangs erwähnt, sehr stark abgeschliffen, was auf eine lange Tragedauer schließen läßt.

Ms. Treveri; Gewicht: 53,39 g; Stempelstellung 5h; Dm 55 mm; Inv. Nr.: MK Wien 32.469
Lit.: RIC VI, 163, Nr. 1; Katalog Wien, S. 178, Nr. 2

Die weiteren Prägemedaillone sind nach dem seit Constantinus I. neu eingeführten Standard des Solidus (4,54 g) ausgerichtet. Da sie bis auf eine Ausnahme alle mehr oder weniger breite Fassungen aufweisen, fällt es schwer ihren Multipla – Wert eindeutig festzulegen.

Medaillon Nr. 3 repräsentiert ein 5 Solidi – Stück. Die Henkelung ist sehr einfach: eine schmale, einrippige Anhängöse ist mit 2 Goldnieten über bzw. teilweise schon auf dem Kopf des Kaisers befestigt- es scheint

⁵ Vgl: SUTHERLAND (RIC VI, S. 163)

⁶ NOLL, R.: Vom Altertum zum Mittelalter, Spätantike, altchristliche, völkerwanderungszeitliche und frühmittelalterliche Denkmäler; Kataloge der Wiener Sammlungen I; 2. Aufl. Wien, 1974. S. 75

noch die alte Fassung zu sein, die bei anderen Stücken bereits durch eine prunkvolle neue ersetzt worden war. Wiederum läßt sich bei dem in die Jahre 335–337 zu datierenden Stück eine starke Abnützung sowohl der Vorder- als vor allem der Rückseite und auch der Oberseite der Hängeöse feststellen.

Ms. Treveri; Gewicht: 27,15 g; Stempelstellung 6h; Dm 40 mm; Inv. Nr.: MK Wien 23.776
Lit.: RIC VII, 220, Nr. 597; Katalog Wien, S. 178, Nr. 3

Medaillon Nr. 4 ist aus mehreren Gründen beachtenswert, vor allem wegen seiner Rückseitendarstellung, aber auch wegen seiner Größe – es ist das größte geprägte römische Goldmedaillon überhaupt. Das Medaillon wird wohl ein 30 Solidi Stück sein, das in einen mehrfachen Rand einmontiert wurde. Die breite, drei Grate aufweisende Anhängöse ist auf die äußeren beiden Rahmenteile so aufgesetzt, daß sie knapp gelötet und anscheinend von der Vorderseite her mit 3 zusätzlich angebrachten Nieten befestigt ist.

Auf der Vorderseite ist Constantius II. als Caesar in einer Prunkrüstung dargestellt. Die Rückseite, die erstmals die Bekränzung eines Augustus durch eine aus Wolken (dem Himmel also) herabreichende Hand zeigt, stellt in der Mitte den an Körpergröße überragenden Augustus – Constantinus I. – mit seinen mitregierenden Söhnen dar. Zu seiner Linken ist offenbar Constantius II. gezeigt, der von einer Victoria bekränzt wird. Sein jüngerer Bruder Constans zur Rechten des Constantinus I. wird von Virtus bekränzt. Datiert ist das Stück aufgrund der Legenden und Darstellungen in das Jahr 330 n. Chr. Es ist besonders an der Rückseite stark abgewetzt, was auf eine lange Tragdauer schließen läßt.

Ms. Constantinopolis; Gewicht: 256,80 g; Stempelstellung 5h; Dm 94 mm; Inv. Nr.: MK Wien 32.480
Lit.: RIC VII, 576, Nr. 42; Katalog Wien, S. 178f., Nr. 4

Beim **Medaillon Nr. 5** scheint es sich um ein 8 Solidi Stück zu handeln. Das Medaillon wurde, ähnlich wie bei Nr. 4, durch Auflötungen, die vor allem vor dem Kopf des Herrschers deutlich zu sehen sind, in einen vorbereiteten Rahmen eingepaßt, an den eine mit 4 Stegen verzierte Anhängeröse gelötet ist. Das in der Münzstätte Antiochia hergestellte Stück wird in den Jahren 347–355 entstanden sein. Es ist sowohl auf der Vorder- als auch besonders auf der Rückseite stark abgeschliffen.

Ms. Antiochia; Gewicht: 42,43 g; Stempelstellung 5h; Dm 53 mm; Inv. Nr.: MK Wien 32.471
Lit.: RIC VIII, 517, Nr. 69; Katalog Wien, S. 180, Nr. 5

Medaillon Nr. 6 ist ein zweifacher Solidus. Die dreirippige Aufhängeöse ist an der äußeren Randfassung angelötet. Auf der Vorderseite setzt unterhalb der Lötstelle ein kleines granuliertes Dreieck an, das über den Helmbusch hinunterreicht. Das Stück wurde in der Münzstätte Thessalonica erzeugt und könnte im Zusammenhang mit dem erfolgreichen Gotenkrieg des Valentinianus I. ausgegeben worden sein, womit sich eine Datierung in das Jahr 369 n. Chr.⁷ ergibt. Die Vorderseite ziert eine Linksbüste, die Valentinianus I. in einer Prunkrüstung darstellt. Vorder- und Rückseite sind etwa gleich stark abgenützt.

Ms. Thessalonica; Gewicht: 9,31 g; Stempelstellung 6h Dm; 20 mm; Inv. Nr.: MK Wien 23.776
Lit.: RIC IX, 177, Nr. 20; Katalog Wien, S. 180, Nr. 6

Mit **Medaillon Nr. 7** liegt ein besonders aufwendig gefaßtes Exemplar im Gewicht von 6 (vielleicht auch 8?) Solidi vor. Am äußeren Rand ist oben der kräftige Henkel angelötet, der aus einem Zylinder mit verzierten Stegen besteht.

Das in der Münzstätte Rom hergestellte Stück scheint in den Jahren 375 – 378 n. Chr. geprägt worden zu sein⁸. Im Revers fällt die Darstellung im Abschnitt auf, die zwischen den beiden Buchstaben des Münzstätten-sigels R – M in der Mitte einen Geldsack oder eine Geldtruhe zeigt, die von einem Kranz und einem Blatt flankiert ist. Das Medaillon ist sowohl vorne als auch hinten ziemlich abgenützt, die Umrahmung hingegen weitaus weniger, woraus hervorgeht, daß das Mittelstück schon vor dieser Rahmung in ähnlichem Gebrauch gewesen war.

Ms. Rom; Gewicht: 215,16 g; Stempelstellung 6h; Dm 90 mm; Inv. Nr.: MK Wien 32.482
Lit.: RIC IX, 122, Nr. 25; Katalog Wien, S. 181 f., Nr. 7

⁷ HARHOIU, R.: Die Medaillone aus dem Schatzfund von Şimleul Silvaniei. *Dacia N.S.* 37 (1993) 77

⁸ Nach PEARCE (= RIC IX), S. 122. HARHOIU nimmt als Entstehungszeit die Jahre zwischen 169 und 178 an.

Medaillon Nr. 8 entspricht im Gewicht einem Stück von 14(?) Solidi. Auf den Kerbschnitttrahmen ist eine röhrenförmige Aufhängeöse montiert. Von einer horizontalen Leiste in Granulierteknik stehen drei gleichermaßen ausgeführte Dreiecke herab, von denen zwei bis auf den Kopf des Herrschers reichen.

Das in der Münzstätte Thessalonica hergestellte Medaillon wird von Harhoiu⁹ in die Jahre 367 – 375 datiert und mit der Ausrufung des Gratianus zum Augustus in Zusammenhang gebracht. Pearce¹⁰ hingegen setzt seine Herstellung in die Jahre 375–378 n. Chr. Die Vorderseite zeigt den Kaiser Valens beinahe in Halbfigur. Er hat

⁹ HARHOIU, R.: Die Medaillone aus dem Schatzfund von Șimleul Silvaniei. *Dacia N.S.* 37 (1993)221–236

¹⁰ RIC IX, S. 178

die Rechte – vielleicht zu einer Ansprache¹¹ – erhoben und hält in der Linken den Globus. Die Rückseitendarstellung zeigt drei unterschiedlich große Kaiser; ähnlich wie bei Nr. 4 sind sie auch hier nach ihrem Rang gestaffelt: so steht der Senior Augustus in der Mitte, zu seiner Linken der ihm im Rang nächste und zu seiner Rechten der rangniedrigste Herrscher. Die Zuweisung der Figuren fällt je nach chronologischer Zuordnung des Stückes verschieden aus. Setzt man seine Ausprägung zwischen 367 und 375 an, so ist die Mittelfigur Valentinianus I., die zweitgrößte Gestalt Valens und die kleinste Gratianus. Nimmt man die Datierung in die Jahre 375–378 an, ist Valens in der Mitte abgebildet, der Herrscher zu seiner Linken Gratianus und der zu seiner Rechten Valentinianus II.

Das Stück ist vorne weniger als hinten abgerieben; auch die Hängeöse ist hinten ziemlich berieben.

Ms. Thessalonica; Gewicht 68,90 g; Stempelstellung 6h; Dm 61 mm; Inv. Nr.: MK Wien 32.476
Lit.: RIC IX, 178, Nr. 28; Katalog Wien, S. 182, Nr. 8

Medaillon Nr. 9 ist stempelident mit Nr. 8. Der Rand der Fassung ist schmaler zeigt aber eine sehr ähnlich durchbrochene Öse wie Nr. 8. Die granulierten Dreiecke reichen tiefer in das Bild als bei Nr. 8

Ms. Thessalonica; Gewicht: 51,90 g; Stempelstellung 6h; Dm 51 mm; Inv. Nr.: MK Wien 32.477
Lit.: RIC IX, 178, Nr. 28; Katalog Wien, S. 183, Nr. 9

Medaillon Nr. 10 dürfte ein 4 – 5 Solidi Vielfaches darstellen. Die Fassung besteht aus einem breiten, von Perlrandern eingesäumten Rahmen, in den ein einfaches Kerbschnittmuster gesetzt ist. Die zylindrisch geformte Anhängeröse wird durch drei Stege in zwei Felder geteilt. Unter der Öse gehen wiederum 3 kleine in Granuliertchnik ausgeführte Dreiecke ab.

Das in der Münzstätte Rom hergestellte Medaillon zeigt auf der Vorderseite den Herrscher in einem Harisch mit übergeworfenem Mantel, der über der rechten Schulter von einer Prunkfibel gehalten wird. Der Prägestempel hatte eine Beschädigung, die rechts vom Hinterkopf und vor allem im Legendenteil „MAX...“ als Einriß deutlich zu erkennen ist. Die Rückseite zeigt die propagandistisch wichtige Legende: GLORIA ROMANORVM mit der Darstellung der thronenden Stadtgöttin Constantinopolis – die als solche aufgrund der typischen Attribute und Darstellungsart zwar den Eingeweihten erkenntlich war, von vielen jedoch sicherlich auch als Roma (schon aufgrund der Anspielung in der Legende) angesehen wurde. Aufgrund der Vorderseitenlegende – dort wird Valens als Maximus Augustus angesprochen – gehört das Medaillon in die Jahre 375 – 378 gereiht, in denen Valens nach dem Tode seines älteren Bruders Valentinianus I. (375) der ranghöchste Augustus gewesen war. Das Stück ist vorne wenig, auf der Rückseite mittelstark berieben.

¹¹ KUBITSCHKE, W.: Ausgewählte römische Medaillons der Kaiserlichen Münzensammlung in Wien. In: *Der Illustrationsmaterial der Bände I–IX des Jahrbuches der Kunstsammlungen des A.H. Kaiserhauses neu herausgegeben*. Wien, 1919. S. 440

Ms. Rom; Gewicht: 48,39 g; Stempelstellung 5h; Dm 53 mm; Inv. Nr.: MK Wien 32.474

Lit.: RIC IX, 122, Nr. 26; Katalog Wien, S. 184, Nr. 10

Medaillon Nr. 11. ist wiederum ein 4–5 Solidi Vielfaches und vom gleichen Typ wie Nr. 10. Die Einrahmung besteht aus einem etwa 2 mm starken Reif mit einer schmalen, zylindrischen Anhängöse, an die ein großes bis in das Gesicht des Dargestellten reichendes granuliertes Dreieck anschließt.

Das ebenfalls in der Münzstätte Rom hergestellte Stück entspricht im Typ sowohl der Vorder- als auch der Rückseite der Nr. 10, ist jedoch mit einem anderen Stempelpaar hergestellt worden.

Ms. Rom; Gewicht: 29,48 g; Stempelstellung 5h; Dm 43 mm; Inv. Nr.: MK Wien 32.475

Lit.: RIC IX, 122, Nr. 26; Katalog Wien, S. 184f., Nr. 11

Medaillon Nr. 12: Seine Rahmung weicht von allen Typen, die in diesem Hort vorkommen ab. An den eigentlichen Medaillonteil schließt ein mit eingestanzten Punkten und Dreiecksmustern verzierter schmaler Rand an, der mit einem mit Perlen verzierten Stabrand abgeschlossen wird – dieser ist zugleich Innenrand eines breiten Fassungsfeldes, das außen durch einen erhabenen Stabrand eingefasst ist. Das Feld innerhalb dieser beiden Ränder ist mit 15 frontalen jeweils in ein Oval eingesetzten Gesichtsmasken verziert, getrennt durch Doppelvoluten; die Anhängöse ist zylindrisch. Unmittelbar über dem Kopf des Herrschers sind 2 Löt- oder Nietreste, die vermutlich auf die erste Henkelung zurückgehen.

Das in Trier hergestellte Medaillon zeigt auf der Vorderseite die Büste des Gratianus mit Panzer, Mantel, Schulterfibel und mit einem Rosetten-Perldiadem im Haar. Die Rückseite stellt zur Legende GLORIA ROMANORVM die frontal sitzende, behelmte Roma mit ihren typischen Attributen (Thron, Globus, Szepter) dar. Mit

TROBS im Abschnitt ist die zweite Offizin der Münzstätte TREVERI genannt. Die Datierung des Stückes wird unterschiedlich angesetzt: 375–383 würde der Regierungszeit des Gratianus entsprechen; 375–378 würde unser Stück mit den Valens – Medaillonon zeitlich gleichstellen.

Ms. Treveri; Gewicht: 57,79 g; Stempelstellung 6h; Dm 64 mm; Inv. Nr.: MK Wien 32.478
Lit.: RIC IX, 21 Nr. 38; Katalog Wien, S. 186, Nr. 14

Medaillon Nr. 13 ist nicht in einer reichsrömischen Werkstätte hergestellt worden; es wurde gegossen oder, wie Bursche¹² überzeugend vorschlägt – in einer vorgefertigten Form gepreßt. Es könnte sich um ein 80 bis 85 Solidi Multiplum handeln, was jedoch m.E. ebenso wie beim folgenden Stück (Nr. 14) irrelevant ist, da in der lokalen Werkstätte wahrscheinlich auf Solidi – Einheiten keine Rücksicht genommen wurde. Das Stück wird von einem mitgearbeiteten Steg eingerahmt, an dem eine sehr wuchtige zylindrische Anhängeröse fixiert ist.

Das, wie schon angedeutet in einer „barbarischen“ Werkstätte hergestellte Stück, greift mit der Vorderseite sowohl in Legende als auch in der Darstellung auf reichsrömische Prägungen zurück: zur Anrede DN VALENS PF AVG ist der Kaiser im Kuraß abgebildet mit einem darüber getragenen Paludamentum mit einer Prunkfibel über der rechten Schulter und einem Perldiadem im Haar. Die Rückseitenlegende war ebenfalls auf römischen Münzen und Medaillonon üblich, die Darstellung in dieser Kombination ist allerdings bisher auf römischen Prägungen unbekannt, obwohl man dort den Kaiser auf dem Pferd, meist mit (zum Gruß) erhobener Hand kennt. Unser Bild zeigt einen Herrscher, bei dem hinter seinem Kopf ein Nimbus zu sehen ist (später wird daraus bei religiösen Darstellungen der Heiligenschein), in offenbar kostbarem bis zu den Knöcheln reichenden durchsichtigen Gewand nach r. reitend. Er hält die Zügel eines mit einem kostbarsten, stark verzierten Sattel versehenen Pferdes, das im Begriff ist vor einer Frauengestalt, die sich dem Reiter in den Weg stellt, anzuhalten. Es handelt sich dabei um die mit einem Chiton bekleidete Tyche von Antiochia. Sie trägt auf dem Haupt eine Mauerkrone, von der ein Schleier nach hinten zu abweht. Mit der Linken hält die sich zum Kniefall anschickende Frauenfigur eine Fackel. Im Abschnitt unter der Bodenlinie liegt zwischen den Buchstaben A und N eine nach oben blickende, liegende Frauengestalt (Tellus?), die ihren Oberkörper bis zur Hüfte entblößt hat. Sie hält mit ihrer rechten Hand den Bausch des Gewandes; darin befinden sich 5 Äpfel oder Münzen. Die Buchstaben A und N im Abschnitt weisen auf die römische Münzstätte Antiochia hin, womit die Interpretation der Huldigenden als Tyche von Antiochia gesichert ist. Das Stück ist natürlich nicht dort erzeugt worden. Eine zeitliche Einordnung der Nachahmung fällt schwer. Jedenfalls scheint es erst nach dem Tode des Valens (378) entstanden zu sein.

Die extrem hochreliefierte Darstellung der Vorderseite ist kaum, die Rückseite nicht sehr stark abgewetzt.

¹² DRESSEL, H.: *Die römischen Medaillone des Münzkabinetts der Staatlichen Museen zu Berlin*. Berlin, 1973. S. 401 f.

Gewicht: 412,72 g; „Stempelstellung“ 12h; Dm 98 mm; Inv. Nr.: MK Wien 32.481
Lit.: Katalog Wien, S. 185 f., Nr. 12

Medaillon Nr. 14 würde mit seinem Gewicht auf ein 40 – 45 Solidi Vielfaches hinweisen, d.h. es stellt das Halbstück zum eben beschriebenen (Nr. 13) dar und ist diesem auch typenverwandt. Es ist ebenso wie Nr. 13 mit einer original angearbeiteten Randleiste als Fassung versehen. Die Anhängöse ist derber ausgeführt.

Auch dieses Stück ist in keiner römischen Werkstätte sondern im „Barbaricum“ „gepreßt“ worden. Die Vorderseite bringt zur bekannten Legende DN VALEN PF AVG die Büste des Herrschers nach links; wiederum trägt der Herrscher über einem Kuraß einen prunkvoll verzierten Mantel, der über der rechten Schulter mit

einer Fibel befestigt ist. Er hat seine rechte Hand zum Gruß erhoben und hält in der angelegten Linken den Reichsapfel (Globus). Die Rückseite entspricht ganz der von Nr. 13 her bekannten. Die Herstellungszeit ist mit dem der Nr. 13 gleichzusetzen – also nach 378 n. Chr.

Bei diesem Stück sind sowohl die Vorder- als auch die Rückseite ziemlich stark berieben.

Gewicht: 219,31 g; „Stempelstellung“ 12h; Dm 74 mm; Inv. Nr.: MK Wien 32.472

Lit.: Katalog Wien, S. 186, Nr. 13

Medaillon Nr. 15 ist bald nach der Auffindung verlorengegangen, doch könnte es in dem im Berliner Münzkabinett verwahrten Stück wieder erkannt werden. Es ist in gleicher Preßtechnik hergestellt worden wie die beiden eben beschriebenen Stücke, der Revers ist sogar formident mit Nr. 14. Die Vorderseite hingegen ist völlig singulär, sowohl was die Umschrift R-ES-ISROMA-NO-R-VM betrifft als auch die beiden zugewandten Kaiserbüsten, die ähnlich prunkvoll bekleidet sind wie Valens auf den beiden anderen „barbarischen“ Medaillons. Es ist fraglich, ob es sich bei den Dargestellten um Valentinianus I. und Valens (364–375) oder aber um Valens und Gratianus (375–378) handelt.

Rahmung und damit Fassung samt Hängevorrichtung ähneln sehr stark den beiden anderen Stücken.

Gewicht: 242,49 g; „Stempelstellung“ 12h; Dm 75 mm; ; Inv. Nr. Staatliche Museen zu Berlin, Münzkabinett: 5.1928 – Fundortangabe: Zagórzyn, Woj. Kaliskie (1927).

Lit.: Katalog Wien, S. 186, Nr. 15

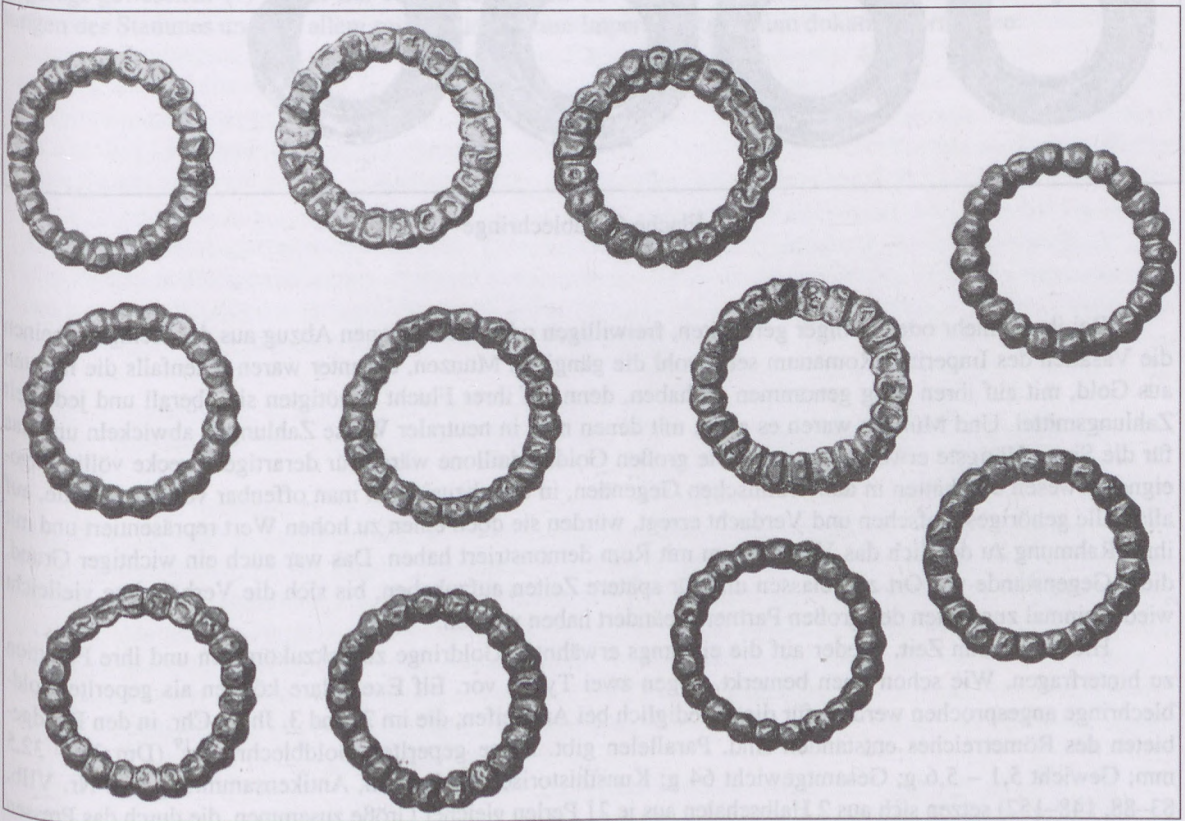
Soweit also die Medaillone, die den numismatischen Anteil der Schatzfunden von Szilágysomlyó abdecken. Über die Verbergungszeit und die möglichen Hintergründe der Deponierung dieser Schätze gibt es wohl abweichende Meinungen, doch scheinen die Eckdaten mit „letztes Drittel 4. Jh. n. Chr. bis 2. Drittel 5. Jh. n. Chr.“¹³ und die Bedrohung durch äußere Feinde¹⁴ durchaus überzeugend zu sein. Auf die Auswahl der in den Verstecken niedergelegten Goldschmuckstücke wurde auch schon gelegentlich hingewiesen, aber, soweit mir bekannt ist, noch nicht aus numismatischer Sicht. Das insgesamt (einschließlich des Berliner Stückes)

¹³ Vgl. KISS, A.: Historische Auswertung. In: *Barbarenschmuck und Römergold*. Wien, 1999. S. 166

¹⁴ Wie KISS Anm. 14. annimmt, waren es die Hunnen.

1.749 Gramm wiegende Medaillonensemble, das zumindest in 3 Zeitabschnitten zustande gekommen war¹⁵, stellte einen Goldwert von 385 römischen Solidi dar, war also jedenfalls ein ziemliches Vermögen, das man im Falle einer Bedrohung oder Flucht sicher verwahrt wissen wollte. Übrigens ist es auffallend, daß sich die Gewichte von den Medaillonon der reichsrömischen Prägungen mit denen der barbarischen Produkte annähernd die Waage halten: Die erstgenannte Gruppe hat ein Gesamtgewicht von 867 g (191 Solidi), die zweite eines von 882 g (194 Solidi).¹⁶ Ob es sich bei dieser Ausgeglichenheit um einen Zufall oder um etwas Beabsichtigtes handelt, dessen Sinn¹⁷ wir freilich heute nicht mehr verstehen, sei dahingestellt.

Nimmt man an, daß die Niederlegung des Gesamtschatzes von seinen Besitzern – sicherlich Fürst(en) bzw. König(e) – vorgenommen worden war, dann muß man sich fragen, wo denn die gewöhnlichen Münzen geblieben sind und weshalb sie die einen riesigen Wert darstellenden Medaillone unseres Hortes beim Abzug nicht auf ihren Weg mitgenommen hatten. Auch in diesem ganz besonderen Fall sollte man jedenfalls, wie bei jedem auf uns gekommenen Schatz aus der Antike davon ausgehen, daß er von seinem Besitzer in der Absicht verborgen worden war, ihn bei gegebener Zeit wieder an sich zu nehmen. Er war also ein Depot das für den Fall der Rückkehr, von äußerst hohem materiellen Wert war, wobei auch dann noch sein ideeller Hintergrund, nämlich der Nachweis der Bündnistreue zum Imperium Romanum gegebenenfalls von Nutzen sein konnte. Daß aber in den beiden Horten¹⁸ keine einzige „gewöhnliche“ Münze vorgekommen ist, dürfte auch mit der Art der Verbergung in Zusammenhang stehen.

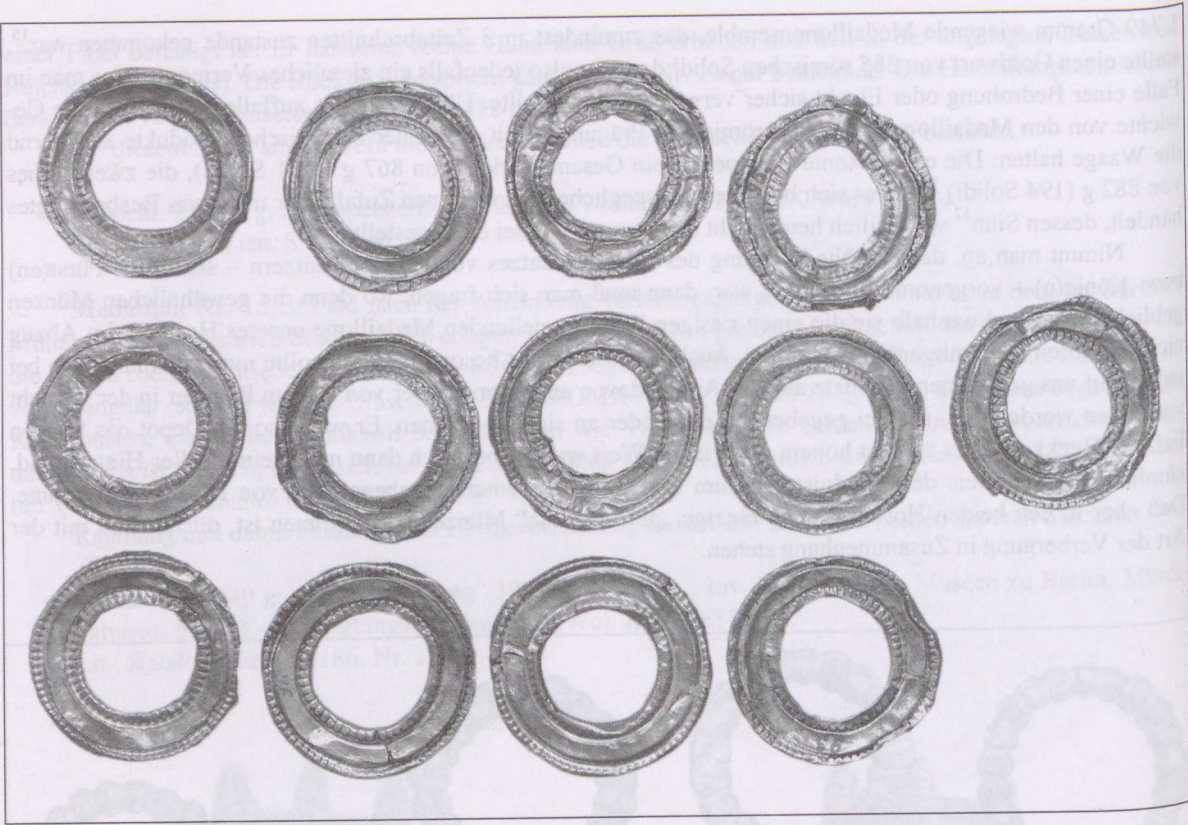
Geperlte Goldblechringe

¹⁵ Vgl. DEMBSKI, G.: Die Goldmedaillone aus dem Schatzfund von Szilágysomlyó. In: *Barbarenschmuck und Römergold*. Wien, 1999. S. 33 f.: 2 Stück gehören in die Zeit der Ersten Tetrarchie (290–295), 3 in die Zeit der Constantine (330–361) und 10 in die der Valentinianischen Dynastie (364–378)

¹⁶ Stets unter der Annahme, daß im Berliner Stück das zu ergänzende Exemplar vorliege

¹⁷ Vielleicht 2 Herrscher, die gleichen Rang beanspruchten und damit auch dokumentiert haben wollten?

¹⁸ Da m. W. bisher keine umfassenden archäologischen Grabungen in diesem Gebiet durchgeführt worden sind, sind weitere Depositionen von Wertgegenständen nicht auszuschließen.

Flache Goldblechringe

Bei ihrem mehr oder weniger geregelten, freiwilligen oder erzwungenen Abzug aus der Heimat scheinen die Vasallen des Imperium Romanum sehr wohl die gängigen Münzen, darunter waren jedenfalls die meisten aus Gold, mit auf ihren Weg genommen zu haben, denn auf ihrer Flucht benötigten sie überall und jederzeit Zahlungsmittel. Und Münzen waren es auch, mit denen man in neutraler Weise Zahlungen abwickeln und das für die Sippe Nötigste erwerben konnte. Die großen Goldmedaillone wären für derartige Zwecke völlig ungeeignet gewesen und hätten in außerrömischen Gegenden, in die abzusiedeln man offenbar vorgehabt hatte, auf alle Fälle gehöriges Aufsehen und Verdacht erregt, würden sie doch einen zu hohen Wert repräsentiert und mit ihrer Rahmung zu deutlich das Vasallentum mit Rom demonstriert haben. Das war auch ein wichtiger Grund, diese Gegenstände vor Ort zu belassen und für spätere Zeiten aufzuheben, bis sich die Verhältnisse vielleicht wieder einmal zugunsten des großen Partners geändert haben würden.

Hier ist es nun Zeit, wieder auf die eingangs erwähnten Goldringe zurückzukommen und ihre Funktion zu hinterfragen. Wie schon oben bemerkt, liegen zwei Typen vor. Elf Exemplare können als geperlte Goldblechringe angesprochen werden, für die es lediglich bei Armreifen, die im 2. und 3. Jh. n. Chr. in den Randgebieten des Römerreiches entstanden sind, Parallelen gibt. Diese geperlten Goldblechringe¹⁹ (Dm 31 – 32,5 mm; Gewicht 5,1 – 5,6 g; Gesamtgewicht 64 g; Kunsthistorisches Museum, Antikensammlung Inv. Nr. VIIb, 83–88, 148–152) setzen sich aus 2 Halbschalen aus je 21 Perlen gleicher Größe zusammen, die durch das Pressen über ein Model hergestellt worden waren. Die beiden so geformten Blechstreifen wurden beim Zusammensetzen mit einem Tonkern gefüllt und dann verlötet. Die geperlten Goldblechringe scheinen ein Halbfabrikat zu sein, dessen Fertigstellung nicht mehr durchgeführt wurde bzw. werden konnte. Von den flachen Goldblechringen²⁰ gibt es 13 Stück Dm 35 – 37 mm; Gewicht 4,8 – 8,6g; Gesamtgewicht 74,60 g, (Kunsthistorisches Museum, Antikensammlung Inv. Nr. VIIb 89–95, 153 – 158) die ebenfalls alle die gleiche Machart und Größe zeigen.

¹⁹ Vgl. *Barbarenschmuck und Römergold*. Wien, 1999. S. 195, Kat. Nrn. 21–31

²⁰ Vgl. *Barbarenschmuck und Römergold*. Wien, 1999. S. 195 f., Kat. Nrn. 32–44

Ihre Dekorationen weisen starke Parallelen zu den Rahmenrückseiten einiger Medaillonfassungen (Nrn. 4,5,7,8,10) aus. Der Innendurchmesser der Ringe beträgt etwa 20 mm. Damit entspricht er genau der Größe eines Solidus aus der Zeit der Constantinsöhne bzw. der Valentiniane. Es ist also verlockend anzunehmen, daß zumindest die flachen Ringe ursprünglich Fassungen für Normalwerte von römischen Goldmünzen aus der zweiten Hälfte des 4. Jhs gewesen waren. Vor dem Verbergen dieser zwar aus Edelmetall verfertigten Ringe, die aber auf der Flucht nicht so leicht als Geld verwendet werden konnten, dürften die darin montiert gewesen Goldmünzen herausgenommen und mit auf den Weg ins Ungewisse genommen worden sein. Eine Autopsie an den Ringen ergab, daß tatsächlich an den Innenseiten Schabspuren zu erkennen sind, wie sie entstehen, wenn ein fest umfaßter Gegenstand herausgedrückt worden ist. Daß der Stamm natürlich noch mehr Goldmünzen als diese 13 aus den Ringen herausgelöst und auch anderes Vermögen – das alles läßt sich weder rekonstruieren noch errahnen! – besessen und beim Abzug mitgenommen hatte, ist selbstverständlich. Die geprellten Goldblechringe weisen eine unbeschädigte Innenseite auf, kommen also für eine Münzfassung nicht in Frage. Mit der verlockenden Annahme, daß in den flachen Goldblechringen Solidi einmontiert gewesen wären, ist freilich noch immer nicht der Zweck dieser rätselhaften Stücke gelöst, in denen Attila Kiss, wie er in seinem für die Budapest Ausstellung geschriebenen ungarischen Katalogteil festgestellt hatte, zweierlei Arten von Figuren für ein Spielbrett erkennen wollte²¹. Da sich fast alle Gegenstände der beiden Horte von Szilágysomlyó als zeremonieller Schmuck an Gewändern oder als Prunkgeräte für Feiern und Zeremonien identifizieren lassen, werden wohl auch die beiden Ringsortimente bei solchen Anlässen verwendet worden sein. Dabei werden vermutlich die darin eingelegt gewesen (?) Solidi der römischen Kaiser so wie die prunkvollen Medaillone die engen Beziehungen des Stammes und vor allem seiner Fürsten zum Imperium Romanum dokumentiert haben.

²¹ Vgl. Szilágysomlyó. A gepida királyok aranykincsei. Budapest, 1999. S. 50 ff.

GÜNTHER DEMBSKI

A szilágysomlyói kincslelet numizmatikai szempontból

A szilágysomlyói első kincset 1797-ben fedezték fel.¹ Numizmatikai része 15 medalionból áll, amelyekből 14 db a bécsi Éremtárba került, magas találói jutalom kifizetése ellenében. A 15. példány sosem jutott el Bécsbe, de talán azonos lehet a Berlinben őrzött darabbal.²

A 15 példányból 12 római pénzverdében készült, ők mind – amint az a római medalionok legtöbbszörénél szokásos – a korabeli pénzek, aureusok és solidusok súlyrendszerével állnak kapcsolatban. Három darab „barbár” műhelyből származik, nem verőtővel verték őket, és vélhetőleg a római font szerint igazították súlyukat. A medalionok mellett az első kincs még további aranytárgyakat is tartalmazott, amelyek közül más fontos darabok mellett a híres díszlánc a legjelentősebb. A kincs fontos részét képezik az arany karikák, azaz gyűrűk is. Ezek a karikák általánosságban két kategóriába sorolhatóak: egyrészt vannak a gyöngysor díszes aranylemezzel gyűrűk, melyek az akkoriban elterjedt gyöngyös karperecekkal mutatnak rokonságot. Ezekből 11 db van a leletben. Másrészt van 13 db lapos aranylemez gyűrű. Ezek a gyűrűk utalhatnak a kincs fenn nem maradt numizmatikai részére, ezért még lesz róluk szó.

A medalionok között két darab van, amelyeket aureus súly (5,45 g) szerint vertek. Az **első** Maximianus Herculus egyszeres aureusa³ a cyzicusi verdéből, amely a kincs egyetlen normál pénzértékben készült példánya. A széles, vékony aranylemezről kialakított, hárombordájú függesztőfüle van, amely felül részben megkopott. A függesztőfülön és magán az aureuson is mutatkozó erős kopás hosszú használatra utal. A 290-es keltezést a hátlapi köriratban szereplő 3. consulság adja.

1. Cyzicus; 6,68 g, 12 h, 20 mm, Ltsz.: MK Wien 32.776
Ird.: RIC V/2. 597., Katalog Wien⁴, S. 178. Nr. 1.

A **második** aureus pénzláb alapján készült medaliont szintén Maximianus Herculus nevével verték, valószínűleg 8-szoros aureus⁵. A darab már keretbe foglalása előtt is erősen kopott volt, és nyilvánvalóan már akkoriban függőként használták. A Treveriben (Trier) gyártott medaliont egy keskeny forrasztási perem segítségével széles keretbe foglalták, amelybe többnyire háromszögletű gránátokat foglaltak be. A ma hiányzó kövek már az elrejtés előtt kiestek. Ezt az ún. rekesz technikával⁶ készült keretet egy másik, vékony granulációval díszített perem fogja körül, amelyre egy ötbordás függesztőfület forrasztottak. A darab 293–294-re van keltezve. A medalion, amint már említettük nagyon erősen kopott, ami hosszú használati időre enged következtetni.

2. Treveri; 53,39 g, 5 h, 55 mm, Ltsz.: MK Wien 32.469
Ird.: RIC VI. 1., Katalog Wien, S. 178. Nr. 2.

A többi verési eljárással készült medalion az I. Constantinus korában bevezetett új, solidus pénzláb (4,54 g) alapján készült. Mivel ezek egy kivételével mind többé-kevésbé széles foglalatokkal készültek, nagyon nehéz egyértelműen megállapítani, hogy hányszorosai a solidusnak.

A **3. számú medalion** egy 5 solidusos darab. Fülezése nagyon egyszerű: egy keskeny egybordájú függesztőfül két aranszegeccsel felerősítve a császár feje felett illetve részben már a fején. Úgy tűnik, ez még a régi foglalat lehet, amelyet más daraboknál már egy díszes újjal helyettesítettek. Ennél a 335–337-re keltezhető darabnál ismét erős kopás figyelhető meg mind az elő-, mind a hátlap és a függesztőfül felső részében is.

3. Treveri; 27,15 g, 6 h, 40 mm, Ltsz.: MK Wien 23.776
Ird.: RIC VII. 597., Katalog Wien, S. 178. Nr. 3.

A **4. számú medalion** több okból figyelemre méltó, mindenekelőtt hátlapi ábrázolása, de mérete miatt is. Ez a valaha vert legnagyobb római medalion, jó 30 solidus súlyú, melyet egy többszörös perembe illesztettek bele. A széles, hárombordájú függesztőfület úgy illesztették hozzá mindkét külső keretrészhez, hogy éppen csak odaforrasztották, és úgy tűnik, hogy az előlap felől három szegeccsel pótlólag megerősítették. Az előlap a díszpáncélt viselő II. Constantius caesart ábrázolja. A hátlap – melyen először látható egy olyan jelenet, ahol egy felhőből (azaz a mennyből) kinyúló kéz a császárt koszorúzza – közepén a testmagasságával is kiemelkedő augustust (I. Constantinus) ábrázolja társuralkodó fiaival. Őt koszorúzza a felhőből kinyúló kéz. Balján nyilván II. Constantinus áll, akit Victoria koszorúz. A fiatalabb testvér, Constans Nagy Constantinus jobbán áll és Virtus koszorúzza. A darabot a feliratok és ábrázolások a 330. évre kelteznek. Különösen a hátlap kopott meg erősen, ami hosszú idejű használatra utal.

4. Constantinopolis; 256,80 g, 5 h, 94 mm, Ltsz.: MK Wien 32.480
Ird.: RIC VII. 42., Katalog Wien, S. 178 f. Nr. 4.

Az **5. számú medalion**nál úgy tűnik, egy 8 solidusos darabról van szó. Ezt a medalliont is – hasonlóan a 4. számúhoz – forrasztással, mely elsősorban az uralkodó feje előtt látszik jól, illesztették egy előre elkészített keretbe, melyhez egy négy bordával díszített függesztőfület is forrasztottak. Az antiochiai verdében előállított darab 347–355 közötti években keletkezett. Az elő-, de különösen a hátlap erősen kopott.

5. Antiochia; 42,43 g, 5 h, 53 mm, Ltsz.: MK Wien 32.471
Ird.: RIC VIII. 69., Katalog Wien, S. 180. Nr. 5.

A **6. számú medalion** egy kétszeres solidus. A hárombordájú függesztőfül a külső kerethez van forrasztva. Az előlapon a forrasztás helyét egy kis gyöngyöcskékből álló háromszög takarja el, mely a sisaktaréjba is bele nyúlik. A darab Thessalonicaban készült és I. Valentinianus sikeres gót háborújával összefüggésben bocsátották ki, így a 369. évre keltezhető⁷. Az előlapon I. Valentinianus balra néző, díszpáncélos mellképe látható. Az elő- és hátlap majdnem azonosan kopott.

6. Thessalonica; 9,31 g, 6 h, 20 mm, Ltsz.: MK Wien 23.776
Ird.: RIC IX. 20., Katalog Wien, S. 180. Nr. 6.

A **7. számú medalion** egy különösen pompás keretbe foglalt, 6 vagy talán 8 solidus súlyú példány. A külső kerethez vaskos fület forrasztottak, mely egy bordákkal díszített henger. A római verdében készített darabot, úgy tűnik, 375–378 között verheték⁸. A hátlapon a szelvényben is van ábrázolás, két, a verdehelyre utaló R – M betű között egy pénzeszsák vagy doboz, amelyet kétoldalt egy-egy koszorú és levél fog közre. A medallion elől és hátul is meglehetősen kopott, a keretelés ellenben sokkal kevésbé, amiből az következik, hogy az érmet már a keretbe foglalás előtt is hasonló módon használták.

7. Róma; 215,16 g, 6 h, 90 mm, Ltsz.: MK Wien 32.482
Ird.: RIC IX. 25., Katalog Wien, S. 181 f. Nr. 7.

A **8. számú medalion** súlyban egy 14 (?) solidusos darabnak felel meg. Az ékvéséses keretre egy cső formájú függesztőt illesztettek. Egy vízszintesen elhelyezett gyöngysorból kialakított huzalról három, hasonlóan gyöngyöcskékből kiképzett háromszög lóg le, melyek közül kettő eléri az uralkodó fejét. A thessalonicai verdében gyártott darabot Harhoiu⁹ 367–375 közé keltezi, és Gratianus augustussá történő kikiáltásával hozza kapcsolatba. Pearce¹⁰ viszont 375–378 közé teszi előállítását. Az előlap Valens császár közel félalakos képmását mutatja. Jobbját – talán üdvözlésre¹¹ – emeli, baljában gömböt tart. A hátlapon három különböző méretű császár alak áll, hasonlóan, mint a 4. számú példánynál itt is rangjuk szerint növekszenek: a rangban első augustus áll középen, tőle balra a rangban következő és jobbra a legalacsonyabb rangú. Az alakok megnevezése a darab időrendi besorolása szerint különböző. Ha 367–375 közé tesszük kibocsátását, akkor a középső I. Valentinianus, a második legmagasabb Valens és a legkisebb Gratianus. Ha viszont a 375–378-as évekre keltezzük, akkor

Valens a középén ábrázolt alak, tőle balra Gratianus, jobbra pedig II. Valentinianus áll. A darab elől kevésbé kopott, mint hátul, a függesztő is inkább hátul kopott.

8. Thessalonica; 68,90 g, 6 h, 61 mm, Ltsz.: MK Wien 32.476

Ird.: RIC IX. 28., Katalog Wien, S. 182. Nr. 8.

A **9. számú medalion** a 8.-kal azonos verőtővel készült. A foglalat keskenyebb, de a 8. számú példányéhoz nagyon hasonló áttört díszítésű függesztője van. A gyöngyökkel díszített háromszögek mélyebben belenyúlnek a képbe, mint a 8.-nál.

9. Thessalonica; 51,90 g, 6 h, 51 mm, Ltsz.: MK Wien 32.477

Ird.: RIC IX. 28., Katalog Wien, S. 183. Nr. 9.

A **10. számú medalion** egy 4–5 solidusos darab lehet. A foglalat egy széles, gyöngysorokkal szegélyezett keretből áll, melyet egyszerű ékvésés díszít. A henger alakú függesztőfület három borda két mezőre tagolja. A fül alatt ismét három, granulációs technikával készített háromszög nyúlik le.

A római pénzverdében gyártott medalion előlapján a császárt páncélban, fölötté átvetett köpennyel, melyet jobb vállán egy fibula fog össze, ábrázolták. A verőtő sérült volt, amely jól észrevehető a tarkótól jobbra és különösen a „MAX” felirat részénél jelentkező repedés formájában. A hátlapon a propagandisztikus jelentőségű felirat, GLORIA ROMANORVM látható a trónon ülő Constantinopolis városistennő ábrázolásával, aki mint ilyen a jellegzetes attribútumok és az ábrázolásmód alapján a beavatottak számára felismerhető volt, sokak azonban inkább Rómát láthatták benne (már a feliratban szereplő utalás alapján is). Az előlapi körirat alapján – ott Valens, mint maximus augustus van megnevezve – a medalion a 375–378 közötti évekhez tartozik, amikor Valens bátyja, I. Valentinianus halála után rangidős augustus lett. A darab előlapja kevésbé, a hátlapja közepesen kopott.

10. Róma; 48,39 g, 5 h, 53 mm, Ltsz.: MK Wien 32.474

Ird.: RIC IX. 26., Katalog Wien, S. 184. Nr. 10.

A **11. számú medalion** ismét egy 4–5-szörös solidus és ugyanaz a típus, mint a 10. számú. Keretelése egy mintegy 2 mm vastag karika egy vékony, henger alakú függesztőfülrel, amelyhez egy, az ábrázolt személy arcába nyúló, gyöngyökből kialakított háromszög kapcsolódik. A szintén a római verdében előállított darab mind elő-, mind hátlapi típusában megfelel a 10. számú példánynak, de más verőtőpárral készült.

11. Róma; 29,48 g, 5 h, 43 mm, Ltsz.: MK Wien 32.475

Ird.: RIC IX. 26., Katalog Wien, S. 184 f. Nr. 11.

A **12. számú medalion** keretelése minden ebben a kincsben előforduló típustól eltér. A tulajdonképeni „érem” részhez kapcsolódik egy beponcolt pontokkal és háromszögekkel díszített keskeny sáv, amelyet egy gyöngyökkel díszített huzalszegély zár le – ez egyúttal egy széles foglalat belső szegélye, amelyet kívülről is kidomborodó huzalszegély vesz körül. A két szegély közötti mezőt 15 szembenéző, egy-egy oválisban elhelyezett maszk díszíti, melyeket kettős voluták választanak el. A függesztőfül henger alakú. Közvetlenül az uralkodó feje felett két forrasztás vagy szegecsmaradvány van, melyek vélhetőleg az első fülesre vezethetők vissza.

A Trierben előállított medalion előlapján Gratianus mellképe látható páncélban, köpenyben, vállon viselt fibulával és fején rozettás gyöngydiadémval. A hátlapon GLORIA ROMANORVM körirat és szemben ülő, sisakos Róma a szokásos attribútumaival (trón, gömb, sceptrum) szerepel. A szelvényben TROBS, azaz a treveri pénzverde második officinájának rövidítése olvasható. A darabot különbözőképpen keltezték: 375–383 Gratianus uralkodási idejének felelne meg; 375–378 esetében a Valens medalionokkal lenne egyidős.

12. Treveri; 57,79 g, 6 h, 64 mm, Ltsz.: MK Wien 32.478

Ird.: RIC IX. 38., Katalog Wien, S. 186. Nr. 14.

A **13. számú medalion** nem római birodalmi pénzverdében készült, öntötték vagy, mint Bursche¹² meggyőzően javasolja, egy előkészített formában préselték. Ez egy 80–85 solidusos multiplum lehetne, amely

azonban éppen úgy, mint a következő darabnál (a 14. számú) irreleváns, mivel a helyi műhelyekben valószínűleg nem voltak tekintettel a solidus egységekre. A darabot egy vele egybedolgozott pánttal keretelték, amelyhez egy nagyon súlyos henger alakú függesztőfület is erősítettek.

A „barbár” műhelyben készült darab előlapjával mind a felirat, mind az ábrázolást illetően a római birodalmi veretekhez nyúlik vissza: DN VALENS PF AVG, a császár páncélban, azon átvett köpennyel, melyet díszfibula fog össze a jobb vállán és fején gyöngydiadémmal van ábrázolva. A hátlati körirat ugyancsak a római pénzeken és medalionokon szokásos, az ábrázolás viszont ebben az összeállításban eddig ismeretlen a római vereteken, mivel ott a lovon ülő császárt többnyire felemelt (üdvözlésre) kézzel ismerjük. Ezen a képen egy, a feje körül nimbuszal (később a vallásos ábrázolásoknál ebből lett a glória) ábrázolt uralkodó látható bokáig érő, áttetsző, nyilvánvalóan drága ruhában jobbra lovagolva. Egy értékes, gazdagon díszített nyereggel felszerezett ló gyeplőjét tartja, mely éppen megállni készül egy, a lovas útját álló nőalak előtt, aki a khitonba öltözött antiochiai Tyché lehet. Fején falkoronát visel, melyről hátul egy fátyol csüng le. A letérdepelni készülő nőalak baljában fátylát tart. A talajt jelző vonal alatti szelvényben A–N betűk között egy felfelé tekintő, fekvő nőalak (Tellus?) látható, akinek felsőteste csípőig fedetlen. Jobb kezével ruhája öblét fogja össze, melyben öt alma (?) vagy pénzérme található. Az A–N betűk az antiochiai római pénzverdére utalnak, ami által a hódoló alaknak az antiochiai Tychével való azonosítása biztosított. A darab természetesen nem ott készült. Az utánzat időbeli besorolása nehéz. Mindenesetre úgy tűnik, hogy csak Valens halála (378) után keletkezhetett. Az előlap rendkívül plasztikus ábrázolása alig, de a hátlapé sem túl erősen kopott.

13. „Barbár” műhely; 412,72 g, 12 h, 98 mm, Ltsz.: MK Wien 32.481
Ird.: Katalog Wien, S. 185 f. Nr. 12.

A 14. számú medalion súlya 40–45-szörös solidusra utalna, azaz az előzőleg leírt példány (13. számú) felét képezi és típusát tekintve is rokon. Ezt is, akárcsak a 13. számút eredetileg a peremével együtt alakították ki. A függesztőfül durvább, otrombább kivitelű.

Ez a darab sem római műhelyben készült, hanem a „Barbaricumban” „préselték”. Az előlapon az ismert körirat DN VALENS PF AVG szerepel, az uralkodó mellképe balra, aki ismét gazdagon díszített köpenyt visel a páncél fölött jobb vállán fibulával megerősítve. Jobbját üdvözlésre emeli, baljában „országalmát” (gömböt) tart. A hátlap egészében megfelel a 13. szám alatt megismertnek. Keletkezési ideje is azzal megegyező, tehát 378 utáni. Ennél a példánynál mind az elő-, mind a hátlap meglehetősen erősen kopott.

14. „Barbár műhely”; 219,31 g, 12 h, 74 mm, Ltsz.: MK Wien 32.472
Ird.: Katalog Wien, S. 186. Nr. 13.

A 15. számú medalion szinte a megtalálása után elveszett, mégis ismét felismerhető lehet a berlini Éremtárban őrzött példányban. Ugyanazzal a préselési eljárással készült, mint a fentebb leírt két darab, sőt a hátlapja is azonos a 14. számúval. Az előlap ellenben teljesen egyedülálló mind köriratát, mind ábrázolását illetően. A körirat: R-ES-ISROMA-NO-R-VM. Az ábrán pedig két szembenéző császármellkép szerepel, akik hasonlóan díszes öltözetet viselnek, mint Valens a két másik „barbár” medalionon. Kérdéses, hogy vajon I. Valentinianust és Valenst (364–375) vagy Valenst és Gratianust (375–378) ábrázolják. A keretelés és a függesztés kialakítása nagyon hasonló a két másik darabéhoz.

15. „Barbár műhely”; 242,49 g, 12 h, 75 mm, Ltsz.: Staatliche Museen zu Berlin, Münzkabinett 5.1928
– lelőhely: Zagórzyn, Woj. Kaliskie (1927).
Ird.: Katalog Wien, S. 186. Nr. 15.

Eddig tehát a szilágysomlyói kincs numizmatikai részét képező medalionok leírásával foglalkoztunk. Elrejtési idejükről és a kincs deponálásának lehetséges háttéréről igen eltérő vélemények alakultak ki. Mégis meggyőzőnek tűnik a 4. század utolsó harmada és az 5. század második harmada közötti időszak¹³ és a külső ellenségek fenyegetése¹⁴. A kincsben elhelyezett aranytárgyak kiválogatására már alkalmanként utaltak, de ez nem történt meg – legalábbis eddigi ismereteim szerint – numizmatikai szempontból. A medalionok összsúlya (beleértve a berlini példányt is) 1,749 gramm, amely legalább három időszakaszban állt össze,¹⁵ 385 római solidus aranyértékét képviseli, mindenesetre egy meglehetősen nagy, amit az ember veszély vagy menekülés esetén biztosan meg akart őrizni. Egyébként feltűnő, hogy a római birodalmi veretű medalionok súlya a barbár

gyártásúakéval nagyjából azonos: a rómaiak összszúlya 867 g (=191 solidus), a barbároké 882 g (=194 solidus).¹⁶ Hogy ennél a kiegyenlítetttségnél véletlenről vagy valamiféle szándékosságról van szó, amelynek értelmét ma már persze nem értjük, megállapíthatatlan.

Ha feltételezzük, hogy az egész kincs elhelyezését tulajdonosa – bizonyára fejedelem(ek), illetve király(ok) – vitte végbe, akkor meg kell kérdezni, hol maradtak a szokásos pénzek és miért nem a mi kincsünk egy óriási értéket képviselő medalionját vitték magukkal az elvonuláskor. Ebben az egészen különös esetben is mindenesetre azt kell látnunk, amint azoknál a számunkra ismert ókori kincseknél kiderül, hogy azt a tulajdonosa céltudatosan rejtette el, hogy adott idő múlva majd ismét magához vegye. Ez tehát egy „értékmegőrző” lerakat a visszatérés esetére, rendkívül magas anyagi értékű, amelynek még az eszmei háttére is, nevezetesen utalás a Római Birodalom iránti szövetségi hűségre, adandó alkalommal hasznos lehetett. De hogy egyik kincsnél¹⁸ sem került elő egyetlen „közönséges” pénz sem, az az elrejtés módjával állhatott kapcsolatban.

A többé-kevésbé rendezett, önkéntes vagy kényszerű elvonulásuknál lakóhelyükről az Imperium Romanum vazallusai a használatban lévő pénzeket, közöttük mindenesetre a főként aranyból készületeket vitték magukkal az útra, mert menekülésük közben mindenütt és mindenkor fizetőeszközkre volt szükségük. És az érmék azok, amelyekkel semleges módon fizetéseket bonyolít le az ember és a nemzetség számára a legszükségesebbeket meg tudja szerezni. A nagy aranymedalionok ilyen célra teljesen alkalmatlanok lettek volna és a Római Birodalom területén kívül, ahol nyilvánvalóan letelepülni szándékoztak, mindenesetre feltűnést és gyanút keltenének, túl magas értéket képviselnének, és keretelésükkel nyilvánvalóan a Rómával való vazallusi viszonyt demonstrálták. Fontos oka volt tehát annak, hogy ezeket a tárgyakat hátrahagyják, és majd később vegyék elő, ha majd egyszer ismét megváltoznának a viszonyok a nagy partner javára.

Most itt az idő, hogy visszatérjünk a bevezetőben említett aranygyűrűkhöz és funkciójukhoz. Amint már fentebb említettük, két típusuk van. 11 példányt gyöngyös aranylemez gyűrűnek mondtunk, amelyeknek párhuzamai csak azok a karperecek, amelyek a 2–3. században a Római Birodalom peremvidékén keletkeztek. Ezek a gyöngyös aranylemez-gyűrűk¹⁹ (átm.: 31–32,5 mm, súly: 5,1–5,6 g, összszúlyuk: 64 g, Kunsthistorisches Museum Antikensammlung VIIb, 83–888, 148–152) két fél darabból álltak össze mindegyiken 21 egyforma nagyságú „gyönggyel”, amelyeket egy mintáról préseléssel állítottak elő. A két így megformált lemezszalagot összeillesztéskor agyagmaggal töltötték meg, és aztán összeforrasztották. A gyöngysoros aranylemez-gyűrűk félkész terméknek tűnnek, amelyeknek készítését már nem fejezték be, illetve nem tudták befejezni.

A lapos aranylemez-gyűrűből²⁰ 13 db van (átm.: 35–37 mm, súly: 4,8–8,6 g, összszúly: 74,60 g, Kunsthistorisches Museum Antiken Sammlung VIIb 89–95, 153–158), amelyek ugyancsak mind azonos módon készültek és egyazon méretűek. Díszítésük szoros párhuzamot mutat néhány medalion foglalatának hátoldalával (4., 5., 7., 8., 10. számúak). A gyűrűk belső átmérője kb. 20 mm. Így pontosan egy solidus méretének felel meg a Constantinus fiak, illetve a Valentinianusok idejéből. Csábító tehát az a feltevés, hogy legalábbis a lapos aranylemez-gyűrűk eredetileg a 4. század második feléből való normálértékű római aranypénzek keretelésére szolgáltak. Noha ezek a gyűrűk nemesfémből készültek, menekülés közben nem lehetett őket olyan könnyen felhasználni, mint pénzt és ezért a beléjük foglalt aranypénzeket kivették belőlük, és azokat magukkal vitték, míg a kereteket elrejtették. Egy gyűrűkön végzett vizsgálat azt eredményezte, hogy vakarás nyomokat lehet felismerni a belső oldalukon, amelyek úgy keletkeztek, hogy egy szorosan befoglalt tárgyat kinyomtak belőle. Hogy a törzs természetesen még több aranypénzt is, mint a gyűrűkből kiszedett 13-t, és más értéket – amely természetesen nem rekonstruálható – birtokolt és vitt magával, az magától értődő. A gyöngyös aranylemez gyűrűk sértetlen belső oldalt mutatnak, itt tehát nem kerülhet szóba, hogy érmek keretelésére szolgáltak. Ezzel a vonzó feltevés-sel, azaz hogy a lapos aranylemezgyűrűkbe solidusokat foglaltak volna, mindenesetre még mindig nincs megoldva ezeknek a rejtélyes daraboknak a célja, amelyekben Kiss Attila²¹ egy társasjáték kétféle figuráit akarta felismerni, amint azt a budapesti kiállítás alkalmával készült katalógus magyar változatában megállapította. Mivel mindkét szilágysomlyói kincs majdnem minden tárgya, mint szertartási ékszer vagy ünnepeken használt dísz tárgy lett azonosítva, a kétféle gyűrűt is inkább ilyen alkalommal használhatták. A római császárok esetleg abba befoglalt solidusai, úgy, mint a díszes medalionok a törzs és mindenekelőtt vezetője szoros kapcsolatait dokumentálják a Római Birodalommal.

Fordította Torbágyi Melinda

NICOLAE GUDEA-RADU ARDEVAN*

Coin finds in the *Dolichenum* from Porolissum

Recent archaeological excavations, performed since 1996 in the civilian settlement located northeast from the great Roman fort at Porolissum¹, spotted the light on the ruins of a temple wowed to Jupiter Dolichenus. The building had a rather simple plan, similar to an average two-roomed house. It was almost completely unearthed, and its identification as a *Dolichenum* became possible based on epigraphic and archaeological evidence. The finds are extremely rich. The complex is published in a bilingual monograph².

The *Dolichenum* we are referring to was erected on a spot with earlier timber housing edifices, right over the very former filled defense ditch of the settlement. The temple is located close to the shrine of the Palmyrean gods and other temples³. The building was made quite lately, sometime during the fourth decade of the 3rd century AD. Near the edifice wowed to the god existed another one, mentioned in an inscription as *taberna*⁴; it was a public space, probably used also for the banquets following the religious ceremonies. Shortly after AD 253/255 the entire complex was destroyed and abandoned. This event occurred, as overall in the Roman world, after the Persian conquest of the Syrian town of Doliche and the plunder of the main temple of Jupiter Dolichenus. In that moment mass of believers quitted the cult and destroyed the temples⁵. Thus the spot of the *Dolichenum* of Porolissum was in use during the whole Roman rule in Dacia, but the temple existed for only a short lapse of time, from AD 241/244 till AD 255/256.

This situation is reflected in the coin finds performed in this area as well.

55 isolated coins occurred in the temple and in the very neighborhood. We have to add to them two small coin hoards, both discovered inside of the *Dolichenum*, consisting only of Roman silver coins. These two finds laid under the burnt layer which indicates the end of the dedicated edifice; their findspots and the circumstances of discovery reveals clearly, that they are not at all mere accidental losses, but intentional depositions – obviously offerings for the temple. We may accept that these two hoards belonged to the temple and that they were lost at the same time – i. e. it's arsoning and destruction⁶.

We shall discuss these two coin hoards first.

Hoard no. 1 has been discovered in 1996, near the north-east wall of the temple's room. It laid under some collapsed monuments, and consists of 21 silver coins (*see the catalogue, Appendix no. 1*), 9 *denarii* and 12 *antoniniani*⁷. All these pieces have high quality, none is plated. The chronology of the coins is quite narrow (*Table 1., Diagram 1.*). Even if the earliest piece was struck for Geta Caesar, the accumulation started only under Elagabalus, when the average number of entries per year became suddenly increased three times, and since then it continued without "gaps" (except the very short reign of Maximinus). The accumulation of coins

* University Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca

¹ N. GUDEA et alii: Raport preliminar în legătură cu cercetările arheologice şi lucrările de conservare – restaurare executate la Porolissum în anii 1988–1991. *AMusPorolissensis* 16 (1992) 155–156; N. GUDEA, D. TAMBA: Oraşul roman. Clădirea LM1-S. Săpăturile din anul 1996. Typewritten report in print.

² N. GUDEA, D. TAMBA: *Porolissum III. Despre templul zeului Jupiter Dolichenus din Municipium Septimium. Über ein Jupiter-Dolichenus Heiligtum in der Municipium Septimium Porolissensium*. Zalău, 2001.

³ N. GUDEA: *Porolissum. Res publica Municipii Septimii Porolissensium*. Bucureşti, 1986. pp. 101–105.

⁴ N. GUDEA, D. TAMBA: *op. cit.*, pp. 20–21, 91–93.

⁵ *Idem*, *op. cit.*, p. 64, 137; M. HÖRIG: Jupiter Dolichenus. In: *ANRW II*, 17/4, 1984, pp. 2180–2182.

⁶ N. GUDEA, D. TAMBA: *op. cit.*, pp. 23, 95.

⁷ *Idem*, *op. cit.*, pp. 35–36, 53, 108, 126.

has been less significant under Severus Alexander, but it reached the peak during the reign of Gordianus III. The last issues belong to Philippus Arabs (2 coins) and Decius (1 coin).

This kind of structure stands for a fast accumulation. It began with Elagabalus, involving the still circulating older coins as well. The quantity difference between the issues of Elagabalus and Severus Alexander (6 to 2) confirms this explanation and not a later accumulation; in that case the difference couldn't have been so big⁸. The accumulation's peak occurred in the years of Gordian III, the later additions were rather few. The coin hoard seems to have been rather established at the end of Gordian's reign. But the hoard deposition in the temple took place later, surely after AD 249. One may think it was a sacral offering connected with the major difficulties of the years 250-251, when Dacia was facing a Gothic invasion⁹, but it could have been just an usual gift, too.

The conservation of these coins stands for our supposition. We grouped them into five possible categories: *a*) very well conserved (VWC); *b*) well conserved (WC); *c*) fairly conserved (FC); *d*) badly conserved (BC); *e*) damaged (DM). The first category includes only 6 pieces (28.57%), and the second one more than the half of the existing pieces (12 coins - 57.14%). Together they are 18 pieces (85.71%). (Table 2.) Such a percentage is hardly possible in a random accumulation. The possessor seems to have carefully gathered the very best available coins. Naturally, the *antoniniani* obviously dominated the markets since Gordian III, when it became the only actually circulating currency¹⁰. The lack of plated coins is offering one more confirmation.

Of course, an offering of 21 coins doesn't represent a considerable value, but a gift of a common believer.

Hoard no. 2 shows several differences. It has been discovered in 1998 in the very same room, in the temple's central part, nearby a sockle and a crumbled antic inscription¹¹. The hoard consists of 37 *antoniniani* and only 4 *denarii* (see Appendix no. 2). The earlier coins were struck under Septimius Severus; the latest belongs to Volusianus (AD 253). As for the chronological grouping of the coins (Table 3.), it can be easily noticed that after some pieces of Septimius Severus and Caracalla a gap occurred (the periods of Macrinus and Elagabalus). Then another gap is represented by the years of Maximinus Thrax. Till AD 238 the average number of entries per year remains rather low, increasing considerably only in the years of Gordianus and Philippus, and decreasing again between AD 249 and AD 253. (Diagram 2.)

Even if the coins of hoard no. 2 belong to a longer period, we appreciate in this case a rather short accumulation, performed more rapidly as for the previous hoard. The coin gathering process seems to have taken place only in the years of Gordian and Philippus, with few items of the earlier emperors and very small later addition. Also, the hoard seems to have been basically constituted till AD 249, and deposited in the temple soon after AD 253. It is doubtful if such a gesture is to be correlated with any major event that took place in the province¹²; but the gift could mean also a private act of piety. As the previous one, the coin hoard was lost during the violent destruction of the temple, soon after AD 256¹³.

As in the case of treasure no. 1, it is a votive monetary depository. The good quality of the component pieces attests once more, that it is a sacral offering and not a mere loss. The number of very well conserved coins is 32 (78.04%), and that of the rather well conserved ones is 6 (14.63%). Together they mean 38 coins (92.68%). Only five coins are plated (12.19%), and one of them is a very unusual item (an *antoninian* from Gordian III with a reverse inscription variant - no. 19 in our catalogue). (Table 4.)

A simple comparison stresses the similarities between the two coin hoards. Both represent tiny values and were deposited as offerings for the temple. They were constituted in the 5th-6th decades of the century, and each owner gathered the very best available coins. But the coin hoard no. 2 has a greater value and shows a more careful selection of the hoarded pieces.

Despite the fact that they were deposited in the temple in different moments, the two small hoards were lost during the same event (fortunately a known one).

The importance of these two hoards as historical source becomes more obvious related to the **isolated finds**.

⁸ The general situation in the coin hoards of Dacia is quite inverted (V. SUCIU: *Tezaurele monetare din Dacia romană și post-romană*. Cluj-Napoca, 2000. pp. 100-104).

⁹ M. MACREA: *Viața în Dacia romană*. București, 1969. p. 442 (contra: C. C. PETOLESCU: *Scurtă istorie a Daciei romane*. București, 1995. p. 120).

¹⁰ J.-P. CALLU: *La politique monétaire des empereurs romains de 238 à 311*. Paris, 1969. pp. 197 ff, 289 ff.

¹¹ N. GUDEA, D. TAMBA: *op. cit.*, pp. 36-37, 53, 108-110, 126.

¹² No major event seems to have troubled the province in these years (see above, footnote no. 9).

¹³ See above, footnote no. 5.

These are 55 items (see their catalogue in Appendix no. 3)¹⁴. Only two pieces were struck in non-Roman mints. Of course, the structure and the chronology of this bulk are fundamentally different from the two hoards previously discussed.

As for the chronology: the earliest coins belong to Vespasian and the latest ones to Philippus Arabs¹⁵. Some emperors (Nerva, the ephemeral rulers in the year 193, Elagabalus, Maximinus Thrax and Gordian III) are totally missing from the list. These gaps are creating problems. Some lacks (as for Nerva, the rulers of the crisis year 193 or even Maximinus Thrax) are not so astonishing, because their coinage is less represented in the monetary circulation of Roman Dacia¹⁶; but the absence of well represented emperors as Elagabalus and Gordian III is completely unexpected and unusual¹⁷. (Table 5.)

The average number of entries per year is generally very low until Septimius Severus, but increase in the first half of the second century (Trajan – Antoninus Pius). Soon after the “peak” of the period 196–211, its values lowers again. (Diagram 3.)

The explanation of this phenomenon is hard to find. Every sub-period requires a special discussion. The coins issued before Dacia's conquest were, quite surely, brought only by the colonists and circulated after the Romans settled at Porolissum¹⁸. The obvious growth under Trajan is to be connected with the construction of the Roman camp and the foundation of its neighboring civilian settlement¹⁹. The maintenance of a high flow of coins until Marcus Aurelius expresses a quiet and prosperous age. The decrease in the following years can't be but the consequence of the prolonged crisis during the Marcomannic wars and the “Antonine pest”. After the ascension of Septimius Severus on the throne follows a flourishing age of the province, reflected in the growth of the monetary circulation. Right in these years Porolissum becomes a *municipium*²⁰. But the decline of the money entries in the next years – i. e. actually during the whole 3rd century – doesn't reflect the general situation, neither for Porolissum nor for Dacia²¹. So we have to consider that the discussed finds originated from a precise spot and they point out its specific situation. We think that every explanation has to be attentive to the legal status and use of the involved area.

Every archaeological evidence about a permanent housing in this small area is missing till the construction of the temple (except some clay walls erected on the former filled ditch of the settlement)²². The use of this space for other purposes – like, for example, sacral place wowed to a deity – is possible. Such an exclusion from the common life could explain the scarcity of the coin finds from the 3rd century. The erection of a temple could strengthen this special character of the investigated area.

This possible interpretation meets a support in the comparative chronology of the isolated coins and the hoards found in the temple. The utmost represented periods in the composition of the hoards (i. e. years of Gordianus III and Philippus) are missing in the isolated finds. Actually, the constitution and deposition of the two hoards took place in a period when the usual monetary circulation ceased in the area of the *Dolichenum*. Precisely the period covering the existence and function of the Dolichenian shrine is not at all documented in the stray coins found on its surface.

The quality of these coins is basically different from the hoard ones. (Table 6.) Near one *aureus* and 42 silver coins there are 12 bronze coins, too (21.81%), *dupondii* and *asses* or even two “local” issues. There are only four very well preserved pieces (8.27%), 8 are rather good ones (14.54%), while the fairly conserved pieces amount to 13 (23.63%) and the greatest percentage is represented by the damaged ones (20 – i. e. 36.36%). This is a usual habit of a monetary circulation of that age. The percentage of the plated coins is high – 22 coins, 51.16% from the silver ones and 40% from the total. Their proportion is important in every sub-period, but it grows visibly in the 3rd century. Such an aspect is normal, especially in a border settlement. But

¹⁴ N. GUDEA, D. TAMBA: *op. cit.*, pp. 37–40, 110–112.

¹⁵ First we appreciated wrongly a coin as an issue of Trebonianus Gallus (idem, *op. cit.*, pp. 39, 111 – no. 34. 1998. 14).

¹⁶ A synthetical view at I. MITROFAN, R. ARDEVAN: Découvertes monétaires dans l'établissement romain de Micăsasa. *SCN* 11(1995) 121–122, 133 (Annexe IV).

¹⁷ See above; cf. also V. SUCIU *op. cit.*, pp. 258 ff.

¹⁸ V. MIHĂILESCU-BÎRLIBA: Războaiele daco-romane și descoperirile monetare. *AMusNapocensis* 26–30 (1989–1993):1/1. 41–

¹⁹ R. ARDEVAN: Monetary circulation in the ancient settlement of Gherla (Cluj county). *Eos* 79 (1991) 225.

²⁰ N. GUDEA *op. cit.*, pp. 35–39, 49–59.

²¹ Idem, *op. cit.*, p. 138; R. ARDEVAN: *Viața municipală în Dacia romană*. Timișoara, 1998. p. 67.

²² See above, footnote no. 16.

²³ N. GUDEA, D. TAMBA *op. cit.*, pp. 20–22, 92–94.

the essential differences between the circulating coins and the hoarded ones have to be stressed, because they are occurring in the same narrow area.

The more "composite" structure of the circulated currency is expressed also in some surprising items. Four pieces (nos. 24, 36, 39, 48 in our catalogue) are problematic issues, variants of the known types or hybrid coins. Some of them could originate from a local forgery²³. Four other coins (nos. 10, 14, 21, 50) were performed sometime later, but also in the Roman Antiquity; the phenomenon is interesting, rather scarcely documented and not yet explained²⁴. Indeed, such pieces are not to be found in the contemporary coin hoards.

As a conclusion, we appreciate that the monetary discoveries, performed in the *Dolichenum* of Porolissum, have a double importance. On one hand, they offer a better view on the monetary circulation and the economic life of this important Romano-Dacian settlement. On the other hand, this case spots the light on the differences between the monetary circulation and the coin hoarding, more obvious in this case because they occur in the space of the same ancient edifice.

Appendices

Porolissum – the temple of Jupiter Dolichenus

Abbreviations: VWP = very well preserved; WP = well preserved; FP = fairly preserved; BP = badly preserved; DM = damaged.

MIAZ = Muzeul de Istorie și Artă (History and Art Museum) Zalău

APPENDIX NO. 1

Coin hoard no. 1

Discovered in 1996.

Roman town, sector LM, building LM1-S (temple), room **b** (near the NE wall).

Trench S1, meters 7–8 (precisely m 7.80), depth –0.65 m; under several monuments.

21 Roman imperial coins; MIAZ, Inv. CC. 246 / 2000.

Septimius Severus: Geta Caesar

1. Denarius, bad alloy (red irisations), 20×19 mm, 3.84 gr, axis 6.

WP, Obv. somewhat acentric; Obv. die rather worn out.

RIC IV/1, p. 321, no. 51 (Rome, AD 203–208).

Caracalla

2. Antoninianus, 22.4×21.9 mm, 4.27 gr, axis 7.

VWP, weak red irisations on Rv.

RIC IV/1, p. 253, no. 277a (Rome, AD 216).

3. Antoninianus, 23.6×22.1 mm, 4.91 gr, axis 12.

VWP.

RIC IV/1, p. 259, no. 311c (Rome, AD 213–217).

²³ N. GUDEA, *op. cit.*, pp. 88–89; E. CHIRILĂ: Câteva date despre circulația monetară la Porolissum. *AMusPorolissensis* 14–15 (1990–1991) 170–174.

²⁴ An analogy: D. PROTASE, C. GAIU, Gh. MARINESCU: Castrul roman și așezarea civilă de la Ilișua (jud. Bistrița-Năsăud). *Revista Bistriței* (Bistrița) 10–11 (1996–1997) 85, no. 133. We didn't find any available literature on this topic.

Elagabalus

4. Denarius, 20.2×17.8 mm, 2.47 gr, axis 6.
WP, worn.
RIC IV/2, p. 29, no. 12 (Rome, AD 219).
5. Denarius, 19×18.1 mm, 2.70 gr, axis 1.
WP, Rv. die worn out, Rv. surface acentric, worn.
RIC IV/2, p. 30, no. 8 (Rome, AD 220).
6. Denarius, 16.7×15.8 mm, 2.83 gr, axis 10.
BP, small flan, worn out surfaces, weak red irisations.
RIC IV/2, p. 38, no. 161 (Rome, AD 218–222).
7. Denarius, 17.8×17.4 mm, 2.78 gr, axis 12.
WP, small damages on Obv.
RIC IV/2, p. 39, no. 162 (Rome, AD 218–222).

Julia Soemias

8. Denarius, 19.4×18.1 mm, 1.71 gr, axis 5.
BP, bad alloy, thin flan, damaged borders, worn out.
RIC IV/2, p. 47, no. 243 (Rome, AD 212–222).

Julia Maesa

9. Denarius, 19.4×18.1 mm, 2.63 gr, axis 2.
VWP, worn.
RIC IV/2, p. 50, no. 272 (Rome, AD 218–222).

Severus Alexander

10. Denarius, 19.5×18.2 mm, 3.19 gr, axis 1.
VWP, worn, Rv. die somewhat worn out.
RIC IV/2, p. 85, no. 193 (Rome, AD 228–231).
11. Denarius, 17.8×17.5 mm, 2.20 gr, axis 6.
WP, worn.
RIC IV/2, p. 94, no. 302 (Antioch, AD 228–231)
– less probable p. 86, no. 215, Rome (bad alloy – Syrian mint ?). (*Pl. I. I.*)

Gordian III

12. Antoninianus, 20.8×20.1 mm, 4.42 gr, axis 11.
VWP, Obv. die somewhat worn out.
RIC IV/3, p. 14, no. 2 (Rome, AD 238–239).
13. Antoninianus, 24.7×23 mm, 2.59 gr, axis 7.
WP, worn, dies somewhat worn out (especially Rv.), bad alloy, fairly scyphated.
RIC IV/3, p. 22, no. 63 (Rome, AD 240).
14. Antoninianus, 22.3×21.7 mm, 3.99 gr, axis 7.
WP, worn, bad alloy.
RIC IV/3, p. 24, no. 83 (Rome, AD 241–243).
15. Antoninianus, 22.6×20.5 mm, 3.48 gr, axis 6.
VWP, worn.
RIC IV/3, p. 25, no. 92 (Rome, AD 241–243).
16. Antoninianus, 24.5 mm, 3.31 gr, axis 1.
WP, worn, thin flan, Obv. die worn out.
RIC IV/3, p. 30, no. 142 (Rome, AD 243–244).

17. Antoninianus, 22.5×20.8 mm, 3.96 gr, axis 7.
WP, worn, bad alloy.
RIC IV/3, p. 31, no. 148 (Rome, AD 243–244).
18. Antoninianus, 20.9×20.2 mm, 2.96 gr, axis 7.
WP, worn, bad alloy (?)
RIC IV/3, p. 37, no. 210 (Antioch, AD 243–244).

Philippus Arabs

19. Antoninianus, 22.9×22.2 mm, 3.33 gr, axis 11.
WP, worn, thin flan, bad alloy, large red blot on Rv.
RIC IV/3, p. 70, no. 12 (Rome, AD 248).
20. Antoninianus, 22×21 mm, 4.44 gr, axis 6.
WP, worn, fairly worn out, on both sides red irisations.
RIC IV/3, p. 71, no. 28c (Rome, AD 244–247).

Trajan Decius

21. Antoninianus, 23.9×21.8 mm, 2.75 gr, axis 1.
WP, worn, worn out dies, thin flan, bad alloy.
RIC IV/3, p. 121, no. 10b (Rome, AD 249–251).

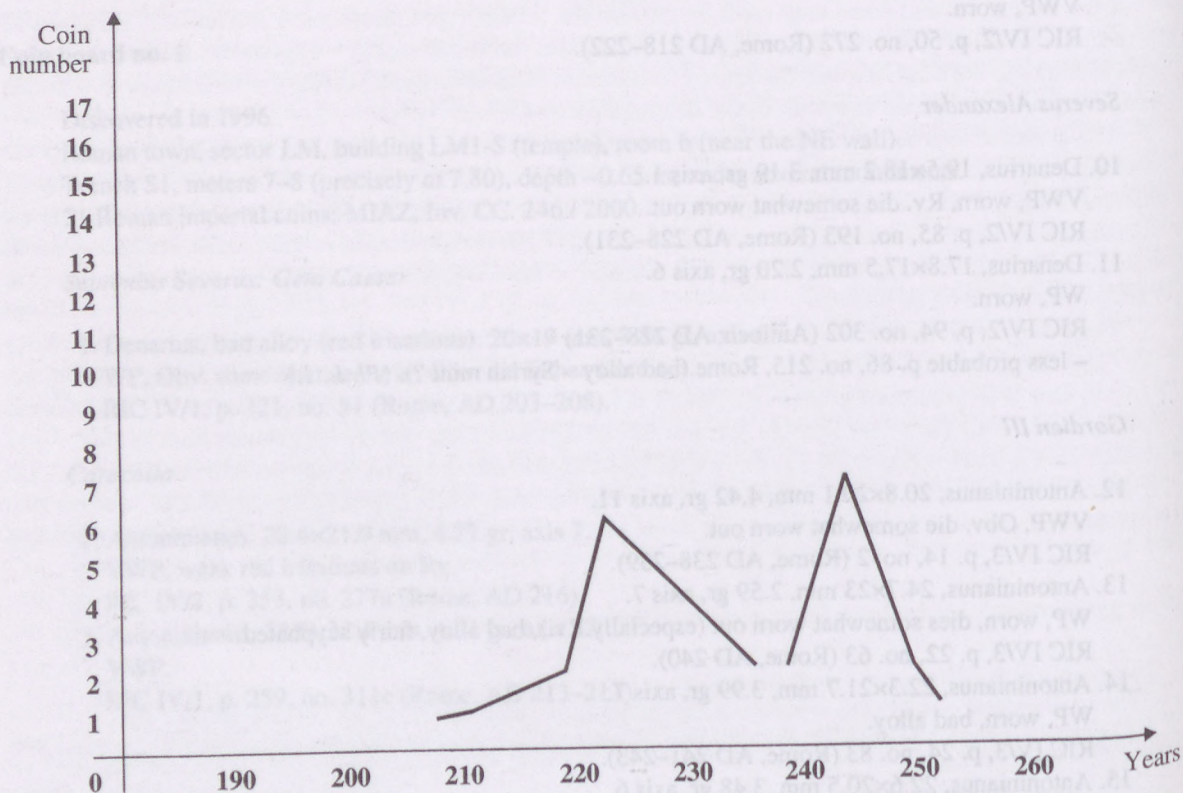

Diagram 1. POROLISSUM – Dolichenum (Hoard no. 1)

Table 1. Coin hoard no. 1

Crt. No.	Issuer	D	Ant	Total
1	Geta Caesar	1		1
2	Caracalla		2	2
3	Elagabalus	4		4
4	Julia Soemias	1		1
5	Julia Maesa	1		1
6	Severus Alexander	2		2
7	Gordian III		7	7
8	Philippus Arabs		2	2
9	Decius		1	1
	TOTAL	9	12	21

Table 2. Coin hoard no. 1

Crt. No.	Emperor	D	Ant	Total	% of total	Years of reign	Coeff. of entries/year
1	Septimius Severus	1		1	4.76	18	0.05
2	Caracalla		2	2	9.52	6	0.33
3	Elagabalus	6		6	28.57	4	1.50
4	Severus Alexander	2		2	9.52	13	0.15
5	Maximinus Thrax	-		-	-	3	-
6	Gordian III		7	7	33.33	6	1.16
7	Philippus Arabs		2	2	9.52	5	0.40
8	Decius		1	1	4.76	2	0.50
	TOTAL	9	12	21			

APPENDIX NO. 2.

Coin hoard no. 2

Discovered 1998.

Roman town, sector LM, building LM1-S (temple), room **b**.

Quadrante 4C, meters 0-2.50, depth -0.81 m, near a pedestal.

41 Roman imperial coins. MIAZ, ISM 14 = inv. CC. 247 / 2000.

Septimius Severus

1. Denarius, 17.4×16.5 mm, 1.36 gr, axis 5.

FP, worn out, worn, bad alloy.

RIC IV/1, p. 155, no. 475 (Rome, AD 196-197).

Julia Domna

2. Denarius, 19.1×18.2 mm, 3.17 gr, axis 6.
VWP (uncirculated).
RIC IV/1, p. 166, no. 546 (Rome, AD 196–211).

Plautilla

3. Denarius, 19.4×18.2 mm, 3.13 gr, axis 7.
VWP, fairly worn, red irisations.
RIC IV/1, p. 270, no. 363b (Rome, AD 202–205).

Caracalla

4. Antoninianus, 23.7×21.8 mm, 4.89 gr, axis 1.
VWP, fairly worn.
RIC IV/1, p. 249, no. 260b (Rome, AD 215).
5. Antoninianus, 23.1×22 mm, 4.88 gr, axis 1.
VWP (almost uncirculated), red irisation on Rv.
RIC IV/1, p. 250, no. 264b (Rome, AD 215).

Severus Alexander

6. Denarius, 19×18.2 mm, 2.87 gr, axis 5.
VWP, margin a little worn out on Rv.
RIC IV/2, p. 84, no. 178 (Rome, AD 222–228).

Gordian III

7. Antoninianus, 24.2×20.7 mm, 5.59 gr, axis 6.
VWP, worn.
RIC IV/3, p. 16, no. 3 (Rome, AD 238–239).
8. Antoninianus, 23.4×21.7 mm, 4.43 gr, axis 12.
VWP, circulated, plated (?)
RIC IV/3, p. 35, no. 200 (Rome, AD 238–239).
9. Antoninianus, 24.9×22.3 mm, 3.25 gr, axis 7.
VWP, circulated.
RIC IV/3, p. 19, no. 35 (Rome, AD 240).
10. Antoninianus, 24.9×21 mm, 4.75 gr, axis 7.
VWP, circulated.
RIC IV/3, p. 21, no. 51 (Rome, AD 240).
11. Antoninianus, 21.4 mm, 4.05 gr, axis 7.
VWP, circulated.
RIC IV/3, p. 23, no. 67 (Rome, AD 240).
12. Antoninianus, 26.2×21.4 mm, 4.69 gr, axis 1.
VWP, circulated.
RIC IV/3, p. 24, no. 83 (Rome, AD 241–243).
13. Antoninianus, 23.3×21.3 mm, 4.37 gr, axis 6.
VWP, circulated, Obv. fairly worn out.
RIC IV/3, p. 25, no. 92 (Rome, AD 241–243).

14. Antoninianus, 23×21.3 mm, 4.09 gr, axis 12.
VWP, fairly circulated.
RIC IV/3, p. 25, no. 93 (Rome, AD 241–243).
15. Antoninianus, 22.2×21.3 mm, 3.68 gr, axis 6.
WP, worn, bad alloy, little red irisations.
RIC IV/3, p. 25, no. 95 (Rome, AD 241–243).
16. Antoninianus, 23×22.3 mm, 4.83 gr, axis 6.
VWP, worn, weak red irisations in the worn out spots.
RIC IV/3, p. 25, no. 95 (Rome, AD 241–243).
17. Antoninianus, 22.4×21.6 mm, 4.64 gr, axis 7.
VWP, worn.
RIC IV/3, p. 25, no. 95 (Rome, AD 241–243).
18. Antoninianus, 22.8×22.1 mm, 3.68 gr, axis 7.
VWP.
RIC IV/3, p. 31, no. 150 (Rome, AD 243–244).
19. Antoninianus, 22×20.1 mm, 2.95 gr, axis 6.
VWP, plated (the silver foil damaged).
Cf. RIC IV/3, p. 31, no. 151–153 (Rome, AD 243–244)
– variant Rv.: SECVRITAS PP (not recorded in RIC). (*Pl. I. 2.*)
20. Antoninianus, 22.6×21.1 mm, 3.14 gr, axis 6.
WP, worn, the border broken in several spots, Rv. die worn out, plated.
RIC IV/3, p. 31, no. 153 (Rome, AD 243–244).
21. Antoninianus, 22.2×20.9 mm, 3.94 gr, axis 6.
WP, worn, Rv. die obviously worn out, red irisations on the Rv. in the worn out spots.
RIC IV/3, p. 37, no. 213 (Antioch, AD 242–244).
22. Antoninianus, 21×20.8 mm, 4.00 gr, axis 6.
WP, worn, Obv. acentric, Rv. worn out, plated (the silver foil damaged).
RIC IV/3, p. 37, no. 216 (Antioch, AD 242–243).

Philippus Arabs

23. Antoninianus, 23.1×21.7 mm, 3.16 gr, axis 6.
VWP.
RIC IV/3, p. 68, no. 3 (Rome, AD 246).
24. Antoninianus, 21.4×20.6 mm, 3.34 gr, axis 7.
VWP, Rv. a little worn out.
RIC IV/3, p. 68, no. 3 (Rome, AD 246).
25. Antoninianus, 21×20.3 mm, 4.16 gr, axis 11.
VWP.
RIC IV/3, p. 69, no. 4 (Rome, AD 247).
26. Antoninianus, 23×21.2 mm, 3.54 gr, axis 1.
VWP, plated (?)
RIC IV/3, p. 69, no. 4 (Rome, AD 247).
27. Antoninianus, 23.7×21.6 mm, 3.40 gr, axis 6.
VWP, worn, bad alloy (?)
RIC IV/3, p. 70, no. 12 (Rome, AD 248).
28. Antoninianus, 21.1×19 mm, 3.57 gr, axis 7.
WP, worn, border damaged, smaller flan, plated (the silver foil damaged).
RIC IV/3, p. 70, no. 21 (Rome, AD 248).
29. Antoninianus, 21.6×20.4 mm, 3.29 gr, axis 11.
DM, partially destroyed, plated (the silver foil is missing ≈ 35 %).
RIC IV/3, p. 71, no. 28c (Rome, AD 244–247).

30. Antoninianus, 23.9×22.3 mm, 4.48 gr, axis 7.
WVP, worn, fairly acentric, Rv. die worn out, small weak red irisations.
RIC IV/3, p. 71, no. 28c (Rome, AD 244–247).
31. Antoninianus, 22.4×21.5 mm, 3.98 gr, axis 12.
FP, partially deteriorated, plated (the silver foil mostly destroyed).
RIC IV/3, p. 71, no. 28c (Rome, AD 244–247).
32. Antoninianus, 22.5×22 mm, 3.36 gr, axis 6.
WVP.
RIC IV/3, p. 72, no. 31 (Rome, AD 244–247).
33. Antoninianus, 24.7×21.6 mm, 4.64 gr, axis 6.
WVP, Rv. die somewhat worn out.
RIC IV/3, p. 72, no. 35b (Rome, AD 244–247).
34. Antoninianus, 22.1×18.7 mm, 3.22 gr, axis 5.
WP, worn, weak red irisations.
RIC IV/3, p. 73, no. 41 (Rome, AD 244–247).
35. Antoninianus, 23.7×22.3 mm, 3.72 gr, axis 1.
WVP, Rv. partially worn out (spoilt die ?).
RIC IV/3, p. 74, no. 53 (Rome, AD 244–247).
36. Antoninianus, 22.3×20.7 mm, 4.08 gr, axis 12.
WVP, small red irisations (on the edge).
RIC IV/3, p. 75, no. 65 (Rome, AD 247–249).

Marcia Otacilia Severa

37. Antoninianus, 22×21.1 mm, 3.45 gr, axis 1.
WVP.
RIC IV/3, p. 83, no. 125c (Rome, AD 246–248).
38. Antoninianus, 22.3×21.3 mm, 4.27 gr, axis 1.
WVP.
RIC IV/3, p. 83, no. 126 (Rome, AD 246–248).
39. Antoninianus, 21.9×21.4 mm, 3.95 gr, axis 6.
WVP.
RIC IV/3, p. 84, no. 129 (Rome, AD 248–249).

Hostilianus Caesar

40. Antoninianus, 23×21.4 mm, 3.31 gr, axis 6.
WVP, worn, fairly damaged on Rv.
RIC IV/3, p. 144, no. 177b (Rome, AD 251).

Volusianus Caesar

41. Antoninianus, 22.9×20 mm, 3.54 gr, axis 6.
WVP, somewhat acentric, small worn out signs on Obv. die. (*Pl. I. 3.*)
RIC IV/3, p. 181, no. 206 (Mediolanum, AD 251–253)
– it looks like a Viminacium issue, AD 253 (cf. J.-P. CALLU: *La politique monétaire des empereurs romains de 238 à 311*. Paris, 1969. pp. 202–203, fig. 77/3).

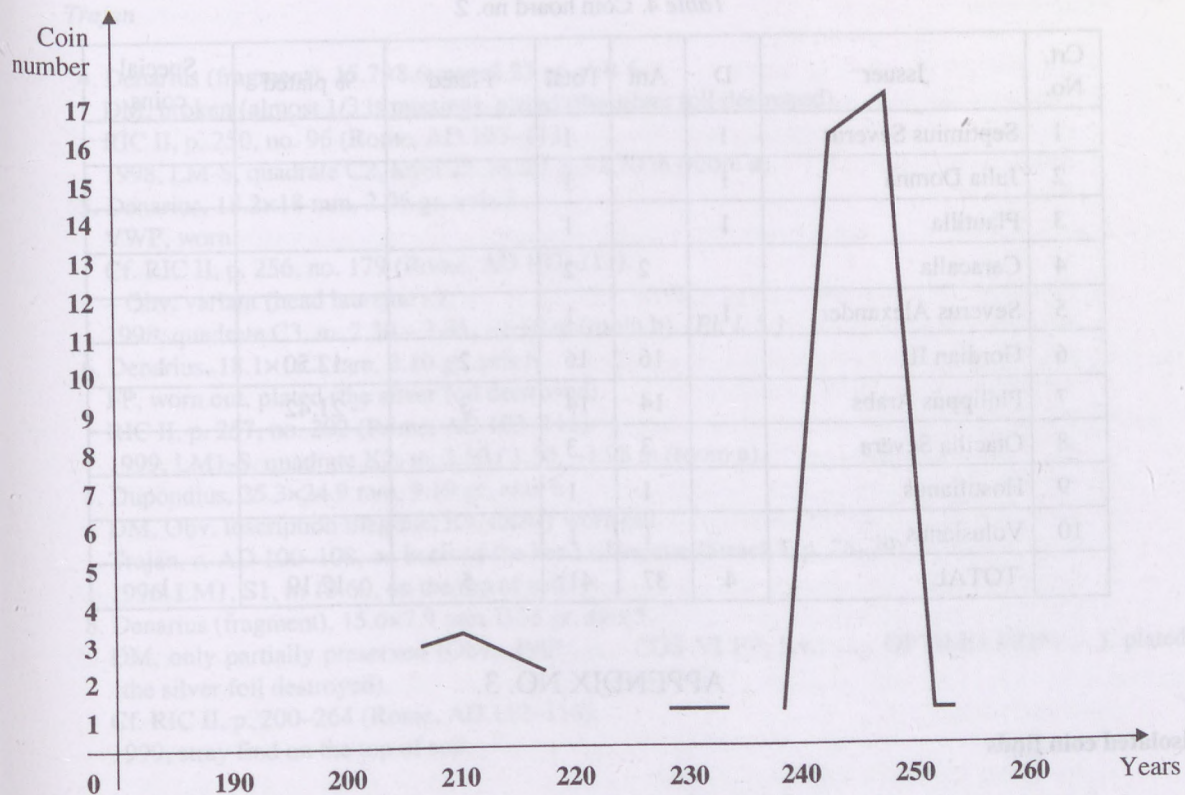

Diagram 2. POROLISSUM – Dolichenum (Hoard no. 2)

Table 3. Coin hoard no. 2

Crt. No.	Emperor	D	Ant	Total	% of total	Years of reign	Coeff. of entries/year
1	Septimius Severus	3		3	7.31	18	0.16
2	Caracalla		2	2	4.87	6	0.33
3	Macrinus	-	-	-	-	1	-
4	Elagabalus	-	-	-	-	4	-
5	Severus Alexander	1		1	2.43	13	0.07
6	Maximinus Thrax	-	-	-	-	3	-
7	Gordian III		16	16	39.02	6	2.66
8	Philippus Arabs		17	17	41.46	5	3.40
9	Decius		1	1	2.43	2	0.50
10	Trebonianus Gallus		1	1	2.43	2	0.50
	TOTAL	4	37	41			

Table 4. Coin hoard no. 2

Crt. No.	Issuer	D	Ant	Total	Plated	% plated	Special coins
1	Septimius Severus	1		1			
2	Julia Domna	1		1			
3	Plautilla	1		1			
4	Caracalla		2	2			
5	Severus Alexander	1		1			
6	Gordian III		16	16	2	12.50	1
7	Philippus Arabs		14	14	3	21.42	
8	Otacia Severa		3	3			
9	Hostilianus		1	1			
10	Volusianus		1	1			
	TOTAL	4	37	41	5	12.19	1

APPENDIX NO. 3.

Isolated coin finds

In the temple and its close neighborhood.

During several archaeological campaigns:

- 1996, LM1 and S3, 25 coins (MIAZ, Inv. CC. 248-258 / 2000)
- 1998, 19 coins (MIAZ, IS M 6 = Inv. 259-277 / 2000)
- 1999, 11 coins (MIAZ, Inv. CC. 278-285 / 2000)

Roman Empire

Domitianus Caesar

1. Aureus, 20×18.6 mm, 7.05 gr, axis 6.
WP, worn, fairly worn out.
RIC II, p. 42, no. 237 (Rome, AD 76).
1999, LM1/S, K1, m. 3 / 3.50, -2.50 m (room a). (Pl. I. 4.)
2. Denarius, 20.4×18.8 mm, 2.31 gr, axis 6.
FP, worn out especially on the Rv. center, worn, plated (the billon foil damaged).
RIC II, p. 43, no. 246 (Rome, AD 79).
1999, LM1/S, K1, m. 6 / 7, -0.80 m (room b).

Domitianus

3. Denarius, 18.1×17.4 mm, 3.1 gr, axis 7.
BP, worn out, presents chemical depositions, Rv. center damaged, inscription partially illegible, plated (the silver foil mostly destroyed).
RIC II, p. 171, no. 150 (Rome, AD 90).
1999, LM1, S3, m. 17, -1.65 m.

Trajan

4. Denarius (fragment), 15.7×8.6 mm, 2.23 gr, axis 6.
DM, broken (almost 1/3 is missing), plated (the silver foil destroyed).
RIC II, p. 250, no. 96 (Rome, AD 103–111).
1998, LM-S, quadrate C2, level 22, m. 2 / 3, -2.70 m (room a).
5. Denarius, 18.2×18 mm, 2.96 gr, axis 7.
VWP, worn.
Cf. RIC II, p. 256, no. 179 (Rome, AD 103–111).
– Obv. variant (head laureate r.).
1998, quadrate C3, m. 2.30 – 3.85, -1.50 m (room b). (*Pl. I. 5.*)
6. Denarius, 18.1×16.7 mm, 2.10 gr, axis 6.
FP, worn out, plated (the silver foil destroyed).
RIC II, p. 257, no. 202 (Rome, AD 103–111).
1999, LM1-S, quadrate K2, m. 2.50 / 1.50, -1.98 m (room a).
7. Dupondius, 25.3×24.9 mm, 9.19 gr, axis ?
DM, Obv. inscription illegible, Rv. totally worn out.
Trajan, c. AD 100–108, on basis of the head silhouette (Strack I, p. 26, 29).
1996, LM1, S1, m. 13.60, on the top of soil.
8. Denarius (fragment), 15.6×7.9 mm, 0.58 gr, axis 5.
DM, only partially preserved (Obv.: IMP COS VI PP; Rv.: OPTIMO PRIN), plated (the silver foil destroyed).
Cf. RIC II, p. 200–264 (Rome, AD 112–114).
1999, stray find on the top of soil.

Hadrian

9. Denarius, 17.5×14.7 mm, 1.64 gr, axis 6.
BP, damaged, worn out, a big part missing, green *patina*, plated (the silver foil destroyed).
RIC II, p. 371, no. 266 (Rome, AD 134–138).
1999, stray find on the top of soil.
10. As, 22.9×22.5 mm, 3.75 gr, axis 5.
BP, very thin and worn out flan, green uniform *patina* (?); ancient attempts to perforate (penetrate punch).
RIC II, p. 247, no. 669 (Rome, AD 125–128).
1999, LM1-S, quadrate K2, Ursoies.
11. As, 24.6×23.9 mm, 10.67 gr, axis 6.
DM, very worn out, yellow bronze (orichalcum !).
RIC II, p. 433, no. 818 (Rome, AD 134–138).
1998, LM-S, quadrate C1, level 11, m. 1.80 / 0.70, -0.90 m (room a).
12. As, 27.6×25.9 mm, 12.98 gr, axis 6.
DM, very worn out, the inscription illegible.
Hadrian, AD 120–130 (?), on the basis of the silhouette (Strack II, p. 14, 38).
1996, LM1, S2, m. 7.75, -2.28 m.

Diva Matidia

13. Denarius, 17.8×16.4 mm, 2.01 gr, axis 6.
DM, very worn out, inscription illegible, plated (the silver foil destroyed).
RIC II, p. 391, no. 427 ? (Rome, AD 119).
1999, LM1-S, quadrate K1, m. 11–12, -0.70 m.

Aelius Caesar

14. As, 25×23.7 mm, 9.11 gr, axis 6.
DM, worn out, inscription illegible, ancient attempts to perforation.
RIC II, p. 482, no. 1067 (Rome, AD 137).
1998, LM-S, quadrate C2, m. 2.40 / 0.90, -0.15 m (room a). (*Pl. I. 6.*)

Antoninus Pius

15. Denarius, 17.6×16.6 mm, 3.05 gr, axis 5.
WP, worn, small deteriorations, red irisations on both sides.
RIC III, p. 26, no. 9 (Rome, towards end of AD 138).
1996, LM1, S3, m. 15.70, -1.62 m.
16. Denarius (fragment), 18.3×12.2 mm, 1.56 gr, axis 4.
WP, worn out in the center, broken (almost ½ is missing), plated (the silver foil destroyed).
RIC III, p. 53, no. 224 (Rome, AD 152–153).
1996, LM1, S1, m. 16.80, -0.85 m (room b).
17. Dupondius, 23.2×21.8 mm, 8.25 gr, axis 11.
DM, worn out, inscription illegible, small piece in reddish bronze.
RIC III, p. 144, no. 951 (Rome, AD 155–156).
1996, LM1, S1, m. 12.50, -0.70 m.

Aurelius Caesar

18. Denarius, 18.5×16.8 mm, 2.55 gr, axis 1.
FP, worn, corroded in several spots, plated (the silver foil partially destroyed, billon core ?).
RIC III, p. 83, no. 446 (Rome, AD 148–149).
1999, LM1, quadrate K2, in the trash ground.
19. Denarius, 17.8×17.6 mm, 1.29 gr, axis 6.
DM, strongly worn out, broken borders, inscription illegible; burnt ?
RIC III, p. 86, no. 461? (Rome, AD 153–154).
1996, LM1, S2, m. 2.50, -0.20 m.

Diva Faustina I

20. Dupondius, 23.2×22.1 mm, 9.08 gr, axis 7.
BP, worn out, corroded.
RIC III, p. 167, no. 1171 (Rome, post AD 141).
1996, LM1, S3, m. 11.6, -1.52 m.
21. As, 29.3×26.7 mm, 9.12 gr, axis 6.
FP, worn, three later perforations, all ancient.
RIC III, p. 167, no. 1172 (Rome, post AD 141).
1996, LM1, m. 8–12, in the trash ground. (*Pl. I. 7.*)

Faustina II

22. Denarius, 18.6×17.6 mm, 3.15 gr, axis 5.
VWP, worn.
RIC III, p. 95, no. 515a (Rome, AD 145–161).
1998, LM-S, quadrate C1, level 15, m. 0.50 / 4, -1.40 m (room a).

Marcus Aurelius

23. Denarius, 17.8×16.9 mm, 3.36 gr, axis 5.
WP, worn, Rv. die somewhat worn out.
RIC III, p. 222, no. 122a (Rome, AD December 164 – August 165).
1996, LM1, S1, m. 7.80, -0.80 m (room b).
24. Denarius, 17.6×15.8 mm, 2.64 gr, axis 8.
FP, worn, partially damaged, plated (the silver foil partially destroyed).
Not recorded in RIC.
Obv. (A)NTONINVS (AVG TR P X)XIII. Head laureate r.
Cf. RIC III, p. 229–230, no. 211–212 (Rome, AD December 169 – December 170).
Rv. (.....)CAD TR P VI COS III Winged Victory walking r., holding laurel wreath in r. hand,
in l. hand palm branch.
See the inscription of Lucius Verus (RIC III, p. 260, no. 547; Rome, AD December 166 –
December 167).
Neglected design and engraving; possible ancient forgery.
1998, LM-S, quadrate C2, m. 2.20 / 0.45, -0.90 m, level 7 (room a). (Pl. I. 8.)

Faustina II

25. Dupondius (↑?), 25×23.8 mm, 12.65 gr, axis 11.
BP, worn out, corroded, inscription illegible; thick flan, reddish bronze with yellowish irisations
(orichalcum ?).
RIC III, p. 345, no. 1647 (Rome, AD 161–176).
1996, LM1, S3, m. 16.34, -1.14 m.

Commodus

26. Denarius, 16.7×16.4 mm, 2.28 gr, axis 11.
WP, worn, small flan, border partially lost.
RIC III, p. 386, no. 188 (Rome, AD 189).
1996, LM1, S4, m. 5.85, -0.80 m.

Septimius Severus

27. Denarius, 17.7×17.5 mm, 2.70 gr, axis 5.
VWP, worn, small blot on Obv. (plated ?).
RIC IV/1, p. 141, no. 373 (Emesa, AD 194–195).
1998, LM-S, quadrate C1, level 14, m. 0.90 / 2.10, -1.30 m (room a).
28. Denarius, 17.7×15.6 mm, 3.30 gr, axis 6.
FP, small flan, little damages.
RIC IV/1, p. 100, no. 79 (Rome, AD 196–197).
1996, LM1, S1, m. 6.70, -0.80 m (room b).
29. Denarius, 18.2×16.7 mm, 2.46 gr, axis 11.
WP, worn, impressions somewhat descentred, bad alloy.
RIC IV/1, p. 102, no. 96a (Rome, AD 196–197).
1998, LM1-S, quadrate C1, level 10, m. 1.90 / 1.80, -0.75 m (room a).
30. Denarius, 17.2×17 mm, 3.42 gr, axis 7.
FP, worn, small damages, bad alloy.
RIC IV/1, p. 103, no. 107 (Rome, AD 197–198).
1996, LM1, S3, m. 14.20, -1.36 m.

31. Denarius, 17×13.7 mm, 1.61 gr, axis 8.
DM, very corroded, Obv. destroyed, some fragments broken; plated (or billon ?).
RIC IV/1, p. 104, no. 113 (Rome, AD 197–198).
1998, LM-S, quadrate C1, level 8, m. 2 / 0.80, –0.65 m (room a).
Previously wrongly published as issue of Trebonianus Gallus, on the basis of the Rv. only (see the paper, footnote 15).
32. Denarius, 18.6×15.8 mm, 1.93 gr, axis 5.
DM, broken (almost ¼ is missing), corroded, Obv. chemically damaged; plated (the silver foil partially destroyed).
Cf. RIC IV/1, p. 116, no. 193 (Rome, AD 204) – but *aureus* (!)
1996, LM1, S3, m. 10.84, –1.10 m. (*Pl. I. 9.*)
33. Denarius, 18.8×18.3 mm, 1.99 gr, axis 1.
DM, corroded, a fragment is missing; plated (the silver foil is missing); burnt ?
RIC IV/1, p. 117, no. 197 (Rome, AD 205).
1998, LM-S, quadrate I, *passim*.
34. Denarius, 22.3×18.2 mm, 2.47 gr, axis 6.
DM, broken in two parts (1/2 fairly preserved, ¼ strongly damaged, ¼ missing), corroded, plated.
RIC IV/1, p. 118, no. 211 (Rome, AD 207).
1996, LM1, S1, m. 15.10, –1.20 m (room b).
35. Denarius, 17.8×14.6 mm, 1.33 gr, axis 5.
DM, a fragment missing, worn out, burnt, plated (the silver foil is missing).
RIC IV/1, p. 124, no. 264a (Rome, AD 202–210).
1998, LM-S, quadrate C2, level 11, m. 2.60 / 3, –1.30 m (room a).
36. Denarius, 19.6×18.3 mm, 3.59 gr, axis 11.
BP, damaged, worn out, burnt, plated (the silver foil is missing).
Hybrid: Obv. SEVELVS (sic !) PIVS AVG. Bust laureate r., but not Septimius Severus (!); border of dots.
Cf. RIC IV/1, p. 114–132 (Rome, AD 202–210) – the inscription.
Rv. PAX A(VG). Pax stg. r., holding branch and *cornucopia*; border of dots.
Cf. RIC III, p. 35, no. 78 (Rome, AD 140–143) and V/1, p. 217, no. 82 (Rome, AD 268–269).
Possible ancient forgery; middle of the 3rd century AD (?).
1996, LM1, S3, m. 10.45, –1.10 m. (*Pl. I. 10.*)

Julia Domna

37. Denarius, 17.7×17.5 mm, 2.39 gr, axis 1.
WP, worn, partially covered with ferrous oxides.
RIC IV/1, p. 170, no. 576 (Rome, AD 196–211).
1999, LM1-S, quadrate K1, m. 1/3, –1.00 m (room a).
38. Denarius, 19×16.3 mm, 2.72 gr, axis 12.
DM, corroded, a fragment is missing, inscription almost illegible; plated (the silver foil mostly destroyed).
RIC IV/1, p. 176, no. 630–631 (Emesa and Laodicea ad Mare, AD 193–196).
1996, LM1, S3, m. 16.55, –1.27 m.
39. Denarius, 16.3×15.9 mm, 1.95 gr, axis 12.
FP, worn, damaged; thin and acentric flan; bad writing and drawing.
Hybrid: Obv. IVLIA DO-MNA Bust r.
Cf. RIC IV/1, p. 165 (Rome, AD 193–196), 174 (Alexandria, AD 193–194 ?), 175–177 (Emesa and Laodicea ad Mare, AD 193–196).
Rv. SELICITAS (sic !) – (TEM)POR (belonging to Geta Caesar)
Cf. RIC IV/1, p. 314, no. 2 (Rome, AD 198–200); p. 328, no. 95 (Laodicea ad Mare, AD 198–200); p. 329, no. 102A (*ibidem*, AD 203).
Ancient forgery (?).
1996, LM1, S4, m. 5.40, –1.60 m. (*Pl. I. 11.*)

40. Denarius, 16×15.4 mm, 2.30 gr, axis 7.

BP, worn, small damages; plated (the silver and billon foil partially destroyed).

RIC IV/1, p. 178, no. 641 (Laodicea ad Mare, AD 196–202).

- more probable as RIC IV/1, p. 168, no. 561 (Rome, AD 196–211); the piece looks like an Eastern issue.

1996, LM1, S3, m. 16.20, –1.20 m. (*Pl. I. 12.*)

Caracalla Caesar

41. Denarius, 17.3×15.7 mm, 2.78 gr, axis 12.

BP, worn out, circulated, small flan, a red irisation on the Rv.

RIC IV/1, p. 212, no. 2 (Rome, AD 196).

1998, LM1-S, quadrate C4, m. 0.10 / 0.70, –1.56 m (room **b**).

42. Denarius, 18.1×16.2 mm, 2.25 gr, axis 7.

FP, worn, plated (billon core, silver foil partially destroyed).

RIC IV/1, p. 213, no. 9 (Rome, AD 196–198 ?).

1996, LM1, S3, m. 10.50, –0.30 m (first layer of excavation).

Caracalla

43. Denarius, 20.1×19 mm, 2.64 gr, axis 6.

FP, corroded, broken, plated ? (the external layer seems to be made of billon).

RIC IV/1, p. 231, no. 124 (Rome, AD 201–206).

1998, LM1-S, quadrate C1, m. 2 / 4.90, –0.25 m (room **a**).

Geta Caesar

44. Denarius, 17.7×17.5 mm, 2.66 gr, axis 6.

FP, worn out, corroded, Obv. damaged; plated (the silver foil partially destroyed).

RIC IV/1, p. 315, no. 9a (Rome, AD 200–202).

1998, LM-S, quadrate C2, m. 2.30 / 0.40, –0.35 m (room **a**).

45. Denarius, 18.9×18.2 mm, 2.85 gr, axis 12.

VWP, worn, Rv. die worn out.

RIC IV/1, p. 316, no. 18 (Rome, AD 200–202).

1998, LM1-S, quadrate C1 (in the trash ground).

Caracalla

46. Denarius, 18.1×17.9 mm, 2.28 gr, axis 1.

FP, corroded, damaged borders.

RIC IV/1, p. 243, no. 213 (Rome, AD 210–213).

1996, LM1, S1, m. 6.30, –0.85 m (room **b**).

47. Antoninianus, 23.6×22.6 mm, 4.49 gr, axis 1.

WP, little worn out, worn out die.

RIC IV/1, p. 252, no. 273d (Rome, AD 216).

1996, LM1, S1, m. 7.30, –0.89 m (room **b**).

Severus Alexander

48. Denarius, 18.4×16.7 mm, 2.36 gr, axis 7.

BP; Obv. partially destroyed, strongly corroded; Rv. worn, acentric; plated (upper foil of billon ?).

Cf. RIC IV/2, p. 93, no. 298 (Antioch, AD 218–231).

- variant Rv.: the star in field is located right downside (!)

1996, LM1, S3, m. 16.20, –0.94 m. (*Pl. I. 13.*)

Julia Mamaea

49. Denarius, 20.6×19.5 mm, 2.44 gr, axis 11.
FP, worn, corroded, a fragment is missing, bad alloy.
RIC IV/2, p. 99, no. 360 (Rome, AD 222–235).
1999, LM1 – S, quadrate K2, m. 4/3, –1.70 m (room a).

Unidentified

50. Denarius, 18.3×18.2 mm, 1.50 gr, axis ?
DM, totally corroded, broken borders; billon. Two ancient perforations and a trace of another attempt.
Illegible (Obv.:(P)M TR POT and the head silhouette).
1998, LM-S, quadrate 1, level 10, m. 2.60 / 1.20, –0.75 m.
51. Fragmentary denarius, 10.3×8.8 mm, 0.23 gr, axis ? (Pl. I. 14.)
DM, illegible, plated (?)
1998, quadrate 3, level 10, m. 4.30 / 3.50, –1.50 m.
52. Fragmentary denarius, 9.3×7.6 mm, 0.62 gr, axis 11.
DM, corroded, illegible (Obv.: Lower part of the emperor bust; Rv.: the border with exergue); plated
(the silver foil is missing).
1998, LM-S, quadrate 2, m. 1 / 0.70, –0.40 m.
53. As, 26.5×26.1 mm, 9.05 gr, axis ?
DM, corroded, completely illegible; reddish bronze.
1998, LM-S, quadrate 2, level 8, m. 1 / 1, –1.00 m.

Provincia Dacia

Philippus Arabs

54. Sestertius, 27.7×26.2 mm, 13.65 gr, axis 7.
BP, corroded, small damages.
Pick 7; Martin 2.57.1 (Sarmizegetusa, AD 247–248).
1996, LM1, S1, m. 13.40, –0.00 – 0.60 m (room b).

Unknown Authority

55. Fragmentary coin, 20.4×7.5 mm, 1.47 gr, axis ?
DM, completely corroded, broken (some ½ is missing); yellowish bronze; some small dots on the
surface (cast piece ?).
Illegible; it doesn't look like a Roman one (re-used "colonial" issue ?).
1999, LM1-S, quadrate K2, in the trash ground from 1998 excavation.

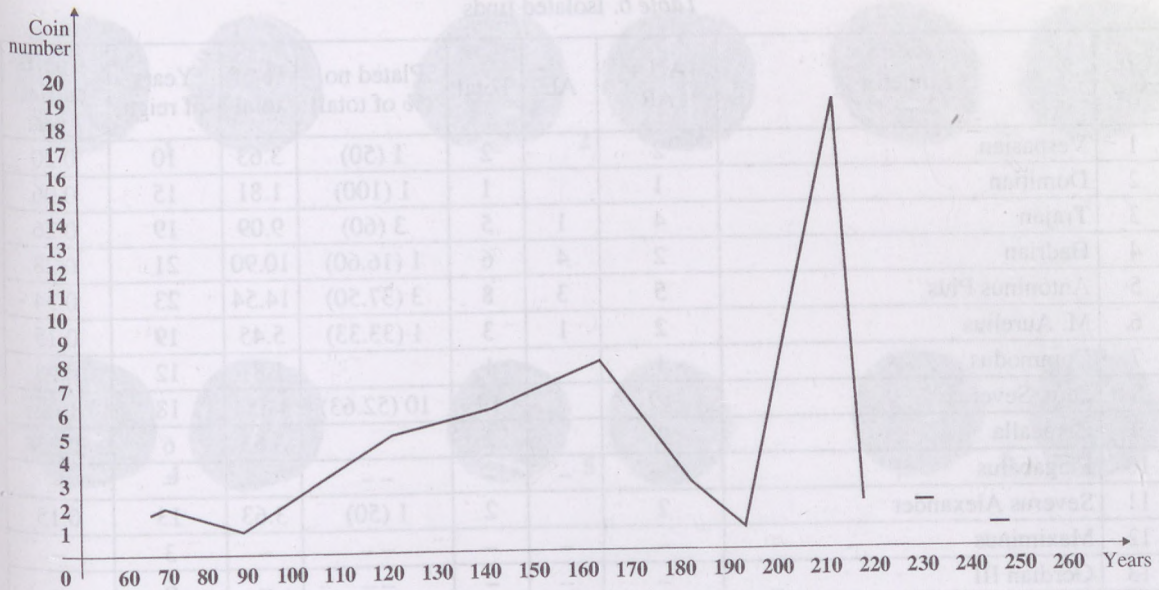

Diagram 3. POROLISSUM – Dolichenum (Isolated finds)

Table 5. Isolated finds

Crt. No.	Issuer	AU	D	Ant	HS	Dp	As	Others
1	Domitian Caesar	1	1					
2	Domitian		1					
3	Trajan		4			1		
4	Hadrian		1				3	
5	Matidia		1					
6	Aelius Caesar						1	
7	Antoninus Pius		2			1		
8	Aurelius Caesar		2					
9	Diva Faustina I					1	1	
10	Faustina II (under A. Pius)		1					
11	M. Aurelius		2					
12	Faustina II (under M. Aurelius)					1		
13	Commodus		1					
14	Septimius Severus		10					
15	Julia Domna		4					
16	Caracalla Caesar		2					
17	Caracalla (under S. Severus)		1					
18	Geta Caesar		2					
19	Caracalla		1	1				
20	Severus Alexander		1					
21	Julia Mamaea		1					
22	Philippus Arabs							1
23	Unidentified		3				1	1
	TOTAL	1	41	1		4	6	2

Table 6. Isolated finds

Crt. No.	Emperor	AU + AR	AE	Total	Plated no. (% of total)	% of total	Years of reign	Coeff. entries / year
1	Vespasian	2		2	1 (50)	3.63	10	0.20
2	Domitian	1		1	1 (100)	1.81	15	0.06
3	Trajan	4	1	5	3 (60)	9.09	19	0.26
4	Hadrian	2	4	6	1 (16.60)	10.90	21	0.28
5	Antoninus Pius	5	3	8	3 (37.50)	14.54	23	0.34
6	M. Aurelius	2	1	3	1 (33.33)	5.45	19	0.15
7	Commodus	1		1		1.81	12	0.08
8	Sept. Severus	19		19	10 (52.63)	34.54	18	1.05
9	Caracalla	2		2		3.63	6	0.33
10	Elagabalus	-	-	-	--	-	-	-
11	Severus Alexander	2		2	1 (50)	3.63	13	0.15
12	Maximinus	-	-	-	--	-	3	-
13	Gordian III	-	-	-	--	-	6	-
14	Philippus Arabs		1	1		0.18	5	0.20
15	Unidentified	3	2	5	1 (20)	9.09		
	TOTAL	43	12	55	22 (51.16)			

Abbreviations

- Pick - Pick, B.: *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*. Ed.: Imhoof-Blumer, Bd. 1: *Dacien und Moesien*. Berlin, 1899.
- Strack - Strack, L. P.: *Untersuchungen zur römischen Reichsprägung des 2. Jahrhunderts*. Stuttgart, I (1931) - III (1939).

Key to plate: Coin finds in the *Dolichenum* from Porolissum (1x1).

- Plate I / 1 = Hoard 1, no. 11
- Plate I / 2 = Hoard 2, no. 19
- Plate I / 3 = Hoard 2, no. 41
- Plate I / 4 = Isolated finds, no. 1
- Plate I / 5 = Isolated finds, no. 5
- Plate I / 6 = Isolated finds, no. 14
- Plate I / 7 = Isolated finds, no. 21
- Plate I / 8 = Isolated finds, no. 24
- Plate I / 9 = Isolated finds, no. 32
- Plate I / 10 = Isolated finds, no. 36
- Plate I / 11 = Isolated finds, no. 39
- Plate I / 12 = Isolated finds, no. 40
- Plate I / 13 = Isolated finds, no. 48
- Plate I / 14 = Isolated finds, no. 50

1

2

3

4

5

6

7

8

9

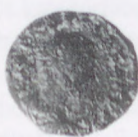
10

11

12

13

14

NICOLAE GUDEA–RADU ARDEVAN

A *Dolichenum* éremleletei Porolissumban

A porolissumi nagy erődítéstől¹ északkeletre elterülő civil dákó-római településen az 1996-os évvel kezdődően régészeti kutatások folytak, ahol feltárták Jupiter Dolichenus egyik templomát. Az épület egyszerű terv alapján készült, amely nagyon hasonlít egy szokványos ház alaprajzához. Az epigráfiai és régészeti információk alapján *Dolichenum*ként azonosították. A begyűjtött régészeti anyag nagyon gazdag, a komplexum leírását egészében, monográfia formájában is megjelentették.² Az említett templomot régebbi faépületek maradványai emelték, amelyek a helyiséget körülvevő régi, betemetett védelmi sáncra épültek. A templom más templomok közelében állt.³ Az épület viszonylag későn keletkezett, a 3. század negyedik évtizedében. Az istennek szentelt épület mellett egy másik is állt, melyet egy felirat *tabernaként* említ.⁴ Ez egy rituális étkezésekre is használt közös helyiség volt. Az egész együttes valószínűleg a 253–255-ös években pusztult el, amikor – miután a perzsák elfoglalták a szíriai Doliche városát és kifosztották az istennek szentelt központi templomot – a hívők tömegesen hagyták el hitüket, és az egész császárság területén kirabolták a templomokat.⁵ A templom helyét gyakorlatilag a római uralom nagy része alatt egy polgári település foglalta el, és maga a templom csak 241/244–255/256 között létezett.

Ezt a helyzetet a területről származó éremleletek is tükrözik. A templom területéről és a szomszédos térségből 55 szórványérmet gyűjtöttek össze. Ezekhez hozzáadódik még két kisméretű éremkincs, melyeket a templom belsejében találtak, és csak római ezüstpénzeket tartalmaztak. Mindkettőt a templom pusztulását jelző égett réteg alatt találták meg. Felfedezésük helyszínei és körülményei azt mutatják, hogy ezeket nem véletlenül vesztették el, hanem szándékosan rejtették oda – nyilván templomi áldozatnak szánták. Következésképpen mondhatjuk, hogy mind a két kincs a templom vagyonához tartozott, és egyszerre „veszték el” vagyis a templom leégésekor.⁶

Elsőként a két kincsleletet fogjuk bemutatni.

Az elsőt 1996-ban fedezték fel a templom északkeleti fala mentén néhány leomlott köemlék alatt. 21 daraból áll (1. sz. melléklet), vagyis 9 denárból és 12 antoninianusból.⁷ Minden darab jó minőségű, egy sem ezüstözött. Kronológiájuk eléggé szoros (1. táblázat). Bár a legrégebbi pénzérme Geta caesar korából való, véleményünk szerint a kincs felhalmozódásának kezdete csak Elagabalus idejére tehető, amikor a pénzforgalom hirtelen megháromszorozódott. Ezután a folyamat megszakítás nélkül folytatódik (az egyetlen hiányzó császár Maximinus Thrax). Alexander Severus alatt némileg lelassul a felhalmozódás, hogy aztán III. Gordianus idejében tetőzzön. A lelet utolsó darabjai Philippus Arabs (2 db) és Traianus Decius (1 db) idejéből származnak. (1. diagram).

Ez az összetétel egy gyors felhalmozódást jelez, amely még Elagabalus idejében kezdődött, amikor a piacon még forgalomban voltak az elődei által veretett pénzek is. A kvantitatív különbségek Elagabalus és Alexander Severus kibocsátásai között (6:2-höz) megerősítik ezt, és nem későbbi felhalmozódásra utalnak, mert akkor a különbség nem lehetne ilyen nagy.⁸ III. Gordianus korában a legnagyobb a felhalmozódás mértéke, később a lelet már alig gazdagodik pár érmevel. A kincs tehát ezen uralom végére már megvolt, de a templomba való elhelyezésére csak később került sor, 249 után. Arra lehetne gondolni, hogy egy áldozati adományról van szó, amely a 250–251-es év nehézségeivel kapcsolatos, amikor Dáciának szembe kellett nézni a gót betöréssel.⁹ De persze lehet egy szokásos adomány is. Hogy a lelet áldozati adomány volt, azt látszik alátámasztani a pénzérmék állapota is. Öt kategóriába osztottuk őket: nagyon jól konzervált, jól konzervált, közepesen konzervált, gyengén konzervált és sérült érmek kategóriája. Az első kategóriába csak 6 db (28, 57%), a másodikba viszont a lelet darabjainak több mint a fele (12 db–57, 14%) tartozik. A 18 db együtt 85,71%. Egy alkalmi felhalmozódás esetében nehezen feltételezhető egy ilyen arány (2. táblázat). Ez azt jelzi, hogy a tulajdonos gondosan összegyűjtötte az általa fellelhető legjobb tartású pénzdarabokat. Az ezüstözött darabok hiánya is megerősíti ezt. III. Gordianus óta természetesen az antoninianusok uralták a piacot, akkoriban már ez volt az egyedüli

tényleges forgalmi pénz.¹⁰ Természetesen a 21 db érem nem képvisel túl nagy értéket, nyilván egy egyszerű hívó ajándékaról van szó.

A második kincsleletet ugyanabban a helyiségben fedezték fel 1998-ban, a helyiség központi részében, egy fölfordított felirat mellett.¹¹ Ez 37 antoninianusból és 4 denárból áll (2. sz. melléklet). A legrégebbi pénz-érmék Septimius Severus korából valók, a legfiatalabb pedig Volusianuséból (253. év). A pénzek kronológiai megoszlása (3. táblázat) bizonyos hiatusokat mutat. Hiányoznak Macrinus, Elagabalus és Maximinus Thrax érmei. Az évenkénti pénzbeáramlás mértéke egészen 238-ig alacsony marad, lényeges növekedés csak III. Gordianus és Philippus Arabs idejében mutatkozik, majd 249–253 között újból csökken. Még ha a második kincs érmei hosszabb időintervallumot is ölelnek fel, a felhalmozódás gyorsabban történt, rövidebb időn belül, mint az elsőnél. Az érmek összegyűjtése úgy tűnik III. Gordianus és Philippus korában történt, és csak néhány példány van a korábbi uralkodóktól, illetve nagyon csekély számú darab a későbbiekől (2. diagram). A kincslelet nagyjából 249-re állt össze és röviddel 253 után került a templomi letétbe. Nehezen tudjuk ezt a gesztust a provincia életében bekövetkezett valamely lényeges eseményhez kötni¹², letétbe helyezésének egyéni, kegyeleti oka is lehetett. Ugyancsak a templom leégésekor „veszett el”, nem sokkal 256 után.¹³ Ez esetben is egy votív leletről van szó, egy adományról és nem a pénzek véletlen elvesztéséről, amint azt az érmek jó minősége is alátámaszt. A nagyon jól konzervált érmek száma 32 (78,04%), a viszonylag jól konzerváltaké 6 db (14,63%). A 38 jó tartású darab a lelet egészének 92,68%-t teszi ki. Csak 5 db ezüstözött példány van benne (12,19%), köztük egy szokatlan is (egy III. Gordianus antoninianus ismeretlen hátlapi változata, Kat. 19.) (4. táblázat).

A két kincs egyszerű összevetése is hangsúlyozza hasonlóságukat. Mindkettő kis értéket képvisel és áldozati adományként volt elhelyezve a templomban. A 3. század ötödik, hatodik évtizedében keletkezettek, és mindkettő tulajdonosa a rendelkezésére álló legjobb példányokat gyűjtötte össze. A második kincs azonban valamivel nagyobb értékű és gondosabb válogatást tükröz.

A két kincs forrásértéke a település, valamint a templom történetében még jobban kihangsúlyozódik, ha összehasonlítjuk más, a környéken előkerült szórványérmekkel. Ezek száma meghaladja az 55 darabot (3. sz. melléklet).¹⁴ Kettő kivételével mindegyik római veret. Természetesen struktúrája és kronológiája ennek az éremanyagnak alapvetően különbözik az előzőekben tárgyalt két kincstől. A legrégebbi Vespasianus korából való, a legújabb pedig Philippus Arabtól maradt ránk.¹⁵ Néhány császár veretei (Nerva, a 193-as év tiszavirág életű császárai, Elagabalus, Maximinus Thrax és III. Gordianus) teljesen hiányoznak ebből az anyagból (5. táblázat).

Ezek a hiányok komoly problémát vetnek fel. Néhány eset, így Nerva, a 193. év császárai, Thrax hiánya nem meglepő, mert az ő érmeik egyébként is ritkák a római Dácia pénzforgalmában¹⁶, de az abban jól reprezentált uralkodóké, mint Elagabalus és III. Gordianus, teljesen váratlan és szokatlan.¹⁷ Az évi átlag Septimius Severusig általában nagyon alacsony, bár a 2. század első felében (Traianus – Antoninus Pius) növekszik. Nem sokkal a 196–211 közötti csúcs után ismét csökken a pénzforgalom mértéke (3. diagram).

Erre a jelenségre nehéz magyarázatot találni. Minden alperiódus speciális magyarázatot igényel. A Dácia római megszállása előtt kibocsátott érmeket teljesen biztos, hogy a telepések hozták magukkal, és ezek még a római Porolissumba való letelepedésük után is forgalomban maradtak.¹⁸ A Traianus alatt bekövetkezett növekedés a római tábor és a szomszédos polgári település alapításával állhat kapcsolatban.¹⁹ A pénzek folyamatos áramlása Marcus Aureliusig egy nyugodt és virágzó korszakot jelez. A csökkenés a következő években a markomann háborúk következménye lehet. Septimius Severus trónra lépése után virágzás köszöntött be a provincia életébe, mely a növekvő pénzforgalomban is tükröződik. Porolissum ezekben az években kapta meg a municipium rangot.²⁰ A pénzbeáramlás hanyatlása ezt követően – és gyakorlatilag az egész 3. század folyamán – nem tükrözi az általános helyzetet, sem Porolissumban, sem Dáciában.²¹ A jelenség magyarázatánál tehát figyelembe kell vennünk, hogy az itt tárgyalt éremanyag egyetlen helyszínről származik, és így ők annak egyedi helyzetét mutatják.

A régészeti bizonyítékok az e területen való folyamatos megtelepedésre hiányoznak a templom megépítéséig, kivéve néhány agyag falat, melyet a korábbi település betöltött sánca fölé emeltek.²² A terület használatára más célokra – mint pl. szent kerület, istenségnek szentelt hely – persze lehetséges. Ezzel magyarázható lenne a 3. századi érmek ritkasága. A templom építése megerősítheti a vizsgált terület különleges jellegét.

Ezt az interpretációt támasztja alá a templom területén talált kincsek és szórványérmek kronológiája. Éppen a kincsekben legjobban képviselt időszakok (III. Gordianus és Philippus) hiányoznak a szórványérmek közül. Tulajdonképpen a két kincs felhalmozása és letétbe helyezése éppen akkor történt, amikor a Dolichenum környékén már megszűnt a szokásos pénzforgalom. Pontosan a Dolichenum fennállásának időszaka nincs képviselve a szórványérem anyagban.

A templom körül talált darabok minősége alapvetően különbözik a kincsleletek darabjaiétól (6. táblázat). Nemesfémből készült példányok (1 aureus és 42 ezüst, illetve ezüstözött érem) mellett található 12 bronzérme is (21,81%), dupondiusok és asok, illetve két „helyi” veret. Mindössze 4 nagyon jól konzervált pénzérme van (8,27%), 8 jól konzervált (14,54%), viszont a közepesen konzerváltak száma 13 (23,63%), a sérültek pedig túlnyomó többségben vannak (20 db vagyis 36,35%). Ez a korabeli pénzforgalomban megszokott jelenség. Az ezüstözött darabok aránya is magas, 22 db, vagyis az ezüst példányok 51,16%-a és a teljes anyag 40%-a. Áranyuk minden időszakban jelentős, de a 3. században jól láthatóan növekszik. Ez persze nem is meglepő, különösen egy határvárosban.

A szórványérmék között akad néhány különleges példány is. Négy darab (3. sz. melléklet, kat. 24., 36., 39., 48.) ismert típusok variációja vagy hibrid. Néhány közülük korabeli hamisítvány lehet.²³ További négy példány (3. sz. melléklet, kat. 10., 14., 21., 50.) átlukasztott érem, de ez még a római korban történt. Ez egy érdekes, elég ritka és eddig megmagyarázatlan jelenség.²⁴ Ilyen darabokat nem lehet találnia a korabeli éremkincsekben.

Következésképpen a porolissumi Dolichenumban feltárt éremleleteknek kettős jelentősége van. Elsősorban kibővíti ismereteinket e fontos dákó-római komplexum gazdasági életére és pénzforgalmára vonatkozóan. Másrészt tükrözik a normál pénzforgalom és pénzfelhalmozás közötti különbséget, ezúttal ráadásul egyazon objektum területén.

EVA KOLNÍKOVÁ*

Das keltische Münzwesen im Mitteldonaauraum

(Gemeinsame Probleme der ungarischen und slowakischen Numismatik)

Heute ist es schon allgemein bekannt, daß sich im Gebiet Mitteleuropas die Kelten um die erste Münzprägung verdient gemacht haben. Bekannt ist ebenfalls, daß die in vielen Gebieten des mitteleuropäischen Raumes siedelnden keltischen Stämme ihre Münzen seit dem 3. Jh. v. Chr. geprägt haben. Wenn auch das keltische Münzwesen um die Wende der Zeitrechnung zusammen mit dem Untergang der ganzen beachtenswerten keltischen Zivilisation erlosch, was durch die politischen und wirtschaftlichen Gründe verursacht wurde, erhielten sich seine Spuren bis in die heutigen Tage in den Ruinen der keltischen Wohnhäuser oder in Gräbern der damaligen Bevölkerung in Form von Fundmünzen. Obzwar es sich auch nur um ein Torso des ursprünglichen Standes der keltischen Münzprägung handelt, können wir auch auf dieser Grundlage ein historisches Bild dieses Phänomens der europäischen Geldgeschichte darstellen.

Die keltische Münzprägung erlosch Ende der alten Zeitrechnung, doch in den mitteleuropäischen Gebieten blieb die Idee des Münzwesens erhalten. Abermals bezeugen Fundmünzen, wie und wo, doch vor allem wann es sich zu einer konkreten Münzprägung transformierte. Im Mitteldonaauraum fand sie lange Zeit keine Geltung, die neuen Völker, die hier nach den Kelten lebten, nützten das Münzwesen anderer, zivilisierter Gemeinschaften aus. Erst die frühfeudalen Staaten, so wie z. B. das arpadenzeitliche Ungarn, legten Grundlagen für ihr eigenes Münzwesen.

Die gegenwärtige numismatische Forschung löst meistens die Probleme des keltischen Münzwesens innerhalb der Grenzen der heutigen staatspolitischen Gebilde¹ – zum Unterschied von der Vergangenheit, wann z. B. die Forscher aus dem Beginn des 20. Jh., auf deren Ergebnisse wir uns bis heute stützen, die Problematik der keltischen Münzen aus einem viel breiteren geographischen Gesichtspunkt beurteilten. Z. B. der Katalog der Sammlung von M. Dessewffy konzentrierte die damals zugänglichen Funde „barbarischer Münzen“ aus dem Mitteldonaauraum², R. Forrer löste das Problem der keltischen Numismatik im Raum der Rhein- und Donaulande³, R. Paulsen veröffentlichte die Forschungsergebnisse der boischen Goldmünzen⁴, K. Pink widmete seine Aufmerksamkeit den Münzen ostkeltischer Herkunft⁵ usw. Das Studium des keltischen Münzwesens in den Grenzen der heutigen Staaten hat aber eine gewisse Bedeutung und auch gewisse Vorteile. Die regionalen Forscher kennen nämlich genau die örtlichen Fundverhältnisse, sie können die Fundmünzen viel gründlicher bewerten und sie somit für die spätere überregionale Synthese vorbereiten. Ein solches Verfahren ist auch durch die Tatsache ermöglicht, daß im Rahmen der heutigen Staaten größtenteils solche Münztypen vertreten sind, die mit ihrem Vorkommen nur selten ihre Grenzen überschreiten. Es zeigt sich nämlich, daß sich die Fundmünzen der einzelnen Stämme in ihrem vorausgesetzten Siedlungsraum konzentrieren. In manchen Fällen wird jedoch aber auch trotzdem das Vorkommen eines gewissen Münztyps die Notwendigkeit einer gemeinsamen Lösung der Problematik erfordern. Das bezieht sich auch auf die ungarische und slowakische keltische Numismatik.

* Archaeological Institute, Nitra

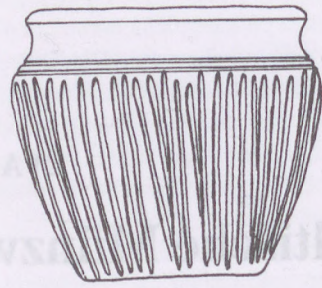
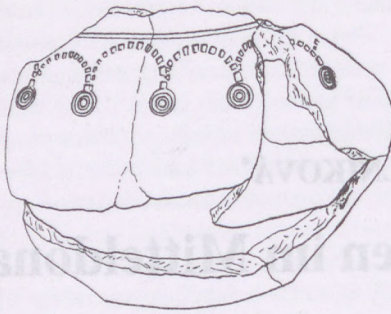
¹ DEMBSKI 1972, GÖBL 1992, TORBÁGYI 1997, KOLNÍKOVÁ 1993, KOLNÍKOVÁ 1998a, usw.

² DESSEWFFY 1910

³ FORRER 1908

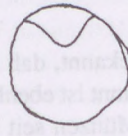
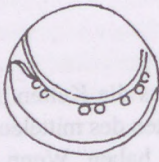
⁴ PAULSEN 1933

⁵ PINK 1939

2

3

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

23

24

25

26

27

Die Anfänge des keltischen Münzwesens im Gebiet des heutigen Ungarns repräsentieren Silbermünzen des Audoleon-Typs, d. h. Nachahmungen von Tetradrachmen des paionischen Königs Audoleon (Taf. 1. 1). Diese wurden anfänglich aus gutem Silber mit einem hohen Gewicht bis zu 13,5 g geprägt. Später senkte sich das Gewicht unter 12 g und verschlechterte wurde die Qualität des Münzbildes. Das Vorkommen dieser Münzen konzentriert sich auf ungarischer Seite im Gebiet der Komitate Nógrad und Heves, doch reicht es auch auf die slowakische Seite, vor allem in den Raum zwischen den Flüssen Eipel und Hornád. Auf beiden Seiten werden außer einzelnen Fundmünzen auch mehrere Hortfunde evidiert. Einer von ihnen, und zwar aus dem ungarischen Fundort Egyházasdengeleg, ermöglicht es, die Anfänge der Münzprägung des Audoleon-Typs zu bestimmen. Es handelt sich um einen Komplex von 63 Silbertetradrachmen, der in einem Gefäß aufbewahrt wurde⁶. Eine spätere Phase der Prägung von Audoleon-Münzen (Taf. 1. 4) belegt der Hortfund aus dem slowakischen Fundort Levice. Es ist dies ein Komplex von 156 Silbertetradrachmen und 5 Goldstateren des boischen Typs, der auch in einem Gefäß untergebracht war⁷. Beide Fundkomplexe sind außergewöhnlich wichtig vom Gesichtspunkt der zeitlichen Bestimmung der Prägung beider Varianten der Tetradrachmen des Audoleon-Typs. In beiden Fällen können wir uns nämlich auf die Behälter stützen, in denen die Münzen untergebracht waren, und zwar sind es Tongefäße. Der Behälter des Münzkomplexes aus Egyházasdengeleg (Taf. 1. 2) wurde nach archäologischer Datierung in 2. Drittel des 3. Jh. v. Chr. hergestellt. Deswegen kann die erste Variante der Audoleon-Münzen irgendwann Ende des 3. Jh. vorausgesetzt werden⁸. Die etwas spätere Datierung der zweiten Variante (Typ Levice) belegt das Gefäß, in welchem der Münzkomplex in Levice (Slowakei) versteckt war (Taf. 1. 3). Ähnliche Gefäße kommen in den Gräbern der keltischen Bevölkerung vor, die in der Südslowakei Ende des 3. Jh. oder zu Beginn des 2. Jh. bestattet wurde⁹. Obwohl es gut gelungen ist, die Prägungszeit beider Varianten der Audoleon-Münzen anzudeuten, verbleiben die weiteren Probleme ungelöst. Es handelt sich um die Fragen, warum in diesem Gebiet Tetradrachmen des paionischen Königs Audoleon (315–286) nachgeahmt wurden und nicht Phippips II. von Makedonien (359–336) wie in den anderen ostkeltischen Gebieten, ob beide Varianten in derselben Münzstätte geprägt wurden, an welcher Stelle sich eine solche Münzwerkstatt befand, ob die Besteller der Prägung Repräsentanten desselben Stammes waren, ob zur Prägung beider Varianten Silber aus derselben Quelle verwendet wurde, wo sich ein derartiges Lager befand, usw. Die Konzentration der Fundmünzen dieses Typs deutet an, daß der Prägeort nicht allzuweit von der Stelle war, wo Silber gefördert wurde, und zwar im Gebiet von Banská Štiavnica in der Mittelslowakei. Die ungarische und slowakische keltische Numismatik wird diese Fragen nur auf Grundlage der Ergebnisse von Spektralanalysen und einer wechselseitigen breiteren Zusammenarbeit mit der Archäologie und den naturwissenschaftlichen Disziplinen beantworten können.

Ein weiterer gemeinsamer Problemkreis bezieht sich auf die Silbermünzen, die auf dem Avers nicht den Zeus-Kopf darstellen, wie es auf dem Großteil der ostkeltischen Prägungen üblich ist. Die Münzmeister haben ihn aus unbekannten (technischen?) Gründen durch einen groben Buckel ersetzt. Auf ungarischer Seite handelt es sich um den vor allem durch einen großen Hortfund (376 Ex.) repräsentierten Münztyp aus dem Fundort Óhuta¹⁰ und um zahlreiche Einzelfunde, die sich im Gebiet zwischen dem Hornád, der Eipel und dem Bükk-Gebirge konzentrieren (Taf. 1. 5). Auf slowakischer Seite handelt es sich um eine ganze Reihe von Varianten mit einem Buckel, eine jede hat auf der Rückseite ein anders stilisiertes Pferd: Varianten Veľký Bysterec (Taf. 1. 6), Liptovská Mara (Taf. 1. 7) – diese wurde aus Kupfer geprägt, Spiš (Taf. 1. 8), Zemplín (Taf. 1. 9) und Hrabušice (Taf. 1. 10). Alle diese Münzen hängen mit der Besiedlung der Träger der sog. Púchov-Kultur in der Nordslowakei¹¹, im Gebiet zwischen den Flüssen Orava, Hornád und Torysa zusammen. Auch in diesem Gebiet fand man bedeutsame Fundkomplexe¹² und zahlreiche Einzelfunde vor allem von Burgwällen der Púchov-Kultur in der Nordslowakei.

Die archäologischen Zusammenhänge datieren die Prägung der Buckelmünzen in das 1. Jh. v. Chr. Es wird vorausgesetzt, daß auf ungarischer wie auch slowakischer Seite diese Münzen vom keltischen Stamm der Kotini geprägt wurden, die von den antiken Autoren als Prospektoren und Verarbeiter von Eisen bezeichnet werden. Ungeachtet dessen unterscheiden sich beide Münzgruppen, die slowakische und ungarische, in Details

⁶ BÍRÓ-SEY 1972. 29ff

⁷ PINK 1939. Taf. 30. 1–12.

⁸ SZABÓ 1983. 43–56.

⁹ BENADIK 1983. 91, Taf. VIII. 11; siehe auch ZIEGAUS 1995. 123.

¹⁰ PINK 1939. 86; HELLEBRANDT 1992. 56–59.

¹¹ PIETA 1982

¹² z. B. Hortfunde von Veľký Bysterec I: ČAPLOVIČ 1960; Veľký Bysterec II: PIETA – KOLNÍKOVÁ 1986; Likava: HLINKA – HOŠŠO 1980

voneinander. Auf Grundlage der Fundmünzen wird es notwendig sein, die Frage zu beantworten, ob es sich auf der einen wie auch der anderen Seite um denselben Kotinerstamm handelt. Es geht hier auch um das Problem, ob diese Prägung in beiden Gebieten parallel verlief, oder ob es sich um irgendeine zeitliche Verschiebung handelt. In vieler Hinsicht würden umfangreichere Spektralanalysen des Münzmetalls und der Vergleich der Ergebnisse nützlich sein. In Erwägung kommt auch das Problem, aus welcher Lagerstätte das Silber stammt, das zur Prägung dieser beiden Münzarten verwendet wurde. Nötig wäre es ebenfalls zu erklären, was die verschiedenen ergänzenden Symbole rund um das Bild des Pferdes auf der Rückseite dieser Münzen bedeuten.

Im Gebiet der heutigen Slowakei kommen zahlreiche Keltenmünzen vor, deren Herkunft eindeutig das ungarische Gebiet ist. In letzter Zeit vermehrte sich beträchtlich die Fundkollektion von Kapos-Münzen, die sich an die keltische Besiedlung im Tal des Kapos-Flusses, östlich des Plattensees knüpfen. Es handelt sich besonders um Exemplare aus der letzten Zeit der langjährigen Prägung dieses Münztyps – um kupferne Tetradrachmen und um Kleinnominalien (*Taf. 1. 11*). Im Umkreis der Stadt Nové Zámky (Südslowakei) wurde jüngst ein Hortfund von über 300 Bronzemünzen des Kapos-Typs entdeckt. Zahlreiche Einzelexemplare sind namentlich in der Südwestslowakei vorgekommen.¹³ Ungarische Forscher haben in vielen Studien allseitig diesen Münztyp analysiert¹⁴. Im Zusammenhang mit den Funden in der Slowakei wird es notwendig sein, gemeinsam das Problem der historischen Ursachen ihres Vorkommens außerhalb des heimischen Gebietes zu lösen. Beglaubigt werden muß unsere Hypothese, daß die Münzherren der Kapos-Münzen die Donaugrenze zur Zeit der römischen Annexion überschritten. Manche Gruppen verließen wahrscheinlich als Zeichen der Ablehnung die Heimat und suchten Zuflucht an sicheren Orten. Es kann nämlich kaum vorausgesetzt werden, daß diese schlechten bronzenen Münzen Ende der alten Zeitrechnung eine bedeutendere Rolle im überregionalen Handel gespielt haben konnten.

Andererseits wird offenbar den zahlreichen slowakischen Funden von Erawisker-Münzen, die im Oppidum Gellérthegey – Taban geprägt wurden.¹⁵ Eine Handelsfunktion zugeschrieben werden müssen. Mehrere Hort- und Einzelfunde auf der Handelsstrasse entlang der Waag oder Nitra¹⁶, das beträchtliche Vorkommen von Erawisker-Münzen auf nordslowakischen spätlatenezeitlichen Burgwällen¹⁷ (*Taf. 1. 12*) sind ein bedeutender Beweis dessen. Der neueste Hortfund auf der Burg Devín bei Bratislava, die sich über dem Zusammenfluß der March und Donau erhebt und einen der bedeutendsten spätlatenezeitlichen Burgwälle in diesem Gebiet mit markanter Handelsfunktion repräsentiert, enthielt 69 Erawiskermünzen und 1 Denar des pannonischen Stammes der Azali (*Taf. 1. 13*). Der Fund wurde im J. 1998 entdeckt, die Münzen waren in einem Gefäß untergebracht¹⁸. Auch hier müßte eine gemeinsame Forschung der ungarischen und slowakischen keltischen Numismatik entscheiden, ob die Erawisker-Münzen in das Gebiet nordwärts von der Donau durch Handel gebracht wurden, oder durch andere, z. B. politische Zusammenhänge, verbunden mit den Veränderungen der ethnischen Verhältnisse im Mitteldonaunraum.

Zu gemeinsamen Problemen gehört auch das Münzwesen des Oppidums Bratislava. Es handelt sich um ein Geldsystem, das nach den bisherigen Erkenntnissen aus Goldstateren des Muscheltyps bestand und ebenfalls aus Kleinnominalien manchmal mit der Inschrift BIATEC (*Taf. 1. 14*), aus Tetradrachmen mit einer reichen Skala mythologischer Szenen und Kultsymbolen, mit den Inschriften BIATEC, NONNOS, COBROVOMARVS usw. (*Taf. 1. 17–19*) und Drachmen (*Taf. 1. 15–16*) – Typ Simmering¹⁹. Die ausgeprägte Fundkonzentration der sog. Biatec-Münzen im Gebiet des heutigen Bratislava, wo die archäologische Grabung die Existenz eines keltischen Oppidums bestätigte und auch Reste von Münzwerkstätten freilegte²⁰, bestätigt die Vorraussetzung, daß an diesem Ort ein bedeutsames machtpolitisch-administratives und wirtschaftliches Zentrum der mitteldonauländischen Boier existierte. Die Kartierung der Funde von Bratislavaer Münzen auf ungarischer Seite würde die Annahme bestätigen, daß an das Oppidum Bratislava auch die keltische Besiedlung im Gebiet des heutigen Nordwestungarns, wie auch Nordostösterreich geknüpft war. In diesem Zusammenhang meldet sich sehr dringlich die Lösung der Probleme eines Zusammenhangs der Münzen der Typen Tótfalu und Simmering mit dem Bratislavaer Münzwesen, wie auch der Beleuchtung ihrer Stammeszugehörigkeit.

¹³ KOLNÍKOVÁ 1999. 103.

¹⁴ z. B. KERÉNYI 1959. 57 ff.; BÍRÓ-SEY 1984. 2 ff.; BÍRÓ-SEY 1991. 69–83; TORBÁGYI 1997. 12–13.

¹⁵ BÓNIS 1969

¹⁶ ONDROUCH 1964. 54–55; siehe auch TORBÁGYI 1984. 164–165.

¹⁷ KOLNÍKOVÁ 1998b. 214; TOMÁŠOVÁ – KOLNÍKOVÁ 1998. 196–197.

¹⁸ PLACHÁ – FIALA 1998. 201–210.

¹⁹ ONDROUCH 1958; KOLNÍKOVÁ 1991

²⁰ ZACHAR – REXA 1988. 27–72.

Das Erkennen und die Kartierung von dakischen Fundmünzen im Mitteldonaunraum, und also auch im Gebiet Ungarns und der Slowakei (Taf. 1. 20–21), die gemeinsame Lösung des historischen Hintergrundes ihres Vorkommens²¹, wird in breiterem Maße das Problem des machtpolitischen Interesses der von Burebista angeführten Daker an diesem Raum lösen. Ebenfalls soll auch das Problem des boisch-dakischen Konfliktes, die Fragen des Erlöschens der keltischen Besiedlung im verfolgten Gebiet und zugleich auch des Abschlusses des keltischen Münzwesens neu erörtert werden.

Die vorgelegte Skizze der Probleme, die bei der Lösung des keltischen Münzwesens die ungarische wie auch slowakische Numismatik interessieren, hat sicherlich nicht alle Bereiche einer möglichen Zusammenarbeit erfaßt. Dies bleibt eine dauernde Aufgabe der künftigen Forschung im beiden Ländern.

Taf. 1. 1 – Tetradrachme vom Audoleon-Typ, 2 – Gefäß aus dem Hortfund von Egyházasdengeleg (Ungarn), 3 – Gefäß aus dem Hortfund von Levice (Slowakei), 4 – Tetradrachme vom Typ Levice, 5 – Tetradrachme vom Typ Óhuta, 6 – 10 – Münzen mit Buckelavers (6 – Var. Veľký Bysterec, 7 – Var. Liptovská Mara, 8 – Var. Spiš, 9 – Var. Zemplin, 10 – Var. Hrabušice), 11 – Tetradrachme vom Typ Kapos, 12 – Erawisker-Münze, 13 – Azali-Münze, 14 – Muschelstater von Bratislava, 15–16 – Typ Simmering, 17–19 – sog. Biatic-Münzen, 20–21 – dakische Münzen.

Literatur

- BENADIK 1983 Benadik, Blažej: Maňa. Keltisches Gräberfeld. Fundkatalog. Nitra, 1983.
- BÍRÓ-SEY 1972 Bíró-Sey, Katalin: Két kelta éremlelet a Nemzeti Múzeumban (Two celtic coin hoards in the Hungarian National Museum). FA 23 (1972) 29–34.
- BÍRÓ-SEY 1984 Bíró-Sey, Katalin: Keltische Bronzemünzen-Prägung in südlichen Transdanubien. In: BAR Int. Ser. 200(i). 1984. 1–9.
- BÍRÓ-SEY 1991 Bíró-Sey, Katalin: Keltischer Bronzemünzfund vom Kapostaler Typ. FA 42 (1991) 69–83.
- BÓNIS 1969 Bónis, Éva: Die spätkeltische Siedlung in Gellérthegy-Tabán. Budapest, 1969.
- ČAPLOVIČ 1960 Čaplovič, Pavol: Púchovské sídlisko Trniny nad Veľkým Bystrcom. SlovArch 8 (1960) 183–216.
- DEMBSKI 1972 Dembski, Günther: Die keltischen Fundmünzen Österreichs. NZ 87–88 (1972) 37–73.
- DESSEWFFY 1910 Gróf Dessewffy Miklós barbár pénzei. Budapest, 1910.
- FORRER 1968 Forrer, Robert: Keltische Numismatik der Rhein- und Donaulande. Straßburg, 1908.
- GÖBL 1992 Göbl, Robert: Münzprägung und Geldverkehr der Kelten in Österreich. Wien, 1992.
- HELLEBRANDT 1992 Hellebrandt, Magdolna: Miskolc kelta kora (Das keltische Zeitalter von Miskolc). Régészeti tanulmányok Miskolc korai történetéből. Miskolc, 1992. 33–74.
- HLINKA-HOŠŠO 1980 Hlinka, Jozef – Hoššo, Jozef: Nález keltských mincí pri archeologickom výskume na hrade Likava (Fund keltischer Münzen bei archäologischen Grabungen auf der Burg Likava). SlovNumiz 6 (1980) 99–111.
- KERÉNYI 1959 Kerényi, András: Gruppierung der Barbarenmünzen Transdanubiens. FA 11 (1959) 47–60.
- KOLNÍKOVÁ 1991 Kolníková, Eva: Bratislavské keltské mince (Die keltische Münzen von Bratislava). Bratislava, 1991.
- KOLNÍKOVÁ 1993 Kolníková, Eva: Münzprägung der Kelten in der Slowakei (Funde, Typologie, Chronologie, Zusammenhänge). In: Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistorique et Protohistoriques. 3. Bratislava, 1993. 248–255.
- KOLNÍKOVÁ 1997 Kolníková, Eva: Zeugnis der Münzfunde über Kontakte des vorrömischen Dakiens mit dem mitteleuropäischen Raum. SCN 11 (1995) 37–53.

²¹ ein Versuch: KOLNÍKOVÁ 1997. 37–53.

- KOLNÍKOVÁ 1998a Kolníková, Eva: Keltské mince v peňažných dejinách Moravy (Keltische Münzen in der Geldgeschichte Mährens. In: Peníze v proměnách času (Geld im Wandel der Zeit). Ostrava, 1998. 21–33.
- KOLNÍKOVÁ 1998b Kolníková, Eva: Keltské a rímske republikánske mince z Košeca-Nozdrovíc (Keltische und römische republikanische Münzen aus Košeca-Nozdrovce. SlovNumiz 15 (1998) 213–217.
- KOLNÍKOVÁ 1999 Kolníková, Eva: Hortfund keltischer Kaposmünzen aus der Südslowakei. Konfrontation mit den bisherigen Erkenntnissen. In: Festschrift für Katalin Bíró-Sey und István Gedai zum 65. Geburtstag. Budapest, 1999. 85–106.
- ONDROUCH 1958 Ondrouch, Vojtech: Keltské mince typu Biatec z Bratislavy (Die keltischen Münzen vom Biatec-Typus). Bratislava, 1958.
- ONDROUCH 1964 Ondrouch, Vojtech: Nálezy keltských, antických a byzantských mincí na Slovensku. Bratislava, 1964.
- PAULSEN 1933 Paulsen, Rudolf: Die Münzprägung der Boier. Leipzig – Wien, 1933.
- PIETA 1982 Pieta, Karol: Die Púchov-Kultur. Nitra, 1982.
- PIETA –
KOLNÍKOVÁ 1986 Pieta, Karol – Kolníková, Eva: Druhý hromadný nález keltských mincí z Dolného Kubína – Veľkého Bysterca (Zweiter Depotfund keltischer Münzen aus Dolný Kubín – Veľký Bysterec. SlovArch 34 (1986) 383–406.
- PINK 1939 Pink, Karl: Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn. Budapest, 1939.
- PLACHÁ – FIALA
1998 Plachá, Veronika – Fiala, Anton: Hromadný nález keltských mincí na hrade Devín (Hortfund keltischer Münzen auf der Burg Devín). SlovNumiz 15 (1998) 201–210.
- SZABÓ 1983 Szabó, Miklós: Audoleon und die Anfänge der ostkeltischen Münzprägung. Alba Regia 20 (1983) 43–56.
- TOMÁŠOVÁ –
KOLNÍKOVÁ 1998 Tomášová, Božena – Kolníková, Eva: Keltské a rímske mince z hradiska v Hrabušiciach (Keltische und römische Münzen vom Burgwall in Hrabušice). SlovNumiz 15 (1998) 196–200.
- TORBÁGYI 1997 Torbágyi, Melinda: Keltische Münzprägung im Gebiet Ungarns. NZ 104–105 (1997) 7–17.
- TORBÁGYI 1984 Torbágyi, Melinda: Die Münzprägung der Eravisker. AAH 36 (1984) 161–196.
- ZACHAR–REXA
1988 Zachar, Lev – REXA, Daniel: Beitrag zur Problematik der spätlatenezeitlichen Siedlungshorizonte innerhalb des Bratislavaer Oppidums. ZborSlovNárodMuz 81. Hist. 28, 27–72.
- ZIEGAUS 1995 Ziehaus, Bernard: Der Münzfund von Großbissendorf. München, 1995.

EVA KOLNÍKOVÁ

Kelta pénzverés a Közép-Dunavidéken

(A magyar és a szlovák numizmatika közös problémái)

Ma már általánosan ismert, hogy a kelták az első pénzveretők közé tartoztak Közép-Európában. Ugyan- csak ismert, hogy a Közép-Európa számos területén megtelepülő kelta törzsek már a Kr. e. 3. század óta vertek pénzt. Ha a kelta pénzverés a kelta civilizáció hanyatlásával együtt össze is omlott az időszámításunk kezdete körül más népek területi expanziója következtében, nyomai, maguk a pénzek a kelta házak romjai között és az akkoriban élt nép sírjaiban napjainkig fennmaradtak. Noha ezek az éremleletek az eredeti állapotoknak csak valamiféle torzóját mutatják, ezen az alapon is bemutathatjuk az európai pénztörténet e korszakának történeti képét.

A kelta pénzverés ugyan összeomlott az időszámításunk kezdete körül, ellenben megmaradt a pénzverés ideája a közép-európai területen. Éremleletek ismételten bizonyítják, hogyan és hol, de mindenekelőtt mikor alakult át az idea konkrét gyakorlattá. A kelták után a Kárpáti-régióban élő népek hosszú ideig más népek érmeit használták. Csak a kora feudális államok, így pl. az Árpád-kori magyar állam, kezdtek saját pénzverésbe.

A modern numizmatikai kutatások a kelta pénzverés problémáját nagyrészt a mai államalakulatok határai között vizsgálják,¹ ellentétben a múltbéli kutatásokkal – pl. a 20. század elejének kutatói, akiknek munkáit ma is használjuk – amelyek a kelta pénzverést sokkal szélesebb földrajzi keretekben vizsgálták. Pl. Dessewffy gróf katalógusa 1910-ből a Közép-Dunavidék „barbár” pénzleleteit közölte,² vagy Forrer 1908-as munkája, mely a Rajna és Duna-vidéki anyagot elemezte.³ Paulsen 1933-ban közölte a boiok aranypénzeit,⁴ Pink 1939-ben az egész keleti kelta pénzverést tárgyalta.⁵ Persze a kelta pénzverés mai államhatárok közötti vizsgálatának is van jelentősége, sőt bizonyos előnye is. A helyi kutatók pontosan ismerik a helyi leletkörülményeket, így a lelet- anyagot pontosabban tudják kiértékelni és a későbbi, szélesebb földrajzi keretekben folyó szintézisekhez elő- készíteni. Egy ilyen eljárás azért is lehetséges, mert a mai államalakulatok határain belül nagyrészt olyan érem- típusok léteznek, melyek előfordulása ritkán lépik túl a határokat. Ez pedig azt mutatja, hogy az egyes törzsek veretei a saját település területükön koncentrálódtak. Vannak azonban olyan esetek is, amikor egyes pénztípu- sok két szomszédos állam területén jelentkeznek. Ilyenkor kell a problémát közösen megoldani. Ez vonatkozik a szlovákiai és a magyarországi kelta numizmatikára is.

A kelta pénzverés kezdetét a mai Magyarország területén az Audoleon típusú ezüstpénzek reprezentálják, azaz Audoleon paion király (315–286) tetradrachmáinak utánzatai (*1. 1. kép*). Ezeket kezdetben jó ezüsből és magas súllyal (13, 5 g-ig) verték, később viszont 12 g alá csökkent a súly és romlott az éremkép minősége is. Ezen pénzek lelőhelyei a magyarországi Nógrád és Heves megyében koncentrálódnak, de Szlovákiát is elérték, mindenekelőtt az Ipoly és a Hernád folyók közötti területet. Mindkét ország területén vannak kincsleletek is a szórványokon kívül. A kincsleletek egyike, az egyházasdengelegi Magyarországon, tette lehetővé az Audoleon-típusú pénzverés kezdetének megállapítását. Egy 63 db ezüst tetradrachmából álló leletről van szó, melyet egy edényben rejtettek el.⁶

Az Audoleon pénzek verésének egy későbbi fázisát jelentik a levicei (lévai) kincslelet darabjai Szlovákiából (*1. 4. kép*). 156 db Audoleon-típusú pénz és 5 db boi aranyszatár, amelyeket szintén egy edényben helyeztek el.⁷ Mindkét kincslelet alapvető jelentőségű az Audoleon-típusok keltezéséhez. Mindkét esetben támaszkod- hatunk a pénzeket rejtő edények korára. Az egyházasdengelegi kerámiát (*1. 2. kép*) a Kr. e. 3. század második harmadában készítették a régészeti keltezés szerint, ezért a benne elrejtett korai Audoleon-utánzatok verési ideje valamikor a Kr. e. 3. század vége lehet.⁸ A levicei típus valamivel későbbi a leletet rejtő edény (*1. 3. kép*) alapján. Hasonló edények kerültek elő kelta sírokból, melyekben Dél-Szlovákiában a Kr. e. 3. század végén vagy a Kr. e. 2. század elején temetkeztek.⁹ Az időrend tisztázása után azonban további problémák maradtak

megoldatlanul. Miért éppen a paion király, Audoleon (315–286) pénzeit utánozták ezen a vidéken, és nem a makedon II. Philipposzt (359–336), mint más keleti kelta területeken? Egyáltalán a kétféle Audoleon-típus ugyanabban a verében készült-e? Hol lehetett ez a verde? A pénzkibocsátók ugyanahhoz a törzshöz tartoztak-e? Vajon ugyanabból a forrásból származó ezüstöt használtak-e a kétféle pénztípushoz? És hol található ez a bánya? E típus éremleleteinek elterjedése arra utal, hogy a verdehely nem volt túl messze attól a helytől, ahol ezüstöt bányásztak, és így a közép-szlovákiai Banská Stiavnica (Selmecbánya) jöhet szóba. Ezt a kérdést a magyar és a szlovákiai kelta numizmatika a spektrálanalízis eredményei alapján, valamint a régészekkel és természettudósokkal való sokoldalú együtt működés keretében tudja majd megválaszolni.

További közös problémát jelentenek azok a pénzek, ahol az előlapon nem Zeusz-fej látható, mint a keleti-kelta veretek többségén, hanem egy ún. „Buckelavers” egy sima púp vagy dudor. Nem tudni, miért csinálta ezt a hajdani éremvévő. Magyarországon ezt a típust képviseli a 376 db-s óhutai kincslelet¹⁰ és számos szórványérem a Hernád és az Ipoly vidékén, valamint a Bükk hegységben. Szlovákiában egész sor változata van ennek a Buckelavers típusnak, a hátlapokon különféle stilizált ló ábrázolásokkal: Velký Bysterec (Nagybisztorec, *l. 6. kép*), Liptovská Mara (Szentmária, *l. 7. kép*) – ennek már bronzváltozatai is léteznek, Spiš (*l. 8. kép*), Zemplín (*l. 9. kép*), Hrabusice (*l. 10. kép*). Ezek a pénzek mind a Puchov-kultúra népességével vannak kapcsolatban Észak-Szlovákiában,¹¹ az Árva, Hernád és Tarca folyók közötti területen. Ezen a vidéken is számos fontos kincslelet van,¹² valamint számos szórványérem, mindenekelőtt a Puchov-kultúra erődített telepein. Régészeti összefüggések a Buckelaverses pénzeket a Kr. e. 1. századra keltezik. Ezért gondolják Magyarországon és Szlovákiában is, hogy a pénzek veretői a kotinusok lehettek, akik az antik szerzők szerint a vassfeldolgozásukról voltak nevezetesek. A két pénzecsoporthoz – mármint a szlovákiai és a magyar – részleteiben különbözik egymástól. Az éremleletek alapján kellene megválaszolni, hogy vajon a két területen ugyanazon kotinus törzsről van-e szó. Itt is felvetődik a kérdés, vajon ez a pénzverés a két területen párhuzamosan fut-e vagy időbeli különbség van közöttük? Sok szempontból szükséges lenne a fémek spektrálanalízise és az eredmények összevetése. Azt is vizsgálni kellene, hogy honnan származik a kétféle pénz verésére használt ezüst. Ugyancsak magyarázatra szorul, mit jelentenek a különféle kiegészítő szimbólumok a pénzek hátlapján lévő ló ábrázolás körül.

Szlovákia területén számos kelta pénz került elő, melyek egyértelműen Magyarország területéről származnak. Az utóbbi időben egy kaposvölgyi típusú pénzeket tartalmazó lelet keltette fel a figyelmet, melyek egy, a Balatontól délre, a Kapos völgyében fekvő kelta telephez kötődnek. Ennek a hosszú időn keresztül vert pénztípusnak az utolsó fázisából származó darabokról van szó – réz tetradrachmákról és aprópénzekről. (*l. 11. kép*). A dél-szlovákiai Nové Zámky (Érsekújvár) környékén előkerült kincslelet kb. 300 érmet tartalmaz. A típusnak számos szórványlelete is ismert Dél-Szlovákiában.¹³ A magyar kutatás számos tanulmányban vizsgálta ezt az éremtípust.¹⁴ A szlovákiai leletek kapcsán szükséges lenne közösen vizsgálni, mi az oka annak, hogy a pénzek készítése helyükön kívülre kerültek. Igazolni kellene azt a feltételezésünket, hogy a kaposi típusú pénzek veretői átlépték a Duna határát területük római megszállásának idejében. Egyes csoportok valószínűleg elhagyták hazájukat, és biztonságosabb helyeken kerestek menedéket. Az ugyanis aligha feltételezhető, hogy ezek a rossz minőségű bronzpénzek az időszámításunk kezdete körüli években jelentős szerepet játszhattak volna a nemzetközi kereskedelemben.

A Szlovákia területén előkerült számos eraviszkusz éremleletet, amelyeket a Gellérthegy–Tabán-i kelta oppidumban vertek,¹⁵ viszont a kereskedelmi kapcsolatok számlájára kellene írni. Az eraviszkusz pénzek több kincs- és szórványlelete a Vág és Nyitra mentén húzódó kereskedelmi útvonalon,¹⁶ jelentékeny előfordulásuk az észak-szlovákiai késő kelta erődített telepeken¹⁷ fontos bizonyítéka ennek (*l. 12. kép*). A legújabb eraviszkusz kincslelet a Duna és Morava torkolata fölé magasodó devini várban (Dévény) került elő, amely az egyik legjelentősebb késő La Tène-oppidum, és egyben fontos kereskedelmi központ. A kincs 69 db eraviszkusz és 1 db azalus denárt tartalmaz (*l. 13. kép*). 1998-ban találták ezeket a pénzeket egy edényben.¹⁸ A szlovák és magyar kutatásnak itt is közösen kell majd eldönteni, hogy az eraviszkusz pénzek kereskedelem vagy politikai kapcsolatok eredményeképpen kerültek-e a Dunától északra, esetleg a Közép-Duna vidéken bekövetkezett etnikai változásokkal kapcsolatban.

A közös problémákhoz tartozik a pozsonyi oppidum pénzverésének kérdése is. Itt egy olyan pénzrendszerrel van szó, amely eddigi ismeretek szerint a „szivárványtálacskáknak” nevezett „boi” sztatérok, valamint olykor BIATEC feliratos (*l. 14. kép*) aprópénzekből áll, továbbá tetradrachmákból, melyek mitológiai jelenetek széles skáláját és kultikus szimbólumokat ábrázolnak, továbbá különféle neveket, mint Biatic, Nonnos, Cobrovomarus stb. (*l. 17–19. képek*) viselnek. Idetartoznak továbbá a simmeringeni¹⁹ típusnak nevezett drachmák is (*l. 15–16. képek*). Eme, úgynevezett Biatic-érmek koncentrációs területe Pozsony, ahol a régészeti ásatások egy kelta oppidum létét igazolták és éremverő műhelyek maradványait is feltárták.²⁰ Mindezek megerősítik

azt a feltevést, hogy a közép-dunavidéki boioknak itt egy jelentős hatalmi és gazdasági központja volt. A pozsonyi pénzek feltérképezése Magyarország területén megerősítene azt a feltételezést, hogy a pozsonyi oppidumhoz kapcsolódtak az északnyugat magyarországi, valamint északkelet ausztriai kelta települések is. Ebben az összefüggésben jelentkezik nagyon sürgetően a tótfalusi és simmeringeni típusú pénzek, illetve a pozsonyi nagyezüstök (Biatec pénzek) összefüggése problémájának megoldása, valamint törzsi összetartozásuk megvilágítása.

További közösen megoldandó kérdés lenne a Közép-Dunavidéken – tehát Magyarország és Szlovákia területén – előkerült dák pénzek (1. 20–21. képek) idekerülésének történeti háttere. A Burebista vezette dákok hatalmi-politikai érdekeinek problémája, a boi-dák háború kérdése, a kelta települések megszűnésének és végül a kelta pénzverés lezárulásának kérdése mind csak szélesebb körű együttműködés keretében oldható meg.

Az elmondottak tulajdonképpen csak egy rövid vázlatát adták azoknak a problémáknak, amelyeket a magyar és szlovák kutatásnak közösen kellene megoldania, és nyilván nem is érintettem minden területet, ahol az együttműködés szükséges lenne. E közös kutatások eredményei bizonyára nagymértékben hozzájárulnának a közép-európai kelta pénzverés egésze problematikájának tisztázásához.

Fordította Torbágyi Melinda

MELINDA TORBÁGYI*

Late Celtic coinage in Hungary

The Celtic coinage in Hungary can be divided into two periods. In the first period tetradrachms were exclusively minted which were close to the prototypes, the tetradrachms of Philip II of Macedon (359–336 BC). They were made of good quality silver, and weighed c. 12–13 gr. A chronological basis for this period is the hoard of *Egyházasdengeleg* containing so-called *Audoleon* imitations which according to numismatic and archaeological evidence can be dated to the last quarter of the 3rd century BC.¹

In the second period small change – small silver and bronze coins – appeared, as well. It seems, moreover, that there is pure small change coinage (*Tótfalusi* type and *Eraviscan denarii*). The coins are degenerate successors of the philippi in terms of weight, silver content and typology in a sense, but several new influences can be observed in the development of the new coin types. In this period a pure Roman imitation – the *Eraviscan denarii* – already appeared.

The following types belong to this period: *Mászlonypuszta* tetradrachms, *Kapostal* and its late phase (*Dunaszekcső* bronzes), *Velem* tetradrachms, *Tótfalu* drachms and *Eraviscan denarii*, although this last belongs rather to the Roman time of Pannonia.

Unfortunately, we have only very few and obscure chronological proofs. The date of the prototypes gives only terminus post quem. The coins are unknown in well-dated archaeological context (e.g. graves, settlement strata) and we know nothing about the pots in which the coin hoards were buried. The first publishers of these coin hoards described the pots as late Celtic or La Tène D² which is a very loose term. The chronology of the types in question is based on numismatic references: typological development (very relative), weight reduction, overstrikes.

The Celtic coinage of this period in Hungary can be dated on the basis of the different connection with the Norican coinage dated by Göbl to the middle third of the 1st century BC.³ The *Mászlonypuszta* type was overstruck to the *Varasdin* type (Fig. 1.) dated by Göbl to c. 60 BC.⁴ But the hoard of *Nagyhörcsökpuszta* contains two derivations of the *Audoleon* type (Fig. 2.) beside the *Mászlonypuszta* tetradrachms.⁵ We do not know the minting time of the derivations of the *Audoleon* type. Their distribution area is mainly northeast Hungary (Ó-Huta, Miskolc, Szirmabesenyő, Dunakeszi-Alagpuszta).⁶ Their direct prototype is the *Audoleon* imitation found in the hoard of *Egyházasdengeleg* from the end of the 3rd century BC. It is important to note that there is about a 150 years lap between the time of the prototype and the hoard of *Nagyhörcsökpuszta*! On the basis of the small quantity of this derivation of the *Audoleon* type we cannot assume such a long minting time. If the different derivations of the *Audoleon* type were minted in several phases, perhaps with long gaps, then what caused the different issues and who – one or more communities – minted them at all?

* Hungarian National Museum, Cabinet of Coins and Medals, Budapest

¹ SZABÓ, M.: *Audoleon* und die Anfänge der ostkeltischen Münzprägung. *Alba Regia* 20 (1983) 43–56.

² GOHL 1906. 1., GOHL 1915. 123., MAROSI A.: Adatok a nagyhörcsöki barbár pénzlethez. *NK* 15 (1916) 108.,

³ GÖBL, R.: *Typologie und Chronologie der keltischen Münzprägung in Noricum*. Wien, 1973., GÖBL 1994.

⁴ GÖBL, R.: Der norische Tetradrachmenfund 1972 aus Haimburg in Kärnten. *Sb. PhilhistKIÖAW* 522(1989) 1–36., GÖBL 1994. 40.

⁵ GOHL 1915. 123.

⁶ PINK, K.: *Die Münzprägung der Ostkelten und ihrer Nachbarn*. 2. Aufl. Braunschweig, 1974. 68., HNM Cabinet of Coins and Medals, inv.: 1L.2000.1. (Dunakeszi-Alagpuszta)

The *Mászlonypuszta* type came to light with *Kapostal* silver tetradrachms together in *Medina* (Count Tolna).⁷ The dating of the *Kapostal* is supported by the Norican coinage. Among the finds of the workshop in *Szalacska* (count Tolna)⁸ where dies for *Kapostal* small silver and *Kapostal* drachms as well came to light, there was a *Gjurgjevac* type of coin dated by Göbl to c. 50 BC.⁹ In this case we meet again the problem of the duration of the minting time. Doubtless, the *Kapostal* type appears to be the most numerous among the late Celtic coin types and it has several well-separated stages of development beginning from the good quality silver tetradrachms until the extremely poor quality bronze coins, so called *Dunaszekcső* type (Figs. 3–6).¹⁰ They distributed far from their place of origin (southeast Transdanubia) as hoard and as single coins. The direct prototype of *Kapostal* is *Criseni Berchies* (originated in Transylvania) whose latest examples are dated to the middle of the 2nd century BC (c. 150 BC).¹¹ On the other hand a *Dunaszekcső* type bronze in a very poor state of preservation turned up in the Eraviscan oppidum at Gellért Hill (Budapest)¹² dated to the very end of the 1st century BC. There is almost 100 years again between the prototype and the latest appearance of a *Kapostal* coin. Of course, it is possible to narrow down this time span for it is not necessary to suppose uninterrupted continuity between the minting time of the prototype and that of the *Kapostal*, several decades might have passed between them. And it is not sure either that the specimen at Gellért Hill came to this place when the *Kapostal* was still being minted. Their circulation might have lasted longer than their actual production. This is, however, a mere guess without any concrete evidence. The issuer of the *Kapostal* coins remains to be cleared up. For the history of the region the migration of the Cimbri (114–113 BC) gives some support, but the ancient sources say nothing about ethnic changes. On the other hand the archaeological material points to the fact that several old cemetery ceased to be used at the end of 2nd century BC.¹³ Presumably, a new population appeared in the southeast Transdanubia and the issue of the *Kapostal* may be attributed to them. They might have come from south which would explain the origin of the coins. Immediately another problem arises. It is assumed that the Hercuniates tribe lived in the Kapos valley from the 1st century BC onwards. But they must have come from north, judging from their tribal name which connects with *Hercynia Silva*.¹⁴ Why would they have struck a coin type which originated indisputably in the south and the prototype of which does not even turn up in the Kapos valley.

The *Velem* type (Fig. 7.) can be dated to the middle of the 1st century BC on the basis of Norican overstrucks¹⁵ (*Velem* type overstruck on *Gjurgjevac* and “*Frontalgesicht*” types). The termination of their minting probably coincided with that of the Norican and Boii large silver coins in c. 40 BC which could have been the consequence of the Boii–Dacian war.¹⁶ Although it is an attractive historical interpretation to bring the end of the large silver coinage in connection with the Dacian war, the results of recent excavations in Bratislava seem to contradict this to some extent. The prosperous period of the Boii oppidum in Bratislava was the beginning of the 1st century BC and so the minting of the Boii large silver coins may more likely took place in this time than in the 50–40s BC when the life in the oppidum had already undergone a massive decline.¹⁷

The most mysterious coinage of this period is that of *Tótfalu*.¹⁸ This type consists exclusively of drachms. The main prototype is again the Philip II tetradrachms, but the influence of several other coin types can be observed on the obverse designs, including Roman Republican (Memmius) denars (Fig. 8.), several Norican types (*Frontalgesicht* – Fig. 9., *Wuschelkopf*), Gallic (*Volcae arecomici* – Fig. 10.). These prototypes give some support to the dating of the *Tótfalu* type. Memmius denars were minted in 87 BC.¹⁹ The type *Volcae*

⁷ HNM Cabinet of Coins and Medals, inv.: 65A.1908. 1–2.

⁸ GOHL, Ö.: A szalacscai kelta pénzverő és bronzöntő műhely. NK 6 (1907) 52.

⁹ GÖBL 1994. Gesamtsynchron, Taf. 14.

¹⁰ TORBÁGYI, M.: Bemerkungen zur Chronologie der keltischen Münzen vom Kapostaler Typ. In: *Stephanos nomismatikos*. Edith Schöner-Gess zum 65. Geburtstag. (Hrsg. Von U. Peter) Berlin, 1998. 631–642.

¹¹ PREDA, C.: *Monedele Geto-Dacilor*. București, 1973. 97ff.

¹² Excavation 1988 by Mária Pető. Wall of the fortification at the south side.

¹³ SZABÓ M.: Pannonia a római foglalás előtt. In: *Pannonia régészeti kézikönyve*. Budapest, 1990. 24.

¹⁴ SZABÓ M.: *A kelták nyomában Magyarországon*. Budapest, 1971. 17., MÓCSY, A.: *Pannonia and Upper Moesia*. London – Boston, 1974. 17, 63.

¹⁵ GÖBL 1994. 40.

¹⁶ GÖBL 1994. 42–43.

¹⁷ Zachar, L.: Mladšia doba železná. In: *Najstaršie dejiny Bratislavy*. (Ed.: Štefanovičová, T.) Bratislava, 1993. 180ff.

¹⁸ ÁLDOR Gy.: A tótfalusi kelta éremlelet. NK 3 (1904) 55–61.

¹⁹ CRAWFORD 349/1.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

arecomici is dated by D. Allen to the first part of the 1st century BC.²⁰ The Norican types are dated by Göbl to the middle of the 1st century BC.²¹ Of course, they are only terminus post quem dates, and unfortunately we have no archaeological support to make the chronology more precise. One type of the *Tótfalu* coins (Fig. 11.) is very similar to the *Réte-Simmering* type (Fig. 12.) small silver coins, attributed to the Boii, because some of them bear the same name (e.g. Nonnos) as the large silvers. According to Göbl the Boii drachms were minted even after the Boii-Dacian war in c. 40 BC.²² The *Tótfalu* type may be earlier than the *Réte-Simmering* type, because they have a larger type-repertoire and they are heavier in weight. The large *Simmering* hoard contains only a few *Tótfalu* coins and they are probably the latest types judging from their design. Most of the *Tótfalu* drachms are known from the *Tótfalu* hoard (about 1000 pieces). The location of the single finds are mostly unknown and therefore it is very difficult to define their circulation area. On the basis of the few known find places the main territory of the *Tótfalu* type seems to lie east of the distribution area of the *Simmering* type. *Simmering* drachms turn up together with Boii large silver coins, the *Tótfalu* coins do not. It is still not clear whether the issuer of the *Tótfalu* was identical with that of the Boii or not. *Tótfalu* drachms do not come to light together with *Eraviscan* denarii although according to some scholars they were the earlier coins of the Eraviscan tribe.

The *Eraviscan* denarii²³ are the only Celtic coin group in Hungary which can be unambiguously connected with a tribe on the basis of the coin inscriptions (RAVIS, IRAVISCII – Figs. 13–14.). There have been discussions concerning the exact dating of this coinage as well, but today it seems more and more probable that these coins were minted at the dawn of the Roman rule in Pannonia.²⁴ Although there can be no doubt that the Roman prototypes come from the first part of the 1st century BC, these remained in circulation in large quantities during the reign of Augustus, judging from the coin hoards buried during the reign of Augustus all over the Empire.²⁵ The archaeological data indicate that the Eraviscan tribe appeared in the territory of Budapest and its surroundings in the second part of the 1st century BC.²⁶ The Roman control was very loose in East Pannonia during the time from Augustus to Claudius. There are hardly any traces of Roman presence in this part of the province. The latest *Eraviscan* coin hoard in *Bia* (count Fejér) is dated by a Caligula denar. On the basis of the available historical and archaeological sources the province was established only by Claudius.²⁷ The *Eraviscan* denar-minting may well be attributed to a period when the Celtic large silver coinages stopped – perhaps the bronzes were still being struck – and the Roman coins were still sporadic in this territory. The appearance of the Roman coins in east-northeast Pannonia must have had political rather than economical reasons. The Roman occupation in Pannonia was accompanied by bloody wars and revolts in the territory south of the river Drava. On the contrary in the north there was peace. At the same time a lot of Roman coins have been found in the Eraviscan territory from the time of Augustus, and then practically nothing for a long time afterwards. It is possible that the Romans concluded a kind of alliance with the Eraviscans – although we have not written sources confirming it – and they were offered payment in order to remain in peace, not go to war against the Romans. Later the Eraviscans possibly began to imitate these Roman denarii.

Now, a serious question arises here and this relates to all Celtic coinage found in Hungary. What was the purpose of this minting? In the oppidum in Gellért Hill and the settlement in the *Tabán* district (at the north foot of the hill) no coins came to light with the exception of a very worn *Kapostal* bronze coin. But these sites must have been the centers of the Eraviscan tribe and probably the location of the mint. According to the archaeologists who excavated the sites, both settlements were abandoned slowly and peacefully, so the inhabitants had opportunity to take the valuable belongings – e.g. their money – with them. It is, nevertheless, surprising that not only a single piece of small coin was left there.²⁸ But several hoards and single finds are known

²⁰ ALLEN, D.: *Catalogue of the Celtic coins in the British Museum*. Vol. 2. London, 1990. 30–31.

²¹ GÖBL 1994. Gesamtsynchron, Taf. 14.

²² GÖBL 1994. 41.

²³ GOHL Ö.: A budapesti eraviskusz éremlelet. *NK* 1 (1902) 17–45., TORBÁGYI 1984.

²⁴ FITZ 1977. 545.

²⁵ TORBÁGYI 1984. 180–186.

²⁶ BÓNIS, É.: *Die spätkeltische Siedlung in Gellérthege-Tabán*. Budapest, 1969. 235.

²⁷ TÓTH E.: Pannonia provincia kialakulásához. *ArchÉrt* 103 (1976) 197–202., FITZ 1977., TÓTH E.: Megjegyzések Pannonia provincia kialakulásának kérdéséhez. *ArchÉrt* 108 (1981) 13–30., FITZ, J.: Noricum und Pannonien zur Zeit der römischen Okkupation. *Römisches Österreich* 17–18 (1989–1990) 79–86.

²⁸ PETŐ, M.: Neuere topographische und archäologische Angaben zum Leben der Siedlung Gellérthege-Tabán und Umgebung in der frühen Kaiserzeit. *AAH* 31 (1979) 271–285., NOVÁKI, Gy. – PETŐ, M.: Neuere Forschungen in spätkeltischen Oppidum auf dem Gellértberg in Budapest. *AAH* 40 (1988) 83–99.

from different sites of the Eraviscan territory and outside it. Recently, an Eraviscan coin hoard (some 60 pieces) came to light in *Bratislava-Devin* (Slovakia).²⁹ Another hoard is known from the vicinity of *Győr*.³⁰ In addition several single finds are known from places far away from the minting place. So, they circulated in the long-distance trade. Concerning the local circulation, no reliable data is available. It is a problem which relates to other Celtic coin types in Hungary.

Modern Celtic settlement research in Hungary is only just beginning. So far the two oppidum excavations – at *Gellért Hill* and in *Velem*³¹ – have not yielded data concerning the existence of local coin circulation. In the age when the large settlements of Gallia and Germania yielded coins in large quantities – like the neighboring *Magdalensberg* in Carinthia³², and *Bratislava*³³, sites not far from Hungary – the situation in late Celtic settlements in Hungary seems to have been different. The *Velem* types are known from three hoards apart from a few single finds. In the oppidum of *Velem-St. Vid* only a few coins came to light.³⁴ So far the *Mászlonypuszta* type has not been known from settlements. In the case of the *Kapostal* coins we may assume that they were produced as local currency which is supported by their wide distribution in and outside their minting area. Several pieces came to light in *Regöly* – probably in the oppidum – but the exact finding circumstances are unknown. The *Kapostal* coins are mostly single finds, only three hoards are known: two silver ones in *Esztergom*³⁵ and a bronze one (some 300 pieces) in *Nové Zámky* (Slovakia)³⁶, both far from their minting place.

Why were these coins produced at all? It was undoubtedly important for the Celts to have their own coins otherwise the foreign silver pieces would not have been overstruck (as in the case of *Mászlonypuszta* and *Velem*). If only the metal value were important, the coin design would have been kept the same. Since the distribution of these two types is very narrow, it remains unclear for whom and for what purpose these were minted.

However, I would risk the suggestion that the money economy was still very primitive in the late Celtic period in Hungary and it was far from uniform at all on the territory in question. So far the local coin circulation could only be observed in the *Kapos* valley. It seems startling that this did not continue in Roman times. In the well-excavated Roman settlement of *Szakály* (count Tolna) the earliest Roman coins date from the 4th century AD.³⁷ This region was undoubtedly an underdeveloped part of the province. Administrative and – as a consequence – economical changes must have stood in the background after the organization of the province Pannonia during the reign of Claudius. The end of the circulation of the *Kapostal* bronzes may have been the consequence of these events. Maybe Kolníková rightly supposes some migration in the background of the *Kapostal* bronze coin hoard in *Nové Zámky*.³⁸ So far it is only a hypothesis that must be confirmed by historical and archaeological data.

There remain many questions concerning late Celtic coinage in Hungary. The answers may be found through the cooperation of Hungarian numismatists and archaeologists with scholars of the neighbouring countries.

Translated by the author

²⁹ PLACHÁ, V.–FIALA, A.: Hromadný nález keltských mincí na hrade Devin. *SlovNumiz* 15 (1998) 201–210.

³⁰ HAUPT, P.–NICK, M.: Ein neuer Münzschatz mit Denaren der Eravisker aus Gegend von Győr (Ungarn). *NZ* 104–105 (1997) 41–81.

³¹ SZABÓ, M.–GUILLAUMET, J.-P.–CSERMÉNYI, V.: Fouilles Franco-Hongroises a Velem-Szentvid: recherches sur la fortification. *AAH* 46 (1994) 107–126.

³² BANNERT, H.–PICCOTTINI, G.: *Die Fundmünzen vom Magdalensberg*. Klagenfurt, 1972.

³³ KOLNÍKOVÁ, E.: Norische Münzen im Oppidum Bratislava und in seinem Hinterland. *SlovNumiz* 14 (1996) 9–55., MUSILOVÁ, M.–LESÁK, B.: Mince z neskorolátných objektov v Bratislave (archeologický výskum 1991–1995) *SlovNumiz* 14 (1996) 207–213.

³⁴ GOHL 1906. 2.

³⁵ HNM Cabinet of Coins and Medals, inv.: 185.1882.1–5. Only 5 exemplars from the hoards preserved in the collection. See also in *Coin finds repertoire 1867–1899*. (manuscript in the Coin Cabinet)

³⁶ KOLNÍKOVÁ 1999.

³⁷ GABLER, D.: Aspects of the development of Late Iron Age settlements in Transdanubia into the Roman period. (Evidence based upon the excavations at Szakály.) In: *Studies in the Iron Age of Hungary*. BAR Int. Series 144. Oxford, 1982. 94.

³⁸ KOLNÍKOVÁ 1999. 93–94.

Abbreviations

- CRAWFORD – CRAWFORD, Michael H.: *Roman Republican Coinage*. Cambridge, 1974.
- FITZ 1977 – FITZ, J.: Die Eroberung Pannoniens. In: *Aufstieg und Niedergang in der römischen Welt*. Bd. II/6. 1977. 543–556.
- GOHL 1906 – GOHL Ö.: Velem-Szentvidi kelta pénzek és bronz tesserák. *NK* 5 (1906) 1–4.
- GOHL 1915 – GOHL Ö.: A nagyhöröcsökpusztai barbár pénzlelet. *NK* 14 (1915) 123–127.
- GÖBL 1994 – GÖBL, R.: *Die Hexadrachmenprägung der Gross-Boier*. Wien, 1994.
- HNM – Hungarian National Museum
- KOLNÍKOVÁ 1999 – KOLNÍKOVÁ, E.: Hortfund keltischer Kaposmünzen aus der Südslowakei. In: *Festschrift für Katalin Bíró-Sey und István Gedai zum 65. Geburtstag*. Budapest, 1999. 85–106.
- TORBÁGYI 1984 – TORBÁGYI, M.: Die Münzprägung der Eravisker. *AAH* 36 (1984) 161–196.

TORBÁGYI MELINDA

Késő kelta pénzverés Magyarországon

A magyarországi kelta pénzverés két nagy periódusra osztható. Az első periódus általános jellemzője, hogy kizárólag tetradrachmákat vertek, amelyek jól követik az eredeti előképeket, elsősorban II. Philipposz (Kr. e. 359–336) makedon király tetradrachmáit. Súlyuk 12–13 gr, jó minőségű ezüsből készültek. Az egyes típusok elterjedése általában szűk területre lokalizálható, keletkezési helyüktől távol ritkán fordulnak elő. Ehhez a korszakhoz keltezési támpont az egyházasdengelegi ún. Audoleon-utánzatokat tartalmazó tetradrachma lelet, amelyet régészeti és numizmatikai bizonyítékok alapján a Kr. e. 3. század utolsó harmadára keltezhetünk.¹

A második periódusban már megjelennek az aprópénzek – kisezüstök és bronzok is. Sőt vannak tisztán aprópénzekből álló típusok is (tótfalusi drachmák és eraviszkusz denárok). Az érmeik már sokkal stilizáltabbak, keltizáltabbak, sokféle éremkép hatása kimutatható keletkezésükénél, noha a típusok többsége alapvetően philippeus-utánzat. Súlyuk is egyre kisebb – a tetradrachmák súlya 12 gr alatt van. Sok esetben az ezüst finomsága is szemmel láthatóan csökken. Ebben az időben már tisztán római mintára és pénzláb alapján vert pénzek – eraviszkusz denárok – is megjelennek Magyarország területén. Ebbe a korszakba tartoznak a mászlönypusztai és veleimi tetradrachmák, a kaposvölgyi pénzek – továbbá a legkésőbbi fázisukat jelentő dunaszekcsői típus – a tótfalusi kisezüstök és az eraviszkusz denárok, bár ez utóbbiak inkább már Pannonia római korszakához tartoznak. Keltezési támpontunk kevés és bizonytalan, mert az előképek kora csak terminus postquem datálást enged meg. A típusok keltezése főleg a metrológián és a tipológián alapszik, mert sem jól datálható régészeti környezetben (ásatási rétegek, sír együttesek jobban keltezhető tárgyakkal együtt, mint fibula, kerámia) nem fordulnak elő, sem olyan kincsleletekben, ahol jobban keltezhető érmeikkel vannak együtt. Nem ismerjük – ha egyáltalán volt – a kincseket rejtő kerámiát. A régi publikálók csak annyit írtak, hogy késő La Tène vagy jobb esetben La Tène D típus, ami igen tág fogalom.²

A késő kelta pénzverés keltezése jelenleg főként a noricumai pénzek kronológiáján alapul, amelyet Göbl³ dolgozott ki. A noricumai pénzverést Göbl a Kr. e. 1. század középső harmadára teszi. A mászlönypusztai érmeiket varasdin típusokra (1. kép) verték felül, amelyeket Göbl Kr. e. 60 tájára keltez.⁴ A nagyhörcsökpusztai leletben viszont a mászlönypusztai típusok mellett van 2 db Audoleon-származék⁵ (2. kép). Ezek is 12 g körüli súlyúak, mint a mászlönypusztai darabok. Nem tudni pontosan, mikor készültek, a néhány ismert lelőhelyű szórványlelet alapján hazájuk inkább Északkelet-Magyarország (Ó-Huta, Miskolc, Szirmabesenyő, Dunakeszi-Alagpuszta).⁶ A mintájukul szolgáló pénzeket az egyházasdengelegi kincs a Kr. e. 3. század végére keltezi. Előképük kora és a Kr. e. 60 körülre keltezhető nagyhörcsökpusztai lelet között c. 150 év telt el! Az Audoleon-származékokra a kevés számú ismert példány alapján nyilván nem feltételezhető ilyen hosszú verési idő. Ha szakaszosan – esetleg több évtizednyi szünetekkel – verték ezeket a különféle Audoleon-pénzekből levezethető típusokat, mi indokolta a kibocsátásokat, egyáltalán kik – ugyanazok vagy más csoportok – és miért verték őket?

Mászlönypusztai típusú érem kaposvölgyi nagyezüsttel együtt is előfordul egy kis Tolna megyei faluban, Medinában.⁷ A kaposvölgyi pénzek keltezéséhez is a noricumai pénzverés ad támpontokat. A szalacscai pénzverőműhely anyagában, melyben kisezüstök verésére szolgáló verőöveket és kisezüst pénzeket is találtak, volt egy giurgjevac típusú érem,⁸ amelyet Göbl Kr. e. 50 tájára keltez.⁹ Ebben az esetben is szembe találkozzunk a verési idő hosszúságának problémájával. Kétségtelen, hogy a kaposvölgyi a legnagyobb számban előforduló magyarországi kelta éremtípus, amelynek jól elkülöníthető fejlődési fázisai vannak kezdve a jó minőségű nagyezüstöktől egészen a dunaszekcsői típus néven ismert rendkívül silány kivitelű, kizárólag bronzból készült érmeikig¹⁰ (3–6. képek). Délkelet-dunántúli otthonukon kívül is sokfelé elterjedtek a kaposvölgyi pénzek – szórvány, sőt kincsleleteik is – előfordulnak keletkezési helyüktől távol is. Közvetlen előképük, amelyből származnak az erdélyi eredetű Criseni–Bercies-típus, amelynek legkésőbbi példányai a Kr. e. 2. század köze-

pére keltezhetők.¹¹ Ugyanakkor egy igen rossz állapotú kaposvölgyi bronzérem előfordul a gellérthegyi eraviszkusz oppidumban¹², amelyet az időszámításunk kezdete körüli idősakra datálnak. Itt is van vagy 100 év különbség. Természetesen le lehet szűkíteni ezt az időszakot, hiszen nem feltétlenül kell folytonosságot feltételeznünk az előképek verési ideje és a kaposvölgyi pénzek verése között, akár évtizedek is eltelhettek köztük és a gellérthegyi példány sem biztos, hogy abban az időben került a lelőhelyre, amikor a pénzeket még verték. Forgalmuk lehetett jóval hosszabb is. Ez azonban csak logikai játék konkrét bizonyítékok nélkül. Egyébként is nyitott kérdés, hogy kik voltak ezen pénzek veretői. A térség történetében egy támpontot jelent a Kr. e. 114–113-as kimber vándorlás. Következményeire vonatkozóan azonban az antik források nem tartalmaznak utalásokat. A régészeti anyagban azonban megfigyelhető egy – kétségtelenül további vizsgálatra szoruló – jelenség, hogy sok régebb óta használt temető megszűnik a Kr. e. 2. század végén.¹³ Elképzelhető, hogy egy új népesség jelent meg a Délkelet-Dunántúlon és ők voltak a kaposvölgyi pénzek veretői. Ezek talán délkeletről jöttek, és ez rögtön magyarázná a pénzek eredetét. Nyomban felvetődik azonban egy másik probléma. A Kapos völgyében a kutatás a Kr. e. 1. században a hercuniates törzset feltételezi, akik viszont északról jöhettek a Hercynia Silvából eredő nevük alapján.¹⁴ Ők viszont miért vernének egy egyértelműen déli eredetű éremtípust, amely még csak nem is fordul elő a Kapos vidéken.

A velemi pénzeket (7. kép) ugyancsak noricum párhuzamok alapján lehet keltezni Kr. e. 50–40 körülre a Gjurgjevác és Frontalgesicht típusra felülvert példányok alapján.¹⁵ Verésük megszűnése valószínűleg párhuzamos a noricum és boi nagyezüst verés végével Kr. e. 40 táján a boi-dák háborúk következményeként.¹⁶ Kétségtelenül vonzó történeti interpretáció a boi nagyezüst verés végét összefüggésbe hozni ezzel a háborúval, de a pozsonyi ásatások újabb eredményei ellentmondani látszanak ennek. A boi oppidum virágkora inkább a Kr. e. 1. század elejére tehető és így a nagyezüst verés is inkább erre az idősakra helyezhető, mint az 50–40-es évekre, amely időszak már az oppidum hanyatló korszaka.¹⁷

A korszak talán legrejtélyesebb pénzverése a tótfalusi kisezüstöké.¹⁸ Ez az éremtípus is alapvetően a Philippos pénzekre vezethető vissza, de jól megfigyelhető számos más pénz hatása is. A római hatás: egy Memmius denárról vett előlap esetében (8. kép), a noricum pénzverés hatása egy Frontalgesichtre emlékeztető érem típusnál (9. kép), illetve gall pénzek hatása (10. kép) is megfigyelhető egyes példányoknál. Ezek az említett előképek adnak bizonyos támpontokat a tótfalusi érme keltezéséhez. A Memmius denárt Kr. e. 87-ben verték¹⁹, a volcae arecomici típus a Kr. e. 1. század első felére van keltezve D. Allen által²⁰. A Frontalgesicht-típust Göbl²¹ a Kr. e. 1. század középső harmadára helyezi. Ezek persze csak terminus postquem kelteзések, és sajnos semmiféle régészeti támpontunk nincs a kronológia finomítására. Az egyik tótfalusi típus (11. kép) szoros rokonságot mutat a réte-simmeringeni típusú boi kisezüstökkel (12. kép). A boi kisezüstököt Göbl szerint még a Kr. e. 40-es boi-dák háború után is tovább verték²². A gazdag típus repertoárral rendelkező és nehezebb tótfalusi pénzek lehetnek a korábbiak. Tótfalusi érmekeket a majd ezer darabos névadó leleten kívül csak néhány szórványérem formájában ismerünk, de ezeknek pontos előkerülési körülményei ismeretlenek. A kevés számú ismert lelőhely mindenesetre más elterjedési területre utal, mint a réte-simmeringeni típusoké. Máig sem világos, hogy kibocsátóik ugyanazok voltak-e, bár néhány késői tótfalusi típus előfordul a simmeringeni leletben is. Simmeringeni kisezüstök előfordulnak boi hexadrachmákkal, tótfalusiak viszont nem. Eraviszkusz érmekekkel sem fordulnak elő együtt, pedig egyesek azok előzményeinek tartották őket.

Az Eraviszkusz denárok²³ az egyetlen magyarországi kelta éremcsoport, amely a feliratok által egyértelműen néphez köthető (13–14. kép). E pénzverés pontos kelteзése körül is vannak viták, azonban egyre erősebb az elképzelés, hogy ezeket a pénzeket már a pannoniai római uralom hajnalán verték²⁴. Tény, hogy az előképek a Kr. e. 1. század első feléből származnak, de ezek a denárok – amint azt az Augustus kori kincsleletek a birodalom különböző részeiből bizonyítják – még az Augustus korban is nagy számban voltak forgalomban²⁵. A régészeti adatok arra utalnak, hogy Budapest környékén az eraviszkuszok csak a Kr. e. 1. század második felében, feltehetően a boi-dák háború után jelennek meg²⁶. Kelet-Pannoniában a római uralom még nagyon laza az Augustustól Claudiusig tartó idősokban. Egyáltalán a római jelenlétnek alig vannak kézzel fogható nyomai. Az utolsó eraviszkusz éremlelet Caligula éremmel zárul, a történeti-régészeti adatok alapján pedig a provinciát csak Claudius szervezi meg²⁷. Nagyon is elképzelhető egy denárverés léte egy olyan korszakban, amikor a kelta ezüstverések már megszűntek – talán a bronzok még készülnek –, római pénzforgalomról pedig nem beszélhetünk. A római pénzek kelet/északkelet pannoniai jelenlétének pedig sokkal inkább politikai okai lehetnek, mint gazdasági. A pannoniai római hódítást a Drávától délre élő népeknél véres harcok és felkelések kísérték. Északon viszont béke van. Ellenben éppen az eraviszkusz területen kirívóan sok római pénzt találunk az Augustus-korszakból, míg utána évtizedekig szinte semmi nincs. Nem kizárt, hogy a rómaiak valamiféle szövetséget kötöttek az eraviszkuszokkal – még ha erről írott forrásaink nincsenek is – akik pénzt is kaptak azért,

hogy békében maradjanak. Később pedig ezeket a pénzeket maguk is elkezdték utánózni. Itt is szembe kerülünk azzal a problémával, hogy mire használták ezeket a pénzeket. A gellérthegyi oppidumban, a tabáni telepen – amelyekről pedig központi fekvésük és nagyságuk alapján joggal feltételezik, hogy a verés helye volt – egyetlen érem sem került elő. Az ásatók szerint ugyan mindkét telepet békés körülmények között, fokozatosan hagyták el lakóik, tehát volt lehetőségük értékes ingóságait magukkal vinni, mégis feltűnő, hogy egyetlen *picula* sem maradt ott²⁸. Kincs és szórványleletek azonban sok helyről ismertek, eraviszkusz területéről és azon kívül is. Legutóbb Devin várában került elő egy kb. 60 db-os eraviszkusz kincslelet²⁹. Győr környékéről is ismert egy kincslelet, amely sajnos szétszóródott és csak töredékeiben sikerült rekonstruálni elbeszélések illetve a műkincs kereskedelemben forgó példányok alapján két osztrák kutatónak³⁰. A távolsági kereskedelemben tehát forogtak. Hogy azonban a helyi pénzforgalomban volt-e szerepük és egyáltalán beszélhetünk-e helyi éremforgalomról, az a jelenlegi adatok alapján erősen kétséges. És nem csak az eraviszkusz pénzek esetében.

Kétségtelen, hogy Magyarországon a korszerű kelta telepkutatás nagyon az elején tart, de az eddigi feltárások – gellérthegyi illetve veleimi oppidum³¹ – nem adtak adatokat a helyi kelta pénzforgalom létehez, inkább a nem létehez. Abban a korszakban, amikor a nagy galliai és Rajna-vidéki telepek száz és ezer számra ontják a pénzleleteket – de nem is kell olyan messzire mennünk, mert a karinthiai Magdalensberg³², vagy a szlovákiai Pozsony oppidumának³³ pénzletei is intenzív pénzhasználatra utalnak – a magyarországi késő kelta telepek jelenleg nem ezt mutatják. A veleimi pénzek a 3 kincslelettől eltekintve igen kevés példányban ismertek szórványleletekben. Magában Velemben³⁴ is alig néhány érem került elő. Mászlonypusztai érmek nem ismertek telepről (2 kincslelet és néhány szórvány). A kaposvölgyi pénzek, elsősorban a bronzok esetében feltételezhető, hogy ők valóban valamiféle helyi pénzforgalom számára készültek. Erre utal nagy elterjedtségük keletkezési helyükön és azon kívül is. Számos példányuk került elő – sajnos a pontos leletkörülmények esetükben sem ismertek – a regölyi oppidumban. Ezekre a pénzekre egyébként is a szórványleletek a jellemzőek. Nagy kincsleletek alig ismertek. Két ezüstlelet Esztergomból³⁵ – tehát az is kibocsátási területtől távol, illetve egy bronz Nové Zámky környékéről³⁶. Miért készültek tehát a helyi pénzek? Mert valami okból nyilván fontos volt, hogy saját vereteik legyenek, hisz különben nem kellett volna az idegen ezüstpénzeket saját típusokká átverni. (Velem, Mászlonypuszta) Ha pusztán csak a fémérték számított volna, teljesen mindegy, hogy mit ábrázol. Kinek és mit akartak a saját típusokkal reprezentálni, hiszen e két típusnak az elterjedési területe is igen szűk.

Annyi következtetést mindenesetre megmernék kockáztatni a jelenlegi adatok alapján, hogy a magyarországi kelta népeknél a pénzgazdaság a késő kelta korszakban is igen kezdetleges volt, és az egész területre vonatkozóan nem is egyforma. A helyi pénzforgalom nyomai legintenzívebben a Kapos völgyében mutatkoznak meg. Éppen ezért meglepő, hogy úgy tűnik, ennek a római korban nincs folytatása. A Kapos vidéki Szakály településen a 4. századig nincs római pénz.³⁷ Gyakorlatilag ez a terület egy gazdaságilag fejletlen része a provinciának. Közigazgatási és ennek következtében gazdasági változások állhatnak a claudiusi provincia szervezés hátterében. A kaposvölgyi pénzek forgalmának vége ezzel lehet kapcsolatban. Lehet persze, hogy Kolníkóvárnak lesz igaza, aki a Nové Zámkyban előkerült kaposvölgyi bronz éremkincs hátterében népmozgásokat feltételez.³⁸ Ez persze egyelőre csak hipotézis, amit történeti-régészeti adatokkal is meg kellene erősíteni.

A magyarországi késő kelta pénzverés területén is jelenleg sokkal több a kérdés, mint a válasz. A válasszokat pedig a hazai és a szomszédos országok numizmatikusainak és régészeinek közösen kell megtalálniuk.

FARKAS EDIT*

Kereskedelmi kapcsolat Pannonia és a Barbarikum között az 1–2. században

(Római pénzleletek a szarmata Barbarikumban)

Pannonia provincia és a szarmata jazigok által lakott terület közötti kereskedelmi kapcsolatok alakulásáról már több tanulmány is napvilágot látott, azonban a Barbaricum teljes régészeti anyagát összefoglaló corpus még sajnos nem készült el.¹ Az alábbiakban a szarmaták és a rómaiak közötti 1. és 2. századi kereskedelmi kapcsolatokat kívánom illusztrálni a numizmatikai leletek fényében.

A régészeti leletek alapján a Kárpát-medencébe érkező szarmata jazig törzseket az I. század közepe táján már biztosan az Alföldön találjuk, bár foglalásuk valószínűleg már jóval korábban megtörténhetett.

Az 1. század végétől a szarmaták fokozatosan megjelentek a Tiszától keletre fekvő területeken, majd a 2. század végére benépesítették a Felső-Tisza vidékét, Dácia keleti peremét és a Körösök vidékét is.

A Kárpát-medencébe beköltöző szarmaták rómaiak, germánok és dákok szomszédságába, új etnikai és politikai környezetbe kerültek. A megváltozott körülmények hatására az Alföldet birtokba vevő szarmaták számára nyilvánvalóvá vált, hogy a korábbi életmódjuk folytatására már nincs lehetőségük. Így rákényszerültek életmódjuk megváltoztatására, a letelepedésre, és a nagyállattartás mellett áttértek a földművelésre. A jazigok által lakott rész geológiai adottságait tekintve szegény terület volt, így a mindennapi életükhöz szükséges fém tárgyak elkészítéséhez hiányzott a nyersanyag. A nagy távolság miatt a keleti területekkel való kereskedelmi kapcsolataik megszakadtak, a korábbi piachelyeik megszűntek. Ez a helyzet kényszerítette a szarmatákat a rómaiakkal folytatandó kereskedelemre, aminek következményeként a barbár földön fokozatosan jelentek meg a római készítésű tárgyak. A leletanyag egy része zsákmányként került a barbárokhoz, pl. egy-egy rabló hadjárat során, vagy igen jelentős zsákmányra tettek szert a barbárok a nagy markomann–szarmata háborúk alkalmával is.

A római leletanyagnak a nagyobb része azonban a kereskedelem útján került a barbárokhoz. A kereskedelem intenzitása a szarmatákkal főleg az 1. század végén, illetve a 2. század során erősödött meg, hisz a háborúk után már komoly politikai tényezőként is figyelembe kellett venni a szarmatákat. Ugyanakkor a jazigok által lakott terület jelentette a szárazföldi összeköttetést Pannonia és Dacia között.

A rómaiakkal való kapcsolat során a római készítésű tárgyakon – kerámia, fibula, egyéb fém anyagok – kívül természetesen pénz is került a Barbarikumba. A kereskedelem alapját a Római Birodalomban a saját készítésű pénz képezte. A szarmaták esetében önálló, egységes államról nem beszélhetünk, aminek léte nélkülözhetetlen az önálló, saját pénzverés megteremtéséhez. Ennek következményeként belkereskedelmük alapját semmiképpen sem a pénz jelentette. Belkereskedelmükben a cserekereskedelem volt a mértékadó. Természetesen ismeretese az ún. barbár pénzek, amiket a szarmaták készítettek, azaz másoltak. Ezek valószínűleg pénz-

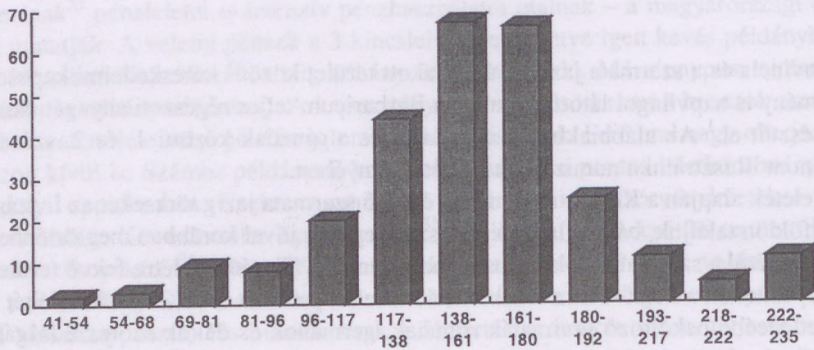
* Magyar Nemzeti Múzeum, Éremtár, Budapest

¹ A fontosabb tanulmányok: GABLER, D.: Zu Fragen der Handelsbeziehungen zwischen den Römern und den „Barbaren“ im Gebiet östlich von Pannonien. In *Römer und Germanen in Mitteleuropa*. Berlin, 1975. 87–123. VADAY 1998., KÖHEGYI M.: A római pénzforgalom és kereskedelem az Intercisa és Csongrád közötti útvonalon. *Cummania* 1 (1972) 113–117. KÖHEGYI M.: Újabb adatok a római pénzforgalom és kereskedelem Lugio-Szeged közötti szakaszához. In *Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István 65. születésnapjára*. (Szerk.: Bertók K.–Torbágyi M.) Budapest, 1999. 191–207.

hamisítás céljából készültek. Nagyon sok barbár területen talált kincsleletben – Lengyelországban, Csehországban, Németországban, a Baltikumban – szerepelnek egykorú denárutánzatok.² A barbár veretekkel kapcsolatban még több tisztázatlan kérdés vár válaszra. Hol és kik készítették ezeket a másolatokat, miért van hiátus az Augustus kori denárutánzatok és a Traianus kori denár utánzatok között? A legnagyobb mértékben Antoninus Pius és Marcus Aurelius vereteit másolták, ami érthető, hisz a Barbarikum területén ezen uralkodóktól származnak a legnagyobb számban pénzleletek, és nyilván azt másolják, amivel legtöbbször találkozhatnak a mindennapi életben. Mindenképpen a jövő egyik fontos kutatási feladata e barbarikumi denárutánzatoknak a feldolgozása.

Felvetődik a kérdés, hogy a római pénzeket egyáltalán miként kell értelmezni a Barbarikumban? Mint pénzforgalmi eszközt használták-e vagy csupán nyersanyagként szolgált a barbárok számára, és mint a római árucikkek egyike jelent meg a Barbarikum területén?

Az 1. és a 3. század közötti időszakban a szarmata földön előforduló pénzek többségét a 2. századi pénzek teszik ki (1. ábra).³

1. ábra

Az 1. századból származó pénzek mennyisége nem jelentős a Barbarikum területén. Az első nagyobb mennyiségű pénzt Traianus és Hadrianus veretei jelentik. A legnagyobb mennyiségben Antoninus Pius és Marcus Aurelius pénzei szerepelnek. Ezeknek a pénzeknek a zöme a markomann-szarmata háborúk során, mint korábban utaltam rá, zsákmányként került a barbárok kezébe. A Severusok uralkodása alatt hirtelen visszaesés tapasztalható. Az őket követő császárok érmei már jóval kisebb számban találhatók meg, s ez jellemző az egész 3. századra is. A barbár földi pénzek uralkodók szerinti előfordulási gyakorisága nagyjából megfelel a szomszédos Pannonia tartományénak. Kivételt képez a Severus kor. Ezen időszakban Pannoniában gazdasági konjunktúra kezdődik, s ez nyomon követhető a pénzforgalom alakulásában is. A severusi politika következményeként a pannoniai limes mentén, a katonasággal kapcsolatban lévő településeken egyértelműen megszorodik a pénzleletek száma. A katonaság egy jól fizetett réteggé vált és ez által megnőtt a vásárlói kereslet a különféle árucikkek iránt. Az új piacok vonzották a keleti kereskedők betelepődését. Bár e gazdasági fellendülést nem a helyi termelés fellendülése okozta, hanem a birodalom központi erőforrásai biztosították, egy rövid időre jólétet eredményezett a térségben. A Barbarikumban azonban pont ebben az időszakban ritkultak meg a római pénzek, holott más római árucikkek továbbra is áramlottak ide. A terra sigilláták kivitele pont ebben a korszakban volt a legnagyobb mértékű.⁴ Létezik egy olyan teória is, hogy a barbárok nem fogadták el az értéktelenebb pénzeket, hanem továbbra is ragaszkodtak a jó ezüstből készült veretekhez. Ez igaz is

² Pannoniában a keleti leletben szerepelnek denárutánzatok. A lelet igen nagyszámú (2596 db) denárt és utánzatot (46) tartalmaz. A leletben szereplő denárutánzatokról: JÓNÁS Elemér: Die Sarmatischen-jazigischen Münzen der ungarischen Tiefebene und ihre Beziehungen zu Südrussland. *Archivum Europae Centro Orientalis* 1 (1935) 254–261.

³ A barbarikumi pénzleletek főbb közlései: HUSZÁR L.: Das Münzmaterial in den Funden der Völkerwanderungszeit im Mittleren Dunaubecken. *AAH* (1955) 61–109. KERÉNYI A.: Magyarországi szarmata pénzek *NK* 54–55 (1955–1956) 14–20. VADAY A.: *Szolnok megyei éremtani adatok Hild Viktor jegyzeteiből*. Szolnok, 1975.

⁴ GABLER, D.–VADAY, A.: Terra sigillata im Barbaricum zwischen Pannonien und Dazien. *FontesArchHung* Budapest, 1986.

lehetne a 3. század során egyre értéktelenebb antoninianusok esetében, de nem valószínű a Severusok pénzeivel kapcsolatban. Bár az infláció már a severusi időszakban elkezdődött, de ez még nem érintette radikálisan a pénzek ezüsttartalmát, ami okot jelentett volna a barbároknak a severusi pénzek elutasítására. Ma még sajnos nem született elfogadható magyarázat arra, hogy miért éppen a Severus korban csökkent le a pénzek kiáramlása a Barbarikumba.

Természetesen a barbarikumi pénzek mennyiségileg jóval alatta maradnak a Pannoniában előkerült pénzeknek. A szarmatáknál talált pénzmennyiség „túl kevés” ahhoz, hogy itt egy valós pénzforgalomról lehessen beszélni. Míg Pannoniában az 1–2. században a szórványpénzek döntő többségét a bronz pénzek teszik ki, hiszen a mindennapi életben a váltópénz szerepét a bronz pénzek jelentették, szarmata földön ezeket a pénzleleteket a dénárook képviselik. Tehát hiányzik az aprópénz szerepét betöltő fizetési eszköz a barbarikumban. Ez egyértelműen azt támasztja alá, hogy a szarmatáknál a római pénz nem, mint fizetési eszköz szerepelt, legalábbis nem a saját belkereskedelmükben. A szórványpénzek lelőhelyeinek sűrűsödése a feltételezett kereskedelmi utak, folyamok mentén jellemző.⁵ Természetesen a római pénz szolgálhatott fizetési eszközként is a szarmaták és a római kereskedők között. A barbároknak nyilván római pénzzel is kellett fizetniük a kereskedőknek a különféle idegen származású portékákért. A barbárok szemében a „külföldi valuta” mindenképpen komoly értéket képviselt, s ezért érdemes volt őket hamisítani is.

Mikor az 1–2. század pénzeit vizsgáljuk barbár földön, rögtön felvetődik egy másik kérdés is, hogy ezek a pénzek mikor kerültek ki a tartományból, verésük ideje után nem sokkal, avagy évszázadokkal később. Gyakori jelenség, hogy 4. századi temetőkben 2. századi pénzek szerepelnek mellékletként.⁶ A 2. századi pénzek 3. vagy 4. században való kikerülését a tartományból azzal indokolták, hogy a barbárok a rossz antoninianusok helyett csak a jó ezüstöt voltak hajlandók elfogadni, ezért a rómaiak a későbbiekben is ezzel fizettek nekik. Valószínűbbnek tűnik az a vélemény, hogy röviddel kibocsátásuk után kerültek ki a 2. századi pénzek, hisz Pannoniában a 3. század második felében előkerült kincsleletekben nem vagy igen ritkán szerepelnek 2. századi dénárook antoninianusokkal együtt, ami arra utal, hogy ezek a pénzek akkoron már nem is voltak forgalomban, tehát kikerülni sem tudtak volna a tartományból.⁷

A pénznek mint nyersanyagnak való felhasználására is van példa. Tiszaföldváron került elő egy fibulaöntő műhely, ami római fibulákat vett mintául.⁸ A műhelyben és a közeli gödrökből előkerültek összetört római bronzedények és feldarabolt római pénzek. Ezek szolgáltak nyersanyagul a mester számára.

A pénzleletek egyik csoportját képezik a temetőkben talált, sírokba helyezett pénzek. Az érem mint melléklet megjelenése egy teljesen új szokást jelentett a Kárpát-medencében lakó szarmaták körében. E rítus megjelenése valószínűleg római hatásra vezethető vissza, azonban soha nem jutott meghatározó szerephez a temetkezési szokásokban. Kulcsár Valéria feldolgozása kimutatta, hogy az érmes sírok csupán 9,5%-át jelentik az összes vizsgált temetkezéseknek.⁹ A pénz sírba tevésének szokása legkorábban a 2. században mutatható ki, és főleg a férfiaknál volt divatban. Általában a tarsolyban helyezték el, bár még nem lehet eldönteni, hogy mint a mindennapi életben szükséges tárgyak egyike került oda, vagy halotti obulus szerepét töltötte be.

A szórvány és a sírmellékletek mellett külön figyelmet érdemelnek a kincsleletek. Ez idáig a Barbaricum területéről 17 kincsleletet ismerünk. A leletek közül sajnos több még nincsen közölve, illetve korszerűen feldolgozva. A kincsleletek a következők: Jászdózsa (Nero veretével zárul)¹⁰, Tiszanagyrev (Hadrianus veretével zárul)¹¹, Abony (Antoninus Pius veretével zárul)¹², Kiszombor, Nádudvar (Marcus Aurelius veretével zárulnak),¹³ Hetényegyháza, Csurog, Tyukod (Commodus veretével zárulnak)¹⁴, Miskolc, Mende, Kecel I., Tiszaföldvár, Elek (Septimius Severus veretével zárulnak)¹⁵, Gerenda (III. Gordianus veretével zárul),¹⁶ Kunfehértó (3. század második fele),¹⁷ Öcsöd (Valentinianus vereteivel zárul),¹⁸ Kecel II. (Valens veretével zárul)¹⁹.

⁵ FÜLÖP Gy.: Újabb tanulmány a római érmek szarmata kori forgalmáról a mai magyar Alföldön. *ArchÉrt* (1976) 2. 255–256.

⁶ KÖHEGYI M.–VÖRÖS G.: A madarasi temető római pénzei. In *A numizmatika és társtudományok II.* (szerk.: Krankovics Ilona) Debrecen, 1996. 183–195.

⁷ BÍRÓNÉ SEY K. 1971–1972.

⁸ VADAY 1998. 136.

⁹ KULCSÁR V.: A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai. Aszód, 1998. 58.

¹⁰ MNM ÉT 397/1905.

¹¹ JÓNÁS E.: A tiszanagyrevi római éremlelet. *NK* 23–24 (1924–1925) 38–40.

¹² Abony: *NK* 5 (1906) 105.

¹³ Kiszombor: közöletlen, Nádudvar: MNM ÉT. 285/1882.

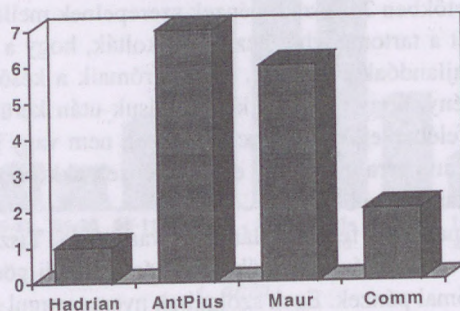
¹⁴ Hetényegyháza: *NK* (1997–1998) 17–21. Csurog: MNM ÉT 57/1876. Tyukod: *NK* (1973–1974) 97.

¹⁵ Miskolc: *FA* 41(1990) 61–72. Mende: *NK* 13 (1914) 71. Kecel I.: *Cumania* 9 (1986) 27–71. Tiszaföldvár: *NK* 41 (1942) 66. Elek: *NK* 38–39 (1939–1940) 65.

Egy kincs elrejtését nem kell feltétlenül háborús eseményekhez kötni, hiszen még a béke időszakában is a legbiztonságosabb helyet a föld mélye jelentette a tulajdonos számára. Azonban ha egy bizonyos időszakban megsokasodnak egy adott területen a kincsleletek, kézenfekvő magyarázatnak tűnik a kincs elrejtésének okát valamiféle ellenséges támadásnak tulajdonítani. Ha az adott hadi eseményről frott források is beszámoltak, akkor a felszínre kerülő pénzleletek kiváló történeti adalékokat nyújtanak a történész számára. Pannonia szempontjából több ilyen időszak is kiemelhető, amikor az éremleletek nagy száma tesz tanúságot valamiféle háborús helyzetről. Az első ilyen időszak a tartományt évtizedeken keresztül pusztító markomann–szarmata háborúk kora. Kincsek sora ismeretes mind a limes mentéről, mind pedig a tartomány belsejéből.²⁰ Rengeteg pénz került elrejtésre a 3. század 50-es éveitől kezdve Pannonia szinte egész területén.²¹ A bizonytalan belpolitikai helyzet, a nagymértékű infláció, az állandósuló barbár betörések okozta bizonytalan helyzet ékes bizonyítékai a nagy számban felszínre került kincsek. A 4. század végén és az 5. század elején elrejtett kincsleletek, amiket a barbár támadások és a gazdaság egyre inkább bizonytalan állapota okán rejtettek el, a tartomány végét, lassú feladását jelzik.²²

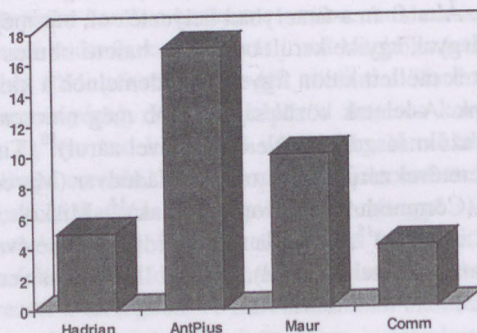
A Barbarikumban is kimutatható egy kincshorizont, amikor több kincslelet is elrejtésre került, még pedig a 2. század végén vagy a 3. század elején. 7 dénárlelet került elrejtésre közel azonos időszakban, a kincsek záródásának évszáma szinte megegyezik.

Csurog – 16 darab denárból álló kincslelet, záró darabja Commodus 187 és 188 között vert pénze (2. ábra).

2. ábra. Csurog

Tyukod – 37 darab denárból álló kincslelet, záró darabját 189-ben verték (3. ábra).

3. ábra. Tyukod

¹⁶ MNM Ért. 196/1890.

¹⁷ NK 54–55 (1955–1956) 50–52.

¹⁸ Öcsöd: NK 28–29 (1929–1930) 30.

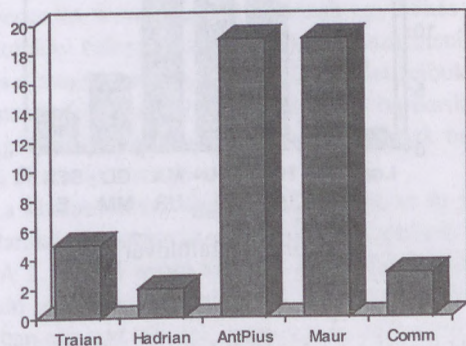
¹⁹ ArchÉrt 29 (1920–1922) 99–102.

²⁰ FARKAS E.: A markomann–szarmata háborúk időszaka a numizmatika tükrében. In Emlékkönyv Btró-Sey Katalin és Gedai István 65. születésnapjára. (Szerk.: Bertók K.–Torbágyi M.) Budapest, 1999. 131–140.

²¹ FITZ J.: *Der Geldumlauf der Römischen Provinzen im Donaugebiet Mitte des 3. Jahrhunderts*. Bonn, 1978. BÍRÓNÉ SEY K. 1971–1972. 3–8

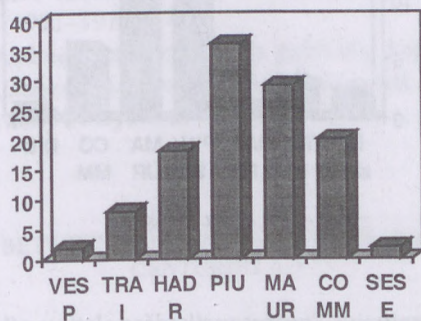
²² LÁNYI V.: The coinage of Valentinian I in Siscia. AAH 21 (1969) 33–46.

Hetényegyháza – 48 darab denárból álló kincslelet, amely Commodus 192-ben vert pénzével zárul (4. ábra).

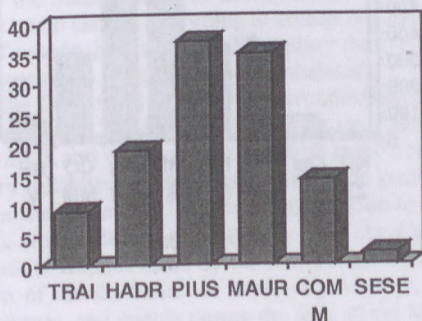
4. ábra. Hetényegyháza

Miskolc – 115 darab denárból álló kincslelet, utolsó verete Septimius Severus 193-ban vert pénze (5. ábra).

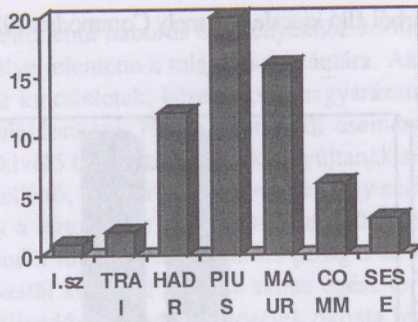
5. ábra. Miskolc

Mende – 117 darab denárból álló kincslelet, záró darabja Septimius Severus 193 és 195 között vert pénze (6. ábra).

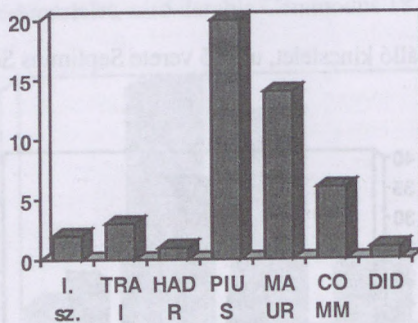
6. ábra. Mende

Tiszaföldvár – 60 darab denárból álló kincslelet, utolsó darabja Septimius Severus 193-ban vert denárja (7. ábra).

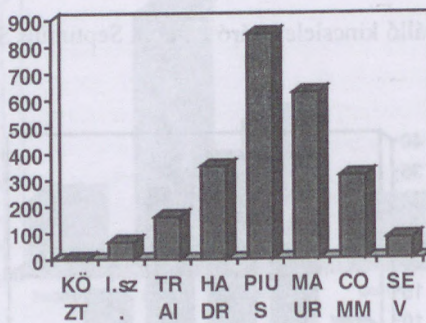
7. ábra. Tiszaföldvár

Elek – 47 darab denárból álló kincslelet, záródását Iulianusnak 193-ból származó verete adja (8. ábra).

8. ábra. Elek

Kecel – záró veretét szintén Septimius Severus uralkodása alatt verték, bár a kincs záródását jelentő pénz jó pár évvel későbbi, 211–217 közötti évekből származik (9. ábra).

9. ábra. Kecel

A kincsek összetétele igen hasonló. Eltérés a leletekben szereplő legkorábbi pénzek idejében van. A miskolci, az eleki és a tiszaföldvári leletek legkorábbi pénzei Vespasianus császár veretei. A csurogi, tyukodi, hetényegyházi és mendei leletek Traianus illetve Hadrianus pénzeivel kezdődnek. A legtöbb pénz Antoninus Pius császártól származik az egyes leletekben. Ugyancsak sok pénz szerepel Marcus Aurelius császártól is. Ez az arány hasonló, mint amit a szórvány pénzek esetében is tapasztalni lehet. A leletek záródása is közel azonos időszakra, 188 és 195 közé tehető. (Kivétel keceli lelet) Igen valószínű, hogy ezeket a kincseket is közel egy

időben rejthették földbe, tehát valamikor a severusi korszakban. Annak ellenére, hogy a csurogi, tyukodi és hetényegyházi leletek nem tartalmaznak severus kori pénzt, a 180-as évek végéről származó záró veretek alapján valószínűsíthető, hogy ezeket a leleteket is pár évvel később, valamikor a 2. század végén vagy a 3. század elején rejthették el. A Severus kor Pannonia provinciának egy békés korszakot jelentett, nincsen tudomásunk hadi eseményekről a tartomány belsejében. Ugyanakkor a szarmaták földjén valamiféle zavaros időszakkal lehet számolni, legalábbis a megegyező záródású 7 kincslelet felbukkanása nem lehet véletlen. Ebből az időszakból a tartományban nincs tudomásunk kincsleletekről. A barbarikumi események nem a tartomány történéseivel hozhatóak összefüggésbe, és írott források sem tudósítanak bennünket hadi állapotokról sem a tartományon belül, sem szarmaták által lakott területen.

Igen valószínű, hogy ezek a kincsek összefüggésbe hozhatóak az új jövevények érkezésével a Kárpát-medencébe. A régészeti leletek tanúsága szerint az új szarmata csoportok bevándorlása a Duna völgyén át, terjeszkedéssel járt az Alföldön. A 2. század végén történt a Felső-Tiszavidék megszállása, a Kőrösök vidékének elfoglalása és a Bánátban való terjeszkedés. Valószínű, hogy ez a népmozgás nem teljesen békés viszonyok között zajlott. Az e korszakban elrejtett kincsek, amiket már eredeti tulajdonosuknak nem állt módjukban kiásni, lennének e mozgalomnak numizmatikai bizonyítékai.

Rövidítések

BÍRÓNÉ SEY K.

1971-1972

- BÍRÓNÉ SEY Katalin: Néhány III. századi éremlelet értékelése és ennek problémái NK 70-71 (1971-1972) 3-8.

VADAY 1998

VADAY Andrea: Kereskedelem és gazdasági kapcsolatok a szarmaták és a rómaiak között. In *Jazigok, roxolánok, alánok. Szarmaták az Alföldön*. (Gyulai katalógusok 6.) Szerk.: Havassy P. Gyula, 1998. 117-145.

COMMERCIAL RELATIONS BETWEEN PANNONIA AND THE BARBARICUM IN THE 1ST AND 2ND CENTURIES AD

(Roman coin finds in the Sarmatian Barbaricum)

Summary

Several studies have been published on the history of commerce between Pannonia and the Sarmatian Barbaricum, but the comprehensive corpus covering the archaeological material of the Barbaricum has not been completed so far.¹ The subject of this presentation is the commercial relation between Pannonia and the Barbaricum inhabited by Sarmatian *lazyges* in the lights of the coin finds during the period of the 1st and 2nd centuries AD.

To the middle of the 1st century the Sarmatian tribes already settled in the Great Hungarian Plain, although their invasion had most probably taken place much earlier. According to archaeological finds they spread over to the river Tisza from the beginning of the 1st century. Towards the end of the 2nd century the region on the Upper-Tisza, the eastern edge of Dacia and the territory of the two Kőrös rivers became gradually inhabited.

The Sarmatian settling down in the Carpathian Basin were surrounded by the Romans, Germans and Dacians, thus getting into a new ethnic and political situation. The Sarmatian invading the Plain became aware of the fact that they had no longer space to continue their way of life and was therefore forced to make a new change, settling down and taking up farming besides livestock. The territory inhabited by the *lazyges* had poor geological features without any sources for industry, so products made of metal for their everyday life were missing. Due to the long distances commercial relations with eastern territories came to a stop, which made the Sarmatians from the Carpathian Basin to establish commercial relations with the neighbouring population. Objects made by the Romans gradually appeared in the Barbaric territory. A part of the finds came into possession of the Barbarian as booty, e.g. through the aggressive attacks to the province reported several times by the Roman sources, and mainly during the time of the Marcomann-Sarmatian wars. Most of the Roman finds, however, were goods of trade. Commercial activity with the Sarmatians became more intense at the end of the 1st and beginning of the 2nd centuries, a period when the latter were to be considered as an important political factor and the territory inhabited by them represented a connection by land between Pannonia and Dacia.

Through the relations with the Romans coins also reached the Barbaricum alongside the different Roman products like ceramics, fibula and other objects made of metal. Commerce was based on coins in the Roman Empire. Sarmatians, however, cannot be considered as forming an integrated state formation which is essential to the appearance of own, independent coinage. Therefore their domestic trade could not be based on coins, but barter. There are, of course the so-

called barbaric coins which were made by the Sarmatians. They are the imitations of Roman coins and probably can be considered as kind of forgeries. There are a lot of contemporary imitations of Roman denars in the hoards found in the Barbarian territory (in Poland, Czech Republic, Germany, the Baltic countries).² In connection with these imitations there are several questions to be answered and cleared: where and who made them, why we have only imitations of denars from the period of Augustus and then from the age of Traian? The denars of Antoninus Pius and Marcus Aurelius were imitated in the biggest number because their coins were the most commonly used in the Barbaricum. In order to get an answer to these questions the future researches will have to process the imitations of denars in the Barbaricum.

It is also a question how the Roman coins in the Barbaricum could be interpreted. Were they means of monetary transactions or were they considered to be raw material by the Barbarian appearing as items of sale in the Barbaricum?

The first step to make now is to have a look at the rate of Roman coins appearing in the territories inhabited by the Barbarians in the 1st and 2nd centuries.³ (Fig. 1.)

The vast majority of coins in the territory comes from the 2nd century among which the coins of Traian and Hadrian represent the first issues in a relatively big number, while the majority of the finds is composed of denarii of Antoninus Pius and Marcus Aurelius. The coins of their successors are represented in much smaller number, which characterises all of the 3rd century. The frequency of coins of the different emperors in the Barbaricum is more or less in accordance with that of the region of Pannonia with exception of the Severus age. This period marked an economic boom in Pannonia, which is also reflected in the development of the monetary circulation. In the same time there is a decline in the circulation of Roman coins in the Barbaricum although other Roman products continued to flow in. The exports of terra sigillata soars in this period.⁴ There is a theory which supposes that the Barbarians did not accept the less valuable coins insisting on the old, good silver pieces. It must be true in the case of antoniniani gradually losing their value in the 3rd century, but it seems unlikely in the case of Severus coins. Although the first signs of inflation date back to the period of Severus, it had no dramatic effect on the silver amount of the coins which could have caused the Barbarians to refuse them. No acceptable explanation has been given for the decline of the coin inflow to the Barbaricum just in the age of Severus.

The number of coins found in the Barbaricum obviously fell far behind those turning up in Pannonia. The amount of money found in the possession of the Sarmatian is "too little" to allow us to speak about a real monetary trade. While scattered coin finds of the 1st and 2nd centuries in Pannonia include mostly copper coins being the commonly used currency in everyday life, these finds are represented by denars in the land of the Sarmatians. We can therefore draw the conclusion that the small change as means of payment was missing in the Barbaricum. It is an obvious proof of the Sarmatians not using Roman coins as means of payment, at least not in domestic trade. Coins occur more frequently alongside the presumed commercial routes and rivers.⁵ As a matter of fact Roman coins could have been served as means of payment between the Sarmatians and the Roman merchants, as the Barbarians obviously had to pay merchants for products of foreign origin by Roman coins. For the Barbarians the "foreign currency" represented real value and such coins were therefore worth forging.

When studying coins of the Barbaricum dated from the 1st and 2nd centuries, another question arises immediately: whether these coins got out of the territory soon after they were minted or centuries later? A number of coins minted in the 2nd century are frequently found in cemeteries of the 4th century.⁶ The 3rd- and 4th-century export of coins dated in the 2nd century were explained by the fact that the Barbarians were ready to accept only good silver coins instead of those poor quality antoniniani, so the Romans continued paying them by these specimens. It seems to be more likely that the coins minted in the 2nd century got traded shortly after their issue because denars from the 2nd century are hardly, if any, found in the antoniniani hoards from the 3rd century in Pannonia. It allows us to presume that these coins were no longer in circulation at the time so they had no chance of getting out of the territory.⁷

We also have examples of coins used as raw material. A fibula foundry was found in Tiszaföldvár using Roman fibulas as patterns.⁸ Roman coins cut into pieces and broken Roman bronze dishes were found in and around the workshop. They must have served as raw material for the craftsmen.

Coins placed in graves are also worth mentioning. The appearance of coins as furniture meant the beginning of an absolutely new practice among the Sarmatian living in the Carpathian Basin. This ritual must be attributed to the influence of the Romans, though it never became determinant in burial customs. The research carried out by Valéria Kulcsár pointed out, that graves furnished with coins represented only 9.5% of all the graves.⁹ The earliest date of the practice of placing coins in graves can be observed, mainly in the male graves. The coins were generally put in a purse, but it has not been cleared whether they were put there as part of necessities of everyday life or as a funeral obol.

Besides the scattered coin finds and grave furniture, special attention must be paid to the hoards. So far 17 hoards from the territory of the Barbaricum have been made known to us. Unfortunately, several of the finds have not been published or processed in an up-to-day way. The hoards are the following: Jászdózsza (ending with the coin of Nero),¹⁰ Tiszanagyér (ending with the coin of Hadrian),¹¹ Abony, Nádudvar (ending with the coin of Antoninus Pius),¹² Kiszombor (ending with the coin of Marcus Aurelius),¹³ Hetényegyháza, Tyukod, Csurog (ending with the coin of Commodus),¹⁴ Miskolc, Mende, Kecel I., Tiszaföldvár, Elek (ending with the coin of Septimius Severus),¹⁵ Gerenda (ending with the coin of Gordianus III),¹⁶ Kunfehértó (3rd century),¹⁷ Öcsöd (ending with the coin of Valentinianus),¹⁸ Kecel (4th century).¹⁹

Hiding treasures is not necessarily connected with wars, as the owners found the ground as the safest place to hide their properties even in peacetime. The increasing number of hoards in one particular place at a given time, however, suggest some sort of hostile attack as a reason of hiding treasures. If there are written records of a particular attack coin finds provide outstanding historical data for the historian. As regards Pannonia, there are several periods when the number of coin finds gives evidence for events of war. The first period was the devastating time of the Marcomann-Sarmatian war. The range of the hoards are known both from the limes and the inland of the territory.²⁰ Plenty of coins were hidden almost all over Pannonia from the 50s of the 3rd century.²¹ The unstable internal situation, the high level of inflation and the

instability caused by the barbaric attacks becoming more and more frequent are all proved by the huge number of hoards. The hoards hidden at the end of the 4th and the beginning of the 5th centuries because of the deteriorating economic situation indicate the slow giving up and end of the territory.²²

A horizon of hoards can be observed in the Barbaricum at the end of the 2nd century. Eight hoards of denars were buried almost at the same time.

Csurog: 16-piece hoard of denars, the last specimen minted by Commodus between 187 and 188. (Fig. 2.)

Tyukod: 37-piece hoard of denars, the last specimen minted in 189. (Fig. 3.)

Hetényegyháza: 48-piece hoard of denars, the last specimen minted by Commodus in 192. (Fig. 4.)

Miskolc: 115-piece hoard of denars, the last specimen minted by Septimius Severus in 193. (Fig. 5.)

Mende: 117-piece hoard of denars, the last specimen minted by Septimius Severus in 195. (Fig. 6.)

Tiszaöldvár: 60-piece hoard of denars, the last specimen minted in 193. (Fig. 7.)

Elek: 47-piece hoard of denars, the last specimen minted by Iulianus in 193. (Fig. 8.)

Kecel: This hoard was buried a little bit later, the last specimen was minted between 211 and 217. (Fig. 9.)

The composition of finds is quite similar. Coins of Antoninus Pius and Marcus Aurelius are represented in the biggest number in the hoards. This rate is similar to that of the scattered coin finds. The mints are also of nearly the same date, between 189 and 195 and probably buried at the same time, namely in the age of Septimius Severus.

This age was a peaceful period in Pannonia without any essential incident of war. In the same time some disturbances may have taken place on the land of the Sarmatians which are illustrated by the eight coin hoards mentioned above. No hoards are known from this period in the territory of the province. The events in the Barbaricum cannot be brought in connection with the province of Pannonia; written sources, however, never mentioned war events either in the province or in the Barbaricum.

The hoards can be most probably in connection with the arrival of newcomers in the Carpathian Basin. Archaeological finds prove the migration of new Sarmatian groups through the valley of the Danube accompanied by further expansion into the Great Hungarian Plain. The occupation of the region of the Upper-Tisza and of the two Kőrös rivers, expansion in the Banat took place at the end of the 2nd century. The hoards of this period are the numismatic proofs of these movements.

Translated by Mária Róka

Rövidítésjegyzék

MNM Ét.	– Magyar Nemzeti Múzeum Éremtár
MNB	– Magyar Nemzeti Bank
MOL	– Magyar Országos Levéltár
OSZK	– Országos Széchényi Könyvtár
RNS	– Royal Numismatic Society
SAV	– Slovenská Akadémia Vied
AAH	– Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
AMusNapocensis	– Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca
AMusPorolissensis	– Acta Musei Porolissensis, Zalău
ANRW	– Aufstieg und Niedergang der römischen Welt
ArchÉrt	– Archaeológiai Értesítő, Budapest
BAR	– British Archaeological Reports, Oxford
BK	– Budapesti Közlöny
BudRég	– Budapest Régiségei
CNH	– Réthy László: Corpus Nummorum Hungariae, I. Budapest, 1989.
CNI	– Corpus Nummorum Italiorum
CommArchHung	– Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapest
Dbg	– Dannenberg, Hermann: Die Deutschen Münzen der sächsischen und fränkischen Kaiserzeit. Berlin, 1876.
DissPann	– Dissertationes Pannonicae, Budapest
DMÉ	– A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve
Eos	– Eos. Commentarii Societatis Philologiae Polonorum, Wrocław
FA	– Folia Archaeologica, Budapest
FMRU	– Die Fundmünzen der römischen Zeit in Ungarn
HBN	– Hamburger Beiträge zur Numismatic
Huszár	– Huszár Lajos: Münzkatalog Ungarn vom 1000 bis Heute. Budapest–München, 1979.
JPMÉ	– Janus Pannonius Múzeum Évkönyve
LRBC	– Carson, R. A. G. – Hill, P. V. – Kent, J. P. C.: Late Roman Bronze Coinage. London, 1965.
MNumTÉvk	– A Magyar Numizmatikai Társulat Évkönyve, Budapest
MFB	– Fundberichte aus Österreich
Magyar Hlap	– Magyar Hírlap, Budapest
MGTsz	– Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, Budapest
Mitt	– Mitteilungen des Clubs der Münz- und Medaillenfreunde in Wien
MittArchInst	– Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest
Monatsbl	– Monatsblatt der Numismatischen Gesellschaft in Wien
MÖNG	– Mitteilungen der Österreichischen Numismatischen Gesellschaft, Wien
NK	– Numizmatikai Közlöny, Budapest
Nlisty	– Numismatické Listy, Praha
NSb	– Numismatický Sborník, Praha
NZ	– Numismatische Zeitschrift, Wien

OpA	- Opuscula Archaeologica, Zagreb
RE	- Pauly - Wissowa, Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, München
RIC	- The Roman Imperial Coinage. London, 1923-
RIU	- Die römischen Inschriften Ungarns
RPC	- Burnett, A. - Amandry, P. - Ripollés, P. P.: Roman Provincial Coinage I-II. London, 1992, 1999.
RRC	- Crawford, M. H.: Roman Republican Coinage. Cambridge, 1974.
SCN	- Studii și cercetări de numismatică, București
SFMA	- Studien zu Fundmünzen der Antike
SlovArch	- Slovenska Archaeologica,
SlovNumiz	- Slovenska Numismatica, Nitra
Soproni Szle	- Soproni Szemle
SP	- Starohrvatska prosvjeta, Knin, Split
TörténelmiSzle	- Történelmi Szemle
TT	- Történelmi Tár
VAHD	- Vjesnik za Arheologiju i Historiju Dalmatisku, Split
VAMZ	- Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu
VHAD	- Vjesnik Hrvatskoga Arheologickoga Druztva, Zagreb
VMMK	- Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém
VÚ	- Vasárnapi Újság
ZPE	- Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik

Utánzat vagy hamisítvány?

Nem olyan régen kezembe került egy olasz árverési katalógus. Érdeklődve lapozgattam, amikor feltűnő hasonlóságra lettem figyelmes. A katalógusban szereplő páрмаi denár nagyon hasonlított a magyar CNH I. 143-as denárra.

Az érmet a Pármai Köztársaság idején verték 1207–1208. közötti időszakban (CNI 9. [Emilia] XXVI: tábla 26–28.).

Előlap: +FILIPPUS, a mezőben RE/X.

Hátlap: PARMA, háromtornyos épületábrázolás.

Több hasonló típusú érem is készült ekkor, és az olasz éremkereskedő kollégáktól megtudtam, hogy ezek az érmek nem túl értékesek, a kereskedelmi forgalomban gyakran előfordulnak, ezért saját korukban sem lehetnek túlságosan ritkák. Valószínűleg Magyarországra is kerülhetett bőven belőlük, hiszen jó minőségük miatt elfogadott és kedvelt pénznek számítottak.

A CNH I. 143-as denárt Réthy és Huszár egyaránt anonimnak tekintette, Unger azonban elhelyezte – tévesen – III. Bélánál (1172–1196), de mivel az éremkép alapjául szolgáló pénz II. András (1205–1235) uralkodásának elején készült, ezt a feltevést kizárhatjuk. Az éremkép átvétele tökéletes, a vésnöki munka minősége megközelíti az eredetit. A felirat azonban hibásan +PAPIIA lett, ami igaz csak néhány vonással, de eltér az eredetitől. Az előlapi éremképet azonban csak nagy vonalakban vették át.

Érdekesség, hogy az uralkodó nevét teljesen lehagyták, kizárólag a REX felirathoz hasonló ábrázolást tartották meg. Ez az érem viszonylag ritka előfordulása és zömében nagyon rossz minőségű ezüsből készült, bár ez igen jellemző a II. András kori pénzverés középső időszakára. Ebben az időszakban még nem volt állandó, kialakult motívumvilága a magyar pénzverésnek. Különösen feltűnő II. András alatt a típusok sokasága, az éremképek és ábrázolások változatossága. Tekinthetjük ezt a kort a stíluskeresés időszakának is. A vésnök gyakran merített a környező és távolabbi országok pénzeinek motívumaiból, ezért valószínű, hogy így készült a CNH I. 143-as denár is.

A vésnöki munka magas színvonala és az előkerülés viszonylagos gyakorisága szinte kizárja, hogy egy korabeli hamisítványról lenne szó. Ezt a feltevést azonban teljesen mégsem szabad elvetnünk, annyit viszont megállapíthatunk, hogy a CNH I. 143-as denár II. András uralkodása alatt páрмаi mintára készült Magyarországon.

Lengyel András

II. Ulászló aranyforintja egy német magángyűjteményből

Húsz éve vagyok a Bajor Numizmatikai Társulat tagja, és több mint huszonöt éve gyűjtöm a magyar pénzeket. Az alább leírt pénzt egy nagy, délnémet magángyűjteményben fedeztem fel. A típus ugyan nem ismeretlen (Huszár 780), de ezzel az évszámmal vert példányával eddig a magyar éremkatalógusokban még nem találkoztam.*

E.: · WLADISLAI · D : – : G · R · VNGARIE : *

Koronás Madonna félholdon, alatta a lengyel sas pajzsban, a félhold két oldalán egy-egy rozetta.

H.: S · LADISLAVS · * · * · REX · * 1510 :

Koronás Szent László áll szemben páncélban és köpenyben, jobbájában bárdot, baljában országalmát tart. A mezőben kétoldalt H – átszúrt nyakú egyszarvú felső része.

A fél egyszarvú átszúrt nyakkal Johannes Lulay de Bolya hermannstadti (Nagyszeben) kamaraispán címérből való. Lulay Nagyszebenben és Vízaknán először – 1498-tól – Proll Miklóssal, majd annak halála után (1499. december 6.) egyedül töltötte be a kamaraispáni tisztséget 1521-ig. 1504–1506 között székbíró volt, ezután pedig haláláig királybíró és a szászok ispánja.

Karlheinz Leicht

Rákóczi pénzlelet Máramarosban

Még 1988-ban találtak Koruly (Coruia) falu határában, Nagybányától nem messze, közelebből meg nem határozható helyen egy kisebb pénzleletet. A lelet igen rövid időszakot ölel fel, mert csak az 1706-os és 1707-es évekből tartalmaz pénzeket, és ezek mind rézpolturák.

Összesen 64 darabot találtak, amelyek a következőképpen oszlanak meg: 49 darab Munkácson készült, M – M verdejellel. Közülük 20 példány 1706-ból, 29 pedig 1707-ből való. A maradék 15 darabot 1706-ban verték verdejegy nélkül, valószínűleg körmői veretek. A pénzek többnyire jó tartásban maradtak meg, így nem volt szükség különleges tisztítási eljárásokra.

Erdély néhány város – Szeben, Brassó és Fogaras – kivételével Rákóczi kezén volt, és így a só-, vas-, higany- és rézlelőhelyek is. 1706 tavaszán új bányákat is szándékozott nyittatni. 1706. október 27-én az országgyűlés elfogadta a rézpénzek forgalmát, de a katonaság ellátásáról nem gondoskodott senki. 1707 elején aztán rosszabbra fordult a hadi helyzet Erdélyben, az ellátatlan katonaság pedig „szabad gazdálkodással élt”. A seregek vezetői ugyan összeszedtek mindent, de abból sem tudták ellátni a sereget. 1707-ben Rabutin dúlta Erdélyt, majd 1707 novemberében Bánffy György kormányzó tudatta, hogy Erdély visszatért József császár hűségére. A kis lelet elrejtésének okát e körülmények együttesében kell keresnünk. Ahhoz pedig, hogy egy szegény sorsú ember rejtette el vagyunkánját – a címletekből következően is –, kétség sem férhet.

Dr. Sasi Nagy Béla

* A Magyar Nemzeti Múzeum Éremgyűjteményében is megtalálható ez a típus az 1510-es évszámmal. (A szerkesztő megjegyzése)

A zombori „JÖVENDŐ” szabadkőműves páholy jelvénye

Zombor városában 1897. február 6-án alakította meg kilenc taggal a szabadkőműves kört, Gozdsu Elek elnökletével a szegedi „Árpád, a Testvériséghez” páholy¹, „Philantropia” néven. Buzgó tagjai sokrétű tevékenységet folytattak. Előadásokat tartottak, Szabad Líceumot alapítottak, az Uránia Ismeretterjesztő Társaságot megnyerték előadások rendezésére, jótékony célra adakoztak, értékes könyveket is vásároltak adakozás céljával. Szobrot állítottak Schweidel József aradi vértanúnak, a város szülöttének. 1908-ban elhatározták, hogy „Jövendő” néven páhollyá alakulnak. Első gondolatuk a páholy jelvényének elkészítése volt.²

XI

Zombor kel.: 908

28

135/1908.

A Magyarországi Symbolicus Nagypáholyhoz
Budapest kel.:

Hatalmas³ Nagymester Tv.:⁴

A páholyjelvények ügyében a Jövendő cz. tagjai akként határoztak, hogy tekintettel szerény anyagi viszonyaikra egyelőre lemondanak a ttv.:⁵ a díszesebb páholyjelvényről és megbízzák, illetve felkérlik a Nagypáholyt, hogy a páholyjelvényt a Jövendő.: részére és költségére megrendelni kegyeskedjék. Tájékoztatóul közöljük a következőket:

1. Egyelőre 60 drb páholyjelvényt kérünk megrendelni.
2. Az ára ne legyen több 2-2.50 koronánál nyakszalag nélkül. Utóbbival nővéreink⁶ fogják a jelvényeket felszerelni.
3. A jelvényen a következő szöveget kérjük alkalmaztatni: Jövendő t.: és t.: szk.: páholy Zombor kel.:⁷
A másik oldalon: Philanthropia szk.: kör.: Zombor kel.: 1897 febr. 6 – 1908 nov. 22.

Kérjük a páholyjelvényeket ez értelemben megrendelni és mielőbbi szállításukat kieszközölni.

Tv.: üdv.: a.: e.: sz.: sz.:⁸

Dr. Feles Adolf
Ideigl. Titkár

Dr. Drehon János
Ideigl. Főmester⁹

A jelvény elkészült. A Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára is őriz egyet belőle. A bronz jelvény 2 mm vastagságú, 38 mm magasságú, 22 mm szélességű lekerekített szabályos ötszög. Egyik oldalán felirata: JÖVENDŐ T.: ÉS.: / ZOMBOR KEL.: 1908. XI. 22. Az érem felső részéről sugarak indulnak ki szétszórtan. Kívánság szerint a hátoldal felirata: PHILANTHROPIA / SZK.: KÖR. / ZOMBOR KEL.: 1897. II. 6. – 1908. XI. 22.

Berényi Zsuzsanna Ágnes

¹ BERÉNYI Zsuzsanna Ágnes: A „szegedi Árpád páholy négyzögesítésre vágó körei”. Szegedi Műhely 31 (1992) 4. 3–44.

² MOL P 1083 CXXVII. 147. cs. 602. lap háta

³ Állandó jelző.

⁴ Az egész magyar szabadkőművesség választott vezetője.

⁵ „testvérek”, szabadkőművesi megszólítás belső használatú rövidítése.

⁶ A páholytagok meghatározott nőrokonai.

⁷ „keletén” belső használatú rövidítés az összejeveteli helyekre.

⁸ „üdvözlét az előttünk szent számokban” belső használatú rövidítése.

⁹ A páholy választott vezetője.

135/1908

Lombor kel.: $\frac{\infty \overline{X} 908}{28}$

A Magyarországi Szimbolikus Magyarországi
Budapest kel.:

Hatalmas Magyarországi Irt.!

A páholyjelvények ügyében a Tövedő és
□. tagjai örökölt kataraktok, hogy területtel
szerep nagyra vironyainkra egyelőre lemondanak.
a Irt. a díszes páholyjelvényről és megkérkél,
illetve felírni a Magyarországi, hogy a páholyjelvényt
a Tövedő □. pénze és káltsága megrendelni
megkérkél. Tájékoztató: körölgük következőket?

1. Egyelőre 60 drb páholyjelvényt kéri
megrendelni.
2. Az ára ne legyen több 2-2.50 koronánál
nyakörvénél méltán. Utóbbival megrendelni
fogják a jelvényeket felírni.
3. A jelvényen következő prógát kéri al-
kalmasítani: Tövedő

I. és II. szk.: páholy

Lombor kel.: 1908 nov. 22.

A másik oldalon: Philanthropia szk.: kör.

Lombor kel.: 1897 febr 6 - 1908 nov. 22.

Kérjük a páholyjelvényeket és értelemben megren-
delni és melléki állításukat kéri körölni.

Irt. Irt. a. e. pr. pr.

Heles Nagy
ideig. titár

Richard János
ideig. főmester.

Borai Viktor 1881–1914

A 20. századi magyar éremművészet történetében több olyan művészt tartunk számon, akinek életét, pályáját alig ismerjük, mindössze néhány érem emlékeztet rájuk. Ezek közé tartozik Borai Viktor is. Idáig csak annyit tudtunk róla, hogy Fadrusz-tanítvány volt, 1902-ben, a Múcsarnokban egy akttanulmányt állított ki, és Harkányi-díjat nyert vele, hogy 1904-ben a pozsonyi Petőfi-pályázaton pályaművét megvették, végül, hogy 1912-ig szerepelt a budapesti tárlatokon.¹

Végeredményben igen hiányosak az ismereteink, bár a család jóvoltából életére és munkásságára vonatkozóan néhány adat birtokába jutottunk.² E közleményen túlmenően talán egy pozsonyi és müncheni kutatás hozhatna néhány újabb mozzanatot a felszínre, de ennek kimenetele meglehetősen bizonytalan.

Borai Viktor 1881. július 21-én született Pozsonyban. Családi neve: Buttula, keresztnéve, a kor szokásának megfelelően a latin nyelvű anyakönyvi kivonat szerint: Victor, Aloysius, Franciscus, azaz: Győző, Alajos, Ferenc. Édesanyja Fadrusz Jánosnak, a neves szobrásznak a testvére. Az anyakönyvi kivonatban még egy 1900-as bejegyzés is található, mely szerint az akkor már fiatalember vezetéknévét, belügyminiszteri engedéllyel, Bornaira változtatta.³

Neveltetéséről, tanulmányairól szinte semmit sem tudunk, de a Fadrusz rokonság bizonyára meghatározó volt életútja során. Feltételezhető, hogy Fadrusszal való kapcsolata szoros volt, sőt az is, hogy első szobrászi ismereteit tőle szerezte, illetve, hogy 1903-ig, Fadrusz haláláig segítőtje lehetett mesterének.⁴

Először 1902-ben a Múcsarnok Tavaszi nemzetközi kiállításán állított ki egy akttanulmányt.⁵ A bemutatkozás sikeres volt, megkapta Harkányi Frigyes báró 450 koronás díját, melyet Harkányi az első ízben kiállító magyar művészek számára alapított. A képzőművészettel foglalkozó akkori folyóirat, a *Művészet* nemcsak a hírt közölte, hanem a derékig látható és karba font kézzel ábrázolt férfialak reprodukcióját is.⁶ Innen ismerte Lyka a művet, és a századforduló szobrászatáról szóló könyvében – a Múcsarnokban kiállított aktok kapcsán – ezért tudta ezt a megjegyzést fűzni hozzá: „Így Harkányi-díjat nyert Borai Viktornak egy férfi akttanulmánya, pontos, naturalisztikus munka.”⁷ A tárlat katalógusából tudjuk, hogy a művész ekkor választott művésznevet magának, mégpedig a Borai Viktort.⁸ A másik érdekesség, hogy lakcíme a I. ker. Lisznyay utca 7. sz. – azaz Fadrusz naphegyi villája. Ekkor ott lakott tehát.

A következő 1904-ből való, amikor a *Művészet* arról tudósít, hogy a pozsonyi Petőfi-szobor pályázatára 41 mű érkezett be, és a négy díjon túlmenően a zsűri megvételre ajánlott még hat művet, köztük Boraiét.⁹ A dicséretet kapott Petőfi-szobortervre való hivatkozás egy, a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez Münchenből

¹ Vö.: SZENDREI J. és SZENTIVÁNYI Gy.: *Magyar képzőművészek lexikona I.* Bp. 1915. 228.; HUSZÁR, L. und v. PROCOPIUS, B.: *Medaillen- und Plakettenkunst in Ungarn.* Bp. 1932. 177.; ÉBER L.: *Művészeti lexikon I.* Bp. 1935. 128.; LYKA K.: *Szobrászatunk a századfordulón.* Bp. 1954. 76. Az 1960-as évek második felében kiadott *Művészeti lexikon* – a legalapvetőbb adatok hiánya miatt – még meg sem említi.

² Ezúton mondok köszönetet a családnak, Bornai Tibor zeneszerzőnek – a művész unokájának –, hogy a tulajdonában lévő iratokat, emlékeket és fotókat a kutatás rendelkezésére bocsátotta.

³ A Pozsony-virágölgyi parókia anyakönyvi kivonata a család tulajdonában. A GOSZTONYI J.-dr. MÉSZÁROS I.: *Magyar és magyar vonatkozású érmek mesterjegyei.* Bp. 1990. 31. található születési évszám téves.

⁴ LYKA i. m. 76. határozott állítását, hogy Borai Fadrusz-tanítvány volt, semmi konkrét adat nem támasztja alá, mindössze közvetett bizonyítékokkal rendelkezünk.

⁵ Vö.: *Tavaszi nemzetközi kiállítás katalógusa.* Múcsarnok 1902. 105. sz. a.: Akt-tanulmány. Szobormű.

⁶ *Művészet* (1902) 205. az Akttanulmány reprodukciója, 225. a Harkányi-díjról.

⁷ LYKA i. m. 53.

⁸ A Magyar Képzőművészeti Társulat díjazottjainak felsorolásában – *Művészet* (1911) 131. – a művész nevét tévesen Boray-nak írták.

⁹ *Művészet* (1904) 339., a név itt is tévesen: Boray.

intézett kérvényben is megtalálható.¹⁰ Ebben Borai, a bajor kir. Képzőművészeti Akadémia növendékeként állami ösztöndíjat kér az 1905–06-os tanévre. A fogalmazványban (vagy a hivatalos néven aláírt, és el nem küldött kérvényben?) professzoraként Schmidtet (sic!) jelöli meg az 1904-05-ös időszakra.

Balthasar Schmitt (1858–1942) valóban az Akadémia professzora volt, bár a Thieme-Becker lexikon szerint csak 1906-tól.¹¹ Ez téves adat lehet, mert Borai ismert munkáin is kimutatható Schmitt hatása, tehát a művész a müncheni Képzőművészeti Akadémiát biztosan látogatta, viszont nem ismeretes, hogy pontosan mikor és mennyi ideig – feltehetően 1903 és 1907 között, vagy ez idő tájt.¹²

Bizonytalan az is, hogy Münchent követően hol élt, de 1911-ben már hitelt érdemlően Budapesten, mert a Mücsarnok tavaszi kiállításán két plakettel szerepelt, s a katalógusban a VIII. ker. Szűz u. 5–7. sz. van címe-ként megadva.¹³ Életének következő nyomon követhető eseménye házassága; 1912 szeptemberében feleségül vette modelljét, Saál Stefániát.¹⁴ Házasságukból egy fiú született, s ennek fia Bornai Tibor zeneszerző. Az I. világháború kitörésekor az elsők között vonult be, s az első ütközetek egyikében eltűnt az orosz fronton. Halálózási anyakönyvi kivonata szerint Bornai Győző szobrász az orosz harctéren 1914. augusztus 26-án el-esett.¹⁵ A „megjegyzés” rovat szerint az elhalálozás bíróilag lett megállapítva, 1925-ben.

A művésztől nem sok munka maradt fent, ám amit ismerünk, az figyelemre méltó. A már említett Akttanulmányon kívül a Petőfi-pályázatra benyújtott lovas szobor fotója, egy, a család tulajdonában lévő mészkből készült sérült nőalak eredeti felvétele (a modell a felesége), és egy valószínűleg katalógusból származó reprodukció, Küzdő bikák címen az, ami körplasztikai tevékenységéből megmaradt. Ezek megerősítik véleményünket Schmitt-tel való kapcsolatát illetően: Adolf Hildebrand elveinek és a müncheni szecessziónak a követését.¹⁶ A katalógusra utaló jelből viszont még arra is következtethetünk, hogy a művész általunk nem ismert kiállítá-sokon is szerepelt, esetleg Pozsonyban vagy Münchenben.

A német szobrászra utalnak a Magyar Nemzeti Galéria Éremtárában őrzött öntött, valamint a család tulajdonában lévő gipszérmei is.¹⁷ Schmitt az érmészet területén szintén maradandót alkotott, sőt Borai valószínűleg az ő hatására kezdett el éremmel foglalkozni.¹⁸ Kossuth Ferenc portréjában (1. kép), a két Fadrusz János-fejben (2. kép), a feleségéről készített arcmásában követi mesterének a modellhoz való lírai közelítését, portréfelfogá-sát. A müncheni szecesszió jegyei a legtöbb darabon megtalálhatók. Ilyen például egy belső hatszögbe való komponálás (Pegazus, dr. Baltazár Dezső), az ornamentika mérsékelt használata (Nagymama – 3. kép), továbbá a finom szecessziós részletek alkalmazása, amit a Fadrusz-fejeken és a Gyermekeken a hajnak, a Lovagló női akton a ló sörényének, a nőalak hajának és leplének érzékeny megfogalmazása eredményez (4. kép). Az említett érmek és plakettek készítése ideje, mindent figyelembe véve, 1910 körülre tehető, és többnyire jelezve: BORAI, Borai vagy BV módon.

Megemlíthető még, hogy az utóbbi éremnek egy réz dombormű változata szintén a Bornai család tulajdonában található, a Nagymama cíművel kapcsolatosan pedig a családi fotók segítségével megállapítható, hogy a – NAGYMAMA-80-SZÜLETÉSNAPIJÁRA felirat Fadrusz János édesanyjának, id. Fadrusz János-nénak szól.

¹⁰ A művész fogalmazványa (kérvénye) Berzeviczy Albert vallás- és közoktatásügyi miniszternek, München 1905. április 30., a család tulajdonában. Az aláírás: Bornai Győző.

¹¹ Balthasar Schmitt (1858, Aschach–1942, München). Festő, szobrász és éremművész. Képzését Syrius Eberlenél szerzi. 1889–1892 között Romában dolgozik. 1906-tól a Münchener Akadémia tanára. Mindenekelőtt a müncheni és délnémet templomokban található vallásos plasztikáiról és érmeiről ismert. Vö.: FORRER, L.: *Biographical dictionary of medallists*. V. London 1912. 390.; THIEME, U. und BECKER, F.: *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler*. XXX. Leipzig 1936. 135.

¹² Erre az időszakra esik, hogy 1907. január 1-jétől hadnaggyá nevezik ki a honvéd gyalogság tartalék állományába. Az 1906. december 22-én kelt kinevezési okmány a család tulajdonában.

¹³ Vö.: *Tavaszi kiállítás katalógusa*. Mücsarnok 1911. 224. sz. a.: Gyermekefj. Plakett; 225. sz. a.: Fadrusz. Plakett.

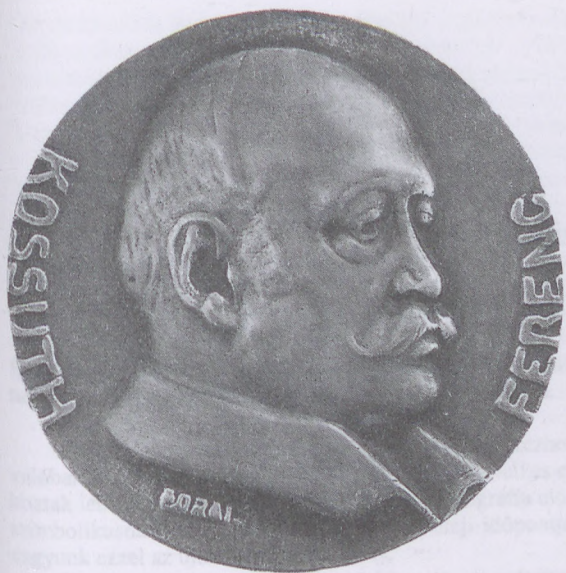
¹⁴ A házassági anyakönyvi kivonat a család tulajdonában.

¹⁵ A halálózási anyakönyvi kivonat a család tulajdonában.

¹⁶ A család tulajdonában van egy Borai által készített színes faliszőttes, a magból kicsírázó életet ábrázolja. A művész korai halála miatt más fejezte be. E faliszőnyeg is jelzi, hogy Borai – a szecesszió szellemének megfelelően – több műfajban is tevékenykedett.

¹⁷ A Magyar Nemzeti Galéria Éremtárában talált művei: A Magyar Nemzeti Galéria állagjegyzéke. II/a rész. Bp. 1963. 839–848. sz. a. Hozzávetőleg azonos a HUSZÁR, Lajos und v. PROCOPIUS, Béla i. m. 1499–1505. sz. a. anyagával. Említésre méltók a család tulajdonában: Feleségem (gipsz, 75 mm, J. n.); dr. Baltazár Dezső – plakett (gipsz, 130 × 95 mm, J.: Borai); Fiatal férfi portréja – plakett (réz, öntött, 70 × 50 mm, J. n.)

¹⁸ Schmitt érmészeti munkásságára vonatkozóan vö.: HEIDEMANN, Martin: *Medaillenkunst in Deutschland von 1895 bis 1914*. Berlin 1998. ide vonatkozó részeit.

1. kép

2. kép

3. kép

4. kép

Borai Viktor munkáinak sorsáról, utóéletéről szintén keveset tudunk. Mindössze az 1924-es Iparművészeti Múzeum-beli éremkiállításon állították ki néhány darabját, s azóta a művésről vagy munkáiról sem a kiállításon, sem az irodalomban nem esett szó.¹⁹ Érdemtelenül.

L. Kovásznai Viktória
Magyar Nemzeti Galéria,
Éremtár

¹⁹ Vö.: Budapesti gyűjtők és művészek érem és plakett kiállítása – katalógus. Iparművészeti Múzeum 1924. 1554–1557. sz. a. anyag hozzávetőleg egybeesik a Magyar Nemzeti Galéria Éremtárának anyagával.

Könyvismertetések

BALOGHNÉ ÁBRÁNYI HEDVIG–SOÓS FERENC: *Százéves a Magyar Numizmatikai Társulat 1901–2001*. Budapest, Argumentum Kiadó–Magyar Numizmatikai Társulat, 2001. 321 o.

A száz évre visszatekintő kiadványt méltán érezhetjük a magyar numizmatika „aranykönyvé”-nek, hiszen az eltelt valóban küzdelmes évek alatt mindig volt egy kis, lelkes csapat, amelynek tagjai e tudomány körében maradandó értékeket hoztak létre. Van tehát mire emlékezni. A monográfia előljáró beszédében Bakos Miklós elnökünk az eredményeket látva szimbolikusnak érzi a megalakulás század eleji időpontját, mert valaminek az elején minden jóban bízik az ember. Így vagyunk ezzel az újabb század elején is.

A társulati élet egészét elemző könyvet – a számunkra szinte regényszerűen izgalmas olvasmányt – a szerzők nyolc számozott fejezetre osztották, és három szorosan kapcsolódó függelék résszel egészítették ki. Egy intézménytörténeti munka szerkezetének kialakítása nem könnyű feladat. A szóban forgó intézmény eseményeit leírni szándékozó történésznek igen nehéz ugyanis célszerűen és logikusan szétválasztani a minden ízében lépten-nyomon összefüggő történeteket és azok résztvevőinek tevékenységét.

E kötetben ez úgy sikerült, hogy két történeti fejezet van: *I. A megalakulás* címmel, amelyben ki van emelve a kezdet „hőskora”, majd pedig a *II. Történeti áttekintés* fejezetben három korszakra osztva tárgyalja az eseményeket. A megalakulás belső indíttatásáról szóló rövid, de fontos, szinte lírai sorok után részletes leírása következik annak a korabeli hangulatnak, amely tulajdonképpen máig hatóan megadta azt a lendületet, amivel a társulat működik, s amivel – így az újabb század elején különösen – reményeink szerint működni is fog. Az alapítók 1901. május 7-én találkoztak először azzal a szándékkal, hogy társaságot szerveznek az érmészettel foglalkozók összefogására. Megérdemlik, hogy neveiket itt is megörökítsük: Nuber Károly (1872–1935) éremkereskedő, Pákozdy Károly (1861–1934) gyermekorvos, Szemlér Mihály (1833–1904) festő- és grafikusművész, Szivák Imre (1849–1912) ügyvéd, Zimmermann Lajos (1876–1946) ügyvéd a szervezők, akik megnyerték az ügynek a Magyar Nemzeti Múzeum két tekintélyes szakemberét Gohl Ödön (1859–1927) numizmatikust és Réthy László (1851–1914) nyelvész-etnográfus-numizmatikust. Ezzel hagyományt is teremtettek, amennyiben a társulat napjainkig a tudományosan érdeklődő amatőrök és a tudományos szakemberek együttműködésén alapul. Együtt dolgozták ki a társulat első alapszabályát, amelyet első közgyűlésükön a Magyar Tudományos Akadémia 1901. május 14-én fogadtak el 17 fő részvételével.

A történeti részben három korszak különül el a hivatalos szervezeti keretek alakulása szerint: 1901–1951 a Magyar Numizmatikai Társulat, 1951–1970 a Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat Éremtani Szakosztálya, végül 1970–2001 között ismét az önálló Magyar Numizmatikai Társulat korszaka. Ehhez a tárgykörhöz tartozik még az egyedüli vidéki, a debreceni csoport 1925–1949 közötti tevékenységének külön tárgyalása is. E könyvismertetés keretei között természetesen nincs lehetőség még csak egyedi vagy kirívó részleteket sem idézni, de föltétlenül meg kell említeni a vezetők mindenkor egyszerűségét, s ebből következően harcosságát. Szükség is volt rá, gondoljunk csak a rendszeres összejövetelek rendezett körülményeinek biztosítására! Eleinte egy-egy tag lakásán találkoztak, de hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy a működéssel kapcsolatos feladatok végzése, a szaporodó könyvek és gyűjteményi adományok vagy felajánlások fogadása, együtt őrzése elengedhetetlenül állandó helyiség megszerzését igényelte. Mint ahogy az alkalmas helyiség kialakítása a közelmúltban számunkra is nagy gondot jelentett, ugyanúgy küszködtek elődeink az anyagiakkal, a terem majd lakásbérlettel jutányosan vagy ajándékképpen. A bonyodalmak mellőzésével itt csak megemlíthetjük, hogy jelenlegi székhelyünk épülete 1910. augusztus 1. óta ad otthont a társulatnak. Ettől az időtől kezdve alakultak a rendszeressé vált összejövetelek gyűjtői vagy hivatalos ügyintézésre, később felolvasóülések céljára. A saját helyiség megőrzésére korszakunként elég gyakran szükség volt a tagság jogászainak talpraesetttségére.

A társulat fordultatos életének eseményei közül talán legfontosabb az 1970. esztendőt megemlíteni. A világ, az emberek, az intézményi keretek ekkorra úgy megváltoztak, a numizmatika mint történeti társtudomány annyira megerősödött, hogy szükségessé vált elkülöníteni a tudományos és az elsősorban gyűjtői érdeklődésű tagság körét. A szervezeti fölépítésben és apparátusában is kettévált magyar numizmatikai élet korszakalkotó lépést tett. Az akkoriban fájdalmas lépés vitathatatlan eredménye, hogy napjainkban mindkét fél a maga sajátos lehetőségeivel kölcsönösen segíti egymást.

A történeti rész után öt fejezetre osztva, csoportosítva következik az eredmények ismertetése: *III. A könyvtár, IV. A gyűjtemény, V. Kiadványaink, VI. Éremkiadás és VII. Árverések, csereakciók, gyűjtői élet* címmel. A könyvtár és a gyűjtemény, valamint a *Numizmatikai Közöny* az egész elmúlt száz év folyamán jelen volt a társulat életében, mint a végzett munka természetes hozadéka. Fejlődésüket, alakulásukat ötven-ötven év összegzésében tárgyalja a könyv.

A könyvtár tízezer kötetet meghaladó könyv- és folyóirat-állománya szakmai szempontból egyedülálló az országban, de talán európai viszonylatban is tekintélyes. Mindezek mellett jellemzőnek mondhatjuk, hogy bár a mindenkor figyelem érezhető a szakkönyvek tudatos gyűjtése iránt, mégis a megfelelő szakmai irányítás megvalósítására csak három-

negyed évszázad múltán nyílt lehetőség. Toldy Ferenc szavait idézve pedig a könyvtár szellemi alkotója, „lelke és életereje” a könyvtáros. A Magyar Numizmatikai Társulat szempontjából ez különösen érvényes, hiszen a lelkes tagság munkája nem helyettesíthette a szakmunkát. Szakképzett könyvtáros alkalmazása 1975-től, illetve 1977-től valósult meg. A tárgykör sajátossága miatt a hazai szakirodalmat a teljesség igényével lehetett gyűjteni, de jól alakultak a külföldi kapcsolatok is. A külföldi tagok külföldi könyvben megfizetett tagdíja révén és a hivatalos, kölcsönösen előnyös cserelhetőségek bővítésével minden korszakra és érmészeti szakágra vonatkozóan jól használható numizmatikai könyvtár alakult ki.

A társulati éremgyűjtemény története, ha lehet, még bonyolultabb, mint a könyvtaré, mivel a gyűjtemény tárgya eleve több gyakorlati kérdést vet föl. Mindkét gyűjtemény vásárlás, de főként ajándékozás útján gyarapodott. Nyilvántartásuk, kezelésük, megfelelő őrzésük mindenkor komoly erőfeszítéseket kívánt a tisztségviselőktől. Sajnos nincs mód felsorolni mindazok nevét, akik jelentős gyűjteményekkel vagy akár csak egyes darabokkal önzetlenül fejlesztették a társulati gyűjteményt. Az elévülhetetlen érdemek felsorolása és megőrkítése helyett itt csupán utalni tudunk arra, hogy hittünk szerint ez az egykori adakozás alapozta meg az 1990-es évek közepén végbevitel előrelépést. A gyűjtemény kiválókatól darabjainak eladásából valamint az aktív tagság anyagi hozzájárulásával sikerült a társulati helyiséget a sokak számára nehezen megközelíthető második emeletről a földszintre áthelyezni és a célnak megfelelően berendezni. A társulati pénz- és éremgyűjtemény jelentősége napjainkra teljesen átalakult a rohamléptekben születő új korszerű kutatási, ismeretterjesztési lehetőségek mellett.

Az V. fejezet *Kiadványaink* összefoglaló címmel tárgyalja mindazt a sokféle szakirodalmi tevékenységet, ami az eltelt száz év alatt nyomtatásban megjelent. Sajnos a nyomdai költségek emelkedése és a társulat anyagi ereje mindig fordított arányban áll. Az utóbbi években így vált igazán fontossá az Argumentum Könyvkiadónak a tudományos kiadványok iránti elkötelezettsége. Együttműködésük nélkül valószínűleg nem a megszokott terjedelemben és minőségben, esetleg egyáltalán nem jelenhetnének meg kiadványaink. A *Numizmatikai Közöny* nemzetközi viszonylatban is megállja a helyét, annak ellenére, hogy szélesebb körű használatát a nyelvi korlátok meglehetősen gátolják. Éppen ezért az utóbbi időben a szerkesztők igyekeztek bővebb idegen nyelvű összefoglalókat, sőt idegen nyelvű cikkeket is megjelentetni. Mindenesetre folyóiratunk szívós terjesztője a magyar numizmatika tudományának, egyúttal öröközője a jövő generációk számára. Ugyancsak a társulat volt 1922 és 1970 között Az *Érem* című, gyűjtői érdeklődésre számot tartó, tartalmában néha ingadozó színvonalú kiadvány megjelentetője is. A *Magyar Numizmatikai Társulat Évkönyve* címmel pedig 1971–1991 között 12 kötetben kiadta a társulatban 1970 és 1981 között a különböző szakterületek témaköréből elhangzott előadások szövegeit.

A Közöny melléklete, valamint az önállóan megjelentetett kiadványok száma meglehetősen kevés, évtizedenként nem egészen kettő. A művek egyik fele egy-egy korszak fém- és papírpénzeinek vagy érmeinek katalógusa, másik fele tanulmányok gyűjteménye valamilyen jeles évforduló alkalmára. A kiadott könyvek között van két hasonló kiadvány és egy bibliográfia. E kisszámú kiadványok legalább szűkös keresztemszétet adják a tudományos és a gyűjtői érdeklődésnek.

A társulat tevékenysége sorába tartoznak az általa kiadott érme, amelyeket a VI. fejezet tárgyal négy alfejezetre osztva. Egy fajta névvel ellátott tagsági érem készült, de tulajdonképpen kettőnek számít. 1905–1914 között folyamatosan verték még Kőrmöcbányán Szent László lovas alakjával, az 1499-es évszámmal ismert tallér mintájára Gerl Károly által tervezett érmet. Később csak alkalmanként készült néhány darab. Ismét csak 1992-ben elevenedett föl ugyanez a tagsági érem a szegedi Szabó Géza ötvösmester éremverdejé segítségével.

Az elmúlt száz év alatt 15 különböző jubileumi emlékeret készült a kereknek mondható évfordulókra, mind neves éremművész öntött vagy vert alkotása. A numizmatikai tudomány területén elért eredmények jutalmazására szolgáló érem szükségességét először 1947-ben vetették föl. Az első adományozásra azonban csak 1961-ben kerülhetett sor. Ezt követte a Széchenyi jutalomérem 1969-ben, majd az ugyanebben az évben adományozott Dessewffy Miklós-érem. A napjainkban is adományozott Szentgáli Károly jutalomérem alapítása szintén 1969, de a jutalmazás első és egyetlen alkalma után csak 1994-ben újították meg. 1976-ban alapították a Réthy László jutalomérmet. E két utóbbi napjainkban is elnyerhető megfelelő tudományos és a társulat érdekében kifejtett egyéb kiemelkedő munkásságáért.

E témakörbe tartozik még néhány emlékérem, amelyek szemben a jutalomérmekkel inkább a társulat korai idejéből valók, pontosabban 1926-ig bezáróan. Az első egy kőrmöcbányai kirándulásra emlékező érem Telcs Edétől (1872–1948) 1907-ből. A következő emlékérem egy különleges kompozíciójú, többportrés vertérem Berán Lajostól (1882–1943). A társulat 20. éves fennállásakor kiadott érem előlapi kettősportréja a már elhunyt – Dessewffy Miklós (1854–1918), Réthy László – vezetőket, a hátlap pedig a hivatalban lévő négy vezető – Szentgáli Károly (1879–1945), Kilényi Hugó (1840–1924), Zimmermann Lajos, Gohl Ödön – profilját ábrázolja. A negyedszázados jubileumra egy-egy plakettet készített Berán Lajos a kezdetektől vezetőként fáradhatatlanul működő Zimmermann Lajos és a szeretett elnök, Gohl Ödön arcképével.

A sok százból összefonódó történeti rész utolsó fejezete: VII. *Árverések, csereakciók, gyűjtői élet* címet viseli. Rövid, de nagyon lényeges fejezet, mert a társulati és gyűjtői élet két külön pályán alakuló fejlődési folyamatát foglalja össze. Az előzmények alapos ismerete nélkül ez a rész nem érthető igazán, de legalábbis nem tudnánk megfelelően értékelni a lezajlott eseményeket. A két korszakra bontott tárgyalás – 1951-ig és 1970-ig – sűrített mélyre a jelzett időszakok történelmi és benne az emberi viszonyainak, egyúttal ismét felhívja a figyelmet a vezetők mindenkori felelősségére. Nem kapott külön fejezetet a hosszú évtizedek alatt több ízben rendezett kisebb nagyobb kiállítások, konferenciák sora, de a leírásban adott helyen és időben nem marad el valóban szükséges méltatásuk.

Ezek alapján teljes mértékben jogos az utolsó számozott fejezet a: VIII. *Portrék*. A társulat életének kilenc kiemelkedő személyiségéről kapunk itt mértéktartó életrajzi és szakmai tájékoztatót, név szerint: Réthy László, Gohl Ödön, Jezsenszky Géza (1857–1942), Szentgáli Károly, Procopius Béla (1868–1945), Zimmermann Lajos, Hóman Bálint (1885–1951), Huszár Lajos (1906–1987), Csillag Ferenc (1907–1989) egykori elnökekről. Csak kilenc, pedig hál' istennek volna még sok más! A mértéktartás az olvasóra is kell hogy vonatkozzon, hiszen egy monografikus földolgozásban sem lehet minden létező adatot közölni.

Az aprómunkát sem elkerülve mintegy függelékként közlik összegyűjtve és rendszerezve a társulat tisztségviselőinek és mindenkori tagságának a névsorát. A felsorolásból a különböző tisztségek szerint megtudhatjuk, hogy ki mikor,

milyen feladatot látott el. A tagnévsor szintén „izgalmas” olvasmány, innen bízást megtudhatjuk tagságunk kezdeti évét. Az egész kötetet a társulat történetére vonatkozó legfontosabb, különböző sajtóorgánumban megjelent cikkek, megemlékezések, tanulmányok válogatott bibliográfiája zárja Baloghné Ábrányi Hedvig és Balogh Éva összeállításában. A tulajdonképpen mutatóként szolgáló kiegészítések az olvasó megbecsülését jelentik, mivel a könyv célszerű használhatóságát nagymértékben növelik. Itt kell megemlíteni, hogy a számunkra természetesen eleve nagyon olvasmányos tartalom végigkísérését jótékonyan segíti az oldalankénti lábjegyzetek alkalmazása, illetve a jó tipográfia. Érezhető a szerzők törekvése, hogy a jegyzetekbe következetesen csak a legfontosabb, alkalmanként a további tájékozódáshoz szükséges tudnivalókat utalják. Ugyancsak valamiféle ökonomia érződik a fényképek válogatásában is. Nyilvánvalóan lett volna több, közlésre alkalmas arckép, csoportkép, helyszín stb., amelyek csak a terjedelem korlátozottsága miatt maradtak ki.

A történeti részek jegyzőkönyveken, irattári dokumentumokon, leveleken, stb. alapuló adat gazdag, alapos kidolgozása, a pontos hivatkozások mind Baloghné Ábrányi Hedvig könyvtáros (1977-től) bőséges szakmai ismereteit és lelkiismeretes munkáját dicsérik. Együttal teljes mértékben igazolja a fentebb már idézett gondolat igazát kibővítve azzal, hogy lelkére és életére az utóbbi években már nem csak a könyvtárnak volt szüksége. A szerzőtárs Soós Ferenc a tőle megszokott aprólékossággal kezeli a főként adattári részeket. A szervezett magyar numizmatikai élet tényleges eredményeinek, hangulatának, adatainak autentikusságát megnyugtatóan erősíti meg a lektorok Gedai István és Zombori Lajos, s minden régi és kortárs segítő közreműködése, munkája, hiszen újabb hasonló összefoglalásra bizonyára újabb száz év múltán kerülhet sor.

Nagy Ádám

HÁGEN JÓZSEF–RAYMAN JÁNOS–SÜLE TAMÁS: *Pécs – Baranya numizmatikai bibliográfiája*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 2000.

A Tanulmányok és források Baranya megye történetéből sorozat 7. köteteként megérdemelten rangos külsővel jelent meg a szerzőhármas 1994-ben a Magyar Éremgyűjtők Egyesülete által támogatott összeállításának bővített és javított kiadása. Megelégedéssel vesszük tudomásul, hogy a megyei levéltár – egyébként természetesen – kutatási tárgykörébe tartozónak ítélte a numizmatikát és a műfajt, a bibliográfiát.

A nemzeti bibliográfiák a szűkebb szakmai bibliográfiáknak mindig előzményei, amelynek azután fejleménye a specializálódás több lépésben. A magyar régészet bibliográfiáját Banner János jelentette meg 1944-ben Szegeden. Ezt a törekvést lendítette tovább szerzőtársként Jakabffy Imre még három kiegészítő kötetben – 1954-ben, 1961-ben és 1968-ban – a *Közép-Dunamedence Régészeti Bibliográfiája* címmel. Ezekben már megtalálható volt a numizmatika címszó elsősorban régészeti vonatkozásban. Közel egy évtized kellett ahhoz, hogy 1977-ben végül napvilágot látott az első *Magyar Numizmatika Bibliográfiája* F. Fejér Mária és Huszár Lajos munkája nyomán. Azóta már újabb kötetben kellene megjelennie az országos összefoglalásnak.

Az elmúlt évtizedben két megyei kitekintésű numizmatikai bibliográfia gazdagította szakirodalmunkat. Baranya megyéé 1994-ben, Bács-Kiskun megyéé pedig Leányfalusi Károly állította össze 1999-ben. Ennyi előzmény után már tapasztalatokról beszélhetünk, remélve, hogy a többi megyékben is születnek hasonló művek. Mindenekelőtt nagyon fontos különbség, hogy a szempontjaink szerint átnézett szakirodalmi, sajtó és egyéb nyomtatásban megjelent művek köre elsősorban megyei megjelenésű legyen. Ez biztosítja egyrészt a régióba való mélyebb betekintést, másrészt pedig ebből eredően alakulhat a helyi sajátosságok feltárása.

A szerzők, akiknek arcképével éremportré formájában összetalálkozunk a könyv egyik lapján, 14 fejezetre osztották adataikat, ami az előzőhöz képest eggyel – a Pénzhamisítással – több fejezet. Megtartották a többi: 1. A Pécs-szerémi kamara pénzverése korai történeti részt, 2. A szerb katonai megszállás pénztörténete, 3. Papírpénzek, 4. Pénzleletek, 5. Bárcák-zetonok, 6. A török háborúk érmei, 7. Érmek-plakettek, 8. Orvosi érmek, 9. Érem- és pénzkiállítások, 10. Jelvények, 11. Gyűjtők-gyűjtemények, 12. Pénzhamisítás, 13. Pécsi gyűjtőklubok árverési jegyzékei, 14. Egyebek. A kötetet annak rendje és módja szerint név- és helynévmutató egészíti ki.

Bizonyára lehetne polemizálni afölött, hogy miért nem kísérik végig a fejezetek a pénztörténeti korokat napjainkig. Jó lenne esetleg pl. a forint bevezetésével kapcsolatos helyi történésekről tudni. Jól el lehet-e különíteni a szerb katonai megszállás és a papírpénzek történetét, vagy az érme-plakettek és az érem- és pénzkiállítások tárgykörét, vagy így logikus-e a fejezetek sorrendje? Leleményességre készíti az összeállítás jelenlegi szerkezete mondjuk az 1848-cal foglalkozót, s elkényelmesíti az orvos érmeiket gyűjtőt. De ez pillanatnyilag nem fontos, majd több, megyei bibliográfia összesítésekor lesz csak aktuális. Talán így jellemző egy megye numizmatikai élete. Mellékletként még utólag is hasznos lenne összeállítani a földolgozott sajtótermékek listáját.

Ezt bizonyíthatja a Pécs–Baranya megyei hat év különbséggel kétszer megjelent bibliográfia csupán számszerű összehasonlítása. A most tárgyalt második kiadás 1154 tétellel bővült. Esetleg többel is, amennyiben sikerült megszüntetni az előző kiadásban előforduló tétel kettőzéseket. Szintén jellemzőnek és igen hasznosnak találjuk, hogy a jelentősebb bővülés – 150 tételen fölül – az azonos fejezetek között A szerb katonai megszállás pénztörténete, a Pénzleletek és az Érmek-plakettek című részeket érinti. Ezekben ugyanis elsősorban a helyi vonatkozású, újabb információk a lényegesekek. Mindössze három fejezet bővült tíz tétel alatt: a kamara pénzverése, a bárcák-zetonok és a kiállítások. Természetszerűen növekedett a mutatókban felsorakoztatott nevek száma. A személynevek közel ötven százalékkal gyarapodtak 440-re, a helységnevek ennél is többel 53-ról 160-ra. Ez utóbbi érdekes kapcsolatokra is utalhat, mint ahogy a hamisítás gyakorisága, ideje és helye is – majd országos összegzésben különösen – egyedi tanulságokkal járhat.

A Bevezetés, a könyv elméleti alapjainak és gyakorlati megvalósításának rövid leírása német és angol nyelven is olvasható. Szólnunk kell a kiadvány kiemelkedően jó minőségű kiviteléről, jó kézbe venni, és a szemet is gyönyörködteti,

ami egy ilyen száraznak vélt műfajnál egyáltalán nem elhanyagolható. Sőt, valószínűleg nem fog lapjaira hullani a sokadik kinyitása után sem. A szótárszerű tartalomnak megfelelően célszerű a belső nézet kialakítása is, a minden oldalon megismételt fejléc a kereséskor nagyon hasznos. A fejezeteket elválasztó címdalokon egy-egy aktualizált ábra szintén üde színfolt egy ekkora betűtengerben. A kiadvány mindent összevetve újabban is nyeresége szakterületünknek.

Nagy Ádám

Vagyóczky Károly *del. et sc.* Budapest, 2002, Pénzjegynyomda Rt. 52 o.

Képeskönyv – mondta róla a „szerző”, Vagyóczky Károly a könyv bemutatóján. Igaz, nem hagyományos értelemben vett könyvet vehet kezébe az olvasó, hanem egy albumot egy pálya eddig lezárt szakaszának összegzését nemcsak művészi, hanem technikai szempontból is, mivel a könyvet a nyomda olyan technológiával állította elő, ami méltán viszi jó hírét a nagyvilágba. Pontosabban alig viszi, ugyanis a könyv kereskedelmi forgalomban nem kapható.

Vagyóczky Károlyt a numizmatika az 1983-ban forgalomba került, Bartók Béla portréját ábrázoló 1000 forintos óta minden magyar bankjegy tervezőjeként ismeri és tiszteli. A Pénzjegynyomda művészeti vezetői székében Nagy Zoltánt követi. Neki adatott meg egyedül, hogy egy teljes bankjegysort tervezhessen és metszhessen, a jelenleg forgalomban lévő 200, 500, 1000, 2000, 5000, 10 000, 20 000 forintost és a 2000 forintos jubileumi emlékbankjegyet. A könyv is a bankjegyetervező tevékenységére összpontosít, erre már címében is utal: *del. et sc.*, azaz delineavit et sculpsit, rajzolta és metszette. A kiváló minőségű képanyag a bankjegyeken kívül a meg nem valósult tervek és próbaformákat is bemutat, néhány közülük először kerül közlésre. Egész oldalas grafikák mutatják be a mai bankjegypoportrékat kiegészítve a meg nem valósult Szent László-fejjet.

A könyv szöveges része Bereczky Loránd köszöntője után azon cikkek és interjúk válogatott gyűjteménye, amelyek a művészről vagy a művésszel készültek 1964 óta: cikkek a *Népszabadságból*, a *Filatéliai Szemléből*, a *Bélyegvilágból*, az *Élet és Tudományból*, a *Keresztény Életről*, a *Demokratából*, ismertető kiállítási katalógusokból, ezek közül a Bélyegmúzeum kiadványai szerepelnek több ízben. A cikkek írói között találunk történészeket, művészettörténészeket, újságírókat, írókat, művészt, tanárokat és a Pénzjegynyomda vezetőit.

A kiadvány Vagyóczky Károly díjainak, kiállításainak felsorolásával zárul. Remélhetőleg a könyvnek lesz még folytatása, hiszen a művészpálya még korántsem zárult le, és az 52 oldalas könyv válogatás a művésznek a papírpénzekhez és a bélyegekhez készített munkáiból. Sajnálatos azonban, hogy területi határokat szabott a kiadó a művész munkássága teljes körű bemutatásának.

Garami Erika

BALATON PÁL–LEÁNYFALUSI KÁROLY–TAKÁCS ISTVÁN: *Börtönpénzek. Börtönintézeti szükségpénzek Magyarországon.* (Szerk. Bedő József.) Budapest, 2001. Bedő Bt. kiadása

A szerzői hármas a magyar szükségpénzek szokatlan, eddig szinte ismeretlen területére kalauzol a teljességre törekvő katalógussal. A magyarországi büntetés-végrehajtási intézetek, egyszóval börtönök által kibocsátott és általuk használt pénzhelyettesítők, alkalmi fizetőeszközök rövid ismertetésével és katalógusuk összeállításával. Ezek a pénzhelyettesítő bonok funkciójukat tekintve közel állnak a hadifogoly-táborok pénzeihez. Mindkét esetben azonos feladatot töltöttek be és közös bennük az is, hogy a nevezett intézeteken kívül érvénytelenek, senki nem fogadja el őket, esély sincs arra, hogy átválthatók legyenek bármilyen törvényes fizetőeszközzé.

Dr. Takács István szinte megjelenésük óta megkezdte összeszedegetni ezeket a különös „pénzeket”, miközben kutatta történetüket is. Így került sor 1994-ben arra, hogy a Numizmatikai Társulat összejövetelén előadást tartott az addig általa megismert börtönpénzekről. Társaival ezeket az ismereteket kibővítve állították össze a börtönpénzek részletes leírását.

A rabtartás költségeinek csökkentésére régóta elfogadott és alkalmazott megoldás a rabok munkába állítása. Ez nyilván koronként más feltételek között zajlott le. A levéltárak iratanyagában sok olyan irat található, amelyben a városi és megyei hatóságok a rabok foglalkoztatásából befolyt pénzüsségekről és azok felhasználásáról rendszeresen, de legalább évente számot adnak. A Baranya Megyei Levéltár anyagában a rabmunkák elszámolásánál bonrendszer használatára még utalást sem találtam. A jelentős állami fegyintézeteknél azonban más rendszer is működhetett. A szerzők adatai szerint a 19. században a szamosújvári fegyintézetnél 1, 5 és 10 krajcáros bonokat használtak a rabok keresményének kifizetésére. A bonokat a rabok a börtön kintinban válthatták be. Aligha van okunk arra gondolni, hogy a szamosújvári eset egyedülálló találmány volt. Másutt is alkalmazhatták, érdemes erre figyelmet fordítani.

A 20. századi magyar börtönpénzek hasonló okból keletkeztek. Az elítélt pénze, amelyet akár magával hozott, akár időközben különböző módon, de legálisan kapott, vagy végzett munkájával keresett, letétbe volt helyezve a börtön igazgatóságánál. Ennek csak korlátozott részét használhatta fel. Az ilyen letéti pénzek felhasználására hozták létre egyes büntetés végrehajtási intézeteknél azokat a szükségpénzeket, amelyeket az egyszerűség kedvéért börtönpénzeknek nevezünk.

A kibocsátó legtöbb esetben maga az intézmény parancsnoksága, de esetenként a rabokat foglalkoztató munkahely, börtönvállalat.

A börtönpénzek megnevezése igen tarka. Utalvány, vásárlási utalvány, kiékezési utalvány (sok fejtörést okozhatott kitalálása), bon, mozgó bér névvel látták el őket. Ez is bizonyítja, hogy nem központi rendelkezésre keletkeztek, hanem a büntető intézetek saját hatáskörükben döntöttek szükségességéről és kibocsátásáról. A 33 magyarországi intézetből a Szerzők kutatása alapján 17-nél alkalmazták ilyen bonokat. Összesen 121 eltérő címetet sikerült leírni. 1981 után terjed-

tek el és 1999. augusztus 15.-ig voltak használhatók. Ekkor az Országos Parancsnokság intézkedésére az I. M. 6/1966 rendelet alapján megszüntették használatukat.

Eleinte 10, 20, 50 és 100, később már 100, 200, 500 esetleg 1000 forintos címletek készültek. Egyes börtönökben több sorozat is.

A részletesen leírt pénzjegyek többségéről fekete-fehér ábra is segíti a felismerést. Csak sajnálhatjuk, hogy nem színesek.

Az ízléses kiadvány, a címdoldalon olvasható felirat – és reményeink – szerint első tagja egy értékjegyet, pénzhelyettesítőt, szükségpénzeket bemutató sorozatnak. Kézzel számozva 250 példányban jelent meg. Csak üdvözölhetjük létrejöttét.

Rayman János

MAKAI ÁGNES: „Hű vitézségért ...” Az 1848–1849-es magyar szabadságharc kitüntett hőseinek emlékére. (Historia Militaris 2.) Osiris, Budapest, 2001. 201 o. 21 színes és ff kép

Sokéves kutatómunka eredménye, sommázata ez a kötet. A falerisztika – kitüntetés-történet és -tudomány – amint a segédtudományok többsége, a szocialista korszakban „feudális csökevénynek” számított. Az elmúlt rendszerek vezetői iránt lojális emberek kaphattak kitüntetést. A szocializmus is létrehozta azonban a maga kitüntetés-rendszerét, de abban nem az uralkodó iránti hűség, az érdekében végrehajtott „dicsó tett” volt a jutalmazandó, hanem a népért, a közért végzett odaadó termelőmunka, vagy a „békeharcban” kitüntek érdemei.

Az 1848-as forradalom esemény- és gazdaságtörténeti kutatása sokáig nem foglalkozott a katonai cselekményekben kitüntek jutalmazásával, holott – mint ez a kötetből kiderül – igen nagy igény és érdeklődés nyilvánult meg a kitüntetések iránt. Makai Ágnes – követve az eseményeket – a kitüntetés alapításának körülményeit, az adományozás rendszerének kialakulását ismerteti, nem hallgatva el, hogy a „gőgös, büszke, versengő vezérek” torzsalkodásai milyen mértékben nehezítették a gyors és objektív ítélezést és eljárást. Nem véletlen, hogy a kitűnő stratégia, Görgey nem fogadta el a neki felkínált első osztályú rendjelet.

Makainak tehát másfél év eseménytörténetének dokumentációjában nem összefüggő iratokból, inkább rövid utasításokból, tájékoztatásokból kellett rekonstruálni az első önálló magyar kitüntetés létrejöttét. Négy fejezet foglalkozik a kitüntetés alapításával és Mészáros Lázár szerepével, az adományozási gyakorlat kialakításával, majd az egy-egy csatához fűződő, mondhatni egy alkalomra szóló érdemjelek elrendelésével és kibocsátásával.

Igen nagy érdeme a szerzőnek, hogy sikerült a „gyártó” ötvöst azonosítani. Az ilyen jellegű tárgyak mestere, vagy a műhely, ahol működött, nem volt fontos, hacsak nem udvari szállító, ékszerész volt, akinek joga és kötelessége volt az általa létrehozott tárgy valódiságát igazolni.

Ez a könyv sok mindent tisztáz a magyar vonatkozású falerisztika egy rövid, de kiemelkedő korszakáról. Sajnálatos, hogy a szerzőnek sok-sok évvel ezelőtt megjelent, e témában újdonságnak számító írásaitól idáig kellett az összefoglalásig várni. Nem a szerző hibája.

G. Héri Vera

DR. BÓNA ENDRE: *Fény-árnyék-egészség.* (Művészet és orvostörténet) Szeged, 2002. 167 o.

Művészeti kiadványhoz illően reprezentatív külsővel és gondosan kialakított belsővel jelent meg a közismerten hosszú évtizedek óta orvosi érmeikkel elkötelezetten foglalkozó dr. Bóna Endre újabb könyve. Ebből a szempontból nem meglepő, hogy a tárgyalt téma ezúttal is a művészet és az orvostörténet egyénileg összekapcsolt boncolása. Az orvos-numizmatika nem túl széles körben, de mindig sajátos része volt e tudománynak talán éppen azért, mert az emberi egészség karbantartása valósággal élet-művészet. Erről szólnak képekben ezek az érme, ezt akarja szavakkal kifejtetni az orvos szerző.

A kötet rövid bevezetőjében Vizi E. Szilveszter akadémikus – időközben a Magyar Tudományos Akadémia elnöke – szól az olvasóhoz. Kiemeli a szerző következetes igyekezetét, amint az általa oly nagyra becsült érmészeti alkotások művészi hatását mintegy az emberi egészség ápolásának részeként tekinti. Testi-lelki egyensúlyunkat növelheti egy-egy tudós orvos pályafutásának elmesélése, az orvosi hivatás magasztosságának, az orvoslás etikai nagyságának fölmutatása. Racionalizálódó korunkban az orvos-beteg kapcsolatának humanizálását tartja fontosnak.

A könyv lényegi része három egységből áll: I. Arcképek – életutak; II. Évfordulók – események; Függelék. Mind az arcképek mind pedig az évforduló cím alatt közölt írások az *Egészség* c. folyóiratban a megfelelő alkalomra megjelent cikkek gyűjteménye. Az első részben 36 egyéni és két kettős portré sorakozik a tárgyalt, kiemelkedő orvos egyéniségek születési sorrendjében, elsőként a 15. században működő Paracelsussal, befejezésül a közléskor még köztünk, Szegeden élő Bódis Lajos professzorral. A megidézett orvosok zöme magyar, valamivel több mint fele 20. századi működésű, ha esetleg külföldi is (4-5 esetben) némi kapcsolata mindenesetre volt hazánkkal. Az egyes életrajzok bőven illusztráltak az adott kor és szakterület orvosi problémáival, korszakalkotó megoldások ismertetésével, publikációk idézésével. Az egyes életrajzok végén kerül általában bemutatásra az az érem, vagy több érem, amit a méltatott tiszteletére egy vagy több éremművész alkotott. Kissé zavaró, hogy a leírt érme és a képen is bemutatott érmek száma néhány alkalommal nem azonos.

Az Évfordulók-események fejezet 13 külön megfogalmazott kérdéskört tárgyal, köztük *A szeretetről és a gondoskodásról, a Madonnás érmekről, A tudományos fogorvoslás arcképeiről*, vagy éppen az *Évtizedek bőrgyógyászati emlékeiről* (Szegeden). De meglepetéssel szembesülünk Nagy Imre és Bibó István arcképével, bár 1956 eseményeiben sajnos kétségtelenül nagy szerepet kapott az orvoslás. Így kell kicsit átgaztítani gondolkodásunkat *Szent Királyunk arcai* vagy a *Millenniumi jogartörténeti töredék* című rész olvasásakor is.

Természetesen esetünkben nem éremkatalógusról van szó, de éremről úgy beszélni az esetleg járatlan olvasónak, hogy nem láthatja a tárgyat, meglehetősen nehéz. Sajnos nehezzé teszi az olvasást és a megértést a túlbuzgó szövevénye a kifejezetten orvosi kifejezések közepette. Az egyéni témafölvetés és magyarázat érdeklődést keltő izgalmában nem segíti az olvasót a könyv szerkezeti és tipográfiai megvalósítása sem. Az egyébként kitűnő papíron a szöveg gyönyörű, igényes, kéthasábos elhelyezése a mindenkor középre illesztett színes és fekete-fehér, ritkán látott művészi értékű éremképekkel megnyugtató, szép látvány. Miután a tartalomjegyzékben külön oldalakat áldoznak a képek, az alkotók és a hivatkozások jegyzékének, érthetetlen az a zavar, és szinte kibogozhatatlan: mely éremoldalak tartoznak össze, melyik érem szerepel a leírásban, melyik éremnek ki az alkotója. Nem jó újítás külön listán felsorolni a művek címét, technikai adatait és külön listán az alkotók nevét. Ha komolyan vesszük az éremtani ismeretterjesztést, akkor minden egyes cikk végén bőségesen elfért volna együtt az érmekre vonatkozó tudnivalók összessége és még csak rövidítéseket sem kellett volna alkalmazni, amelyeket feloldás hiányában nem tudhat mindenki. Meglepő, hogy a lektor figyelmét is elkerülte az alkotók nevének rosszul alkalmazott ábcébe szedése, s a nem annyira hivatkozások, mint inkább odavetett irodalomjegyzék.

Végeredményben biztosan nyeresége szakmai és művészeti könyvkiadásunknak egyaránt e reprezentatív kötet. Tartalmát, szemléletét tekintve is tágtította az egyszerűen orvos-numizmatikának nevezett ún. motívumgyűjtést, ezért fájjaljuk – a manapság divatos közgazdasági kifejezéssel élve – az elveszett haszon fölmerülő kérdését.

Nagy Ádám

AMERICAN JOURNAL OF NUMISMATICS 12. The American Numismatic Society, New York, 2000. 271 p. és 34 t.

Az Amerikai Numizmatikai Társulat folyóiratának új kötete is elsősorban antik és orientális témájú tanulmányokat tartalmaz, továbbá egy újkort (John M. Kleeberg) az Egyesült Államokban kibocsátott arany magánveretekről. A kötet végén könyvismertetések, valamint egy beszámoló található a Társulat gyűjteményének új szerzeményeiről.

Az antik vonatkozású cikkek között két kincslelet publikáció található. Az egyik az 1973-as ún. iraki kincs, melyet több részletben gyűjtöttek össze az „érempiacról”. Állítólag Babylonban került elő, és kb. 400 db-t tartalmazott, legnagyobb részben Nagy Sándor babyloni deca- és tetradrachmáit és más korabeli, helyi vereteket illetve athéni „baglyos” pénzeket. A leletről már korábban is megjelentek kisebb-nagyobb közlemények, a legteljesebb Martin J. Price-től. A tanulmány szerzője, Peter G. van Alfen a kincsben található 163 db athéni „baglyos” pénzt – legnagyobb részben korabeli utánzatok – dolgozza fel részletesen. A másik kincs ugyancsak a „piacról” származik. Ptolemaiosz Keraunosz 61 db bronzérmét egy török magángyűjtő szerezte meg, akinek jóvoltából az ankarai múzeum munkatársai, Melih Arslan és Ayça Özen közzé tehettk. Az eddig ismeretlen típusú, kis címletű (0,67–3,39 g) vereteket a szerzők három csoportba sorolták. Az érmek előlapjainak típusa és stílusa Bisanthe és Byzantium vereteire hasonlít.

Catharine C. Lorber tanulmánya a Ptolemaiosz-uralkodók egyiptomi kincsekben előkerült nagyméretű, Kr. e. 3. századi bronzpénzeit dolgozza fel. Az eddig ismert tíz kincslelet alapján a szerző megkísérli ezeknek a bronzpénzeknek a kronológiáját és címetrendszerét meghatározni. A kincsleletek összetétele, záródása, valamint korabeli pénzügyi vonatkozású dokumentumok alapján megkísérli meghatározni a bronzpénzverés reformjának idejét IV. Ptolemaiosz uralkodásának vége felé.

Elsősorban metrológiai vonatkozású James A. Schell tanulmánya II. Philipposz nemesfém pénzeinek pénzlábvál kapcsolatban. Véleménye szerint a makedon király a korinthuszi pénzlábat vette alapul pénzveréséhez.

A három Szeleukida „notes” az e témával foglalkozó numizmatikusoknak nyújt újabb adatokat. Ugyancsak egy rövid, de annál érdekesebb közlemény Michael L. Thomas írása egy észak-etruriai telepen, kivételes módon régészeti kontextusból előkerült római semmis utánzatról.

A római császárkorral két tanulmány foglalkozik. Martin Beckmann Traianus aranypénzverését vizsgálja hatodik konzulása első szakaszában (112–114), és határozottan kimeri jelenteni, hogy a típusválasztás az éremverésben, elsősorban az aranyak esetében szorosan kapcsolódik az aktuális eseményekhez. A másik római témájú cikkben David Woods Julianus Apostata 362-ben kibocsátott bronzérmének hátlapi ábrázolását kívánja értelmezni. Végig tekintve az eddigi interpretációs kísérleteken arra a megállapításra jut, hogy a bika legvalószínűbban solaris szimbólum.

Az iszlám vonatkozású tanulmányok egyike egy Észak-Szíriában (valószínűleg Al-Raqqa) 1991-ben előkerült, nagyrészt Omajád dirhemeket tartalmazó leletet közöl. A még megtisztítatlan pénzeket egy szakértő gyűjtő egy hamai régiségkereskedőnél fedezte fel, és pontos listát – évszámmal, verdehellyel – készített az egész anyagról, melynek alapján Stuart D. Sears az ismertett tanulmányban vizsgálja az Omajád–Abbaszida hatalmváltás, az ún. Abbaszida forradalom korának pénzforgalmát. Az 1187 db-os leletben 13 tartomány 38 verdéje volt képviselve a 698–750 (AH 79–133) közötti időszakból. Figyelemre méltó, hogy ilyen aránylag nagy lelet nem tartalmazott szasszanida mintára vert arab pénzeket. A dirhemek túlnyomó része a damaszkusi és a wászi verdék terméke, utánuk Al-Bászra és Al-Kufa következik. Természetesen a Spanyalföldtől Turkesztánig terjedő területen működött néhány igen ritka verdé terméke is előfordul az anyagban. Érdekes a lelet záró évszámát (AH 133) adó két Kháridzsita dirhem előfordulása, mely azt mutatja, hogy ezek a dirhemek kis számban forogtak a birodalom középső területein is. A lelet összetétele arra enged következtetni, hogy valamilyen kényszerhelyzet – lázadás, forradalom, a közbiztonság megrendülése – következtében az éppen ott és akkor forgalomban lévő pénzeket rejtették el, nem pedig egy kiválogatott, hosszasan gyűjtögetett „kincset”. A szerző a lelet kapcsán áttekinti a tárgyalta korból származó összes eddig ismertté vált leletet, és ezekhez részletes bibliográfiát ad. A szerző olyan új lehetőségeket vet fel a korai arab pénzforgalommal kapcsolatban, amelyre végleges választ csak további hiteles körülmények között előkerülő leletek feldolgozása adhat. W. C. Schultz és H. Gitler egy a közelmúltban az Israel Museum birtokába került, 11 x 11 x 6 mm méretű, 5,94 g súlyú, feliratot nem viselő, feltehetően súlyként használt bronz veretet közölnek. Szerintük ez az egyetlen olyan bronzsúly, ami napjainkig a Mamelukok uralta Egyiptomból ismert. A kor és a terület jeles kutatója, Balogh Pál korábban többször is ismertett ilyen bronzsúlyokat, többek között a tel-avivi Eretz Israel

Museumban őrzött 6 darabot, valamint a saját gyűjteményének példányait. A dolgozat szerzői ezeket számba véve azt feltételezik, hogy minden egyes tárgy, melyet Balogh Pál egyiptomi mameluk bronzsúlyként írt le, nem az, aminek vélte. Áttekintve a lehetőségeket úgy gondolják, hogy Egyiptomban üvegsúlyokat használtak és a szóban forgó bronzpéldány az egyetlen ismert mameluk súly. Több mint húsz mameluk dirhemeket tartalmazó lelet metrológiai vizsgálata alapján arra a nyilvánvaló következtetésre jutnak, hogy az egyes daraboknál a nagy súlyeltérések miatt a pénzek értékét a gyakorlatban mérésel állapították meg. Ebből következőleg súlyokat feltétlenül használniuk kellett, ám ezek üvegből készültek. Megjegyzendő viszont, hogy mindez ideig nem kerültek elő üveg súlyok a mamelukok szíriai tartományaiból. A dolgozat a szükséges mértékben tárgyalja a középkori arab súlymértékeket és mértékrendszereket is.

Az orientális témájú tanulmányok közé tartozik L. A. Saryan cikke I. Gosdantin (1298–1299), Ciliciai Arménia királyának egy publikálatlan dupla „tram”-járól, mely új megvilágításba helyezi ezen időszak történetét és pénzverését.

Szilágyi Mihály–Torbágyi Melinda

RENATA CIOLEK: *Katalog znalezisk monet rzymskich na Pomorzu*. Institute of Archaeology Warsaw University, 2001. 261 p. (Swiatowit Supplement Series A: Antiquity vol VI)

A numizmatika területén már évtizedekkel ezelőtt elkezdődött az a program, amely a római éremleleteket országonként van hivatva feldolgozni, illetve egy egységes rendszerben közzétenni a lelőhelyes antik pénzeket. Ennek jegyében születtek meg az FMRÖ, FMRD, FMRS, FMRU kötetek (Fundmünzen der Römischen Zeit in Österreich, Deutschland, Slowenien, Ungarn). A jelen katalógus is ennek a rendszernek a szellemében igyekszik feldolgozni a Lengyelország területén fellelhető római kori pénzleleteket. A szerző ezt a katalógust egy leendő FMRPL (Fundmünzen der Römischen Zeit in Polen) kötet előkészületének szánja.

A katalógusban a lelőhelyek alfabetikus sorrendben követik egymást. Egy-egy szórvány leletcsoport vagy kincslelet külön-külön tételnek számít. Ez alapján 354 darab tétel szerepel a katalógusban. A lelőhely megnevezése után szerepel a lelet jellege (szórvány-, sír- vagy kincslelet), majd a pénzek meghatározása. uralkodók szerint, valamint részletezve a pénz címlete, verésének ideje és helye, éremhatározói száma. A pénzek elsősorban a RIC (The Roman Imperial Coinage) kötetei alapján vannak meghatározva. A szerző feltünteti az egyes darabok őrzésének helyét is, azonban leltári számok nem szerepelnek. Minden leletcsoport után szerepel a pénzekre vonatkozó eddig megjelent irodalmának jegyzéke, valamint egyéb megjegyzések.

A katalógus végén 7 térkép szerepel. A lelőhelyek a tétel számokkal vannak feltüntetve. Különbő jelek illusztrálják a szórvány-, a sír- és a kincsleleteket. Az első térképen, mintegy összesítve, az összes pénzlelet fel van tüntetve, a többi hat térképen pedig különböző szempontok szerint vannak csoportosítva a veretek. A 2. számú térképen szerepelnek a denárok és a subaeratusok lelőhelyei, a 3. számún a I–III. századi bronzpénzek, a 4. számún az antoninianusok, az 5. számún I–III. századi aranypénzek, a 6. számún a IV. századi bronzpénzek, az utolsó térképen pedig a IV–VI. századi aranypénzek lelőhelyei.

A katalógust 12 fotótábla zárja. A képek zöme sajnálatos módon igen rossz minőségben készült, így tanulmányozás-
ra egyáltalán nem alkalmas.

E kötet igen hasznos a kutatók számára, hiszen nagy segítséget jelent a lengyel területen fellelhető antik pénzek áttekintéséhez.

Farkas Edit

MARIA R. ALFÖLDI: *Gloria Romanorum*. Schriften zur Spätantike zum 75. Geburtstag der Verfasserin am 6. Juni 2001. Stuttgart, 2001. 381 p.

R. Alföldi Mária egyik legjelentősebb kutatója a késő római numizmatikának. Több éven át a Magyar Nemzeti Múzeum antik pénzeinek kezelője volt. 1957-ben Németországba emigrált, ahol a mai napig tudományos munkát végez. Többek között, az ő nevéhez fűződik a *Fundmünzen der Römischen Zeit in Deutschland* kötetek kiadása.

A tavalyi évben megjelent gyűjteménykötet Alföldi Mária 75. születés napjának tiszteletére készült, amelyet munkatársai állítottak össze a kutatónő 1955 és 2000 között megjelent tanulmányaiból válogatva. A kötet 31 darab tanulmányt tartalmaz, amelyeket a szerkesztők öt témakör szerint csoportosítottak. Az első fejezetben nyolc olyan tanulmány olvasható, amelyeket a trieri Helenát ábrázoló mennyezetkép értelmezésével vagy a trieri székhely feladásának dátumával vagy magának a városnak az antik érmeken való ábrázolásával foglalkozó írások szerepelnek. A harmadik nagyobb egységben a rómaiak és a germánok kapcsolatát vizsgáló tanulmányok kapnak helyet. Itt szerepel a kötet legkorábbi, 1955-ben fródott cikke, amelyben a IV. századi limes erődítményeinek kérdéséhez kíván hozzá szólni. Ehhez a témához kapcsolódnak többek között Arnegund germán királynő gyűrűjéről, vagy Nagy Theoderich arany medálionjáról készült cikkek is. A negyedik egységben a pénzeken szereplő képi ábrázolásokkal foglalkoznak a tanulmányok. Az utolsó egységben a központi téma maga a pénz. Itt található egy recenzió a RIC VII. kötetéről. Az utolsó tanulmány a késő antik, 284 és 476 közötti időszak pénzverését foglalja össze.

A kötetben szereplő tanulmányok kiválóan illusztrálják Alföldi Mária sokoldalú tudományos kutatásait. A kötet végén évenkénti felosztásban sorolják fel Alföldi Mária eddig megjelent írásainak jegyzékét.

A küllemre is elegáns kötet méltó tiszteletadás a 75. esztendő Alföldi Mária személyének és tudományos munkájának.

Farkas Edit

Moneta Mediaevalis. Studia numizmatyczne i historyczne ofiarowane Profesorowi Stanisławowi Suchodolskiemu w 65. rocznicę urodzin. Warszawa, 2002. 571 p.

Stanisław Suchodolskit nem kell külön bemutatni a magyar olvasóknak. A kiváló lengyel régész-pénztörténész nemcsak hazájában, de nemzetközileg is elismert tudós, akit nemrégiben választottak a numizmatikusok nemzetközi szervezetébe, az International Numismatic Commission alelnökévé. Hazánkban is többször járt, legutóbb a 2001-ben a magyar pénzverés megindulásának 1000, és a Magyar Numizmatikai Társulat fennállásának 100. évfordulója alkalmából rendezett nemzetközi konferencián is hallhattuk előadását. Kutatási területe főként a kora középkori pénztörténet, így behatóan foglalkozott a magyar pénzverés kezdeteivel is. Jelen kötet a neves tudós 65. születésnapjára kiadott emlékkönyv, amelyben barátai, kollégái és tanítványai publikáltak. A kötet a „Festschrift”-ek hagyományos felosztását követi. Az ünnepelt életútját bemutató és méltató előszót Suchodolski irodalmi munkásságának részletes bibliográfiája követi az 1957-2001 közötti évekből.

A kötet 48 tanulmányt tartalmaz, de ezek nem a megszokott kronológiai sorrendben követik egymást, hanem hét tematikus csoportban elrendezve: I. Pénzek, mint a régészet forrásai; II. Pénzforgalom; III. Pénzverési technika és metrológia; IV. Pénz és jog; V. Érmészeti tanulmányok; VI. Éremgyűjtők-gyűjtemények; VII. Vegyes. A tanulmányok javarészt a kora középkori pénztörténettel foglalkoznak. Többségük angol, német vagy francia nyelven íródott, de a lengyel szövegek végén is mindig találunk angol nyelvű összefoglalót. Jelen könyvismertetésben nem sorolhatjuk fel az összes tanulmányt, de hadd nyújtsuk legalább némi ízelítőt a kötet tartalmából, rövid címszavakban.

Jacek Wrzesiński: Éremleletek, mint a szakrális felajánlások bizonyítékai; *Zofia i Stanisław Kurnatowscy*: A halotti obulusadás szokása Nagy Lengyelországban; *Jean Duplessy*: Orleans pénzforgalma a VIII–XIV. században; *Władysław Losiński*: Megjegyzések a „Keleti Úthoz”; és az arab pénzek beszivárgásához Nagy Lengyelországba a X. században; *Tuukka Talvio*: Angolszász pénzek importja Finnországba a kora XI. században; *Kenneth Jonsson*: A fríz kereskedelem numizmatikai bizonyítékai Svédországban a késő viking-korban; *Krzysztof Wachowski*: Az arab-karoling súlyrendszer Lengyelországban; *Svein H. Gullbeck*: Középkori jog és pénz Norvégiában; *Lucia Travaini*: „Renovatio monetae” a középkori Itáliában; *Jiří Sejbal*: Az olmtüzi püspök pénzverési joga a XIII. században.

Tóth Csaba

Die Frühzeit des Friesacher Pfennigs (etwa 1125/30–etwa 1166). Herausgegeben von Michael Alram, Reinhard Härtel und Manfred Schreiner. Beiträge von Ingeborg Baumgartner, Heinz Winter, Robert Linke und Manfred Schreiner. Wien, 2002. 513 p. 32 tábla

A középkori numizmatikával foglalkozó kutató, éremgyűjtő előbb-utóbb találkozik azzal a hatalmas tárgycsoporttal, amelyet összefoglalón „friesachi denár” néven ismer a szakirodalom. Ezek a jórészt osztrák területen vert pénzek jelentős szerepet töltek be nemcsak kibocsátási területük, hanem a középkori Magyarország pénzforgalmában is, különösen a 13. század első felében, amit a hazánkban előkerült több száz éremlelet és a magyar múzeumokban őrzött, tízezres számot meghaladó példányuk is tanúsít. Kétségtelen, hogy nemcsak az osztrák, de a magyar kutatók számára is alapvető fontossággal bírnak a friesachi denárok történetével foglalkozó tanulmányok és a típusokat felsoroló éremkorpuszok. Az utóbbi több mint száz évben megjelent könyvtáryi szakirodalom, s különösen Luschin, Baumgartner és Koch mélyreható kutatásai ellenére továbbra is nehéz eligazodni ezeknek a vereteknek a világában, aminek több oka is van. Egyrészt a „friesachi denár” elnevezés egy igen tág fogalom, amely utatnál is több verében, sok-sok kibocsátó által veretett éremtípust takar, nem beszélve a számos hibrid veretről. Ezt a képet tarkítja az a középkori pénzverésben általános gyakorlat, amikor a korszak jó minőségű pénzeit egyéb kibocsátók, többek között a magyar király, lemásolták, s ami számtalan utánveretet eredményezett.

Ezt felismerve, az évszázadok során összegyűlt hatalmas tudásanyag és információ rendszerezésére és közlésére külön projektet indítottak Ausztriában a bécsi Münzkabinett, a grazi Karl-Franzens Egyetem Történeti Kutatóintézete, a Képzőművészeti Akadémia Tudományos és Technológiai Intézete, Természettudományi Osztálya és az Osztrák Tudományos Akadémia Numizmatikai Bizottsága közreműködésével. A programban, amint a résztvevő intézmények jellegéből adódik, történészek, numizmatikusok és természettudósok működtek közre, annak a felismerésnek az eredményeképpen, hogy ilyen volumenű munkát egy személy egyedül már nem tud elvégezni. Kiindulóponttá Baumgartner immáron klasszikussá lett felosztása vált, miszerint a friesachi denárok története négy korszakra bontható: a kezdetektől számított, 1125/1130–1166 közötti korai időszak, amit 1166–1220 között az Eriacensis-periódus követett. A friesachi denárok virágkora 1200–1246/50 közé tehető, majd a késői korszak következik 1340-ig. Jelen munka az első szakasz pénztörténetének feldolgozását tartalmazza.

A kötet három önálló tanulmányból áll, s egy interdiszciplináris kutatási programnak megfelelően ezek felölelik az írott forrásokat, a tárgyi anyagot és a természettudományos vizsgálatokat egyaránt. Az első tanulmányban Ingeborg Baumgartner feldolgozásában megismerkedhetünk a friesachi denárok korai korszakára vonatkozó írott forrásokkal. Annak ellenére, hogy az írott forrásanyag összehasonlíthatatlanul gazdagabb, mint ugyanennek az időszaknak a magyar okleveles anyaga, még mindig tág tere nyílik a találgatásoknak. Valójában már a friesachi pénzverés kezdetét sem lehet pontosan meghatározni, Baumgartner is csak terminus ante és post quem időhatárokat tudott megállapítani. Ugyanilyen vitás kérdésnek számít a karinthiai hercegi pénzverde helye, amit csak közvetett módon, a hercegi székhely megállapításával lehet meghatározni. A szerző a pénzverési jog tárgyalása mellett kitér a friesachi denárok okleveles említéseire és a korabeli pénzértékvizonyokra is.

A „valódi” numizmatikai részt Heinz Winter írta. A tanulmány magja maga az éremkatalógus, amely tartalmazza a salzburgi érsekek, a karintiai hercegek és az aquilejai pátriárkák jelenleg ismert összes éremtípusát, de emellett helyet

kaptak benne a magyar utánveretek, sőt a modern kori hamisítványok is. A szöveges leírásban és fényképen egyaránt bemutatott veretek mellett a főbb csoportok után egy metallurgiai összefoglaló is következik, amely tartalmazza az adott csoport anyagösszetételét. Hozzá kell tenni, nem egyszerű a katalógus használata, mivel nemcsak a főtípusok és a változatok vannak megadva, de a szerző arra törekedett, hogy lehetőleg minden verőtővariációt elkülönítsen, viszont épp ez adja meg az értékét. A különféle verőtő variációk, s ezek párosítása közti eligazodást külön ábrák segítik. A katalógus mellett kiegészítésként megismerkedhetünk a friesachi denárok pénzlábjával, vagyis súlyrendszerükkel és ezüstfinomságukkal, amelyeket a részletes táblázatok tartalmaznak. Külön alfejezet foglalkozik a korai friesachi denárokat tartalmazó éremleletekkel s azok összetételével. A szerző kiemelten három leletet is tárgyal, köztük a 19. század végén előkerült esztergomi kincset.

Az utolsó rész a kutatási program igazi interdiszciplináris fejezete, amely az érméken végzett természettudományos anyagvizsgálatokat és azok eredményeit tárgyalja Robert Linke és Manfred Schreiner tollából. A vizsgálatoknál a manapság leginkább elterjedt röntgen-fluoreszcencia analízist alkalmazták, amely roncsolásmentes, és viszonylag kis költséggel, rövid időn belül nagy mennyiségű mintavételen alkalmazott anyagösszetétel vizsgálatot tesz lehetővé. A több száz mérésnél elsődleges szempont volt, hogy összevessék a különböző verdékből és kibocsátóktól származó érmék anyagösszetételét, de megvizsgálták a friesachi denárok előképének számító kölni denárokat, de korabeli és modern hamisítványokat is. Érdekes fejleménynek bizonyult, hogy a friesachi denárok ezüsttartalma általában 80% körül mozog, míg a modern hamisítványoké majdnem színezüst.

Mindent összevetve kitűnő kézikönyvet vehet a kezébe a friesachi denárokkal foglalkozó gyűjtő és kutató, no persze csak az, akit nem riaszt vissza a borsos, 72 eurós vételár. Reméljük, hamarosan megjelennek a következő kötetek is.

Tóth Csaba

Társulati élet

2000/2001

2000.

Ez évi tisztújító közgyűlésünket február 24-én tartottuk a Társulat Csepreghy utcai helyiségében, ahol megválasztásra került az új vezetőség.

Elnök: Dr. Bakos Miklós

Aelnökök: Dr. L. Kovásznai Viktória és Dr. Kőhegyi Mihály

Főtitkár: Dr. Torbágyi Melinda

Főtitkár-helyettes: Soós Ferenc

Felügyelőbizottság elnöke: Leányfalusi Károly

Felügyelőbizottság tagjai: Tóth János és Tóth József

Numizmatikai Közlöny főszerkesztője: Dr. Bíró Tiborné

A Vezetőség tagjai: Bedő József, Bertók Krisztina, dr. Makai Ágnes, dr. Nagy Ádám, dr. Nagy László G., Nagy József, dr. Redő Ferenc, dr. V. Székely György, Szolláth György, dr. Zombori Lajos.

A közgyűlésen V. Székely György tagtársunk tartott előadást *A friesachi pénzforgalom kezdetei Magyarországon* címmel.

A Társulat vezetősége üléseit az alábbi időpontokban tartotta: február 2., április 12. és október 4.

Ez évi programunkat alapvetően a 100 éves jubileum előkészítése határozta meg. Tekintettel arra, hogy ez az évfordulónk egybeesik a magyar pénzverés millenniumával, így a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárával és a Magyar Nemzeti Bankkal együtt terveztük a kettős évforduló megünneplését. A jubileum alkalmából tervbe vettük egy nemzetközi pénztörténeti konferencia megszervezését, egy magyar pénztörténeti kiállítás megrendezését, egy érem kiadását Társulatunk 100. születésnapjára, valamint egy könyv megjelentetését, mely Társulatunk történetét dolgozza fel. Ugyancsak az ünnepség alkalmából meghívtuk az International Numismatic Commission, a nemzetközi numizmatikai szervezet vezetőségét, hogy évi rendes ülésüket nálunk tartsák meg.

Kiadványok

- Megjelent a *Numizmatikai Közlöny* 1999–2000. évi kötete.
- Megkezdődött az 1999-es esztergomi „A numizmatika és a társtudományok IV.” című kötet összeállítása.
- A 100 éves jubileumi kötethez elkészült a teljes tag- és tisztségviselői névsor és a történeti rész alapkézirata.

Havi felolvasó ülések

- Január 20. – Bertók Krisztina–Nagy Zoltán–Tóth Csaba: Új anyagközlési technikák a numizmatikában – a magyar pénztörténeti CD-Rom
- Február 10. – Szabó Géza: Bronzkori pénzforgalom
- Március 9. – Szentiványi Tibor: Védekezés a papírpénz hamisítása ellen. Sikeres és sikertelen törekvések
- Április 6. – Gyöngyössi Márton: Mátyás király sziléziai pénzverése
- Május 25. – Makai Ágnes: A Hadtörténeti Múzeum numizmatikai gyűjteményének új szerzeményei
- Szeptember 14. – Szolláth György: Mészáros Andor születésének 100. évfordulójára
- Október 12. – Gosztonyi József: A 20. század második felének neves magyar éremgyűjtői és kutatói
- November 9. – Garami Erika: Az 1920-as évekbeli frankhamisítás numizmatikai vonatkozásai
- December 7. – Nádasdi István: A szteroszópius látás alkalmazásai a numizmatikában

Az ez évi serlegvacsorai megemlékezést dr. Rádóczy Gyuláról és Vadász Györgyről tartotta dr. Bódy László tagtársunk december 14-én.

Könyvtár

Ez évben is folytatódott a könyvtár anyagának számítógépre vitele. Elkészült a teljes könyvállomány és az árverési katalógusok adatbázisba rendezése.

Személyi helyzet

Társulatunk egyetlen főállású alkalmazottja Balogné Ábrányi Hedvig. Rónaszéki István tagtársunk továbbra is részben megbízással, részben társadalmi munkában dolgozik. Balogh Éva ugyancsak megbízással munkaviszonyban végzi a számítógépes könyvtári adatbázis feltöltését.

Taglétszám

A nyilvántartott taglétszám az év végén 428 fő. Szomorú szívvel kell megemlékeznünk elhunyt tagtársainkról, Alk Andorról és dr. Kisvölcssey Frigyesről, akik hosszú évtizedekig vettek részt munkánkban. Emléküket tisztelettel megőrizzük.

A Társulat ez évi működési költségeit támogatta a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma.

2001.

A Társulat ez évi szakmai tevékenységének középpontjában a fennállásunk 100. évfordulójával kapcsolatos rendezvények és kiadványok álltak. Mivel a 100. évforduló egybeesett a magyar pénzverés millenniumával, a kettős évfordulót a Magyar Nemzeti Múzeummal és a Magyar Nemzeti Bankkal közösen ünnepeltük. Ez két szempontból is hasznos volt. Egyrészt tudományos társulatunk rangját emelte a két sokkal közismertebb intézménnyel való együttműködés, másrészt egy több szereplős rendezvényre jobban lehetett komoly támogatókat, főként anyagi támogatókat szerezni. A tervbe vett jubileumi programokat maradéktalanul sikerült megvalósítani, és ehhez a szükséges anyagi fedezetet is megszerezni külső forrásokból, azaz nem a Társulat évi működési költségeinek terhére.

Az évfordulós rendezvény április 26-án este kezdődött a Magyar Nemzeti Bank Vadász utcai épületében tartott ünnepi közgyűléssel, melyet a Nemzeti Bank elnöke, Járai Zsigmond nyitott meg, és ahol felolvasásra került a Magyar Köztársaság elnökének, dr. Mádl Ferencnek köszöntő levele, aki a jubileumi rendezvények fővédnökségét vállalta. Az ünnepi közgyűlés díszvendégei voltak az International Numismatic Commission, a numizmatika nemzetközi tudományos szervezete vezetőségének tagjai: dr. Andrew Burnett (The British Museum, London), dr. William Metcalf (The American Numismatic Society, New York), prof. Stanislaw Suchodolski (Lengyel Tudományos Akadémia Régészeti és Néprajzi Intézete, Varsó), dr. Michel Amandry (Bibliothèque Nationale, Párizs), dr. Marjam Scharloo (Rijksmuseum Het Koninklijk Penningkabinet, Leiden), dr. Carmen Alfaro (Museo Arqueológico Nacional, Madrid), prof. Günther Dembski (Kunsthistorisches Museum, Bécs), prof. Giovanni Gorini (Dipartimento di Scienze dell' Antichita, Padova), prof. Kenneth Jonsson (Numismatic Institut, Stockholm). A nemzetközi szervezet vezetősége ugyanis elfogadta meghívásunkat, hogy Társulatunk 100 éves jubileuma alkalmából évi rendes ülését Budapesten, nálunk, a Numizmatikai Társulatban tartja. Andrew Burnett úr, az INC elnöke előadást is tartott a közgyűlésen, és a vezetőség minden tagja köszöntötte 100 éves társulatunkat hazája numizmatikai szervezetei nevében is. Az ünnepi közgyűlésen kerültek átadásra a Társulat jutalomérmek. Réthy László jutalomérmet kaptak a numizmatika területén végzett kiemelkedő tudományos munkásságukért: dr. Kahler Frigyes és dr. V. Székely György. Szentgáli jutalomérmet kaptak a Társulat érdekében végzett hosszú évtizedes munkásságukért Lódi Józsefné és dr. Nagy Ádám, illetve anyagi támogatásért Bessenyei Ferenc. A közgyűlés tiszteletbeli tagokká választotta: dr. Bódy Lászlót, prof. Günther Dembskit, prof. Kolbjørn Skaare-t és prof. Stanislaw Suchodolskit. A közgyűlés zökkenőmentes és rendkívül elegáns lebonyolításának előkészítéséért és megszervezéséért elsősorban dr. Garami Erika tagtársunkat illeti köszönet.

A program másnap Esztergomban folytatódott egy kétnapos nemzetközi pénztörténeti konferenciával, amelyet Várhegyi Attila, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának államtitkára nyitotta meg. A konferencia alkalmából nyílt meg a Magyar Nemzeti Múzeum nagyszabású pénztörténeti kiállítása, melyet Varga Mihály pénzügyminiszter úr nyitott meg. A kiállítás megnyitóján mutatták be a Magyar Nemzeti Bank emlékpénzeit, melyek a magyar pénzverés ezeréves évfordulójára készültek. A magyar pénzverés millenniuma alkalmából a Pénzverő Rt. is kiadott egy emlékérmét, melyből 200 példányt a konferencia vendégei és résztvevői kaptak meg ajándékként. Itt kell megemlékezni egy másik éremről is, melyet a Magyar Éremgyűjtők Egyesülete adott ki a Társulat és a magyar pénzverés kettős évfordulója alkalmából. A kiállítás és a konferencia is az esztergomi Vármúzeum nemrégiben rekonstruált, kiállítások és rendezvények számára korszerűen kialakított helyiségeiben zajlott. A konferencia keretprogramjába tartozott egy visegrádi kirándulás, ahol az ugyancsak frissen helyreállított palotát tekintették meg a konferencia résztvevői és egy hangulatos vacsora a Mátyás király korát idéző Reneszánsz étteremben. Az anyagi fedezetet mindehhez elsősorban a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, a Magyar Nemzeti Bank biztosította, illetve kisebb részben az AB-Aegon Biztosító Rt., a Magyar Tudományos Akadémia, a Pannonia Terra, valamint néhány magánszemély (Milakovszky János, Földvári Gábor, Asztalos Andrásné), akiknek ez úton is szeretném újra kifejezni köszönetemet. Az anyagi támogatókon kívül azonban köszönet illeti mindazokat, akik időt és fáradságot nem kímélve részt vettek a konferencia és kiállítás megrendezésében és lebonyolításában mind a Magyar Numizmatikai Társulat, mind a Magyar Nemzeti Múzeum és esztergomi fiiláléja. Néhány személyt név szerint is kiemelnék, mert úgy érzem, méltán érdemlik meg, hogy Társulatunk lapjában megörökítsük nevüket, hiszen ők valóban „társadalmi munkában”, nem külön juttatásért vagy munkaköri kötelességből végezték munkájukat: dr. Garami Erika (nemzetközi levelezés, külföldi és magyar nyelvű előadások illetve meghívók fordítása), Balogh Éva, Huber Ágnes és Koczó Edit, akik a külföldi vendégek mellett „hosteskedtek”, illetve Koczó Editnek még külön köszönöm a frappáns tolmácsolást

a visegrádi Vármúzeumban. Az előadók és vendégek Esztergomba szállításáért köszönet illeti Komlósi Ferenc, Nagy Károly és Soós Ferenc tagtársunkat. Némethné Fruzsinnak és Rónaszéki Istvánnak a számtalan sok apró, de annál idő- és odafigyelés igényesebb munkáért, melyeket sokszor jócskán munkaidőn túl végeztek. És nem utolsósorban Németh Kálmánné, az esztergomi Vármúzeum gazdasági vezetőjének, aki a helyi szervezést és bonyolítást maximálisan kézben tartotta és mindenről gondoskodott jóval a hivatali kötelességein túl.

A jubileum alkalmából Társulatunk megjelentetett egy rendkívül alapos és jól megírt, ugyanakkor nagyon szép, igényes kivitelű kiadványt Társulatunk 100 éves történetéről, melyet könyvtárosunk, Ábrányi Hedvig írt Soós Ferenc, Társulatunk titkárának közreműködésével. A kiadványhoz szükséges adtok összegyűjtésében természetesen más tagtársaink is segítettek, így dr. Gedai István, Gosztonyi József, Leányfalusi Károly, továbbá, de nem utolsósorban a szerkesztési, korrektori munkában dr. Zombori Lajos és Balogh Éva, aki megbízásos alkalmazottként dolgozik nálunk, elsősorban a könyvtár számítógépre vitelén, de távlatokban a magyar numizmatikai bibliográfia előkészítésén is. Nyugodtan állíthatom, hogy a „100 éves könyv”, ahogy az egyszerűség kedvéért emlegetni szoktuk, sikeresnek bizonyult, mert számos múzeumi kollégám – akiknek pedig se a Társulathoz, se a numizmatikához nincs köze – elismeréssel nyilatkozott róla, és példaként emlegette, hogyan kell egy intézmény történetet feldolgozni tartalmasan, tényszerűen és mégis érdekesen, olvasmányosan. A kiadvány megjelenését az Arany Forint Alapítvány, a Comtech Mérnöki Szolgáltató és Kereskedelmi Kft., valamint a MNB Éremkereskedelmi Rt. támogatták.

A évforduló alkalmából Társulatunk egy emlékérmét is kiadott, melyet Kiss György szobrászművész készített el. Az öntött bronzérmét elegáns dísztokban kizárólag azok kaphatták meg, akik előre megrendelték, valamint készült néhány példány, melyet a Társulat jutalomérmeként adott át az ünnepi közgyűlésen azoknak a személyeknek és intézményeknek illetve vezetőiknek, akik Társulatunknak jelentős anyagi és szakmai támogatást nyújtottak, főként a 100 éves évforduló programjainak megvalósításához, de többek már a korábbi években is (Magyar Nemzeti Múzeum, dr. Radó Ákos, a MNB Emissziós Főosztályának vezetője, Magyar Éremgyűjtők Egyesülete, Várhegyi Attila, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumának államtitkára, Drevenska Edit az AB-Aegon Rt. részéről, dr. Andrew Burnett, az International Numismatic Commission elnöke, Tóth Bertalan, a Pénzverde igazgatója, dr. Mádl Ferenc köztársasági elnök úr, Horváth Lajos, dr. Kőhegyi Mihály, Lázár László, Nyírádi Lajos, Rados Ferenc) illetve hosszú éveken át kiemelkedő munkát végeztek a Társulat érdekében (dr. Gedai István, Ábrányi Hedvig, Rónaszéki István).

Évfordulós rendezvények

A MNT ünnepi közgyűlése a 100. évforduló alkalmából. Budapest, 2001. április. 26.

Elhangzott előadások:

Andrew Burnett: Monetary Union in the Roman Empire

Ábrányi Hedvig: A Magyar Numizmatikai Társulat története

Gedai István: A Magyar Numizmatikai Társulat szerepe a magyar numizmatikában

Nemzetközi pénztörténeti konferencia 2001. április 27–29. Esztergom

Elhangzott előadások:

Gedai István: Szent István pénzei

Ernest Oberlander-Tirnovanu: Magyar pénzek a 14. századi itáliai forrásokban

Kenneth Jonsson: Hungarian coins from the Viking age found in Sweden

Ján Hunka: Importance of the Árpadian coin finds for the history of Slovakia

Stanislaw Suchodolski: Die Münzen von heiligen Adalbert, Bischof von Prag, des Schutzpatrons von Böhmen,

Stanislaw Suchodolski: Die Münzen von heiligen Adalbert, Bischof von Prag, des Schutzpatrons von Böhmen, Polen und Ungarn

Polen und Ungarn

Kolbjørn Skaare: Ecclesiastical mints and coinages in medieval Norway.

Ivan Mirnik: Coins in the early Croatian graves

V. Székely György: A pénzverés és pénzforgalom kapcsolata Magyarországon a 13. században

Tóth Csaba: Banales és wienenses – Károly Róbert aprópénz-verése

Tóth Csaba: Banales és wienenses – Károly Robert apropenz-vevőse
Gyöngyösi Márton: Beatrix királyné körmöcbányai kamaraispánja: Schaidner Péter (1486–1494)

Gyöngyössy Márton: Beatrix királyné körmöcbányai kamaraispanja: S
Berta János: Az aranyforint kassai árfolyama a 17. század első felében

Buza János: Az aranyforint kassai árfolyama a 17. század első felében
Gyöngyösi Márton: A legutóbb magyar papírpénz tervezője: Helbing Ferenc (1870–1958)

Garami Erika: A legtöbb magyar papírpénz tervezője: Helbing Ferenc (1870–1958)
Garami Erika: The most Hungarian paper money designer: Ferenc Helbing (1870–1958)
Garami Erika: Tim Helbing: Proud heritage: paper money and national identity in central and eastern Europe

Virginia Hewitt-Tim Unwin: Proud heritage: paper money and national identity in central and e

Pallos Lajos: Magyar papírpénzek hamisítványai a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében. *Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1991.*

Günther Dembski: The numismatic part of the hoard of Szilágysomlyó

Radu Ardevan – Nicolae Gudea: Coin finds of the Dolichenum from Porolissum

Eva Kolníčková: Gemeinsame Probleme der slowakischen und ungarischen Numismatik in der keltischen Münzforschung

*Eva Kolníková: Gemeinsame Probleme der slowakischen und ungarischen
Terbágyi Melinda: Késő kelta pénzverés Magyarország területén*

Torbágyi Melinda: Késő kelta pénzverés Magyarország területén
Szabó Edit: Kereskedelmi kapcsolatok Pannonia és a Barbaricum között

Farkas Edit: Kereskedelmi kapcsolatok Pannónia és...

Pénztörténeti kiállítás „Denártól a forintig ...” 2001. április 27. Esztergom

Rendezte Tóth Csaba, látványtervező: Csonka András

Május 19-én „100 éves születésnapunk” alkalmából látogatást tett nálunk az Osztrák Numizmatikai Társulat mintegy 40 fős csapata.

Egyéb rendezvények

Hóman Bálint Numizmatikai Nyári Egyetem, Tata, 2001. augusztus 10–12. A Magyar Éremgyűjtők Egyesületével közösen.

Elhangzott előadások:

Ábrányi Hedvig: 100 éves a Magyar Numizmatikai Társulat
Torbágyi Melinda: Pannoniai pénzforgalom
Farkas Edit: Római császárportrék a Severusok korában
Leányfalusi Károly: Újabb kutatási eredmények a pengő-forint pénzrendszerben
Tóth Csaba: A 14–17. századi magyar aranypénzverés
Pandula Attila: Az Esterházy család kitüntetései és rendjelei
Hídvégi Erzsébet–Rónaszéki István: Pénzek, érmek tisztítása
Pallos Lajos: Szükségpénzek Magyarországon

A numizmatika és a társtudományok V. Pécs, 2001. szeptember. 15–16. A Janus Pannonius Múzeummal közösen.
Szervezte: Radnóti Ilona

Elhangzott előadások:

Torbágyi Melinda: Kelta érmek Dunaszekcsőről
Szabó Ádám: Tartománygyűlési pénzverés Dáciában
Mráv Zsolt: Szerapisz Niképhorosz ábrázolása Caracalla kori érmeken
Gábor Olivér: A mágócsi sírkamra pénzleletének szerepe a kormeghatározásban
Nagy Erzsébet: Éremlelet kora avar kori sírból, Pécs-Alsómakár dűlő
V. Székely György: Kereskedelemtörténet vagy numizmatika
Tóth Csaba: Középkori magyar pénzek anyagvizsgálatának tanulságai
Gyöngyössy Márton: Zsigmond király aranypénz verésének első korszaka
Somorjai László: Dénár, obulus egyeztetése a vegyesházi késő középkori időszak magyarországi pénzverdében
Katarina Zozuláková: A kassai aranykincs
Buza János: Régi pénzneveink történetéhez
Kaposi Zoltán: Jövedelmek, árak, fizetési rendszerek Magyarországon a 18–19. században
Garami Erika: Száz év változásai a magyar bankok értékpapírjain
Krankovics Ilona: A Debreceni Segélyező Egyesület – a kisemberek bankja – működése 1883–1948 között
Szemán Attila: Egy katonabányász tevékenysége a 18. század elején kiadott erdélyi emlékérmek tükrében
Rayman János: Adatok egy nosztrifikációs bélyegzőről
Tegzes Ferenc: Az alsó fokú közigazgatási pecséthasználat az Antant-szerb megszállás alatti Baranyában
Kőhegyi Mihály–Nagy Ádám: Magyarországi numizmatikai leletek számítógépes nyilvántartása
Lakatos Sarolta: A cári Oroszország kitüntető rendjei a 18. század első felében
Rainer Pál: A katonai Érdemkereszt egy egyedi kivitelű példánya a Laczkó Dezső Múzeumban
Pandula Attila: Kamarási kulcsok
Baranyi Anna: Várnagy Anikó éremművészete
Maria Ginelliova: A pénzérme mint ékszer vagy iparművészeti tárgy

Évfordulós kiadványok

Baloghné Ábrányi Hedvig–Soós Ferenc: *A Magyar Numizmatikai Társulat 100 éve*. Budapest, 2001.
Tóth Csaba: Denártól a forintig. Kiállítási vezető. Budapest, 2001.

Egyéb kiadvány

A numizmatika és a társtudományok IV. Az 1999-es esztergomi konferencia előadásainak kötete nyomdába adva november 12-én.

Érem-kibocsátás

Jubileumi érem a MNT 100. évfordulójára (Készítette: Kiss György)
Réthy László jutalomérem új kiadása (Készítette: Szentirmai Zoltán)

Havi felolvasó ülések

Január 11. *Gyöngyössy Márton*: 15. századi aquileai pénzek a magyar pénzforgalomban
Február 8. *Kiss György* szobrászművész és *dr. L. Kovásznai Viktória* beszélgetése a modern érem alkotói problémáiról
Október 11. *Süle Tamás*: Csontváry Kosztka Tivadar emlékezete érmeiken
November 8. *Szemán Attila*: Nagybányai bányapénzek
December 6. *Baranyi Anna*: Bevezetés a magyar zenetörténeti érmek feldolgozásához

Az ez évi serlegvacsorai megemlékezést dr. Unger Emilről dr. Mészáros István tagtársunk tartotta december 13-án.

A Társulat ez évi rendes közgyűlését március 14-én tartotta.

A Társulat vezetősége üléseit az alábbi időpontokban tartotta: február 28., április 18., október 10.

Könyvtár

Nyilvános szakkönyvtári szolgáltatás és tagsági ügyek intézése:
Hétfő 16–18 h, szerda 9–16 h, csütörtök 16–19 h.

Tovább folytatódott a számítógépes könyvtári adatbázis feltöltése. Az alábbi magyar és külföldi szakfolyóiratok numizmatikai vonatkozású cikk anyaga került gépre: *Numizmatikai Közlöny* 1902-től, *Az Érem* 1922-től, *Archaeologiai Értesítő* 1870-től, *Éremtani Lapok* 1990-től, *Numismatische Zeitschrift* 1869-től.

Személyi helyzet

Baloghné Ábrányi Hedvig továbbra is Társulatunk egyetlen főállású alkalmazottja, aki a könyvtár vezetésén kívül intézi a Társulat gazdasági ügyeit, ellátja az irodavezetési feladatokat. Mindezeket a korábban két főállású munkatárs által végzett munkákat egy fizetésért végzi, immáron tíz esztendeje. Munkájában segítségére van részben alkalmi megbízások, részben társadalmi munka keretében Rónaszéki István tagtársunk. Ugyancsak alkalmi megbízások révén már harmadik éve dolgozik Balogh Éva egyetemi hallgató a könyvtári adatbázis-program feltöltésén. Az ő személyében is egy odaadó és lelkes munkatársra találtunk, aki munkaköri feladatain túl is részt vállal a Társulat munkájában. Mindhármasuk kitartó munkáját a Társulatunk iránti hűség motiválja, hiszen a társadalmi szervezetek számára előírt egyre szigorúbb törvények és szabályozások miatt feladataik egyre gyarapodnak, melyekkel viszont távolról sem nő egyenes arányban a bérezésük. Társulatunk szűkös anyagi lehetőségei miatt.

Taglétszám

Nyilvántartott tagjaink száma az év végén 424 fő. Szomorú szívvel kell megemlékeznünk az év során elhunyt tagtársainkról – Csabonyi Frigyes, dr. Köhegyi Mihály, Pálffy József, Rátkai László, Rucsányi József, Szeberényi Károly, Várfoki Lajos –, akik tevékeny résztvevői voltak Társulatunk életének. Emléküket tisztelettel megőrizzük!

A Társulat ez évi működési költségeit támogatja a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma.

Dr. Torbágyi Melinda
főtitkár

Magyar Numizmatikai Bibliográfia

BIBLIOGRAPHIE DER UNGARISCHEN NUMISMATIK (1999–2000)

Baloghné Ábrányi Hedvig–Balogh Éva

A feldolgozott időszaki kiadványok és rövidítések jegyzéke

Napilapok, hetilapok

BéMK	Alföldi Lapok Békés Megyei Hírlap Békés Megyei Nap Blikk Délvidék Délvilág
Dunaújvárosi Hlap	Dunaújvárosi Hírlap Esztergom és Vidéke Fejérmegyei Extra
HK	Hadtörténelmi Közlemények Hajdú-Bihari Napló Halasi Újság
HVG Ínyenc KalNépl	Heti Világgazdaság Ínyenc – A Magyar Hírlap Üzleti Kiadványa Kalocsai Néplap Kecskeméti Kínáló
KmétLap	Kecskeméti Lapok Kelet-Magyarország
Magyar Hlap MK	Magyar Hírlap Magyar Közlöny Mai Nap Metro
Napi Mo.	Napi Magyarország Népszabadság Népszava Orvosi Hetilap Pécsi Hét Petőfi Népe Rubicon Petőfi Népe Századok
ÚjDN	Új Dunántúli Napló Új Kun-Majsa
Új Vasárnapi DN	Új Vasárnapi Dunántúli Napló Világgazdaság Zalai Hírlap

Folyóiratok – hazaiak

Bányászat	A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve Az Érem Bácsország Bajai Tükör Bankó Bányászati és Kohászati Lapok – Bányászat Baranya Baranyai Orvos
-----------	--

BéMK	Békés Megyei Hírlap Vasárnap Reggel
Vasárnap Reggel	Börtön Újság Budapest Piac Csabai Mérleg Egészség Építőanyag, a Szilikátori Tudományos Egyesület Lapja Éremgyűjtők Híradója, a MÉE Kecskeméti Csoport Lapja Éremtani Lapok Erzsébetváros Favorit Félegyházi Hírlap Folia Historica Forint Gyógyszerészet Halasi Tükör Hermann Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc Honismeret Hunyadi Szövetség Füzetei Janus Pannonius Múzeum Évkönyve Kalendárium Képes Újság
JPMÉ	Konszenzus – A Pécsi Orvostudományi Egyetem információs és vitalapja Kórlap Lovas Nemzet
MÁllatorvL	Magyar Állatorvosok Lapja
MBA	Magyar Belorvosi Archivum
MBA Supplementum	Magyar Belorvosi Archivum Supplementum
MÉE Somogy Megyei Csoport	Magyar Éremgyűjtők Egyesülete Somogy Megyei Csoport
MF	Magyar Felsőoktatás Magyar Fórum Magyar Polgármester Múzeumi Hírlevél Műértő Műkereskedelem Nézőpont Plusz Nők Lapja Pannonhalmi Szemle Pécsi Orvostudományi Egyetem Hivatalos Közlemények Story Tanulmányok Pécs történetéből The Budapest Airport Magazine The Hungarian Art Connaisseur – A Műértő című folyóirat angol nyelvű melléklete Turul Veszprém Megyei Honismereti Tanulmányok Zsaru
Art Connaisseur	

Folyóiratok – külföldiek

AnNum	Annotazione Numismatische, Milano
Apulum	Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba Iulia
ArhMoldovei	Arheologia Moldovei. Institutul de Istorie si Arheologie, Iasi, Romania
BSNR	Buletinul Societatii Numismatice Romane, Bucuresti Bulletin du Cercle d'Études Numismatiques
CercetNum	Cercetari Numismatic. Muzeul de Istorie al Republicii Socialiste Romania, Bucharest
Numismatic Report	Cyprus Numismatic Society „Numismatic Report” Der Geldscheinsammler, Regensburg
DUG-Korrespondenz	Deutsch–Ungarische Korrespondenz Forme di contatto tra moneta locale e moneta straniera nel mondo antico, Atti del Convegno Internazionale, Aosta Geldgeschichtliche Nachrichten, Frankfurt Glos Polonii

	Magyar News, Stratford, USA
	MBK Híradó
	Mitteilungen der Österreichischen Numismatischen Gesellschaft
Money Trend	Money Trend, Vaduz
	Munt Koerier, Apeldoorn
	Münzen Revue, Basel
MünzPap	Münzen und Papiergeld, Regensburg
	Museum International
	Numis Post
	Numismatic Report
NZ	Numismatische Zeitschrift, Wien
NNB	Numismatisches Nachrichtenblatt
NumVij	Numizmatičke vijesti, Zagreb
Numizmaticni Vestnik	Numizmatični Vestnik, Ljubljana
NumZag	Numizmatika, Zagreb
Oltenia	Oltenia. Studii si Comunicari. Istorie. Muzeul Olteniei, Craiova
	Orden-Militaria-Magazin
Osjecki Zbor	Osječki Zbornik. Musej Slavonije, Osijek
SlovNum	Slovenska Numizmatika, Bratislava
SCN	Studii si Cercetari de Numismatica. Academia de Stiinte Sociale si Politice a Republicii Socialiste Romania, Bucharest
The Medal	The Medal, London
MIN	Universität Wien Institut für Numismatik – Mitteilungsblatt, Wien
	Vjesnik za Arheologiju i Historiju Dalmatinsku, Split
VH	Vojenská História
	Wiadomosci Numizmatyczne, Warszawa
ZÖGO	Zeitschrift der Österreichischen Gesellschaft für Ordenskunde, Wien

Egyéb rövidítések

MÉE	Magyar Éremgyűjtők Egyesülete
MNB	Magyar Nemzeti Bank
MNB Érmekereskedelmi Rt.	Magyar Nemzeti Bank Érmekereskedelmi Részvénytársaság

I. ÁLTALÁNOS MŰVEK, ÖSSZEFOGLALÁSOK

- ARANYKINCSEK. A terméсарanytól az aranyékszerig. A 100 éves Herman Ottó Múzeum kiállítása. Miskolc. 1999, Herman Ottó Múzeum. 49 p., ill.
- BERTÓK Krisztina → *EMLEKKÖNYV*
- CRIBB, Joe → *MONEY*
- EMLEKKÖNYV* Bíró-Sey Katalin és Gedai István 65. születésnapjára. Festschrift für Katalin Bíró-Sey und István Gedai zum 65. Geburtstag. Szerk.: BERTÓK Krisztina, TORBÁGYI Melinda. Budapest. 1999, Argumentum: Magyar Nemzeti Múzeum: Magyar Numizmatikai Társulat. 482 p., ill. – rec. NOVELLA, Vismara = AnNum, 10. 2000. 38. p. 886–887.
- ERRINGTON, Elizabeth → *MONEY*
- FARKAS Edit rec. → *A PÉNZ története*
- GARAMI Erika rec. → *MONEY*
- GAZDAG István: Numizmatika, az éremgyűjtő. = Magyar Fórum, 2000. (11.23.) p. 11.
- KÖHEGYI Mihály rec. → *ORD med mening*
- MOESGAARD, Jens Christian → *ORD med mening*
- MONEY*. Szerk.: Jonathan WILLIAMS, Joe CRIBB, Elizabeth ERRINGTON. London. 1997, British Museum Press. 256 p. – rec. GARAMI Erika = Az Érem, 55. 1999. 2. p. 52.
- NIELSEN, Preben → *ORD med mening*
- NOVELLA, Vismara rec. → *EMLEKKÖNYV ORD med mening*. Festschrift til Jorgen Steen Jensen 1. november 1998. Szerk.: Jens Christian MOESGAARD, Preben NIELSEN. [Köbenhavn]. 1998, Nordisk Numismatisk Union. 141 p., ill. – rec. KÖHEGYI Mihály = NK, 98–99. 1999–2000. p. 134–135.
- PANDULA Attila: A történelem segédtudományai. In: Magyarország a XX. században. V. köt. Tudomány 2. Társadalomtudományok. Szerk.: KollegaTársoly István. Szekszárd. 2000, Babits Kiadó. 313–338 p.
- A PÉNZ története*. Szerk.: Jonathan WILLIAMS. Budapest. 1999, Novella Könyvkiadó. 256 p., ill. – rec. FARKAS Edit = NK, 98–99. 1999–2000. p. 134.
- TORBÁGYI Melinda → *EMLEKKÖNYV*
- WILLIAMS, Jonathan → *MONEY*
- WILLIAMS, Jonathan → *A PÉNZ története*

II. BIBLIOGRÁFIÁK, IRODALOMJEGYZÉKEK

BALOGH Éva → BALOGHNÉ ÁBRÁNYI Hedvig

BALOGH Éva – BALOGHNÉ ÁBRÁNYI Hedvig: Magyar numizmatikai bibliográfia 1997–98. = NK, 98–99. 1999–2000. p. 145–169. Bibliographie der ungarischen Numismatik 1997–1998

BALOGHNÉ ÁBRÁNYI Hedvig → BALOGH Éva

BALOGHNÉ ÁBRÁNYI Hedvig rec. → ZOMBORI Lajos

BALOGHNÉ ÁBRÁNYI Hedvig – BALOGH Éva: Az Érem tartalomjegyzéke: 1996–2000. = Az Érem, 56. 2000. 2. p. 1–52.

Contents of Az Érem 1996–2000

BALOGHNÉ ÁBRÁNYI Hedvig: Bíróné Sey Katalin írásainak bibliográfiája. Bibliographie der Schriften von Katalin Bíróné Sey. In: Emlékkönyv Bíróné Sey Katalin és Gedai István születésnapjára. Szerk.: Bertók Krisztina, Torbágyi Melinda. Budapest. 1999, Argumentum Kiadó: Magyar Nemzeti Múzeum: Magyar Numizmatikai Társulat. p. 16–25.

BALOGHNÉ ÁBRÁNYI Hedvig: Rádóczy Gyula numizmatikai munkái. = Az Érem, 55. 1999. 1. p. 2–6.

BALOGHNÉ ÁBRÁNYI Hedvig: Gedai István írásainak bibliográfiája. Bibliographie der Schriften von István Gedai. In: Emlékkönyv Bíróné Sey Katalin és Gedai István születésnapjára. Szerk.: Bertók Krisztina, Torbágyi Melinda. Budapest. 1999, Argumentum Kiadó: Magyar Nemzeti Múzeum: Magyar Numizmatikai Társulat. p. 26–50.

BÓNA Endre: Kortárs numizmatikusaink munkái. VI. Kivonat a szerző életrajzából. Bóna Endre numizmatikai könyvei és cikkei. 1978–2000. = Éremtani Lapok, 2000. 59. (02.) p. 16–21.

CSÁK Leventéné – HIDEG Ágnes: A Herman Ottó Múzeum kiadványai. Bibliográfia és repertórium. 1978–1998. Miskolc. 1999, Herman Ottó Múzeum. 164 p.

Az ÉREMTANI Lapok 33. könyvjegyzéke. = Éremtani Lapok, 1999. 53. (02.) p. 26.

Az ÉREMTANI Lapok 34. könyvjegyzéke. = Éremtani Lapok, 1999. 56. (08.) p. 27.

Az ÉREMTANI Lapok 35. könyvjegyzéke. = Éremtani Lapok, 1999. 57. (10.) p. 27.

Az ÉREMTANI Lapok 36. könyvjegyzéke. = Éremtani Lapok, 1999. 58. (12.) p. 26.

Az ÉREMTANI Lapok 37. könyvjegyzéke. = Éremtani Lapok, 2000. 59. (02.) p. 26.

Az ÉREMTANI Lapok 38. könyvjegyzéke. = Éremtani Lapok, 2000. 60. (04.) p. 26.

Az ÉREMTANI Lapok 39. könyvjegyzéke. = Éremtani Lapok, 2000. 61. (06.) p. 26.

Az ÉREMTANI Lapok 40. könyvjegyzéke. = Éremtani Lapok, 2000. 63. (10.) p. 26.

Az ÉREMTANI Lapok 41. könyvjegyzéke. = Éremtani Lapok, 2000. 64. (12.) p. 26.

GULLBEKK, Svein H.: Norsk numismatisk bibliografi. Oslo. 1998, 328 p. (Publikasjoner fra Universitetets M., 5.) rec. KŐHEGYI Mihály = NK, 98–99. 1999–2000. p. 138–139.

HADOBÁS Pál: Numizmatika és falerisztika a Magyar Közlönyben. = Éremtani Lapok, 2000. 60. (04.) p. 20–23.

HÁGEN József – RAYMAN János – SÜLE Tamás: Pécs-Baranya numizmatikai bibliográfiája. Pécs. 2000, Baranya Megyei Levéltár. 220 p., ill. (Tanulmányok és források Baranya megye történetéből, 7.) – rec. PAPP György = Orvosi Hetilap, 142. 2001. 32. p. 1773.

HIDEG Ágnes → CSÁK Leventéné

KŐHEGYI Mihály rec. → GULLBEKK, Svein H.

LEÁNYFALUSI Károly: Bács-Kiskun megye numizmatikai bibliográfiája. Budapest. 1999, Magyar Numizmatikai Társulat. 161 p. – rec. NAGY Ádám = Az Érem, 51. 2000. 1. p. 48.

LEÁNYFALUSI Károly: Kortárs numizmatikusaink munkái. V. Leányfalusi Károly numizmatikai könyvei és cikkei. 1968–1996. = Éremtani Lapok, 1999. 56. (08.) p. 17–19.

LEÁNYFALUSI Károly: Numizmatikai bibliográfia. = ÉrHír, 7. 1999. 4. (07.) p. 2.

PAPP György rec. → HÁGEN József

RAYMAN János → HÁGEN József

RAYMAN János: Az Éremtani Lapok 47–58. számainak (1998–1999) tartalomjegyzéke. = Éremtani Lapok, é.n.

SÜLE Tamás → HÁGEN József

SALTZER Ernő: Kortárs numizmatikusaink munkái. III. Saltzer Ernő numizmatikai könyvei és cikkei. 1979–1997. = Éremtani Lapok, 1999. 53. (02.) p. 19–21.

STAHL, Werner Helmut rec. → ZOMBORI Lajos

TORBÁGYI Melinda: Kortárs numizmatikusok munkái. IV. Torbágyi Melinda cikkei és könyvismertetései. 1983–1996. = Éremtani Lapok, 1999. 54. (04.) p. 17–23.

ZOMBORI Lajos: Éremtani könyvek a Központi Antikváriumban. = Éremtani Lapok, 1999. 54. (04.) p. 16–17.

ZOMBORI Lajos: A magyar bányapénzek és bárcák irodalma. The bibliography of Hungarian mining and other tokens. Budapest. 2000, Zombori Lajos. 40 p. – rec. BALOGHNÉ ÁBRÁNYI Hedvig = Az Érem, 56. 2000. 2. p. 32. ; STAHL, Werner Helmut = Geldgeschichtliche Nachrichten, 36. 2001. 201. p. 51.

III. LEXIKONOK, SZÓTÁRAK

FAZEKAS Gábor: Numizmatikai szöfjejtő avagy (majdnem) minden, ami a numizmatikával összefügg (lexikon szinten). Budapest. 1998, Szerző kiad. 213 p., ill. – rec. KŐHEGYI Mihály = Az Érem, 55. 1999. 1. p. 36.

GARAMI Erika rec. → NORTH, Michael

KŐHEGYI Mihály rec. → FAZEKAS Gábor

NORTH, Michael: Pénztörténeti lexikon. Az aranytól a záloglevélig. Budapest. 1998, Perfekt Kiadó. 367 p. – rec. GARAMI Erika = Az Érem, 55. 1999. 1. p. 50.

IV. TUDOMÁNYTÖRTÉNET

- KOZMA Ferenc: Új utakon a numizmatika. = ÚjDN, 2000. (04.25.) p. 7.
SALTZER Ernő: Numismatik in Ungarn. = Money Trend, 30. 1998. 3. (03.) p. 8.

V. GAZDASÁGTÖRTÉNET

- ANDOR László: Mikor lesz forint nélküli Magyarország. = Népszava, 127. 1999. 49. p. 1–11.
BANKMÉRLEG. = Petőfi Népe, 1999. (02.25.) p. 10.
BUZA János: Az Oszmán Birodalom monetáris válságának magyarországi hatása. Die Währungskriege des Osmanischen Reiches und ihre Auswirkungen auf Ungarn (1640–1646). In: Numizmatika és társtudományok III. Szerk.: Ulrich Attila. Nyíregyháza. 1999, Jósa András Múzeum. p. 229–242.
CSÖKKENŐ leértékelés. = BÉMK, 54. 1999. (01.02–03.) p. 1.
GARAMI Erika: A magyar nyelvű pénzék megjelenésének háttere. In: Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István születésnapjára. Szerk.: Bertók Krisztina, Torbágyi Melinda. Budapest. 1999, Argumentum Kiadó: Magyar Nemzeti Múzeum: Magyar Numizmatikai Társulat. p. 371–385.
GARAMI Erika: The circumstances of the birth of the coins and notes first in Hungarian. In: Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István születésnapjára. Szerk.: Bertók Krisztina, Torbágyi Melinda. Budapest. 1999, Argumentum Kiadó: Magyar Nemzeti Múzeum: Magyar Numizmatikai Társulat. p. 386–401.
KŐHEGYI Mihály: Reformkori adat a porosz tallér és a francia frank átszámításáról. = Éremtani Lapok, 1999. 54. (04.) p. 23–24.
KRANKOVICS Ilona: Hitelviszonyok Debrecenben a 19. század első felében a csődperek tükrében. Kreditverhältnisse in der ersten Hälfte des 19.-ten Jahrhunderts in Debrecen – im Spiegel von Wirtschaftsprozessen. In: Numizmatika és társtudományok III. Szerk.: Ulrich Attila. Nyíregyháza. 1999, Jósa András Múzeum. p. 277–285.
PÓSÁN László: A Német Lovagrend pénzügypolitikája a 13–14. században. The Monetary Policy of the Teutonic Order in the 13th–14th centuries. In: Numizmatika és társtudományok III. Szerk.: Ulrich Attila. Nyíregyháza. 1999, Jósa András Múzeum. p. 163–169.
A ROMÁN lej árfolyamesése. = BÉMK, 54. 1999. 67. (03.22.) p. 2.
SZABADULNAK az aranytól. = Magyar Hlap, 32. 1999. 170. (07.23.) p. 10.
SZOMOLÁNYI Gábor: Adópolitika és pénzügypolitika a Rákóczi szabadságharc idején. Numizmatika és társtudományok III. / Szerk.: Ulrich Attila. Nyíregyháza. 1999, Jósa András Múzeum. p. 323–329.
TÖBB készpénz. = Petőfi Népe, 1999. (07.27.) p. 10.
TOMPOS Lilla: Az Eszterházyak számadásai és textilszámai a XVII. századból. Die Abrechnungen und Textilrechnungen der Familie Esterházy. The Accounts und Textile Receipts of the Esterházy Family. Budapest. 2000, 193 p., (Bibliotheca Humanitatis Historica) res. p. 186–192.
ULRICH Attila: Adalékok a 18. századi pénzek értékéhez. = Az Érem, 56. 2000. 1. p. 9–10.
Data the value of 18th century coins.
ULRICH Attila: Pénzügyi problémák a Szepesi Kamara területén a 17. század második felében. Financial problems in the area of the Chamber of Szepes during the second half of the 17th century. In: Numizmatika és társtudományok III. Szerk.: Ulrich Attila. Nyíregyháza. 1999, Jósa András Múzeum. p. 253–260.
VÁMOSI László: Árjegyzék 1832-ből. [A 'magyarországi termékek' folyó árra ezüst pénzben, Pesten a 'Leopoldi vásárral November' 15-dikén 1832]. = Éremtani Lapok, 1999. 53. (02.) p. 21–22.

VI. PÉNZ ELŐTTI FIZETÉSI ESZKÖZÖK

- KOVÁCS László: Volt-e a honfoglaló magyaroknak kauricsigapénzük? Did the Hungarian landowners use shells as money? = Századok, 133. 1999. 1. p. 63–84.

VII. ANTIK PÉNZTÖRTÉNET

- ALFÖLDI, Maria, R.: Begegnungen. = Forme di contatto tra moneta locale e moneta straniera nel mondo antico, Atti del Convegno Internazionale, Aosta, 1995. (Padua, 1998.) p. 15–22.
ALFÖLDI, Maria, R.: Commodus 192 n. Chr.: Eine neue Qualität von Triumphdarstellungen auf Münzen. In: Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István születésnapjára. Szerk.: Bertók Krisztina, Torbágyi Melinda. Budapest. 1999, Argumentum Kiadó: Magyar Nemzeti Múzeum: Magyar Numizmatikai Társulat. p. 141–148., ill. ALFÖLDI, Maria, R.: Nochmal: REX QVADIS DATVS. = NZ, 106–107. 1999. p. 91–94.
ARDEVAN, Radu: Újabb elméletek Dácia római kor előtti pénzverésének történetéről. = Éremtani Lapok, 2000. 63. (10.) p. 12–17.
ARNOLD, Paul: Multiplum argenteum rarissimum imperatoris Constantii II. in Numophylacio Dresdeni. In: Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István születésnapjára. Szerk.: Bertók Krisztina, Torbágyi Melinda. Budapest. 1999, Argumentum Kiadó: Magyar Nemzeti Múzeum: Magyar Numizmatikai Társulat. p. 149–155., ill.
BAKOS Miklós → SYLLOGE Nummorum Graecorum

- BAKOS Miklós: Berichtigungen zum Band III. der „Fundmünzen der römischen Zeit in Ungarn“. Helyesbítések a „Fundmünzen der römischen Zeit in Ungarn“ III. kötetéhez. = NK, 98–99. 1999–2000. p. 121–124.
- [BÍRÓNÉ SEY Katalin] BÍRÓ-SEY Katalin rec. → *ROMAN Coin Price*
- BÍRÓNÉ SEY Katalin: Az idő számítása és megjelenése a római pénzekben. = *Az Érem*, 56. 2000. 1. p. 1–5.
Time reckoning and its appearance on Roman coins
- FACSÁDY Annamária, R.: A numizmatika jelentősége a római ékszerkutatásban. The significance of numismatics in the study of Roman jewelry. In: *Numizmatika és társtudományok III.* Szerk.: Ulrich Attila. Nyíregyháza. 1999, Jósza András Múzeum. p. 117–126., ill.
- FARKAS Edit: A markomann-szarmata háborúk időszaka a numizmatika tükrében. Numismatic data to the Marcomann-Sarmata wars. In: *Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István születésnapjára.* Szerk.: Bertók Krisztina, Torbágyi Melinda. Budapest. 1999, Argumentum Kiadó: Magyar Nemzeti Múzeum: Magyar Numizmatikai Társulat. p. 131–140.
- FARKAS Edit: Állítólagos antoninianus Severus Alexander korából. = *Az Érem*, 56. 2000. 1. p. 6–7.
A reputed antoninianus from the time of Severus Alexander
- FARKAS Edit: The coin circulation of Pannonia during the reign of the Severus dynasty. In: *12. Internationaler Numismatischer Kongress Berlin 1997.* – Akten I. Berlin. 2000, 521–523 p.
- FRANKE, Peter Robert: Constantinus I. und Maximianus Herculeus, Constantinus II. und Maxentius. In: *Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István születésnapjára.* Szerk.: Bertók Krisztina, Torbágyi Melinda. Budapest. 1999, Argumentum Kiadó: Magyar Nemzeti Múzeum: Magyar Numizmatikai Társulat. p. 157–164., ill.
- GESZTELYI Tamás: Numizmatika és glyptika. Numismatik und Glyptik. In: *Numizmatika és társtudományok III.* Szerk.: Ulrich Attila. Nyíregyháza. 1999, Jósza András Múzeum. p. 127–134., ill.
- HARCOS István: A damnatio memoriae végrehajtása Nero ellenjegyében (Ismeretlen Galba ellenjegy). The execution of the „damnatio memoriae” in the countermark of Nero (An unknown Galba countermark). In: *Numizmatika és társtudományok III.* Szerk.: Ulrich Attila. Nyíregyháza. 1999, Jósza András Múzeum. p. 93–97., ill.
- HÉRI Vera, G.: Érmek és történelem. In: *Képek a magyar történelemből. Kiállítási katalógus.* Szerk.: Basics Bea, Képesy Bence. Budapest. 2000, Magyar Nemzeti Múzeum. 28–36 p.
- KARLOVITS Károly –TORBÁGYI Melinda: A római font. La Livre Romaine. In: *Numizmatika és társtudományok III.* Szerk.: Ulrich Attila. Nyíregyháza. 1999, Jósza András Múzeum. p. 81–91., ill.
- KARWIESE, Stefan: Die Münzprägung von Ephesos. Wien, Köln, Weimar. 1995, Böhlau. – rec. KÖHEGYI Mihály = NK, 98–99. 1999–2000. p. 135.
- KENT, John P. C.: Getting it wrong; some errors of Roman die-cutting and their significance. In: *Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István születésnapjára.* Szerk.: Bertók Krisztina, Torbágyi Melinda. Budapest. 1999, Argumentum Kiadó: Magyar Nemzeti Múzeum: Magyar Numizmatikai Társulat. p. 209–220., ill.
- KÖHEGYI Mihály – SZABÓ Géza: Késő római pénzék archaeometallurgiai vizsgálata. Bevezetés. = NK, 98–99. 1999–2000. p. 56–60. Archaeometallurgical investigation of late Roman bronze coins
- KÖHEGYI Mihály: Újabb adatok a római pénzforgalom és kereskedelem Lugio–Szeged közötti szakaszához. In: *Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István születésnapjára.* Szerk.: Bertók Krisztina, Torbágyi Melinda. Budapest. 1999, Argumentum Kiadó: Magyar Nemzeti Múzeum: Magyar Numizmatikai Társulat. p. 191–207.
- KÖHEGYI Mihály rec. → KARWIESE, Stefan ; MOLNÁR József ; SYLLOGE Nummorum Graecorum.
- MARTINI, Rodolfo: Monete romane imperiali contromarcate d'epoca posteriore a Nero nelle Civiche Raccolte Numismatiche del Comune di Milano. In: *Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István születésnapjára.* Szerk.: Bertók Krisztina, Torbágyi Melinda. Budapest. 1999, Argumentum Kiadó: Magyar Nemzeti Múzeum: Magyar Numizmatikai Társulat. p. 123–129., ill.
- MOLNÁR József: A császárkori Pannónia közigazgatási kérdései gazdasága és pénzei. Győr. 1998, Szinovszky és Tsa. 74 p., ill. – rec. KÖHEGYI Mihály = *Az Érem*, 55. 2000. 1. p. 17.
- MORTENSEN, Morten Eske → *ROMAN Coin Price*
- OROSZLÁN Balázs: Hivatalos propaganda Septimius Severus pénzverésében. Governmental propaganda in coinage of Septimius Severus. In: *Numizmatika és társtudományok III.* Szerk.: Ulrich Attila. Nyíregyháza. 1999, Jósza András Múzeum. p. 99–105., ill.
- ÓVÁRI Ferenc: Egy antiochiai antoninianusról. = NK, 98–99. 1999–2000. p. 124–125.
Von einem in Antiochia geprägten Antoninian
- PETRÁNYI Gyula: On the position of the Aibations/Chairenos issue in the sequence of Apollonia drachms. = SCN, 11. 1995. (publ. 1997.) p. 59–63.
- REDŐ Ferenc: Az éremmel való keltezés problémája és a hegyeshalmi késő-római temető. In: *Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István születésnapjára.* Szerk.: Bertók Krisztina, Torbágyi Melinda. Budapest. 1999, Argumentum Kiadó: Magyar Nemzeti Múzeum: Magyar Numizmatikai Társulat. p. 178–190.
- REDŐ Ferenc: Az SPQR-jelű verde története. Első rész. = *Éremtani Lapok*, 1999. 57. (10.) p. 3–8. ; Második rész. = *uo*, 1999. 58. (12.) p. 3–6. ; Harmadik rész. = *uo*, 2000. 29. (02.) p. 3–9. ; Negyedik rész. = *uo*, 2000. 60. (04.) p. 3–9.
- REDŐ Ferenc: Problems of dating with coins and the late Roman cemetery at Hegyeshalom. In: *Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István születésnapjára.* Szerk.: Bertók Krisztina, Torbágyi Melinda. Budapest. 1999, Argumentum Kiadó: Magyar Nemzeti Múzeum: Magyar Numizmatikai Társulat. p. 165–177.
- ROMAN Coin Price Yearbook 1996–1997 – Republican.* Szerk.: Morten Eske MORTENSEN. London. 1999, 374, 74 p. – rec. BÍRÓ-SEY Katalin = NK, 98–99. 1999–2000. p. 137.
- RÓNASZÉKI István: Átvert IV. századi római kisbronzokról. = *Az Érem*, 55. 1999. 2. p. 1–4.
On some Roman overstruck bronze coins from the IVth century

- RÓNASZÉKI István: Daciai és felső moesiai pénzek újabb változatairól. = *Az Érem*, 56. 2000. 2. p. 3–5.
New varieties of Dacian and Upper Moesian coins
- RÓNASZÉKI István: Tájékoztató Licinius augustus és caesar figyelemre méltó kisbronzairól. = *NK*, 98–99. 1999–2000. 125–127.
Informationen über bemerkenswerte Kleinbronzen von Licinius Augustus und Caesar
- SYLLOGE Nummorum Graecorum. Hungary. Budapest. Magyar Nemzeti Múzeum. Volume 2. Dacia – Moesia Superior. Szerk.: BAKOS Miklós. Milano. 1994, Edizioni Ennere. 135 p., 51 t. – rec. KÖHEGYI Mihály = *Az Érem*, 55. 1999. 2. p. 10.
- SYLLOGE Nummorum Graecorum. Hungary. Budapest. Magyar Nemzeti Múzeum. Volume 3. Moesia Inferior: Callatis, Dionysopolis, Istrus, Marcianopolis, Nicolpolis ad Istrum, Odessus, Tomis. Szerk.: VIDA István. Milano. 2000, Edizioni ennerre. 125 p., 53 t. (Sylloge Nummorum Graecorum Hungary, 3.)
- SZABÓ Géza → KÖHEGYI Mihály
- THÚRY László: Money circulation. In: Kovács Péter: *Matrica – Excavations in the Roman fort at Százhalombatta (1993–1997)*. Budapest. 2000, Kirké. 105–119 p. (Studia Classica, 3.)
- TORBÁGYI Melinda: Az ókor hagyatéka – pénzek. In: *Történelem – kép. Szemelvények a múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon*. Szerk.: Mikó Árpád, Sinkó Katalin. Budapest. 2000. p. 248–252.
- TORBÁGYI Melinda: Die Anfänge des römischen Münzums in Pannonien. In: XII. Numismatischer Kongress Berlin 1997. Akten – Proceedings – Actes. Herausgegeben von Bernd KLUGE und Bernhard WEISSER. Berlin, 2000. p. 630–633., 1 ill.
- TORBÁGYI Melinda: Mince v Pannónii v 1. storocí n. 1. = *NumZag*, 17. 2000. p. 5–8.
- TORBÁGYI Melinda: Notes on the Roman coin circulation in Pannonia after 375. In: *Proceedings on the 2nd International Numismatic Congress in Croatia October 15–17, 1998*. Opatija. 2000. 47–56 p.
- TORBÁGYI Melinda → KARLOVITS Károly
- UZONYI I. et al.: Characterisation of Dyrrachium silver coins by micro-PIXE method. = *Nuclear Instruments and Methods in Physics Research*, 2000. 161–163. p. 748–752.
- VIDA István: Két publikálatlan Severus-kori denarius. = *Az Érem*, 55. 1999. 1. p. 8–9.
Two unpublished denarii from the age of Severus
- VIDA István → SYLLOGE Nummorum Graecorum
- VISMARA, Novella: Monete arcaiche della Lycia del Museo Nazionale di Budapest. In: *Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István születésnapjára*. Szerk.: Bertók Krisztina, Torbágyi Melinda. Budapest. 1999, Argumentum Kiadó: Magyar Nemzeti Múzeum: Magyar Numizmatikai Társulat. p. 51–60., ill.

VIII. ORIENTÁLIS PÉNZTÖRTÉNET

- VASMER, Richard: A volgai bolgárok pénzeiről. Első rész. = *Éremtani Lapok*, 2000. 62. (08.) p. 3–14. ;
Második rész. = *uo*, 2000. 63. (10.) p. 3–11. ; Harmadik rész. = *uo*, 2000. 64. (12.) p. 3–8.

IX. MAGYAR PÉNZTÖRTÉNET

- 1000 ans de monnaies hongroises. 1000 jaar Honaarse munten. Kiállítási katalógus. Bruxelles. 1999.
- II. András (1206–1235). = *Dunaújvárosi Hírlap*, 2000. (03.14.)
- BARTÓK Gábor: A sziglarendszer csúcsa. = *Éremtani Lapok*, 1999. 55. (06.) p. 3–5.
- BERTA József: János király nagybányai obulusai. = *Az Érem*, 55. 1999. 1. p. 10–11.
The obols of King János from Nagybánya
- BEVÁLTÁS. = *BéMK*, 54. 1999. 263. (11.11.) p. 4.
- BEVÁLTÁSI határidő. = *Petőfi Népe*, 1999. (12.07.) p. 5.
- BUZA János: Der ungarische Dukat im frühzeitlichen Europa. = *DUG-Korrespondenz*, 2. 1999. 2. p. 14–16.
- BUZA János: Kipper-pénzek a mérlegen. Az 1620-as évek inflációjának két szakasza. = *Századok*, 134. 2000. 4. p. 881–912.
- BUZA János: Lengyel pénzek Kassán Bethlen Gábor fejedelemsége idején. In: *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár. 1999, Erdélyi Múzeum-Egyesület. 96–109 p.
- BUZA János: Orosz és török váltópénzek Kassán a XVII. század első felében. *Russische und türkische Münzen im Geldumlauf der königlichen Freistadt Kaschau in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*. = *NK*, 98–99. 1999–2000. p. 83–88.
- BUZA János: Schlesische Kipperprägungen im Geldumlauf Oberungarns. In: *Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István születésnapjára*. Szerk.: Bertók Krisztina, Torbágyi Melinda. Budapest. 1999, Argumentum Kiadó: Magyar Nemzeti Múzeum: Magyar Numizmatikai Társulat. p. 339–355.
- BUZA János: Sziléziai kipper-veretek Felső-Magyarország pénzforgalmában. In: *Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István születésnapjára*. Szerk.: Bertók Krisztina, Torbágyi Melinda. Budapest. 1999, Argumentum Kiadó: Magyar Nemzeti Múzeum: Magyar Numizmatikai Társulat. p. 356–369.
- CSABAI Károly: A pénzmennyiség alakulása. = *HVG*, 21. 1999. (11.13.) p. 145–150.
- D. I.: Pécsi pénzverés szerezsenfejjel. = *Új Vasárnapi DN*, 2000. (06.11.) p. 3.
- DOMOKI Ferenc: Egy megkerült obulus. = *Az Érem*, 56. 2000. 1. p. 8.
A rediscovered obol

- EGRI János: A poncolás és a geometrikus szerkesztés éremképi összefüggései; a CNH.I.1. subtípusai. In: Numizmatika és társtudományok III. Szerk.: Ulrich Attila. Nyíregyháza. 1999, Jósa András Múzeum. p. 135–143., ill. res. p. 143.
- ELÉVÜLŐ forintok. = Békés Megyei Nap. 6. 1999. 285 (12.07.) p. 8.; BÉMK, 54. 1999. 285. (12.07.) p. 8.
- FILLÉRES búcsú. = HVG, 22. 2000. (04.01.) p. 15.
- FORGALMI sor. = Forint, [36]. 1999. 2–3. p. 15.
- GARAMI Erika – KOCZÓ Edit: 1848-iki pénzkalendárium. = Éremtani Lapok, 1999. 53. (02.) p. 3–10.
- GARAMI Erika: Modern magyar aranypénzek. In: Aranykincsek. A terméсарanytól az aranyékszerig. A 100 éves Herman Ottó Múzeum kiállítása. Miskolc. 1999, Herman Ottó Múzeum. p. 41–43.
- GEDAI István: A fillér. = Éremtani Lapok, 1999. 54. (04.) p. 12.
- GEDAI István: A forger's workshop from the 13th century. = FA, 47. 1998–1999. p. 131–143.
- GEDAI István: Aranypénzverés Magyarországon. In: Aranykincsek. A terméсарanytól az aranyékszerig. A 100 éves Herman Ottó Múzeum kiállítása. Miskolc. 1999, Herman Ottó Múzeum. p. 34–38.
- GEDAI István: Numizmatikai dilletantizmus. = Éremtani Lapok, 2000. 59. (02.) p. 24–25.
- GEDAI István: Román kori éremművészet Árpád-házi pénzekben. = Hermann Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc, 1999. 36. p. 349–366.
- GEDAI István: Szent István arany pénzverése. Budapest. 1999, Magyar Nemzeti Múzeum. 67 p., ill. – rec. TÓTH Csaba = NK, 98–99. 1999–2000. p. 137.
- GUEST, E.: Fe vagy Pe? = Éremtani Lapok, 1999. 54. (04.) p. 13.
- GYÖNGYÖSSY Márton: Mátyás király jägerndorfi kamaraispánja: Neziger Sebold. = Az Érem, 56. 2000. 2. p. 14–Sebold Neziger, the leader of the Jägerndorf (Krnov) mint under the reign of King Matthias
- GYÖNGYÖSSY Márton: Mátyás király sziléziai pénzverése. Die schlesische Münzprägung von Matthias Corvinus. = NK, 98–99. 1999–2000. p. 73–82.
- H. SZABÓ Lajos: István király denárja. = Veszprém Megyei Honismereti Tanulmányok, 18. 2000. p. 31–34.
- HÉRI Vera, G.: Bref aperçu de l'histoire de la gravure des médailles en Hongrie. In: 1000 ans de monnaies hongroises. Bruxelles. 1999. 61–63 p.
- HOLLER László: Milyen koronája volt I. István királynak? What was king Stephen I's crown like? In: Numizmatika és társtudományok III. Szerk.: Ulrich Attila. Nyíregyháza. 1999, Jósa András Múzeum. p. 69–79., ill.
- HUSZÁR Lajos: Személyi érmek. Budapest. 1999, 148 p., 53 t.
- ISTEN veled, fillér! = Petőfi Népe, 2000. (03.20.) p. 11.
- KAHLER Frigyes: A középkori pénzügyi igazgatás kérdéséhez – A pizetumjog. In: Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István születésnapjára. Szerk.: Bertók Krisztina, Torbágyi Melinda. Budapest. 1999, Argumentum Kiadó: Magyar Nemzeti Múzeum: Magyar Numizmatikai Társulat. p. 275–295.
- KARLOVITS Károly → NAGY Ádám
- KISS Gábor: I József publikálatlan féltallérja. = Az Érem, 55. 1999. 2. p. 9–10. Thaler of Joseph I.
- KISS Gábor: Mária koronás dénárjaihoz. = Éremtani Lapok, 1999. 58. (12.) p. 15–16.
- KISS Gábor: Még néhány gondolat az Éremhatározó új kiadásairól. = Az Érem, 56. 2000. 1. p. 30–33. Further thoughts on the new edition of the Éremhatározó
- KISS Gábor: Umschriftvarianten des CNH 1, „der ersten ungarischen Münzen”. = Money Trend, 30. 1998. 3. (03.) p. 148–150.
- KOCZÓ Edit → GARAMI Erika
- KÖHEGYI Mihály: A magyar forint és krajcár viszonya Lőcsén 1549–1551-ben. = Az Érem, 55. 1999. 1. p. 12–13. The relation of Hungarian forint and kreutzer at Lőcse in 1549–1551
- KÖHEGYI Mihály: Numizmatikai adatok Ábrányi Kornél I. világháborús naplóiban. = Éremtani Lapok, 2000. 60. (04.) p. 9–10.
- KÖHEGYI Mihály: Numizmatikai adatok egy pozsonyi polgár önéletrajzában (1847–1871), I. rész. = Az Érem, 55. 1999. 2. p. 35–48.; II. rész. = uo, 56. 2000. 1. p. 34–47. Numismatic references in the biography of a citizen of Pozsony (1847–1871.) Part I–II
- KÖHEGYI Mihály: Pénztörténeti adatok I. (II.) Ferenc pénzkibocsátásának hatodik és hetedik periódusához (1828–1831). Geldgeschichtliche Angaben zur sechsten und siebten Periode der Geldemission unter Franz I (II) 1828–1831. = NK, 98–99. 1999–2000. p. 97–100.
- KÖHEGYI Mihály rec. → LEÁNYFALUSI Károly; SOÓS Ferenc
- KOVÁCS József: A Makk-féle összeesküvés és numizmatikai emléke. = Kalendárium, 2000. p. 236–237.
- KOVÁCS Jüdit: Nincsenek hosszú sorok. = Petőfi Népe, 1999. (07.31.) p. 5.
- KOVÁCS László: A kora árpád-kori magyar pénzverésről. Éremtani és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence I. (Szent) István és II. (Vak) Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) érmeiről. Budapest. 1997, MTA Régészeti Intézete. 406 p., 20 t. res. p. 353–381. (Varia archaeologica Hungarica, 7.) – rec. SUCHODOLSKI, Stanislaw = Wiadomosci Numizmatyczne, 42. 1998. 3–4. (165–166.) p. 225–226.
- KOVÁCS László: Visszatekintés. Gondolatok a magyar pénzverés első másfél évszázadáról. Rückblick. Gedanken über die ersten anderthalb Jahrhunderte der ungarischen Münzprägung. In: Numizmatika és társtudományok III. Szerk.: Ulrich Attila. Nyíregyháza. 1999, Jósa András Múzeum. p. 197–203.
- LEÁNYFALUSI Károly: A múlt hírei. Egy paptanár látogatása a körömcébányai pénzverdében, 1879-ben. = Éremtani lapok, 2000. 64. (12.) p. 8–10.
- LEÁNYFALUSI Károly: Magyar 2 filléres egy német térplasztikán. = Éremtani Lapok, 2000. 59. (02.) p. 25.
- LEÁNYFALUSI Károly: Pénzrendeletek. = Az Érem, 56. 2000. 2. p. 37–40. Monetary decrees

- LEÁNYFALUSI Károly – NAGY Ádám: Magyarország fém- és papírpénzei 1926–1998. Budapest. 1998, MÉE. 311 p., ill. – rec. KÖHEGYI Mihály = *Az Érem*, 55. 1999. 1. p. 6.
- LEÁNYFALUSI Károly – NAGY Ádám: Pénzek 1848–49-ben. A magyar forradalom és szabadságharc pénzei. Kecskemét. 2000, MÉE Bács-Kiskun Megyei Szervezete. 159 p., ill. res. p. 156–159.
- A MAGYAR pénz egyidős az államalapítással. = *The Budapest Airport Magazine*, 1999. 3. p. 53–59.
- MAGYARORSZÁG forint fizetőeszközei. Forint, legal Tenders in Hungary. Forint, Zahlungsmittel in Ungarn. I. Bankjegyek. Banknotes. Banknoten. II. Forgalmi érmék. Circulation coin. Kursmünzen. III. Emlékpénzermék. Commemorative coins. Gedenkmünzen. Budapest. 1999, MNB Értékesítési Rt. 113 p., ill. – rec. GARAMI Erika = *Forint*, [36]. 1999. 5–6. p. 16.
- MÁR a százas sem beváltható. = *Petőfi Népe*, 2000. (04.04.) p. 11.
- MEDDIG fizetünk velük? = *Petőfi Népe*, 1999. (08.26.) p. 8.
- NAGY Ádám → LEÁNYFALUSI Károly
- NAGY Ádám–KARLOVITS Károly: A középkori ezüstpénzverés technológiai rekonstrukciója. In: *Numizmatika és társ-tudományok III.* Szerk.: Ulrich Attila. Nyíregyháza. 1999, Jóna András Múzeum. p. 179–183.
- NAGY Csaba: A Kossuth ötforintos verődő változata. = *Éremtani Lapok*, 1999. 58. (12.) p. 17.
- NAGY Szabolcs: Egy rendhagyó forgalmi sor. = *Az Érem*, 55. 1999. 2. p. 11.
- An irregular series of coins
- NEUHEITEN. Ungarn. = *Münzen Revue*, 31. 1999. 9. (09.) p. 98.
- ÖTVENÉVES a Forint. = *Forint*, 50. 2000. 5–6. p. 1.
- PALLOS Lajos: Pénztörténeti emlékek a Batthyány-kormány időszakából. In: *Batthyány-kormány emlékalbuma*. Budapest. 1999. p. 259–276
- PANDULA Attila rec. → SOÓS Ferenc ; ZEILER, Martinus
- RAYMAN [János]: A király lándzsája. = *Pécsi Hét*, 2000. (01.15.) p. 10.
- RAYMAN [János]: A pécsi pénzkibocsátás történetéből. = *Pécsi Hét*, 1999. (04.17.) p. 10.
- RIBA István: Búcsú a fillérektől. A nagy múltú apró. = *HVG*, 21. 1999. (10.09.) p. 123–126.
- SALTZER Ernő: Mátyás király ritka csehországi fillérje. = *Éremtani Lapok*, 2000. 64. (12.) p. 12.
- SALTZER Ernő: „Siglen” auf ungarischen Münzen des Mittelalters. = *MünzPap*, 1999. 1. (02.) p. 68.
- SIMON GY. Ferenc: Szent István denárja. = *Képes Újság*, 41. 2000. (04.01.) p. 13.
- SOMORJAI László: A későközépkori magyar pénzek előfordulási arányai. Die Häufigkeit der Auffindbarkeit von ungarischen Münzen des Mittelalters. In: *Numizmatika és társ-tudományok III.* Szerk.: Ulrich Attila. Nyíregyháza. 1999, Jóna András Múzeum. p. 185–195., ill.
- SOÓS Ferenc: Gerard Lisbona kamaraispán Nagybányán a XVII. század elején. = *NK*, 98–99. 1999–2000. p. 127–130.
- Gerard Lisbona, Kammergraf in Nagybánya am Anfang des 17. Jahrhunderts
- SOÓS Ferenc: Magyarország kincstartói. 1340–1540. Budapest. 1999, Argumentum. 95 p., ill. – rec. KÖHEGYI Mihály = *Az Érem*, 55. 2000. 1. p. 7. ; PANDULA Attila = *Turul*, 58. 2000. 1–2. p. 64. ; TÓTH Csaba = *NK*, 98–99. 1999–2000. p. 137–138.
- SOÓS Ferenc: Mátyás király 1467. évi pénzügyi reformjának gyakorlati végrehajtása. The execution of King Matthias's monetary reform in 1467. In: *Numizmatika és társ-tudományok III.* Szerk.: Ulrich Attila. Nyíregyháza. 1999, Jóna András Múzeum. p. 169–177., ill.
- STEINHARDT László: II. Béla denárjának (ÉH 43) sziglaváltozatairól. = *Éremtani Lapok*, 2000. 61. (06.) p. 8–10.
- SUCHODOLSKI, Stanislaw: East or west? Concerning the iconographic patterns of the Hungarian copper coins of the so-called byzantine type. In: *Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István születésnapjára*. Szerk.: Bertók Krisztina és Torbágyi Melinda. Budapest. 1999, Argumentum Kiadó: Magyar Nemzeti Múzeum: Magyar Numizmatikai Társulat. p. 267–273., ill.
- SUCHODOLSKI, Stanislaw rec. → KOVÁCS László
- SZABÓ János, B. –TÓTH Csaba: Insignumok a magyar és erdélyi pénzekben. Insignia on the coins of the Hungarian Kingdom and the Transylvanian Principality. In: *Numizmatika és társ-tudományok III.* Szerk.: Ulrich Attila. Nyíregyháza. 1999, Jóna András Múzeum. p. 213–220., ill.
- SZÉKELY György, V.: A friesachi denárok magyarországi forgalmának kezdetei. = *Az Érem*, 56. 2000. 2. p. 6–13.
- The beginning of the Friesacher coin circulation in Hungary
- SZÉKELY György, V.: A tallérforgalom összetételének változása a 16. századi Magyarországon és Erdélyben az éremleletek tükrében. Kitekintés a 17. századra. In: *Emlékkönyv Bíróné Sey Katalin és Gedai István 65. születésnapjára*. Szerk. Bertók Krisztina, Torbágyi Melinda. Budapest. 1999, Argumentum Kiadó: Magyar Nemzeti Múzeum: Magyar Numizmatikai Társulat. p. 315–337.
- SZÉKELY György, V.: Éremleletek és pénzforgalom Kecskeméten a 17. század második felében. Coin findings and money circulation in Kecskemét in the second half of the 17th century. In: *Numizmatika és társ-tudományok III.* Szerk. Ulrich Attila. Nyíregyháza. 1999, Jóna András Múzeum. p. 243–251.
- SZELCSÁNYI János: A 1888-as fillér változata. = *Éremtani Lapok*, 2000. 61. (06.) p. 24.
- SZEMÁN Attila: Rézpénzek és bányászat a 17–18. század fordulójának Magyarországon (A réz váltópénzek első megjelenése). Die Kupfermünzen und der Bergbau in Ungarn an der 17–18. Jahrhundertwende (Das Erscheinen der Kupferscheidenmünzen). In: *Numizmatika és társ-tudományok III.* Szerk.: Ulrich Attila. Nyíregyháza. 1999, Jóna András Múzeum. p. 261–267., ill.
- SZLIVA László: A „kongó” nevű pénz forgalma Kecskeméten (I.). Kivonat a közlés Iványosi-Szabó Tibor 1981 évi hasonló című tanulmányából. = *ÉrHír*, 8. 2000. 2. (07.) p. 2. ; (II.). = *uo*, 8. 2000. 3. (09.) p. 2.
- TÓTH Csaba: Aurum Hungarorum – Magyarok aranya. In: *Aurum Hungarorum*. Budapest. 2000.

- TÓTH Csaba: Histoire du monnayage hongrois: une aventure millenaire. In: 1000 ans de monnaies hongroises. 1000 jaar Honaarse munten. Kiállítási katalógus. Bruxelles. 1999, 17–42 p.
- TÓTH Csaba: (Nagy) Lajos (1342–1382) pénzverése. (Nagy) Lajos garasa. In: Magyar Pénzügyi és Tőzsdei Almanach 1998–1999. IX. évf. III. kötet. Szerk.: Kerekes György. Budapest. 1999, 2628–2631 p.
- TÓTH Csaba: Pénzverdék az Anjou-kori Magyarországon. In: Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István születésnapjára. Szerk.: Bertók Krisztina, Torbágyi Melinda. Budapest. 1999, Argumentum Kiadó: Magyar Nemzeti Múzeum: Magyar Numizmatikai Társulat. p. 307–314.
- TÓTH Csaba: The role of the Hungarian gold coinage in Europe. In: 12. Internationaler Numismatischer Kongress Berlin 1997. – Akten II. Berlin. 2000, 1095–1097 p.
- TÓTH Csaba → B. SZABÓ János
- TÓTH Csaba rec. → GEDAI István ; SOÓS Ferenc
- TÓTH László, K.: Felbukkanhatnak változatok. Miért nincs 1621-es II. Ferdinánd-tallér? = Műértő, 2000. (01.) p. 19.
- ULRICH Attila: Pozsonyi forint – kassai forint. Adalékok a kétféle pénzfolyam jelenlétére a 17. század második felében. = Az Érem, 55. 1999. 2. p. 5–8.
- Forint of Pozsony – Forint of Kassa
- V. I.: Búcsúzik az érmekorder. = Népszabadság, 57. 1999. 229. (10.01.) p. 13.
- VELTER, Ana Maria: Die Kupferstück von Bela III – Kriegsprägung oder ein Ausrichtungsversuch auf byzantinisches Währungssystem? = CercetNum, 7. 1996. p. 129–136.
- ZEILER, Martinus: A magyar királyság leírása. Szekszárd. 1997. – rec. PANDULA Attila = Turul, 58. 2000. 1–2. p. 64–65.
- ZOMBORI Lajos: Az osztrák–magyar konvenciók húszkrajcárosok változatai. = Éremtani Lapok, 2000. 62. (08.) p. 15–17.
- ZSOHÁR Melinda: Szépen csengő név a világban. Ezereztendő lesz 2000-ben a legrégebb magyar ipari üzem, a pénzverde. = Dunaújvárosi Hírlap, 1999. p. 6.

X. KÜLFÖLDI PÉNZTÖRTÉNET

- 2500 godina stednje i novcarstva povijesnom hrvatskom tiu Privredna banka Zagreb, d. d. Zagreb. 1998, Zágrábi Gazdasági Bank. – rec. RAYMAN János = Éremtani Lapok, 1999. 55. (06.) p. 26.
- ARANY- és ezüstpénzek. = Petőfi Népe, 1999. (01.26.) p. 6.
- ARANYLÁZSERKENTŐ. A Dél-afrikai Köztársaság pénzverdéje múlt év őszén nagy nemzetközi tájékoztató keretében mutatta be a Kruggerand 2000-es aranyérmét. = Műértő, 2000. (01.) p. 4.
- A BANKVILÁG first ladyje. = Nők Lapja, 1999. 3. p. 16.
- BERTÓK Krisztina: Városvédő szentek a tallérkorszakban. Patron Saints in Taler Period. In: Numizmatika és társtudományok III. Szerk.: Ulrich Attila. Nyíregyháza. 1999, Jósza András Múzeum. p. 205–212., ill.
- BESSENYEY Ferenc, B.: Új érmeképek az USA forgalmi pénzein. = Az Érem, 56. 2000. 2. p. 17–18.
- New types of current coins in the United States of America
- BOLGÁR pénzcsere. = HVG, 21. 1999. (12.25.) p. 79.
- B. Zs. → [EURÓ]
- CINKELT jenes. = Petőfi Népe, 2000. (08.08.) p. 6.
- CS. J. → [EURÓ]
- CSATH Rózsa → [EURÓ]
- CS. R. → [EURÓ]
- E. J. → [EURÓ]
- ENDER Celil: A Mentese és Karasi Beylikység három kiadatlan verete. Előadás a MÉE és az MNT 1994. évi Numizmatikai Nyári Egyetemén. = Kézirat gyanánt, 1994. p. [6.].
- EURÓ. = BéMK Vasárnap Reggel, 2. 1999. 2. (01.10.) p. 5.
- EURÓ. = Nők Lapja, 1999. 3. p. 14.
- EURÓ – hosszú ó-val. = BéMK, 54. 1999. (01.11.) p. 4.
- EURÓ: van és még sincs. = BéMK, 54. 1999. 194. (09.21–22.) p. 2.
- EURO emlékérmé. = BéMK, 54. 1999. 166. (07.19.) p. 6.
- EURÓ érmeken és bankjegyeken tesztelhetik automatáikat a hollandiai Utrechtben. = Petőfi Népe, 1999. (12.08.) p. 4.
- Az EURÓ miatt silózzák a német aprópénzt. = Metro, 2000. (05.11.) p. 1.
- Az EURÓ születésnapja. = Petőfi Népe, 1999. (12.30.) p. 4.
- [EURÓ] B. Zs.: A nemzeti valutánk után euro. = Petőfi Népe, 2000. (08.28.) p. 7.
- [EURÓ] BANKJEGYEK és érmék. = BéMK, 54. 1999. 41. (02.18.) p. 7.
- [EURÓ] A BELGÁK sietteték a bankjegykibocsátást. = Magyar Hlap, 32. 1999. 8. (01.11.) p. 10.
- [EURÓ] CS. J.: Az euró első kereskedési napja. Hazánkban is debütált az európai közös pénz január 4-én. = BéMK, 54. 1999. (01.05.) p. 5.
- [EURÓ] CS. J.: Ma beköszönt az eurókorszak. Nem okoz gondot az átállás – Jutalékmentes váltás – Egységes kamatlábak. = BéMK, 54. 1999. (01.04.) p. 6.
- [EURÓ] CS. R.: A bankok, a cégek és az új pénznem. = BéMK, 54. 1999. 41. (02.18.) p. 7.
- [EURÓ] CSATH Rózsa: Euró: Rajta a világ szeme. Bevezetése századunk legnagyobb gazdaságtörténeti eseménye. = BéMK, 54. 1999. 41. (02.18.) p. 6.
- [EURÓ] DOLLÁR-EURÓ: döntetlen. = BéMK, 54. 1999. 266. (11.15.) p. 2.
- [EURÓ] E. J.: Euro a valutakosárban. = Magyar Hlap, 32. 1999. 3. (01.05.) p. 9.

- [EURÓ] A *FOGYASZTÓBARÁT* valuta. = BÉMK, 54. 1999. 41. (02.18.) p. 6.
- [EURÓ] G. T. I. – P. E.: Túl a tűzkeresztségen az euro. = Magyar Hlap, 32. 1999. 3. (01.05.) p. 1,9.
- [EURÓ] HARMATI Gergely: Az euro, a jövő évezred valutája. = Napi Mo., 3. 1999. 7. p. 15.
- [EURÓ] JÖN az euro. = BÉMK, 54. 1999. (01.02–03.) p. 1.
- [EURÓ] A *KISKERESKEDŐK* félnek az eurótól. = Petőfi Népe, 1999. (11.04.) p. 10.
- [EURÓ] A *KÖZÖS* valuta bevezetéséről. = BÉMK, 54. 1999. 41 (02.18.) p. 7.
- [EURÓ] MÁRKA helyett euró. = Petőfi Népe, 1999. (07.05) p. 1.
- [EURÓ] MUHARAY Katalin: Már csálnak az euróval. = Magyar Hlap, 32. 1999. 8. (01.11.) p. 10.
- [EURÓ] NAGY Gábor – LŐKE András: Euróország születése. = HVG, 21. 1999. (01.09.) p. 55–57.
- [EURÓ] *NÉPSZAVAZÁS* az euróról. = Petőfi Népe, 1999. (07.01.) p. 10.
- [EURÓ] *NYOMJÁK* az euróbankót. = HVG, 21. 1999. (07.24.) p. 15.
- [EURÓ] *PÉNZÜGYI* unió. = BÉMK, 54. 1999. 41. (02.18.) p. 7.
- [EURÓ] *RAJTOLT* a földrész közös pénze. A kimaradók gazdasági hátrányokkal számolhatnak. = BÉMK, 54. 1999. (01.04.) p. 4.
- [EURÓ] SALTZER Ernő: Az euro-valutáról röviden. = Éremtani Lapok, 1999. 55. (06.) p. 18–19.
- [EURÓ] A *SPANYOL* Nemzeti Pénzjegynyomdában nyomni kezdik az új euro bankjegyeket. = Petőfi Népe, 1999. (12.22.) p. 1.
- [EURÓ] *STADIONBAN* gyűjtik az eurót. = Petőfi Népe, 2000. (01.13.) p. 9.
- [EURÓ] *TÚL* könnyűek az euró érmék. = Petőfi Népe, 1999. (06.21.) p. 4.
- [EURÓ] *VALUTAÓRIÁS* született. = Petőfi Népe, 54. 1999. 1. (01.02.) p. 1.
- EURÓ*-bankjegyeket nyomtatnak Ausztiában. = BÉMK, 54. 1999. 245. (10.20.) p. 2.
- EURÓ*-szobrok. Az Európai Unió közös pénzét, az Eurót álmodták szobrokba... = Petőfi Népe, 2000. (08.23) p. 2.
- GOLLNISCH, Gerd-Dieter: Kaiser Karl I. von Österreich. = NNB, 48. 1999. (01.) p. 7–10.
- G. T. I. → [EURÓ]
- GYÖNGYÖSSY Márton: Mesternevek X–XI. századi bajor pénzekén. = Éremtani Lapok, 2000. 64. (12.) p. 13–16.
- HARMATI Gergely → [EURÓ]
- HÓDÍTÓ* dollár. = HVG, 22. 2000. (05.20.) p. 12.
- J. G. P.: Montenegró: nem kell dinár. = Magyar Hlap, 33. 2000. 24. (01.29.) p. 2.
- KETTŐSVALUTA*-terv. = Petőfi Népe, 1999. (11.02.) p. 9.
- KULCSÁR: Ritkaságok, értékes nyomatok. = BÉMK, 54. 1999. 262. (11.10.) p. 2.
- LŐKE András → NAGY Gábor
- A *MÁRKA* Montenegróban. = Petőfi Népe, 1999. (11.03.) p. 4.
- MÉSZÁROS István: A Konstantin rubel. = Éremtani Lapok, 1999. 55. (06.) p. 19–21.
- MONTENEGRÓI* márka. = HVG, 21. 1999. (11.06.) p. 18–19. Szerk.: MURGESCU, Bogdan: Circulata moneta in Tarile Romane in secolul al XVI-lea. Bucuresti. 1996, Editura Enciclopedica. 373 p., ill., app. p. 319–349. (Colectia „Biblioteca Bancii Nationale”, 16.) res. p. 350–358.
- MUHARAY Katalin → [EURÓ]
- NAGY Gábor → [EURÓ]
- A *NÉMET* márka lesz Montenegró pénze. = Metro, 1999. (11.02.) p. 4.
- NÉPSZERŰ* marad a dinár. = Világgazdaság, 31. 1999. 216. (11.05.) p. 2.
- OROSZ Éva: Három hónap az Osztrák Nemzeti Bankban. = Forint, [37]. 2000. 2–3. p. 11–12. ill.
- [OROSZ Éva] –OR–: Teljes az új bankjegycsalád. = Forint, [36]. 1999. 2–3. p. 15.
- P. E. → G. T. I.
- PETRANYI G.[yula]: Moreon Ottoman Coins Minted in Cyprus with a Tentative Typology. = Numismatic Report, 26–27. 1995–1996. p. 49–57.
- RAYMAN János rec. → 2500 godina stednje RÉTI: A dollár „trónfosztása”. = BÉMK, 54. 1999. 155. (07.06.) p. 2.
- ROMHÁNYI Józsefné: Új 500 jenes érme. = Forint, [37]. 2000. 4. p. 11.
- SALTZER Ernő → [EURÓ]
- SEJBAL, Jiri: Die Anfänge der frühmittelalterlichen mährischen Münzstätte in Podivín. In: Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István születésnapjára. Szerk.: Bertók Krisztina, Torbágyi Melinda. Budapest. 1999, Argumentum Kiadó: Magyar Nemzeti Múzeum: Magyar Numizmatikai Társulat. p. 255–266., ill.
- SKAARE, Kolbjorn: Groschen und Goldmünze: Eine numismatische Mythe betreffend Hakon Magnusson, Herzog von Norwegen (1280–1299). In: Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István születésnapjára. Szerk.: Bertók Krisztina, Torbágyi Melinda. Budapest. 1999, Argumentum Kiadó: Magyar Nemzeti Múzeum: Magyar Numizmatikai Társulat. p. 297–305, ill.
- SZÁZ argentin peso és száz amerikai dollár. = Petőfi Népe, 1999. (02.24.) p. 9.

XI. PAPIRPÉNZ – a Magyar

- AKI szalmaszakba rejtette régi ötezezeit, most megint átválthatja az új bankókra. = Petőfi Népe, 2000. (01.19.) p. 2.
- AMIT az új ötezesről tudni kell. = Petőfi Népe, 1999. (04.01.) p. 11.
- ARANYSZÁLAS bankjegy. [2000 forintos bankjegy]. = Petőfi Népe, 2000. (08.22.) p. 5.
- BANKJEGYCSERE augusztusban. = Új Kun-Majsa, 12. 1999. 27. (07.09.) p. 8.
- BENE Attila: Ismét a pengő címletű bankjegyek méreteltéréseiről. = Az Érem, 55. 1999. 1. p. 14–15.
- Once again on the differences in size of Pengő Banknotes

- BEVÁLTHATÓ ötezeresek. = Petőfi Népe, 1999. (12.03.) p. 1. ; uo. 2000. (01.18.) p. 1.
- BEVONJÁK a régi ötezereseket. = BÉMK, 54. 1999. 171. (07.24–25.) p. 4. ; Petőfi Népe, 1999. (07.24.) p. 1.
- BEYER, Erwin: Geldschein-Express. Ungarn. = Der Geldscheinsammler, 13. 1999. 5. (06.–07.–08.) p. 56.
- B. G. – K. A.: A kivonuló ötezeresek nyomában. = BÉMK, 54. 1999. 173. (07.27.) p. 1,3.
- BÚCSÚ a régi ötezeresektől. = Petőfi Népe, 1999. (11.30.) p. 1.; Új Kun-Majsa, 12. 1999. 30. (07.30.) p. 3.
- BÚCSÚ bankóktól. = Petőfi Népe, 1999. (09.01.) p. 5.
- FEBRUÁRTÓL húszeszes. = HVG, 22. 2000. (10.28.) p. 16.
- FERENCZ Judit: Az új bankjegysorozat térnyerése. = Forint, [36]. 1999. 5–6. p. 15–16. ill.
- FISCHENICH, H.: Marken auf Noten der Tschechoslowakei. [Osztrák–Magyar Bank]. = Der Geldscheinsammler, 14. 2000. 1. (02.) p. 43.
- FLÖREN, Reinhold: Neuheiten aus aller Welt. Ungarn. = Geldgeschichtliche Nachrichten, 34. 1999. 192. (07.) p. 233.
- GARAMI Erika: A százéves korona. = Forint, [37]. 2000. 2–3. p. 17.
- GARAMI Erika: Új bankjegysorozat III: a kétszázforintos. = Éremtani Lapok, 1999. 54. (04.) p. 26–28. ;
- IV. az ezerforintos. = uo., 1999. 55. (06.) p. 22–24. ; V. az ötszáz forintos. = uo., 1999. 56. (08.) p. 21–23. ;
- VI. az ötezer forintos. = uo., 1999. 57. (10.) p. 23–24.
- GEIGER, Vladimir: Zigosanje Austrougarskih novčanica nakon Prvog svetskog rata s posebnim osvrtom na neke tipove osjecih zigova. Stamping of Austro–Hungarian banknotes after the First World War with particular note of certain types of Osijek stamps. = Osječki Zbor, 18–19. 1987. p. 115–125.
- GRABOWSKI, Hans L.: Antwort der Redaktion. = Der Geldscheinsammler, 14. 2000. 2. (03.) p. 42.
- HALADÉK az ötezereseknek. = HVG, 22. 2000. (01.22.) p. 15.
- HAMIS vagy nem hamis a bankó? Az ötezer forintos kérdés: hamis vagy nem hamis? = Petőfi Népe, 54. 1999. 159. (07.10.) p. 1,3.
- A HETEDIK címlet. = Forint, 50. 2000. 5–6. p. 12.
- H. Gy.: Búcsú a régi ötezeresektől. = BÉMK, 54. 1999. 173. (07.27.) p. 4. ; Petőfi Népe, 1999. (07.27.) p. 5.
- HOL válthatjuk be, ha akad még belőle? = Petőfi Népe, 2000. (01.20.) p. 8.
- HÚSZEZRESEK a ládában. = HVG, 22. 2000. (02.19.) p. 13.
- A JEGYBANK nem bocsáthat ki új bankjegyeket. = Magyar Hlap, 33. 2000. 38. (02.15.) p. 9.
- JÖN az új ötezeres. = Petőfi Népe, 1999. (03.20.) p. 1.
- JÖVŐRE jön a húszeszes. = Metro, 2000. (10.19.) p. 1,5.
- KEDDEN bevonják a régi ötezereseket. = Magyar Hlap, 32. 1999. 171. (07.24.) p. 1.
- KÉSZÜL az új húszeszes. = Petőfi Népe, 1999. (09.30.) p. 9.
- KÉTEZER aranyforint. [A millenniumi 2000 forintos bankjegy]. = HVG, 22. 2000. (08.26.) p. 15.
- KÖHEGYI Mihály: Koholt vagy valós illegális pénzfelülbélyegzés Szegeden 1919 júniusában. Erdichte oder wirkliche Geldüberstempelung im Monat Juni 1919 in Szeged. In: Numizmatika és társtudományok III. Szerk.: Ulrich Attila. Nyíregyháza. 1999. Jóna András Múzeum. p. 311–321.
- A KÜLÖNLEGES oldal. [Tízezer forintos sorozattal és sorszám nélkül]. = Éremtani Lapok, 1999. 56. (08.) p. 16.
- L[EÁNYFALUSI] K[ároly]: A Magyar Nemzeti Bank módosította a régi típusú bankjegyek bevonásának határidejét. = ÉrHír, 7. 1999. 4. (07.) p. 4.
- L[EÁNYFALUSI] K[ároly]: Közlemények. = ÉrHír, 8. 2000. 2. (07.) p. 4. ; uo. 8. 2000. 4. (11.) p. 4.
- L[EÁNYFALUSI] K[ároly]: Új bankjegyek kerülnek forgalomba. = ÉrHír, 7. 1999. 2 (03.) p. 4.
- LESZ húszeszes is... = BÉMK, 54. 1999. 66. (03.20–21.) p. 4.
- MÁTÓL kerül forgalomba az új ötezer forintos bankjegy. = Petőfi Népe, 1999. (04.01.) p. 1.
- MEGY a régi ötezeres. = Halasi Tükör, 13. 1999. (08.04.) p. 5.
- MEHL, Manfred: Antwort der Redaktion. = Der Geldscheinsammler, 14. 2000. 1. (02.) p. 43–44.
- MEHLHAUSEN, Wolfgang J.: Die ersten Geldscheine der Tschechoslowakei. Zu Fälschungen der improvisierten Kuponausgaben. Nach dem 1. Weltkrieg zerfiel die k&k-Monarchie, der österreich–ungarische Vielvölkerung = Der Geldscheinsammler, 14. 2000. 7. (10.) p. 31–33.
- MEHLHAUSEN, Wolfgang J.: Nachrichten. Neue Banknoten aus Ungarn. = Der Geldscheinsammler, 13. 1999. 1. (02.) p. 14.
- MIT szól hozzá? Jövő februárban bevezetik a húszeszes bankjegyeket. = Metro, 2000. (10.19.) p. 14.
- NACHRICHTEN. Neue Banknoten zu 5000 Forint. = Der Geldscheinsammler, 13. 1999. 5. (06.–07.–08.) p. 34.
- OROSZ Éva: A pénz birodalmában. = Forint, [36]. 1999. 2–3. p. 11–13.
- ÖSSZETÉVESZTHETŐ bankjegyek. = Nők Lapja, 1999. 5. p. 74.
- ÖTEZRESEK. [Bankjegycsere]. = KmétLap, 1999. (08.05.) p. 1.
- ÖTEZRESEK rapid kivonása. = HVG, 21. 1999. (07.31.) p. 13.
- ÖTMILLÁRDOT nyert a büdzsé a régi 5000-eseken. = Magyar Hlap, 33. 2000. 13. (01.17.) p. 1,9.
- PASSON, Tom: Nieuwe uitgiften. Hongarije. 1000 forint. = Munt Koerier, 28. 1999. 7. p. 17.
- PASSON, Tom: Nieuwe uitgiften. Hongarije. 5000 forint. = Munt Koerier, 28. 1999. 12. p. 16.
- PELBÁRT Jenő: Bankjegyvízjelek. Harmadik rész. = Éremtani Lapok, 1999. 53. (02.) p. 11–15. „Negyedik rész. = uo., 1999. 54. (04.) p. 7–11. ; Ötödik rész. = uo., 1999. 58. (12.) p. 18–22. ; Hatodik rész. = uo., 2000. 60. (04.) p. 11–15. ; Hetedik rész. = uo., 2000. 64. (12.) p. 17–22.
- PÉNZBEVONÁS hamisítás miatt. = Petőfi Népe, 1999. (11.11.) p. 10.
- PICK, Albert: Papiergeld-ABC. Ungarn. = Der Geldscheinsammler, 13. 1999. 8. (11.) p. 26–28.
- A POSTA elfogadja a régi bankjegyeket. = Petőfi Népe, 1999. (09.02.) p. 9.
- A POSTA november 15-ig elfogadja a régi 5000-seket. = BÉMK, 54. 1999. 174. (07.28.) p. 6.
- P. Zs.: Kedden bevonják a régi ötezereseket. = Magyar Hlap, 32. 1999. 171. (07.24.) p. 1.

- P. Zs.: November végéig beváltják a régi 5000 forintosokat. = Magyar Hlap, 33. 2000. 14. (01.18.) p. 1.
- RAYMAN [János]: A korona bankjegyek lebélyegzése Pécssett. = Pécsi Hét, 1999. (01.16.) p. 10.
- RAYMAN János: A Kossuth bankók Baranyában. = Baranya, 11-12. 1998-1999. p. 235-276.
- RAYMAN János: Francusko oznacavanje papirnih novcanica Krune. = NumVij, 41. 1999. 1. p. 195-198.
- RAYMAN [János]: Megjelentek a Kossuth papírkrajcárok. = Pécsi Hét, 1999. (02.27.) p. 10.
- RAYMAN [János]: Mi volt az Almásy-bankó? = Pécsi Hét, 1999. (07.31.) p. 10.
- RAYMAN János: Neobjavljecki osijecki zigovi na Austrougarskim krunskim novcanicama. = NumVij, 53. 2000. 1. p. 140-150.
- RÉGI ötezres. = BÉMK, 55. 2000. 14. (01.18.) p. 4.
- RÓZSA Gábor: A „kékhasú” százkoronás bankjegy és alkotója; Hegedűs László festőművész (1901). In: Numizmatika és társtudományok III. Szerk.: Ulrich Attila. Nyíregyháza. 1999, Jósza András Múzeum. p. 331-338., ill.
- SCHÖNE, Michael H.: Anmerkungen zum Beitrag „Die rumänischen, ungarischen, tschechoslowakischen und polnischen Geldscheine von 1944”, Heft 9/99. = Der Geldscheinsammler, 14. 2000. 1. (02.) p. 41-42.
- STUHLMANN, M.: Ungarische Scheine aus dem 19. Jahrhundert. = Der Geldscheinsammler, 14. 2000. Leserbriefe. 2. (03.) p. 42.
- SUSTEK, Zbysek: Die rumänischen, ungarischen, tschechoslowakischen und polnischen Geldscheine von 1944. Ihre wirtschaftliche Funktion und ihre rechtliche Stellung. = Der Geldscheinsammler, 13. 1999-2000. 9. (12.-01.) p. 25-28.
- SZÁSZ András: Az utolsó ötezres bankjegy. = Petőfi Népe, 54. 1999. 159. (07.10.) p. 2.
- SZÁSZ András: Hamisgyanús ezresek is? = Petőfi Népe, 54. 1999. (07.13.) p. 10.
- SZÁSZ András: Ki felügyeli a bankjegyeket? = Petőfi Népe, 54. 1999. (07.17.) p. 1,3.
- SZÁSZ András: Nincs mit tenni: tenni kell valamit. = Petőfi Népe, 54. 1999. (07.17.) p. 2.
- SZÉNÁSSY Zoltán: Százötven éves a komáromi bankó. = Honismeret, 27. 1999. 1. p. 9-18.
- TASNÁDI Géza: Magyar papírpénzek érték és ritkaságfeljegyzése 1848-1997. Budapest. 2000, Szinovszki és Tsa. Kft. 32 p., ill.
- TÁJÉKOZTATÓ a húszezer forintos bankjegyről. = MNB, 1999. (05.07.) p. 1-3.
- TÁJÉKOZTATÓ az ötezer forintos bankjegyről 1999. = MNB, 1999. (01.04) p. 3.
- TARTALÉK húszezres bankók. = Népszava, 127. 1999. 228. (09.30.) p. 4.
- TÖBB pénz a forgalomban. = HVG, 21. 1999. (07.31.) p. 13.
- ÚJ bankjegy. = Petőfi Népe, 2000. (10.19.) p. 5.
- ÚJ bankjegysorozat. = MNB, 1999. (01.04.) p. 4. ; MNB, 1999. (05.07.) p. 4.
- ÚJ bankó. = Nők Lapja, 1999. 40. p. 8.
- ÚJ öt- és húszezres. = HVG, 21. 1999. (03.27.) p. 17.
- UTOLSÓ határidő. = Petőfi Népe, 1999. (11.26.) p. 3.
- VÁMOSI László: Bankjegy-felülbélyegzési rendelet a Szálasi időszakból. = Éremtani Lapok, 2000. 64. (12.) p. 23.
- VÁMOSI László: Banknyomó az Öregvárban. = Éremtani Lapok, 1999. 58. (12.) p. 23.
- V. K.: 75 éves az MNB Pénzjegynyomdája. = Forint, 50. 2000. 5-6. p. 10-11.
- VORZEITIGER Einzug der alten Banknoten zu 500, 1000 und 5000 Forint. = Der Geldscheinsammler, 13. 1999. 6. (09.) p. 30.

XII. PAPÍRPÉNZ – b. Külföldi

- BALÁZS Károly: Az assignaták aláírásai. A forradalom bankjegyei. = Műértő, 2000. (01.) p. 19.
- BANKJEGY-legyező. [Az új 2000 yenes bankjegy bemutatása]. = Petőfi Népe, 2000. (07.20.) p. 12.
- BÚCSÚ a német márkától. = Petőfi Népe, 2000. (01.15.) p. 5.
- DOBRINIC, Julijan: Corpus notarum pecuniariorum Fluminense. Rijeka. 1997, Rijeki novci. – rec. RAYMAN János = Éremtani Lapok, 1999. 57. (10.) p. 25.
- DÖMÖLKI Lajos: Money, money, money, money. = Dunaújvárosi Hírlap, 1999. (09.13.)
- NOSZLOPY [NAGY Miklós]: Trükkös pénzhúzó. = Kecskeméti Lapok, 2000. (03.03.) p. 3.
- RAYMAN János rec. → DOBRINIC, Julijan
- ROMHÁNYI Józsefné: Denomináció Fehéroroszországban. = Forint, [36]. 1999. 5-6. p. 9.
- ROMHÁNYI Józsefné: Új bankjegy Csehországban. = Forint, [36]. 1999. 4. p. 13.
- ROMHÁNYI Józsefné: Új bankjegyeket adnak ki Japánban. = Forint, [36]. 1999. 5-6. p. 9.
- ÚJ dollár bankjegyek. = Békés Megyei Nap, 6. 1999. 269. (11.18.) p. 2. ; uo., 55. 2000. 121. (05.25.) p. 2.
- VALÓDINAK bizonyult a mosott bankjegy. = Metro, 1999. (11.02.) p. 12.
- VRAUKÓ Tamás: A Déli államok pénzei az amerikai polgárháború idején. Confederate Currency During the American Civil War. In: Numizmatika és társtudományok III. Szerk.: Ulrich Attila. Nyíregyháza. 1999, Jósza András Múzeum. p. 305-309., ill.

XIII. ÉRTÉKPAPÍROK, PÉNZHELYETTESÍTŐK

- DOBRINIC, Julijan → KATALOG izlozbe povijesnik
- ERDÉLYI István: Fogazott bélyeg aprópénz. Az alattvalók nem fogadták szívesen. = Műértő, 2000. (01.) p. 19.
- FEKETE László Gyula: Tantsz hirdetése 1896-ból. = Éremtani Lapok, 1999. 58. (12.) p. 17.
- GÉCZY: Baján is lehet kötvény-ügy? = Petőfi Népe, 1999. (05.22.) p. 3.
- KATALOG izlozbe povijesnik vrijednosnica. Szerk.: Julijan DOBRINIC. Rijeka. 1996, Rijeka Muzej Grada. 10 p., 26 ill. – rec. RAYMAN János = Éremtani Lapok, 1999. 57. (10.) p. 25-26.

- LEÁNYFALUSI Károly: Kecskeméti „Argus” vásárlási utalvány. = Éremtani Lapok, 1999. 53. (02.) p. 18–19.
- LEÁNYFALUSI Károly: Új börtönpénzek Kecskeméten. = Éremtani Lapok, 2000. 61. (06.) p. 18.
- N. V.: Árut kártyára. Modern pénzüvilág a gyarmati börtönben. = Börtön Újság, 8. 1999. 3. (01.15.) p. 3.
- PALLOS Lajos: A magyar gazdaság fejlődése az értékpapírok tükrében. Tanulmány a Magyar Kereskedelmi és Iparkamara megalakulásának 150. évfordulója és a Nemzetközi Kereskedelmi Kamarák Világkongresszusa alkalmából rendezett kiállítás katalógusához. Budapest. 2000, 159 p., 44 ill.
- PALLOS Lajos: A Nemzeti Kölcsön 1851. A Makk-féle összeesküvés numizmatikai emléke. The National Loan from 1851. A Numismatic Relic of the Makk's Conspiracy for the Independence. In: Numizmatika és tártudományok III. Szerk.: Ulrich Attila. Nyfregyháza. 1999, Jósa András Múzeum. p. 287–294., ill.
- PALLOS Lajos: Historical Securities from the Dual Monarchy of Austria-Hungary. In: 12. Internationaler Numismatischer Kongress Berlin 1997. – Akten II. Berlin. 2000, p. 1187–1190.
- PALLOS Lajos: Histoire des billets de banque en Hongrie. In: 1000 ans de monnaies hongroises. Bruxelles. 1999, p. 43–60.
- PALLÓS Lajos: The National Loan of 1851. Numismatic Relics of the Makk Conspiracy. In: Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István születésnapjára. Szerk.: Bertók Krisztina, Torbágyi Melinda. Budapest. 1999, Argumentum Kiadó: Magyar Nemzeti Múzeum: Magyar Numizmatikai Társulat. p. 403–410., ill.
- PELBÁRT Jenő: Gabella-vízjel. = Éremtani Lapok, 2000. 60. (04.) p. 24.
- RAYMAN [János]: A csetnek-pécsi vasgyár. = Pécsi Hét, 2000. (01.29.) p. 10.
- RAYMAN [János]: Mi volt a boletta? = Pécsi Hét, 10. 2000. (06.03.) p. 10.
- RAYMAN János rec. → KATALOG izložbe povijesnik ; ZLATKOVIC, Branislav
- TÓTH László, K.: Balatoni-részvény csúcsáron. Első Budai Árverezőház, Budapest. = Műértő, 2000. (02.) p. 14.
- ZLATKOVIC, Branislav: Monografija povijesnih hrvatskih dionica, obveznica 1846–1945. Zagreb. 1994, – rec. RAYMAN János = Éremtani Lapok, 1999. 57. (10.) p. 26.
- ZOMBORI Lajos: A Pesti Izraelita Hitközség gabellái 1938-ból. = Éremtani Lapok, 2000. 60. (04.) p. 16–20.
- ZOMBORI Lajos: A pozsonyi állami Duna-híd vámjegye. = Éremtani Lapok, 2000. 64. (12.) p. 11.

XIV. SZÜKSÉGPÉNZ

- BALÁZS Károly: Hazafias motívumok. Szükség(pénz) törvényt bont. = Műértő, 2000. (06.) p. 19.
- GERLOVICS Szilveszter: A szabadságharc egyetlen bácskai pénztörténeti emléke. Szabadkai szükségpénz 1849-ből. = Bácsország, 6. 2000. 1–2. p. 18–20.
- HÖGYE István: Hegyaljai szükségpénzek és forgalmuk 1849-ben. Emergency currencies and their circulations in Hegyalja in 1849. In: Numizmatika és tártudományok III. Szerk.: Ulrich Attila. Nyfregyháza. 1999, Jósa András Múzeum. p. 269–276., ill.
- MAGYAR István: Rozsnyói szükségpénz-változatok. = Az Érem, 56. 2000. 2. p. 19–20.
- Emergency notes varieties of Rozsnyó
- RAYMAN János: A pécsi 50 és 100 koronás városi pénztárjegyek nyomdai műhibái. = Éremtani Lapok, 2000. 61. (06.) p. 11–16.
- RAYMAN János: Szigetvári szükségpénzek. = JPMÉ, 43. 1998. p. 215–221.
- RAYMAN [János]: Temesvári városi pénzek 1849-ből. = Pécsi Hét, 1999. (06.05.) p. 10.
- RICHTER, Rudolf: Österreich–Ungarn. Kantinenbons und diverse Anweisungen für Kriegsgefangene im Ersten Weltkrieg. = Der Geldscheinsammler, 14. 2000. 4. (05.) p. 31–32.
- TÓTH K.: Szükségpénzek Főnixhutáról. = Műértő, 2. 1999. 4. (04.) p. 13.

XV. BANKTÖRTÉNET, BANKÜGY

- 40 év a Szigetvár és Vidéke Takarékszövetkezet története. BOTYKAI Judit, KISS Endre. 1998. – rec. RAYMAN János = Éremtani Lapok, 1999. 58. (12.) p. 25.
- ACZÉL Eszter – KERTÉSZ Katalin – PALLOS Lajos: Múltból a jövőbe – 50 éves az OTP Bank. Kiállítás-vezető. Budapest. 1999.
- BOTOS János: Az MNB értékeinek háborús kálváriája. = Forint, 50. 2000. 5–6. p. 17.
- BOTOS János – JÁVORI Jenő: Kossuth Ferenc audiencián az uralkodónál. = Forint, 50. 2000. 5–6. p. 18.
- BOTYKAI Judit → 40 év a
- EUROPEAN Heritage Days. September 25–26, 1999. Budapest. 1999. National Bank Hungary. 18 p., ill.
- GARAMI Erika: 75 éves a Magyar Nemzeti Bank. Pénzkiadás 1924–1999. A Magyar Nemzeti Bank Bankjegy- és Éremgyűjteményének kiállítása. Budapest. 1999, Magyar Nemzeti Bank. 68 p., ill.
- GARAMI Erika: Jókai Mór a pénzügyekről és a bankkérdésről. Mór Jókai on finances and on banking affairs. In: Numizmatika és tártudományok III. Szerk.: Ulrich Attila. Nyfregyháza. 1999, Jósa András Múzeum. p. 295–304.
- GARAMI Erika: The 75th Anniversary of the National Bank of Hungary. Issue between 1924–1999: An exhibition by the Bank-note and Coin Collection of the National Bank of Hungary. Budapest. 1999, National Bank of Hungary. 68 p., ill.
- GARAMI Erika rec. → SIPTÁR László
- JÁVORI Jenő → BOTOS János
- KERTÉSZ Katalin → ACZÉL Eszter
- KIADVÁNY az MNB tevékenységéről. = Forint, 50. 2000. 5–6. p. 6.

- KISS Endre → 40 év a
 K. P. P.: Szabadulnak az aranytól. = Magyar Hlap, 32. 1999. 170. (07.23.) p. 10.
 PALLOS Lajos → ACZÉL Eszter
 RAYMAN János rec. → 40 év a
 ROMHÁNYI Józsefné: A bankvilág hírei. = Forint, 50. 2000. 5–6. p. 16.
 SIPTÁR László: A pécsi Takarékpénztár Rt. története. Pécs. 1996, Siptár Miklósné Molnár Klára. 168 p., ill. – rec. GA-
 RAMI Erika = Az Érem, 55. 1999. 2. p. 51.

XVI. ÉREMMŰVÉSZET

- XII. Országos Érembiennále. Ausstellungskatalog. Összeállította: BARANYI Anna. Sopron. 1999, 92 p.
 ASZTALOS Andrásné: Éremhírek. = Nézőpont Plusz, 1999. (04.08.) p. 9.
 BALÁZSI Irén: Csúcs Ferencre emlékeztek. Cseresznyefa lombosodik a szentesi művész házánál. = Délvilág, 2000. (10.09.) p. 4.
 BARANYI Anna → XII. Országos érembiennále
 BARANYI Anna: Budahelyi Tibor szobrászművész. In: XII. Országos érembiennále. Tibor Budahelyi Bildhauer. Exhibition of Medals by Tibor Budahelyi. Sopron. 1999, 4–15 p.
 BECK Mihály – VINCZE László: A Debreceni Egyetem érmei I. = MF, 2000. Érem-tár. 4. p. 43–44. ; III. A Debreceni Egyetem tanárainak tiszteletére kiadott érmek. = uo., 2000. Érem-tár. 7. p. 52–54.
 „BÉKÉS foglalkozások egyszerű katonái...”. = BÉMK, 54. 1999. 292. (12.15.) p. 3.
 BERCZELLY László: Egy Norvégiában kiadott 1956-os emlékérem. = NK, 98–99. 1999–2000. p. 131.
 Eine in Norwegen herausgebene Medaille zur Erinnerung der ungarischen Revolution 1956 BERCZELLY László: Gondolatok egy norvégiai 56-os éremről. = MBK Híradó, 8. 1999. 3. (10.) p. 1–2.
 BERÓ Tamás – SÜLE Tamás: „Bármit teszel, megfontoltan tedd...”. Az 1997. évi siófoki XLIV. Dunántúli Belgyógyász Vándorgyűlés emlékérméről. = MBA Supplementum, 1997. 2. p. 73.
 BERTÓK Krisztina: Berán Lajos és a Magyar Numizmatikai Társulat. In: Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István születésnapjára. Szerk.: Bertók Krisztina, Torbágyi Melinda. Budapest. 1999, Argumentum Kiadó: Magyar Nemzeti Múzeum: Magyar Numizmatikai Társulat. p. 453–467., ill.
 BIRKL László: Válasz „Egy ismeretlen Kossuth emlékérem 1851-ből” című cikkre. = Az Érem, 55. 1999. 1. p. 41–42.
 An answer to the „Unknown commemorative medal of Kossuth from 1851”
 BLANK, Hernert B. → SCHARFENBERG, Gerd
 BOCSKAI-plakett. = BÉMK, 54. 1999. 133. (06.10.) p. 3.
 BÓNA Endre: 1848-as aradi emlékérem. = Az Érem, 55. 1999. 1. p. 16–17.
 A commemorative medal of Arad from 1848
 BÓNA Endre: A szegedi egyetem és főiskolák érmei I. = MF, 1999. Érem-tár. 9. p. 50–52. ; II. = MF, 1999. Érem-tár. 10. p. 58–60.
 BÓNA Endre: Adalék az Ulrich-keresztek történetéhez. = Az Érem, 56. 2000. 1. p. 18–19.
 Addition to the history of the Ulrich-crosses
 BÓNA Endre: Bugyi Istvánra emlékezünk. = Egészség, 113. 1999. 3. p. 24–25.
 BÓNA Endre: Művészet és orvostörténet. Emlékezzünk Faludy Gézára. = Egészség, 113. 1999. 4. p. 26–28.
 BÓNA Endre: Politzer Ádám és Bárány Róbert arcképe. Művészet és orvostörténet. Mester és Nobel-díjas tanítványa. = Egészség, 103. 1991. 4. p. 8–9.
 BÓNA Endre rec. → JAKÓ János
 BUZA János rec. → GEBHARDT, Karl
 CSÉRI Lajos – Lajos Cséri sculptor. Budapest. 1999, 48 p.
 CSOMA Mária: Medicina in nummis 1974–1994. A magyar orvosi érmek katalógusa. Budapest. 2000, Semmelweis Orvostört. Múzeum, Könyvtár és Levéltár. – rec. JAKÓ János = MBA, 54. 2001. 1. (02.) p. 45–46. ; SZÁLLÁSI Árpád = Orvosi Hetilap, 142. 2001. 11. (03.18.) p. 595–596.
 CZINDER Antal szobrászművész. Művészermek 1955–1999. Budapest. 1999, Czinder Antal. 80 p., ill.
 DIANA pénze. = Story, 2. 1999. 9. (03.04.) p. 39.
 EGERVÖLGYI Dezső: Gróf Széchenyi István a magyar érmészetben II. Zirc. 2000, Egervölgyi Dezső. 124 p., ill.
 EHREND, H.[elfried]: Eligius auf Münzen, Medaillen, Plaketten und Siegeln (Eligius II.). Speyer. 1996. ; (Eligius III.). Speyer. 1998. – rec. RAYMAN János = Éremtani Lapok, 2000. 61. (06.) p. 21–22
 EIBEN Ottó: Egy alig ismert vívó-plakett két élete. = Az Érem, 56. 2000. 1. p. 20–21.
 An inadequately known plaque of fencing
 ELISMERT rendőrök. = Bankó, 6. 1999. 6. (12.) p. 1.
 ELNÖKI arany Kokónak. = Magyar Hlap, 32. 1999. 141. (06.19.) p. 18.
 Az ELSŐ Jendrassik Loránd-emlékérmek, a 40 éves MLDT jubileumi nagygyűlése, 1986. In: A magyar laboratóriumi medicina és társaságának krónikája 1946–2000. Szerk.: Jobst Kázmér. Pécs. 2000, Magyar Laboratóriumi Diagnosztikai Társaság. p. 43–54., ill.
 EMLÉKÉREM. = BÉMK, 54. 1999. 87. (04.15.) p. 1. ; uo., 54. 1999. 143. (06.22.) p. 4.
 ERDEI Antal: Kolozsvári Jordán Tamás, az Iatrogen ártalom leírója a XVI. században. = MBA, 53. 2000. 1. (02.) p. 72–74.
 ÉRME a hercegnő emlékére. = BÉMK, 54. 1999. (01.06.) p. 2.
 ÉRME Diana hercegnő emlékére. = Magyar Hlap, 32. 1999. 4. (01.06.) p. 2.

- ÉVFORDULÓ. Születésnap emlékérmé. = Forint, [36]. 1999. 2–3. p. 15.
- FACH, Ulrich → SCHARFENBERG, Gerd
- FISCHER Lajos – HORVÁTH Imre – VÉRTES László: Levelek a szerkesztőhöz. = Orvosi Hetilap, 140. 1999. 15. (04.11.) p. 859–960.
- FREEK, Marco: Elisabeth „Sisi” – Kaiserin von Österreich und Königin von Ungarn. Zum 100. Todestag am 10. September 1998. = Money Trend, 30. 1998. 10. (10.) p. 64–72.; Teil 2. = uo., 30. 1998. 11. (11.) p. 62–70.
- GARAMI Erika rec. → IFJ. Szlávics László; HORVÁTH Endre festőművész
- GEBHARDT, Karl: Alois Börsch Königlich Bayerischer Münz- und Hofmedailleur 1855–1923. München. 1998, Staatliche Münzsammlung. XVI, 286 p. – rec. BUZA János = NK, 98–99. 1999–2000. p. 139.
- GERLOVITS Szilveszter: A szabadságharc bácskai érmészeti emlékei. = Bácsország, 5. 1999. (06.07.) p. 18–19.
- GERLOVICS Szilveszter: A zentai csata dicsőségét hirdető XVII–XVIII. századi emlékérmék. = Bácsország, 5. 1999. (09–10.) p. 5–8.
- GÖMÖRI János → Landscapes and monuments
- GOSZTONYI József: Bartók Béla a magyar éremművészetben, II. rész. = Az Érem, 55. 1999. 1. p. 27–30.
Béla Bartók in the Hungarian medal art, Part II.
- GOSZTONYI József – KÖHEGYI Mihály: Telcs Ede Vízvári Mariska emlékérmé. = Az Érem, 56. 2000. 2. p. 24.
The Vízvári Mariska medal made by Ede Telcs
- GOSZTONYI József rec. → JAKÓ János
- HADOBÁS Pál: Hetven éves a Wahlner Aladár emlékérem. = Éremtani Lapok, 1999. 54. (04.) p. 13–16.
- HERBER, Hugo: Egy ritka forradalmi érem 1848-ból. = Éremtani Lapok, 2000. 61. (06.) p. 17.
- HÉRI Veronika, G.: A numizmatika hatása az illusztrált irodalomra. The influence of numismatics on the illustrated literature. In: Numizmatika és társtudományok III. Szerk.: Ulrich Attila. Nyíregyháza. 1999, Jósza András Múzeum. p. 221–227., ill.
- HÉRI Veronika, G.: Az újkor pápai. De Leon XIII a Pie XI: quatre tentatives originales pour resoudre. Les problemes relatifs a leur epoque. In: Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István születésnapjára. Szerk.: Bertók Krisztina, Torbágyi Melinda. Budapest. 1999, Argumentum Kiadó: Magyar Nemzeti Múzeum: Magyar Numizmatikai Társulat. p. 411–430., ill.
- HORVÁTH Endre festőművész és grafikus 1896–1954. Budapest. 2000, Pénzjegynyomda Rt. – rec. GARAMI Erika = NK, 98–99. 1999–2000. p. 138.
- HORVÁTH Imre → FISCHER Lajos
- HORVÁTHNÉ RUDOLF Teréz – LEKI Zoltán: Emlékérmék aranyból, ezüstből, rézből. = Forint, 50. 2000. 5–6. p. 19.
- HORVÁTHNÉ RUDOLF Teréz – LEKI Zoltán: Millenniumi emlékérméink. = Forint, [37]. 2000. 2–3. p. 19.
- IFJ. Szlávics László katalógusának CD-verziója. Budapest. é.n., Art’95 Bt. – rec. GARAMI Erika = Az Érem, 55. 1999. 1. p. 42.
- ISTVÁNYFI Mária: Hozzászólás „A szív ábrázolása a magyar orvosi érmeiken” c. dolgozathoz. = Orvosi Hetilap, 141. 2000. 6 (02.06.) p. 322.
- JAKÓ János: A Magyar Hematológiai és Transzfúziológiai Társaság Marschalkó- és Kubányi-érme. = MBA, 53. 2000. 4. (08.) p. 290–291.
- JAKÓ János: Medicina in nummis Szabolcs-Szatmár-Beregiensis. Nyíregyháza. 1999, Jósza András Kórház. [153] p., ill. – rec. BÓNA Endre = Az Érem, 56. 2000. 2. p. 2.; GOSZTONYI József = Éremtani Lapok, 2000. 62. (08.) p. 25–26.; SÜLE Tamás = MBA, 53. 2000. 4. p. 295–296.; uő. = Orvosi Hetilap, 141. 2000. 28. (07.09.) p. 1602–1603.
- JAKÓ János rec. → CSOMA Mária
- KÁLLAINÉ Vereb Mária: Móra-emlékérem. = Félégyházi Közlöny, 9. 2000. 1. (01.14.) p. 4.
- KENYERES Dénes: A kecskeméti repülő osztály jubileumi plakettje. = ÉrHír, 7. 1999. 5. (12.) p. 3.
- KENYERES Dénes: Egy kecskeméti sportérem. = ÉrHír, 7. 1999. 4. (07.) p. 3.
- KENYERES Dénes: Kecskeméti ezred érem. = Az Érem, 56. 2000. 2. p. 31–32.
Regiment’s Medaille aus Kecskemét. Medal of the regiment in Kecskemét
- KIS János: A Katona József Megyei Könyvtár átadási okmányának díszkiadása. = ÉrHír, 8. 2000. 2. (07.) p. 4.
- KÖHEGYI Mihály → GOSZTONYI József
- KOVÁSZNAI Viktória, L.: Fejezetek a magyar éremművészet történetéből. Budapest. 1999, Argumentum Kiadó: Magyar Numizmatikai Társulat. 168 p., 178 ill. res. p. 168. – rec. KÖHEGYI Mihály = Az Érem, 56. 2000. 2. p. 22.; SZOL-LÁTH György = NK, 98–99. 1999–2000. p. 138.
- KOVÁSZNAI Viktória, L.: Ifj. Szlávics László kultikus ős-pénz sorozata. A Cycle of Cultic Proto-Money by László Szlávics Jr., 1996–1997. Budapest. 2000.
- KOVÁSZNAI Viktória, L.: A magyar szecessziós éremművészet nemzetközi előzményei. In: Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István születésnapjára. Szerk.: Bertók Krisztina, Torbágyi Melinda. Budapest. 1999, Argumentum Kiadó: Magyar Nemzeti Múzeum: Magyar Numizmatikai Társulat. p. 431–452., ill.
- KOVÁSZNAI Viktória, L.: Palotás József érmeiről. Palotás. Tanulmányok. Mit Beiträgen von Feledy Balázs, L. Kovásznai Viktória, Mezei Ottó, Wehner Tibor. Szerk.: Szölke László. Szentendre. 1999, Szölke Kiadó. p. 16–17., ill.
Über die Medaillen von József Palotás
- KOVÁSZNAI Viktória, L.: A Series of Ritual Proto-Money by László Szlávics Jr. = The Medal, 36. 2000. Spring. p. 75–81.
- KRANKOVICS Ilona: Magyar történeti emlékérmék. In: Aranykincsek. A terméssaranytól az aranyékszerig. A 100 éves Herman Ottó Múzeum kiállítása. Miskolc. 1999, Herman Ottó Múzeum. p. 39–40.
- LAKATOS Sarolta: A Philermói Boldogasszony. = Az Érem, 55. 1999. 1. p. 18–20.
The Blessed Virgin Mary of Philermo

LEKI Zoltán → HORVÁTHNÉ RUDOLF Teréz

MAGYAR millennium 2000/2001. Aranya és ezüstbe foglalt legendák és történelmi események Magyarországról. = Budapesti Piac, 9. 2000. 41. p. 22.

MATITS Ferenc: A Nyíregyháza-Sóstói Nemzetközi Éremművészeti és Képzőművészeti Alkotótételek krónikája (1977–1997). Chronicle of the International Medal and Small Sculpture Making Art Camp in Nyíregyháza-Sóstó (1977–1997). In: Numizmatika és társstudományok III. Szerk.: Ulrich Attila. Nyíregyháza. 1999. Jóna András Múzeum. p. 339–345.

MATITS Ferenc: The life and work of Sándor Tóth. = The Medal, 1999. 34. p. 62–74.

MÁTYUS Imre → [PLAKETT]

MEGNÝÍLT a Balassa Emléké. = Esztergom és Vidéke, 1999. 22. (06.03.) p. 1.

MÉSZÁROS István: A Budapesti Műszaki Egyetem jubileumi érmei. = Éremtani Lapok, 2000. 59. (02.) p. 21–23.

MÉSZÁROS István: Egyetemi és főiskolai segélyegyletek érmei. = Éremtani Lapok, 2000. 62. (08.) p. 21–22.

MÉSZÁROS István: Érem és irodalom. = Éremtani Lapok, 2000. 60. (04.) p. 25.

MÉSZÁROS M. János: Magyar állatorvosi érmek, plakettek és jelvények, 1985–1995. = MállatorvL, 121. 1999. 2. (02.) p. 114–122.

MESZÁROS, Michael: The medals of Andor Meszaros on the centenary of his birth. = The Medal, 37. 2000. p. 95–100.

MINISZTERI emlékérmek. = BÉMK, 54. 1999. 290. (12.13.) p. 1.

MÓRA-emlékérmek készített a főlegyházi közművelődési egyesület. = Petőfi Népe, 2000. (01.06.) p. 2.

M. SZ. M.: Emlékplakettet kapott a mezőhegyesi polgármester. = Békés Megyei Nap, 7. 2000. 134. (06.09.) p. 5.

MULLALY, Terence: The new work of Eniko Szollossy. [Enikő Szöllőssy] = The Medal, 33. 1998. p. 103–112.

NAGY Gábor: Prinz Gyula 1882–1973. = Pécsi Hét, 2000. (01.15.) p. 10.

NAGY Imre-emlékérmek adományozott Göncz Árpád köztársasági elnök Joachim Gauck lelkésznek. = BÉMK, 54. 1999. 285. (12.07.) p. 2.

NEMES borok versengése. = BÉMK, 54. 1999. 209. (09.08.) p. 4.

NEWS. Hungary. = The Medal, 1999. 35. p. 122.

NIEUWENDAM, Arnold: De FIDEM in Nederland. Hongarije. = Munt Koerier, 28. 1999. 7. p. 44–47.

NYEMCSOK László: Festőlovag ecsettel és fakanállal. Csendes Ferencet a magyar kultúra lovagjává ültették, és az emlékérmek mellett erről tanusítványt is kapott. = BÉMK, 55. 2000. 36. (02.12–13.) p. 5.

PALOTÁS. Tanulmányok. Mit Beitragen von Feledy Balázs, L. Kovászani Viktória, Mezei Ottó, Wehner Tibor. Szerk.: SZÖLKE László. Szentendre. 1999. Szölke Kiadó. 133 p., ill.

PANDULA Attila rec. → SCHARFENBERG, Gerd

PÁNDY-emléknap. = BÉMK, 54. 1999. 239. (10.13.) p. 1.

[PLAKETT] MÁTYUS Imre: A bronzhuszár. [Finta Sándor Kovács Mihály plakettje 1937-ből] = Főlegyházi Közlöny, 9. 2000. (04.17.) p. 7.

PLAKETT-tárlat. = Kórlap, 1999. Orvosművészek. (09–10.) p. 19.

PROHÁSZKA László: Adam Miczkiewicz ábrázolása a magyar éremművészetben. = Az Érem, 54. 1998. 2. p. 25–29.

The portrayal of Adam Miczkiewicz in the Hungarian medal art

PROHÁSZKA László: Adam Miczkiewicz w węgierskiej medaloplastyce. = Głos Polonii, 1998. 25. p. 22–23.

PROHÁSZKA László: A Fővárosi Vízművek és a Fővárosi Csatornázási Művek plakettjei és érmei. = Az Érem, 55. 1999. 1. p. 37–40.

The plaques and medals of the Municipal Waterworks and the Municipal Sewageworks

PROHÁSZKA László: Herczeg Ferenc – érmén és könyvborítón. = Az Érem, 56. 2000. 1. p. 14–15.

Ferenc Herczeg – on medal and book-binding

PROHÁSZKA László: A kardját néző huszár az éremművészetben. = Az Érem, 55. 1999. 2. p. 27–30.

„The hussar inspecting his sword” in medal art

„Sein Schwert schauender Husar” im Medaillenkunst

PROHÁSZKA László: Klebelsberg-ábrázolások a szobrászatban és az éremművészetben. Budapest. 1995. 38 p.

PROHÁSZKA László: A numizmatika remeke. Érem Bem apóról. = Głos Polonii, 1996. 45. p. 21.

RÁCZ-FODOR Mihály: Két halasi érem. = Az Érem, 56. 2000. 1. p. 16–17.

Two medals of Kiskunhalas

RAYMAN János: Adatok József nádor 50 éves nádori jubileumának emlékérméhez. Beiträge zur Gedenkmünze des 50. Jubiläums des Palatins Joseph. = NK, 98–99. 1999–2000. p. 101–104.

RAYMAN János: Adatok a pécsi és baranyai hadastyán egyletek történetéhez. = Tanulmányok Pécs történetéből, 1999. 5–6. p. 183–199.

RAYMAN János: Észrevételek a Monarchia hadgyakorlati érmeihez. = Az Érem, 55. 1999. 1. p. 43–46.

Complementary notes to the medals commemorating the Monarchy's military exercises

RAYMAN János: József Nádor jubileumi érme. = Éremtani Lapok, 1999. 53. (02.) p. 16–17.

R.[AYMAN] J.[ános]: Lovas vitéz. = Lovas Nemzet, 5. 1999. 3. (06.) p. 56.

RAYMAN [János]: Mohács. = Pécsi Hét, 1999. (10.09.) p. 10.

RAYMAN [János]: Az öt torony Pécs jelképe lett. = Pécsi Hét, 1999. (04.05.) p. 10.

RAYMAN János: A pécsi Remény gyógyszerár reklámtevékenysége és reklámérmek század elején. = Gyógyszerészet, 43. 1999. 1. p. 24–26.

RAYMAN János: Török János (1932–1996) pécsi keramikusi érmei. = Az Érem, 55. 1999. 2. p. 14–17.

The medals of János Török (1932–1996), a ceramist from Pécs

RAYMAN [János]: Az uránium felfedezése. = Pécsi Hét, 1999. (10.23.) p. 9.

RAYMAN János rec. → EHREND, H.[elfried]

- RÓZSAVÖLGYI Erzsébet: Emlékezés dr. Eisert Árpádra. = Pécsi Orvostudományi Egyetem Hivatalos Közlemények, 1999. (10.) p. 12–14.
- RÜCKER, Claudia → SCHÖNER, Erich
- SASI NAGY Béla: Törös Gábor érmei. = Az Érem, 55. 1999. 1. p. 31–36.
The medals of Gábor Törös
- SCHARFENBERG, Gerd – FACH, Ulrich – BLANK, Hernert B.: Die anhaltischen Schützenmedaillen. Ein Katalog. Vorderstedt. 1998. – rec. PANDULA Attila = Turul, 58. 2000. 1–2. p. 64.
- SCHÖNER, Erich – RÜCKER, Claudia: Radiologia in Nummis. Wilhelm Conrad Röntgen und Radiologie auf Medaillen. 1998, Heiderhoff Verlag. 150 p., 380 ill. – rec. SÜLE Tamás = Éremtani Lapok, 1999. 56. (08.) p. 24–15.
- SIMONYIRÓL készült. = BÉMK, 54. 1999. 217. (09.17.) p. 5.
- SOLTÉSZ Ferenc: Liszt Ferenc zsenijének adózó korabeli ajándékermek. = Az Érem, 55. 1999. 1. p. 21–26.
Contemporary gift medal paying tribute to the genius of Ferenc Liszt
- SÓLYMOS Szilveszter OSB: Szent Benedek-kereszties érme. Budapest. 2000, Efo Kiadó és Nyomda. 83 p., ill.
- SÜLE Tamás: A Kis Akadémia centenáriuma. = Baranyai Orvos, 5. 1999. 3. (12) p. 14–15.
- SÜLE Tamás: A Magyar Orvostörténelmi Társaság életéből. = Orvosi Hetilap, 141. 2000. 28. (07.09.) p. 1599.
- SÜLE Tamás: Emlékek a Stefánia Szövetség pécsi múltjából. = Pécsi Orvostudományi Egyetem Hivatalos Közlemények, 1999. (11.) p. 6.
- SÜLE Tamás → BERÓ Tamás
- SÜLE Tamás rec. → JAKÓ János ; SCHÖNER, Erich ; ZALAI Károly
- SZÁLLÁSI Árpád: A szív ábrázolása a magyar orvosi érméken. = Orvosi Hetilap, 140. 1999. 44. (10.31.) p. 2461–2463.
- SZÁLLÁSI Árpád: Tauffer Vilmos tanszéki örököse: Tóth István (1865–1935). = Orvosi Hetilap, 141. 2000. 38. p. 2091–2093.
- SZÁLLÁSI Árpád rec. → CSOMA Mária
- SZANYI Péter. Miskolc. é.n., 79 p. (Miskolci Galéria Könyvei, 12.)
- SZÉNÁSI Mihály: Találkozások Búza Barna szobrászművésszel. = BÉMK, 55. 2000. 65. (03. 18–19.) p. 9.
- SZOLLÁTH György rec. → L. KOVÁSZNAI Viktória
- SZOLECKY Emese: Pax in nummis – a béke megjelenítése emlékérmeken. = Folia Historica, 21. 1998–1999. p. 165–214.
- SZÖLLÖSY Gábor: Az agrár-felsőoktatási intézmények érmei I. = Magyar Felsőoktatás, 1999. 3. p. 44–47. ; II. = uo., 1999. 4. p. 50–53.
- TÓTH Sándor: A Nyíregyháza-Sóstói Nemzetközi Éremművészeti és Kisplasztikai Művésztelep hatása az ország és a megye éremművészetére. The influence of the International Medal and s[S]mall Sculpture Making Art Camp in Nyíregyháza-Sóstó on the country's and the county's medal art. In: Numizmatika és tártudományok III. Szerk.: Ulrich Attila. Nyíregyháza. 1999, Jóna András Múzeum. p. 345–349.
- TÜKKÖR a szív betegségeiről. Emlékérmet alapítottak egy fiatalon elhunyt kutató tiszteletére. = ÚjDN, 1999. (08.02.) p. 9.
- ÚJABB emlékérmét adott ki az MNB. Az ezüstérme Gábor Dénes születésének 100. évfordulójára készült. = Metro, 2000. (06.13.) p. 12.
- VÉRTES László: A magyar gerontológia érmei. = Orvosi Hetilap, 140. 1999. 2. p. 87–89.
- VÉRTES László: Emlékérem időskutatóknak, idősgondozóknak. = Orvosi Hetilap, 141. 2000. 2. (01.09.) p. 88–89.
- VÉRTES László → FISCHER Lajos
- VINCZE László → BECK Mihály
- ZALAI Károly: Gyógyszerészeti numizmatika. Budapest. 1998, Magyar Gyógyszerészeti Társaság. 184 p., 249 ill. – rec. SÜLE Tamás = Éremtani Lapok, 1999. 56. (08.) p. 25–26.
- ZOMBORI Lajos: Százéves a magyar naptárérem. = Éremtani Lapok, 1999. 56. (08.) p. 12–15.
- ZSOLDI Zoltán: Füstí Molnár Béla néhány sportérmének ismertetése. = Az Érem, 56. 2000. 2. p. 25–30.
Some sports medals made by Béla Füstí Molnár

XVII. EMLÉKPÉNZ

- XXVII Nyári Olimpiai Játékok Sydney 2000. 27th Summer Olympic Games. = MNB Érmekereskedelmi Rt., é.n. p. 2.
- 100 Schilling „Franz Ferdinand”. = NNB, 48. 1999. (07.) p. 302.
- 100-Schilling-Sondergedenkmünze in Silber „Franz Ferdinand”. = Die Münze, 10. 1999. 3. (07–08.) p. 7.
- 1000 Jahre Ungarn. = NNB, 49. 2000. Aktuell. 6. (06.) p. 232.
2000. évforduló. Millennium Anniversary. = MNB Érmekereskedelmi Rt., é.n. p. 2.
„LEG”-ek. = Forint, [36]. 1999. 4. p. 12.
- B. K.: Az ajándékozó szerencse. Duquesne-ből Nyíregyházára. = Műértő, 1999. (09.) p. 15.
- BEREI József: Jeles emberek és Kecskemét (I.). = Érhfr, 7. 1999. 2. (03.) p. 3. ; (II.). = uo., 7. 1999. 3. (05.) p. 2. (III.). = uo., 7. 1999. 5. (12.) p. 2. ; (IV.). = uo., 8. 2000. 3. (09.) p. 3.
- FERINCZ Judit: A 2000 forintos emlékbankjegy kibocsátása. = Forint, [37]. 2000. 4. p. 5. ill.
- FLÖREN, Reinhald: Neuheiten aus aller Welt. Ungarn. = Geldgeschichtliche Nachrichten, 34. 1999. 189. (01.) p. 30. ; uo., 34. 1999. 191. (05.) p. 162. ; uo., 34. 1999. 193. (09.) p. 310. ; uo., 35. 2000. 196. (03.) p. 78. ; uo., 35. 2000. 199. (09.) p. 272.
- GARAMI Erika: Az 1998–1999. évi jubileumi érmék tervei. Commemorative coin plans 1998–1999. = NK, 98–99. 1999–2000. p. 117–119.
- GARAMI Erika: Két új kétezres kétezzer előtt. = Forint, [37]. 2000. 1. p. 13. ill.

- HORVÁTHNÉ RUDOLF Teréz–LEKI Zoltán:** Érmék a Kálmán Imre utcából. = Forint, [36]. 1999. 4. p. 11–12.
- INTEGRÁCIÓ** az Európai Unióba. Euro – III. = MNB Érmekereskedelmi Rt., é.n. p. 2.
- KÉTEZRES** emlékbankjegy. = Petőfi Népe, 2000. (07.22.) p. 3.
- L[EÁNYFALUSI] K[ároly]:** Az évezred utolsó magyar ezüst emlékpénze. = ÉrHír, 8. 2000. 4. (11.) p. 1.
- L[EÁNYFALUSI] K[ároly]:** Közlemények. = ÉrHír, 7. 1999. 3 (05.) p. 4.
- L[EÁNYFALUSI] K[ároly]:** Új emlékpénz. = ÉrHír, 7. 1999. 4 (07.) p. 4.
- L[EÁNYFALUSI] K[ároly]:** Új emlékpénzek. = ÉrHír, 7. 1999. 5. (12.) p. 4. ; uo., 8. 2000. 2. (07.) p. 4. ; uo., 8. 2000. 3. (09.) p. 4.
- LEÁNYFALUSI Károly:** A „Híros-Ép” Kft. jubileumi érme. = ÉrHír, 8. 2000. 4. (11.) p. 2.
- LEHETŐSÉG** lesz a Millenniumi 2000 forintos emlékbankjegy vásárlására. = Kunszállási Hírek, 8. 2000. 9. (09.) p. 2.
- LÓDY Józsefné:** 1999. I. félévében az alábbi MNB emlékpénzek megjelenése várható... = MEE, 1999. p. 1.
- A MAGYAR Nemzeti Bank 8/1999 (MK. 106.) MNB hirdetménye „Az államalapítás 1000. évfordulója” arany emlékpénz-érme kibocsátásáról.** = MK, 1999. 106. (11.26.) p. 6861–6862.
- A MAGYAR Nemzeti Bank 9/1999 (MK. 106.) MNB hirdetménye „Az államalapítás 1000. évfordulója” bicolor ezüst emlékpénzérme kibocsátásáról.** = MK, 1999. 106. (11.26.) p. 6862.
- A MAGYAR Nemzeti Bank legújabb emlékpénze.** = BÉMK, 54. 1999. 163. (07.15.) p. 4.
- NATURSCHUTZ** in Ungarn. = NNB, 49. 2000. Aktuell. 8. (08.) p. 311.
- NEUAUSGABEN** aus Ungarn. = NNB, 48. 1999. (09.) p. 410.
- NEUHEITEN.** Ungarn. = Münzen Revue, 31. 1999. 1. (01.) p. 39. ; uo., 1999. 3. (03.) p. 93. ; uo., 31. 1999. 4. (04.) p. 40. ; uo., 31. 1999. 5. (05.) p. 97.
- NEUHEITEN.** Ungarn. = Numis Post, 32. 1999. 9. (09.) p. 45. ; uo., 33. 2000. 10. (10.) p. 57–58.
- OROSZ Éva:** Szépen csengő forintok. = Forint, [37]. 2000. 1. p. 13. ill.
- PASSON, Tom:** Nieuwe uitgiften. Hongarije. = Munt Koerier, 28. 1999. 1. p. 16. ; uo., 28. 1999. 2. p. 11. uo., 28. 1999. 6. p. 16. ; uo., 28. 1999. 7. p. 12. ; uo., 28. 1999. 8. p. 17. ; uo., 28. 1999. 12. p. 11. ; uo., 29. 2000. 7. p. 10. ; uo., 29. 2000. 8. p. 11. ; uo., 29. 2000. 9. p. 11.
- PÉNZRITKASÁG** a gyermekfaluért. = Petőfi Népe, 1999. (01.14.) p. 8.
- PHOENIX.** Old Balaton Ships II. Régi balatoni hajók II. = MNB Érmekereskedelmi Rt., é.n. p. 2.
- TATTERSALL, Kerry R.:** 1000-Schilling-Sondergedenkmünze in Gold „Kaiser Karl I.” = Die Münze, 10. 1999. 5. (11–12.) p. 8.
- UNGARN** und Europa. = NNB, 48. 1999. (11.) p. 528.
- VESZÉLYEZTETETT** állatvilág. Endangered Wildlife. European Beaver. Castor fiber. Az európai hód. = MNB Érmekereskedelmi Rt., é.n. p. 2.
- A VILÁG** legtisztább aranypénze. = Petőfi Népe, 1999. (10.14.) p. 5. ; BÉMK, 54. 1999. 240. (10.14.) p. 2.

XVIII. KITÜNTETÉSEK, RENDJELEK, JELVÉNYEK

- 1848 u Hrvatskoj.** BOROSAK-MARIJANOVIC Jelena. Zagreb. 1999. – rec. PANDULA Attila = Turul, 72. 1999. 1–2. p. 60.
- A „KÖZMŰVELŐDÉSÉRT”.** = KmétLap, 2000. (02.27.) p. 1.
- „PASSZIÓBÓL dolgoztam”.** Dr. Sipos Andrásnak, a Szarvasi Arborétum nyugalmazott igazgatójának... a Magyar Köztársaság elnöke a Magyar Köztársaság Arany Érdemkereszt kitüntetés adományozta. = BÉMK, 54. 1999. 202. (08.31.) p. 9.
- BAKOS Miklós:** A Foederatio Americana jelvényei és érmei. In: Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István születésnapjára. Szerk.: Bertók Krisztina, Torbágyi Melinda. Budapest. 1999, Argumentum Kiadó: Magyar Nemzeti Múzeum: Magyar Numizmatikai Társulat. p. 469–[484.], ill.
- BARACSI Magdolna:** Rangos kitüntetés kaptak. = BÉMK, 54. 1999. 145. (06.24.) p. 3.
- BÉKÉS megyeiek** kitüntetése. = Békés Megyei Nap, 6. 1999. 256. (11.03.) p. 3.
- BERÉNYI Szusanna** Ágnes: Az első magyar tűzzománc jelvénygyárban készült iskolajelvények katalógusa (3. rész). Katalog in der ersten ungarischen Emailleabzeichen-Fabrik hergestellten Schulabzeichen. Teil 3. = NK, 98–99. 1999–2000. p. 107–115.
- BIRKL László:** Hozzászólás Az 1848–49-es forradalom- és szabadságharchoz kapcsolódó érmek, jelvények című cikkhez. = Az Érem, 55. 1999. 2. p. 32–33.
- Comments on the article „Medals and badges related to the War of Independence 1848–1849”**
- B. L.:** Gyermekbarátként született. = BÉMK, 54. 1999. 109. (05.12.) p. 7.
- BOROSAK-MARIJANOVIC Jelena** → 1848 u Hrvatskoj
- BOTH:** Szent Gellért ezüstérem munkájáért. = BÉMK, 54. 1999. 228. (09.30.) p. 1,3.
- BUZOGÁNY István:** Pro Universitate kitüntetések. = Pécsi Orvostudományi Egyetem Hivatalos Közlemények, 1999. (10.) p. 4–7.
- CSÁK Elemér:** Orbán Viktor Törökországban. Orbán Viktor a Magyar Köztársaság Érdemrend Tiszti Kereszt fokozata kitüntetését adta át a 81 éves Hasan Eren nyelvészprofesszornak. = BÉMK, 55. 2000. 121. (05.25.) p. 2.
- CSETE Ilona:** Göncz Árpád személyes megbecsülése. = BÉMK, 55. 2000. 32. (02.08.) p. 1.
- CS. R.:** A múltja ott kísértett az életében. = BÉMK, 54. 1999. 258. (11.05.) p. 5.
- CS. R.:** Nagy Béláné Brunsvik Teréz-díjas. = BÉMK, 54. 1999. 42. (02.19.) p. 9.
- DÁVID Géza–RAINER Pál:** Egy I. világháborús török kitüntetési okmány a veszprémi Laczkó Dezső Múzeumban. A World War I Turkish certificate of merit in Laczkó Dezső Museum in Veszprém. In: Numizmatika és társtudományok III. / Szerk.: Ulrich Attila. Nyíregyháza. 1999, Jósza András Múzeum. p. 37–43., ill.

- DICSŐSÉGET* a hős a nemzet kezéből kapott. = BÉMK, 55. 2000. 99. (04.28.) p. 7.
- EGYÜTT* a harmadik évezredbe. Contantinescu román államfő a tanácskozás előtt hazája legnagyobb kitüntetését adta át Göncz Árpádnak. = BÉMK, 55. 2000. (04.29.–05.01.) p. 2.
- EISENHOWER*-emlékérmet adományozott a People to People International elnevezésű... szervezet Göncz Árpádnak. = BÉMK, 54. 1999. 230. (10.02–03.) p. 2.
- ELISMERÉS*. A nyáron a Magyar Köztársaság Arany Érdemkeresztjével tüntették ki dr. Bohdaneczky Máriát. = BÉMK, 54. 1999. 250. (10.27.) p. 1.
- EMLEKÉREM* Izsákért. = KmétLap, 2000. (09.21.) p. 3.
- FRAKK* és Nobel-díj Günter Grassnak. = BÉMK, 54. 1999. 285. (12.07.) p. 2.
- GÖNCZ* Árpád amerikai kitüntetése. = Magyar Hlap, 32. 1999. 230. (10.02.) p. 2.
- GÖNCZ* Árpád kitüntette Bálint gazdát. = BÉMK, 127. 1999. 228. (09.30.) p. 2.
- H. J.: Kitüntetik a védekezőket. A tavalyi és az idei árvíz- és belvízvédekezésben kiemelkedő teljesítményt nyújtó személyek számára... = Békés Megyei Nap, 6. 290. (12.13.) p. 1.
- HADOBÁS* Pál: A magyar katonai tiszképzés története és jelvényei. Edeleny. 2000. Művelődési Központ, Könyvtár és Múzeum. 72 p., ill.
- HÁROM* pécsi régipénzszakértőt Pro Numismatica kitüntető éremmel jutalmaztak... = ÚjDN, 1999. (09.01.)
- A HAZÁÉRT*. A Politikai Foglyok Országos Szövetsége...a „Hazáért érdemkeresztet” adományozta Szenes János szarvasi újságírónak. = BÉMK, 54. 1999. 252. (10.29.) p. 3.
- A HEMINGWAY* Alapítvány díjai. = BÉMK, 54. 1999. 217. (09.17.) p. 4.
- K. A.: Kitüntetett pedagógusok a városházán. = BÉMK, 54. 1999. 132. (06.09.) p. 3.
- KÁPOSZTA* Lajos: Soltvadkerti kitüntetett. = Vadkerti Újság, 11. 1999. 9. p. 12.
- KÉMIAI* és fizikai Nobel-díjak. = Világgazdaság, 31. 1999. 199. (10.13.) p. 1.
- KENYERES* Dénes: A II. Vilmos 7. Huszárezred csákójelvénye. = Az Érem, 56. 2000. 1. p. 22–23.
Sahako badge of the Seventh Hussars of William II
- KENYERES* Dénes: A VIII. Légvédelmi Tüzérsztály jelvénye. = Az Érem, 55. 1999. 2. p. 31.
The badge of the VII.th Anti-aircraft Artillery Battalion
- KENYERES* Dénes: A Császári és Királyi (Cs. és K.) 62. gyalogezred jubileumi keresztje. = Az Érem, 55. 1999. 1. p. 47–48.
The jubilee cross of the Imperial and Royal Infantry No. 62
- KENYERES* Dénes: Az év pilótája Jaguárról álmodozik. [A tíz évvel ezelőtt Zolcsák István által alapított vándordíjat Zsámboki Tibor őrnagy kapta]. = BÉMK, 55. 2000. (05. 06–07.) p. 11.
- KENYERES* Dénes: Béke téri iskola jelvénye. = ÉrHír, 7. 1999. 3. (05.) p. 4.
- KENYERES* Dénes: Kereskedelmi iskola jelvénye. = ÉrHír, 8. 2000. 4. (11.) p. 3.
- KENYERES* Dénes: MHSZ jelvény. = ÉrHír, 7. 1999. 2. (03.) p. 3.
- KENYERES* Dénes: Nyugdíjas találkozójelvények Kecskeméten. = ÉrHír, 8. 2000. 2. (07.) p. 3.
- KITÜNTETÉS*. = BÉMK, 54. 1999. 119. (05.25.) p. 4. ; uo., 54. 1999. (06.25.) p. 4. ; uo., 54. 1999. 167. (07.20.) p. 1.
- KITÜNTETÉS*. A Magyar Orvostörténelmi Társaság 2000. március 2-án Budapesten tartott ünnepi ülésén Wesszprémi István emlékérmét adományoztak dr. Buda József főiskolai tanárnak és dr. Süle Tamás osztályvezető főorvosnak. = Baranyai Orvos, 6. 2000. 1. (04.) p. 2.
- KITÜNTETÉS*. Csoóri Sándor Kossuth-díjas költőnek. = BÉMK, 55. 2000. 28. (02.03.) p. 4.
- KITÜNTETÉS*. Pintér Sándor belügyminiszter ...1956-os... emlékéremmel tüntette ki halála után Jerkovics Sándor honvéd századost. = BÉMK, 54. 1999. 250. (10.27.) p. 1.
- KITÜNTETÉS* a német nagykövetnek. = BÉMK, 55. 2000. 54 (03.04–05.) p. 2.
- KITÜNTETÉSEK*. = BÉMK, 54. 1999. 155. (07.06.) p. 1. ; uo., 194. (09.21–22.) p. 1. ; uo., 54. 1999. 262. (11.10.) p. 4.
- KITÜNTETÉSEK*. Pro Sanitate kitüntetésben részesült: dr. Sárosi Tibor. = BÉMK, 54. 1999. 253. (10.30–31.) p. 1.
- KITÜNTETETT*. = BÉMK, 54. 1999. 193. (09.19–20.) p. 1.
- KITÜNTETETT* jogvédők. = Magyar Hlap, 32. 1999. 287. (12.09.) p. 3.
- Egy *KITÜNTETETT* vízűgyes. = BÉMK, 54. 1999. 204. (09.02.) p. 5.
- KITÜNTETETTEK*. = BÉMK, 54. 1999. 166. (07.19.) p. 3. ; uo., 55. 2000. 133. (06.08.) p. 1.
- KITÜNTETETTJEINK*. = ÉrHír, 7. 1999. 5. (12.) p. 1.
- KITÜNTETIK* a honkongi vezetőt. = Magyar Hlap, 33. 2000. 15. (01.19.) p. 2.
- KITÜNTETTÉK*. = BÉMK, 54. 1999. 199. (09.27.) p. 1. ; uo., 54. 1999. 224. (09.25–26.) p. 1.
- KITÜNTETTÉK* Göncz Árpádot. = BÉMK, 54. 1999. 274. (11.24.) p. 2.
- KITÜNTETTÉK* Habsburg Ottót. = Népszabadság, 57. 1999. 277. (11.27.) p. 4.
- KITÜNTETTÉK* Peisch Sándor külügyminisztériumi főosztályvezetőt. = BÉMK, 55. 2000. 110. (05.12.) p. 2.
- KOTTRA* Györgyi, CS.: Kitüntetett zászlók, kitüntető lobogók. Flags of Decoration, Decorated Flags. In: Numizmatika és társtudományok III. Szerk.: Ulrich Attila. Nyíregyháza. 1999. Jóna András Múzeum. p. 63–68.
- KOVÁCS* Attila: Vetni és kalászt érlelni a magból. = BÉMK, 54. 1999. 133. (06.10.) p. 3.
- KOVÁCS* S. Tibor: Osztrák–Magyar katonai sapkajelvények 1914–1918. Kappenabzeichen der Österreichisch–Ungarischen Monarchie. 1914–1918. In: Numizmatika és társtudományok III. Szerk.: Ulrich Attila. Nyíregyháza. 1999. Jóna András Múzeum. p. 45–54., ill.
- KOZMA* Ferenc: Az ötvenes évek emlékei. = ÚjDN, 2000. (05.04.) p. 7.
- KRESE*, Srecko: Prva slovenska avto in motor kluba ustanovljena ze v Avstro-Ogrski. The first Slovenian auto and motor clubs founded in Austria–Hungary. = Numizmaticni Vestnik, 26. 1999–2000. 27–28. p. 735–738.
- KÜLÖNÖS* díjátadás Budapesten. [Harangozó Imre, az újkígyósi Ipolyi Arnold Népfőiskola vezetője Magyarorságot emlékérmel kapott...]. = BÉMK, 55. 2000. 121. (05.25.) p. 5.

- LAKATOS Sarolta: Máltai insigneák. Malteser Ordenszeichen. In: Numizmatika és társtudományok III. Szerk.: Ulrich Attila. Nyíregyháza. 1999, Jósa András Múzeum. p. 19–28., ill.
- LAKATOS Sarolta: Méltóságjelvény ünnepi alkalmakra, megyezászló. = Kelet Magyarország, 1999. (07.10.) p. 9.
- L. E.: Különdj a szép magyar beszédért. = BÉMK, 54. 1999. 103. (05.05.) p. 4.
- LEOPOLD György: Európa legnagyobb lombikbébi-centruma. Dr. Kááli Géza professzort...Göncz Árpád államfő a Magyar Köztársaság Elnöki Aranyérmével tüntette ki. = BÉMK, 54. 1999. 300. (12.24–26.) p. 7.
- LUDÁNYI Gyula: Rendőrrelíkviai – gyűjtögető zsaruk. = Zsaru, 9. 2000. 50. (12.14.) p. 41.
- LUGOSI József – MAKAI Ágnes – SÁGVÁRI György: Hazatért Gyűjtemények. Kiállítás a Hadtörténeti Múzeumban. Kiállításvezető. Budapest. 2000, Hadimúzeum Alapítvány. 16 p.
- L. Z.: Aranyérem az elnöktől. = Magyar Hlap, 33. 2000. 15. (01.19.) p. 17.
- A MAGYAR cukrászmesterség legszebb hagyományainak felélesztéséért és műveléséért...a Magyar Köztársaság Érdemrend Kiskeresztjét kapta Szamos Mátyás. = Ínyenc, 1999. (11.29.) p. 12.
- A MAGYAR Orvostörténelmi Társaság tudományos ülése. [A Weszprémi-díj, a Zsámboky-díj és a Weszprémi István Emlékérem kitüntetései]. = Pécsi Hét, 10. 2000. 19. (05.12.) p. 2.
- MAGYARI Barna: Kiskereszt a tíz éve törtétekért. = BÉMK, 54. 1999. 280. (12.01.) p. 9.
- MAKAI Ágnes → LUGOSI József
- MAKAI Ágnes: '49-es kitüntetések. In: Nagy képes milleniumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján. Szerk.: Rác Árpád. Budapest. 2000, Rubicon-Aquila-könyvek. 310 p.
- MAKAI Ágnes: „Fortitudini – A bátorságnak”. Emlékkiállítás a Katonai Mária Terézia Rend alapításának 240. évfordulójára. 1997. június 21–szeptember 21. = HK, 1997. 2. p. 420–422.
- MAKAI Ágnes: „Fortitudini – Hrdinstvu”. = VH, 1997. 2. p. 111–113.
- MAKAI Ágnes: „Hű vitézségért...”. Az 1848–1849-es magyar szabadságharc kitüntetett hőseinek emlékére. Budapest. 2001, Osiris. 224 p.
- MAKAI Ágnes: Emlékérmek Rákócziról. In: Nagy képes milleniumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján. Szerk.: Rác Árpád. Budapest. 2000, Rubicon-Aquila-könyvek. 223 p.
- MAKAI Ágnes: Hőstettek és protokoll. Horthy Miklós kitüntetései. = Rubicon, 2001. 1–2. p. 40–41.
- MAKAI Ágnes: A Katonai Mária Terézia Rend újabb emlékei. New Reliques of the Military Order of Maria Theresa. In: Numizmatika és társtudományok III. szerk. Ulrich Attila. Nyíregyháza. 1999, Jósa András Múzeum. p. 9–17.
- MAKAI Ágnes: Kitüntetés (I–II.). ; Magyar Királyi Szent István Rend. In: Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs. Szerk.: Ravasz István. Budapest. 1997, Petit Real. 232–233 p.
- MAKAI Ágnes: Kitüntetés (I–IV.). In: Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs. Szerk.: Ravasz István. Budapest. 2000, Petit Real. 370–372 p.
- MAKAI Ágnes: Kitüntetések. In: Pannon enciklopédia – A magyarság kézikönyve. Szerk.: Halmos Ferenc. Budapest. 1993, 202–203 p.
- MAKAI Ágnes: Magyar kitüntetések a két világháború között. In: Országunk feltámadásáért. Toronto. 1999, Hungarian Canadian Cultural Centre. 10–15 p.
- MAKAI Ágnes: Numizmatika. In: „Fényesebb a láncnál a kard...” Emlékkiállítás az 1848–49 évi forradalom és szabadságharc 150. évfordulójára. Katalógus. Szerk.: Cs. Kottra György. Budapest. 1999, Hadimúzeum Alapítvány. p. 145–149.
- MAKAI Ágnes: Zur Geschichte des Militär-Maria Theresien-Ordens nach dem Ende der Monarchie. = ZÖGO, 19. 1995. p. 19.
- M. E.: S határtalan az élet. [„Békéscsabáért”, „Békéscsaba Kultúrájáért”, „Békéscsaba Sportjáért” kitüntetések átadása]. = Csabai Mérleg, 10. 2000. 6. (03.23.) p. 1–2.
- MÉNESI György: A dombiratosiak gyógyításáért. = BÉMK, 54. 1999. 267. (11.16.) p. 5.
- MÉSZÁROS M. János: A magyar állatorvosok külföldi rendjelei és kitüntetései az elmúlt 100 év folyamán I. = MállatorvL, 47. 1992. 6. p. 305–310.
- M. L.: Békés megyeiek kitüntetése. = Békés Megyei Nap, 6. 1999. 256. (11.03.) p. 3.
- MURÁNYI Gábor: A Corvin-lánc története. Érdemek és érdemesek. = HVG, 21. 1999. p. 97–104.
- NIEMANN, Detlev: Bewertungskatalog. Orden und Ehrenzeichen Deutschland 1871–1945. I. Orden, Ehrenzeichen, Verleihung-Urkunden, Miniaturen, Etais. Hamburg. 1999, – rec. PANDULA Attila = Turul, 72. 1999. 1–2. p. 59–60.
- NYOLCMILLIÓ a rászorulóknak. = BÉMK, 54. 1999. 108. (05.11.) p. 1.
- ODAÍTÉLTÉK az első Nobel-díjakat. = Világgazdaság, 31. 1999. 201. (10.15.) p. 9.
- PANDULA Attila rec. → 1848 u Hrvatskoj ; NIEMANN, Detlev
- PANDULA Attila: A falerisztika történeti ikonográfiai forrásai. Historisches Ikonographisches Material als Quelle der Faleristik. In: Numizmatika és társtudományok III. Szerk.: Ulrich Attila. Nyíregyháza. 1999, Jósa András Múzeum. p. 29–36., ill.
- PANDULA Attila: A Horthy-korszak kitüntetési rendszere, különös tekintettel a polgári kitüntetésekre. Kandidátusi értekezés tézisei. Budapest. 2000, a szerző saját kiadása. 17 p.
- PANDULA Attila: A Máltai Lovagrend 1938. évi budapesti világkongresszusa. = Turul, 72. 1999. 3–4. p. 93–99.
- PANDULA Attila: A Szent István-rend története, különös tekintettel a magyar vonatkozásokra. In: A Harmadik (londoni) Magyar Őstörténeti Találkozó előadásai és iratai. London, 1988. Budapest; Zürich. 1999, Zürichi Magyar Történelmi Egyesület. 112–116 p.
- PANDULA Attila: A Toldi Miklós Érdemérem története. In: A Magyar Olimpiai Akadémia Évkönyve 1998. Szerk.: Kun László. Budapest. 1999, Magyar Olimpiai Akadémia. 119–122 p.
- PANDULA Attila: A Vaskereszt 1813-tól napjainkig. = Az Érem, 56. 2000. 2. p. 35–36.
- The Iron Cross from 1813 to the present days

- PANDULA Attila: Der königlich-ungarische St. Stephansorden. In: Das Dritte und Vierte Gunzenhauser Phaleristik Symposium. Vorträge und Presseberichte. Szerk.: Autenburg, Michael. Offenbach am Main. 2000, PHV Phaleristischer Verlag Autengruber: Hridina GbR. 62–76 p. (Offenbacher Phaleristischer Studien, 4.)
- PANDULA Attila: Die historischen ikonographischen Quellen der Phaleristik. = ZÖGO, 10. 1999. 33. (1) p. 24–29.
- PANDULA Attila: Fejezetek a magyar zászló és lobogó múltjából. In: A Nyolcadik (kaposvári) Magyar Östörténeti Találkozó Előadásai és iratai. Szerk.: Csihák György. Budapest; Zürich. 1999, Zürichi Magyar Történelmi Egyesület. 16 p.
- PANDULA Attila: Graf Kalnoky. Ergänzungen. = Orden-Militaria-Magazin, 18. 1999. 90. (3) p. 51.
- PANDULA Attila: Megjegyzések a Császári és Királyi (Cs. és K.) 62. gyalogezred jubileumi keresztje című cikkhez. = Az Érem, 55. 1999. 2. p. 34.
- Comments on the article „The jubilee cross of the Imperial and Royal Infantry No. 62”
- PANDULA Attila: Zászlóatadás. = Magyar Polgármester, 2. 2000. 1. (01.) p. 13.
- PÁRKÁNYI Adrienn, B.: „Ők valóságos szeretettel ölelnek...” = BÉMK, 54. 1999. 210. (09.09.) p. 5.
- P.[ÁRKÁNYI] A.[drienn], B.: Kitüntetések. = BÉMK, 55. 2000. 76. (03.31) p. 1.
- PRO Urbe. A füzeggyarmati képviselő-testület Pro Urbe kitüntetésben részesítette Vitális Endrénét. = BÉMK, 55. 2000. 63. (03.16.) p. 3.
- PULITZER emlékdíj. = BÉMK, 55. 2000. 72. (03.27.) p. 2.
- RAINER Pál → DÁVID Géza
- RAYMAN [János]: A Pécsi Korcsolázó Egylet. = Pécsi Hét, 2000. (03.04.) p. 10.
- RAYMAN János: Adatok a pécsi és baranyai hadastyán egyletek történetéhez. = Tanulmányok Pécs történetéből, 1999. 5–6. p. 183–199.
- RAYMAN János: Magyar Orvosok és Természetvizsgálók 1894. évi Pécsi Vándorgyűlésének ismeretlen jelvénye. = Az Érem, 56. 2000. 2. p. 33–34.
- An unknown badge of the Hungarian Doctors and Naturalists on the occasion of the regional meeting in Pécs in 1894
- RAYMAN [János]: Szenttamás emlékjel. = Pécsi Hét, 1999. (05.01.) p. 10.
- S. Á.: Vita a Corvin-kitüntetésekéről. = Petőfi Népe, 1999. (12.08.) p. 5.
- SÁGVÁRI György → LUGOSI József
- S.[ÜLE] T.[amás]: Elismerés az érdemnek. [A „Baranya Megyei Orvosi Kamaráért” kitüntetés átadása]. = Pécsi Hét, 10. 2000. 27. (07.08.) p. 2.
- SZ. M.: Megemlékezések március 15-éről. [„Békéscsabáért”, „Békéscsaba Kultúrájáért”, „Békéscsaba Sportjáért” kitüntetések átadása]. = BÉMK, 55. 2000. 63. (03.16.) p. 1.
- SZARKA Ágota: Éremeső augusztus 20-án. = Magyar Hírlap, 32. 1999. 170. p. 1,5.
- SZARVASI kutató az év embere. = BÉMK, 54. 1999. 293. (12.16.) p. 4.
- TÁBORNOKOK, emlékérmek. = BÉMK, 54. 1999. 60. (03.12.) p. 4.
- TAKÁCS Mariann: Megújuló kitüntetések. = Petőfi Népe, 1999. (11.11.) p. 5.; ÚjDN, 1999. (11.11.) p. 3.
- TANÁRI elismerések a városházán. Az idei tanév tizenhat nyugállományba vonuló kitüntetettje. = BÉMK, 55. 2000. 131. (06.06.) p. 3.
- TAROLTAK a vízműsök. [Gadóczi Erzsébet Kazinczy-érmét nyert.]. = BÉMK, 55. 2000. 11. (05.16.) p. 5.
- TOJÁSSAL dobálták meg Allbrightot. Nemzetközi diplomáciai tevékenységének elismeréseképpen Masaryk-emlékérmével tüntették ki. = BÉMK, 55. 2000. 56. (03.07.) p. 2.
- TŐKÉS László kitüntetése. = Békés Megyei Nap, 6. 1999. 292. (12.15.) p. 2.
- V. K.: „A bajba jutott embereken kell segítenünk”. = BÉMK, 54. 1999. 199. (09.27.) p. 5.
- VÁRADI Krisztina: A székelyföldi népművészek tanfője. Bandi Dezső aranyérmét kapott a köztársasági elnöktől. = BÉMK, 54. 1999. 258. (11.05.) p. 7.
- VÖRÖSKERESZTES kitüntetések. = BÉMK, 54. 1999. 300. (12.24–26.) p. 5.
- WECKBECKER, Wilhelm: Zur Geschichte des österreichisch-ungarischen Ehrenzeichens für Kunst und Wissenschaft. = ZÖGO, 27. 1997. (08.) p. 1–32.

XIX. ZSETON, BÁRCA

- EMMERIG, Hubert rec. → ZOMBORI Lajos
- JUHÁSZ László: Numizmatikai emlékek Salgótarjánból. = Éremtani Lapok, 1999. 54. (04.) p. 3–6.
- KÜLÖNLEGES oldal. [Játékbárcák]. = Éremtani Lapok, 2000. 61. (06.) p. 25.
- PELBÁRT Jenő: Bárca-perforáció, anno 1898. = Éremtani Lapok, 2000. 64. (12.) p. 24.
- RAYMAN [János]: A mecsekfü. = Pécsi Hét, 10. 2000. 26. (07.01.) p. 2.
- RAYMAN János: A mohácsi DGT bárcák. = Az Érem, 56. 2000. 1. p. 11–13.
- The DGT tokens of Mohács
- RAYMAN János: A Pécsi Nemzeti Casinó bárcái. = Éremtani Lapok, 2000. 62. (08.) p. 18–20.
- RAYMAN [János]: Uradalmi bárcák. = Pécsi Hét, 10. 2000. 14. (04.08.) p. 10.
- SZÖLLÖSY Gábor: Pesti és budai ebadóbárcák 1870–1949. = Éremtani Lapok, 1999. 55. (06.) p. 6–17.
- SZÖLLÖSY Gábor: Pesti és budapesti ebadóbárcák 1870–1949. = Éremtani Lapok, 1999. 56. (08.) p. 3–11.
- TÓTH József: A VI. kerületi Népszálló étkezési bárcája. = Az Érem, 55. 1999. 1. p. 49.
- The luncheon voucher of the Népszálló from district VI.
- TÓTH József: EUROPARK érmék. = Az Érem, 56. 2000. 2. p. 23.
- EUROPARK – Tokens

- TÓTH József: A Siotour zsetonjai. = Éremtani Lapok, 2000. 63. (10.) p. 21.
ZOMBORI Lajos: A békési ÁFÉSZ osztalékbárcái. = Az Érem, 55. 1999. 2. p. 12–13.
Dividend token of the Békés ÁFÉSZ (Co-op)
ZOMBORI Lajos: Két győri hídvámbárca. = Az Érem, 56. 2000. 2. p. 21–22.
Two bridge toll tokens of Győr
ZOMBORI Lajos: Magyar robotbárcák, uradalmi pénzek és gazdasági napszámok. Budapest. 1996, Szerző kiadása. 182 p., ill. – rec. EMMERIG, Hubert = Geldgeschichtliche Nachrichten, 235. 2000. 195. (01.) p. 44.
ZOMBORI Lajos: Magyar robotjegyek és kiegészítő adatok. Harmadik közlemény. = Éremtani Lapok, 1999. 57. 0 (10.) p. 9–18.
ZOMBORI Lajos: Mi is az a baliga? = Éremtani Lapok, 2000. 62. (08.) p. 22–23.

XX. HAMISÍTÁS

- B. I.: Hamis pénz a postán. = Békés Megyei Nap, 6. 1999. 263. (11.11.) p. 7.
CS. I.: Hamis pénzek között. = BÉMK, 55. 2000. 37 (02.14.) p. 5.
DOLLÁRT nyomtak Wrocławban. = Petőfi Népe, 1999. (10.15.) p. 5.
EGYRE több a hamis bankó. = Petőfi Népe, 1999. (04.26.) p. 8.
F. M.: Hamis ezresekert találtak. = BÉMK, 54. 1999. 200. (09.28–29.) p. 1.
FÉL kiló pénzérme jut egy-egy lakosra. Az elmúlt év legjelentősebb hamispénz-fogása a debreceni Nagyállomáson történt.
= Hajdú-Bihari Napló, 2000. (07.17.) p. 7.
FÉLELEM a hamis pénztől. = Petőfi Népe, 1999. (08.25.) p. 1.
FÉNYMÁSOLT ezresek. [Kiskunhalas]. = Petőfi Népe, 2000. (06.20.) p. 3.
FIGYELEM! Hamis bankók. = Heti Halas, 1. 2000. 2. (08.29.) p. 3.
GÁSPÁR Ferenc – SARUSI KISS Miklós: Teleki Pál közjegyzői letétbe helyezett frásai a frankhamisításról. = Századok, 1999. 133. p. 727–764. – rec. KÖHEGYI Mihály = Az Érem, 56. 2000. 1. p. 21, 23.
GERENCSÉR Zoltán: Fénymásolt ezresekert kaptak. Idős emberek a bankjegyhamisítók fő célpontjai. = Petőfi Népe, 2000. (06.22.) p. 1,2,3.
HALASI pénzcserélő. = Heti Halas, 1. 2000. 3. (09.05.) p. 3.
HAMIS. [Fülöpszállás]. = Alföldi Lapok, 1999. (05.06.) p. 3.
HAMIS. [Kecskemét]. = KmétLap, 1999. (05.20.) p. 3.
HAMIS. [Nagykörös]. = Alföldi Lapok, 1999. (12.09.) p. 16.
HAMIS a bankó. [Lakitelek, Kiskunhalas]. = Petőfi Népe, 2000. (08.18.) p. 1.
HAMIS a bankó? [Baja]. = Petőfi Népe, 2000. (04.12.) p. 3.
HAMIS bankó. = Petőfi Népe, 1999. (05.13.) p. 2. ; uo., 1999. (07.03.) p. 2. ; uo., 1999. (07.06.) p. 2.
HAMIS bankó. [Kiskunhalas]. = Petőfi Népe, 2000. (08.17.) p. 3.
HAMIS bankóval fizetett. [Kiskunhalas]. = Halasi Tükör, 13. 1999. (06.23.) p. 12.
HAMIS ezerforintosok. [Lakitelek]. = Petőfi Népe, 2000. (08.16.) p. 1.
HAMIS ezres. [Jánoshalma]. = Petőfi Népe, 2000. (06.15.) p. 3.
HAMIS ezresek. = Petőfi Népe, 1999. (05.20.) p. 2. ; uo., 1999. (07.23.) p. 1.
HAMIS ezresek Lajosmizsén. = Petőfi Népe, 1999. (08.04.) p. 3.
HAMIS márkák a Vajdaságban. = Petőfi Népe, 1999. (09.08.) p. 9.
HAMIS ötezres. = KmétLap, 1999. (07.08.) p. 1. ; Petőfi Népe, 1999. (04.06.) p. 3. ; uo., 1999. (10.27.) p. 2.
HAMIS ötezres. [Kiskunhalas]. = Halasi Tükör, 13. 1999. (04.07.) p. 14.
HAMIS ötezres bankók. = Petőfi Népe, 1999. (07.27.) p. 1.
HAMIS ötezres címletű bankjegyek a forgalomban. = Új Kun-Majsa, 12. 1999. 27. (07.09.) p. 1.
HAMIS ötezresek Bokodon. = Petőfi Népe, 1999. (07.09.) p. 1.
HAMIS pénz a bolgároknál. = Petőfi Népe, 1999. (11.13.) p. 2.
HAMIS pénz a postán. = Békés Megyei Nap, 6. 1999. 263. (11.11.) p. 7.
HAMIS pénzt terjesztett. = Petőfi Népe, 1999. (11.02.) p. 1.
HAMIS tízezer a bankfiókban. = Petőfi Népe, 1999. (02.18.) p. 2.
HAMIS tízezer a presszóban. = Petőfi Népe, 1999. (05.04.) p. 1.
HAMIS tízezezeket akartak beváltani. [Kiskunhalas]. = Halasi Tükör, 13. 1999. (01.27.) p. 2.
HAMIS tízezerrel fizetett. [Kiskunhalas]. = Halasi Tükör, 13. 1999. (02.17.) p. 2.
HAMIS tízezerrel fizettek a kiskunhalasi piacon. = Petőfi Népe, 1999. (06.18.) p. 2.
HAMISGYANÚS. [Baja]. = Alföldi Lapok, 1999. (02.11.) p. 3.
HAMISÍTÓ halasi hapsik. [Német 100 és 1000 márkások]. = Alföldi Lapok, 1999. (01.14.) p. 5.
KLASSZIKUS csalótrükk egy köteg „papírpénzzel”. = KalNépl, 12. 2000. 1. (01.07.) p. 3.
KÖHEGYI Mihály rec. → GÁSPÁR Ferenc
KOMMANDÓSAKCIÓ a Bácskában. = Petőfi Népe, 1999. (10.29.) p. 1.
KOROM: Hamis ezresek Halason. = Halasi Tükör, 14. 2000. (09.06.) p. 2.
KOROM: Lékörözték a hamispénzzel fizetőket. [Kunfehértó]. = Halasi Tükör, 13. 1999. (08.04.) p. 2.
KÓSA György: Takarékjegy hamis pénzből. = Petőfi Népe, 1999. (07.28.) p. 1,3.
LEFÜLELT hamisítók. = KmétLap, 2000. (08.17.) p. 3.
MÁSFÉL millió franknyi hamis ötszáz frankost találtak a hatóságok Párizsban. = BÉMK, 55. 2000. 79. (04.04.) p. 2.
MÉSZÁROS B. Endre: Sok hamis ezres, sok vesztes. = ÚjDN, 11. 2000. 185. (07.08.) p. 1.

- MILLIÁRDOS pénzhamisítás. = Petőfi Népe, 1999. (04.08.) p. 5.
 NÉGYNEVŰ csalót keresnek. = Petőfi Népe, 1999. (10.10.) p. 1,3.
 NEHEZEBBEN hamisítható, új ezresek a pénzforgalomban. = Petőfi Népe, 200. (11.09.) p. 1.
 NEM hamisítható azután az ezres. = Félégyházi Hírlap, 6. 2000. 44. (11.09.) p. 4.
 N[OSZLOPY] N[AGY] M[iklós]: Hamis pénz és páncélöklöl. = KmétLap, 2000. (02.24.) p. 3.
 OLIMPIAI érmek. = Petőfi Népe, 200. (09.14.) p. 8.
 PÁRKÁNYI Adrienn, B.: Hamis pénznek nincs szaga? = BéMK, 54. 1999. 180. (09.04.) p. 1.
 P.[OZSGAI] Á.[kos] – T.[APODI] K.[álmán]: Hamis bankók az ülés alatt. = Petőfi Népe, 1999. (07.27.) p. 3.
 PÉNZFELDOLGOZÁS „Deffend módra”. = KmétLap, 2000. (10.12.) p. 5.
 PÉNZHAMISÍTÁS miatt büntető eljárás indult. = Kécskei Újság, 5. 2000. (09.13.) p. 3.
 PÉNZHAMISÍTÓ. = Petőfi Népe, 1999. (02.15.) p. 2.
 PÉNZHAMISÍTÓK Párizsban. = Magyar Hlap, 33. 2000. 79. (04.04.) p. 15.
 PÉNZPAPÍRT találtak. = BéMK, 54. 1999. 74. (03.30.) p. 4. ; Petőfi Népe, 1999. (03.30.) p. 4.
 A POSTA kártalanította az idősebb embereket a hamis bankókért. = Petőfi Népe, 1999. (07.29.) p. 1.
 RAYMAN [János]: Hamis pécsi 100 koronások. = Pécsi Hét, 1999. (12.11.) p. 10.
 ROMHÁNYI Józsefné: Műanyag lapkával a pénz hamisítása ellen. = Forint, [36]. 1999. 5–6. p. 9.
 ROMHÁNYI Józsefné: Több hamis pénz Németországban. = Forint, [36]. 1999. 2–3. p. 7.
 SARUSI KISS Miklós → GÁSPÁR Ferenc
 SOK a hamis bankjegy. = Petőfi Népe, 1999. (07.28.) p. 5.
 SOK a hamis dollár. = Békés Megyei Nap, 6. 1999. 238. (10.12.) p. 2.
 SOKBA került a „fekete pénz”. = Kécskei Újság, 5. 2000. (03.22.) p. 3.
 T.[APODI] K.[álmán] → P.[OZSGAI] Á.[kos]
 TOVÁBB keresik a hamisítót. = Petőfi Népe, 1999. (07.30.) p. 3.
 A TÖKÉLETES másolat. = Mai Nap, 1999. (04.30.) p. 16–17.
 VIGYÁZAT hamisítják. = Heti Halas, 1. 2000. 4. (09.12.) p. 8.

XXI. ÉREMLELETEK

- ARNAUTU, Nicoleta → [ROMÁNIA, Barlad-Dumbrava Rosie]
 [AUSZTRIA, Niederösterreich] DEMBSKI, Günther: Münze oder Ware? Keltische Hackmünzen, Barren und Schrötlinge aus österreichische Fundorte. In: Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István születésnapjára. Szerk.: Bertók Krisztina, Torbágyi Melinda. Budapest. 1999, Argumentum Kiadó: Magyar Nemzeti Múzeum: Magyar Numizmatikai Társulat. p. 107–122., ill.
 BAJUSZ István → [ROMÁNIA, Salaj megye, Romita-Certiae]
 BAKOS Miklós → [MAGYARORSZÁG, Győr-Moson-Sopron megye]
 BERKI Erika → [MAGYARORSZÁG, Bácsalmás]
 BERNHARD-WALCHER, Alfred → [MAGYARORSZÁG, Szilágysomlyó]
 BERTA József → [MAGYARORSZÁG, Tolna megye, Várdomb]
 BIZTOS rejtekhely volt. = Petőfi Népe, 1999. (11.11.) p. 14.
 BUTNARIU, Viorel → [MOLDOVA, Chisianu]
 B. Zs. → [ÍRORSZÁG]
 CHAMEROY, Jérémie: Les découvertes monétaires valentiniennes (364–381) dans les provinces danubiennes: quel apport a l’histoire militaire? = Bulletin du Cercle d’Études Numismatiques, 37. 2000. 3. (09–12.) p. 53–64.
 [CIPRUS] PETRANYI G.[yula] – PITSILLIDES, A.G.: Two ‘Kibris’ akches discovered in Cyprus. = Numismatic Report, 26–27. 1995–1996. p. 45–48.
 CONDREANU WINDAUER, Silvia → [NÉMETORSZÁG, Neupfarrplatz, Regensburg]
 [DÉL-SZLOVÁKIA, Nové Zámky] KOLNÍKOVÁ, Eva: Hortfund keltischer Kaposmünzen aus der Südslowakei. Konfrontation mit den bisherigen Erkenntnissen. In: Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István születésnapjára. Szerk.: Bertók Krisztina, Torbágyi Melinda. Budapest. 1999, Argumentum Kiadó: Magyar Nemzeti Múzeum: Magyar Numizmatikai Társulat. p. 85–106., ill.
 DEMBSKI, Günther → [AUSZTRIA, Niederösterreich]
 DEMBSKI, Günther rec. → [MAGYARORSZÁG, Győr-Moson-Sopron megye]
 DINNYÉS István → [MAGYARORSZÁG, Pest m., Törtel-Ludas-erdő]
 DUDAU, Oltea → [ROMÁNIA, Ecel]
 [ERDÉLY, Sztrigy patak] MAKKAY János: Decebál kincsei. = Századok, 1995. 967–1032. – rec. KÖHEGYI Mihály = Az Érem, 55. 1999. 2. p. 33.
 EZEREGYÉJI bronzérem. = Petőfi Népe, 1999. (08.03.) p. 14.
 FARKAS Edit → [MAGYARORSZÁG, Tolna megye, Bonyhád]
 FÖLTÁRULT a tengerből 109 esztendősi titka. = BéMK, 54. 1999. 175. (07.29.) p. 10.
 GAAL Attila → [MAGYARORSZÁG, Tolna megye, Várdomb]
 [GÖRÖGORSZÁG, Égei-tenger] KINCSEK a tenger mélyén. = Petőfi Népe, 200. (07.28.) p. 16.
 GSCHWANTLER, Kurt → [MAGYARORSZÁG, Szilágysomlyó]
 [ÍRORSZÁG] B. Zs.: Ezeréves viking kincsekre leltek egy ír barlangban. Ezüst pénzérmék is voltak. = Blikk, 2000. (01.17.) p. 16.

- [ÉSZAK-IZRAEL] JÉZUS ezeréves érméken. = Favorit, 5. 2000. 5. (12.) p. 3.
A KÉP Napóleon egykori hajóján készült. = Petőfi Népe, 1999. (06.29.) p. 12.
- KISS Attila → [MAGYARORSZÁG, Szilágysomlyó]
KÖHEGYI Mihály → [MAGYARORSZÁG, Baranya megye, Személy, Pellérd]; [MAGYARORSZÁG, Tolna megye, Bonyhád]
KÖHEGYI Mihály rec. → [MAGYARORSZÁG, Tokorcs]; [ERDÉLY, Sztrigy patak]; [NÉMETORSZÁG, Neupfarrplatz, Regensburg]
- KOLNÍKOVÁ, Eva → [DÉL-SZLOVÁKIA, Nové Zámky]
KRISZTUS-aranyak. = BÉMK, 54. 1999. 157. (07.08.) p. 2.; Petőfi Népe, 1999. (07.08.) p. 5.
LÁNYI Vera → [MAGYARORSZÁG]; [MAGYARORSZÁG, Győr-Moson-Sopron megye]
MAGYARI Barna: A földet faggatják a régészek. = BÉMK, 54. 1999. 160. (07.12.) p. 5.
MAGYARI Barna → [MAGYARORSZÁG, Pusztaborz]
[MAGYARORSZÁG] LÁNYI Vera – REDŐ Ferenc – TORBÁGYI Melinda: Die Fundmünzen der römischen Zeit in Ungarn. Band III. Komitat Komárom-Esztergom. Berlin; Budapest. 1999, Gebr. Mann Verlag: Archaeolingua. 472 p., 4 t. (FMRU, 3.)
[MAGYARORSZÁG] TORBÁGYI Melinda: Monete celtiche in Ungheria. Milano. 2000, Civiche Raccolte Numismatiche. 66 p., ill.
- [MAGYARORSZÁG, Bács-Kiskun megye] VÁRADI: Öseink fizetőeszközei. = KmétLap, 2000. (08.17.) p. 7.
[MAGYARORSZÁG, Bács-Kiskun megye, Kiskunfélegyháza] MÁTYUS Imre: A tarsolylemez kálváriája. = Félégyházi Közöny, 9. 2000. (08.25.) p. 9.
[MAGYARORSZÁG, Bácsalmás] BERKI Erika: Árpád-kori temető. = Petőfi Népe, 2000. (07.06.) p. 3.
[MAGYARORSZÁG, Baranya megye, Majs-Udvar] TOMICIC, Zeljko: Baranja u svjetlu arheoloskih svjedocanstava bjelobrdske kulture. Prinos analizi ranosrednjovjekovnog groblja Majs-Udvar. Baranja in the light of archeological evidences of bijelo brdo culture. A contribution to the analysis of Majs-Udvar early middle ages graveyard. = Osječki Zbor, 22–23. 1997. p. 71–97. res. p. 96–97.
- [MAGYARORSZÁG, Baranya megye, Személy, Pellérd] FARKAS Edit – KÖHEGYI Mihály: A személyi és a pellérdi éremlelet. Adalékok Baranya megye római kori történetéhez. = JPMÉ, 44–45. 1999–2000. p. 71–78.
[MAGYARORSZÁG, Buda, Visegrád] TÓTH Csaba: Circulatia monetara in doua orase din Ungaria in secolele XIV–XV in lumina descoperirilor numismatice. In: 130 ani de la crearea sistemului monetar romanesc modern. Monetary circulation in two Hungarian towns in the fourteenth-fifteenth centuries in the light of coin finds. Bucharest. 1997, Editura Enciclopedica. 248–255 p.
- [MAGYARORSZÁG, Győr-Moson-Sopron megye] BAKOS Miklós – LÁNYI Vera: Die Fundmünzen der römischen Zeit in Ungarn. Band 2. Komitat Győr-Moson-Sopron. Zusammengestellt von Miklós Bakos und Vera Lányi. Bonn; Budapest. 1993, Habelt: Archaeolingua. 426 p., 13 t. – rec. DEMBSKI, Günther = Mitteilungen der Österreichischen Numismatischen Gesellschaft, 39. 1999. 4. p. 70.
- [MAGYARORSZÁG, Győr-Moson-Sopron megye, Fertőrákos (Kroisbach)] TORBÁGYI Melinda: A rákosi (kroisbachi) lelet. In: Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István születésnapjára. Szerk.: Bertók Krisztina, Torbágyi Melinda. Budapest. 1999, Argumentum Kiadó: Magyar Nemzeti Múzeum: Magyar Numizmatikai Társulat. p. 61–75., 21. ill.
- [MAGYARORSZÁG, Győr-Moson-Sopron megye, Fertőrákos (Kroisbach)] TORBÁGYI Melinda: Die keltische Münzfund in Kroisbach (1910). In: Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István születésnapjára. Szerk.: Bertók Krisztina, Torbágyi Melinda. Budapest. 1999, Argumentum Kiadó: Magyar Nemzeti Múzeum: Magyar Numizmatikai Társulat. p. 76–83.
- [MAGYARORSZÁG, Jász-Nagykun-Szolnok megye, Jászsalsószentgyörgy-Telek-dűlő, Jászdózsza-Jászapáti-határ dűlő] POLGÁR Zoltán: Újabb ezüstdenár leletek (A jászsalsószentgyörgyi és a jászdózsajászapáti kincsek). In: Numizmatika és társtudományok III. Szerk.: Ulrich Attila. Nyíregyháza. 1999, Jósa András Múzeum. p. 157–161., ill.
- [MAGYARORSZÁG, Komárom-Esztergom megye] Die FUNDMÜNZEN der römischen Zeit in Ungarn. Bd. 3. Komitat Komárom-Esztergom. Berlin: Budapest. 1999, Mann Verlag: Archaeolingua. 472 p., 4 t.
- [MAGYARORSZÁG, Kunfehértó] SZÉKELY György, V.: 15–16. századi denárlelet Kunfehértó határából. In: Halasi Múzeum Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 125. évfordulójára / Szerk. Szakál Aurél. Kiskunhalas. 1999, 365–400 p.
- [MAGYARORSZÁG, Pest m., Törtel-Ludas-erdő] DINNYÉS István: Egy Árpád-kori település (Törtel-Ludas-erdő, Pest m.) pénzletelei. Die Münzfunde einer Arpadenzeitlichen Siedlung (Törtel-Ludas-erdő). In: Numizmatika és társtudományok III. Szerk.: Ulrich Attila. Nyíregyháza. 1999, Jósa András Múzeum. p. 145–156., ill.
- [MAGYARORSZÁG, Pusztaborz] MAGYARI Barna: Pusztaborz, a beszédes lelőhely. = BÉMK, 54. 1999. 210. (09.09.) p. 1,3.
- [MAGYARORSZÁG, Szilágysomlyó] BARBARENSCHMUCK und Römergeld. Der Schatz von Szilágysomlyó. Szerk.: Kurt SCHWANTLER, Alfred BERNHARD-WALCHER, KISS Attila. Milano: Wien. 1999, Skira editore; Kunsthistorisches Museum. 229 p., ill.
- [MAGYARORSZÁG, Tokorcs] BÍRÓ SEY Katalin – MEDGYESSI Magdolna – TORBÁGYI Melinda: Der spätrömische Mühschatzfund von Tokorcs. Budapest. 1998, 65 p., 6 t. – rec. KÖHEGYI Mihály = Az Érem, 55. 1999. 2. p. 51–52.; KÖHEGYI Mihály = NK, 1999–2000. p. 136.
- [MAGYARORSZÁG, Tolna megye, Bonyhád] FARKAS Edit – KÖHEGYI Mihály: A bonyhádi éremlelet. Der Münzfund von Bonyhád. = A Wosinsky Mór-Múzeum Évkönyve, 22. 2000. p. 129–135.
- [MAGYARORSZÁG, Tolna megye, Várdomb] BERTA József – GAAL Attila: XV.–XVI. századi éremlelet a tolna megyei Várdomb határából. A hord from the 15th–16th centuries from the area surrounding Várdomb in Tolna. = A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, 20. 1998. p. 173–213.
- MAKKAY János → [ERDÉLY, Sztrigy patak]
MAROT, Teresa → [SPANYOLORSZÁG, Bács-Kiskun megye, Kiskunfélegyháza]
MÁTYUS Imre → [MAGYARORSZÁG, Bács-Kiskun megye, Kiskunfélegyháza]

- MEDGYESSI Magdolna → [MAGYARORSZÁG, Tokorcs]
- [MOLDOVA, Chisinau] TEZAURE din muzeele orasului Chisinau, secolele XVI-XVII. Hoards from the municipal museum at Chisinau, 16th-18th centuries. Szerk.: Viorel BUTNARIU. Chisinau. 1994, Editura Univesitas. 131 p.
- [MOLDOVA, Floresti megye, Marculesti] NICULITA, Ana: Tezaurul de monede de la Marculesti. The coin hoard from Marculesti. = ArhMoldovei, 18. 1995. p. 303-309.
- MIRNIK, Ivan → [SZERBIA, Novi Banovci]
- MURESAN, Angela → [ROMÁNIA, Alba megye, Szászsebes]
- [NÉMETORSZÁG, Neupfarrplatz, Regensburg] STUMPF, Gerd – CONDREANU WINDAUER, Silvia – WANDERWITZ, Henrich: Der Goldschatz von Neupfarrplatz. Ein spätmittelalterlicher Münzfund in Regensburg. Regensburg. 1997, 56 p., – rec. KÖHEGYI Mihály = Az Érem, 56. 2000. 1. p. 33.
- NICOLAE, Eugen → [ROMÁNIA, Ialomita megye, Dridu]
- NICULITA, Ana → [MOLDOVA, Floresti megye, Marculesti]
- ONORIU, Stoica → [ROMÁNIA, Valcea megye, Fartatesti]
- OVIDIU, Dan D. → [ROMÁNIA, Alba megye, Szászsebes]
- PARASCHIVA, Stancu → [ROMÁNIA, Piua Petrii] ; [ROMÁNIA, Vaslui megye, Arsura]
- PETRANYI G.[yula] → [CIPRUS]
- PITSILLIDES, A.G. → [CIPRUS]
- POLGÁR Zoltán → [MAGYARORSZÁG, Jász-nagykun-Szolnok megye]
- POPESCU, Adrian → [ROMÁNIA, Ialomita megye, Dridu]
- POPUSOI, Eugenia → [ROMÁNIA, Barlad-Dumbrava Rosie]
- REDŐ Ferenc → [MAGYARORSZÁG]
- [ROMÁNIA, Alba megye, Szászsebes] MURESAN, Angela – SUCIU, Viorica – OVIDIU, Dan D.: Tezaurul monetar medieval descoperit la Sebes (jud. Alba) datand din sec. XVII-XVIII. Medieval coin hoard discovered at Sebes (Alba county) from the 17th-18th centuries. = Apulum, 34. 1997. p. 287-295.
- [ROMÁNIA, Barlad-Dumbrava Rosie] POPUSOI, Eugenia – ARNAUTU, Nicoleta: Tezaurul de la Barlad-Dumbrava Rosie, secolele XVI-XVII. Catalog. Barlad. 1999, Primaria Municipului: Museul „Vasile Parvan. 199 p., 22 t., ill.
- [ROMÁNIA, Ecel] DUDAU, Oltea: Tezaurul monetar de la Atel, sec. XVI-XVII. The hoard of Atel, 16th-17th centuries. = SCN, 12. 1997. (publ. 1998.) p. 173-184.
- [ROMÁNIA, Ialomita megye, Dridu] NICOLAE, Eugen – POPESCU, Adrian: Descoperiri monetare de la Dridu, jud. Ialomita. Coin finds from Dridu, Ialomita region. = BSNR, 88-89. 1994-1995. (publ. 1998.) p. 291-296.
- [ROMÁNIA, Piua Petrii] PARASCHIVA, Stancu: Coin discoveries at Piua Petrii during the archaeological excavation from 1993-1994. = CercetNum, 7. 1996. p. 169-172.
- [ROMÁNIA, Salaj megye, Romita-Certiae] MATEI, Al. – BAJUSZ István: Castrul roman de la Romita-Certiae. The Roman Camp from Romita-Certiae. Zalau. 1997.
- [ROMÁNIA, Severin] STANGA, Ion: The monetary circulation at „Cetatea Severinului” during the 13th-16th centuries. = CercetNum, 7. 1996. p. 149-154.
- [ROMÁNIA, Temes megye, Kétfél] VENERA, Radulescu: Tezaurul de monede medievale descoperit la Gelu, jud. Timis (sec. XV-XVI). The medieval hoard found at Gelu, Timis county. = CercetNum, 7. 1996. p. 149-153.
- [ROMÁNIA, Valcea megye, Fartatesti] ONORIU, Stoica: Un tezaur monetar feudal descoperit la Fartatesti (Valcea county). = Oltenia, 3/1. 1997. p. 99-101.
- [ROMÁNIA, Vaslui megye, Arsura] PARASCHIVA, Stancu: The Hoard of Arsura, Vaslui County. Contribution to the study of the monetary currency in Moldavia in the 15th-16th centuries. = CercetNum, 7. 1996. p. 173-190.
- [SPANYOLORSZÁG, Sant Pere de Rodes] MAROT, Teresa et al. : El Tesoro de Sant Pere de Rodes: Una ocultación de monedas de oro y de plata a principios del siglo XVI. Barcelona. 1999, Museu Nacional d'Art de Catalunya. 273 p., ill.
- STANGA, Ion → [ROMÁNIA, Severin]
- STUMPF, Gerd → [NÉMETORSZÁG, Neupfarrplatz, Regensburg]
- SUCIU, Viorica → [ROMÁNIA, Alba megye, Szászsebes]
- SZÉKELY György, V. → [MAGYARORSZÁG, Kunfehértó]
- [SZERBIA, Novi Banovci] MIRNIK, Ivan: Prolegomena to the numismatic topography of Burgenae. In: Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István születésnapjára. Szerk.: Bertók Krisztina, Torbágyi Melinda. Budapest. 1999, Argumentum Kiadó: Magyar Nemzeti Múzeum: Magyar Numizmatikai Társulat. p. 221-235.
- TÓTH Csaba → [MAGYARORSZÁG, Buda, Visegrád]
- TOMICIC, Zeljko → [MAGYARORSZÁG, Baranya megye, Majs-Udvar]
- TORBÁGYI Melinda → [MAGYARORSZÁG] ; [MAGYARORSZÁG, Győr-Moson-Sopron megye, Fertőrákos (Kroisbach)] ; [MAGYARORSZÁG, Tokorcs]
- VÁRADI → [MAGYARORSZÁG, Bács-Kiskun megye]
- VENERA, Radulescu → [ROMÁNIA, Temes megye, Kétfél]
- WANDERWITZ, Henrich → [NÉMETORSZÁG, Neupfarrplatz, Regensburg]

XXII. NUMIZMATIKUSOK, GYÜJTŐK

- BALOGHNÉ Ábrányi Hedvig → [BÍRÓNÉ Sey Katalin és GEDAI István] ; [RÁDÓCZY Gyula]
- [BATIZFALVY János] KOVÁCS László – ZALLÁR Andor: Emlékezés dr. Batizfalvy János professzorra (1895-1960) halálának negyvenedik évfordulóján. = Orvosi Hetilap, 141. 2000. 38. p. 2097-2098.

- [BIRKL László] SINKOVITS Imre: Búcsú Birkl Lászlótól. = Éremtani Lapok, 1999. 57. (10.) p. 20–22.
- [BÍRÓNÉ Sey Katalin és GEDAI István] BALOGHNÉ ÁBRÁNYI Hedvig: Bíróné Sey Katalin és Gedai István numizmatikai munkássága. Die numismatische Tätigkeit von Katalin Bíró-Sey und István Gedai. In: Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István születésnapjára. Szerk.: Bertók Krisztina, Torbágyi Melinda. Budapest. 1999, Argumentum Kiadó: Magyar Nemzeti Múzeum: Magyar Numizmatikai Társulat. p. 13–15
- BÓDY László → [SZÉKELY Dénes]
- CSIZMADIA Márta: Az érdemes éremgyűjtő. Pro Numismatica emlékérem Dunaújvárosban. = Dunaújvárosi Hírlap, 1999. (09.13.) p. 4.
- [CSÚCS Ferenc] SZOLLÁTH György: Csúcs Ferenc (1905–1999). = Az Érem, 55. 1999. 2. p. 4.
- DUNAI Imre → [RAYMAN János]
- FÁRI Irén → [REIZNER János]
- [FÜLÖP Zsigmond, PAP Gábor] VÁMOSI László: Elfeledett numizmatikusok. = Az Érem, 56. 2000. 1. p. 29.
- Forgotten numismatists
- GEDAI István → [BÍRÓNÉ Sey Katalin és
- GOSZTONYI József: A XX. század első felének neves magyar éremgyűjtői és kutatói. Első rész. = Éremtani Lapok, 1999. 58. (12.) p. 9–15.
- GOSZTONYI József: A XX. század első felének neves magyar éremgyűjtői és kutatói. Második rész. = Éremtani Lapok, 2000. 59. (02.) p. 10–15.
- GOSZTONYI József: Az érem másik oldala. Beszélgetés Gosztonyi József éremgyűjtővel és érmészeti szakíróval. = Éremtani Lapok, 2000. 63. (10.) p. 17–20.
- [GYÖRFFY István] SALACZ György: Emlékezés a magyar kontaktológia alapítójára, Györffy Istvánra (1912–1999). = Orvosi Hetilap, 141. 2000. 21. (05.21.) p. 1143–1145.
- [GYÖRFFY István] SÜLE Tamás: „Hogyan lettem numizmatikus”. In memoriam dr. Györffy István (1912–1999). = Az Érem, 56. 2000. 2. p. 1–2.
- „How I became numismatist” – In memoriam dr. István Györffy (1912–1999)
- [HESS, Wolfgang] OVERBECK, Bernhard: Wolfgang Hess 1926–1999. = NK, 98–99. 1999–2000. p. 11.
- Wolfgang Hess 1926–1999
- KOVÁCS László → [BATIZFALVY János]
- [KIRÁLY Csaba] ÉREMBOLTOT nyitott a lemondott főtitkár. = Műértő, 1999. (07–08.) p. 4.
- LAKATOS Sarolta: A nyírségi éremgyűjtők múzeumi letétje. = Az Érem, 55. 1999. 2. p. 18–26.
- The museum deposit of the medals of Nyírség
- LEÁNYFALUSI Károly: Jubilánsaink. = ÉrHír, 7. 1999. 4. (07.) p. 2.
- LENDVAI Dávid → [SÜLE Tamás]
- MÁTYUS Lajos: Soltvadkerti éremgyűjtők. = Vadkerti Újság, 12. 2000. 12. p. 8.
- [NOVÁK Sándor] ELHUNYT Novák Sándor. = KalNépl, 12. 2000. 3. (01.21.) p. 4.
- OVERBECK, Bernhard → [HESS, Wolfgang]
- PÁNICS SZABÓ Ferenc: A régi pénzek (is) szépen csillognak. = BéMK, 54. 1999. (01.23–24.) p. 7.
- PAP Gábor → [FÜLÖP Zsigmond]
- PETŐ Mária → [SESTINI, Domenico]
- [RÁDÓCZY Gyula] BALOGHNÉ ÁBRÁNYI Hedvig: Rádóczy Gyula 1932–1998. = Az Érem, 55. 1999. 1. p. 1. ; NK, 98–99. 1999–2000. p. 3–7.
- Gyula Rádóczy 1932–1998
- [RÁDÓCZY Gyula] BALOGHNÉ ÁBRÁNYI Hedvig – RÁDÓCZYNÉ KOVÁCS Zsuzsanna: Rádóczy Gyula gyógyszerészettörténeti és numizmatikai munkássága. In: Halasi Múzeum: Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 125. évfordulójára. Szerk.: Szakál Aurél. Kiskunhalas. 1999, Thorma János Múzeum: Halasi Múzeum Alapítvány. 435–446 p.
- RÁDÓCZYNÉ KOVÁCS Zsuzsanna → [RÁDÓCZY Gyula]
- RAYMAN [János] → [WIENER Rajmár]
- [RAYMAN János] DUNAI Imre: Eredeti történelmi pénzforrások. = ÚjDN, 2000. (04.17.) p. 7.
- [REIZNER János] FÁRI Irén: Reizner János 1847–1904. Szeged. 1999, 180 p., 35 ill. (A Somogyi könyvtár kiadványai, 37.)
- SALACZ György → [GYÖRFFY István]
- [SESTINI, Domenico] PETŐ Mária: A polihisztor és numizmata Domenico Sestini. Domenico Sestini l’erudito e numismatico fiorentino. In: Numizmatika és társtudományok III. Szerk.: Ulrich Attila. Nyíregyháza. 1999, Jósá András Múzeum. p. 107–116.
- SINKOVITS Imre → [BIRKL László]
- SOMORJAI László → [UNGER Emil]
- SÜLE Tamás → [GYÖRFFY István]
- [SÜLE Tamás] LENDVAI Dávid: „Egy érmet magam mintáztam”. = ÚjDN, 1999. (12.16.) p. 7.
- [SZÉKELY Dénes] BÓDY László: Székely Dénes 1927–1998. = Az Érem, 55. 1999. 1. p. 7.
- Dénes Székely 1927–1998
- SZOLLÁTH György → [CSÚCS Ferenc]
- [UNGER Emil] SOMORJAI László: Dr. Unger Emil 1926–1999. = NK, 98–99. 1999–2000. p. 9.
- Emil Unger 1926–1999
- VÁMOSI László → [FÜLÖP Zsigmond, PAP Gábor]
- [WIENER Rajmár] RAYMAN [János]: Wiener Rajmár emlékezete. = Pécsi Hét, 10. 2000. (05.20) p. 10.
- ZALLÁR Andor → [BATIZFALVY János]

XXIII. MÚZEUMOK, GYŰJTEMÉNYEK, SZERVEZETEK

- ARSLAN, Ermanno A.: Il ripostiglio di monete auree beneventane bizantine „da Napoli 1896” nella collezione di re Vittorio Emanuele III. In: Emlékkönyv Bíró-Sey Katalin és Gedai István születésnapjára. Szerk.: Bertók Krisztina, Torbágyi Melinda. Budapest. 1999, Argumentum Kiadó: Magyar Nemzeti Múzeum: Magyar Numizmatikai Társulat. p. 237–253., ill.
- BERTÓK Krisztina – TÓTH Csaba: A keszthelyi Festetics-éremgyűjtemény története. The history of the Festetics coin collection in Keszthely. = NK, 98–99. 1999–2000. p. 43–48.
- BERTÓK Krisztina – TÓTH Csaba: Az arisztokrácia éremgyűjtése. Coin collecting of the aristocracy. = NK, 98–99. 1999–2000. p. 15–19.
- BENKE József: A Pécsi Orvostudományi Egyetem történelmi múzeuma. = Konszenzus, 1999. (11–12.) p. 18–22.
- BÍRÓNÉ SEY Katalin – GEDAI István – HÉRI Vera: Az Esterházy éremgyűjtemény. Die Esterházy Münzsammlung. = NK, 98–99. 1999–2000. p. 31–37.
- [DESSEWFFY-éremgyűjtemény] TORBÁGYI Melinda: A Dessewffy-éremgyűjtemény története. = Az Érem, 56. 2000. 1. p. 24–28.
- The historie of Dessewffy's coin collection
- DESTROOPER-GEORGIADES, Anne: Cypriot coin in the Hungarian National Museum. = Numismatic Report, 31–32. 2000–2001. p. 7–16.
- EMMERIG, Hubert rec. → [HERMAN Gyllenhaal-gyűjtemény]
- FRISS László: Közgyűlés az MNB Éremklubban. = Forint, [36]. 1999. 2–3. p. 16. ; uo., [37]. 2000. 2–3. p. 19.
- GARAMI Erika → [MNB Bankjegy- és Éremgyűjtemény]
- GEDAI István → BÍRÓNÉ SEY Katalin
- GEDAI István: Emlékezés az Egyesület 30 évvel ezelőtti megalakulásáról. = Éremtani Lapok, 1999. 57. (10.) p. 18–19.
- GEDAI István: Hungarian museums in transition. = Museum International, 1999. 2. (04.) p. 35–37.
- [HALASI Múzeum] 125 éves a Múzeum. = Halasi Tükör, 13. 1999. (04.07.) p. 6. ; Halasi Újság, 1999. 4. p. 9. ;
- HALASI Múzeum. Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 125. évfordulójára. SZAKÁL Aurél. Kiskunhalas. 1999, Thorma János Múzeum: Halasi Múzeum Alapítvány. 502 p., ill.
- HÉRI Vera → BÍRÓNÉ SEY Katalin
- [HERMAN Gyllenhaal-gyűjtemény] KAPOSSY Balázs – MARADI Tünde: Freiheit, Einheit und Staatsgewalt auf Münzen und Medaillen. Sammlung Herman Gyllenhaal: Schriften des Bernischen Historischen Museums Bern. 1998, Bernisches Historisches Museum. 47 p. – rec. EMMERIG, Hubert = Geldgeschichtliche Nachrichten, 34. 1999. 190. (03.) p. 122.
- KAPOSSY Balázs → [HERMAN Gyllernhaal-gyűjtemény]
- KÓHEGYI Mihály rec. → [MAGYAR Éremgyűjtők Egyesülete]
- LAKATOS István → [MÉE Bajai Csoportja]
- LAKATOS Sarolta: Kállay-gyűjtemény. Die Kállay-Sammlung. = NK, 98–99. 1999–2000. p. 49–55.
- LAKATOS Sarolta: A Kállay-gyűjtemény falerisztikai ritkaságaiból. In: Ritkaságok, becses ócskaságok. Magyarország megyéinek és fővárosának muzeális kincsei a keszthelyi Festetics-kastélyban 1999–2000. Kiállítási katalógus. Aus den phaleristischen Schätzen der Kállay-Sammlung. Raritäten, kostbare Altertümer. Museale Schätze der ungarischen Komitate und der Hauptstadt im Festetics-Schloss in Keszthely 1999–2000. Keszthely. 1999, 83–87 p.
- LEÁNYFALUSI Károly → [MÉE Kecskeméti Csoportja]
- LEVELEK Tasnádi Géznak. = Éremtani Lapok, 1999. 53. (02.) p. 2.
- [MAGYAR Éremgyűjtők Egyesülete] ELŐZETES információk! = ÉrHír, 7. 1999. 2. (03.) p. 1. ; SZABÓ József, H.: A Magyar Éremgyűjtők Egyesülete emlékkönyve 1969–1999. Budapest. 1999, Magyar Éremgyűjtők Egyesülete. 410 p., ill. – rec. KÓHEGYI Mihály = Az Érem, 56. 2000. 2. p. 26. ; L[EÁNYFALUSI] K[ároly]: Könyvújdonság. = ÉrHír, 7. 1999. 5. (12.) p. 4. ; SZOLLÁTH György: A Magyar Éremgyűjtők Egyesületének érmei 3. 1989–1998. Budapest. 1998, MÉE. 78 p., ill. – rec. KÓHEGYI Mihály = Az Érem, 55. 1999. 2. p. 49–50.
- [MAGYAR Nemzeti Múzeum] MANDINIC, Maja Bonacic: Novac isse i farosa u zbirci Magyar Nemzeti Múzeum u Budimpešti. = Vjesnik za Arheologiju i Historiju Dalmatinsku, Split, 2000. 92. p. 255–265.
- [MAGYAR Numizmatikai Társulat] MELLÉKLET. A Magyar Numizmatikai Társulat létesítő okirata. = NK, 98–99. 1999–2000. p. 171–179. ; TORBÁGYI Melinda: Társulati élet 1996/1997. = NK, 98–99. 1999–2000. p. 141–144. Gesellschaftliches Leben
- MANDINIC → [MAGYAR Nemzeti Múzeum]
- MARADI Tünde → [HERMAN Gyllenhaal-gyűjtemény]
- MÁTYUS Lajos: Soltvadkerti éremgyűjtők. = Vadkerti Újság, 12. 2000. 12. p. 8.
- [MÉE Bajai Csoportja] LAKATOS István: Az érem másik oldala. [A MÉE Bajai Csoportja tovább folytatja tevékenységét]. = Délvidék, 2000. (06.08.) p. 5.
- [MÉE Kalocsai Csoportja] ZS.[IGA] F[erenc]: Városunk éremgyűjtői a megyeszékhelyen. [A kalocsai éremgyűjtők]. = KalNépl, 9. 1999. 32. (08.13.) p. 4.
- [MÉE Kecskeméti Csoportja] MAGYAR Éremgyűjtők Egyesülete Kecskeméti Csoportja. = Kecskeméti Kínáló, 1999. (09.) p. 22. ; L[EÁNYFALUSI] K[ároly]: A MÉE Kecskeméti Csoport tagjainak névsora, akik 1999. április végéig rendezték tagsági díjukat. = ÉrHír, 7. 1999. 3. (05.) p. 3. ; LEÁNYFALUSI Károly: Számszaki kimutatás a Magyar Éremgyűjtők Egyesülete Kecskeméti Csoportjának 1998. évi pénzgazdálkodásáról. = ÉrHír, 7. 1999. 2. (03.) p. 2.
- [MÉE Kiskunfélegyházi Csoportja] MÁTYUS Ferenc: Pénzérmék bűvöletében. = Félegyházi Hírlap, 5. 1999. (11.11.) p. 2.

- [MNB Bankjegy- és Éremgyűjtemény] GARAMI Erika: A Magyar Nemzeti Bank Bankjegy- és Éremgyűjteménye. Budapest. 2000, Magyar Nemzeti Bank Emissziós Főosztálya. 23 p., ill. ; GARAMI Erika: The Banknote and Coin Collection of the National Bank of Hungary. Budapest. 2000, Department of Issue of the Nation Bank of Hungary. 23 p., ill. ; GARAMI Erika: Új szerzemények. = Forint, [37]. 2000. 4. p. 13. ill.
- MIRNIK, Ivan: Das Münzsammeln der kroatischen Aristokratie. A horvát arisztokrácia éremgyűjtése. = NK, 98-99. 1999-2000. p. 21-29.
- PALLOS Lajos: A Magyar Nemzeti Múzeum új szerzeményei. = Magyar Múzeumok, 1999. 2. p. 12-13.
- PETŐ Mária: A Wiczay és más magyarországi éremgyűjtemények a XVIII. század végén és XIX. század elején Domenico Sestini munkáiban. Die Wiczay-Münzsammlung sowie andere Münzsammlungen in Ungarn an der Ende des 18. und am Anfang des 19. Jahrhunderts in den Abhandlungen von D. Sestini. = NK, 98-99. 1999-2000. p. 39-42.
- SZABÓ József, H. → [MAGYAR Éremgyűjtők Egyesülete]
- SZAKÁL Aurél → [HALASI Múzeum]
- SZOLLÁTH György → [MAGYAR Éremgyűjtők Egyesülete]
- TORBÁGYI Melinda → [DESSEWFFY-éremgyűjtemény]
- TORBÁGYI Melinda: Drezda, Staatliche Kunstsammlungen, Éremtár. = Múzeumi Hírlevél, 20. 1999. 4. p. 110.
- TORBÁGYI Melinda: Szemelvények Dessewffy Miklós gróf érmeiből. = Éremtani Lapok, 2000. 61. (06.) p. 4-8.
- TÓTH Csaba → BERTÓK Krisztina
- ZS.[IGA] F.[erenc] → [MÉE Kalocsai Csoportja]

XXIV. ÁRVERÉSEK

54. Éremcsereközvetítés. = MÉE Somogy Megyei Csoport, 1999. (04.18.) p. 1.
- BENT is, kint is. Hungarofilia, Budapest és Zürich. = Műértő, 2000. (07-08.) p. 25.
- CSAK magyart árvereznek. Nem szerepelnek a Pannonia Terra Kft. árverésén antik és külföldi érmék... = Műértő, 1999. (09.) p. 3.
- ÉREMCSERE-közvetítés. = Pécsi Hét, 10. 2000. 24. (01.17.) p. 2.
- ÉREMCSERE-közvetítés 2000. I. Baranya megyei éremgyűjtők országos összejövételén. = Árverési katalógus, Pécs, 2000. p. [8].
- K. L.: Ismeretlen II. Lajos vitte a prímet. Globe Galéria, Budapest. = Műértő, 1999. (07-08.) p. 20.
- LAJOS legyőzte Ferdinándot. Magyar Éremgyűjtők Egyesülete, Budapest. = Műértő, 1999. (04.) p. 13.
- PAPÍRPÉNZÁRVERÉS. = Éremtani Lapok, 1999. 53. (02.) p. 23-24.
- PEKAREK János: Egy érme körforgása. = Népszabadság, 2000. (11.14.) p. 8.
- SMALL coins not small potatoes. = Art Connosieur, 1999. (10.) p. 2.
- T.[ÓTH] L.[ászló], K.: 70 ezer forint 1 fillérért. A MÉE 93. Országos Éremcsere-közvetítése. = Műértő, 2000. (05.) p. 16.
- T.[ÓTH] L.[ászló], K.: Aranyolidus százezerért. Magyar Éremgyűjtők Egyesülete, Budapest. = Műértő, 1999. (12.) p. 11.
- T.[ÓTH] L.[ászló], K.: Hétmillió egy Rákóczi-forintért. Várnai, MÉE és Pannonia Terra, Budapest. = Műértő, 2000. (11.) p. 16.
- T.[ÓTH] L.[ászló], K.: Kitüntetett figyelem a kitüntetéseknek. Globe Galéria, Budapest. = Műértő, 2000. (07-08.) p. 22.
- TÓTH László, K.: Aranylázalom. A szezon a fazonnal. = Műértő, 1999. (07-08.) p. 3.
- TÓTH László, K.: Dupla tallércsegely. Pannonia Terra Numizmatika Kft. = Műértő, 2000. (04.) p. 15.
- TÓTH László, K.: Földhöz vágott katalógus. Pannonia Terra, Budapest. = Műértő, 1999. (04.) p. 13.
- TÓTH László, K.: Két újonc bemutatkozása. Moneta Nova és Várnai András Aukciósház, Budapest. = Műértő, (06.) p. 17.
- TÓTH László, K.: Milliók egy forintért. Pannonia Terra, Budapest. = Műértő, 1999. (11.) p. 12.
- ÚJ numizmatikai árverezőházak. = Műértő, 2000. (05.) p. 16.
- WAGNER: A Wettinek kincse. Sotheby's, London. = Műértő, 1999. (12.) p. 11.
- WHEN one forint is worth 200,000. The Magyar Éremgyűjtők Egyesülete (Association of Hungarian Coin and Medal Collectors) held its 91st auction on April 10. = Art Connosieur, 1999. (04.) p. 2.

XXV. KIÁLLÍTÁSOK

- BÍRÓNÉ SEY Katalin → [KELTISKE mynter]
- CSONGOR György: Éremkiállítás és emlékbélyegzés Dunaújvárosban. = Fejérmegyei Extra, 2000. (06.14)
- ÉKSZEREK, szobrok, érmék. = Petőfi Népe, 2000. (09.09.) p. 10.
- Egy ÉRDEKES kiállítás Kovács Lászlónál. = KalNépl, 12. 2000. 39. (09.29.) p. 4.
- ELEK Miklós: Numizmatikai kiállítás emlékpénzei. = Éremtani Lapok, 2000. 63. (10.) p. 23.
- ÉREM- és pénzkiállítások Kecskeméten. = ÉrHír, 8. 2000. 4. (11.) p. 2.
- EVANGÉLIKUSOK ünnepe. = Vadkerti Újság, 12. 2000. 10. p. 20.
- GARAMI [Erika]: Bankjegy és éremgyűjtemény új kiállítása. = Forint, [37]. 2000. 2-3. p. 17.
- GARAMI Erika: Új numizmatikai kiállítás a Magyar Nemzeti Bankban. = Éremtani Lapok, 1999. 55. (06.) p. 25.
- HÉRI Vera, G.: Esztergom évszázadai. Kiállítási katalógus. Budapest. 2000, MNM. p. 20-30.
- A HIMNUSZ története. = Petőfi Népe, 1999. (01.23.) p. 4.
- HÍREK. Kiállítások. Képek a magyar történelemből. A magyar gazdaság kialakulása és fejlődése az értékpapírok tükrében. = Éremtani Lapok, 2000. 61. (06.) p. 23.

- A JAZIGOK, roxolánok és alánok Gyulán. = BÉMK, 54. 1999. 49. (02.27–28.) p. 11.
- JUBILEUMI kiállítások a bankban. = Forint, [36]. 2–3. p. 16.
- [KELTISKE mynter] BÍRÓ-SEY Katalin: Kelta pénzek (Keltiske mynter) címmel kiállítás nyílik az oslói Történeti Múzeumban (Historisk Museum). = MBK Híradó, 8. 1999. 3. (10.) p. 9. ; BÍRÓNÉ SEY Katalin – KRISTOFFERSEN Anette – TORBÁGYI Melinda: Keltiske mynter. Oslo. 1999, Universitetet. Leporelló, ill.
- KIÁLLÍTÁS. Grafika. = Nők Lapja, 1999. 2. p. 76.
- KIÁLLÍTÁSOK. = Petőfi Népe, 1999. (01.23.) p. 4.
- KIJEVI medálseregszemle. = Petőfi Népe, 1999. (12.08.) p. 14.
- KRISTOFFERSEN, Anette → [KELTISKE mynter]
- MI, hol, mikor? = Petőfi Népe, 1999. (01.18.) p. 2. ; uo., 1999. (01.19.) p. 2. ; uo., 1999. (01.20.) p. 2. ; uo., 1999. (01.21.) p. 2. ; uo., 1999. (04.02.) p. 2. ; uo., 1999. (04.27.) p. 2.
- NAGY Istvánné: A múlt üzenete. Banktörténeti kiállítás. = Forint, 50. 2000. 5–6. p. 19.
- PANDULA Attila: Román érdemrendek és érmek: Kiállítás a Budapesti Hadtörténeti Múzeumban – 1998. október 20–november 10. = Turul, 1999. 72 (1–2) p. 52–54.
- RAYMAN János: Értékpapír-kiállítás Pécsen. = Éremtani Lapok, 1999. 58. (12.) p. 24.
- RAYMAN János: Soltra Elemér éremkiállítása. = Éremtani Lapok, 2000. 62. (08.) p. 23–24.
- RÉGI érmék. A mezőberényi Petőfi Művelődési Központban ma nyílik... az az éremkiállítás, amely a Régi érmék, régi pénzek címet viseli. = BÉMK, 55. 2000. 61. (03.13.) p. 3.
- TORBÁGYI Melinda → [KELTISKE mynter]

XXVI. KONFERENCIÁK

- NUMIZMATIKA és társtudományok III. A Nyíregyházán 1997. október 17–19. között tartott konferencia előadásai. Szerk.: ULRICH Attila. Nyíregyháza. 1999, [s.n.]. 349 p., ill. – rec. TORBÁGYI Melinda = NK, 98–99. 1999–2000. p. 133–134.
- PALLOS Lajos: ICOMON – International Congress on Money Museology 1999. október 18–22. = Múzeumi Hírlével, 20. 1999. 12. p. 348.
- TORBÁGYI Melinda: II. Nemzetközi Numizmatikai Kongresszus Horvátországban. Opatija, 1998. október 15–17. = Éremtani Lapok, 1999. 54. (04.) p. 24–25.
- TORBÁGYI Melinda: „Az arisztokrácia éremgyűjtése” c. konferencia. 1998. november 20–21. Budapest, Magyar Numizmatikai Társulat. = Múzeumi Hírlével, 20. 1999. 2. p. 44.
- TORBÁGYI Melinda: Beszámoló a Szlovák Numizmatikai Társulat 30. jubileuma alkalmából rendezett konferenciáról. Trencsén, 2000. június 24–25. = Éremtani Lapok, 2000. 63. (10.) p. 22.
- TORBÁGYI Melinda rec. → NUMIZMATIKA és társtudományok
- ULRICH Attila → NUMIZMATIKA és társtudományok

XXVII. EGYÉB RENDEZVÉNYEK

- III. Nemzetközi Filatéliai és Numizmatikai Találkozó Budapest. = MÉE, 1999. p. 1.
- BAGÓ Ivett → [NUMIZMATIKAI hírs nap]
- CHRONIK. 7. Juni. Márton Gyöngyössy (Budapest/München) hielt einen Gastvortrag über die grosse Geldreform von Matthias Corvinus (1458–1490) in Ungarn und den Nebenländern. = Institut für Numismatik, 21. 2000–2001. p. 25.
- Das INSTITUT für Numismatik und Geldgeschichte der Universität Wien lädt alle Mitglieder der Österreichischen Numismatischen Gesellschaft herzlich zu einem Gastvortrag (mit Dias) von Márton Gyöngyössy. = Mitteilungen der Österreichischen Numismatischen Gesellschaft, 40. 2000. 2. p. 44.
- ÉREMGYŰJTŐK találkoznak. = Dunaújvárosi Hírlap, 1999. (10.06.)
- ÉREMGYŰJTŐK találkoztak. = Dunaújvárosi Hírlap, 1999. (10.11.)
- ESEMÉNYNAPTÁR 1999. évre. = Magyar Éremgyűjtők Egyesülete, Békéscsaba, 1999. p. 2.
- GÁL Zoltán: Sikeres éremgyűjtő cserenap. = Bajai Tükör, 6. 1999. 11. (06.14.) p. 2.
- HAJDU: Pénz, amit el nem költenek. Ünnepi gyűlés az Éremgyűjtők Egyesülete 30. évfordulójára [Zalaegerszegen]. = Zalai Hírlap, 1999. (11.15.) p. 4.
- LEÁNYFALUSI Károly → [NUMIZMATIKAI hírs nap]
- A MAGYAR Éremgyűjtők Egyesülete kecskeméti csoportja ma... tartja összejövetelét. = Petőfi Népe, 2000. (01.15.) p. 14.
- [A MAGYAR Éremgyűjtők Egyesületének XXX. vándorgyűlése] ÉREMGYŰJTŐK találkozója. = Hajdú-Bihari Napló, 2000. (07.17.) p. 8.
- MEGHÍVÓ. A Magyar Éremgyűjtők Egyesülete Kecskeméti Csoportja tisztelettel meghívja az érdeklődőket... XIV. Numizmatikai „Hírs Nap” rendezvényére. = ÉrHír, 8. 2000. 2. (07.) p. 1.
- NUMIZMATIKA. [A Magyar Orvostörténeti Társaság Orvosi Numizmatikai Szakosztályának tavaszi ülése]. = Pécsi Hét, 10. 2000. 14. (04.08.) p. 2.
- [NUMIZMATIKAI hírs nap] A NUMIZMATIKAI hírs nap. = Petőfi Népe, 1999. (08.06.) p. 2. ; BAGÓ Ivett: Régi korok pénzeinek, a jelen emlékérméinek kiállítása. Minden igazi gyűjtő eljön a rendszeresített kecskeméti találkozóra. = Magyar Hlap, 1999. (08.12.) p. 15. ; LEÁNYFALUSI Károly: Numizmatikai „Hírs nap” Kecskeméten. = ÉrHír, 7. 1999. 4. (07.) p. 1. ; LEÁNYFALUSI Károly: XVI. Numizmatikai „Hírs Nap” Kecskeméten. = ÉrHír, 8. 2000. 3.

- (09.) p. 1. ; *MEGHÍVÓ* a...13. Numizmatikai „Hírös Nap” rendezvényre. = *ÉrHír*, 7. 1999. 3. (05.) p. 1. ; *NUMIZMATIKAI* hírös nap. = Petőfi Népe, 1999. (07.27.) p. 2. ; *NUMIZMATIKAI* hírös nap. = Petőfi Népe, 1999. (07.31.) p. 14. *NUMIZMATIKAI* hírös nap. = Petőfi Népe, 2000. (07.20.) p. 12. ; *NUMIZMATIKAI* hírös nap. = Petőfi Népe, 2000. (07.29.) p. 14. ; *NUMIZMATIKUSOK* hírös napja. = Petőfi Népe, 2000. (07.31.) p. 3.
- NYÁRI* numizmatikai programok. = *ÉrHír*, 7. 1999. 3. (05.) p. 2.
- PULAI Sára: Éremgyűjtők találkozója. = Petőfi Népe, 1999. (08.02.) p. 2.
- SÜLE Tamás: A Magyar Orvostörténelmi Társaság életéből. = *Orvosi Hetilap*, 140. 1999. 6. p. 319–320. ; *uo.*, 140. 1999. 25. (06.20) p. 1441–1442. ; *uo.*, 141. 2000. 3. (01.16.) p. 154.

XXVIII. CÍMERTAN

- BAJÁK László: A halotti címerek. Die Totenwappen. In: Numizmatika és társtudományok III. Szerk.: Ulrich Attila. Nyíregyháza. 1999. Jósa András Múzeum. p. 55–62., ill.
- DOBOS János: Zenta pecsétje és címere. Zenta. 1997. Fórum Kiadó: Dudás Gyula Múzeum: Levélbarátok Köre. (Zentai monográfiái füzetek, 42.) – rec. PANDULA Attila = *Hunyadi Szövetség Füzetek*, 1999. 8. p. 224.
- LAKATOS Sarolta: Megyei hivatalos jelképek, megyecímer. = *Kelet Magyarország*, 1999. (07.03.) p. 9.
- PANDULA Attila rec. → DOBOS János
- PANDULA Attila: Címertervek és heraldikai leírás. = *Erzsébetváros*, 8. 2000. 17. (11.10.) p. 5.
- PANDULA Attila: Rendjelek a magyar állami heraldikában. [Előadaskivonat]. „Kard és koszorú”. Tallózás ezer év magyar uralmi és katonai jelképeibe. Budapest. 2000. HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum. 22 p.

XXIX. RECENZÍÓK

- NUMIZMATIKAI* Közlöny XCIV–XCV, 1995–1996. Budapest. 1996. Magyar Numizmatikai Társulat. 183 p., ill. – rec. PROKISCH, Bernhard = *Geldgeschichtliche Nachrichten*, 34. 1999. 189. (01.) p. 65.
- NUMIZMATIKAI* Közlöny XCVI–XCVII/1997–1998. = *NumVij*, 41. 1999. 1. p. 250–251.
- NUMIZMATIKAI* Közlöny XCVI–XCVII (1997–1998). Budapest. 1998. Magyar Numizmatikai Társulat. 225 p., ill. – rec. SOÓS Ferenc = *Az Érem*, 55. 1999. 1. p. 13.
- PROKISCH, Bernhard rec. → *NUMIZMATIKAI* Közlöny XCIV–XCV, 1995–1996
- SOÓS Ferenc rec. → *NUMIZMATIKAI* Közlöny XCVI–XCVII (1997–1998)
- SÜLE Tamás: Dr. Zalai Károly: Gyógyszerészeti numizmatika. = *Pécsi Orvostudományi Egyetem Hivatalos Közlemények*, 1999. (05.) p. 14.
- SÜLE Tamás: Könyvismertetések. Erich Schöner-Claudia Rücker: Radiologia in Nummis. Wilhelm Conrad Röntgen und Radiologie auf Medaillen. = *Pécsi Orvostudományi Egyetem Hivatalos Közlemények*, 1999. (05.) p. 12–13.
- SZILÁGYI Mihály: Folyóirat-ismertetés. [Bűten, 1999. 35–36.]. = *Éremtani Lapok*, 2000. 61. (06) p. 20–21.
- SZILÁGYI Mihály: Folyóirat-ismertetés. [The Numismatic Chronicle, 1997.]. = *Éremtani Lapok*, 1999. 53. (02.) p. 25.
- SZILÁGYI Mihály: Folyóirat-ismertetés. [Wiadomosci Numizmatyczne, 1997. 4.]. = *Éremtani Lapok*, 1999. 54. (04.) p. 25–26.
- SZILÁGYI Mihály: Könyvekről. = *Éremtani Lapok*, 2000. 63. (10.) p. 24.
- SZILÁGYI Mihály: A múlt hírei. [Magyar–bosnyák és Keleti Gazdasági Központ Közleményei, 1918. 1–3.]. = *Éremtani Lapok*, 2000. 62. (08.) p. 26–27.

XXX. PORCELÁNPÉNZEK

- DUMA György: Pénzek porcelánból. = *Építőanyag*, 1992. 4. p. 129–135.

XXXI. BÁNYAPÉNZEK

- ISTVÁNFFY György: Egy felsőbányai bányapénz változata. = *Éremtani Lapok*, 2000. 64. (12.) p. 12.
- KISS Gábor → SZEMÁN Attila
- SZEMÁN Attila – KISS Gábor: Bergwerksmarken aus Ungarn und Siebenbürgen. = *MünzPap*, 1999. p. 65–68.
- SZEMÁN Attila: Legkorábbi magyarországi bányapénzeink. Die frühesten ungarischen Bergwerksmarken. = *NK*, 98–99. 1999–2000. p. 89–96.
- SZEMÁN Attila: Bányapénzeink szerepe a bányagazdaságban. = *Bányászat*, 129. 1996. 5. p. 474–479.

XXXII. EGYÉB

- „*TURUL*” 58. 2000. 1–2. Szerk.: Pandula Attila. Budapest. 2000.
- BAN on trade of coins minted before 1690 raises concerns. = *Art Connoisseur*, 1999. (06.) p. 2.
- BERÉNYI Péter: Kossuth-ötös csomagküldőtől. Kezdő gyűjtőknek – többszörös áron. = *Műértő*, 2000. (01.) p. 5.

- DOLLÁROS bűnügyek. = Petőfi Népe, 1999. (07.27.) p. 2.
- ÉREMGYŰJTŐK. = Petőfi Népe, 1999. (09.23.) p. 2.
- GEDAI István: The years before crowning the first king. = Magyar News, Stratford, USA, 10. 2000. 5. (01.) p. 3-4.
- GÖMÖRI János → Landscapes and monuments
- GYŰJTŐGETŐ. Több római kori érmét, tányért, numizmatikai emléktárgyakat, Árpád-házi ezüstpénzeket, tucatnyi övcsatot, valamint gyűrűket, nyíl- és dárdahegyeket foglaltak le a dombóvári zsaruk... = Mai Nap, 2000. (05.12.) p. 12.
- GYŰRŰ papírpénzből. = Petőfi Népe, 2000. (11.14.) p. 12.
- HOLLAND pénzcsempész. = Petőfi Népe, 1999. (02.24.) p. 3.
- Az ISKOLÁK minden irata elégett. A páncélszekrényben elhamvadtak a papírpénzek, megolvadtak az érmék. = Petőfi Népe, 2000. (07.14.) p. 1,3.
- JÓ dolog ülni a pénzen... = Petőfi Népe, 1999. (07.16.) p. 16.
- KÖHEGYI Mihály: A múlt hírei. Numizmatikai hírek a Vasárnapi Újságban (1860). = Éremtani Lapok, 1999. 56. (08.) p. 19-21.
- KÖRÖZÖTT műtárgyak. Ismeretlen tettes 2000. február 9-én...ékszereket, művészi érmekeket és plaketteket tulajdonított el. = Műértő, 2000. (04.) p. 23.
- LAKATOS Sarolta: A Kállayak 19. századi genealógiájából: Kállay Béni és Kállay Ödön. In: MTA SzSzB Megyei Tudományos Testülete 8. Közgyűléssel egybekötött tudományos üléseinek előadás összefoglalói. Nyíregyháza. 1999, 143 p.
- LANDSCAPES and monuments along the Amber road. A borostyánkő út tájai és emlékei. Landschaft und Denkmäler entlang der Bernsteinstrasse. Results and Perspectives of Cultural Tourism. International Symposium Sopron – Eisenstadt 15–18th October, 1995. GÖMÖRI János. Sopron. 1999, Scarbantia Társaság. 138 p., ill.
- L[EÁNYFALUSI] K[ároly]: Megjelent új numizmatikai szakkönyvek. = ÉrHír, 8. 2000. 3. (09.) p. 4.
- MAGYAR szobrászok adattára a szobrok aukciós és műkereskedelmi áraival. SZEGEDI László. Budapest. 2000, Alinea Kiadó. 191 p.
- SZEGEDI László → MAGYAR szobrászok adattára
- N. A. E.: Ezüstérmék a hangszóródobozban. = Magyar Hlap, 32. 1999. 3. (01.05.) p. 13.
- PANDULA Attila: A délvidéki magyarság és a balkáni háború(k) menekültjei civilvársulati érdekvédelmének forrásai. Szakkiadványok, rendezvények, jótékonyosság / Szerk.: Szabó Zsolt, UDVAROS Miklós. Budapest. 1999, Hunyadi Szövetség. 224 p. (Hunyadi Szövetség füzetei, 8.)
- SÁROSI Z. Viktor: Elverik vagy elárverezik? Új szabályok régi érmék eladásáról. = Népszava, 2000. (03.01.) p. 5.
- SZEGEDI: Póru! járt rablók – felrobbant pénzes zsák. = Petőfi Népe, 1999. (11.18.) p. 8.
- SZELCSÁNYI János: Olvasói levél. = Éremtani Lapok, 2000. 60. (04.) p. 2.
- [SZILÁGYI Mihály] – [ZOMBORI Lajos]: Tisztelt Olvasóink! = Éremtani Lapok, 1999. 58. (12.) p. 2.
- TEPLOMFOSTOGATÁS Oroszországban. = Magyar Hlap, 32. 1999. 3. (01.05.) p. 13.
- TORBÁGYI Melinda: Köszöntő az Éremtani Lapok 10. születésnapjára. = Éremtani Lapok, 2000. 61. (06.) p. 3.
- T.[ORBÁGYI] M.[elinda]: Műtárgyak kiviteli eljárására vonatkozó tudnivalók. = Éremtani Lapok, 2000. 61. (06.) p. 23-24.
- T.[ÓTH] L.[ászló], K.: Hamis pénzek, hamis hír. Visszakerült Milánóból a csempészárú. = Műértő, 1999. (09.) p. 4.
- TÓTH László, K.: Láncra fűzött érmeékek. A hölgyek öröme a gyűjtők bosszúsága. = Műértő, 1999. (12.) p. 7.
- TÓTH László, K.: Az igazgató éremstopja. Pert fontolgat az árverező. = Műértő, 3. 1999. (06.) p. 1,14.
- VÁMOSI László: Orbán Viktor, a numizmatikus. = Éremtani Lapok, 2000. 61. (06.) p. 19.
- VISSZASZOLGÁLTATTA a zsákmányt. = Petőfi Népe, 2000. (04.06.) p. 14.
- [ZOMBORI Lajos] → [SZILÁGYI Mihály]

Támogatóink

A Társulat vezetősége elhatározta, hogy ettől az évtől kezdve a *Numizmatikai Közlöny* kiemelt helyén köszönetként felsorolja azon magánszemélyek és intézmények nevét, akik kiemelkedő támogatást nyújtottak a Társulat működéséhez a folyóirat megjelenését megelőző két évben. Itt tehát nem azokról van szó, akik egy-egy aktuális rendezvényhez, kiadványhoz adtak támogatást, hiszen az ő nevük eddig is megjelent a szóban forgó kiadványon, a rendezvénnyel kapcsolatos nyomtatványokon illetve a Társulati élet című rovatban is külön köszönetet mondtunk számukra.

**Magyar Tudományos Akadémia
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma**

**Földvári Gábor
Lengyel András**

**Dr. Lázár László
Kovách Tamás
Dr. Tóth János
Ács István**

**Dr. Bíróiné Sey Katalin
Gergely József
Frenyó Zoltán
Karlovits Károly**

**Dr. Kállay Kristóf Iván
Nagy Ferenc**

**Nudelmann László
Dr. Petrányi Gyula
Szekszárdi Gyula**

Dr. Tóthné Deigner Anna

A Magyar Numizmatikai Társulatban kapható kiadványok jegyzéke

<i>Numizmatikai Közlöny</i>	1971–1972	200 Ft
	1973–1974	200 Ft
	1975–1976	250 Ft
	1977–1978	300 Ft
	1979–1980	300 Ft
	1981–1982	300 Ft
	1983–1984	300 Ft
	1985–1986	300 Ft
	1987–1988	500 Ft
	1989–1990	500 Ft
	1991–1992	500 Ft
	1993–1994	500 Ft
	1995–1996	1000 Ft
	1997–1998	1200 Ft
	1999–2000	1500 Ft
<i>A Magyar Numizmatikai Társulat Évkönyve</i>	1970	100 Ft
	1971–1980 kötetenként	200 Ft
	1981–1982 egyben	300 Ft
<i>Emlékezés a 600 éves Körmöcbányára</i>		250 Ft
Fomin – Kovács:	<i>A Máramaros megyei huszti 10. századi dirham kincs.</i> Budapest, 1987.	400 Ft
	<i>The tenth century Máramaros county (Huszt) dirham Hoard.</i> Budapest, 1987.	600 Ft
<i>Emlékkönyv Bíró Sey Katalin és Gedai István 65. születésnapjára.</i> (Festschrift) Budapest, 1999.		2500 Ft
Egervölgyi Dezső:	<i>Gróf Széchenyi István a magyar érmészetben. II.</i> Zirc, 2000.	1280 Ft
Balogné Ábrányi Hedvig – Soós Ferenc: <i>Százéves a Magyar Numizmatikai Társulat.</i> Budapest, 2001.		1250 Ft (tagoknak)

HU ISSN 0230-1681

Magyar Numizmatikai Társulat
Tudomány és Művészet Központja

Nyomta az Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme
Felelős vezető Roznai Zoltán

HU ISSN 0230-0283

— Képek az Argentinum Képzőművészeti
Iskoláról és a Képzőművészeti Iskoláról

A NUMIZMATIKAI KÖZLÖNY jelen kötete a MAGYAR NEMZETI MÚZEUM
és az ARANY FORINT ALAPÍTVÁNY támogatásával jelenik meg
NUMIZMATIKAI KÖZLÖNY herausgegeben von der UNGARISCHEN NUMISMATISCHEN
GESELLSCHAFT mit der Unterstützung des UNGARISCHEN NATIONALMUSEUM
und der STIFTUNG ARANY FORINT

Tagtársaink figyelmébe

A társulati tagok tagsági díja 2002-ben évi 1800 Ft, amely magába foglalja a kétévenként megjelenő *Numizmatikai Közlöny* árát is.

A *Numizmatikai Közlöny*be szánt cikkek és közlemények kéziratait, valamint a tudományos kérdésekben való érdeklődés, új tagok felvételi kérelme, bármilyen, a Társulattal kapcsolatos érdeklődés a Társulat címére (1445 Budapest Pf. 282) küldendő.

A Társulat könyvtára hétfőn 16–18, szerdán 9–16 óráig, és csütörtökön a hivatalos órák idején, 16–19.30-ig áll a tagok és az olvasók rendelkezésére.

A Társulat tisztségviselőit rendszerint csütörtökön a hivatalos órákban kereshetik fel tagtársaink hivatalos ügyeikkel, de célszerűbb előzetesen telefonon egyeztetni az időpontot. Telefonszámunk: 327-07-04.

